

ISSN 2307-5732

DOI 10.31891/2307-5732

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

4.2023

ВІСНИК

**Хмельницького
національного
університету**

Технічні науки

Technical sciences

SCIENTIFIC JOURNAL

HERALD OF KHMELNYTSKYI NATIONAL UNIVERSITY

2023, Issue 4, Volume 323

Хмельницький

**ВІСНИК
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
серія: Технічні науки**

Затверджений як фахове видання категорії «Б»,
РІШЕННЯ АТЕСТАЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ № 1643 ВІД 28.12.2019 та №409 від 17.03.2020

Засновано в липні 1997 р.

Виходить 6 разів на рік

Хмельницький, 2023, № 4(323)

**Засновник і видавець: Хмельницький національний університет
(до 2005 р. – Технологічний університет Поділля, м. Хмельницький)**

Наукова бібліотека України ім. В.І. Вернадського http://nbuv.gov.ua/j-tit/Vchnu_tekh

Включено до науково-метричних баз:

Google Scholar	http://scholar.google.com.ua/citations?hl=uk&user=aIUP9OYAAAAAJ
Index Copernicus	http://jml2012.indexcopernicus.com/passport.php?id=4538&id_lang=3
Polish Scholarly Bibliography	https://pbn.nauka.gov.pl/journals/46221
CrossRef	http://doi.org/10.31891/2307-5732

Головний редактор	Скиба М. Є. , д.т.н., професор, заслужений працівник народної освіти України, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, професор кафедри машин і апаратів, електромеханічних та енергетичних систем Хмельницького національного університету
Заступник головного редактора	Синюк О. М. , д.т.н., професор кафедри машин і апаратів, електромеханічних та енергетичних систем Хмельницького національного університету
Відповідальний секретар	Горященко С. Л. , к.т.н., доцент кафедри машин і апаратів, електромеханічних та енергетичних систем Хмельницького національного університету

Ч л е н и р е д к о л е г і ї
Технічні науки

Березненко С.М., д.т.н., Бойко Ю.М., д.т.н., Говорушенко Т.О., д.т.н., Гордєєв А.І., д.т.н., Горященко С. Л., к.т.н., Грабко В.В., д.т.н., Диха О.В., д.т.н., Защепкіна Н.М., д.т.н., Рубаненко О. О., д.с.н., Захаркевич О.В., д.т.н., Злотенко Б.М., д.т.н., Зубков А.М., д.т.н., Каплун П.В., д.т.н., Карташов В.М., д.т.н., Кичак В.М., д.т.н., Любош Хес, д.т.н., (Чехія), Мазур М.П., д.т.н., Мандзюк І.А., д.т.н., Мартинюк В.В., д.т.н., Мельничук П.П., д.т.н., Місяць В.П., д.т.н., Мясіщев О.А., д.т.н., Нелін Є.А., д.т.н., Павлов С.В., д.т.н., Параска О.А., д.т.н., Рогатинський Р.М., д.т.н., Горошко А.В., д.т.н., Сарібекова Ю.Г., д.т.н., Семенко А.І., д.т.н., Славінська А.Л., д.т.н., Харжевський В.О., д.т.н., Шинкарук О.М., д.т.н., Шклярський В.І., д.т.н., Щербань Ю.Ю., д.т.н., Бубулєс Альгімантас, доктор наук (Литва), Елсаєд Ахмед Ельнашар, доктор наук (Єгипет), Кальчиньскі Томаш, доктор наук (Польща), Лунтовський Андрій, д.т.н. (Німеччина), Матушевський Мацей, доктор наук (Польща), Мушлевський Лукаш, доктор наук (Польща), Мушял Януш, доктор наук (Польща), Натріашвілі Тамаз Мамієвич, д.т.н., (Грузія), Попов Валентин, доктор природничих наук (Німеччина)

<i>Технічний редактор</i>	Горященко К. Л., к.т.н.
<i>Редактор-коректор</i>	Броженко В. О.

**Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Хмельницького національного університету,
протокол № 1 від 30.08.2023 р.**

Адреса редакції: редакція журналу "Вісник Хмельницького національного університету"
Хмельницький національний університет
вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, Україна, 29016

т	(038-2) 67-51-08	web:	http://journals.khnu.km.ua/vestnik
e-mail:	visnyk.khnu@khmnu.edu.ua visnyk.khnu@gmail.com		http://lib.khnu.km.ua/visnyk_tup.htm

Зареєстровано Міністерством України у справах преси та інформації.
Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 24922-14862ПР від 12 липня 2021 року

© Хмельницький національний університет, 2023
© Редакція журналу "Вісник Хмельницького національного університету", 2023

ЗМІСТ

АНТОНЕНКО АРТЕМ, ПАХОМОВ МИХАЙЛО, КАЛИТА ТЕТЯНА, ГАЛЕТА ВОЛОДИМИР ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В АВТОМАТИЗОВАНИХ СИСТЕМАХ	11
БІДОЧКО АНДРІЙ ВИКОРИСТАННЯ ВЕЛИКИХ МОВНИХ МОДЕЛЕЙ ДЛЯ ГЕНЕРУВАННЯ ПРОГРАМНОГО КОДУ НА ОСНОВІ ДОМЕННО-СПЕЦИФІЧНИХ МОВ	21
БОЙКО НАТАЛІЯ, МИХАЙЛИШИН ВЛАДИСЛАВ ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ РЕКУРСИВНОГО ПРОЦЕСУ РОЗПОДІЛУ НАБОРУ ДАНИХ З ВИКОРИСТАННЯМ АЛГОРИТМУ CART	25
БОЙКО СЕРГІЙ, КАСАТКІНА ІРИНА, БЕРІДЗЕ ТЕТЯНА, ЖУКОВ ОЛЕКСІЙ, БОМБИК ВАДИМ ПОТЕНЦІАЛ СОНЯЧНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УМОВАХ ПРОМИСЛОВИХ АГЛОМЕРАЦІЙ УКРАЇНИ ...	36
БОРТНИК ГЕННАДІЙ, БОРТНИК СЕРГІЙ, КИРИЛЮК СЕРГІЙ ПАРАЛЕЛЬНИЙ АНАЛОГО-ЦИФРОВИЙ ПЕРЕТВОРЮВАЧ З КОРИГУВАННЯМ ЧАСОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ВИХІДНОГО СИГНАЛУ	46
БОРТНИК ГЕННАДІЙ, БОРТНИК СЕРГІЙ, БРИЛЬ МИХАЙЛО, МЕЛЬНИЧУК СТЕПАН ПАРАЛЕЛЬНО-ПОСЛІДОВНІ АНАЛОГО-ЦИФРОВІ ПЕРЕТВОРЮВАЧІ З КОРИГУВАННЯМ ПОХИБОК НЕЛІНІЙНОСТІ	53
БОРОВИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР, ГУДЗЬ ОЛЕКСІЙ МЕТОД ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ КОНТРАСТУ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ГАРМОНІЧНОЇ ПРОСТОРОВОЇ МОДУЛЯЦІЇ ОСВІТЛЕННЯ	59
ВОЗНЮК МАРТА, ШАБЛІЙ ТЕТЯНА ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ОЧИЩЕННЯ ВОДНИХ ЕМУЛЬСІЙ ВІД НАФТИ ФІЗИКО-ХІМІЧНИМИ МЕТОДАМИ	65
ГРАБАР ІВАН, ЖУКОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР, СЕНН ФІЛІПП МОДЕЛЮВАННЯ ДИНАМІКИ РОТОРІВ ЗМІННОЇ МАСИ ТЕХНОЛОГІЧНИХ МАШИН	73
ГОМЕЛЯ МИКОЛА, ТРУС ІННА, ВАКУЛЕНКО АННА, ФАТЄЄВ ДАНИЛО ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОЧИЩЕННЯ ВОДИ ВІД НІТРАТІВ МЕТОДОМ ЗВОРОТНОГО ОСМОСУ	82
ГРИНЬКО ІРИНА, СКРИПНИК ТЕТЯНА, БАРМАК ОЛЕКСАНДР КВАНТОВІ ЗГОРТКОВІ НЕЙРОННІ МЕРЕЖІ: ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ У ТЕХНІЧНИХ, ПРИРОДНИЧИХ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ	87
ДЕНИСЮК ВАЛЕРІЙ, ПОТАПОВА НАДІЯ, ЗЕЛІНСЬКА ОКСАНА, ТАРАСЮК МИКОЛА ПРОГРАМНА РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ АЛГОРИТМІВ ПАРАЛЕЛЬНОГО ШВИДКОГО СОРТУВАННЯ	95
ДОМАНЦЕВИЧ ІРИНА, ЯЦИШИН БОГДАН ПОЛІЕТИЛЕНОВІ ПЛІВКИ ДЛЯ ДОВГОТРИВАЛОГО ЗБЕРІГАННЯ МЕТАЛОПРОДУКЦІЇ: ВИМОГИ, ПОТРЕБИ, ВЛАСТИВОСТІ	106
ГОРЯЩЕНКО КОСТЯНТИН, СТЕЦЮК ВІКТОР, ГОРЯЩЕНКО СЕРГІЙ, ЛИСИЙ АНДРІЙ МОДЕЛЮВАННЯ ТА ВИПРОБУВАННЯ СИНХРОННИХ ДВИГУНІВ З ПОСТІЙНИМИ МАГНІТАМИ	112

ДУПЛЯК СТЕПАН, ШАХОВСЬКА НАТАЛІЯ ОЦІНКА АДЕКВАТНОСТІ КОНТЕНТУ ЗА КОНТЕКСТОМ МЕТОДАМИ АНСАМБЛІВ МОДЕЛЕЙ BERT	118
ДУДА ОЛЕКСІЙ, СТАНЬКО АНДРІЙ АРХІТЕКТУРА МЕРЕЖЕВОЇ ПЛАТФОРМИ МОНІТОРИНГУ ОБ'ЄКТІВ У КІБЕРФІЗИЧНИХ СИСТЕМАХ «РОЗУМНИХ МІСТ»	123
ЗАСЦЬ АНТОНІНА, АНДРЕЄВА ОЛЬГА ТРАДИЦІЙНІ ПІДХОДИ І НОВІТНІ РОЗРОБКИ В ОБЛАСТІ РІДИННОГО ОЗДОБЛЕННЯ НАТУРАЛЬНОЇ ШКІРИ	131
ЗАСПА ЮРІЙ ЕЛЕКТРОМАГНІТНІ ТА ГРАВІТОМАГНІТНІ МУЛЬТИПЛІКАТИВНІ ТЕРМОРЕЗОНАНСИ КОГЕРЕНТНИХ ГЕЛІКОННИХ ФОРМ РУХУ ГЕТЕРОФАЗНОГО ПЛАЗМОВОГО СЕРЕДОВИЩА ЦЕНТРАЛЬНО-АНТИСИМЕТРИЧНОГО КОМПЛЕКСНОГО ПРОСТОРУ. РОЗРИВНА ТЕРМОМАГНЕТОПЛАЗМОННА ПРИРОДА МАСИ, ЗАРЯДУ, СПІНУ ТА МАГНІТНОГО МОМЕНТУ	139
КАЧАН РОМАН, ЗАКОМОЛДІНА АЛІНА, ЯЦУТА ІННА СТВОРЕННЯ ПОЛІМЕРНОГО КОМПОЗИЦІЙНОГО ЗАСОБУ З ФУНГІЦИДНИМИ ВЛАСТИВОСТЯМИ	149
КОВАЛЬЧУК ОЛЬГА МЕТОД ГОЛОВНИХ КОМПОНЕНТ ДЛЯ МОДЕЛЮВАННЯ РИЗИКІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ	154
КОНДРА АРТУР, КУНАНЕЦЬ НАТАЛІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІНФОРМАЦІЙНА СИСТЕМА ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ БРЕНДУ ОДЯГУ	159
КОШЕЛЬ СЕРГІЙ, КОШЕЛЬ ГАННА, ЗАЛЮБОВСЬКИЙ МАРК, КОШЕЛЬ ОЛЕКСАНДР СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ МЕХАНІЗМІВ ЧЕТВЕРТОГО КЛАСУ З ТРЬОМА СКЛАДНИМИ ЛАНКАМИ	168
КИРИЛОВИЧ ВАЛЕРІЙ, КРАВЧУК АНТОН ТРИРІВНЕВИЙ ПІДХІД ДО ПОЧАТКОВИХ ЕТАПІВ ПРОЄКТУВАННЯ КОЛАБОРАТИВНИХ РОБОТИЗОВАНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	180
КУТІН ВАСИЛЬ, КУТІНА МАРИНА, КОВАЛЬОВ АРТЕМ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИК ОДНОФАЗНИХ ЗАМИКАНЬ НА ЗЕМЛЮ РОЗПОДІЛЬЧИХ МЕРЕЖАХ НАПРУГОЮ 6-35 КВ	188
ЛУЗАН СЕРГІЙ, СИТНИКОВ ПАВЛО СТРУКТУРА ТА ВЛАСТИВОСТІ НАПЛАВЛЕНИХ ШАРІВ КОМПОЗИЦІЙНИМ МАТЕРІАЛОМ, ЯКИЙ ОДЕРЖАНО З ВИКОРИСТАННЯМ СВС-ПРОЦЕСУ	194
МАТУШКІН ДМИТРО ЩОДО ПИТАННЯ (НЕ)ПРАКТИЧНОСТІ МОДЕЛЕЙ СОНЯЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ	202
НІКОЛЬСЬКИЙ СЕРГІЙ, КЛИМЕНКО ІРИНА ПРОГРЕСИВНА ІОТ-ПЛАТФОРМА НА ОСНОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ПЕРИФЕРІЙНИХ ОБЧИСЛЕНЬ	211
ОСАДЧУК ОЛЕКСАНДР, ДУМЕНКО ДЕНИС АНАЛІЗ ЗАЛЕЖНОСТЕЙ ПАРАМЕТРІВ ТРАНЗИСТОРНИХ АНАЛОГІВ ІНДУКТИВНОСТІ ВІД ТЕМПЕРАТУРИ	218
ОВЧАРУК ОЛЕКСАНДР, МАЗУРЕЦЬ ОЛЕКСАНДР, СОБКО ОЛЕНА, МОЛЧАНОВА МАРИНА, КЛИМЕНКО ВАЛЕРІЯ ІНФОРМАЦІЙНА ТЕХНОЛОГІЯ ПРОГНОЗУВАННЯ РІВНЯ ЕПІДЕМІОЛОГІЧНОЇ НЕБЕЗПЕКИ З ВИКОРИСТАННЯМ НЕЙРОМЕРЕЖЕВОГО МОДЕЛЮВАННЯ	224

ПАВЛЕНКО ЄВГЕН, СТЕПАНОВ МИХАЙЛО МАСКУВАННЯ ВИХІДНОГО СИГНАЛУ, ВИЗНАЧЕННЯ МІНІМАЛЬНО НЕОБХІДНОГО РІВНЯ МАСКУЮЧОГО ШУМУ	231
ПАТРАШКУ ОЛЬГА, БРАЦЛАВЕЦЬ БОГДАН ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МАШИН ТА ОБЛАДНАННЯ АПК ЗА РАХУНОК УПРАВЛІННЯ НАДІЙНІСТЮ ЇХ СИСТЕМ	236
ПАСТУШЕНКО ДЕНИС, ВОВК ОЛЕНА СУЧАСНІ АСПЕКТИ АВТОМАТИЗОВАНОГО СТВОРЕННЯ ВІЗУАЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ У ЗАДАЧАХ ГЕЙМІФІКАЦІЇ	242
ПИЛИПЕНКО ОЛЕКСАНДР ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ КОЛАБОРАТИВНИХ ПРОМИСЛОВИХ РОБОТІВ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КОЛАБОРАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	251
ПИЛИПЕНКО ВЛАДИСЛАВ, СТАЦЕНКО ВОЛОДИМИР ПРОГНОЗУВАННЯ АКТИВНОСТІ КОРИСТУВАЧІВ ПЛАТФОРМИ MOODLE НА БАЗІ МЕТОДІВ МАШИННОГО НАВЧАННЯ	257
ПОЗУР МИХАЙЛО, ВОЙТКО ВІКТОРІЯ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО МЕТАПРОГРАМУВАННЯ В .NET	262
ПОКОТИЛО ОЛЕКСАНДР, БАЙЛЮК ЄЛІЗАВЕТА, ЩУР НАТАЛІЯ ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЛЯ МОДЕЛЮВАННЯ ЗАГРОЗ	268
ПОПОВИЧ БОГДАН, ПОПОВИЧ РОМАН ЕЛЕМЕНТИ ВЕЛИКОГО ПОРЯДКУ ДЛЯ КРИПТОСИСТЕМ З НЕАБЕЛЕВИМИ БАЗОВИМИ ГРУПАМИ	278
РАЦУК МАРІЯ, ЮРОВА ТЕТЯНА, БЄЛКА АЛІНА ВИЗНАЧЕННЯ ЯКОСТІ ТА БЕЗПЕЧНОСТІ РАФІНОВАНОЇ СОНЯШНИКОВОЇ ОЛІЇ	286
РУБАНКА МИКОЛА, ВИННИЧУК МАРІЯ, ВИДОЛОБ ДМИТРО, ПОЛІЩУК ОЛЕГ, КАМЕНЕВ ВОЛОДИМИР ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНОГО ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЛЯ ТРИВИМІРНОГО МОДЕЛЮВАННЯ У ЮВЕЛІРНИЙ СПРАВІ	292
РЯБЧИКОВ МИКОЛА, МИЦА ВІКТОРІЯ, МОВЧАНЮК АНАСТАСІЯ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДИЗАЙНУ ОДЯГУ ЗА ДОПОМОГОЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ	298
СЕВЕРИНЕНКО ДАНИЛО, СЕНИК АНДРІЙ, ПУКАЧ ПЕТРО РОЗРОБКА КРОСПЛАТФОРМНОЇ СИСТЕМИ ДЛЯ ОСОБИСТОГО ФІНАНСОВОГО АНАЛІЗУ ЗА ДОПОМОГОЮ ПРОГРАМНОГО КАРКАСУ FLUTTER	303
СТРИЖОВА ОКСАНА, БАЗИЛЮК ЕЛЬВІРА ДОСЛІДЖЕННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ВІЗУАЛЬНОМУ ТА КОМУНІКАТИВНОМУ ВИДАХ ГЕНЕРАТИВНОГО ДИЗАЙНУ	307
ТЕСЛЮК ГЕННАДІЙ, ЗОЛОТАВСЬКА ОЛЕНА, ПОНОМАРЕНКО НАТАЛІЯ, ІВЛЄВ ВІТАЛІЙ, ЛУЦ ПАВЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЗИКО-МЕХАНІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ НАСІННЯ ГАРБУЗА ДЛЯ ЧИСЕЛЬНОГО МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ЇХ СЕПАРАЦІЇ	310
ТУРОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР, МЕЛЕШКО ТЕТЯНА ОЦІНКА ВПЛИВУ МУЛЬТИПЛИКАТИВНОЇ ЗАВАДИ НА ІМОВІРНІСТЬ БІТОВОЇ ПОМИЛКИ КОГЕРЕНТНОГО ПРИЙОМУ СИГНАЛІВ З БАГАТОПОЗИЦІЙНОЮ ФАЗОВОЮ МАНІПУЛЯЦІЄЮ	318
ФАЛЬКОВСЬКИЙ ІГОР, ГОЛОВНЯ ОЛЕНА OPENWRT У ВІРТУАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ VIRTUALBOX	325

ХОБОР ОЛЕКСІЙ РОМАНОВИЧ, СЕНИК АНДРІЙ ПЕТРОВИЧ, ЛИТВИН ВАСИЛЬ ВОЛОДИМИРОВИЧ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ЗАПОБІГАННЯ МЕТЕОРОЛОГІЧНИМ РИЗИКАМ	332
ЦУРКАН ОЛЕГ, РУТКЕВИЧ ВОЛОДИМИР, ДІДИК АНДРІЙ ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СУШІННЯ ВОЛОСЬКИХ ГОРІХІВ З ВИКОРИСТАННЯМ ВІБРАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	337
ЩЕРБАНЬ ВОЛОДИМИР, КОЛИСКО ОКСАНА, МЕЛЬНИК ГЕННАДІЙ, КОЛИСКО МАР'ЯНА, ЩЕРБАНЬ ЮРІЙ. КОМП'ЮТЕРНА РЕАЛІЗАЦІЯ МОДУЛЯ ДЛЯ ШАТУННО-КОРОМИСЛОВІ ГРУПИ ПРОГРАМИ KDM ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ КІНЕМАТИЧНИХ ТА ДИНАМІЧНИХ ПАРАМЕТРІВ	343
ЯРОШЕНКО ОЛЕКСАНДР СЕНТИМЕНТ АНАЛІЗ ВІДГУКІВ ПРО ПРОДУКТИ ЗА ДОПОМОГОЮ МОДЕЛЕЙ ГЛИБОКОГО НАВЧАННЯ	347
ЩУР ВАДИМ, КУЛАКОВ ЮРІЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ МЕТОДІВ БАЛАНСУВАННЯ НАВАНТАЖЕННЯ В SDN МЕРЕЖАХ	352
КУШНІРЧУК АНДРІЙ, ТКАЧУК ВІТАЛІЙ, КАРАЗЕЙ ВІТАЛІЙ, ХАРЖЕВСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ, МАРЧЕНКО МАКСИМ ВИКОРИСТАННЯ SOLIDWORKS У ПРОТОТИПУВАННІ АЕРОДИНАМІЧНОГО ХВОСТОВОГО КЕРМА	358
КАРПЕНКО МАРГАРИТА, РАДОВЕНЧИК В'ЯЧЕСЛАВ ОЦІНКА МОЖЛИВОСТІ ЗМЕНШЕННЯ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ НА ДОВКІЛЛЯ ДРУГОГО ТА ТРЕТЬОГО ЕТАПІВ ОБРОБКИ ВОДИ В СИСТЕМАХ ЗВОРОТНЬОГО ОСМОСУ	362
СЕГЕДА МИХАЙЛО, СІКОРСЬКА ОЛЕНА, ДУДУРИЧ ОЛЕКСАНДРА, РОМАНІВ СТАНІСЛАВ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ГОЛОВНИХ СХЕМ ЕЛЕКТРИЧНИХ З'ЄДНАНЬ СУЧАСНИХ МЕРЕЖЕВИХ ВІТРОВИХ ЕЛЕКТРИЧНИХ СТАНЦІЙ ПІД ЧАС ВИБОРУ ТА ОБҐРУНТУВАННЯ ОСНОВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ВІТРОЕЛЕКТРИЧНОЇ УСТАНОВКИ ДЛЯ ІНТЕГРАЦІЇ В РОБОТУ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ	358
БАНДУРА ІРИНА, КОШЕЛЬ ОЛЕНА АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ГРИБІВ У ПРИ ВИРОБНИЦТВІ М'ЯСОПРОДУКТІВ.....	377
ЛЕБЕДЕНКО ТЕТЯНА, ПОПОВА СВІТЛАНА, НИКИФОРОВ РАДІОН, КОРЕНЕЦЬ ЮРІЙ, ШКВАРУН ЛЮБОВ ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ РОЗРОБКИ ОПЕРАТОРІВ ПРОЦЕСУ НАДАННЯ ПОСЛУГ ПІДПРИЄМСТВ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО ГОСПОДАРСТВА	385

CONTENT

ANTONENKO ARTEM , PAKHOMOV MYKHAILO, KALYTA TETIANA, HALETA VOLODYMYR USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN AUTOMATED SYSTEMS	11
BIDOCHKO ANDRII UTILIZING LARGE LANGUAGE MODELS FOR SOFTWARE GENERATION BASED ON DOMAIN- SPECIFIC LANGUAGES	21
BOYKO NATALIYA, MYKHAILYSHYN VLADYSLAV EVALUATION OF THE EFFICIENCY OF THE RECURSIVE DATA SET DISTRIBUTION PROCESS USING THE CART ALGORITHM	25
BOYKO SERHIY, KASATKINA IRINA, BERIDZE TETIANA, ZHUKOV OLEKSIY, BOMBYK VADYM THE POTENTIAL OF SOLAR ENERGY IN THE CONDITIONS INDUSTRIAL AGGLOMERATIONS OF UKRAINE	36
BORTNYK GENNADIY, BORTNYK SERHII, KYRYLYUK SERHII PARALLEL ANALOG-DIGITAL CONVERTER WITH CORRECTION OF THE TIME UNCERTAINTY OF THE OUTPUT SIGNAL	46
BORTNYK GENNADIY, BORTNYK SERHII, BRYL MYKHAILO, MELNYCHUK STEPAN PARALLEL-SEQUENTIAL ANALOG-DIGITAL CONVERTERS WITH NONLINEARITY ERROR CORRECTION	53
BOROVYTSKY VOLODYMYR, HUDZ OLEKSII TECHNIQUE FOR CONTRAST DETERMINATION IN CASE OF HARMONIC SPATIAL MODULATION OF ILLUMINATION	59
VOZNIUK MARTA , SHABLIY TETYANA EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF TREATMENT WATER EMULSIONS FROM OIL BY PHYSICO-CHEMICAL METHODS	65
GRABAR IVAN, ZHUKOVSKYI OLEXANDR, SENN PHILIPP MODELING OF THE DYNAMICS OF ROTORS OF VARIABLE MASS OF TECHNOLOGICAL MACHINES	73
GOMELYA MUKOLA, TRUS INNA, VAKULENKO ANNA, FATIEIEV DANYLO DEFINITION OF THE EFFICIENCY OF NITRATE REMOVAL FROM WATER USING THE REVERSE OSMOSIS METHOD	82
HRYNKO IRYNA, SKRYPNYK TETYANA, BARMAK OLEXANDER QUANTUM CONVOLUTIONAL NEURAL NETWORKS: IMPLEMENTATION SPECIFICS IN TECHNICAL, NATURAL, AND SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS	87
DENYSIUK VALERII, POTAPOVA NADIYA, ZELINSKA OKSANA, TARASIUK MYKOLA SOFTWARE IMPLEMENTATION AND RESEARCH OF QUICK SORTING ALGORITHMS	95
DOMANTSEVYCH NINA, YATSYSHYN BOGDAN POLYETHYLENE FILMS FOR LONG-TERM STORAGE OF METAL PRODUCTS: REQUIREMENTS, NEEDS, PROPERTIES	106
HORIASHCHENKO KOSTYANTYN, STETSIUK VIKTOR, HORIASHCHENKO SERHIY, LYSYI ANDRIY MODELLING AND TESTING OF SYNCHRONOUS MOTORS WITH PERMANENT MAGNETS.....	112
DUPLIAK STEPAN, SHAKHOVSKA NATALIA ASSESSMENT OF ADEQUACY OF CONTENT BY CONTEXT USING BERT MODEL ENSEMBLE METHODS	118

DUDA OLEKSII, STANKO ANDRII THE NETWORK PLATFORM ARCHITECTURE FOR MONITORING OBJECTS IN CYBERPHYSICAL SYSTEMS OF SMART CITIES	123
ZAIETS ANTONINA, ANDREYEVA OLGA TRADITIONAL APPROACHES AND THE LATEST DEVELOPMENTS IN THE FIELD OF LIQUID FINISHING OF NATURAL LEATHER	131
ZASPA YURII ELECTROMAGNETIC AND GRAVITO-MAGNETIC MULTIPLICATIVE THERMORESONANCES OF COHERENT HELICON FORMS OF THE MOTION OF THE HETEROPHASE PLASMA MEDIUM OF THE CENTRAL-ANTISYMMETRIC COMPLEX SPACE. DISCONTINUOUS THERMOMAGNETOPLASMONIC NATURE OF MASS, CHARGE, SPIN AND MAGNETIC MOMENT ...	139
KACHAN ROMAN, ZAKOMOLDINA ALINA, YATSUTA INNA CREATION OF A POLYMER COMPOSITE WITH FUNGICIDAL PROPERTIES	149
KOVALCHUK OLHA PRINCIPAL COMPONENTS ANALYSIS FOR MODELING RISKS OF CRIMINAL CRIME	154
KONDRA ARTUR, KUNANETS NATALIYA INTELLIGENT INFORMATION E-COMMERCE SYSTEM FOR CLOTHING BRAND	159
KOSHEL SERGEY, KOSHEL GANNA, ZALYUBOVSKIY MARK, KOSHEL OLEKSANDR STRUCTURAL ANALYSIS OF FOURTH CLASS MECHANISMS WITH THREE COMPLEX LINKS	168
KYRYLOVYCH VALERII, KRAVCHUK ANTON A THREE-TIERED APPROACH TO THE INITIAL STAGES OF DESIGN OF COLLABORATIVE ROBOTIC TECHNOLOGIES	180
KUTIN VASYL, KUTINA MARYNA, KOVALYOV ARTEM DETERMINATION OF THE CAUSES AND CHARACTERISTICS OF SINGLE-PHASE GROUND CIRCUITS IN DISTRIBUTION NETWORKS WITH A VOLTAGE OF 6-35 KV	188
LUZAN SERGII, SYTNYKOV PAVLO STRUCTURE AND PROPERTIES OF DEPOSITED COATINGS OF COMPOSITE MATERIAL OBTAINED USING THE SHS PROCESS	194
MATUSHKIN DMYTRO CONCERNING THE MATTER OF THE (IM)PRACTICALITY OF SOLAR FORECASTING MODELS	202
NIKOLSKIY SERHIY, KLYMENKO IRYNA PROGRESSIVE IOT PLATFORM BASED ON EDGE COMPUTING TECHNOLOGY	211
OSADCHUK OLEXANDER, DUMENKO DENYS ANALYSIS OF THE DEPENDENCES OF THE PARAMETERS OF TRANSISTOR ANALOGUES OF INDUCTANCE ON TEMPERATURE	218
OVCHARUK OLEKSANDR, MAZURETS OLEKSANDR, SOBKO OLENA, MOLCHANOVA MARYNA, KLIMENKO VALERIYA INFORMATION TECHNOLOGY FOR PREDICTING THE LEVEL OF EPIDEMIOLOGICAL DANGER USING NEURONET MODELING	224
PAVLENKO YEVHEN, STEPANOV MIKHAILO MASKING OF OUTPUT SIGNAL, DETERMINING MINIMAL LEVEL OF MASKING NOISE	231
PATRASHKU OLGA, BRATSLAVETS BBOGDAN IMPROVING THE EFFICIENCY OF FUNCTIONING OF MACHINERY AND APPARATUS EQUIPMENT BY MANAGING THE RELIABILITY OF THEIR SYSTEMS	236

PASTUSHENKO DENYS, VOVK OLENA CONTEMPORARY ASPECTS OF AUTOMATED VISUAL OBJECTS CREATION IN GAMIFICATION TASKS	242
PYLYPENKO OLEKSANDR FEATURES OF THE USE OF COLLABORATIVE INDUSTRIAL ROBOTS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF COLLABORATIVE TECHNOLOGIES	251
PYLYPENKO VLADYSLAV, STATSENKO VOLODYMYR PREDICTION OF USERS ACTIVITY IN THE MOODLE PLATFORM BASED ON MACHINE LEARNING METHODS	257
POZUR MYKHAYLO, VOITKO VIKTORIIA ANALYSIS OF METAPROGRAMMING APPROACHES IN .NET	262
POKOTYLO OLEKSANDRA, BAILIUK YELYZAVETA, SHCHUR NATALIIA COMPARATIVE ANALYSIS OF THREAT MODELING SOFTWARE	268
POPOVYCH BOGDAN, POPOVYCH ROMAN ELEMENTS OF HIGH ORDER FOR CRYPTOSYSTEMS WITH NON-ABELIAN PLATFORM GROUPS ...	278
RATSUK MARIIA, YUROVA TATYANA, BIELKA ALINA DETERMINATION OF THE QUALITY AND SAFETY OF REFINED SUNFLOWER OIL	286
RUBANKA MYKOLA, VYNNYCHUK MARIIA, VYDOLOB DMYTRO, POLISHCHUK OLEH, HORIASHCHENKO SERHIY THE FEASIBILITY OF USING MODERN SOFTWARE FOR THREE-DIMENSIONAL MODELING IN THE JEWELRY INDUSTRY	292
RIABCHYKOV MYKOLA, MYTSA VIKTORIIA, MOVCHANIUK ANASTASIIA CONCEPT FORMATION IN CLOTHING DESIGN USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE	298
SEVERYNENKO DANYLO, SENYK ANDRIY, PUKACH PETRO DEVELOPMENT OF A CROSS-PLATFORM SYSTEM FOR PERSONAL FINANCIAL ANALYSIS USING THE FLUTTER FRAMEWORK	303
STRYZHOVA OKSANA, BAZYLIUK ELVARA RESEARCH OF THE POSSIBILITIES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN VISUAL AND COMMUNICATIVE TYPES OF GENERATIVE DESIGN	307
TESLYUK HENNADIY, ZOLOTAVSKA OLENA, PONOMARENKO NATALIA, IVLEV VITALIY, LUTS PAVLO STUDY OF PHYSICAL-MECHANICAL PROPERTIES OF PUMPKIN SEEDS FOR NUMERICAL SIMULATION OF THEIR SEPARATION PROCESS	310
TUROVSKY OLEKSANDR, MELESHKO TETIANA EVALUATION OF THE INFLUENCE OF MULTIPLICATIVE INTERFERENCE ON THE BIT ERROR PROBABILITY OF COHERENT RECEPTION OF SIGNALS WITH MULTIPOSITION PHASE SHIFT KEYING	318
FALKOVSKIY IHOR, HOLOVNIA OLENA OPENWRT IN A VIRTUAL ENVIRONMENT USING VIRTUALBOX	325
KHOBOR OLEXIY, SENYK ANDRIY, LYTVYN VASYL USAGE OF INFORMATION TECHNOLOGIES TO PREVENT METEOROLOGICAL RISKS	332
TSURKAN OLEH, RUTKEVYCH VOLODYMYR, DIDYK ANDRII THEORETICAL RESEARCH OF THE DRYING PROCESS OF WALNUTS USING VIBRATION TECHNOLOGIES	337

SHCHERBAN VOLODYMYR, KOLISKO OXSANA, MELNIK GENADIJ, KOLISKO MARJANA, SHCHERBAN YURYJ COMPUTER IMPLEMENTATION OF THE MODULE FOR THE CONNECTING ROD GROUP OF THE KDM PROGRAM FOR THE DETERMINATION OF KINEMATIC AND DYNAMIC PARAMETERS	343
YAROSHENKO OLEKSANDR SENTIMENT ANALYSIS OF PRODUCT REVIEWS WITH DEEP LEARNING MODELS	347
SHCHUR VADYM, KULAKOB YURIJ ANALYSIS OF MODERN LOAD BALANCING METHODS IN SDN NETWORKS	352
KUSHNIRCHUK ANDRIY, TKACHUK VITALII, KARAZEY VITALII, KHARZHEVSKYI VIACHESLAV, MARCHENKO MAKSYM USING SOLIDWORKS FOR PROTOTYPING AERODYNAMIC STEERING DRIVES	358
KARPENKO MARGARYTA, RADOVENCHYK VYACHESLAV ASSESSMENT OF THE POSSIBILITY OF REDUCING THE NEGATIVE IMPACT ON THE ENVIRONMENT OF THE SECOND AND THIRD STAGES OF WATER TREATMENT IN REVERSE OSMOSIS SYSTEMS	362
SEGEDA MYKHAILO, SIKORSKA OLENA, DUDURYCH OLEXANDRA, ROMANIV STANISLAV FEATURES OF THE APPLICATION OF THE MAIN DIAGRAMS OF ELECTRICAL CONNECTIONS OF MODERN NETWORKED WIND POWER PLANTS DURING THE SELECTION AND JUSTIFICATION OF THE MAIN CHARACTERISTICS OF THE WIND ELECTRIC PLANT FOR INTEGRATION IN THE WORK OF ELECTRICAL ENERGY ISSUE	368
BANDURA IRYNA, KOSHEL OLENA THE RELEVANCE OF RESEARCH THE PROGRESS ON THE APPLICATION OF MUSHROOM IN MEAT PRODUCTS PROCESSING	377
LEBEDENKO TETIANA, POPOVA SVITLANA, NYKYFOROV RADION, KORENETS YURIJ, SHKVARUN LYBOV INNOVATIVE APPROACHES TO MODELING BUSINESS PROCESSES OF HOTEL AND RESTAURANT ENTERPRISES	385

АНТОНЕНКО АРТЕМ

Державний університет телекомунікацій

ORCID ID: [0000-0001-9397-1209](https://orcid.org/0000-0001-9397-1209)e-mail: artem.v.antonenko@gmail.com**ПАХОМОВ МИХАЙЛО**

Державний університет телекомунікацій

ORCID ID: [0009-0007-7343-6912](https://orcid.org/0009-0007-7343-6912)**КАЛИТА ТЕТЯНА**

Державний університет телекомунікацій

ORCID ID: [0009-0003-6675-9554](https://orcid.org/0009-0003-6675-9554)**ГАЛЕТА ВОЛОДИМИР**

Державний університет телекомунікацій

ORCID ID: [0009-0001-6422-1289](https://orcid.org/0009-0001-6422-1289)

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В АВТОМАТИЗОВАНИХ СИСТЕМАХ

Стрімкий розвиток штучного інтелекту та його інтеграція з автоматизацією виробництва започаткували зміни в комерційній діяльності підприємств. Компанії та комерційні підприємства зосереджуються на застосуванні штучного інтелекту разом із вдосконаленням автоматизації виробництва, щоб досягти нових висот майстерності та досконалості. У цій статті наводиться характеристика застосування штучного інтелекту та автоматизації, щоб продемонструвати, як штучний інтелект і автоматизація взаємопов'язані, як вони можуть бути ефективнішими, коли працюють як єдине ціле, і які конкурентні переваги вони можуть запропонувати. Поєднання штучного інтелекту та автоматизації змінило спосіб роботи підприємств. Завдяки інтеграції цих технологій компанії можуть оптимізувати свою діяльність, вдосконалити свої продукти та послуги та підвищити загальну ефективність. Однією з головних переваг використання штучного інтелекту та автоматизації є те, що це дозволяє підприємствам швидко й точно обробляти й аналізувати великі обсяги даних. Це особливо важливо в таких секторах, як фінанси, де рішення повинні прийматися швидко на основі даних у реальному часі. Ще одна перевага використання штучного інтелекту та автоматизації полягає в тому, що це дозволяє компаніям скорочувати витрати на оплату праці, одночасно підвищуючи продуктивність. Автоматизація може виконувати повторювані та повсякденні завдання, звільняючи співробітників від зосередження на більш важливих завданнях, які вимагають людського дотику. Штучний інтелект також може допомогти в прийнятті рішень, аналізуючи дані та надаючи інформацію, яку люди можуть упустити. Загалом, поєднання штучного інтелекту та автоматизації надає підприємствам значні можливості для покращення своєї діяльності та отримання конкурентної переваги. Однак для компаній важливо ретельно розглядати потенційні ризики та проблеми, пов'язані з цими технологіями, і розробляти стратегії їх пом'якшення. В статті наведено характеристику застосування штучного інтелекту та автоматизації для демонстрації того, як штучний інтелект і автоматизація пов'язані між собою і як вони можуть бути більш оперативними, коли вони працюють як одне ціле, та які конкурентні переваги вони можуть запропонувати.

Ключові слова: машинне навчання, індустрія автоматизації, штучна нейронна мережа, автономні обчислення, алгоритми.

ANTONENKO ARTEM

State University of Telecommunications

ORCID ID: 0000-0001-9397-1209

e-mail: artem.v.antonenko@gmail.com**PAKHOMOV MYKHAILO**

State University of Telecommunications

ORCID ID: 0009-0007-7343-6912

KALYTA TETIANA

State University of Telecommunications

ORCID ID: 0009-0003-6675-9554

HALETA VOLODYMYR

State University of Telecommunications

ORCID ID: 0009-0001-6422-1289

USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN AUTOMATED SYSTEMS

The rapid development of artificial intelligence and its integration with production automation have initiated changes in the commercial activities of enterprises. Companies and commercial enterprises are focusing on the application of artificial intelligence along with advancing production automation to achieve new heights of mastery and perfection. This article provides a characterization of the application of artificial intelligence and automation to demonstrate how artificial intelligence and automation are interrelated and how they can be more efficient when they work as a whole, and what competitive advantages they can offer. The combination of artificial intelligence and automation has transformed the way enterprises operate. With the integration of these technologies, companies can optimize their operations, enhance their products and services, and improve their overall efficiency. One of the main advantages of using artificial intelligence and automation is that it allows businesses to process and analyze large amounts of data quickly and accurately. This is particularly important in sectors such as finance, where decisions must be made quickly based on real-time data. Another advantage of using artificial intelligence and automation is that it enables companies to reduce their labor costs while increasing productivity. Automation can

take care of repetitive and mundane tasks, freeing up employees to focus on more important tasks that require a human touch. Artificial intelligence can also assist in decision-making by analyzing data and providing insights that humans may miss. Overall, the combination of artificial intelligence and automation presents significant opportunities for businesses to enhance their operations and gain a competitive advantage. However, it is important for companies to carefully consider the potential risks and challenges associated with these technologies and to develop strategies to mitigate them.

Keywords: machine learning, automation industry, artificial neural network, autonomous computing, algorithms.

Постановка проблеми

Штучний інтелект (ШІ) зосереджується на тому, щоб змусити машини здійснювати дії, які потребують інтелектуальної поведінки. Приклади включають зір, навчання, використання апаратів, розуміння людської мови, інтелектуальні припущення, ігри та вербалізацію планів і цілей.

Термін "автоматизація" було винайдено в автомобільній промисловості приблизно в 1946 році для опису розширеного використання автоматичних пристроїв і засобів управління в механічних виробничих лініях. Походження цього слова приписують Д.С. Тафферу, інженерному менеджеру компанії «Passage Motor Company». З часом з'явилася потреба в автоматизованих технологіях. Вона починається майже в кожній частині нашого життя, від автоматичних дверей до роботів на виробничих лініях і автоматизації ринкових процесів.

Аналіз останніх джерел

На сьогоднішній день існує багато джерел, які присвячені темі використання штучного інтелекту в автоматизованих системах. Останні дослідження та статті дають загальну картину того, як штучний інтелект допомагає вирішувати різні проблеми в промисловості та інших сферах [1, 2].

Значний внесок у вирішення фундаментальних питань у сфері штучного інтелекту в автоматизованих системах є дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених, таких як український дослідник В. Горбенко, який в своїх наукових працях досліджує застосування штучного інтелекту в автоматизованих системах. Також варто зазначити внесок у цю галузь вчених з інших країн, зокрема, Д. Хінтон та його колег з Університету Торонто, С. Рассела з Берклі та М. Йорданіса з Массачусетського технологічного інституту. Їхні дослідження стосуються розробки нових алгоритмів та моделей штучного інтелекту для автоматизованих систем різних сфер, таких як транспорт, медицина, фінанси тощо [3–22].

Серед українських вчених також відзначимо: І. Гусака, професора кафедри інформаційних технологій та систем Національного університету "Львівська політехніка", який працює над використанням нейромереж для розв'язання задач управління виробничими процесами; М. Пазюру, доцента кафедри штучного інтелекту Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут", який вивчає можливості застосування глибинного навчання для обробки природних мов; М. Бабенка, професора кафедри програмного забезпечення та інформаційних технологій Харківської національної академії міського господарства імені О. М. Бекетова, який працює над використанням методів машинного навчання для покращення розпізнавання обличчя у системах відеоспостереження. Ці вчені та інші українські фахівці в галузі штучного інтелекту активно досліджують та розробляють нові методи та алгоритми, які знайомлять людство з новими можливостями та допомагають підприємствам та організаціям покращувати свою ефективність та економічну стійкість.

Метою статті є визначення особливостей використання штучного інтелекту в автоматизованих системах та аналіз його переваг.

Предмет статті: штучний інтелект та автоматизовані системи.

Об'єктом статті є застосування штучного інтелекту в різних галузях промисловості та сферах діяльності.

Виклад основного матеріалу

Зважаючи на величезні обсяги даних і розвиток навичок автоматизації, керівники підприємств шукають шляхи вдосконалення бізнес-процесів для підвищення продуктивності праці. Вони, ймовірно, виявлять ефективну роботу машин, доки в них не потрапляють неструктуровані дані. У цей момент процес зупиняється або навіть завмирає на своєму шляху (Nau, 2009). Це проблема стосується підприємств, які хочуть повною мірою скористатися перевагами роботизованої автоматизації процесів (RPA), в тому числі більшою ефективністю і нижчою сукупною вартістю володіння (TCO) для їхніх автоматизованих творчих розробок [4].

Документи та інші аморфні дані, такі як PDF, відео, фотографії, комунікації та веб-сайти, ускладнюють повну наскрізну автоматизацію комерційних операцій, оскільки вимагають від людини дослідження, розуміння та висновку на основі перевіреної інформації в кожному з них. Це створює перешкоди та значно сповільнює робочий процес зовсім на противагу тому, чого хочуть досягти підприємства, впроваджуючи автоматизацію.

Така ситуація не є рідкісною, що робить її значним ризиком для амбіцій компаній щодо автоматизації. До 60 відсотків бізнес-процесів містять ті чи інші безформні дані. Це означає, що в 60 відсотках випадків роботам доводиться зупиняти свою роботу доти, доки людина не стане посередником.

Наприклад, у світі обробки даних про соціальні виплати майже кожна функція процесу залишається паперовою. Люди надсилають поштою або електронною поштою фізичні або відскановані документи до системи, де люди повинні переглянути і впорядкувати їх вручну. Це також може пояснити, чому, незважаючи на два періоди застосування систем управління бізнес-процесами (BPM), повна автоматизація

процесів все ще залишається винятком. Згідно зі звітом АІМ про ринок нових технологій за 2019 рік, "дві третини організацій стверджують, що конкретні основні внутрішні процеси менш ніж на 50% є механічними" [5].

І хоча деякі трейдери використовують RPA для управління документацією, комунікації з клієнтами, обробки чеків та інших процесів, що вимагають паперового документообігу, менш ніж одна з п'яти організацій повністю автоматизувала свої центральні серверні процеси, за даними АІМ.

За цей час проблема, спричинена неструктурованими даними, лише погіршилась. Половина респондентів дослідження АІМ стверджують, що 70% даних в їхніх організаціях не мають форми. У той же час, організації не встигають за стрімким зростанням обсягів даних. Згідно з опитуванням, 35% очікують, що обсяг даних збільшиться в п'ять разів протягом наступних двох років. Не дивно, що 70% організацій, опитаних АІМ, зазначають, що неструктурована інформація є "Ахіллесовою п'ятою" для багатьох застосувань RPA [7].

Щоб досягти стабільного рівня автоматизації, компаніям потрібно буде пов'язати RPA зі штучним інтелектом – основною здатністю етапу інтелектуальної автоматизації. Завдяки вдосконаленій логіці затримання та видалення об'єктів, вивчення та інтерпретація безформних даних перетворюється на перевірку автентичності. Інтелектуальна автоматизація дозволяє установам змінювати бізнес-процедури, ґрунтуючись на знаннях, у цифровий спосіб, перетворюючи їхні мрії на реальність.

Платформа інтелектуальної автоматизації може керувати розділенням, організацією та веденням операцій, підвищуючи швидкість обробки та точність, зменшуючи при цьому потребу в участі людини. Таким чином, рутинні завдання, з якими раніше не справлявся робот, вирішуються більш кваліфіковано.

Але платформа інтелектуальної автоматизації (AI) не тільки це. Використовуючи інтелектуальну автоматизацію документів (CDA), платформа зчитує інформацію і розуміє її. Оскільки CDA може зчитувати дані у різних форматах, вона може перетворити зчитані дані на корисну інформацію. Використовуючи машинне навчання і природну мову, платформа Intelligent Automation розуміє дані і контролює те, що відбувається далі [12].

Платформа Intelligent Automation виконує цю роботу більш успішно і за меншу плату, ніж "готове" рішення. Це дозволяє компаніям підвищити рівень компетенцій, знизити загальну вартість володіння та повністю автоматизувати свої бізнес-процеси в кінцевому підсумку.

Для організацій, які прагнуть досягти більш високого рівня автоматизації через обмеження даних, що призводять до блокування та уповільнення роботи, ключовою думкою має стати застосування рішення, яке інтегрує RPA зі штучним інтелектом. Організації можуть просувати ініціативи з автоматизації від нудних транзакційних сценаріїв використання до більш багатограних бізнес-процесів, ґрунтуючись на знаннях, що забезпечують чудовий клієнтський досвід і операційну досконалість. Завдяки поєднанню навичок штучного інтелекту та інтелектуальної автоматизації команди можуть почати працювати і досягти більших успіхів в автоматизації [13].

Програмне забезпечення Robotic Process Automation (RPA) чудово підходить для виконання простих і нудних завдань, які виконуються за інструкціями або системами, встановленими організаціями. RPA має здатність виконувати різні завдання з більшою точністю, ніж людина, що не може зробити це належним чином. Він найкраще підходить для часто повторюваних та передбачуваних завдань. Автоматизовані інструменти потребують керівництва та людського управління для ефективного проведення кампаній. Особливість RPA полягає в тому, що люди повинні заздалегідь передбачити кожну варіацію, щоб машина автоматично поведилася належним чином щоразу (Hankiewicz, 2018). Ось чому потрібна постійна уважність. Якщо середовище змінюється, маркетологи повинні вручну втрутитися і внести необхідні зміни [14].

ШІ демонструє, як комп'ютерні системи можуть використовувати величезні обсяги даних, щоб дублювати людський інтелект і мислення, узгоджуючись із системою, щоб навчатися, прогнозувати і рекомендувати, що робити далі. Штучний інтелект, здатний сприймати маркетингові ключові показники ефективності, може використовувати різні алгоритми, які діють у продуктивності, щоб знаходити сигнал у шумі даних і знаходити шляхи до рішень, яких не досягла б жодна людина. Більшість штучного інтелекту сьогодні працює як допоміжний засіб, якщо наступна найкраща дія посиляється на людей, які потім вирішують, довіряти їм чи ні, а потім фізично вносять зміни.

Коли роботизована автоматизація процесів поєднується з елементами штучного інтелекту, такими як машинне навчання, результат називається інтелектуальною автоматизацією процесів (IPA). Інструмент IPA є потужним, оскільки він дозволяє отримувати вигоду від автоматизації – підвищену швидкість, ефективність, економію часу та можливість вимірювати – завдяки баченню, гнучкості та обчислювальній потужності штучного інтелекту.

Підприємці, які використовують IPA, можуть розширити свої навички, водночас переключившись на машину нудні завдання операційного управління. Це відрізняється від чистої роботизованої автоматизації тим, що ШІ може починати, зупиняти або навіть змінювати те, що він робить, залежно від атмосфери, в якій він працює (Anurag, 2020). Більше того, оскільки найкращі системи штучного інтелекту дозволяють продавцям встановлювати правила, немає жодного шансу, що непередбачувані події призведуть до надто хибних результатів [15–17].

Таблиця 1

Відмінності між штучним інтелектом і автоматизацією

№	Штучний інтелект	Автоматизація
1	АІ приймає рішення на основі вивчення минулого досвіду та інформацію, яку він отримує.	Автоматизація – це заздалегідь налаштований і самостійний запуск для виконання певних завдань.
2	ШІ – це система, яка допомагає експертам аналізувати ситуації і прийти до певного висновку	Автоматизація – це свого роду машина, запрограмована на виконання рутинної роботи.
3	ШІ призначений для неповторюваних завдань.	Тоді як автоматизація призначена для повторюваних завдань на основі команд і правил
4	ШІ взаємодіє з людьми та навчається на минулому досвіді щоб порівняти ситуації, а потім працювати відповідно до нього.	У той час як автоматизація не взаємодіє з людиною і працює за інструкцією.

Для підприємців це означає більш швидке, більш модифіковане впровадження та процеси, більш широке використання та коректність даних, а також покращення загального клієнтського досвіду.

Завдяки цим очевидним вигодам Forrester очікує, що до 2024 року 25% компаній зі списку Fortune 510 повідомлять про сотні прикладів використання ІРА. Можливо, до 2050 року ми повністю залежатимемо від автоматизації та штучного інтелекту, адже вони роблять життя простішим і точнішим.

Технології ІРА не лише створюють зовнішнє бачення для маркетингологів, але й дійсно перетворюють бачення на дію. Наприклад, Albert може створювати історичні цифрові операційні дані по всіх каналах, розробляти політику для впровадження та досліджувати різні групи повідомлень, креативних матеріалів і випадків серед різних аудиторій (Anurag, 2020). Автономні компетенції інтелектуальної машини, що невинно розвиваються з часом, дозволяють їй фактично перерозподіляти фінанси, коригувати пропозиції, аудиторії та оптимізувати операції в режимі 24×8 у наполегливому пошуку ключових показників ефективності, встановлених маркетингологом [18].

Це надзвичайно важливо, оскільки клієнти продовжують вимагати більшого від продуктів; 5-й щорічний звіт Salesforce про стан маркетингу показав, що 55% клієнтів зараз очікують модифікованих пропозицій, а 62% очікують, що бізнес буде випереджати їхні вимоги. Технології ІРА стають єдиним способом розповсюдження модифікованих точок відстеження для оптимального клієнтського досвіду в платних цифрових каналах. Ця дискусія показує, що надмірне використання та попит на автоматизацію та штучний інтелект зростає з кожним днем. Можливо, до 2050 року суспільство буде повністю залежати від автоматизації та штучного інтелекту, адже це робить життя простішим і точнішим [19].

Таблиця 2

Ймовірність автоматизації в різних сферах

Ймовірність автоматизації	Сфери трудової діяльності
97%	Робота секретаря (загальна)
97%	Банківські консультанти та інший персонал
96%	Телефонні оператори
90%	Касир
85%	Аудитори поштової дистрибуції
82%	Принтери
72%	Працівники сільського господарств

Інтелектуальна система автоматизації використовує ці три механізми штучного інтелекту. Залежно від потреби, вони можуть використовуватися спільно або окремо для створення повністю автоматизованого рішення:

Машинний зір – це здатність програми розпізнавати фотографічні дані. Машина використовує дані зйомки (зображення) як основу для організації або механізму документування. Прикладом машинного зору є розпізнавання облич в iPhone. Розпізнавання облич – це найкраще сучасне майбутнє, яке знаходиться в айфонах. База даних штучного інтелекту Facebook Investigate Database також є хорошим прикладом, оскільки вона досліджує зображення, класифікує якості, а потім організовує і пояснює нові ілюстрації користувачеві.

Обробка природної мови: там, де машинний зір працює з ілюстраціями, обробка природної мови (NLP) робить те саме для розпізнавання людського голосу і текстових даних. Ми пройшли довгий шлях у створенні добре організованого NLP. Тепер машини можуть розпізнавати контекст, що стоїть за оголошенням, і вживати заходів на основі заздалегідь створених даних і фонові змінної "зірка". Siri від Apple, Amazon Alexa та Google Assistant покладаються на НЛП, щоб приносити користь роботодавцям.

Машинне навчання: Машинне навчання – це здатність машини навчатися на основі поданих даних, результатів висновків і змінних атмосфери, щоб удосконалюватися. Використовуючи машинне навчання, ми можемо підвищити ефективність поточних рішень. Наприклад, якщо в інтелектуальній системі автоматизації виникає проблема і для її вирішення залучається людина, наступного разу система механічно виконає процедуру, яку використовувала людина. Таким чином, з часом компетентність системи зростає, а людські зусилля зменшуватимуться.

Використання штучного інтелекту (ШІ) в автоматизації значно полегшує підприємствам виконання рутинних операцій і безрозсудне масштабування. Нижче наведено основні переваги застосування інтелектуальної автоматизації:

- **Зниження вартості:** витрати на навчання людини рутинним завданням носять періодичний характер. Вам потрібно буде мати справу з доходами робітників, давати час для розширення навичок і відчувати професійні витрати. З іншого боку, машина, яка вже має певні навички, з часом лише відновлює їх і не потребує складних витрат на повторне навчання;

- **Підвищення ефективності:** незалежно від того, наскільки добре організовані люди, вони завжди будуть робити помилки. Рішення для автоматизації набагато безпомилковіше і залишає мало (або взагалі не залишає) помилок. З часом воно вбирає в себе результати, а отже, також підвищує свою ефективність.

- **Нові людські ролі:** подібно до того, як комп'ютери створили абсолютно новий тип роботи, так само буде і зі штучним інтелектом. Люди з надзвичайними навичками будуть навчати низькорівневі схеми автоматизації виконувати більшу частину своєї роботи.

Для деяких адміністрацій першою проблемою є те, з чого почати впровадження ІРА. Незважаючи на те, що ІРА пропонує численні переваги, багато компаній та їхні працівники звикли до стандартних розробок і систем (Kuykendall, 1999). Крім того, постійні зміни в бік автоматизації можуть виявитися як руйнівними, так і затратними для персоналу та асоціації [20].

Наприклад, якщо трудомісткий процес обходиться організації дешевше, ніж його автоматизація, асоціація не витрачатиметься на автоматизацію цього процесу, оскільки це означатиме значну економію коштів, яка не принесе задовільної віддачі. Таким чином, вибір правильного часу і правильного процесу для автоматизації інструментів є одним із викликів для розвитку ринку.

На рис. 1 представлено графік, який показує розмір інтелектуальної автоматизації процесів з 2016 по 2023 рік.

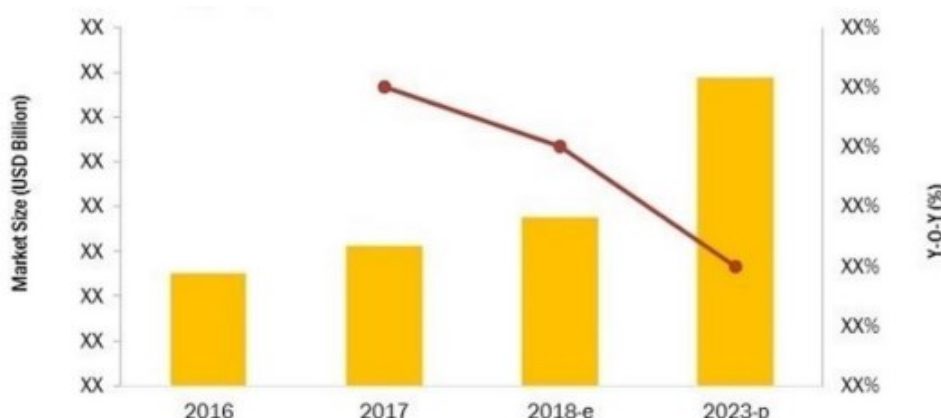

Рис. 1. Розмір ринку автоматизації технологічних інтелектуальних засобів у 2016–2023 роках

Чотири методології, розглянуті в цій статті, є досить гармонійними. Вони мають спільні риси, але вимагають різних навичок. Всі вони повинні бути частиною загальних мета-повторень в рамках інтенсивного цифрового оновлення.

Чотири методології:

- Методологія дизайн-мислення;
- Методологія гнучкої доставки;
- Методологія DevOps;
- Методологія безперервного вдосконалення.

Кожна з цих методологій DX IA затверджується на певних етапах і повтореннях безперервної революції. Вони є алітераційними та безперервними в своїй основі. Різні інструменти та можливості цифрових технологій вступають у гру під час застосування цих методологій. Однак в основі ІА лежить автоматизація цифрових процесів (Donerudi, 2017). Незалежно від того, чи ми будуємо, чи вводимо в дію, чи вдосконалюємо подання ініціатив, в кінцевому підсумку робота автоматизується, а робота завжди пов'язана з процесом [21].

Нижче наведено приклади розвитку ІА на основі традиційних запитів, адміністрацій і структур. Цифрові технології, такі як соціальні, мобільні, хмарні технології, інтернет речей, блокчейн, імітаційне моделювання здібностей і роботизована автоматизація процесів, внесли свою частку натхнення в розробку

надійних рішень DX, особливо тих, які були затверджені на етапах розробки інтелектуальної автоматизації DPA.

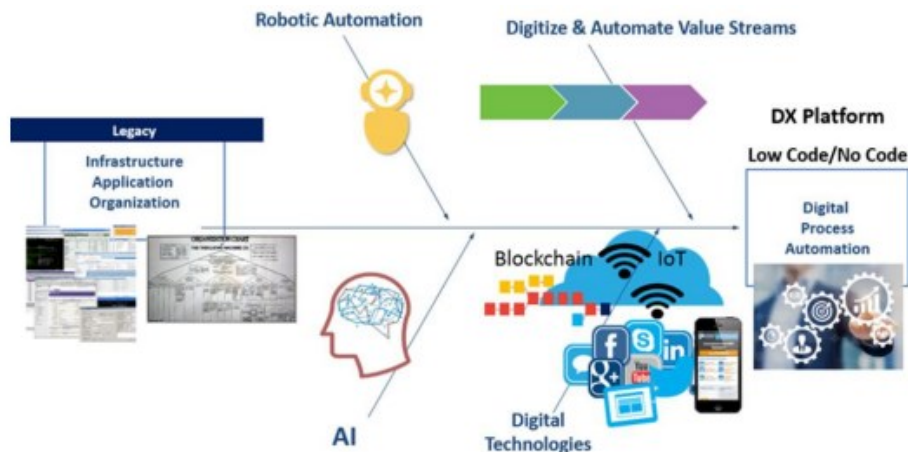

Рис. 2. Роботизована та цифрова автоматизація

Нові платформи комерційних процесів цифрової ери тепер включають в себе компетенції Low Code/No Code для підтримки Citizen Designers. Перетворення тепер розуміється через швидкість оцифрування та роботизацію наскрізних потоків створення вартості через DPA [22].

Плідність цифрових навичок та авторизації, що походять від розробки Low Code/No Code, підкреслює важливість методологій та найкращих результатів.

Чотири методології, описані тут, не є прямокутними. Вони залежать від безперервного зворотного зв'язку. Вони повинні бути об'єднані в надійні наскрізні безперервні революційні ініціативи, які реалізують потенціал автономних ініціатив в русі.

Інтелектуальний дизайн не є універсальною методологією. Іноді адміністрації проводять семінари з дизайн-мислення, і на цьому все закінчується. Метод, прийнятий тут, полягає в тому, щоб зробити дизайн-мислення, особливо ідею для винаходу, а потім ранжування безперервним.

Рис. 3. Оцінка в галузі автоматизації

Результатом процесів Дизайн-мислення є накопичення "швидких перемог" або "низьких плодів" DX-проектів, які підходять до методології Sprightly для розширення та реалізації. Рейтинг балансує між комфортом працевлаштування та цінністю для бізнесу.

Бізнес-цінність: деякі KPI (ключові показники ефективності) включають збільшення доходу, операційну ефективність для скорочення витрат, укладення угоди та оптимізацію клієнтського досвіду.

Простота та складність: кожен заявник інноваційного проекту DPA потребуватиме доповнення системами найсучасніших або інших технологій, що розвиваються, таких як IoT або Blockchain. Також необхідно враховувати інші фактори, такі як масштабованість, дизайн інтерфейсу користувача, безпека та конфіденційність. Кожен з цих факторів впливає на загальну складність програми.

Рис. 4. Графік залежності між інноваційною вартістю бізнесу та доступністю

Друге повторення, певним чином, є основною передовою методологією розширення програми або доставки. В ідеалі, бізнес, ІТ та операційні інвестори співпрацюють, використовуючи численні компетенції платформи DPA і безперервно повторюючись для декількох релізів. Завдяки такій методології, як Scrimmage, інвестори можуть надавати зворотний зв'язок і, фактично, в деяких випадках навіть вирішувати питання про випуск поточної версії, іноді навіть раніше запланованого терміну, оскільки вони можуть вважати її достатньо хорошою для виробництва.

Рис. 5. Концепція планування та реалізації

Платформа DPA підтримує повторення під час створення рішення DPA. Кожне з цих повторень відображається на основі DPA, такі як бізнес-правила для ризиків, випадки затвердження, доповнення, користувацький інтерфейс та інші ресурси програми. В ідеалі, команда Scrum складається з представників бізнесу, ІТ та операційного відділу. Завдяки швидким повторенням у кожному спринті або навіть щоденному Scrum, інвестори (особливо бізнес) мають пряму видимість і доступ до рішення, яке створюється.

"DevOps" розшифровується як "розробка та операції" (Development and Operations). Основною бізнес-ціллю методології DevOps є швидке, якісне та безперервне повторення на шляху до домовленості. Результат методології Agile Scrum (розробка) має бути "твердим" для виробництва та організації для клієнтів з високою якістю у всіх сферах, включаючи безпеку, узгодженість та продуктивність. При консервативних і ручних методах "загартування" може зайняти тижні або навіть місяці, таким чином зменшуючи вплив винаходу на кінцевого клієнта. Це наочно ілюструє важливість того, що всі етапи методологій повинні бути пов'язані зі швидкістю і компетенціями.

Методи та методології DevOps підвищують частоту впровадження рішень або об'єктів. DevOps – це фактично відтермінування методології Agile, що збільшує командну роботу між командами розробників та експлуатаційників. У DevOps використовуються численні інструменти, такі як Jenkins для безперервної інтеграції та безперервної доставки. "Інтеграція" тут пов'язана з інкрементним кодом або відхиленнями від рішення, які інтегровані в загальний фонтан. Вони повинні пройти через численні види тестування, особливо модульне тестування. На етапі "доставки" відокремлене завдання полягає у прискореному переміщенні та виробництві додатку або розширенні змін для виробничого розгортання, не жертвуючи при цьому цінністю. Інструментарій DevOps включає в себе автоматизацію загального процесу збірки і передачі, як показано на прикладі на рис. 6.

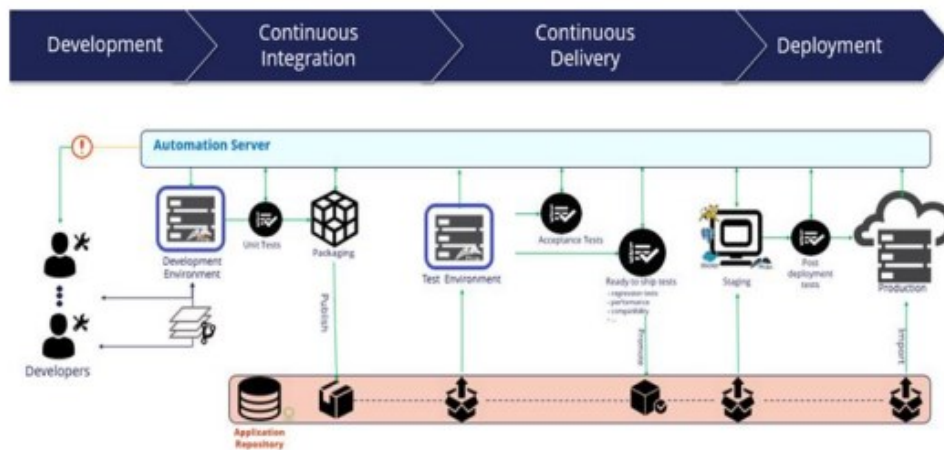

Рис. 6. Загальний процес побудови та передачі в автоматизації

Після транспортування та розгортання продукту за допомогою Nimble та DevOps – це ще не кінець шляху цифрової модифікації цього творіння. Система Design Intelligent класифікує відставання від Quick Wins. Найважливішим показником при класифікації Quick Wins є бізнес-цінність. Деякі процедури, як правило, відображаються в ключових показниках ефективності (KPI), які необхідно перевірити, щоб переконатися, що цілі розробки були досягнуті.

На додаток до безперервної інтеграції та безперервної доставки, необхідно забезпечити безперервне вдосконалення для бізнес-об'єктів, які можна виміряти.

Саме тут і з'являється Методологія операційної переваги.. У певному сенсі, вона є найбільш значущою. Постійне вдосконалення передбачає:

- Ефективність процесу розробки та організації інновацій: Plan
- Ефективність процесу в автоматичному впровадженні: Do
- Ефективність процесу в догляді за процесом та його вдосконаленні: Check
- Налаштування ефективності процесу шляхом повторного використання та концентрації: Act

Отже чотири ітеративні та безперервні методології сегментують спільну мету: цифрову трансформацію. Взаємодія, переходи та мета-повторення між цими чотирма методологіями є багатокомпонентними. Ігнорування будь-якого аспекту цих методологій негативно впливає на цифрове перетворення. В таблиці 3 наведено інструменти штучного інтелекту, їхні функції, особливості та вартість.

Таблиця 3

Інструменти штучного інтелекту, їхні функції, особливості та вартість

Інструменти штучного інтелекту	Функціональність	Підтримувані операційні системи/Мови	Основна функція
Content DNA Platform	Машинне навчання / Комп'ютер	Встановлює як хмарні, так і локальні моделі організації	Машинне навчання, навчання на даних користувача
Google Cloud Machine Learning Engine	Машинне навчання	Консоль GCP	Моделі навчаються на основі даних користувача. розгорнувши їх, користувач може керувати ними
Azure Machine Learning Studio	Машинне навчання	На основі браузера	Модель буде розгорнута як веб-сервіс.
Tensor Flow	Машинне навчання	Робочі столи, кластери, Мобільний, Edge пристрої, процесори, Графічні процесори та TPU.	Для всіх від початківців до експертів.
H2O AI	Машинне навчання	Distributed inmemory Programming Languages	Задіяно Auto ML функціональність
Cortana	Віртуальний асистент	Windows, iOS, Android, and Xbox OS.	Він може виконувати дуже багато завдань від встановлення нагадувань до ввімкнення світла.

Висновки

Автоматизація та штучний інтелект – це технології, які народилися з результатів наукових досліджень. Ці концепти вивчалися протягом тисяч років, починаючи з давніх філософських роздумів про те, чи можуть машини думати так само, як люди. Проте, саме з розвитком комп'ютерної технології та

відкриття штучного інтелекту, ці концепти почали швидко розвиватися та знаходити практичне використання.

Системи штучного інтелекту та автоматизації базуються на використанні алгоритмів та програмного забезпечення, які дозволяють комп'ютерам виконувати складні завдання, що раніше виконувалися виключно людьми. Ці системи можуть навіть виконувати завдання з більшою точністю та швидкістю, ніж люди. Автоматизація дозволяє виконувати монотонні або повторювані завдання, що зменшує ймовірність помилок та підвищує продуктивність роботи. Завдяки цим технологіям людина може зосередитися на більш складних та креативних завданнях.

Література

1. Швирков, О. (2005). Феномен штучних інтелектуальних систем: філософський погляд. Мультиверсум. Філософський альманах, вип. 47, К.: Український центр культури. С. 193–201.
2. Карпенко, В. (2011). Гіпотетичне майбутнє універсального художнього інтелекту. Філософія науки: традиції та інновації, Сум. держ. пед. ун-т ім. А.С.Макаренка, Суми, № 1 (3). С. 57–64.
3. Штучний інтелект: історія виникнення та перспективи розвитку (2017). <https://futurum.today/shtuchnyi-intelekt-istoriia-vynyknennia-ta-perspektyvy-rozvytku/>.
4. Матвійчук А. (2011). Можливості та перспективи створення штучного інтелекту. Вісник НАН України, № 12, С. 36–51.
5. Newell, A. (1980). Physical Symbol System. Cognitive Science, No. 4, p. 135–183.
6. World Economic Forum Annual Meeting 2016: our shared digital future responsible digital transformation – board briefing. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Responsible_Digital_Transformation.pdf
7. World Economic Forum Annual Meeting 2016: Mastering the Fourth Industrial Revolution (2016). World Economic Forum. <https://www.weforum.org/reports/world-economicforum-annual-meeting-2016-mastering-the-fourthindustrial-revolution>.
8. Narasimhan, S. (2018). Raghavan How AI is driving Digital Transformation. <https://www.linkedin.com/pulse/how-ai-driving-digital-transformation-narasimhan-s-raghavan>
9. Твердохліб, А.О., Коротін, Д.С. (2022). Ефективність функціонування комп'ютерних систем при використанні технології блокчейн і баз даних. Таврійський науковий вісник. Серія: Технічні науки, (6).
10. Цвик, О.С. (2023). Аналіз і особливості програмного забезпечення для контролю трафіку. Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Технічні науки, (1).
11. Новіченко, Є.О. (2023). Актуальні засади створення алгоритмів обробки інформації для логістичних центрів. Таврійський науковий вісник. Серія: Технічні науки, (1).
12. Зайцев, Є.О. (2022). Smart засоби визначення аварійних станів у розподільних електричних мережах міст. Таврійський науковий вісник. Серія: Технічні науки, (5).
13. AI: ключові сфери та перспективи застосування (2018). Everest-AI-Review. <https://www.everest.ua/ai-platform/analytics/ai-klyuchovi-sferi-ta-perspektivi-zastosu/>
14. Життя у іншому вимірі: штучний інтелект та його вплив на людину (2019). Everest-AI-Review, № 5. <https://www.everest.ua/wp-content/uploads/2019/01/Everest-AI-Review-%E2%84%965.pdf>
15. Purdy, M. and Daugherty, P. (2017). How AI boosts industry profits and innovation June. https://www.accenture.com/_acnmedia/PDF-84/Accenture-AI-Industry-Growth-Full-Report.pdf
16. Штучний інтелект для України – ризик чи можливість. (2018). Everest-AI-Review. <https://www.everest.ua/wp-content/uploads/2019/01/Everest-AI-Огляд-%E2%84%965.pdf>
17. Russell, S. J., & Norvig, P. (2010). Artificial intelligence: a modern approach. Pearson Education.
18. Bostrom, N. (2014). Superintelligence: Paths, dangers, strategies. Oxford University Press.
19. Клименко, С. В. (2019). Штучний інтелект та нейронні мережі: навчальний посібник. КНОРУС.
20. Якубович, Ю. В., & Рахманін, Ю. А. (2018). Штучний інтелект та машинне навчання: навчальний посібник. Видавництво Юрайт.
21. Кузнєцов, Н. Ст. (2019). Інтелектуальні технології та штучний інтелект. КНОРУС.
22. Булатов, А. А., & Калашнікова, С. В. (2019). Штучний інтелект та інтелектуальні системи. Видавництво Юрайт.

References

1. Shvyrkov, O. (2005), "The phenomenon of artificial intelligent systems: a philosophical view", Multiversum. Philosophical almanac, vol. 47, Ukrainian Cultural Center, K., pp. 193–201 [in Ukrainian].
2. Karpenko, V. (2011), "Hypothetical future of universal artistic intelligence", Philosophy of science: traditions and innovations, Sumy. state ped. University named after A.S. Makarenko, Sumy, No. 1 (3), pp. 57–64 [in Ukrainian].
3. "Artificial intelligence: history of emergence and development prospects", (2017), [online], available at: <https://futurum.today/shtuchnyi-intelekt-istoriia-vynyknennia-ta-perspektyvy-rozvytku/> [in Ukrainian].
4. Matviychuk A. (2011), "Possibilities and prospects of creating artificial intelligence", Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine, No. 12, pp. 36–51 [in Ukrainian].
5. Newell, A. (1980), «Physical Symbol System», Cognitive Science, No. 4, pp. 135–183 (in English).
6. «World Economic Forum Annual Meeting 2016: our shared digital future responsible digital transformation – board briefing», [Online], available at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Responsible_Digital_Transformation.pdf (in English).
7. «World Economic Forum Annual Meeting 2016: Mastering the Fourth Industrial Revolution», (2016), World Economic Forum,

[Online], available at: <https://www.weforum.org/reports/world-economicforum-annual-meeting-2016-mastering-the-fourthindustrial-revolution> (in English).

8. Narasimhan, S. (2018), Raghavan How AI is driving Digital Transformation, [Online], available at: <https://www.linkedin.com/pulse/how-ai-driving-digital-transformation-narasimhan-s-raghavan> (in English).
9. Tverdokhlib A.O., Korotin D.S. Efektyvnist funktsionuvannya kompiuternykh system pry vykorystanni tekhnolohii blokchein i baz dannykh. Tavriiskyi naukovyi visnyk. Seriya: Tekhnichni nauky, 2022, (6) [in Ukrainian].
10. Tsyvk O.S. Analiz i osoblyvosti prohramnoho zabezpechennia dlia kontroliu trafiku. Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Tekhnichni nauky, 2023, (1) [in Ukrainian].
11. Novichenko Ye.O. Aktualni zasady stvorennia alhorytmiv obrobky informatsii dlia lohistychnykh tsentriv. Tavriiskyi naukovyi visnyk. Seriya: Tekhnichni nauky, 2023 (1) [in Ukrainian].
12. Zaitsev Ye.O. Smart zasoby vyznachennia avariinykh staniv u rozpodilnykh elektrychnykh merezhakh mist. Tavriiskyi naukovyi visnyk. Seriya: Tekhnichni nauky, 2022, (5) [in Ukrainian].
13. "AI: key areas and prospects of application" (2018), Everest-AI-Review, [Online], available at the link: <https://www.everest.ua/ai-platform/analytics/ai-klyuchovi-sferi-ta-perspektivi-zastosu/> [in Ukrainian].
14. "Life in another dimension: artificial intelligence and its impact on humans" (2019), Everest-AI-Review, No. 5, [Online], available at the link: <https://www.everest.ua/wp-content/uploads/2019/01/Everest-AI-Review-%E2%84%965.pdf> [in Ukrainian].
15. Purdy, M. and Daugherty, P. (2017), How AI boosts industry profits and innovation June, [Online], available at: <https://www.accenture.com/acnmedia/PDF-84/Accenture-AI-Industry-Growth-Full-Report.pdf> (in English).
16. "Artificial intelligence for Ukraine - risk or opportunity" (2018), Everest-AI-Review, [Online], available at: <https://www.everest.ua/wp-content/uploads/2019/01/Everest-AI-Overview-%E2%84%965.pdf> [in Ukrainian].
17. Russell, S. J., & Norvig, P. (2010). Artificial intelligence: a modern approach. Pearson Education.
18. Bostrom, N. (2014). Superintelligence: Paths, dangers, strategies. Oxford University Press.
19. Klymenko, S. V. (2019). Artificial intelligence and neural networks: a tutorial. KNORUS.
20. Yakubovych, Yu. V., & Rakhmanin, Yu. A. (2018). Artificial intelligence and machine learning: a tutorial. Jurayt Publishing House.
21. Kuznetsov, N. St. (2019). Intelligent technologies and artificial intelligence. KNORUS.
22. Bulatov, A. A., & Kalashnikova, S. V. (2019). Artificial intelligence and intelligent systems. Jurayt Publishing House.

БІДОЧКО АНДРІЙ

Національний університет "Львівська політехніка"

ORCID ID: 0009-0001-4083-5040

e-mail: andrii.bidochko@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ ВЕЛИКИХ МОВНИХ МОДЕЛЕЙ ДЛЯ ГЕНЕРУВАННЯ ПРОГРАМНОГО КОДУ НА ОСНОВІ ДОМЕННО-СПЕЦИФІЧНИХ МОВ

У цьому дослідженні ми розглянемо потенціал великих мовних моделей (LLM), зокрема моделі GPT-4, у створенні програмного забезпечення на основі предметно-орієнтованих мов (DSL). Ми оцінимо ефективність великих мовних моделей і обговорюємо наслідки наших висновків для розробки програмного забезпечення, за допомогою автоматизованої генерації коду та штучного інтелекту.

Швидке поширення технологій і методів штучного інтелекту (AI) призводить до трансформаційних змін у багатьох сферах. Однією з важливих сфер інтересів є потенційне використання великих мовних моделей (LLM) для автоматизації генерації програмного коду, особливо з використанням предметно-орієнтованих мов (DSL). У цьому документі представлено поглиблене дослідження можливостей моделі GPT-4 для інтерпретації та генерації програмного коду. Спочатку ми опишемо процес навчання моделі на величезному корпусі програмного коду, розробленого в різних DSL.

Потім ми оцінюємо його продуктивність за допомогою ряду всебічних тестів, призначених для оцінки його здатності генерувати точний, ефективний і придатний для обслуговування код. Оцінювальні метрики включають точність генерації коду, ефективність виконання та можливість редагування згенерованого коду. Попередні результати вказують на те, що модель може створювати код зі ступенем точності й ефективності, який можна порівняти з людьми-програмістами, і навіть перевершує код, написаний людиною, у зручності обслуговування завдяки узгодженому стилю кодування. Однак модель демонструє обмеження, коли стикається зі складними сценаріями та менш поширеними DSL. Ці висновки, хоч і багатообіцяючі, підкреслюють необхідність подальших досліджень для підвищення надійності та універсальності таких моделей, особливо в сфері складних завдань розробки програмного забезпечення. Наслідки цих результатів поширюються на галузі програмної інженерії, автоматизованої генерації коду та штучного інтелекту, потенційно революціонізуючи поточну парадигму розробки програмного забезпечення та відкриваючи шлях для нових програм.

Ключові слова: великі мовні моделі, генерація програмного коду, предметно-орієнтовані мови, GPT-4, штучний інтелект, обробка природної мови, машинне навчання.

BIDOCHKO ANDRII
Lviv Polytechnic National University

UTILIZING LARGE LANGUAGE MODELS FOR SOFTWARE GENERATION BASED ON DOMAIN-SPECIFIC LANGUAGES

In this study, we explore the potential of large language models (LLMs), specifically the GPT-4 model, in generating software based on domain-specific languages (DSLs). We evaluate the performance of these LLMs and discuss the implications of our findings for software engineering, automated code generation, and artificial intelligence.

The rapid proliferation of artificial intelligence (AI) technologies and techniques is leading to transformative changes across multiple domains. One significant area of interest is the potential use of large language models (LLMs) in automating software code generation, especially leveraging domain-specific languages (DSLs). This paper presents an in-depth investigation of the capabilities of a GPT-4 model for interpreting and generating DSL software code. We first describe the process of training the model on a vast corpus of software code developed in various DSLs. We then evaluate its performance using a series of comprehensive tests designed to assess its ability to generate accurate, efficient, and maintainable code from DSL-specific prompts.

The evaluation metrics include accuracy of code generation, runtime efficiency, and maintainability of the generated code. Preliminary results indicate that the model can produce code with a comparable degree of accuracy and efficiency to human programmers, and even surpasses human-written code in maintainability due to consistent coding style. However, the model exhibits limitations when faced with complex scenarios and less prevalent DSLs. These findings, though promising, highlight the necessity for further research to improve the robustness and versatility of such models, particularly in the realm of complex software development tasks. The implications of these results extend to the fields of software engineering, automated code generation, and AI, potentially revolutionizing the current software development paradigm and paving the way for novel applications.

Keywords: Large Language Models, Software Code Generation, Domain-Specific Languages, GPT-4, Artificial Intelligence, Natural Language Processing, Machine Learning

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Генерація програмного коду є складним, трудомістким і ресурсоємним процесом, який вимагає спеціальних знань і навичок. Ця складність ще більше посилюється при роботі з предметно-орієнтованими мовами (DSL), які спеціалізуються на певній області застосування. Традиційний підхід до розробки програмного забезпечення, переважно вручну та керований людиною, представляє значні проблеми з точки зору масштабованості, узгодженості та доступності. У світлі цих проблем існує нагальна потреба в автоматизованих рішеннях, які можуть полегшити процес генерації програмного коду, особливо в контексті DSL.

Зв'язок з важливими науковими або практичними завданнями:

Проблема тісно пов'язана зі сферою штучного інтелекту, зокрема, з використанням великих мовних моделей (LLM) для завдань генерації тексту. Якби LLM можна було ефективно навчити генерувати програмний код із DSL, це мало б глибокі наслідки як для наукових досліджень, так і для практичних застосувань.

З наукової точки зору цей виклик дає можливість розширити наше розуміння можливостей і обмежень LLM. Він запрошує до вивчення нових методологій навчання, показників оцінки ефективності та архітектури моделей, розширюючи таким чином межі поточного стану машинного навчання та обробки природної мови.

З практичної точки зору, успішне вирішення цієї проблеми могло б революціонізувати сферу розробки програмного забезпечення. Це може суттєво скоротити час і ресурси, необхідні для написання програмного коду, особливо для DSL, і покращити узгодженість створеного коду шляхом усунення людських помилок. Крім того, це може демократизувати розробку програмного забезпечення, дозволяючи нефахівцям генерувати код, тим самим розширюючи пул осіб, які можуть зробити внесок у створення програмного забезпечення та інновації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Останніми роками спостерігається сплеск досліджень щодо використання штучного інтелекту в розробці програмного забезпечення, зокрема у створенні коду. Однією з найбільш значущих подій стала поява великих мовних моделей (LLM), які продемонстрували безпрецедентні можливості в розумінні та створенні людського тексту.

Для дослідження великих мовних моделей, застосованих до генерації коду:

- Radford, A., Wu, J., Child, R., Luan, D., Amodei, D., & Sutskever, I. (2019). Language Models are Unsupervised Multitask Learners. OpenAI Blog, 1(8).
- Allamanis, M., Brockschmidt, M., & Khademi, M. (2018). Learning to Represent Programs with Graphs. In Proceedings of the 6th International Conference on Learning Representations (ICLR 2018).
- Raychev, V., Bielik, P., & Vechev, M. (2016). Probabilistic Model for Code with Decision Trees. In Proceedings of the 2016 ACM SIGPLAN International Conference on Object-Oriented Programming, Systems, Languages, and Applications (OOPSLA 2016).

Перетин DSL і машинного навчання:

- Mernik, M., Heering, J., & Sloane, A. M. (2005). When and how to develop domain-specific languages. ACM Computing Surveys (CSUR), 37(4), 316-344.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття.

Розуміння синтаксису та семантики DSL за допомогою LLM: Хоча було досягнуто значного прогресу у використанні великих мовних моделей (LLM) для мов програмування загального призначення, розуміння доменно-специфічних мов (DSL) цими моделями залишається менш вивченим. Ці мови, які характеризуються специфічними контекстами застосування, представляють унікальні проблеми з точки зору різноманітного синтаксису та семантики.

Включення менш поширених DSL: значна частина досліджень була зосереджена на широко використовуваних мовах як загального призначення, так і предметно-спеціальних. Використання LLM для створення коду в менш поширених DSL було недостатньо вивченим, що призвело до прогалини в нашому розумінні їхньої ефективності в усіх DSL.

Ця стаття має на меті розглянути ці раніше невирішені частини проблеми шляхом дослідження використання моделі GPT-4 для генерації програмного коду в різних DSL, зосередившись на оцінці якості згенерованого коду та продуктивності моделі в діапазоні різних і менш поширених DSL.

Формулювання цілей статті

Основними цілями цієї статті є оцінка великих мовних моделей (LLM) у розумінні та створенні коду DSL: дослідження спрямоване на навчання моделі GPT-4 на різноманітному корпусі програмного коду, написаного різними предметно-орієнтованими мовами (DSL) і оцінити здатність генерувати точний і ефективний код на основі підказок DSL.

Виклад основного матеріалу

Великі мовні моделі та генерація коду: основний матеріал цієї статті стосується великих мовних моделей (LLM) та їх застосування в генерації коду, зокрема в контексті доменно-орієнтованих мов (DSL). LLMs, такі як GPT-4, продемонстрували виняткову здатність розуміти та генерувати людський текст на основі заданих підказок.

Компетентність цих моделей була використана в кількох сферах, включаючи розуміння природної мови, генерацію тексту та навіть генерацію коду мови програмування загального призначення. Ця можливість впливає з їх трансформаторної архітектури та використання неконтрольованого навчання на етапі навчання, коли вони вивчають шаблони, синтаксис, семантику та контекст із великих обсягів текстових даних.

Застосування до доменних мов:

DSL, спеціалізовані на певній області застосування, представляють унікальну проблему для LLM через їх різноманітний синтаксис і семантику. Дослідження зосереджено на навчанні моделі GPT-4 на величезному корпусі програмного коду, написаного на різних DSL.

Мета полягає в тому, щоб оцінити здатність моделі генерувати точний, ефективний і підтримуваний код на основі підказок DSL. Ми оцінюємо якість згенерованого коду за допомогою таких показників, як точність, ефективність виконання та зручність обслуговування.

Результати та спостереження. Наші результати вказують на те, що модель GPT-4 демонструє багатообіцяючу здатність генерувати точний і ефективний код для DSL. У кількох випадках код, згенерований моделлю, можна порівняти за ефективністю виконання з кодом, створеним людиною, і навіть перевершує його за придатністю до обслуговування завдяки своєму послідовному стилю кодування.

Однак дослідження також виявило обмеження. Моделі важко створити код для складних сценаріїв або менш поширених DSL, що вказує на потребу в спеціалізованому навчанні або більш тонкому розумінні цих мов.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Хоча це дослідження дає багатообіцяючі результати, воно підкреслює необхідність продовження досліджень у цій галузі. Спостережувані обмеження вимагають розробки розширених методологій навчання та більш складної системи оцінювання, яка враховує унікальні виклики, пов'язані з різними DSL.

Більше того, він підкреслює потенціал LLM у революції розробки програмного забезпечення, зокрема для DSL, і представляє вагомий аргументи на користь інтеграції ШІ в цій галузі. Висновки пропонують цінну інформацію для дослідників, розробників і практиків у сферах штучного інтелекту та розробки програмного забезпечення.

У майбутньому було б доцільно вивчити можливості LLM у створенні коду для складних сценаріїв і менш поширених DSL. Роль даних про спеціалізоване навчання та розробка більш складних показників оцінки також є областями, які заслуговують на подальше дослідження.

References

1. Xiaodong Gu, Hongyu Zhang, Dongmei Zhang, and Sunghun Kim. Deep API learning. CoRR, abs/1605.08535, 2016.
2. Xiaodong Gu, Hongyu Zhang, and Sunghun Kim. Deep code search. In Proceedings of the 40th International Conference on Software Engineering, ICSE '18, page 933–944, New York, USA, 2018. Association for Computing Machinery.
3. Song Wang, Taiyue Liu, and Lin Tan. Automatically learning semantic features for defect prediction. In Proceedings of the 38th International Conference on Software Engineering, ICSE '16, page 297–308, New York, USA, 2016. Association for Computing Machinery.
4. Richard Shin, Miltiadis Allamanis, Marc Brockschmidt, and Oleksandr Polozov. Program synthesis and semantic parsing with learned code idioms. CoRR, abs/1906.10816, 2019.
5. Uri Alon, Omer Levy, and Eran Yahav. code2seq: Generating sequences from structured representations of code. CoRR, abs/1808.01400, 2018.
6. Marcel Bruch, Martin Monperrus, and Mira Mezini. Learning from examples to improve code completion systems. In Proceedings of the Joint Meeting of the European Software Engineering Conference and the Symposium on the Foundations of Software Engineering (ESEC/FSE), 2009.
7. Abram Hindle, Earl T Barr, Zhendong Su, Mark Gabel, and Premkumar Devanbu. On the naturalness of software. In Proceedings of the International Conference on Software Engineering (ICSE), 2012.
8. Tung Thanh Nguyen, Anh Tuan Nguyen, Hoan Anh Nguyen, and Tien N Nguyen. A statistical semantic language model for source code. In Proceedings of the Joint Meeting of the European Software Engineering Conference and the Symposium on the Foundations of Software Engineering (ESEC/FSE), 2013.
9. Alexey Svyatkovskiy, Ying Zhao, Shengyu Fu, and Neel Sundaresan. Pythia: Ai-assisted code completion system. In Proceedings of the 25th ACM SIGKDD International Conference on Knowledge Discovery & Data Mining, KDD '19, page 2727–2735, New York, NY, USA, 2019. Association for Computing Machinery.
10. Alexey Svyatkovskiy, Sebastian Lee, Anna Hadjitofi, Maik Riechert, Juliana Franco, and Miltiadis Allamanis. Fast and memory-efficient neural code completion, 2020.
11. Muhammad Asaduzzaman, Chanchal Roy, Kevin Schneider, and Daqing Hou. Csc: Simple, efficient, context sensitive code completion. 30th International Conference on Software Maintenance and Evolution, ICSME 2014, pages 71–80, 12 2014.
12. Cheng Zhang, Juyuan Yang, Yi Zhang, Jing Fan, Xin Zhang, Jianjun Zhao, and Peizhao Ou. Automatic parameter recommendation for practical api usage. 34th International Conference on Software Engineering, ICSE 2012, Proceedings - International Conference on Software Engineering, pages 826–836, 7 2012.
13. Mattia Fazzini, Qi Xin, and Alessandro Orso. Automated api-usage update for android apps. In Proceedings of the 28th ACM SIGSOFT International Symposium on Software Testing and Analysis, ISSTA 2019, page 204–215, New York, USA, 2019. Association for Computing Machinery.
14. Hui Liu, Qiurong Liu, Cristian-Alexandru Staicu, Michael Pradel, and Yue Luo. Nomen est omen:

Exploring and exploiting similarities between argument and parameter names. In Proceedings of the 38th International Conference on Software Engineering, ICSE '16, page 1063–1073, New York, USA, 2016. Association for Computing Machinery.

15. Mia Xu Chen, Benjamin N. Lee, Gagan Bansal, Yuan Cao, Shuyuan Zhang, Justin Lu, Jackie Tsay, Yinan Wang, Andrew M. Dai, Zhifeng Chen, and et al. Gmail smart compose: Real-time assisted writing. In Proceedings of the 25th ACM SIGKDD International Conference on Knowledge Discovery & Data Mining, KDD '19, page 2287–2295, New York, USA, 2019. Association for Computing Machinery.

16. Alec Radford, Jeff Wu, Rewon Child, David Luan, Dario Amodei, and Ilya Sutskever. Language models are unsupervised multitask learners. 2019.

17. Microsoft Corporation. Ai-assisted development. <https://marketplace.visualstudio.com/items?itemName=VisualStudioExptTeam.VSIntelliCode>. Visited Jan 2020.

БОЙКО НАТАЛІЯ.

Національний університет «Львівська політехніка»

ORCID ID: [0000-0002-6962-9363](https://orcid.org/0000-0002-6962-9363)e-mail: Nataliya.i.boyko@lpnu.ua

МИХАЙЛИШИН ВЛАДИСЛАВ

Національний університет «Львівська політехніка»

ORCID ID: [0000-0003-1889-9053](https://orcid.org/0000-0003-1889-9053)e-mail: vladyslavmykhailyshyn@gmail.com

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ РЕКУРСИВНОГО ПРОЦЕСУ РОЗПОДІЛУ НАБОРУ ДАНИХ З ВИКОРИСТАННЯМ АЛГОРИТМУ CART

В роботі наведено результати досліджень та порівняння результатів зарубіжних і вітчизняних праць, які показали високу ефективність моделі CART у прогнозуванні ефективності рекламних кампаній, що збігається з висновками інших дослідників. Наведене порівняння, що дозволяє підтвердити переваги і стабільність алгоритму у контексті оцінки рекламних кампаній. Наведено алгоритм збору, обробки та аналізу даних для застосування методу CART. Розглянуто процес ділення вузлів, який здійснюється до досягнення заданої кількості вузлів або до досягнення певного рівня глибини дерева. Наведена оціночна функція, що використовується для ділення вузлів та базується на Gini-індексі, який оцінює нечистоту у вузлі. Чим менше нечистота вузла, тим більше вважається його вагомим для подальшого ділення. Розроблено модель оцінки ефективності рекламних кампаній використовуючи алгоритм CART. Наводиться методика перевірки точності розробленої моделі. Порівнюються результати роботи моделі з реальними даними. Новизною дослідження є використання алгоритму CART для оцінки ефективності рекламних кампаній. Аналізується метод, який дозволяє швидко та точно аналізувати великі обсяги даних та визначати найважливіші чинники, які впливають на ефективність рекламних кампаній. Обґрунтовується практичне значення дослідження, яке полягає в тому, що розроблений алгоритм дозволяє раціонально використовувати бюджет на маркетингові заходи та оптимізувати рекламні кампанії з метою досягнення найкращих результатів.

Ключові слова: алгоритм, Classification and Regression Tree, Gini-індекс, Receiver Operating Characteristic, Area Under the Curve.

BOYKO NATALIYA

Lviv Polytechnic National University

MYKHAILYSHYN VLADYSLAV

Lviv Polytechnic National University

EVALUATION OF THE EFFICIENCY OF THE RECURSIVE DATA SET DISTRIBUTION PROCESS USING THE CART ALGORITHM

The paper presents the results of research and a comparison of the results of foreign and domestic works, which showed the high efficiency of the CART model in predicting the effectiveness of advertising campaigns, which coincides with the conclusions of other researchers. The given comparison allows to confirm the advantages and stability of the algorithm in the context of evaluating advertising campaigns. The algorithm of data collection, processing and analysis for the application of the CART method is given. The process of dividing nodes, which is carried out before reaching a given number of nodes or until reaching a certain level of tree depth, is considered. The evaluation function used for node division and based on the Gini-index, which estimates the impurity in the node, is given. The lower the impurity of the node, the more it is considered important for further division. A model for evaluating the effectiveness of advertising campaigns using the CART algorithm has been developed. The method of checking the accuracy of the developed model is given. The results of the model are compared with real data. The use of GridSearchCV to perform searches in the depth range from 1 to 10 is analyzed. The F1 score is given as an evaluation metric. The cv parameter in question specifies the number of convolutions to use in the cross-validation process. The novelty of the study is the use of the CART algorithm to evaluate the effectiveness of advertising campaigns. A method is analyzed that allows you to quickly and accurately analyze large volumes of data and determine the most important factors that affect the effectiveness of advertising campaigns. The practical value of the research is substantiated, which is that the developed algorithm allows rational use of the budget for marketing activities and optimization of advertising campaigns in order to achieve the best results.

Keywords algorithm, Classification and Regression Tree, Gini index, Receiver Operating Characteristic, Area Under the Curve.

Постановка проблеми

Реклама стала невід'ємною частиною повсякденного життя будь-якого пересічного громадянина. Вона оточує нас скрізь, від магазинів і транспорту до Інтернету та телебачення, її настільки багато, що часто її навіть не усвідомлюють, але навіть тоді вона має значний вплив на нас. У часи глобальної конкуренції підприємства намагаються зацікавити потенційних споживачів будь-якими засобами і не завжди вдалими. Іноді ми захоплюємося винахідливістю, невимуженістю та якістю подання реклами до аудиторії, а іноді відчуваємо негативні емоції від певної реклами і автоматично погані асоціації з продуктом. Тому реклама є ключовим інструментом маркетингу [1, 10]. Дослідження на основі методів опитування, експертної оцінки та експериментів дають можливість оцінити її ефективність та використовувати ці дані для покращення рекламної діяльності. Ефективність реклами пов'язана з витратами, а потім з прибутками, тому підприємства бажають отримувати точні вимірювання її впливу на споживачів. Дослідження ефективності реклами повинно бути спрямоване на отримання спеціальних даних про те, які чинники сприяють досягненню мети реклами з найменшими витратами та максимальною віддачею. Це допоможе уникнути

непотрібної реклами та визначити умови для її оптимального впливу. Таким чином, оцінка ефективності реклами з використанням алгоритму CART (Classification and Regression Trees), методів вимірювання її ефективності та впливу на споживачів є основою даної курсової роботи.

На даний момент існує значна кількість наукових досліджень, що присвячені застосуванню алгоритму CART у маркетингу і рекламі. Відомі підходи Девіда Флойда [2, 6] та Джеймса Кеннеді [3, 8] до вирішення даної проблеми. Перший підхід характеризується визначенням ефективності телереклами на основі відгуків споживачів, тоді як Кеннеді використовував алгоритм CART для визначення впливу рекламних оголошень на поведінку споживачів в онлайн-середовищі. Наукові розробки авторів, що були розглянуті, демонструють можливість застосування методів машинного навчання та алгоритму CART для оцінки ефективності рекламних кампаній. Однак, багато аспектів залишаються невивченими і потребують подальшої розробки. Наприклад, важливим аспектом є визначення найбільш ефективних каналів маркетингової діяльності для конкретної аудиторії та продукту. Також, доцільним є дослідження впливу різних форматів реклами на поведінку споживачів, а також ефективності рекламних кампаній на різних етапах життєвого циклу продукту.

Підприємства прагнуть рекламувати свої продукти серед якомога більшої аудиторії і використовують для цього всі можливі засоби, часто це призводить до збільшення витрат на рекламу без очікуваного ефекту від неї. Тому дуже важливо раціонально розпоряджатися коштами, вкладеними у маркетингові заходи. Для оцінки ефективності реклами потрібна детальна інформація щодо її впливу на цільову аудиторію. Для аналізу таких даних необхідно використовувати спеціалізоване програмне забезпечення та методи аналізу великих даних.

Для аналізу даних та побудови дерева рішень, яке може допомогти виявити зв'язки між різними факторами та результатами рекламної кампанії, може бути використаний алгоритм CART. За допомогою цього алгоритму можна відбирати найбільш важливі фактори, що впливають на ефективність рекламної кампанії, та враховувати їх при плануванні майбутніх кампаній [4, 7].

Таким чином, дослідження з оцінки ефективності рекламних кампаній з використанням алгоритму CART може бути актуальним та корисним для компаній, що займаються маркетингом та рекламою, та може допомогти їм збільшити ефективність своїх рекламних кампаній та отримати більше прибутку. Крім того, дана робота може стати основою для розробки нових стратегій маркетингу та реклами.

Аналіз останніх джерел

За останні роки було опубліковано багато досліджень, присвячених оцінці ефективності рекламних кампаній з використанням алгоритму CART. Можна виділити дослідження проведене Гу Хун і Вей Цзінь [5, 9], в якому застосовувався алгоритм CART для визначення впливу елементів рекламного повідомлення на його ефективність. Для проведення дослідження автори зібрали дані про 12 рекламних кампаній в інтернет-магазинах, які використовували різні елементи рекламного повідомлення (наприклад, знижки, безкоштовна доставка тощо). Алгоритм CART був використаний для розбиття даних на групи залежно від різних елементів рекламного повідомлення та визначення їх впливу на ефективність кампанії. У результаті дослідження автори зробили висновок, що певні елементи рекламного повідомлення мають значний вплив на ефективність рекламної кампанії. Зокрема, знижки, безкоштовна доставка та подарунки збільшують ймовірність успішного завершення транзакції.

Автори Чен Цзюнь і Хуан Цзіфан в статті [6, 11] обговорювали визначення впливу факторів рекламної кампанії на її ефективність з використанням алгоритму CART та інших методів машинного навчання. Для проведення дослідження автори зібрали дані про 1000 рекламних кампаній в інтернет-магазинах та використали алгоритм CART та інші методи машинного навчання для аналізу даних. У результаті дослідження автори зробили висновок, що основними факторами, які впливають на продажі, є тип реклами та її формат. Зокрема, виявлено, що реклама з використанням відео та інтерактивні формати мають більший вплив на продажі, ніж реклама у статичних форматах. Крім того, автори дослідження показали, що кількість рекламних показів та частота показу реклами також мають вплив на продажі в інтернет-магазинах. Зокрема, було виявлено, що підвищення частоти показів реклами може позитивно вплинути на продажі, але тільки до певного рівня.

Стаття [1] авторів В. Доусона та Д. Хадсона, зосереджує увагу на застосуванні алгоритму CART для визначення ефективності рекламної кампанії в рамках опитування споживачів. Результати також показали, що алгоритм CART може бути ефективним інструментом для визначення, які рекламні оголошення мають найвищу ефективність, і які характеристики споживачів можуть бути пов'язані з відгуками на рекламні оголошення.

У дослідженні [2] авторів Л. Лі та І. Чжана, показані результати застосування алгоритму CART, який здатний виявляти складні зв'язки між факторами та ефективністю реклами. Крім того, вони підкреслюють, що результати дослідження можуть допомогти маркетологам та рекламним агентствам покращити ефективність рекламних кампаній в Інтернеті..

У статті [9] авторів О.В. Головача та Л.В. Головач було проведено аналіз взаємозв'язку між рекламними кампаніями, конверсією та трафіком на сайті. Дослідження включало в себе відбір рекламних кампаній з використанням алгоритму CART, що дозволило виділити найбільш ефективні кампанії, а також оцінку конверсії та трафіку на сайті. Основними висновками дослідження є те, що застосування алгоритму CART дає змогу здійснювати ефективну оцінку рекламних кампаній в інтернет-маркетингу. Автори також

вказують на необхідність збору якісної та повної інформації для досягнення найбільш точних результатів.

Отож, метою дослідження є розробка методики оцінки ефективності рекламних кампаній з використанням алгоритму CART.

Для досягнення поставленої мети, потрібно вирішити низку завдань, серед яких:

- зібрати та опрацювати дані про рекламні кампанії певної компанії або групи компаній;
- розробити модель оцінки ефективності рекламних кампаній, використовуючи алгоритм CART;
- перевірити точність розробленої моделі, порівнявши її результати з реальними даними;

Новизна дослідження полягає у використанні алгоритму CART для оцінки ефективності рекламних кампаній. Цей метод дозволяє швидко та точно аналізувати великі обсяги даних та визначати найважливіші чинники, які впливають на ефективність рекламних кампаній.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблений алгоритм дозволяє раціонально використовувати бюджет на маркетингові заходи та оптимізувати рекламні кампанії з метою досягнення найкращих результатів.

Виклад основного матеріалу

Алгоритм CART (Classification and Regression Tree) – це деревовидна модель, що використовується для розв'язання задач класифікації та регресії [10, 12]. Основна ідея алгоритму полягає в побудові дерева, яке містить правила прийняття рішень, що допомагає класифікувати або прогнозувати значення вихідної змінної.

Основні етапи роботи алгоритму CART [11]:

- розділення набору даних на дві частини. У процесі розділення алгоритм розглядає різні змінні та значення, що дозволяють зробити розділення, що максимально покращує якість моделі.
- побудова дерева з урахуванням розділених наборів даних. Алгоритм повторює процес розділення та побудови дерева для кожної з нових частин.
- обрізання дерева. Для уникнення перенавчання та зменшення складності моделі можна провести обрізання дерева.

Один з основних етапів роботи алгоритму CART – побудова дерева рішень (рис. 1). На вході приймається деякий набір даних D , перевіряємо, чи є в D однакові значення цільової змінної. Якщо так, створюємо листовий вузол з прогнозним значенням цільової змінної, інакше розбиваємо дані на дві підмножини за вибраною змінною та порогом (в даному випадку це Gini-index). Далі рекурсивно застосовуємо алгоритм для кожної підмножини, створюючи нові вузли та розбиваючи дані.

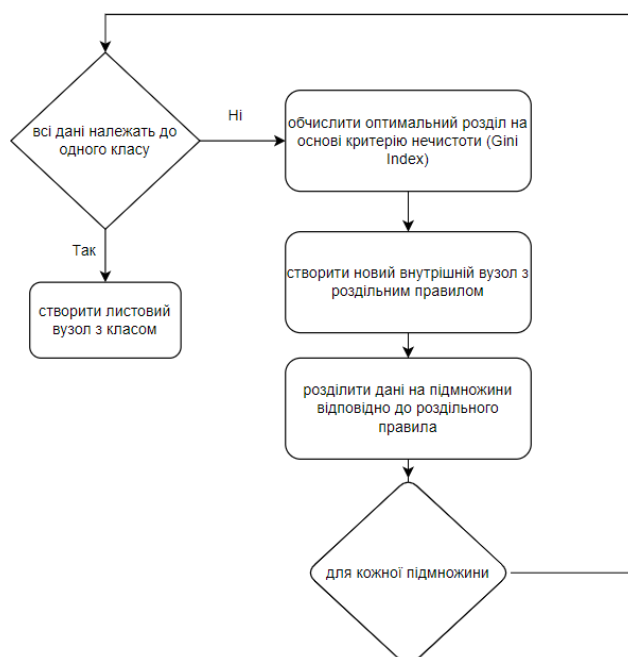

Рис. 1. Алгоритм побудови дерева методом CART

Починаючи з кореневого вузла, алгоритм рекурсивно ділить навчальний набір на дві підмножини на основі вибраної оціночної функції. Це дозволяє створити новий внутрішній вузол та два дочірніх вузли, які будуть містити окремі підмножини навчальних даних [13].

Процес ділення вузлів здійснюється до досягнення заданої кількості вузлів або до досягнення певного рівня глибини дерева. Оцінчна функція, що використовується для ділення вузлів, базується на Gini-індексі, які оцінюють нечистоту у вузлі. Чим менше нечистота вузла, тим більше вважається його вагомим для подальшого ділення.

Gini-індекс вимірює невпевненість (помилковість) розподілу класів у вузлі. Визначається формулою 1:

$$1 - \sum_{i=1}^n p_i^2, \quad (1)$$

де n - кількість класів або категорій у наборі даних, p_i - ймовірність належності до класу i .

Дерево рішень навчається з використанням методу навчання з учителем, що передбачає наявність класифікованого набору прикладів у навчальній та тестовій вибірках. Алгоритм CART використовує оціночну функцію, яка базується на інтуїтивній ідеї про зменшення невизначеності у вузлі.

Алгоритм CART базується на рекурсивному процесі розділення набору даних на дві частини відносно однієї змінної, що максимально покращує якість моделі. Потім цей процес повторюється для кожної з нових частин до того моменту, поки не будуть досягнуті критерії зупинки. У випадку задачі класифікації, CART будує дерево, що містить правила для прийняття рішень, які допомагають класифікувати об'єкти. У випадку задачі регресії, CART будує дерево, що містить правила для прогнозування значення цільової змінної [12, 14].

Основною перевагою алгоритму CART є його простота та зрозумілість. Побудоване дерево містить правила, які є інтерпретованими та зрозумілими для людей, що дозволяє легко пояснити результати моделі. Крім того, CART може використовуватися для розв'язання задач класифікації та регресії, що робить його універсальним інструментом. Також, CART може бути ефективним для наборів даних з багатьма змінними, оскільки він використовує рекурсивний процес розділення, що дозволяє підібрати оптимальні змінні та їх значення для розділення. Однією з переваг алгоритму CART є те, що він не є статистичним, тому не потребує обчислення параметрів імовірнісних розподілів. Це дозволяє уникнути багатьох проблем, пов'язаних зі статистичною моделлю, наприклад, необхідність використання великої кількості даних для отримання точних оцінок параметрів. Ще однією перевагою алгоритму є те, що атрибути розбиття вибираються безпосередньо в процесі побудови дерева, тому не потрібно проводити процедуру відбору змінних для моделі. Це дозволяє зменшити час та зусилля, необхідні для побудови моделі, і знизити ризик перенавчання. Важливою перевагою є те, що CART є стійким до викидів та аномальних значень. Це дозволяє враховувати викиди та аномалії, що часто зустрічаються в реальних даних, без втрати точності моделі. Також до основних переваг належить висока швидкість роботи алгоритму CART [13, 15].

Недоліками алгоритму CART є те, що він може бути неефективним для великих наборів даних, оскільки процес побудови дерева може стати дуже складним та тривалим. Крім того, якщо вхідні дані містять помилки чи неточності, це може призвести до неправильної побудови дерева.

Для навчання моделі був обраний набір даних Facebook Ads Conversion Prediction [14]. Він містить інформацію про кількість кліків, відгуків, витрат на рекламу, типи рекламних оголошень та інші фактори, які можуть впливати на конверсію (перетворення кліків в покупки або реєстрації) рекламної кампанії, які були запущені на Facebook. Набір даних складається з 1143 записів та 11 атрибутів.

Джерелом даних є платформа Kaggle, яка надає доступ до різноманітних наборів даних для аналізу та машинного навчання. Набір даних був зібраний шляхом моніторингу рекламних кампаній на Facebook та їх результативності за період з березня 2017 року по липень 2017 року. Дані були отримані з різних джерел, таких як рекламні звіти, сторінки на Facebook та інші.

Тип даних у наборі в основному є числовим, окрім полів age, gender та interest, які є категоріальними. Обсяг набору даних складає 1143 записи, що дозволяє провести достатньо досліджень та реалізувати алгоритм CART.

Нехай маємо набір даних, який складається з N спостережень (реklamних кампаній). Кожне спостереження представлено вектором ознак (змінних), який містить інформацію про рекламну кампанію. Нехай кожне спостереження має також асоційоване значення цільової змінної, що відображає ефективність кампанії (наприклад, кількість продажів або кліків на рекламу).

Потрібно побудувати модель CART для прогнозування цільової змінної на основі вхідних ознак рекламних кампаній. Дерево рішень буде побудоване шляхом рекурсивного розбиття набору даних на менші підмножини, засновані на різних атрибутах (ознаках) і їх значеннях.

Критерія розбиття (індекс Джині) буде використовуватися для визначення якості розбиття на кожному кроці. Ця критерія вимірює ступінь неоднорідності цільової змінної у підмножинах даних після розбиття.

Після побудови дерева рішень можна використовувати його для прогнозування цільової змінної для нових рекламних кампаній, вводючи їх значення ознак у дерево. Отримане прогнозоване значення може бути використане для оцінки ефективності рекламних кампаній.

Перед початком роботи, необхідно підготувати дані та очистити від непотрібної інформації та недостовірних записів [15]. Для цього будуть використані наступні методи обробки даних:

- видалення дублікатів: перевірка на наявність повторюваних записів та видалення їх.
- обрізка надлишкової інформації: видалення зайвих колонок, які не несуть корисної інформації для аналізу.
- обробка пропущених значень: аналіз пропущених значень та їх заміна, якщо це необхідно.
- кодування категоріальних ознак: конвертація текстових даних в числові, якщо це потрібно для подальшого аналізу.
- Видалення аномальних значень: аналіз викидів та видалення аномальних значень, які можуть

спотворювати результати аналізу.

- додавання нових ознак: додавання нових ознак до даних, щоб покращити їхній аналіз.
- розділення даних на тренувальний та тестовий набори: поділ даних на дві частини для тренування та перевірки моделі на нових даних.

Після обробки даних можна буде переходити до етапу моделювання та аналізу.

Для проведення експериментів, буде використовуватись середовище виконання Google Colaboratory і мова програмування Python.

Перш за все, потрібно завантажити набір даних. Для цього використаємо бібліотеку pandas [17].

Перевіримо наявність повторюваних записів та видалимо, якщо такі існують (рис. 2).

```
data.ad_id.unique()
1143
```

Рис. 2. Кількість унікальних записів у наборі даних

Бачимо з рисунка 2, що використали метод `unique` для знаходження кількості унікальних записів, вона дорівнює кількості всіх записів, а отже, нема повторюваних даних.

Далі перевіримо наявність пропущених значень за допомогою методу `isnull` (рис. 3а):

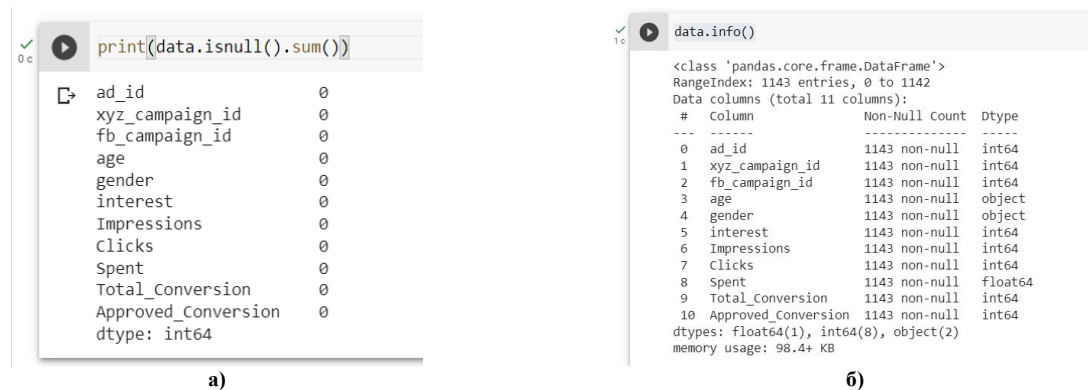

Рис. 3. а) Кількість пропущених значень для кожного стовпця; б) Список колонок і їх типів даних

Із виводу на рисунку 3а видно, що пропущених значень немає, тому етап аналізу пропущених значень та їх заміну можна пропустити.

Наступним кроком буде перевірка типів даних та перетворення їх у необхідний формат, застосуємо метод `info` для відображення загальної інформації (рис. 3б). Бачимо з рисунка 3б, що тільки `age` і `gender` колонки мають тип `object`, колонка `spent` – `float` і решта – `int`.

Створимо нову змінну для позначення успішності рекламної кампанії на основі кількості покупок.

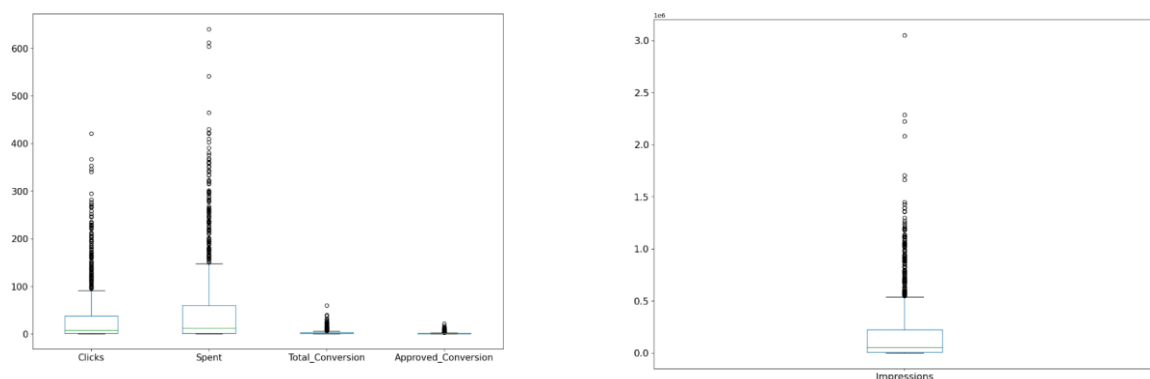

Рис. 4. Аномалії в даних

Після цього вивчимо аномалії. Аномалії в даних є значеннями, які суттєво відрізняються від очікуваного шаблону або норми. Вони можуть бути спричинені помилками вводу, випадковими варіаціями або вказувати на проблеми в даних або самому процесі збору даних. Аномалії можуть мати важливий вплив на аналіз та моделювання даних, тому їх виявлення та обробка є важливими кроками у роботі з даними. Побудова ящика з вусами (коробковий графік) може бути корисним інструментом для виявлення потенційних аномалій у даних. Він надає інформацію про розподіл значень у стовпці даних, включаючи медіану, квартилі, межі вусів та потенційні викиди. Нижня межа ящика відповідає 25-му квартилю (Q1), верхня межа 75-му квартилю (Q3), а лінія в середині ящика – медіані. Вуси ящика можуть вказувати на розкид значень у даних, а також показувати можливі викиди, що виходять за межі розподілу. Аномалії

можуть бути виявлені як окремі значення, що виходять за межі вусів (викиди), або як значення, які знаходяться далеко від ящика та вусів.

Як видно з рисунку 4, присутні аномальні значення у Impressions і Spent (знаходяться далеко від ящика та вусів). Позбавимо дані від аномалій. Відсікання становить $> 2\,000\,000$ для Impressions і > 500 для Spent (в результаті 5 рядків було видалено).

Проаналізуємо взаємозв'язки між даними за допомогою матриці кореляцій. Коефіцієнт кореляції вимірює ступінь лінійної залежності між двома змінними і приймає значення в діапазоні від -1 до 1.

Матриця кореляції обчислюється таким чином [16] (Формула 2):

$$\sigma_x = \sqrt{\sum \frac{(X_i - \bar{X})^2}{n-1}},$$

$$cov(X, Y) = \sum ((X_i - \bar{X}) * (Y_i - \bar{Y}))/n,$$

$$r_{ij} = \frac{cov(X_i, X_j)}{(\sigma_i * \sigma_j)}.$$
(2)

де r_{ij} - коефіцієнт кореляції між змінними X_i і X_j ,

$cov(X_i, X_j)$ - коваріація між X_i і X_j ,

σ_i - стандартне відхилення змінної X_i , σ_j - стандартне відхилення змінної X_j , $\bar{X}$ - середнє значення змінної X ,

X_i - значення змінної X ,

n - кількість спостережень.

Обчислимо матрицю кореляцій (рис. 5) між змінними за допомогою функції corr з бібліотеки pandas і зобразимо у вигляді теплової карти.

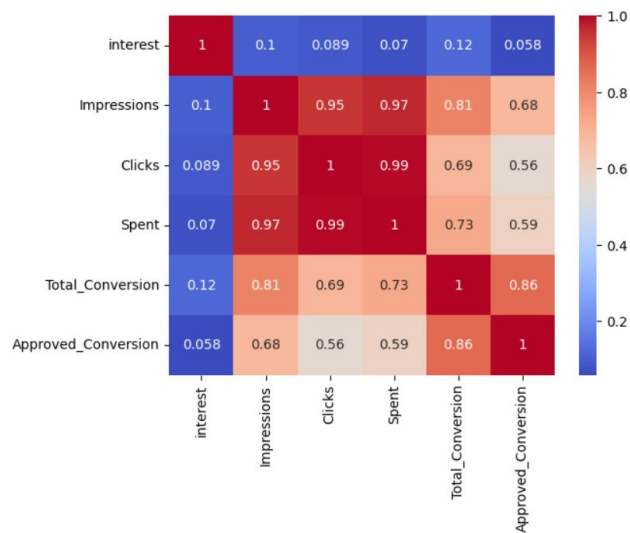

Рис. 5. Матриця кореляцій між змінними

На рисунку 5 найбільш сильна кореляція спостерігається між змінними "Clicks" та "Spent" (0.99), що свідчить про те, що рекламні кампанії, які призводять до великих витрат, зазвичай частіше зацікавляють користувачів.

Візуалізуємо зв'язок між змінними з високою кореляцією, а саме розсіювання для трьох змінних "Clicks", "Spent" і "Total_Conversion" відносно змінної "Impressions" (рис. 6).

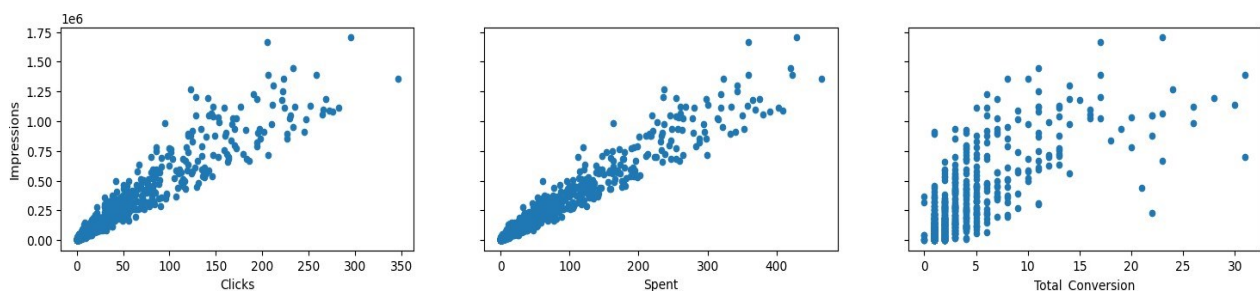

Рис. 6. Зв'язок між змінними з високою кореляцією: а) зв'язок між "Impression" і "Clicks"; б) зв'язок між "Impression" і "Spent"; в) зв'язок між "Impression" і "Total_Conversion"

На рисунках 6 видно, що а) і б) мають сильний позитивний лінійний зв'язок, оскільки лінія знаходиться майже під 45 градусів і точки не надто розсіяні. На рисунку в) присутній також позитивний

зв'язок, але слабший.

Перевіримо, чи успішність рекламної кампанії залежить від статі покупців рис. 7а:

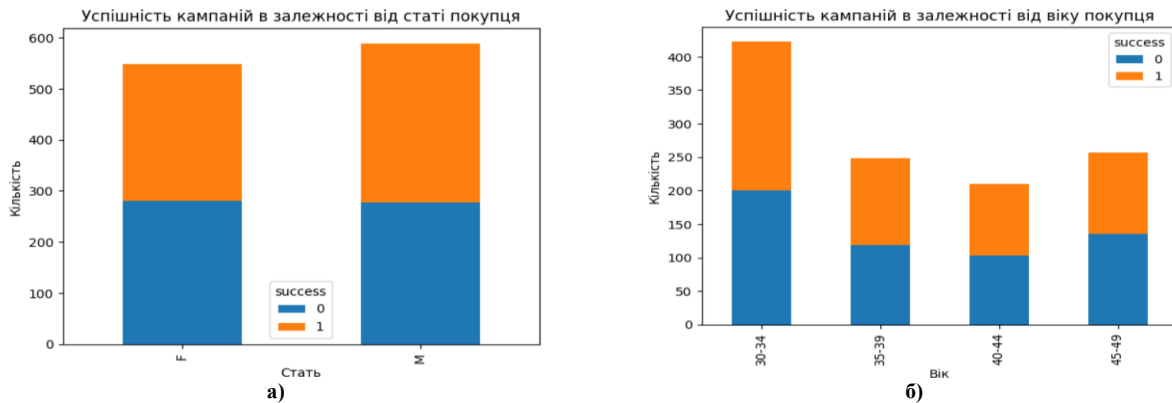

Рис. 7. а) зв'язок між статтю покупця і купівлею продукту; б) зв'язок між віком покупця і купівлею продукту

Як видно з рис. 7а, чоловіки здійснили більше успішних покупок, тому хоча і не набагато, але чоловіки більш схильні до покупок під впливом рекламних кампаній. Перевіримо, чи успішність рекламної кампанії залежить від віку покупців (рис. 7б). З результату, представленого на рис. 7б, видно, що реклама більше впливає на молодь, тому що більшість успішних покупок зроблено покупцями віком 30-39.

Додаймо нові ознаки, щоб покращити їхній аналіз. Замінімо значення стовпця `xyz_campaign_id` іменами рядків (x, y, z).

Розділимо кількість покупок з реклами на 5 категорій ('Amount_Purchased_0', 'Amount_Purchased_1-5', 'Amount_Purchased_5-10', 'Amount_Purchased_10-20', 'Amount_Purchased_20-50') та кількість кліків на 5 категорій ('Amount_Clicked_0', 'Amount_Clicked_1-20', 'Amount_Clicked_20-100', 'Amount_Clicked_100-200', 'Amount_Clicked_200-400', 'Amount_Clicked_400-600'). А також перетворимо колонку "interest" на категоріальну (Рис. 8).

xyz_campaign_id	age	gender	interest	Impressions	Clicks	Spent	success	Amount_Purchased	Amount_Clicked	
0	x	30-34	M	15	7350	1	1.43	1	Amount_Purchased_1-5	Amount_Clicked_1-20
1	x	30-34	M	16	17861	2	1.82	0	Amount_Purchased_0	Amount_Clicked_1-20
2	x	30-34	M	20	693	0	0.00	0	Amount_Purchased_0	Amount_Clicked_1-20
3	x	30-34	M	28	4259	1	1.25	0	Amount_Purchased_0	Amount_Clicked_1-20
4	x	30-34	M	28	4133	1	1.29	1	Amount_Purchased_1-5	Amount_Clicked_1-20

Рис. 8. Приклад додавання нових ознак "Amount_Purchased" і "Amount_Clicked"

Як бачимо на рис. 8, додавання нових ознак пройшло успішно і всі дані виводяться коректно. Перед створенням моделі за допомогою sklearn бібліотеки [18] розділимо дані на тренувальний та тестовий набори, з яких 80% тренувальних даних і 20% тестових.

Далі потрібно обрати оптимальну глибину для навчання моделі. Вибір оптимальної глибини дерева рішень є вирішальним кроком у створенні точної та надійної моделі CART. Занадто дрібне дерево може недостатньо відповідати даним, тоді як занадто глибоке дерево може переповнювати дані. Одним із способів визначення оптимальної глибини дерева рішень є використання перехресної перевірки. Ідея полягає в тому, щоб кілька разів розділити дані на набори для навчання та перевірки, а потім оцінити продуктивність моделі на різних рівнях для кожного набору перевірки. Це дозволяє нам отримати оцінку того, наскільки добре модель працюватиме на невидимих даних.

На рис. 9 представлений алгоритм, який демонструє, використання перехресної перевірки для вибору оптимальної глибини дерева рішень:

У нашому випадку використовується GridSearchCV для виконання пошуку в діапазоні глибин від 1 до 10. Оцінка F1 використовується як метрика оцінки. Параметр `cv` визначає кількість згорток для використання в процесі перехресної перевірки. Найкращі гіперпараметри та оцінка друкуються в кінці коду.

Найоптимальнішою глибиною виявилась глибина 3. Тому створимо екземпляр моделі алгоритму CART з максимальною глибиною 3 та пристосуємо її до навчальних даних. Для цього потрібно:

- створити модель CART із максимальною глибиною 3;
- пристосувати модель до навчальних даних;
- зробити прогнози на основі тестових даних.

Після створення моделі, обрахуємо її продуктивність.

Для оцінки продуктивності моделі використаємо такі метрики як точність (accuracy), влучність

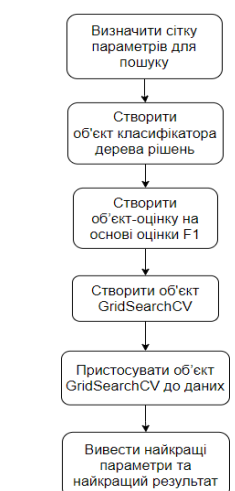

Рис. 9. Алгоритм, використання перехресної перевірки для вибору оптимальної глибини дерева рішень

(precision), повноту (recall) та F1-оцінку (F1 score) (Формула 3).

$$\begin{aligned} accuracy &= (TP + TN) / (TP + TN + FP + FN) \\ precision &= TP / (TP + FP) \\ recall &= TP / (TP + FN) \\ f1\_score &= 2 * (precision * recall) / (precision + recall) \end{aligned} \quad (3)$$

де TP - кількість правильно позитивно класифікованих прикладів, TN - кількість правильно негативних класифікованих прикладів, FP - кількість неправильно позитивно класифікованих прикладів, FN - кількість неправильно негативних класифікованих прикладів.

```
Accuracy: 0.9868421052631579
Precision: 1.0
Recall: 0.9743589743589743
F1 Score: 0.9870129870129869
```

Рис. 10. Метрики точності моделі

Значення метрик accuracy, precision, recall та f1_score досить високі, що означає, що модель дуже добре передбачає успішність рекламної кампанії. Проте, може бути підозра на перенавчання моделі, тому потрібно провести крос-валідацію для перевірки стійкості моделі на нових даних.

Для проведення крос-валідації ми можемо використати функцію `cross_val_score()` з модуля `sklearn.model_selection`. Ця функція дозволяє розділити набір даних на кілька частин, навчати модель на одній частині та тестувати на іншій, повторюючи цей процес кілька разів.

```
Average Accuracy: 0.9991228070175439
```

Рис. 11. Середній бал точності моделі

Середня точність моделі на Рис. 11 під час крос-валідації досить висока і дорівнює 0.9991, що свідчить про стійкість моделі на нових даних.

Оцінимо точність моделі за допомогою інших метрик. Побудуємо матрицю помилок за допомогою функції `confusion_matrix` [19] з бібліотеки `sklearn`. Матриця помилок – це таблиця, яка показує кількість помилок, зроблених моделлю, порівняно з фактичними значеннями у тестовому наборі даних. У матриці помилок є чотири показники: true positives (TP), false positives (FP), false negatives (FN) та true negatives (TN) (рис. 12).

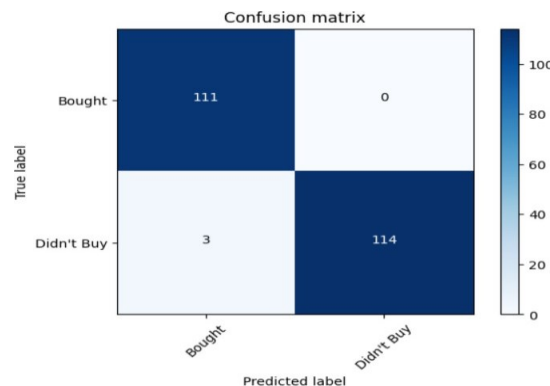

Рис. 12. Матриця помилок

Як бачимо на рис. 12, більшість тестових випадків передбачались правильно.

Побудуємо ROC (Receiver Operating Characteristic)-криву та розрахуємо AUC (Area Under the Curve) [20] використовуючи функцію `roc_auc_score` у бібліотеці `scikit-learn`. Для обчислення потрібно виконати наступні кроки:

- Обчислення значень True Positive Rate (TPR) і False Positive Rate (FPR) для різних значень порогу рішення:
  - Задати деякий діапазон порогових значень.
  - Для кожного порогового значення, використати фактичні мітки класів і оцінки ймовірності для розрахунку TPR і FPR.
    - TPR обчислюється як $TP / (TP + FN)$.
    - FPR обчислюється як $FP / (FP + TN)$.
- Побудова ROC-кривої:
  - Нанести значення FPR на вісь x та значення TPR на вісь y.
  - З'єднати отримані точки відрізками для створення ROC-кривої.

3) Обчислення AUC. Обчислити площу під ROC-кривою (AUC) за допомогою числової інтеграції. Отримання ROC-кривої та AUC дозволяє оцінити ефективність моделі і її здатність відрізняти між позитивними та негативними прикладами (рис. 13). Чим більше значення AUC (площа під ROC-кривою),

тим краще вважається модель.

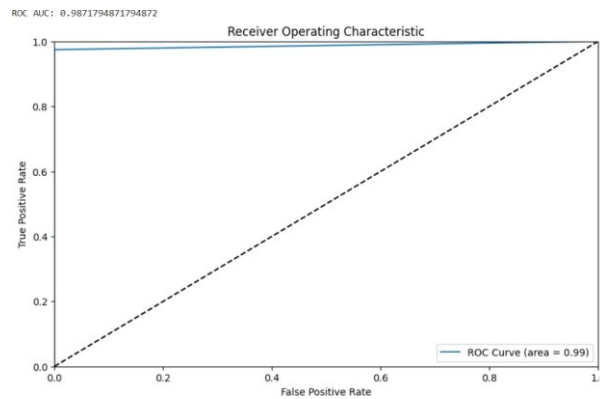

Рис. 13. ROC-крива

Значення AUC дорівнює 0.9872 в даному випадку, що свідчить про дуже високу якість моделі та її точність у прогнозуванні результатів.

Для отримання результатів моделі дерева рішень CART з використанням датасету Facebook Ads Conversion Prediction були виконані наступні кроки:

- Підготовка даних: датасет був підготовлений шляхом очищення, нормалізації та розбиття на тренувальний і тестовий набори.
- Побудова моделі: на тренувальному наборі даних було побудовано модель дерева рішень CART. Модель навчалась на основі характеристик рекламних кампаній і їх результатів конверсії.
- Оцінка результатів: за допомогою тестового набору даних була проведена оцінка результатів моделі. Були розраховані метрики ROC AUC, точність (Accuracy), точність (Precision), чутливість (Recall) та F1- показник (F1-score).

Отримані метрики показують досить високі результати:

Accuracy (Точність): 0.9868. Ця метрика вказує на загальну точність моделі у класифікації. Значення близьке до 1 означає, що модель правильно класифікує більшість прикладів у датасеті.

Precision (Точність): 1.0. Ця метрика вказує на частку правильно класифікованих позитивних прогнозів серед усіх позитивних прогнозів. Значення 1.0 означає, що модель не робить жодної помилки, коли вона передбачає позитивний клас.

Recall (Повнота): 0.9744. Ця метрика вказує на частку правильно класифікованих позитивних прогнозів серед усіх фактично позитивних екземплярів. Значення навколо 0.9744 означає, що модель досить добре впізнає позитивні класи.

F1 Score: 0.9870. F1-міра є гармонічним середнім між точністю і повнотою.

Значення 0.9870 свідчить про високу точність і повноту моделі.

ROC AUC дорівнює 0.9872, що свідчить про високу здатність моделі відрізняти між класами і зробити правильний прогноз. Чим ближче значення ROC AUC до 1, тим краще.

Матриця помилок показує результати класифікації моделі. В даному випадку, матриця помилок без нормалізації показує, що модель має 111 правильно класифікованих негативних прикладів (TN), 114 правильно класифікованих позитивних прикладів (TP), 3 неправильно класифікованих негативних приклади (FN) і 0 неправильно класифікованих позитивних прикладів (FP).

Отримані результати свідчать про високу ефективність моделі у класифікації рекламних кампаній і її здатність правильно розпізнавати позитивні та негативні класи. Модель має незначну кількість неправильно класифікованих прикладів, що підтверджує її потенційне застосування у практичних ситуаціях.

Хоча наші дослідження показали високу ефективність використання алгоритму CART у оцінці ефективності рекламних кампаній, існує потреба у додаткових дослідженнях з такої проблеми з кількох причин.

По-перше, ринок реклами постійно змінюється, а разом з ним змінюються й способи, якими споживачі взаємодіють з рекламою. Поява нових медіа-платформ, соціальних мереж, технологій таргетингу та аналітичних інструментів вимагає оновлення та адаптації алгоритмів оцінки ефективності рекламних кампаній. Додаткові дослідження можуть сприяти вдосконаленню і розширенню наших знань про використання алгоритму CART в контексті нових рекламних платформ і стратегій.

По-друге, наші дослідження могли мати певні обмеження, такі як використання конкретного датасету або обмежену вибірку споживачів. Додаткові дослідження можуть розширити обсяг нашої роботи, використовуючи більш репрезентативні дані та розглядаючи різні групи споживачів.

По-третє, у сфері маркетингу і реклами існує багато інших методів та алгоритмів, які можуть бути використані для оцінки ефективності рекламних кампаній. Порівняльний аналіз різних підходів та алгоритмів може допомогти визначити найбільш ефективні методи для вирішення цієї проблеми.

Отримані результати мають практичне значення в галузі маркетингу та реклами. Деякі з можливих практичних застосувань включають:

- Оптимізація рекламних кампаній: допомога маркетологам і рекламним агентствам у визначенні, які рекламні кампанії є найбільш ефективними і які чинники впливають на їх успішність. Це дає змогу зосередити зусилля на найефективніших стратегіях реклами та оптимізувати розподіл бюджету.
- Планування рекламних кампаній: допомога у прогнозуванні ефективності майбутніх рекламних кампаній. Це дозволяє маркетологам заздалегідь розрахувати потенційні результати і виробляти стратегії з урахуванням очікуваних впливів.
- Сегментація аудиторії: виявлення ключових факторів, що впливають на ефективність рекламної кампанії для певних сегментів аудиторії. Це дає можливість проводити більш цілеспрямовану таргетингову рекламу та підвищити конверсію.
- Моніторинг та аналіз результатів: проведення постійного моніторингу ефективності рекламних кампаній. Збирання даних про споживачів та їх реакцію на рекламні повідомлення допомагає аналізувати результати і вносити необхідні корективи у стратегію реклами.
- Максимізація прибутку: виокремлення найбільш ефективних рекламних стратегій які сприяють збільшенню прибутку. Це допомагає підвищити ефективність витрат на рекламу та забезпечити максимальний повернення з інвестицій в рекламу.
- Розуміння споживачів: отримання глибшого розуміння споживачів та їхніх потреб. Аналіз факторів, що впливають на ефективність реклами, дозволяє розкрити певні характеристики та попереджувальні ознаки успішності рекламних кампаній. Це може бути використано для удосконалення продукту або послуги, персоналізації комунікації зі споживачами та підвищення загального задоволення клієнтів.

Загалом, використання алгоритму CART для оцінки ефективності рекламних кампаній має значний практичний потенціал. Ці результати досліджень можуть допомогти маркетологам та рекламним агентствам приймати кращі рішення щодо планування, оптимізації та моніторингу рекламних кампаній, що сприяє покращенню їхньої ефективності та досягненню більших прибутків.

Висновки

У підсумку, робота була спрямована на оцінку ефективності рекламних кампаній з використанням алгоритму CART. Був проведений аналіз літературних джерел, що досліджують цю проблему, і наведення їх висновків.

Для проведення нашого дослідження ми створили модель дерева рішень CART та використали Facebook Ads Conversion Prediction датасет для отримання результатів. Наші результати показали високу точність та надійність моделі, з ROC AUC значенням 0.9871794871794872 та показником Accuracy 0.9868421052631579.

Порівнюючи наші результати з результатами інших статей, ми бачимо, що використання алгоритму CART дозволяє досягати схожих високих показників ефективності рекламних кампаній. Це свідчить про потужність та застосовність цього алгоритму у рекламному сегменті.

Наші дослідження мають практичне значення для рекламних практиків, оскільки вони допомагають зрозуміти, які фактори мають найбільший вплив на ефективність реклами. Це дає змогу рекламодавцям приймати обґрунтовані рішення щодо розподілу рекламного бюджету та планування стратегій просування.

З наукової точки зору, наші результати доповнюють існуючі дослідження в галузі оцінки ефективності рекламних кампаній. Ми провели аналіз літературних джерел і надали огляд попередніх робіт, а також застосували алгоритм на практиці. Це розширює наше розуміння та знання про цю проблему і допомагає виявити нові підходи та методи в оцінці ефективності рекламних кампаній.

З соціальної точки зору, наша робота сприяє покращенню рекламних стратегій, що може мати позитивний вплив на бізнес-середовище та споживачів. Ефективна реклама сприяє створенню свідомих виборів у споживачів, допомагає підтримувати бізнеси та стимулює економічне зростання.

Проте, є потреба у подальших дослідженнях у цій галузі. Додаткові дослідження можуть спрямовуватись на розширення моделі CART шляхом врахування додаткових факторів та контекстуальних ознак, які можуть впливати на ефективність рекламних кампаній. Це дозволить ще точніше та ефективніше визначати вплив рекламних факторів та розробляти оптимальні рекламні стратегії.

Узагальнюючи, дослідження показали потенціал алгоритму CART для оцінки ефективності рекламних кампаній. Враховуючи його переваги, такі як простота використання, інтерпретованість результатів і висока точність, можна стверджувати, що він може бути цінним інструментом для маркетологів та рекламодавців.

References

1. Pang B., Lee L., Vaithyanathan S. Thumbs up?: sentiment classification using machine learning techniques. Proceedings of the ACL 2002 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing. Vol. 10. Association for Computational Linguistics. 2002. P. 321-342.
2. Maas A.L., Daly R.E., Pham P.T., Huang D., Ng A.Y., Potts C. Learning Word Vectors for Sentiment Analysis. The 49th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics. ACL 2011. 2011. P. 23-36.
3. Rennie J.D. Tackling the poor assumptions of naive bayes text classifiers. Machine Learning-International Workshop then Conference. 2003. Vol. 20(2). P. 56-62.

4. Tseng C., Patel N., Paranjape H., Lin T. Y., Teoh S. Classifying twitter data with naive bayes classifier. IEEE International Conference on Granular Computing. 2012. P. 89-101.
5. Vitynskyi P., Tkachenko R., Izonin I., Kutucu H. Hybridization of the SGTm Neural-Like Structure Through Inputs Polynomial Extension. 2018 IEEE Second International Conference on Data Stream Mining & Processing (DSMP). 2018. P. 386-391. doi: 10.1109/DSMP.2018.8478456.
6. Boyko N., Mochurad L., Andrusiak I., Drevnytskyi Yu. Organizational and Legal Aspects of Managing the Process of Recognition of Objects in the Image. Proceedings of the International Workshop on Cyber Hygiene (CybHyg-2019) co-located with 1st International Conference on Cyber Hygiene and Conflict Management in Global Information Networks (CyberConf 2019). Kyiv, Ukraine, November 30. 2019. P. 571-592.
7. Agrawal R., Gehrke J., Gunopulos D., Raghavan P. Automatic sub-space clustering of high dimensional data. Data mining knowledge discovery. 2005. Vol. 11(1). P. 5–33.
8. Estivill-Castro V., Lee I. Amoeba: Hierarchical clustering based on spatial proximity using Delaunay diagram. 9th Intern. Symp. on spatial data handling, Beijing, China. 2000. P. 26–41.
9. Boyko N., Shakhovska N. Prospects for Using Cloud Data Warehouses in Information Systems. IEEE 13th International scientific and technical conference on computer sciences and information technologies (CSIT). 2018. Vol. 2. DOI: 10.1109/STC-CSIT.2018.8526745
10. Guo D., Peuquet D.J., Gahegan M. ICEAGE: Interactive clustering and exploration of large and high-dimensional geodata. *Geoinformatica*. 2003. Vol. 3. N. 7. P. 229–253.
11. Harel D., Koren Y. Clustering spatial data using random walks. Proc. of the 7th ACM SIGKDD Intern. conf. on knowledge discovery and data mining, San Francisco, California. 2000. P. 281–286.
12. Boyko N., Pylypiv O., Peleshchak Yu., Kryvenchuk Yu., Campos J. Automated Document Analysis for Quick Personal Health Record Creation. The 2 nd International Workshop on Informatics & Data-Driven Medicine (IDDM 2019). Lviv, Ukraine, November 11-13. 2019. Vol. 1. P. 208-221.
13. Zhang C., Murayama Y. Testing local spatial autocorrelation using. Intern. J. of Geogr. Inform. Science. 2000. Vol. 14. P. 681–692.
14. Melnykova N., Melnykov V., Vasilevskis E. The personalized approach to the processing and analysis of patients' medical data. Proceedings of the 1st International workshop on informatics & Data-driven medicine (IDDM 2018), Lviv, Ukraine, November 28–30. 2018. Vol. 2255. P. 103-112.
15. Yakovyna V., Peleshchyshyn A., Albota S. Discussions of wikipedia talk pages: Manipulations detected by lingual-psychological analysis, CEUR Workshop Proceedings. 2019. Vol. 2392. P. 309-320.

БОЙКО СЕРГІЙ

Національний університет «Запорізька політехніка»

<http://orcid.org/0000-0001-9778-202>e-mail: boiko_s_n@ukr.net**КАСАТКІНА ІРИНА**

Криворізький національний університет

e-mail: ms.irina.vital@gmail.com**БЕРІДЗЕ ТЕТЯНА**

Криворізький національний університет

e-mail: boikosn2017@gmail.com**ЖУКОВ ОЛЕКСІЙ**

Вінницький національний технічний університет

e-mail: alex4444_2004@ukr.net**БОМБИК ВАДИМ**

Вінницький національний технічний університет

e-mail: vsbombyk@gmail.com

ПОТЕНЦІАЛ СОНЯЧНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УМОВАХ ПРОМИСЛОВИХ АГЛОМЕРАЦІЙ УКРАЇНИ

В Україні найбільшою агломерацією розробок корисних копалин вважається Криворізький залізорудний басейн, яка включає в себе велику кількість гірничих підприємств. Між тим, шкідливий вплив на навколишнє гірничих підприємств дуже значний та спричинює насамперед порушення придатних до використання у сільському господарстві родючих земель. Слід зазначити, що гірничі підприємства є вагомими споживачами електричної енергії, яка на сьогоднішній день має певні обмеження у її споживанні та зважаючи на фактичне споживання та надані ліміти максимального енергоспоживання на сьогоднішній день у дефіциті як у Дніпропетровській області, так і в Україні. Останніми роками в Україні активно розвивається сонячна енергетика. Питання впровадження сонячних електростанцій в умовах промислових агломерацій на теренах України є актуальними не тільки серед наукової спільноти, а й серед промислових підприємств. Для проблеми, що досліджується, логічним та доцільним є опрацювання та аналіз відповідних показників погодних умов. Таким чином, отримані аналітичні та кількісні прогностичні значення індексів сезонності та пікових годин сонячної інсоляції. Застосування отриманих розрахунків дозволяє визначити проблему оптимальності застосування пропонуваніх пристроїв сонячних електростанцій, для отримання максимально-можливого значення генерованої потужності для даних умов. Позитивним рушієм у цьому напрямку є також факт використання просторів територій виведених з експлуатації та діючих промислових агломерацій для виробництва енергії в екологічно безпечний спосіб.

Ключові слова: сонячна енергетика, прогноз, промислова агломерація.

BOYKO SERHIY

National university "Zaporizhzhia polytechnic"

KASATKINA IRINA, BERIDZE TETIANA

Kryvyi Rih National University

ZHUKOV OLEKSIY, BOMBYK VADYM

Vinnytsia National Technical University

THE POTENTIAL OF SOLAR ENERGY IN THE CONDITIONS INDUSTRIAL AGGLOMERATIONS OF UKRAINE

In Ukraine, the largest agglomeration of mineral development is the Kryvyi Rih iron ore basin, which includes a large number of mining enterprises. Meanwhile, the harmful impact on the environment of mining enterprises is very significant and primarily causes the disturbance of fertile lands suitable for use in agriculture. It should be noted that mining enterprises are significant consumers of electricity, which currently has certain limitations in its consumption and, taking into account the actual consumption and the given limits of maximum energy consumption, it is currently in deficit both in the Dnipropetrovsk region and in Ukraine. In recent years, solar energy has been actively developing in Ukraine. The issue of the introduction of solar power plants in the conditions of industrial agglomerations on the territory of Ukraine is relevant not only among the scientific community, but also among industrial enterprises. For the problem under investigation, it is logical and expedient to study and analyze the relevant indicators of weather conditions. Thus, analytical and quantitative predictive values of seasonality indices and peak hours of solar irradiation were obtained. The application of the obtained calculations allows determining the optimality of the application of the proposed devices of solar power plants to obtain the maximum possible value of the generated power for the given conditions. A positive driver in this direction is also the fact of using the spaces of decommissioned territories and active industrial agglomerations for energy production in an environmentally safe way.

Keywords: solar energy, forecast, industrial agglomeration.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

До великих промислових агломерацій світу відносяться у тому числі, розробки корисних копалин, що охоплюють тисячі гектарів землі та призводять до штучної зміни форми рельєфу, шляхом перерозподілу на поверхні землі великих мас порід.

В Україні найбільшою агломерацією розробок корисних копалин вважається Криворізький

залізорудний басейн, яка включає в себе велику кількість гірничих підприємств. Між тим, шкідливий вплив на навколишнє гірничих підприємств дуже значний та спричинює насамперед порушення придатних до використання у сільському господарстві родючих земель [1].

Слід зазначити, що гірничі підприємства є вагомими споживачами електричної енергії, яка на сьогоднішній день має певні обмеження у її споживанні та зважаючи на фактичне споживання та надані ліміти максимального енергоспоживання на сьогоднішній день у дефіциті як у Дніпропетровській області, так і в Україні.

Вітрові та сонячні електростанції є лідерами з розбудови відновлювальної енергетики України. Між тим, за останні п'ять років найбільш суттєвого приросту потужності в Україні набули сонячні електростанції [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У ряді попередніх досліджень, автори розглядають можливість використання території гірничих підприємств для впровадження відновлювальних джерел енергії. Пріоритетним напрямком вважається вітрова енергетика, за критерієм початкових капіталовкладень у реалізацію проекту. Між тим, у ряді досліджень приділяється увага провадженню елементів сонячної енергетики в умовах промислових підприємств [1-5].

Так, в аналітичному звіті Американського Фонду «Чисте небо» вказується на необхідність переоснащення застарілих теплових електростанцій з переходом на інші джерела палива, серед яких відзначено в тому числі і впровадження відновлюваних джерел енергії [6-8].

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз показників потенціалу сонячної енергетики в умовах промислових агломерацій України на прикладі Криворізького залізорудного басейну.

Виклад основного матеріалу

Мова йде про тисячі гектарів. Так, загальна площа земельного відводу гірничодобувних підприємств Криворізького залізорудного басейну становить близько 32 000 га, значна частина якого знаходиться в межах міста. З поміж іншого, тільки відвалами гірничо-збагачувальних комбінатів зайнято 4595 га, кар'єрами – 3102 га, шламосховищами – 5485 га. Слід зазначити, що на балансі місцевої громади знаходиться значна кількість інфраструктурних інженерно-технічних мереж таких як дороги, електро-, тепло-, газокommunікації, що поки що обслуговуються гірничодобувними підприємствами [3].

Слід зазначити, що об'єкти гірничого виробництва техногенного походження не підлягають швидкому відновленню і функціонують мінімум до кінця існування підприємства.

В той же час в Україні близько 300 виведених з експлуатації і нерекультивованих кар'єрів, а також мільйони гектар площ шламосховищ, простори яких можливо використати для виробництва енергії [4].

Останніми роками в Україні активно розвивається сонячна енергетика. Так, у 2019 р. була введена в експлуатацію найбільша сонячна електростанція в Україні, яка розташовується на ділянці колишнього рудного кар'єру біля с. Старозаводське Нікопольського району Дніпропетровської області потужністю 246 МВт, площею 400 га [1, 3].

За даними Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження, гірничорудна компанія Ferrexpo встановила сонячну електростанцію потужністю 5 МВт на промисловому майданчику Полтавського гірничо-збагачувального комбінату, що буде подавати електроенергію для споживання підприємствами групи на діючому промисловому майданчику. Сонячні панелі встановлені на відвалах кар'єрів з метою раціонального використання площ [1, 4].

Тож, питання впровадження сонячних електростанцій в умовах промислових агломерацій на теренах України є актуальними не тільки серед наукової спільноти, а й серед промислових підприємств.

Для проблеми, що досліджується, логічним та доцільними є опрацювання та аналіз відповідних показників погодних умов. Такі показники повинні відповідати вимогам щодо роботи пристроїв. Таким чином, постає задача визначення та прогнозування погодних умов за яких забезпечується робота пропонуванних установок. З метою превентивної оцінки потенціалу сонячної енергії в Криворізькій промисловій агломерації було взято два показники, що характеризують сонячну активність та їх статистичні дані присутні у спеціалізованих базах NASA, а саме помісячний усереднений підрахунок сонячних днів та помісячний усереднений рівень інсоляції. Слід зауважити, що такий аналіз є превентивним та при умові отримання рівня показників, що підтверджують актуальність впровадження очної енергетики, потребує подальшого ґрунтового вивчення.

Опрацьований статистичний матеріал щодо погодних умов в м. Кривий Ріг дозволив отримати відповідні дані задля подальшого дослідження (рис. 1) [1-5].

Візуальний аналіз дозволяє дійти висновку, що перспективним періодом використання СЕС є квітень – жовтень. Відомо, що прогнозування ґрунтується на визначенні основної тенденції [9].

Слід зазначити, що прогнозування в енергетичній галузі є передбаченням стану або опису можливих аспектів, станів, параметрів, проблем майбутнього енергетичних систем.

Прогнозування в енергетиці є одним із основних завдань. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває завдання прогнозування розвитку енергетичного комплексу, не тільки в контексті потужних

промислових підприємств, а й у регіональному аспекті. На сьогоднішній день існує більше 200 методів та моделей прогнозування, але найчастіше на практиці використовуються не більше 10. Між тим, застосування окремих методів прогнозування не приводить до оптимального і досить точного результату, оскільки прогнози можуть враховувати не тільки фактори, що робить вплив на предмет прогнозування, а й різні складові прогнозу, такі як його основна тенденція розвитку, сезонна і циклічні складові, випадкова компонента [13].

Слід зазначити, що в залежності від наявних даних, методи прогнозування поділяють на фактографічні, експертні та комбіновані. Так, фактографічні методи ґрунтуються на достатній ретроспективній інформації щодо об'єкту

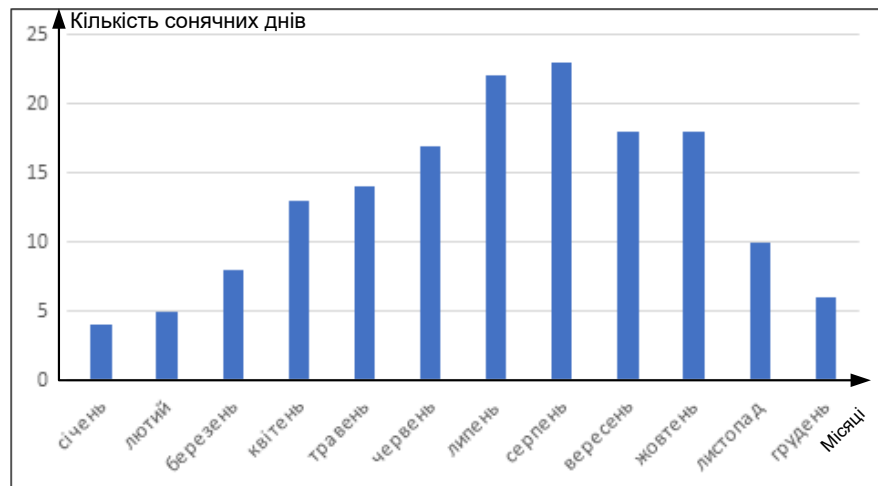

Рис.1. Усереднене значення кількості сонячних днів в період з 2018р по 2021 р

прогнозування та в свою чергу поділяються на методи предметної галузі та методи моделювання часових рядів. Експертні методи застосовуються при недостатньому обсягу даних про об'єкт прогнозування та будуються на інформації, отриманій з експертних оцінок. В свою чергу комбіновані методи прогнозування об'єднують експертні та фактографічні методи. Як приклад до комбінованих методів відносять моделі на базі нечіткої логіки. З поміж розглянутих методів для прогнозування в енергетичних системах найбільш придатною вважаються група моделей часових рядів, що в свою чергу поділяється на статистичні та структурні. Для прогнозування електроспоживання від альтернативних джерел енергії використовуються дані про погоду та графіки даних щодо електроспоживання. Тож, використання регресійних моделей прогнозування результат буде отримано швидше в порівнянні з використанням інших моделей. Авторегресивні моделі є найбільш популярні серед статистичних моделей, між тим у них є велика кількість вільних параметрів, ідентифікація яких є неоднозначною та характеризуються великою трудомісткістю. Група структурних моделей має у своєму складі нейронмережеві моделі, на базі ланцюгів Маркова та на базі класифікаційних регресивних дерев. Тож аналіз існуючих методів та моделей прогнозування в енергетиці показав, що для вирішення вказаного завдання використовуються прості моделі усереднення, статистичні моделі та моделі штучних нейронних мереж. Остаточний вибір та практичне використання того чи іншого методу чи моделі прогнозування в енергетиці ґрунтується має ґрунтуватися на умовах конкретних задач [14].

Метою ж нашого прогнозування є виявлення загальних характеристик сонячної активності Криворізької агломерації з метою перевірки гіпотези авторів про доцільність розвитку запропонованого напрямку досліджень. Безумовно, результати прогнозування базуються статичних даних метеорологічних служб та будуть мати превентивний загальний характер, використання якого в подальшому не планується для проектування та дослідження впровадження реальних енергооб'єктів на базі елементів сонячної енергетики.

Щоб виявити й охарактеризувати основну тенденцію, застосовують різні способи згладжування та аналітичні методи. Вважаємо доцільним застосування аналітичного методу, як найбільш практично виправданого [10].

При аналітичному вирівнюванні динамічного ряду фактичні значення y_t замінюються обчисленими на основі певної функції $Y = f(t)$.

Вибір типу функції ґрунтується на теоретичному аналізі суті явища, яке вивчається, і характері його динаміки.

Між тим, огляд існуючих моделей прогнозування часових рядів, які характеризують відповідні енергетичні показники сонячної енергетики показав, що для аналізу сезонних коливань зазвичай розраховують індекси сезонності на основі осереднених значень досліджуваного показника. Більшість досліджуваних природних та економічних явищ мають певну тенденцію до зміни, тому з метою визначення показників сезонності необхідно використовувати нейтралізацію еволюції тренду. Тож, використання такого підходу дозволяє здійснювати прогноз на перспективу з урахуванням сезонних коливань.

Один із методів прогнозування, передумовою використання якого є незмінність причинного комплексу, що формує тенденцію. Прогнозний, очікуваний рівень Y_{t+v} залежить від бази прогнозування та періоду упередження v .

Ми можемо стверджувати, що представлені нами статистичні дані представляють динамічний ряд, якому властиві всі відповідні означення.

Застосовуючи стандартний пакет «Аналіз даних» отримуємо лінію тренда та коефіцієнт

детермінації нашого помісячного динамічного ряду (рис.2).

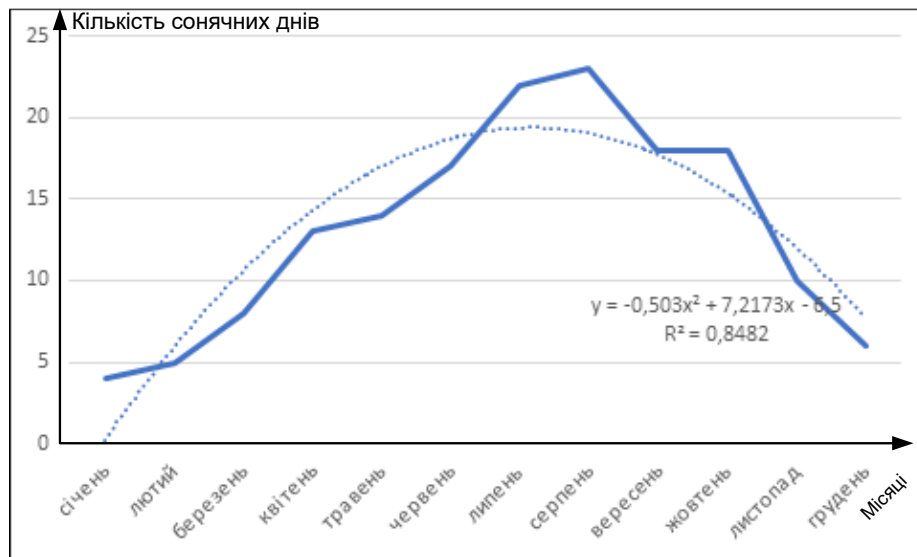

Рис. 2. Рівняння лінії тренду та значення коефіцієнта детермінації

Як показано на графіку рівняння тренду є поліноміальна функція другого порядку, а коефіцієнт детермінації дорівнює 0,8432. Тобто можемо вважати отримані результати прийнятними при практичному застосуванні.

Слід відзначити, що окремим процесам притаманні внутрішньорічні, сезонні піднесення і спади. Сезонні коливання виявляються і аналізуються на основі рядів щомісячних або щоквартальних даних.

Доцільним є аналіз сезонності при дослідженні проблеми, що висвітлюється, що дасть можливість в подальшому використовувати ці дані для проектування СЕС.

Характер сезонних коливань описується «сезонною хвилею», яку утворюють індекси сезонності. Індекси сезонності є відношенням фактичних місячних (квартальних) рівнів y_t до середньомісячного (середньоквартального) за рік $\bar{y}_t$, %:

$$I_c = 100 \frac{y_t}{\bar{y}_t}. \quad (1)$$

Оскільки сезонні коливання з року в рік не лишаються незмінними, виявити сталу сезонну хвилю можна за допомогою середніх індексів сезонності за кілька років:

$$\bar{I}_c = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n I_{ci}, \quad (2)$$

$$\bar{I}_c = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n I_{ci} \text{ де } n \text{ — число років.}$$

Визначення індексів сезонності та відповідний розрахунок прогнозу на їх основі вважаємо більш доречним.

Відповідні розрахунки індексів сезонності, рівняння тренду та коефіцієнт детермінації представлені на рис. 3.

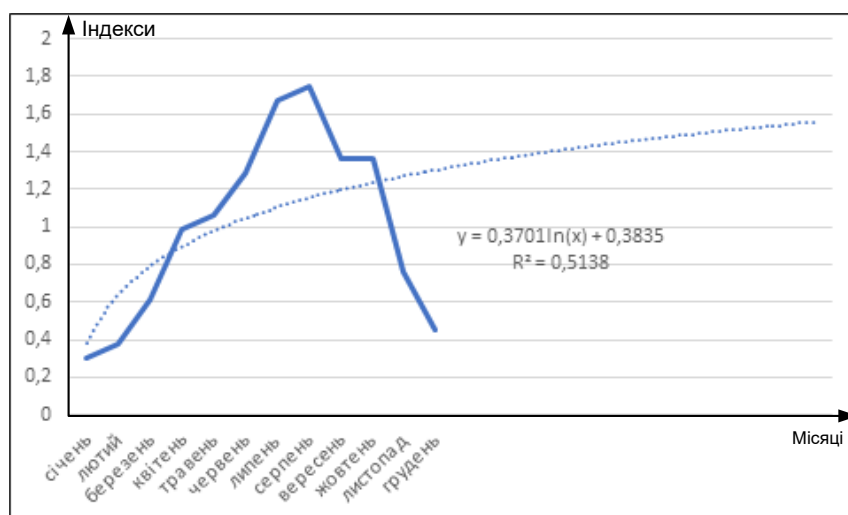

Рис. 3. Кількісні характеристики індексів сезонності погодних умов м. Кривий Ріг

Зазначимо, що для динамічного ряду індексів сезонності рівняння лінії тренду відповідає логарифмічна функція на відміну від часового ряду кількості сонячних днів. Коефіцієнт детермінації дорівнює 0,5138, що задовольняє вимогам практичного застосування.

Вважаємо за доцільне провести аналіз динамічного ряду індексів сезонності за умов прив'язки низької ймовірності та прив'язки високої ймовірності (табл.1, рис.4).

Таблиця 1

Прогнозні значення індексів сезонності

Часова шкала	Значення	Прогноз	Прив'язка низької вірогідності	Прив'язка високої вірогідності
1	4			
2	5			
3	8			
4	13			
5	14			
6	17			
7	22			
8	23			
9	18			
10	18			
11	10			
12	6	6	6,00	6,00
13		16	3	30
14		17	4	30
15		18	4	31
16		18	5	32
17		19	5	33
18		20	6	34
19		21	7	34
20		21	7	35
21		22	8	36
22		23	8	37
23		23	9	38
24		24	10	39

Візуалізація даних наведених в табл.1 представлена на рис.4

Отримані значення прогнозу індексів сезонності надані в межах прив'язки низької та високої ймовірності дозволяють визначити необхідні межі прогнозу для застосування пристроїв.

Середньомісячні значення кількості пікових годин, протягом якого інсоляція має інтенсивність 1000 Вт/м² наведені в табл. 2. Таким чином ми отримаємо деяку умовну величину, що визначає кількість пікових годин – час, протягом якого інсоляція має інтенсивність 1000 Вт/м².

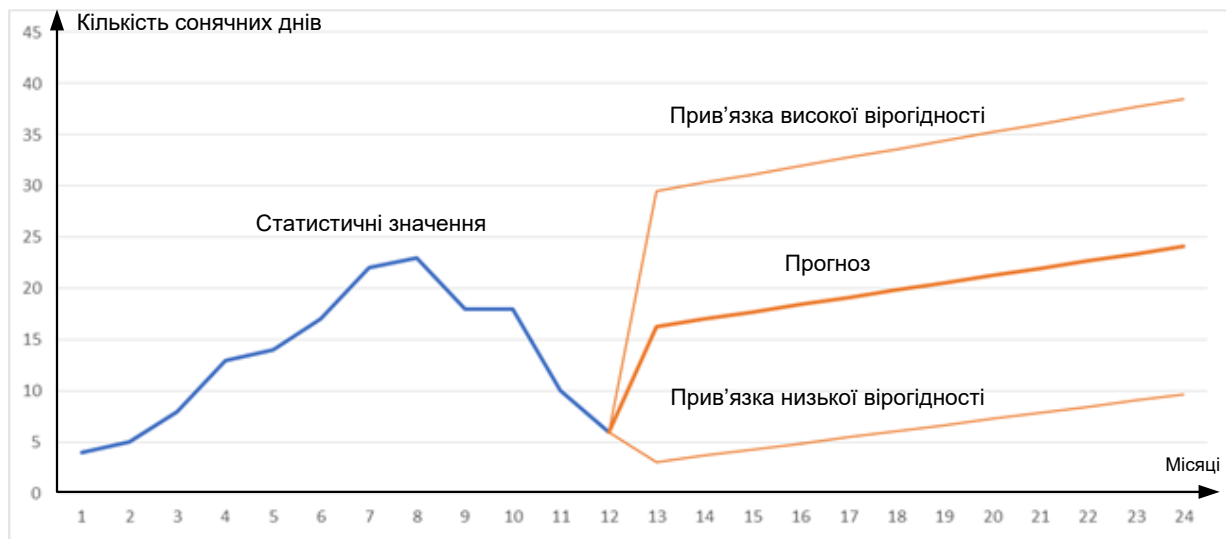

Рис.4. Прогноз значень індексів сезонності для даних 2018р – 2021р. м. Кривий Ріг

Розраховані значення індексів внутрішньорічної сезонності за формулою (1) за даними [10].

При цьому значення прогнозованих даних визначалось за формулою полінома другого ступеню, як такого, що має коефіцієнт детермінації 90,75%

$$\bar{I}_c = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n I_c, \quad (3)$$

Отримані дані представлені на рис.5.

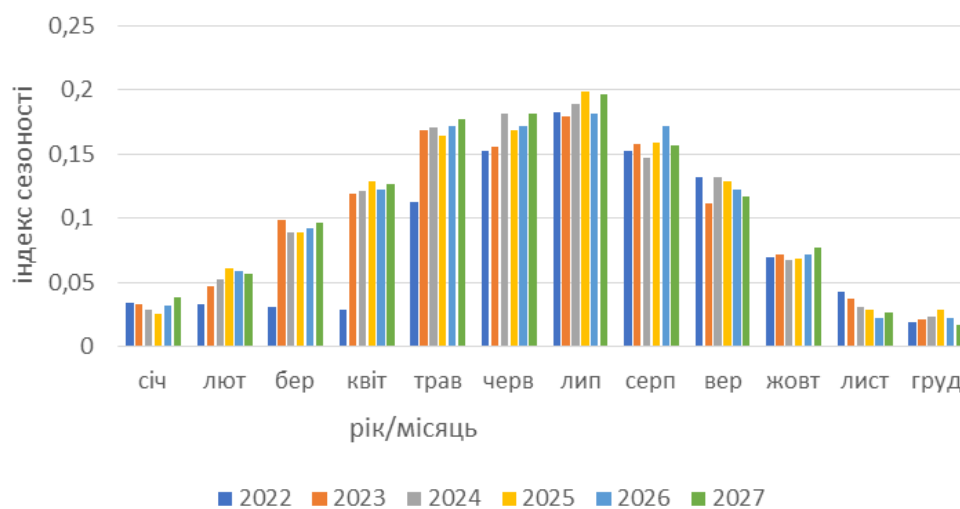

Рис.5. Значення індексів внутрішньорічної сезонності за даними 2018р – 2021р. м. Кривий Ріг

Аналіз отриманих даних свідчить, що найбільше значення індексу становить відповідно в 2025р та 2027 р в липні місяці. Відповідно найменші значення – 2027р, грудень місяць. Загально є проблематичним виділити фронтальну закономірність. Умоглядно, виділяються літні місяці і травень місяць окремо.

Таблиця 2

Прогнозні значення індексів пікових годин сонячної інсоляції (на прикладі одного року)

Часова шкала	Значення	Прогноз	Прив'язка низької вірогідності	Прив'язка високої вірогідності
1	0,03751			
2	0,056			
3	0,09021			
4	0,126			
5	0,17422			
6	0,1716			
7	0,18228			
8	0,16058			
9	0,1161			
10	0,07564			
11	0,0375			
12	0,02945	0,02945	0,03	0,03
13		0,0182794	-0,03	0,06
14		0,0071694	-0,09	0,10
15		-0,003941	-0,16	0,15
16		-0,015051	-0,24	0,21
17		-0,02616	-0,33	0,28
18		-0,03727	-0,42	0,35
19		-0,04838	-0,53	0,43
20		-0,05949	-0,63	0,51

На рис. 6 наведено графік прогнозу значень індексів пікових годин сонячної інсоляції за даними 2018р – 2022р. м. Кривий Ріг, який показує можливі прогнозні варіанти сонячної активності на наступний рік.

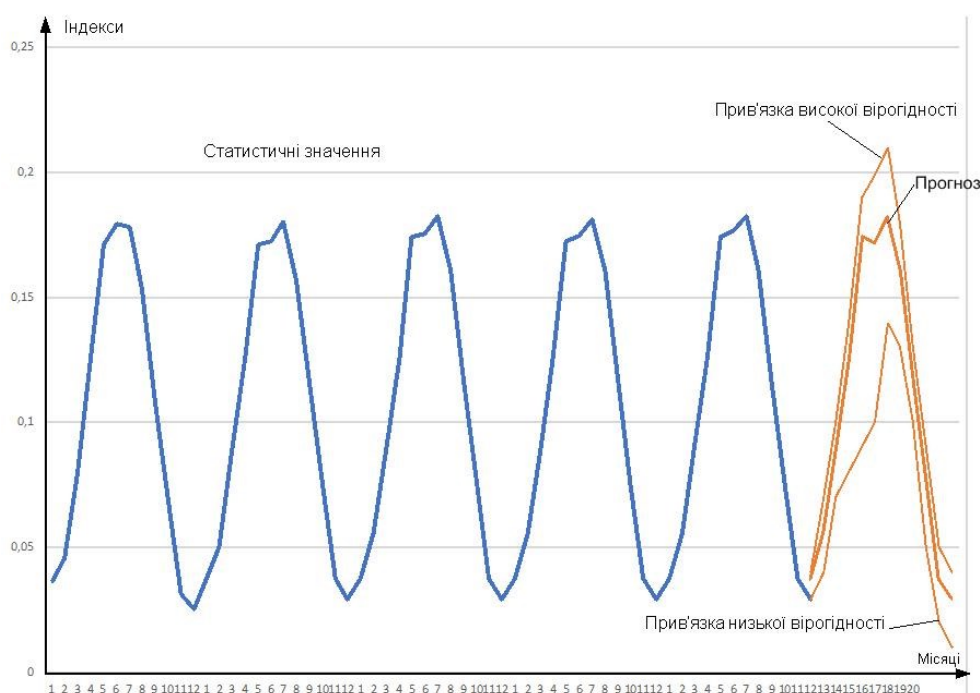

Рис. 6. Прогноз значень індексів пікових годин сонячної інсоляції на 2023 рік м. Кривий Ріг

Отримані значення прогнозу індексів пікових годин сонячної інсоляції надані в межах прив'язки низької та високої ймовірності.

Виходячи з результатів обробки статистичних та прогнозних даних, можна говорити про гарний потенціал сонячної енергії для впровадження фотоелектричних перетворювачів в умовах промислової агломерації Криворіжжя. Слід зауважити, що під час розрахунків та вибору обладнання майбутніх сонячних електростанцій, в умовах м. Кривий Ріг слід враховувати сезонність інтенсивності сонячної інсоляції та індекси пікових годин.

Між тим, слід зауважити, що графік електроспоживання потужних промислових підприємств відрізняється від графіку генерації електричної енергії сонячними електростанціями. Як приклад розглянемо графіки навантаження ПАТ «Криворізький залізорудний комбінат» (рис. 7-9) [15].

Рис. 7. Добовий графік навантаження активної потужності шахт ПАТ «Криворізький залізрудний комбінат», 2021р. м. Кривий Ріг

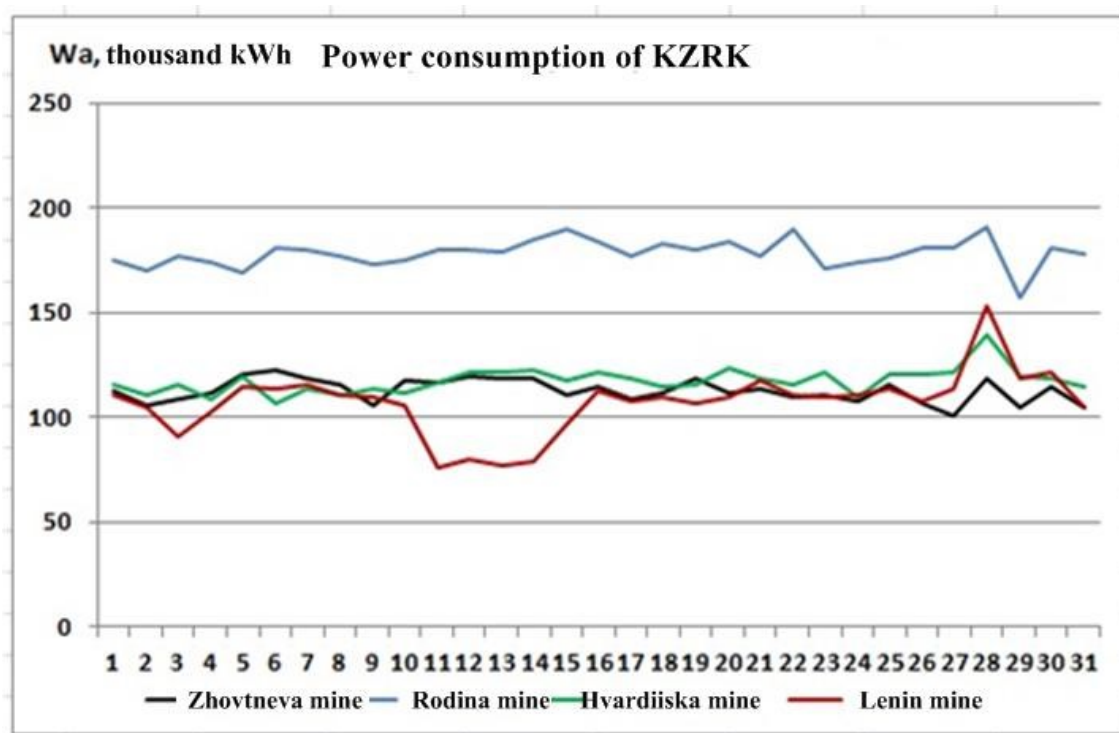

Рис. 8. Місячні графіки споживання активної електроенергії шахт ПАТ «Криворізький залізрудний комбінат», травень 2021р. м. Кривий Ріг

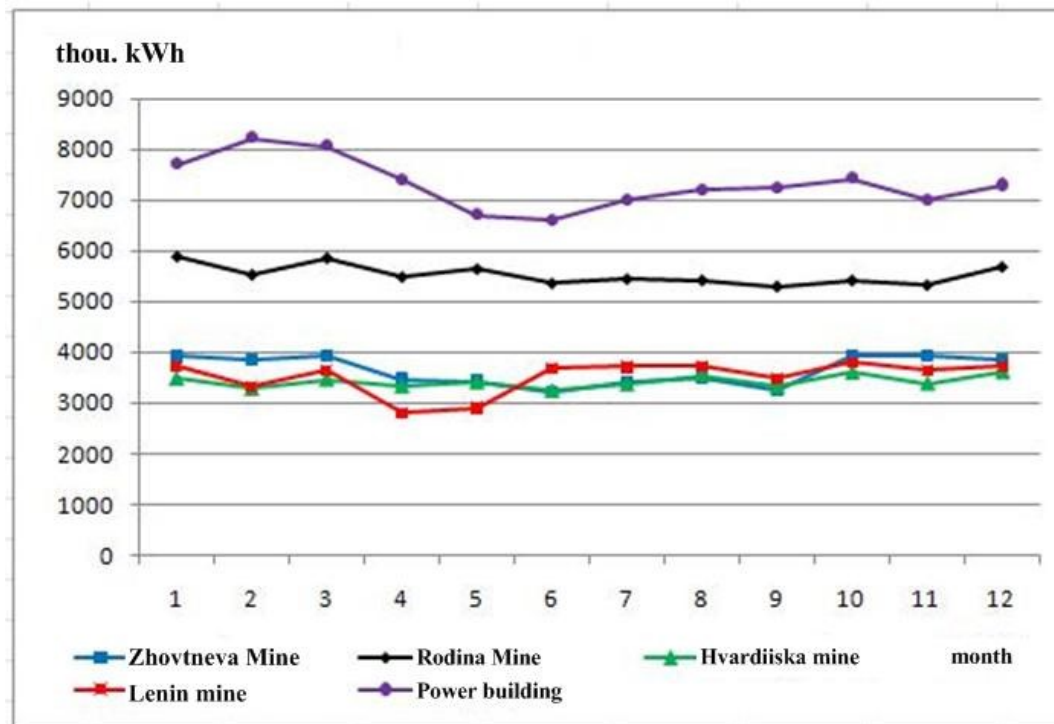

Рис. 9. Річні графіки навантаження шахт і енергоцеху ПАТ «Криворізький залізрудний комбінат», 2021р. м. Кривий Ріг

Тому, в результаті впровадження сонячних електростанцій в умовах промислових агломерацій, слід відзначити особливості їх впливу на споживання електричної енергії з мережі, в залежності не тільки час доби, але й сезонності. З поміж іншого, слід зазначити, що типовий підхід щодо впровадження сонячних електростанцій, який використовується для широкого загалу споживачів електричної енергії не буде мати в даному випадку позитивний економічний ефект, враховуючи значні затрати на накопичувачі електричної енергії.

Висновки

Таким чином, отримані аналітичні та кількісні прогностичні значення індексів сезонності та пікових годин сонячної інсоляції для міста Кривий Ріг та його промислової агломерації. Порівняння отриманих графіків з графіками навантаження одного з потужних підприємств м. Кривий Ріг дозволило визначити проблему впровадження сонячних електростанцій в умовах промислових підприємств агломерації. Позитивним чинником у цьому напрямку є також факт достатнього потенціалу сонячної інсоляції для впровадження сонячних електростанцій в умовах територій виведених з експлуатації та діючій промисловій агломерації м. Кривий Ріг, що матиме ще й позитивний екологічний та соціальний ефект. Між тим, мінливість прогностичних показників та стохастичний характер фактичних показників інсоляції, що спричинено впливом різних факторів вказує на необхідність побудови адаптивної системи керування сонячними електростанціями при їх впровадженні в особливо в умовах промислових агломерацій. Тож, впровадження сонячних електростанцій в умовах промислових агломерацій повинно мати в своїй основі сучасні підходи до побудови електротехнічних комплексів, систем їх керування та сучасні технології щодо накопичення та зберігання електричної енергії.

Література

1. О.І. Амоша, Людина та навколишнє середовище: економічні проблеми екологічної безпеки виробництва. Київ: Наукова думка, 2002. 296 с.
2. М.І. Ступнік, В.А. Ковальчук, В.В. Буханець та Б.А. Ргіщев, Теоретичні засади еколого- та ресурсозберігаючих технологій прикінцевої експлуатації залізрудних родовищ. Кривий Ріг: Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2013. 228 с.
3. Сонячна енергетика: теорія та практика: монографія / Й. С. Мисак [та ін.]; Нац. ун-т "Львів. політехніка". Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2014. – 339 с.
4. Екологічний паспорт міста Кривого Рогу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://isdc.com.ua/wp_content/uploads/2016/10/Екологічний_паспорт_Кривого_Рогу.pdf
5. Комбіновані фотоенергетичні системи: монографія / Р. В. Зайцев [та ін.]; Нац. техн. ун-т "Харків. політехн. ін-т". – Харків : Бровін О. В. , 2020. – 322 с.
6. С.М. Бойко, Є.П. Карлик, А.А. Петриненко та С.В. Рибинський. «Можливості використання вітрогенераторів для виробництва електричної енергії на відвалах кар'єрів». Електротехнічні і енергозберігаючі системи. Щоквартальний науково-виробничий журнал. – Кременчук КрНУ, 2012. – Вип.

2/2012 (18) – С. 101-103.

7. M. Chetverik, O. Bubnova, K. Babii, O. Shevchenko, and S. Moldabaev. «Review of geomechanical problems of accumulation and reduction of mining industry wasters, and ways of their solution. Mining of Mineral Deposits». №. 12 (4), p. 63-72.

8. American Clean Skies Foundation. Repurposing Legacy Power Plants: Lessons for the Future. Washington, D.C. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.potomacrivergreen.org/wpcontent/uploads/2016/01/ACSF_layout_coverANDtext.pdf.

9. Єріна А. *Статистичне моделювання і прогнозування*. Навч. посібник. Київ, 2001

10. С. С. Герасименко, А. В. Головач, А. М. Єріна та ін. *Статистика: Підручник*. За наук. ред. д-ра екон. наук С. С. Герасименка. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: КНЕУ, 2000. 467 с.

11. Слейко В.І. *Економіка. Статистичні методи моделювання і прогнозування*. -К.: НМК ВО, 2018. -120с.

12. Державна служба статистики. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

13. І.В. Сегеда «Прогнозування енергозабезпечення регіонів України на основі відновлюваних джерел енергії» *Інфраструктура ринку*. – Вип. 41. 2020. – С. 326-331.

14. Т.О. Терещенко, Ю.С. Ямненко, Л.Є. Клепач, Л.Г. Лайкова, Д.М. Палій «Огляд основних моделей прогнозування енергоспоживання в Microgrid». *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: технічні науки* – Том 29 (68) Ч. 1 № 4 2018 С. 36-41

15. С.М. Бойко *Теоретичні засади формування електроенергетичних систем з джерелами розосередженої генерації гірничорудних підприємств..* Монографія. Під редакцією доктора техн. наук, професора О.М. Сінчука. – Кременчук, 2020. – 263с.

References

1. O.I. Amosha, Liudyna Ta Navkolyshnie Seredovyshe: Ekonomichni Problemy Ekolohichnoi Bezpeky vyrobnytstva. Kyiv: Naukova dumka, 2002. 296 s.

2. M.I. Stupnik, V.A. Kovalchuk, V.V. Bukhanets ta B.A. Rtishchev, Teoretychni zasady ekolohe- ta resursozberihaiuchykh tekhnolohii prykintsevoi ekspluatatsii zalizorudnykh rodovysheh. Kryvyi Rih: Vydavnychiy tsentr DVNZ «KNU», 2013. 228 s.

3. Soniachna enerhetyka: teoriia ta praktyka: monohrafiia / Y. S. Mysak [ta in.]; Nats. un-t "Lviv. politehnika". Lviv: Vyd-vo Lviv. politekhniki, 2014. – 339 s.

4. Ekolohichnyi pasport mista Kryvoho Rohu. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://isdc.com.ua/wp_content/uploads/2016/10/Ekolohichnyi_pasport_Kryvoho_Rohu.pdf

5. Kombinovani fotoenerhetychni systemy: monohrafiia / R. V. Zaitsev [ta in.]; Nats. tekhn. un-t "Kharkiv. politekhn. in-t". – Kharkiv : Brovin O. V. , 2020. – 322 s.

6. S.M. Boiko, Ye.P. Karlyk, A.A. Petrynenko ta S.V. Rybinskyi. «Mozhlyvosti vykorystannia vitroheneratoriv dlia vyrobnytstva elektrychnoi enerhii na vidvalakh karieriv». Elektrotekhnichni i enerhozberihaiuchi systemy. Shchokvartalnyi naukovy-vyrobnychiy zhurnal. – Kremenichuk KrNU, 2012. – Vyp. 2/2012 (18) – S. 101-103.

7. M. Chetverik, O. Bubnova, K. Babii, O. Shevchenko, and S. Moldabaev. «Review of geomechanical problems of accumulation and reduction of mining industry wasters, and ways of their solution. Mining of Mineral Deposits». №. 12 (4), p. 63-72.

8. American Clean Skies Foundation. Repurposing Legacy Power Plants: Lessons for the Future. Washington, D.C. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://www.potomacrivergreen.org/wpcontent/uploads/2016/01/ACSF_layout_coverANDtext.pdf.

9. Yerina A. Statystychni modeliuvannia i prohnozuvannia. Navch. posibnyk. Kyiv, 2001

10. S. S. Herasymenko, A. V. Holovach, A. M. Yerina ta in. Statystyka: Pidruchnyk. Za nauk. red. d-ra ekon. nauk S. S. Herasymenka. 2-he vyd., pererob. i dop. K.: KNEU, 2000. 467 s.

11. Yeleiko V.I. Ekonomika. Statystychni metody modeliuvannia i prohnozuvannia. -K.: NMK VO, 2018. -120s.

12. Derzhavna sluzhba statystyky. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

13. I.V. Sehedra «Prohnozuvannia enerhozabezpechennia rehioniv Ukrainy na osnovi vidnovliuvanykh dzherel enerhii» *Infrastruktura rynku*. – Vyp. 41. 2020. – S. 326-331.

14. T.O. Tereshchenko, Yu.S. Yamnenko, L.Ie. Klepach, L.H. Laikova, D.M. Palii «Ohliad osnovnykh modelei prohnozuvannia enerhospozhyvannia v Microgrid». Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: tekhnichni nauky – Tom 29 (68) Ch. 1 № 4 2018 – S. 36-41

15. S.M. Boiko Teoretychni zasady formuvannia elektroenerhetychnykh system z dzherelamy rozoseredzhenoi heneratsii himychorudnykh pidpriemstv.. Monohrafiia. Pid redaktsiieiu doktora tekhn. nauk, profesora O.M. Sinchuka. – Kremenichuk, 2020. – 263s.

БОРТНИК ГЕННАДІЙ

Вінницький національний технічний університет

<https://orcid.org/0000-0001-7083-2775>e-mail: bgen88@gmail.com**БОРТНИК СЕРГІЙ**

Вінницький національний технічний університет

<https://orcid.org/0000-0002-4290-1750>e-mail: sbortnyk@gmail.com**КИРИЛЮК СЕРГІЙ**

Вінницький національний технічний університет

e-mail: kso1996.08@gmail.com

ПАРАЛЕЛЬНИЙ АНАЛОГО-ЦИФРОВИЙ ПЕРЕТВОРЮВАЧ З КОРИГУВАННЯМ ЧАСОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ВИХІДНОГО СИГНАЛУ

У роботі запропоновано метод розширення динамічного діапазону паралельних аналого-цифрових перетворювачів (АЦП) на базі коригування часової невизначеності вихідного сигналу. Наведена структура паралельного пристрою аналого-цифрового перетворення з багатофазовою дискретизацією, що базується на паралельному нарощуванні декількох каналів АЦП. Доведено, що часова невизначеність вихідного сигналу АЦП проявляється у вигляді періодично повторюваних складових широкопasmового шуму у спектрі цифрового сигналу АЦП. При цьому здійснюється компенсація похибки часової нестабільності у цифровій формі з використанням розкладання у ряд Тейлора.

Аналіз ефективності запропонованого методу підтвердив, що завдяки розробленому методу вдається розширити динамічний діапазон 16-розрядного швидкодіючого АЦП на 25 дБ у смузі високих частот.

Ключові слова: аналого-цифрові перетворювачі, часова невизначеність, багатофазова дискретизація, динамічний діапазон.

BORTNYK GENNADIY, BORTNYK SERHII, KYRYLYUK SERHII

Vinnytsia National Technical University

PARALLEL ANALOG-DIGITAL CONVERTER WITH CORRECTION OF THE TIME UNCERTAINTY OF THE OUTPUT SIGNAL

The paper proposes a method of expanding the dynamic range of parallel analog-to-digital converters (ADCs) on the basis of adjusting the time uncertainty of the output signal. It was established that the discretization of the input signal in real ADCs of the parallel type is accompanied by a deviation of the actual moments of formation of the signal readings from their nominal position on the time axis. As a result, the phenomenon of temporal uncertainty of the output signal of the parallel ADC occurs. This leads to the appearance of parasitic frequency components in the frequency spectrum of the output signal of the converter, which narrow the dynamic range of the ADC.

The adjustment process consists of two stages: assessment and compensation. At the first stage, the value of time uncertainty is estimated. Finding the error due to time uncertainty is carried out for the input test signal of the ADC with the minimum spectrum width. Time instability error compensation is performed digitally using Taylor series expansion. It was established that with the increase in the number of members of the Taylor series, which take part in the formation of the output signal of the ADC, the accuracy of the adjustment increases, but at the same time, the hardware implementation is complicated and the speed of the ADC adjustment tools deteriorates. To overcome this contradiction, the ADC output signal is formed based on the first three members of the Taylor series.

The structure of a parallel analog-to-digital conversion device with multiphase sampling based on the parallel build-up of several ADC channels is presented. The analog-to-digital conversion device operates in two modes. The calibration stage is performed in a conventionally real time scale. In the operating mode, a real analog signal is applied to the input bus of the ADC. The corrected output signal of the ADC is fed to the output bus of the device.

Analysis of the effectiveness of the proposed method confirmed that thanks to the developed method, it is possible to expand the dynamic range of a 16-bit high-speed ADC by 25 dB in the high frequency band.

Keywords: analog-to-digital converters, temporal uncertainty, multiphase sampling, dynamic range.

Постановка проблеми

Широкопasmові аналого-цифрові перетворювачі (АЦП) знаходять широке використання в сучасних програмно-визначених радіоприймальних пристроях. Для підвищення швидкодії таких АЦП використовують архітектуру структурного розпаралелювання процесу аналого-цифрового перетворення високочастотних сигналів. При цьому застосовується багатофазна дискретизація паралельно ввімкнених L каналів АЦП, що підвищує частоту дискретизації паралельних АЦП в L разів [1].

Дискретизація вхідного сигналу в реальних АЦП паралельного типу супроводжується відхиленням фактичних моментів формування відліків сигналу від їх номінального положення на осі часу. В результаті виникає явище часової невизначеності вихідного сигналу паралельного АЦП. Це призводить до появи у спектрі частот вихідного сигналу перетворювача паразитних частотних складових, які звужують динамічний діапазон АЦП [2]. Поява нових програмно-визначених радіоприймальних пристроїв з розширеною смугою вхідних сигналів підвищує вимоги до динамічного діапазону перетворюваних сигналів, що обумовлює актуальність дослідження паралельних АЦП з розширеним динамічним діапазоном.

Аналіз останніх джерел

Дослідженню часової неузгодженості каналів паралельних АЦП присвячені роботи [3, 4], в яких

зокрема доведено, що часова невизначеність вихідних сигналів впливає на динамічний діапазон АЦП і зі збільшенням частоти вхідного сигналу погіршується відношення сигнал/шум швидкодіючих перетворювачів аналого-код. У роботах [5, 6] наведено аналогові та комбіновані методи коригування часової неузгодженості в паралельних АЦП. Слід зазначити, що точність коригування в аналоговій області є недостатньо високою. Натомість цифрова методологія коригування видається перспективнішою і може забезпечити вищу ефективність аналого-цифрового перетворення високочастотних сигналів у широкому динамічному діапазоні.

Метою роботи є розширення динамічного діапазону паралельних АЦП з багатофазовою дискретизацією за рахунок коригування часової невизначеності вихідного сигналу.

Виклад основного матеріалу

У засобах аналого-цифрового перетворення високочастотних сигналів використовується структурна побудова, що базується на принципі розпаралелювання каналів оброблення з розгортанням у часі. Перший результат оброблення сигналу на виході АЦП з'являється через інтервал часу T_L , що дорівнює часу перетворення сигналу в одному каналі АЦП. Наступні результати перетворення сигналу будуть з'являтися на виході АЦП з інтервалом T_L/L . Відхилення реальних моментів відліків t_i , від їх номінальних значень призводить до того, що вибірки сигналу виконуються в моменти часу $\tilde{t}_i$, що відрізняються від номінальних значень на Δt , як це представлено на рис. 1. За час Δt вхідний сигнал встигає змінитись на значення ΔU , що призводить до появи у вихідному сигналі небажаних паразитних складових.

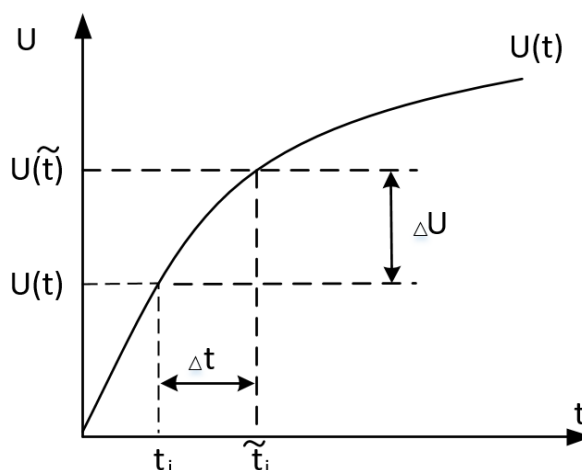

Рис. 1. Механізм виникнення часової невизначеності вихідного сигналу АЦП

Для послаблення цього явища пропонується виконувати коригування часової невизначеності вихідного сигналу АЦП. Процес коригування складається з двох етапів: оцінювання та компенсації. На першому етапі необхідно виконати оцінювання значення часової невизначеності. Знаходження похибки, обумовленої часовою невизначеністю, можна здійснити для вхідного тестового сигналу АЦП з мінімальною шириною спектра. Таким сигналом є однотональний синусоїдальний сигнал $U_{in}(t) = U_m \cdot \sin(2\pi f_{in} t)$.

Знаходимо похідну для заданого тестового сигналу АЦП:

$$\frac{\partial U_{in}(t)}{\partial t} = 2U_m \pi f_{in} \cdot \cos(2\pi f_{in} t). \quad (1)$$

Максимальна похибка невизначеності спостерігається в момент, коли $\cos(2\pi f_{in} t) = 1$, тобто при $t = 0$:

$$\left. \frac{\partial U_{in}(t)}{\partial t} \right|_{\max} = 2U_m \pi f_{in}. \quad (2)$$

З рис. 1 видно, що ∂U – значення похибки цифрового сигналу АЦП, що відповідає зміні моменту вибірки тестового сигналу АЦП ∂t . Замінімо ∂U на ΔU , а ∂t – на Δt і підставимо ці значення у вираз (2), тоді

$$\Delta U = 2U_m \pi f_{in} \cdot \Delta t. \quad (3)$$

З виразу (3) видно, що значення похибки цифрового сигналу АЦП лінійно зростає зі збільшенням частоти вхідного сигналу і в діапазоні високих частот, наприклад при дискретизації радіосигналів у

програмно-визначених радіоприймальних пристроях, особливого значення набуває чистота спектра вихідного сигналу АЦП. Часова невизначеність вихідного сигналу АЦП проявляється у вигляді періодично повторюваних складових широкопasmового шуму у спектрі цифрового сигналу АЦП. Оскільки, смуга частот вихідного сигналу АЦП є досить широкою, вплив шуму, що обумовлений часовою нестабільністю, призводить до ефекту накладання спектра. Знайдемо відношення сигнал/шум АЦП з урахуванням виразу (3):

$$SNR_t = 20 \lg \frac{U_m}{\Delta U} = -20 \lg 2\pi f_{in} \cdot \Delta t. \quad (4)$$

Аналізуючи вираз (4), можна стверджувати, що програмно-визначені радіоприймальні пристрої з широким динамічним діапазоном, які працюють з вхідними радіосигналами високої частоти, повинні характеризуватись низьким рівнем часової нестабільності вихідного сигналу.

Часова нестабільність вихідного сигналу є однією з причин погіршення динамічного діапазону АЦП. Взаємодію цього чинника з шумами інших джерел можна представити у вигляді сумарного відношення сигнал/шум АЦП

$$SNR_{\Sigma} = -20 \lg \left[(2\pi f_{in} \cdot \Delta t)^2 + \left(\frac{1+\delta}{2^n} \right)^2 \right]^{\frac{1}{2}}, \quad (5)$$

де δ – значення нелінійності характеристики перетворення АЦП;

n – число розрядів вихідного коду АЦП.

Перший доданок у цьому виразі – шуми, розраховані з виразу (4), а другий доданок – шуми, обумовлені диференціальною нелінійністю АЦП та ефектом квантування. Таким чином, вираз (5) дає змогу визначити шумові властивості АЦП.

Значення часової нестабільності вихідного сигналу АЦП та його залежність від частоти вхідного тестового сигналу можна знайти з виразу (5). Для цього необхідно виконати два вимірювання. Перше вимірювання виконується для низькочастотного тестового сигналу, для якого вплив часової нестабільності є незначним. Для цього випадку вираз (5) необхідно спростити та перетворити для знаходження нелінійності характеристики перетворення АЦП

$$\delta = 2^n \cdot 10^{-\frac{SNR}{20}} - 1, \quad (6)$$

де SNR – відношення сигнал/шум АЦП, що визначене при низькочастотному тестовому сигналі.

Відношення сигнал/шум визначається за допомогою спектрального аналізу вихідного сигналу АЦП з використанням алгоритму швидкого перетворення Фур'є [7]

$$SNR = 10 \lg \frac{U_1^2}{\sum_{l=1}^N U_p^2}, \quad (7)$$

U_1 – амплітуда основної складової спектра вихідного сигналу АЦП;

U_p – амплітуди шумових складових спектра вихідного сигналу АЦП.

Наступним етапом вимірювання є визначення відношення сигнал/шум АЦП SNR_{Σ} на граничній частоті тестового вхідного сигналу. У цьому випадку часову нестабільність вихідного сигналу АЦП можна визначити за відсутності впливу нелінійності:

$$\Delta t = \frac{\left[\left(10^{-\frac{SNR_{\Sigma}}{20}} \right)^2 - \left(\frac{1+\delta}{2^n} \right)^2 \right]^{\frac{1}{2}}}{2\pi f_{in}}. \quad (8)$$

Спектри вихідного сигналу 12-розрядного АЦП для вхідного тестового сигналу з частотою 10 МГц і 160 МГц представлено відповідно на рис. 2,а та рис. 2,б.

Компенсацію похибки часової нестабільності пропонується здійснювати у цифровій формі з використанням розкладання у ряд Тейлора. Вихідний сигнал АЦП зі скомпенсованою похибкою часової нестабільності в межах i -ї точки відліків буде мати вигляд

$$\hat{U}_i = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{U_i^{(r)}}{r!} \Delta t_i^r. \quad (9)$$

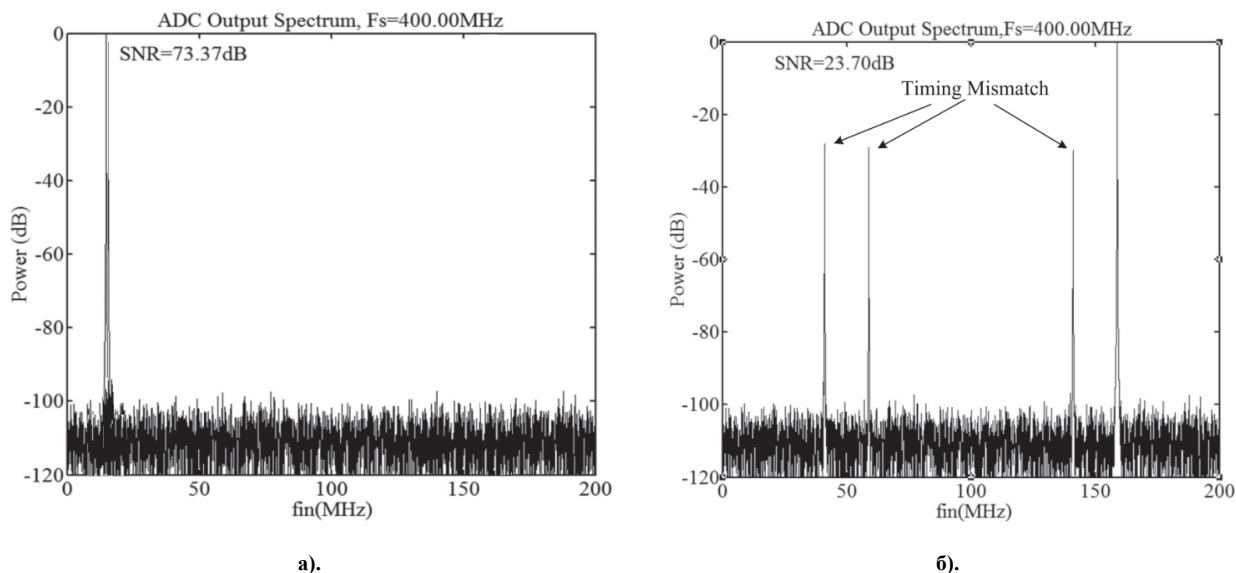

Рис. 2. Спектри вихідного сигналу 12-розрядного АЦП для вхідного синусоїдального сигналу: а) – для вхідного тестового сигналу з частотою 10 МГц; б) – для вхідного тестового сигналу з частотою 160 МГц

З виразу (9) видно, що зі зростанням кількості членів ряду Тейлора, які приймають участь у формуванні вихідного сигналу АЦП, точність коригування зростає, але при цьому ускладнюється апаратна реалізація та погіршується швидкодія засобів коригування АЦП. Для подолання цього протиріччя пропонується формування вихідного сигналу АЦП здійснювати на базі перших чотирьох членів ряду Тейлора. Тоді вираз (9) набуде такого вигляду

$$\hat{U}_i = U_i + \Delta t_i \cdot U'_i + \frac{1}{2} \Delta t_i^2 \cdot U''_i + \frac{1}{6} \Delta t_i^3 \cdot U'''_i. \quad (10)$$

Структура паралельного АЦП, який реалізує запропонований метод коригування часової нестабільності вихідного сигналу представлено на рис.3.

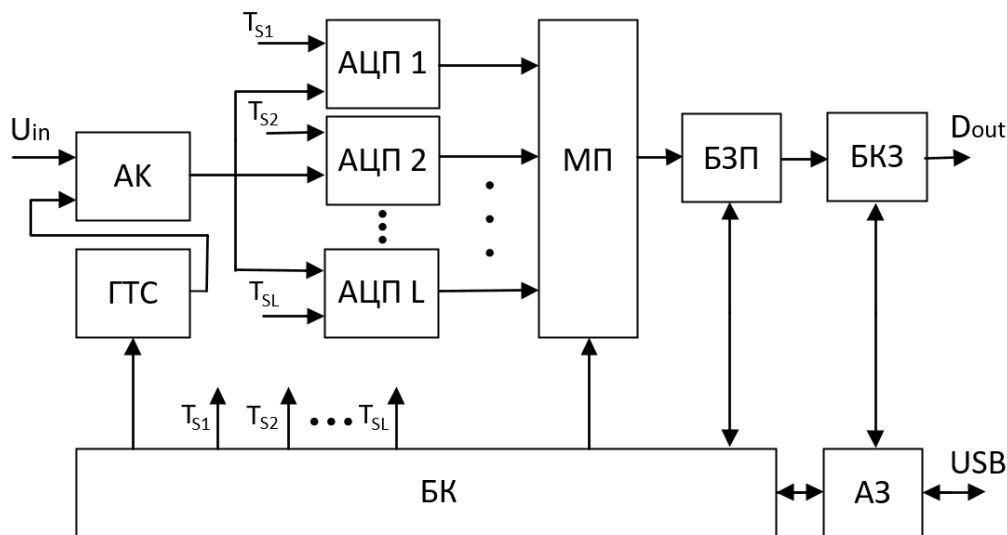

Рис. 3. Структура паралельного АЦП з коригування часової нестабільності вихідного сигналу

АЦП побудовано за паралельною структурою АЦП з багатофазною дискретизацією паралельно ввімкнених L каналів аналого-цифрового перетворення. Відцифровані значення вхідного сигналу з кожного каналу АЦП через мультиплексор МП надходять на буферний запам'ятовувальний пристрій БЗП. Пристрій аналого-цифрового перетворення функціонує у двох режимах. У режимі калібрування формується тестовий сигнал синусоїдальної форми за допомогою генератора тестових сигналів ГТС, який через аналоговий комутатор АК подається на входи АЦП1 - АЦПL. Массив цифрових вибірок АЦП з БЗП через адаптер зв'язку та шину USB подаються в комп'ютер, де відбувається розрахунок значень Δt та формування коригувальних членів. Етап калібрування виконується в умовно-реальному масштабі часу, тобто, накопичення вхідного масиву даних здійснюється з робочою швидкістю передачі без втрати

інформації, а розрахунок коригувальних членів та запис їх значень в блоці коригування сигналу БКС виконується з частотою, доступною для функціонування комп'ютера. У робочому режимі на вхідну шину АЦП подається реальний аналоговий сигнал. Скоригований вихідний сигнал АЦП з виходу БКС подається на вихідну шину пристрою. Блок керування БК формує імпульси дискретизації для кожного каналу АЦП та синхросигнали для узгодженого функціонування усіх складових АЦП.

Виконаємо аналіз ефективності запропонованого методу розширення динамічного діапазону паралельного АЦП. Вищерозглянутий спосіб оцінювання відношення сигнал/шум АЦП базуються на застосуванні односигнальної методики визначення параметрів перетворювачів. Водночас АЦП в програмно-визначених радіоприймальних пристроях функціонують з широкосмуговими сигналами, тому значення динамічних параметрів АЦП при роботі зі спектрально насиченими сигналами за результатами вимірювань на одночастотних сигналах є некоректними [8]. З метою отримання адекватних умов функціонування радіоприймальної апаратури параметрів АЦП, пропонується використовувати двотональні тестові сигнали при дослідженні динамічного діапазону перетворювачів [9]. Визначення динамічного діапазону АЦП виконується за спектральною методикою згідно виразу

$$D_{ADC} = 10 \lg \frac{U_1^2 + U_2^2}{\sum_{k=1}^N U_k^2}, \quad (11)$$

U_k – амплітуди інтермодуляційних і гармонічних складових спектра вихідного сигналу АЦП.

Спектри вихідного сигналу АЦП без і після коригування часової невизначеності представлені на рис. 4.

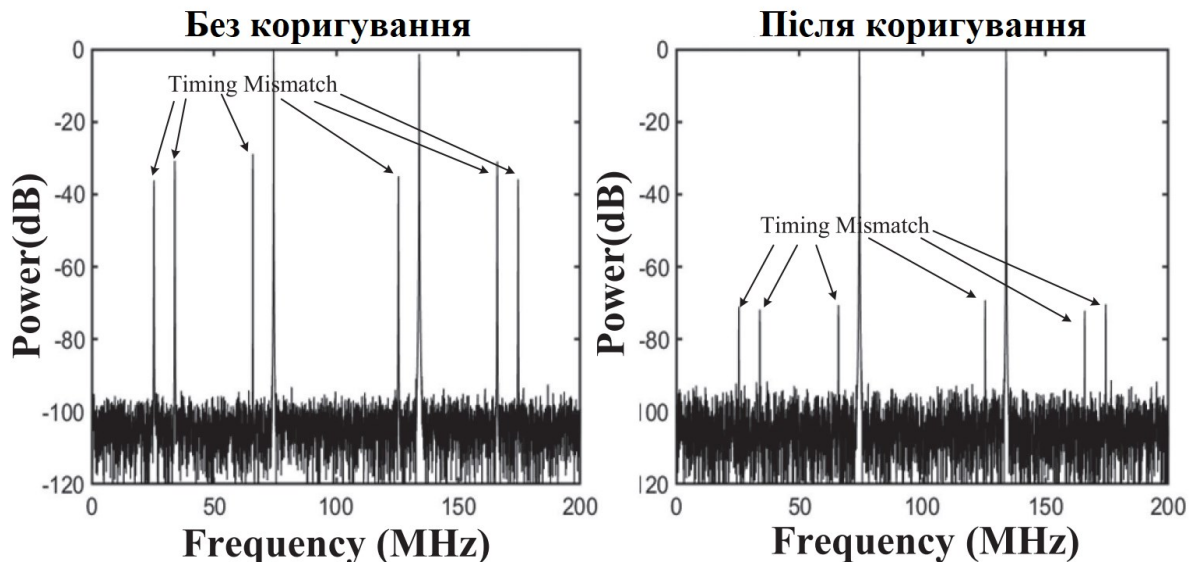

Рис. 4. Спектри вихідного сигналу АЦП для двотонального вхідного сигналу

Змінюючи частоту вхідного сигналу можна отримати залежність динамічного діапазону АЦП від частоти вхідного сигналу. На рис. 5 представлено залежність динамічного діапазону 16-розрядного АЦП в режимі без коригування (нижня крива) і з коригуванням (верхня крива) від проноормованої частоти вхідного

сигналу f_{in}/f_s .

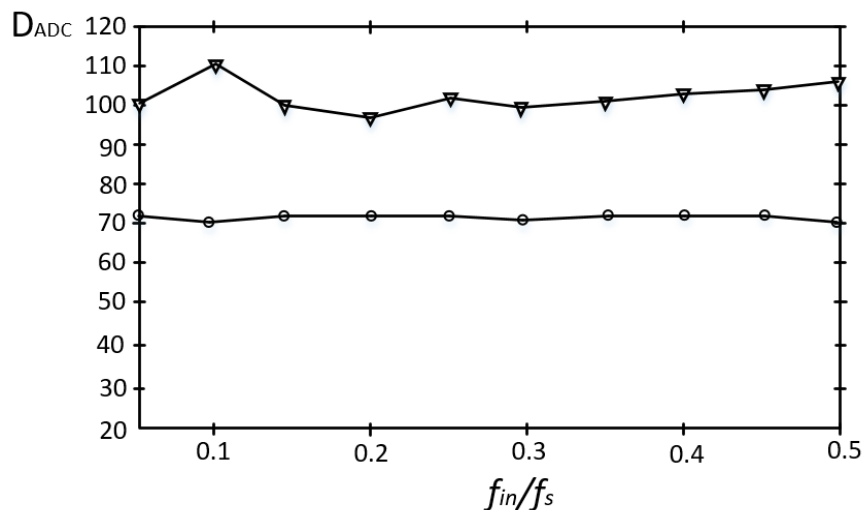

Рис. 5. Залежність динамічного діапазону АЦП від нормованої частоти вхідного сигналу

Як видно з графіків у режимі з коригуванням динамічний діапазон пристрою аналого-цифрового перетворення обмежується лише розрядністю використаних АЦП. Водночас динамічний діапазон паралельних АЦП без коригування часової невизначеності демонструє зниження на 25 дБ порівняно з АЦП, що використовує запропонований метод коригування.

Висновки

У роботі запропоновано метод розширення динамічного діапазону паралельних АЦП на базі коригування часової невизначеності вихідного сигналу. Встановлено, що дискретизація вхідного сигналу в реальних АЦП паралельного типу супроводжується відхиленням фактичних моментів формування відліків сигналу від їх номінального положення на осі часу. В результаті виникає явище часової невизначеності вихідного сигналу паралельного АЦП. Це призводить до появи у спектрі частот вихідного сигналу перетворювача паразитних частотних складових, які звужують динамічний діапазон АЦП.

Процес коригування складається з двох етапів: оцінювання та компенсації. На першому етапі виконується оцінювання значення часової невизначеності. Знаходження похибки, обумовленої часовою невизначеністю здійснюється для вхідного тестового сигналу АЦП з мінімальною шириною спектра. Компенсація похибки часової нестабільності виконується у цифровій формі з використанням розкладання у ряд Тейлора.

Наведена структура паралельного пристрою аналого-цифрового перетворення з багатофазовою дискретизацією, що базується на паралельному нарощуванні декількох каналів АЦП.

Аналіз ефективності запропонованого методу підтвердив, що завдяки розробленому методу вдається розширити динамічний діапазон 16-розрядного швидкодіючого АЦП на 25 дБ у смузі високих частот.

Запропонований паралельний АЦП можна використовувати в аналого-цифрових трактах пристроїв програмно-керованого радіо.

Література

1. Бортник Г.Г. Методи та засоби аналого-цифрового перетворення високочастотних сигналів: монографія / Г. Г. Бортник, С.Г. Бортник, В. М. Кичак. – Вінниця: ВНТУ, 2013. – 128с.
2. Бортник Г. Г. Аналого-цифрові тракти комп'ютерних систем з цифровим обробленням високочастотних сигналів: монографія / Г. Г. Бортник, В.М. Кичак, О.В. Стальченко. – Вінниця: ВНТУ, 2016. – 140 с.
3. H. Mafi, M. Yargholi, and M. Yavari, "Digital Blind Background Calibration of Imperfections in Time-Interleaved ADCs", IEEE Trans. Circuits Syst. I, vol. 64, no. 6, pp. 1504–1514, Jun. 2017.
4. B. T. Reyes, R. M. Sanchez, A. L. Pola, and M. R. Hueda, "Design and Experimental Evaluation of a Time-Interleaved ADC Calibration Algorithm for Application in High-Speed Communication Systems", IEEE Trans. Circuits Syst. I, vol. 64, no. 5, pp. 1019–1030, May 2017.
5. A. Salib, M. F. Flanagan, and B. Cardiff, "A High-Precision Time Skew Estimation and Correction Technique for Time-Interleaved ADCs", IEEE Trans. Circuits Syst. I, vol. 66, no. 10, pp. 3747–3760, Oct. 2019.
6. A. M. A. Ali, H. Dinc, P. Bhoraskar, S. Bardsley, C. Dillon, M. McShea, J. P. Periathamby, and S. Puckett, "A 12-b 18-GS/s RF Sampling ADC With an Integrated Wideband Track-and-Hold Amplifier and Background Calibration", IEEE J. Solid-State Circuits, vol. 55, no. 12, pp. 3210–3224, Dec. 2020.
7. Г.Г. Бортник, "Швидкодіючий аналого-цифровий перетворювач підвищеної точності", Вісник Вінницького політехнічного інституту, № 5, С. 47-50, 2002.

8. Г.Г. Бортник, М.В. Васильківський, О.В. Стальченко, “Пристрій аналого-цифрового перетворення високочастотних сигналів”, Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах, № 3, С. 82-85, 2013.

References

1. Bortnyk H.H. Metody ta zasoby analoho-tsyfrovoho peretvorennia vysokochastotnykh syhnaliv: monohrafiia / H. H. Bortnyk, S.H. Bortnyk, V. M. Kychak. – Vinnytsia: VNTU, 2013. – 128s.
2. Bortnyk H. H. Analoho-tsyfrovii trakt kompiuternykh system z tsyfrovym obroblynniam vysokochastotnykh syhnaliv: monohrafiia / H. H. Bortnyk, V.M. Kychak, O.V. Stalchenko. – Vinnytsia: VNTU, 2016. – 140 s.
3. H. Mafi, M. Yargholi, and M. Yavari, “Digital Blind Background Calibration of Imperfections in Time-Interleaved ADCs”, IEEE Trans. Circuits Syst. I, vol. 64, no. 6, pp. 1504–1514, Jun. 2017.
4. B. T. Reyes, R. M. Sanchez, A. L. Pola, and M. R. Hueda, “Design and Experimental Evaluation of a Time-Interleaved ADC Calibration Algorithm for Application in High-Speed Communication Systems”, IEEE Trans. Circuits Syst. I, vol. 64, no. 5, pp. 1019–1030, May 2017.
5. A. Salib, M. F. Flanagan, and B. Cardiff, “A High-Precision Time Skew Estimation and Correction Technique for Time-Interleaved ADCs”, IEEE Trans. Circuits Syst. I, vol. 66, no. 10, pp. 3747–3760, Oct. 2019.
6. A. M. A. Ali, H. Dinc, P. Bhoraskar, S. Bardsley, C. Dillon, M. McShea, J. P. Periathambi, and S. Puckett, “A 12-b 18-GS/s RF Sampling ADC With an Integrated Wideband Track-and-Hold Amplifier and Background Calibration”, IEEE J. Solid-State Circuits, vol. 55, no. 12, pp. 3210–3224, Dec. 2020.
7. H.H. Bortnyk, “Shvydkodiuvchi analoho-tsyfrovii peretvoriuvach pidvyshchenoi tochnosti”, Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu, № 5, S. 47-50, 2002.
8. H.H. Bortnyk, M.V. Vasylykivskyi, O.V. Stalchenko, “Prystrii analoho-tsyfrovoho peretvorennia vysokochastotnykh syhnaliv”, Vymiriuvalna ta obchysliuvalna tekhnika v tekhnolohichnykh protsesakh, № 3, S. 82-85, 2013.

DOI 10.31891/2307-5732-2023-323-4-53-58
УДК 621.335

БОРТНИК ГЕННАДІЙ

Вінницький національний технічний університет
<https://orcid.org/0000-0001-7083-2775>
e-mail: bgen88@gmail.com

БОРТНИК СЕРГІЙ

Вінницький національний технічний університет
<https://orcid.org/0000-0002-4290-1750>
e-mail: sbortnyk@gmail.com

БРИЛЬ МИХАЙЛО

Вінницький національний технічний університет
e-mail: mishkabrill@gmail.com

МЕЛЬНИЧУК СТЕПАН

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу
<https://orcid.org/0000-0002-6973-4235>
e-mail: stepan.melnychuk@ukd.edu.ua

ПАРАЛЕЛЬНО-ПОСЛІДОВНІ АНАЛОГО-ЦИФРОВІ ПЕРЕТВОРЮВАЧІ З КОРИГУВАННЯМ ПОХИБОК НЕЛІНІЙНОСТІ

У роботі запропоновано метод підвищення роздільної здатності паралельно-последовних аналого-цифрових перетворювачів (ППАЦП) за рахунок коригування похибок нелінійності. Наведено структурні схеми ППАЦП, що базуються на інтегральному та диференціальному коригуванні похибок нелінійності АЦП.

Розроблені ППАЦП дозволяють виконувати перетворення сигналів у широкій смузі частот і характеризуються високою роздільною здатністю та відповідністю похибок перетворення задекларованій роздільній здатності АЦП.

Аналіз ефективності запропонованого методу підтвердив, що завдяки розробленому методу вдається підвищити ефективну розрядність 12-розрядного швидкодіючого ППАЦП на 1,9 біта у смузі високих частот.

Ключові слова: аналого-цифрові перетворювачі, похибки нелінійності, роздільна здатність, ефективне число розрядів.

BORTNYK GENNADIY, BORTNYK SERHII, BRYL MYKHAILO

Vinnitsia National Technical University

MELNYCHUK STEPAN

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

PARALLEL-SEQUENTIAL ANALOG-DIGITAL CONVERTERS WITH NONLINEARITY ERROR CORRECTION

The paper proposes a method for increasing the resolution of parallel-to-sequential analog-to-digital converters (PSADCs) by correcting nonlinearity errors. It is proved that the PSADCs with adjustment functions as a two-stage ADC. The first ADC (ADC1) converts the input signal into a code N_1 . Upon the signal of the end of the conversion in ADC1, the second ADC (ADC2) is started, which converts the remaining signal into a code N_2 . The total correction value is formed in the adder, which corrects the conversion error in ADC1. At the end of the conversion, the ADC1 code is summed with the correction in the adder. This result is then summed at the end of the conversion in ADC1 with the source code of ADC2. As a result, the adjusted n-bit conversion result is read from the output of the adder.

Structural schemes of PSADCs based on integral and differential correction of ADC nonlinearity errors are given. The considered structures of PSADCs do not require the use of an accurate digital-to-analog converter at the stage of determining bit errors. The proposed correction method makes it possible to remove progressive errors directly from high-speed PSADCs due to the fact that the corrective action in it is carried out in digital form.

The developed PSADCs enable signal conversion in a wide frequency band and are characterized by high resolution and conversion error compliance with the declared resolution of the ADC.

An analysis of the effectiveness of the proposed method of improving the resolution of the PSADCs was performed. NI Multisim 11.0 circuit simulation package was used to quantitatively evaluate the performance of the PSADCs with correction of nonlinearity errors. At the same time, the output signal of the ADC was studied in the frequency domain, that is, the numerical parameters of the spectrum of the analog equivalent of the ADC output signal were analyzed. The simulation results made it possible to state that the method of digital correction of PSADCs nonlinearity errors makes it possible to increase the effective bit rate of the converter by 1.9 bits.

Keywords: analog-digital converters, nonlinearity errors, resolution, effective number of bits.

Постановка проблеми

Паралельно-последовні аналого-цифрові перетворювачі (ППАЦП) знаходять широке використання в сучасних інформаційно-вимірювальних системах. Такі АЦП характеризуються вищою швидкодією порівняно з последовними АЦП та нижчими апаратними затратами, ніж паралельні АЦП [1]. Водночас роздільна здатність ППАЦП при їх роботі у широкому діапазоні частот значно нижча потенційно можливої, що визначається розрядністю цих АЦП.

Суттєвого підвищення точності таких АЦП добиваються застосуванням методів автоматичного коригування похибок, які знаходять широке застосування у прецизійних АЦП, що зараз випускаються. Для них характерним при різній структурній реалізації, що визначається алгоритмом аналого-цифрового

перетворення, наявність спеціальних схем та інших засобів, що забезпечують автоматичне коригування похибок.

Незважаючи на інтенсивні розробки та дослідження методів коригування похибок АЦП, вони мають обмежену область застосування та у ряді випадків малоефективні, зокрема слабо досліджена ефективність коригування похибок нелінійності для швидкодіючих АЦП паралельно-послідовного типу, що отримали найбільшого поширення [2]. У зв'язку з цим задача дослідження методів коригування похибок нелінійності паралельно-послідовних АЦП є актуальною.

Аналіз останніх джерел

Дослідженню методів підвищення роздільної здатності ППАЦП присвячені роботи [3, 4], в яких зокрема доведено, що похибки нелінійності впливають на ефективне число розрядів ППАЦП. При цьому встановлено, що зі збільшенням частоти вхідного сигналу погіршується роздільна здатність таких перетворювачів. У роботах [5, 6] наведено аналогові методи коригування похибок нелінійності в ППАЦП. Слід зазначити, що ефективність коригування в аналоговій області є недостатньо високою. Натомість цифрова методологія коригування похибок видається перспективнішою і може забезпечити вищу ефективність паралельно-послідовного аналого-цифрового перетворення сигналів у широкій смузі робочих частот.

Метою роботи є підвищення роздільної здатності паралельно-послідовних АЦП за рахунок коригування похибок нелінійності.

Виклад основного матеріалу

Основним напрямком збільшення роздільної здатності ППАЦП є зменшення похибок, які викликані технологічними причинами виготовлення елементів та вузлів перетворювачів. При цьому існує два шляхи зменшення похибок:

- 1) застосування параметричних методів, у яких підвищення точності перетворювачів здійснюється за рахунок покращення метрологічних характеристик окремих елементів;
  - 2) застосування методів коригування похибок нелінійності перетворювачів.
- З них найбільш перспективним шляхом підвищення роздільної здатності ППАЦП у теперішній час є застосування методів коригування похибок нелінійності перетворювачів.

Схема ППАЦП містить декілька каскадів, у кожному з яких є малорозрядний АЦП паралельного типу (ПАЦП), цифро-аналоговий перетворювач (ЦАП) та аналоговий віднімальний пристрій. Такий ППАЦП містить два малорозрядні ПАЦП, які працюють послідовно у часі. Аналоговий сигнал $U_{\text{вх}}$ подається на вхід першого ПАЦП1. На його виході утворюються старші розряди двійкового коду N_1 , які перетворюються паралельним ЦАП та у вигляді напруги $U_{\text{ЦАП}}$ відповідного коду старших розрядів, потрапляють на один із входів операційного підсилювача (ОП). На другий вхід ОП подається вхідний сигнал $U_{\text{вх}}$. ОП виконує функції формування різницевого сигналу $U_{\text{вп}} = (U_{\text{вх}} - U_{\text{ЦАП}})$ та підсилювача різниці $U_{\text{вп}}$ з коефіцієнтом підсилення $k = 2^{N_1}$. Вихідний сигнал ОП зі значенням $k \cdot (U_{\text{вх}} - U_{\text{ЦАП}})$ потрапляє на вхід другого ПАЦП2, на виході якого формуються молодші розряди коду N_2 . Похибка нелінійності ППАЦП залежить передусім від аналогових вузлів перетворювача: ЦАП ($\Delta U_{\text{ЦАП}}$) та аналогового віднімального пристрою ($\Delta U_{\text{вп}}$). Окрім того, на загальну похибку нелінійності впливає також похибка АЦП першого каскаду ($\Delta U_{\text{АЦП1}}$). З урахуванням вказаних похибок вхідний сигнал АЦП другого каскаду має вигляд

$$U_{\text{вх2}} = 2 \cdot (\Delta U_{\text{АЦП1}} + \Delta U_{\text{ЦАП}} + U_{\text{вп}}) + \Delta U_{\text{вп}}. \quad (1)$$

При визначенні розрядних похибок використовується така методика. Подача тестового сигналу з кодовим еквівалентом (N_T) на вхід АЦП спричиняє формування на його виході кодів: N_1 – першого АЦП та N_2 – другого АЦП. Загальний код результату перетворення N на виході АЦП дорівнює сумі кодів N_1 , N_2 зі зсувом, що відповідає коефіцієнту послаблення сигналу з виходу допоміжного ЦАП. При цьому різниця загального коду результату N та точного коду вхідного сигналу N_T відповідає значенню у коді другого АЦП алгебраїчної суми похибок розрядів у стані «1» ($\alpha_i = 1$):

$$\sum_{i=1}^n \Delta m_i \cdot \alpha_i = N_T - (N_1 - N_2) = N_T - \left(\sum_{i=1}^n 2^{-i} \cdot \alpha_i + \sum_{n+p-m}^{n+p} 2^{-i} \cdot \alpha_i \right), \quad (2)$$

де $N_1 = \sum_{i=1}^n 2^{-i} \cdot \alpha_i$, $N_2 = \sum_{n+p-m}^{n+p} 2^{-i} \cdot \alpha_i$ – коди результатів перетворення відповідно АЦП1 та АЦП2.

Використовуючи властивість (2), на першому етапі коригування подають на вхід АЦП тестові сигнали за допомогою точного ЦАП. За результатами перетворення сигналів формують рівняння вигляду (2) відносно n значень розрядних похибок. Зокрема, подаючи на вхід АЦП тестові сигнали, яким відповідають вихідні коди АЦП1 $N_1 = 2^{-i}$, формують рівняння відносно значень похибок i -х розрядів

$$\Delta m_i = N_T - (2^{-i} + N_2) = N_T - \left(2^{-i} + \sum_{n+p-m}^{n+p} 2^{-i} \cdot \alpha_i \right). \quad (3)$$

Таким чином, подаючи на вхід АЦП відповідні тестові сигнали, за результатами перетворень N_1 та N_2 визначають розрядні похибки у коді АЦП, які записують у постійний запам'ятовувальний пристрій (ПЗП) перетворювача.

Далі відбувається процес формування та введення поправок. З властивості (2) слідує, що точне значення вихідного сигналу АЦП дорівнює

$$N_T = (N_1 + N_2) + \sum_{i=1}^n \Delta m_i \cdot \alpha_i. \quad (4)$$

З урахуванням виразу (4), у процесі перетворення сигналів в АЦП1 порозрядно зчитуються з ПЗП значення розрядних похибок. Ці значення надходять у накопичувальний суматор, де формується залежно від

сигналу (α_i), значення коригувальної поправки до похибки перетворення АЦП1: $\sum_{i=1}^n \Delta m_i \cdot \alpha_i$. Це

значення підсумовується з вихідним кодом АЦП1 (N_1) та кодом АЦП2 (N_2). У результаті, на виході суматора формується згідно (4), точне значення вихідного сигналу (N_T).

ППАЦП з коригуванням функціонує, як двоступеневий АЦП. Перший АЦП (АЦП1) перетворює вхідний сигнал у код N_1 з похибкою квантування δ . По сигналу закінчення перетворення в АЦП1 запускається другий АЦП (АЦП2), який перетворює залишковий сигнал ($U_{\text{вх}} - E_{\text{оп}} \cdot N_1$) у код N_2 з похибкою квантування δ/k . У суматорі формується загальне значення поправки, що коригує похибку перетворення в АЦП1. По закінченню перетворення код АЦП1 підсумовується з поправкою у суматорі. Цей результат потім підсумовується по закінченню перетворення в АЦП1 з вихідним кодом АЦП2. У результаті з виходу суматора зчитується скоригований n -розрядний результат перетворення. Похибка перетворення для такого методу коригування, з урахуванням похибок квантування $\delta' = \frac{\delta}{k}$ АЦП, дорівнює

$$\Delta_{np} = \delta \sqrt{1 + \frac{1}{k}}. \quad (5)$$

На базі запропонованого методу можна реалізувати ППАЦП з інтегральним розрядним коригуванням, структурна схема якого представлена на рис. 1. На першому етапі коригування після визначення розрядних похибок у коді АЦП2, в ПЗП записуються значення похибок усіх кодових комбінацій розрядів, що коригуються. Тобто поправки до коду ЦАП формуються також, як і значення, розрядних похибок, на першому етапі. Це необхідно у зв'язку з тим, що час формування поправки може зменшити швидкодію ППАЦП. Поправки формують відповідно до значень розрядних похибок. На другому етапі коригування у процесі аналого-цифрового перетворення формування точного коду також здійснюється згідно виразу (4). Після перетворення в АЦП1 по коду результату N_1 , як відповідній адресі, зчитується з

ПЗП значення поправки $\sum_{i=1}^n \Delta m_i \cdot \alpha_i$ до коду $N_1 = \sum_{i=1}^n 2^{-i} \cdot \alpha_i$, яке і надходить у вихідний суматор (СМ).

На виході СМ за формулою (4) формується точне значення (N_1) перетвореного сигналу.

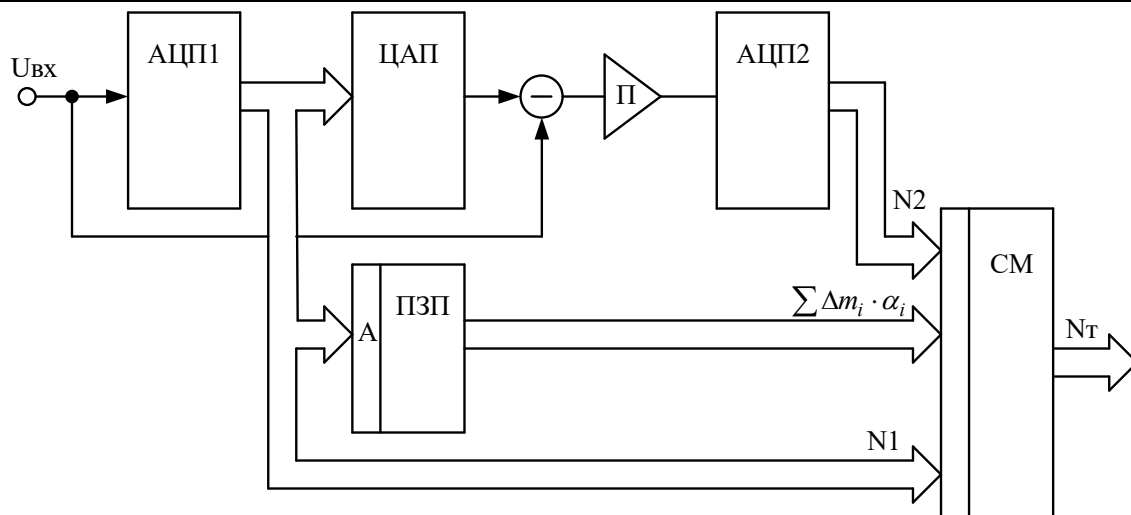

Рис. 1. Структурна схема ППАЦП з інтегральним розрядним коригуванням

ППАЦП функціонує з уніполярними сигналами при використанні точного ЦАП, тобто АЦП2 завжди перетворює сигнал однієї полярності. Похибки, які вносяться ЦАП можуть бути різних знаків, тому

для виконання умови уніполярності $U_{\text{вх}} - \sum_{i=1}^n (U_{\text{нi}} + \Delta U_i) \cdot \alpha_i > 0$ необхідно вводити в АЦП відповідні

додаткові дані. Результат перетворення у такому ППАЦП без коригування похибок ЦАП формується підсумовуванням зі зсувом результатів перетворення N_1 – АЦП1 та N_2 – АЦП2

$$N = N_1 + N_2 = \sum_{i=1}^n 2^{-i} \cdot \alpha_i + \sum_{n+p-m}^{n+p} 2^{-i} \cdot \alpha_i, \quad (6)$$

де m – розрядність АЦП2.

Умова (6) відповідно до особливостей методу діапазонів перетворення, що перекриваються, дозволяє виключати похибки, що вносяться АЦП першого каскаду, у тому числі додаткове зміщення [1]. Перекриття на $m - p$ розрядів обирається таким чином, щоб діапазон перетворення АЦП2 перекривав максимально можливе значення залишкового сигналу з урахуванням похибок, що вносяться АЦП1 та ЦАП.

Структурна схема ППАЦП з диференціальним коригуванням представлена на рис. 2. Аналогічно інтегральному методу на першому етапі коригування після визначення значень розрядних похибок у коді АЦП2, в ОЗП записуються значення похибок усіх кодових комбінацій розрядів АЦП, що коригуються. Ці поправки формують відповідно до значень розрядних похибок (Δm_i). При цьому, по шині даних у процесор надходять результати перетворень першого та другого АЦП. Окрім того, процесор по шині даних здійснює встановлення кодів (N_2^i) в ЦАП аналого-цифрового перетворювача при визначенні розрядних похибок нелінійності та запис значень розрядних похибок в ОЗП на першому етапі коригування.

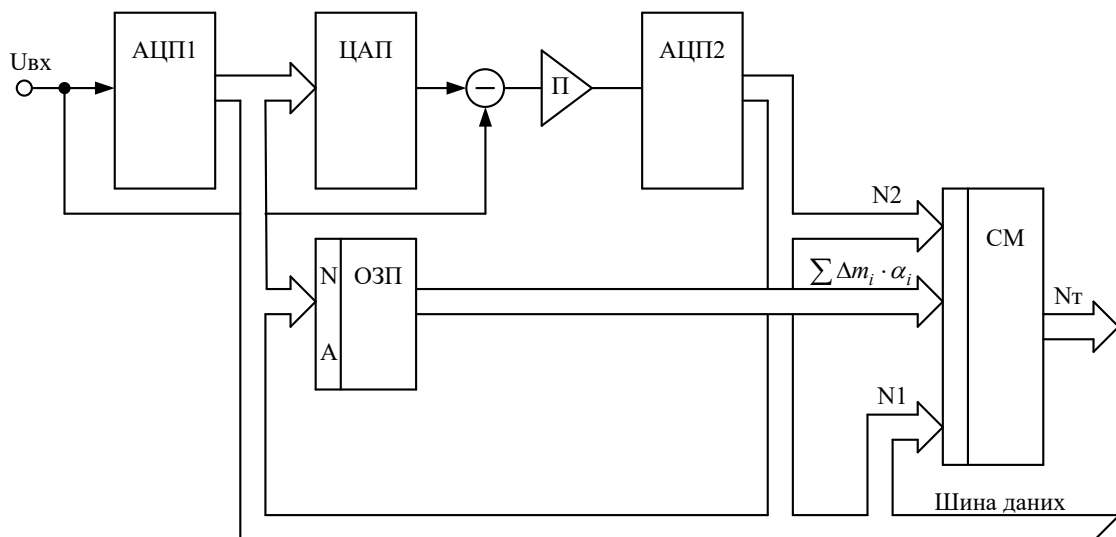

Рис. 2. Структурна схема ППАЦП з диференціальним коригуванням

Розглянуті структури ППАЦП не потребують використання точного ЦАП на етапі визначення розрядних похибок. Запропонований метод коригування дозволяє вилучати прогресуючі похибки ППАЦП за рахунок того, що коригувальна дія у ньому здійснюється у цифровій формі.

Виконаємо аналіз ефективності запропонованого методу покращення роздільної здатності ППАЦП. Для кількісного оцінювання якості функціонування ППАЦП з коригуванням похибок нелінійності використовуються пакет схемотехнічного моделювання NI Multisim 11.0. При цьому вихідний сигнал ППАЦП досліджується у частотній області, тобто аналізуються числові параметри спектра аналогового еквівалента вихідного сигналу АЦП (рис. 3).

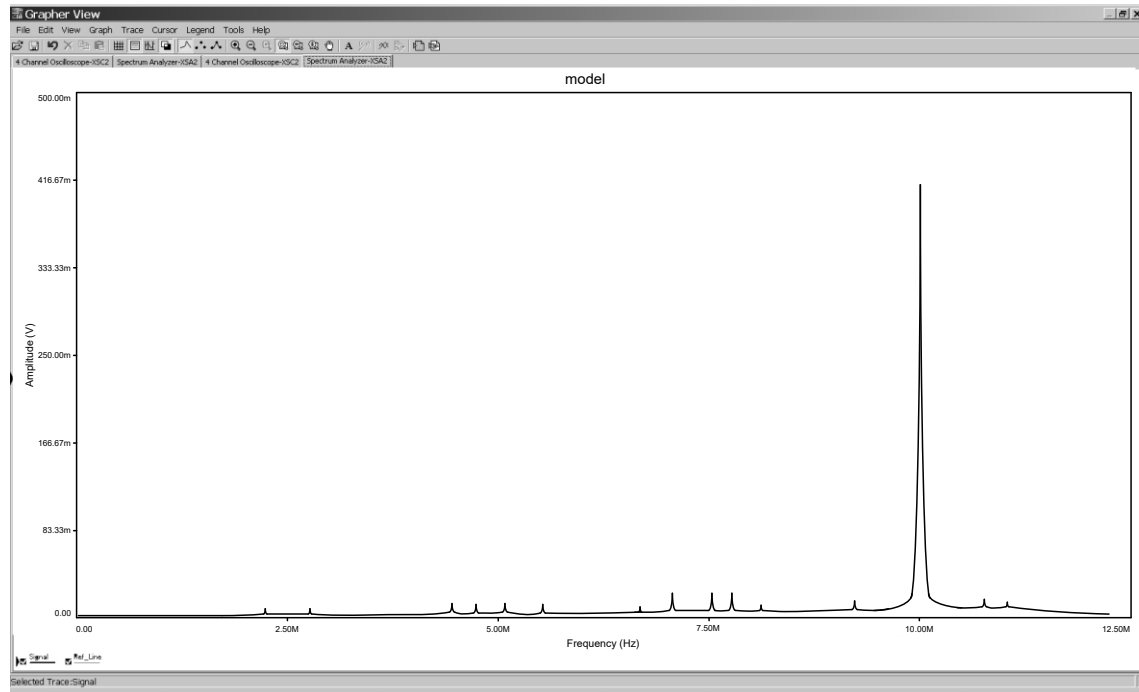

Рис. 3. Форма вихідного сигналу АЦП у частотній області

Ступінь компенсації похибки за рахунок цифрового коригування похибок нелінійності оцінимо за кількістю ефективних розрядів пристрою аналого-цифрового перетворення [7]. За результатами визначення гармонічних й інтермодуляційних спотворень вираз для ефективного числа розрядів ППАЦП буде мати вигляд:

$$n_{ef} = \left[1,66 \lg \frac{U_1^2}{\sum_{k=1}^N U_k^2 + \sum_{l=1}^N U_l^2} \right] - 0,292, \quad (7)$$

де U_1 – значення амплітуди основної складової спектра сигналу;

U_k – значення амплітуд усіх частотних компонентів, окрім основної складової спектра сигналу;

U_l – значення амплітуд інтермодуляційних складових.

Використовуючи процедуру вимірювання n_{ef} для кількох значень частоти вхідного сигналу, можна одержати залежність ефективного числа розрядів від частоти (рис. 4).

Результати моделювання дозволяють стверджувати, що метод цифрового коригування похибок нелінійності ППАЦП дає можливість підвищити ефективну розрядність

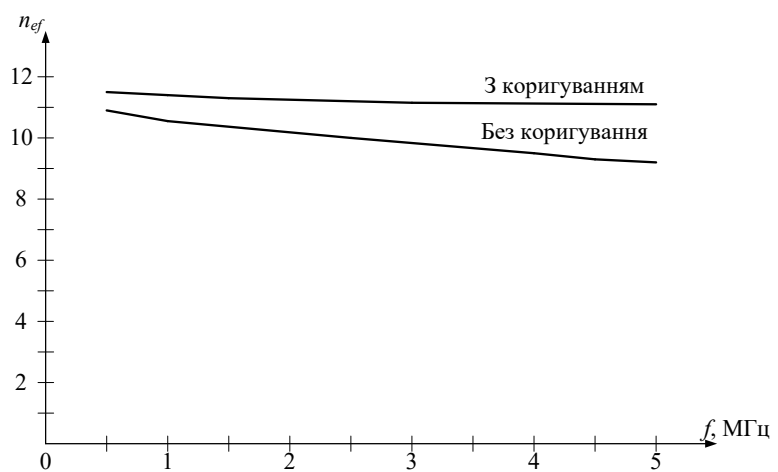

Рис. 4. Залежність ефективної кількості розрядів від частоти вхідного сигналу

перетворювача у смузі низьких частот на 0,6 біта, а на граничних частотах на 1,9 біта.

Висновки

У роботі запропоновано метод покращення роздільної здатності АЦП паралельно-послідовного типу на базі коригування похибок нелінійності. Процес коригування складається з двох етапів. На першому етапі виконується визначення розрядних похибок у вихідних кодах АЦП, які записують у запам'ятовувальний пристрій перетворювача. Далі відбувається процес формування та введення поправок. Компенсація похибок нелінійності виконується у цифровій формі з використанням суматора на виході АЦП.

Наведено структурні схеми ППАЦП, що базуються на інтегральному та диференціальному коригуванні похибок нелінійності АЦП.

Аналіз ефективності запропонованого методу підтвердив, що завдяки розробленому методу вдається підвищити ефективну розрядність 12-розрядного швидкодіючого ППАЦП на 1,9 біта у смузі високих частот.

Розроблені ППАЦП дозволяють виконувати перетворення сигналів у широкій смузі частот і характеризуються високою роздільною здатністю та відповідністю похибок перетворення задекларованій роздільній здатності АЦП.

Запропоновані ППАЦП можна використовувати в аналого-цифрових трактах сучасних інформаційно-вимірювальних системах.

Література

1. Бортник Г.Г. Методи та засоби аналого-цифрового перетворення високочастотних сигналів: монографія / Г. Г. Бортник, С.Г. Бортник, В. М. Кичак. – Вінниця: ВНТУ, 2013. – 128с.
2. Бортник Г.Г. Аналого-цифрові тракти комп'ютерних систем з цифровим обробленням високочастотних сигналів: монографія / Г.Г. Бортник, В.М. Кичак, О.В. Стальченко. – Вінниця: ВНТУ, 2016. – 140 с.
3. S. Medawar, P. Händel, N. Bjorsell, "Input dependent integral nonlinearity modeling for pipelined analog-digital converters", IEEE Transactions on Instrumentation and Measurement, 59 (10), pp. 2609–2620. 2010.
4. S.B. Mashhadi, S.I. Pishbin, "Efficient modeling and analysis of switch-induced error voltage in high resolution SAR ADCs", 18th IEEE International Conference on Electronics, Circuits and Systems, pp. 208- 211. 11-14 Dec. 2011.
5. S. Medawar, B. Murmann, P. Händel, "Integral nonlinearity modeling and calibration of measured and synthetic pipeline Analog-to Digital Converters", IEEE Transactions on Instrumentation and Measurement, 63 (3), pp. 502-511. 2014.
6. S. Medawar, P. Händel, N. Bjorsell, "Postcorrection of pipelined analog digital converters based on input-dependent integral nonlinearity modeling", IEEE Transactions on Instrumentation and Measurement, 60 (10), pp. 3342- 3350. 2011.
7. Г.Г. Бортник, М.В. Васильківський, О.В. Стальченко, "Пристрій аналого-цифрового перетворення високочастотних сигналів", Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах, № 3, С. 82-85, 2013.

References

1. Bortnyk H.H. Metody ta zasoby analoho-tsyfrovoho peretvorennia vysokochastotnykh syhnaliv: monohrafiia / H. H. Bortnyk, S.H. Bortnyk, V. M. Kychak. – Vinnytsia: VNTU, 2013. – 128s.
2. Bortnyk H.H. Analoho-tsyfrovi traky kompiuternykh system z tsyfrovym obrobleniam vysokochastotnykh syhnaliv: monohrafiia / H.H. Bortnyk, V.M. Kychak, O.V. Stalchenko. – Vinnytsia: VNTU, 2016. – 140 s.
3. S. Medawar, P. Händel, N. Bjorsell, "Input dependent integral nonlinearity modeling for pipelined analog-digital converters", IEEE Transactions on Instrumentation and Measurement, 59 (10), pp. 2609–2620. 2010.
4. S.B. Mashhadi, S.I. Pishbin, "Efficient modeling and analysis of switch-induced error voltage in high resolution SAR ADCs", 18th IEEE International Conference on Electronics, Circuits and Systems, pp. 208- 211. 11-14 Dec. 2011.
5. S. Medawar, B. Murmann, P. Händel, "Integral nonlinearity modeling and calibration of measured and synthetic pipeline Analog-to Digital Converters", IEEE Transactions on Instrumentation and Measurement, 63 (3), pp. 502-511. 2014.
6. S. Medawar, P. Händel, N. Bjorsell, "Postcorrection of pipelined analog digital converters based on input-dependent integral nonlinearity modeling", IEEE Transactions on Instrumentation and Measurement, 60 (10), pp. 3342- 3350. 2011.
7. H.H. Bortnyk, M.V. Vasylykivskyi, O.V. Stalchenko, "Prystrii analoho-tsyfrovoho peretvorennia vysokochastotnykh syhnaliv", Vymiriuvialna ta obchysliuvialna tekhnika v tekhnolohichnykh protsesakh, № 3, S. 82-85, 2013.

БОРОВИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: [0000-0001-6816-0391](https://orcid.org/0000-0001-6816-0391)e-mail: vborovytsky@yahoo.com

ГУДЗЬ ОЛЕКСІЙ

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: [0000-0002-8517-6675](https://orcid.org/0000-0002-8517-6675)e-mail: alexevgood@gmail.com

МЕТОД ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ КОНТРАСТУ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ГАРМОНІЧНОЇ ПРОСТОРОВОЇ МОДУЛЯЦІЇ ОСВІТЛЕННЯ

У роботі запропонований метод визначення контрасту гармонічної просторової модуляції освітлення, який можна використовувати для отримання тривимірних цифрових зображень у оптичній мікроскопії та оптико-електронних системах з проекцією освітлення на об'єкти спостереження. Цей метод забезпечує знаходження контрасту, постійної складової та поточної фази гармонічної просторової модуляції освітлення при довільних значеннях її фазових кутів шляхом вирішення системи лінійних рівнянь. Перевагою запропоновано методу є можливість застосування з економічними пристроями, які формують гармонічну просторову модуляцію освітлення та можуть встановлюватися на більшості оптичних мікроскопів та інших оптико-електронних системах для отримання тривимірних цифрових зображень.

Ключові слова: цифрова обробка зображень, тривимірне цифрове зображення, просторова модуляція освітлення, цифрова демодуляція.

BOROVYTSKY VOLODYMYR, HUDZ OLEKSIY

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

TECHNIQUE FOR CONTRAST DETERMINATION IN CASE OF HARMONIC SPATIAL MODULATION OF ILLUMINATION

The paper proposes a method for calculation of the contrast, bias and current phase of harmonic spatial modulation of illumination, which can be used for three-dimensional digital image capture in optical microscopy and other optical-electronic systems. This technique is based on analytical solution of the system of linear equations and allows the calculation of the contrast of harmonic spatial modulation with any values of phase angles. The input data for demodulation is three spatial signals after harmonic modulation with different initial phases as a stack of digital images with harmonic spatial modulation. This data makes it possible to compose the three-dimensional images by the selection of the maximal values of the contrast in three-dimensional space. The paper contains the analytical solution of the system with three linear equations that helps to identify the principal parameters of harmonic spatial modulation, including its average value and contrast. As a result, the expression for contrast calculation is present in an analytical form. This expression is valid for any modulation phase angles that do not coincide. The proposed technique allows calculation of the contrast for each signal value without any approximation. As a result, the accurate contrast value can be obtained and used for automatic restoration of three-dimensional images. The advantage of the proposed method is that it can be implemented with economical units that form harmonic spatial modulation of illumination. These units may be installed on most optical microscopes and other electro-optical systems for automatic capture of the three-dimensional images. As a result, the proposed technique significantly reduces the price of transforming economical optical instruments into automatic electro-optical systems for three-dimensional digital image capture.

Keywords: digital image processing, three-dimensional digital image, spatial modulation of illumination, digital demodulation.

Постановка проблеми

Однією з важливих переваг сучасної оптичної мікроскопії є можливість автоматичного отримання тривимірних зображень з субмікронною роздільною здатністю у різних оптичних діапазонах [1–3]. Одним з перспективних методів отримання автоматичного отримання тривимірних зображень є методи, які використовують просторову модуляцію освітлення (ПМО) [4–10]. Сутність таких методів полягає у тому, що у площині предмета оптичного мікроскопа чи іншої оптико-електронної системи формується зображення періодичної або неперіодичної структури. Параметри цього зображення, яке накладається на об'єкт спостереження, змінюються в залежності від тривимірної форми об'єкта. У результаті цього вимірювання та обробки значень цих параметрів можливо автоматично розрахувати тривимірну форму об'єкта спостереження. У результаті цього максимальний контраст освітлення буде лише у тих областях об'єкта спостереження, які знаходяться дуже близько до площини предмета оптичної системи мікроскопа. Найбільш розповсюдженою є гармонічна ПМО, а параметрами, що дозволяють відновити тривимірну форму є фаза та контраст модуляції. Методи вимірювання фази ПМО достатньо повно розглянуті у роботах, які присвячені обробці інтерференційних сигналів [11]. Але методи визначення контрасту ПМО розглянуті недостатньо повно, у більшості випадків застосовуються або численні методи розрахунку контрасту, або аналітичні методи для окремих частинних випадків [4–10, 15–18].

Аналіз останніх джерел

Методи отримання тривимірних зображень можна умовно поділити на дві групи – пасивні методи та активні методи. Пасивні методи не використовують жодного додаткового активного освітлення для реконструкції тривимірного об'єкта. Типовим прикладом застосування такого методу є оптико-електронна

система, яка фіксує зображення принаймні з двох різних ракурсів за допомогою цифрових камер та аналізує пару чи групу зображень, щоб знайти відповідні однакові точки для обчислення 3D координат на основі триангуляції [12]. Цей метод є простим, оскільки використовуються лише декілька цифрових камер, і в той же час може бути настільки ж швидким, наскільки камера може знімати зображення. Залежно від виявлення відповідних пар із різних зображень точність вимірювання цього методу змінюється залежно від об'єкта, що підлягає вимірюванню, і може бути дуже низькою, якщо об'єкт не має насиченої текстури поверхні [4–10]. Крім того, такою технікою важко досягти просторової роздільної здатності пікселя камери через використання різних методів кореляції зображення для визначення стерео-відповідності [12]. Цей метод не може застосовуватися у оптичній мікроскопії з великою роздільною здатністю, коли об'єкти мікроскопа повинен мати максимальну цифрову апертуру, а об'єкт спостереження знаходиться на відстані 0.05 – 0.5 мм від цього об'єктиву [12].

Активні методи отримання тривимірних зображень, використовують додаткове освітлення об'єкта для визначення його тривимірної форми [1]. Поширеним активним методом є багатопротенева оптична локація [1, 13]. Сутність цього метода полягає у використанні сенсорів time-of-flight (TOF), які випромінюють імпульси променів та реєструють час проходження променів від сенсору до об'єкта та від об'єкта до сенсору [13]. Такий оптичний локатор може бути дуже компактним і тому він застосовується в мобільних пристроях [1, 13]. Однак, досяжна роздільна здатність за глибиною в таких пристроях зазвичай невисока і становить 75–375 мм при діагональному полі зору 87 кутових градусів та відстані до об'єкта 1000–5000 мм [14].

Метод структурованого освітлення використовує спеціальний освітлювальний пристрій для формування у просторі об'єкта структурованих візерунків проєкційним, інтерференційним, голографічним методами або шляхом багатофункціональної кількісної фазової модуляції [1–10]. Найпоширеніші методи з нанесенням на об'єкт дослідження двовимірних візерунків зображені на рисунку 1 [1, 4–10].

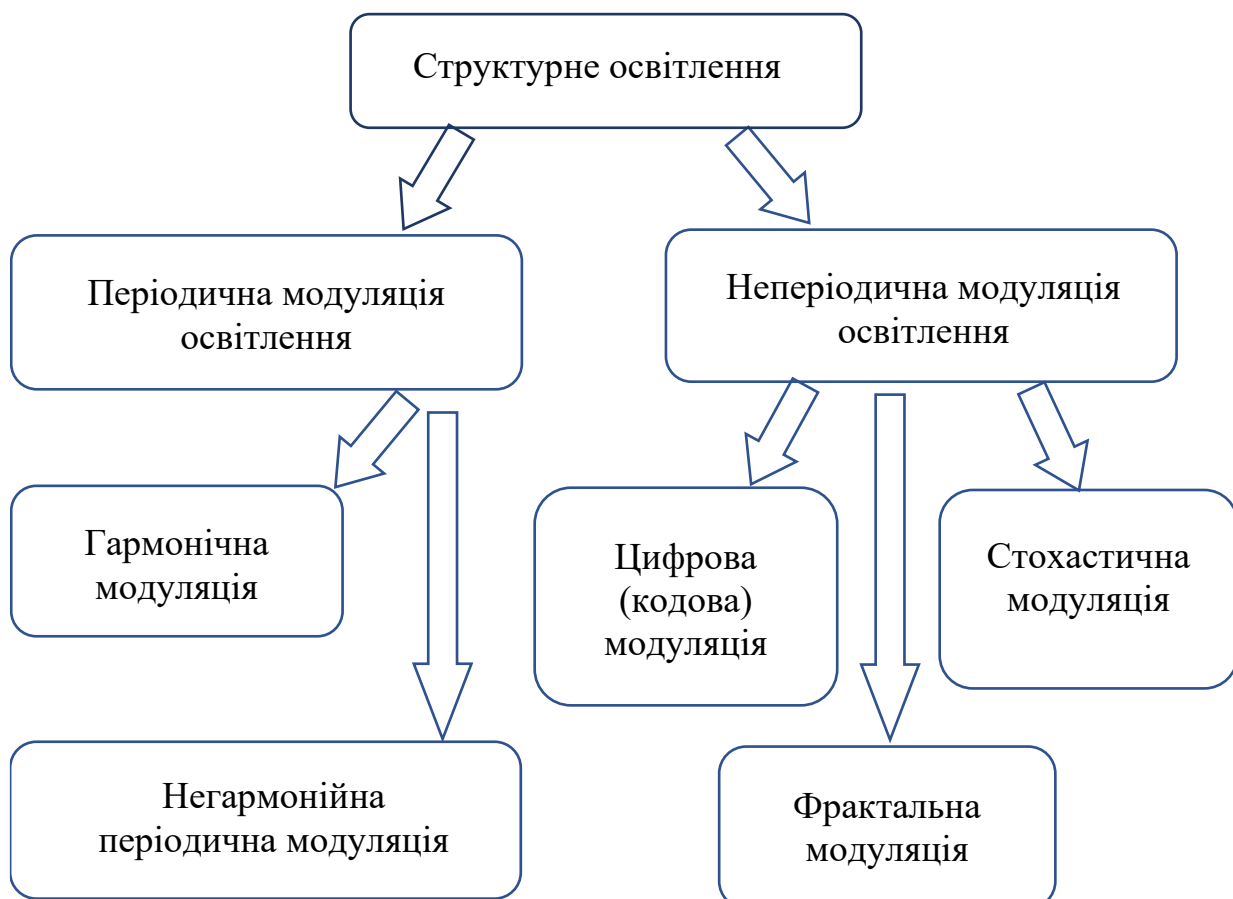

Рис. 1. Типові варіанти структурованого освітлення для отримання 3D цифрових зображень

Найбільшу просторову роздільну здатність у тривимірному просторі забезпечують методи з використанням гармонічної ПМО [1,7]:

- у певній площині у просторі предмета формується гармонічна просторова модуляція освітлення, зображення цієї площини реєструється за допомогою цифрової камери;
- максимальний контраст ПМО буде в тих зонах об'єкта, які розташовані біля площини ПМО, а в інших зонах контраст буде меншим або відсутнім;
- якщо переміщувати площину ПМО відносно об'єкта, або об'єкт відносно цієї площини, то

можна обчислити області максимального контрасту у тривимірному просторі і тим самим отримати інформацію про тривимірну форму об'єкта.

Якщо просторова частота гармонічної ПМО буде великою, то такий метод забезпечує дуже велику роздільну здатність вздовж оптичної осі, яка наближається до роздільної здатності лазерних конфокальних мікроскопів [7]. Але застосування гармонічної ПМО вимагає реєстрації декількох цифрових зображень з різною фазою ПМО та виконання цифрової демодуляції з метою отримання контрасту гармонічної ПМО для кожного пікселя зображення. Ця демодуляція виконується за допомогою численних методів, бо аналітичне рішення задачі демодуляції отримано лише для частинних випадків, коли фази ПМО відрізняються на кути 60, 90 або 120 градусів. Відсутність узагальненого рішення задачі цифрової демодуляції ускладнює широке впровадження автоматичних оптико-електронних систем для автоматичного отримання тривимірних зображень з великою роздільною здатністю.

Метою роботи є розробка узагальненого математичного апарату демодуляції для розрахунку контрасту ПМО при довільних значеннях фазових кутів з метою отримання тривимірних цифрових зображень.

Виклад основного матеріалу

Рішення задачі демодуляції в загальній формі

Розглянемо одновимірну гармонічну ПМО вздовж осі x , яка має певні постійні складову, амплітуду, просторову частоту та початкову фазу і описується дійсною функцією $\cos()$. Для знаходження контрасту ПМО опишемо одновимірну ПМО як тригонометричну функцію:

$$\begin{aligned} U(x) &= U_0 + \Delta U \cdot \cos(2\pi \cdot v_x \cdot x + \varphi_0) = \\ &= U_0 + (\Delta U \cdot \cos(2\pi \cdot v_x \cdot x)) \cdot \cos(\varphi_0) - (\Delta U \cdot \sin(2\pi \cdot v_x \cdot x)) \cdot \sin(\varphi_0) = \\ &= U_0 + a \cdot \cos(\varphi_0) - b \cdot \sin(\varphi_0) \end{aligned} \quad (1)$$

де $U(x)$ – функція, що описує одновимірний гармонічний сигнал; ΔU – контраст ПМО, який несе інформацію про тривимірну форму об'єкта; v_x – просторова частота ПМО; U_0 – постійна або фонові складові; x – лінійна координата; φ_0 – початкова фаза ПМО; a, b – складові гармонічного сигналу: $a = \Delta U \cdot \cos(2\pi \cdot v_x \cdot x)$, $b = \Delta U \cdot \sin(2\pi \cdot v_x \cdot x)$.

Вираз (1) дозволяє записати формулу для визначення контрасту ПМО:

$$\begin{aligned} \Delta U &= \sqrt{a^2 + b^2} = \\ &= \sqrt{\Delta U^2 \cdot \cos^2(2\pi \cdot v_x \cdot x) + \Delta U^2 \cdot \sin^2(2\pi \cdot v_x \cdot x)} = \\ &= \sqrt{\Delta U^2 \cdot [\cos^2(2\pi \cdot v_x \cdot x) + \sin^2(2\pi \cdot v_x \cdot x)]} = \sqrt{\Delta U^2} \end{aligned} \quad (2)$$

Але при обчисленні контрасту ПМО (2) виникає одна проблема: відоме одне значення $U(x)$, але треба знайти три величини – U_0 , a та b . Для того, щоб їх визначити треба мати три цифрових зображення з ПМО, які мають різні фази ПМО. Тоді можна для кожного пікселя тривимірного цифрового зображення знайти складові a, b та обчислити контраст ПМО. Іншими словами треба скласти лінійну систему трьох рівнянь, знайти її корені (U_0, a, b) та обчислити контраст ΔU . Для спрощення математичних виразів будемо використовувати фазові кути ПМО відносно фазового кута першого цифрового зображення з ПМО:

$$\begin{cases} U_1(x) = U_0 + a \cdot \cos(\varphi_1) - b \cdot \sin(\varphi_1) \\ U_2(x) = U_0 + a \cdot \cos(\varphi_2) - b \cdot \sin(\varphi_2) \\ U_3(x) = U_0 + a \cdot \cos(\varphi_3) - b \cdot \sin(\varphi_3) \end{cases} \quad (3)$$

де $U_1(x), U_2(x), U_3(x)$ – амплітуда трьох цифрових зображень з ПМО, які мають фазові кути ПМО, які вибираються таким чином ($\varphi_1 = 0, \varphi_2, \varphi_3$) у точці x , відповідно.

Систему трьох лінійних рівнянь (3) можна переписати у матричній формі:

$$\begin{bmatrix} U_1(x) \\ U_2(x) \\ U_3(x) \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 1 & \cos(\varphi_2) & -\sin(\varphi_2) \\ 1 & \cos(\varphi_3) & -\sin(\varphi_3) \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} U_0 \\ \Delta U \cdot \cos(2\pi \cdot v_x \cdot x) \\ \Delta U \cdot \sin(2\pi \cdot v_x \cdot x) \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} U_1 \\ U_2 \\ U_3 \end{bmatrix} = M \cdot \begin{bmatrix} U_0 \\ a \\ b \end{bmatrix} \quad (4)$$

Для знаходження рішення треба обчислити зворотну матрицю M^{-1} (4):

$$\begin{bmatrix} U_0 \\ a \\ b \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 1 & \cos(\varphi_2) & -\sin(\varphi_2) \\ 1 & \cos(\varphi_3) & -\sin(\varphi_3) \end{bmatrix}^{-1} \cdot \begin{bmatrix} U_1(x) \\ U_2(x) \\ U_3(x) \end{bmatrix} = M^{-1} \cdot \begin{bmatrix} U_1(x) \\ U_2(x) \\ U_3(x) \end{bmatrix} = M^{-1} \cdot \begin{bmatrix} U_1 \\ U_2 \\ U_3 \end{bmatrix} \quad (5)$$

де M^{-1} – зворотна матриця, яка залежить від фазових кутів φ_2, φ_3 :

$$M^{-1} = M^{-1}(\varphi_2, \varphi_3) = \begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 1 & \cos(\varphi_2) & -\sin(\varphi_2) \\ 1 & \cos(\varphi_3) & -\sin(\varphi_3) \end{bmatrix}^{-1} = \frac{1}{D} \cdot \begin{bmatrix} m_{1,1} & m_{1,2} & m_{1,3} \\ m_{2,1} & m_{2,2} & m_{2,3} \\ m_{3,1} & m_{3,2} & m_{3,3} \end{bmatrix}$$

$m_{X,Y}$ – коефіцієнти зворотної матриці M^{-1} , які можуть бути обчислені у аналітичному вигляді:

$$m_{1,1} = \cos(\varphi_3) \cdot \sin(\varphi_2) - \cos(\varphi_2) \cdot \sin(\varphi_3) = \sin(\varphi_2 - \varphi_3) \quad m_{1,2} = \sin(\varphi_3) \quad m_{1,3} = -\sin(\varphi_2)$$

$$m_{2,1} = \sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2) \quad m_{2,2} = -\sin(\varphi_3) \quad m_{2,3} = \sin(\varphi_2)$$

$$m_{3,1} = \cos(\varphi_3) - \cos(\varphi_2) \quad m_{3,2} = 1 - \cos(\varphi_3) \quad m_{3,3} = \cos(\varphi_2) - 1$$

D – визначник зворотної матриці M^{-1} , який залежить від фазових кутів φ_2 , φ_3 , він повинен відрізнятися від нуля тільки, що має місце при виконанні умов $\varphi_2 \neq 0$, $\varphi_2 \neq \pi$, $\varphi_2 \neq \varphi_3$.

$$D = D(\varphi_2, \varphi_3) = \sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2) - \cos(\varphi_2) \cdot \sin(\varphi_3) + \cos(\varphi_3) \cdot \sin(\varphi_2) = \\ = \sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2) + \sin(\varphi_2 - \varphi_3)$$

Виконаємо зворотню матрицю M^{-1} (5) та для обчислення значень U_0 , а та b (4):

$$M^{-1} = M^{-1}(\varphi_2, \varphi_3) = \frac{\begin{vmatrix} \sin(\varphi_2 - \varphi_3) & \sin(\varphi_3) & -\sin(\varphi_2) \\ \sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2) & -\sin(\varphi_3) & \sin(\varphi_2) \\ \cos(\varphi_3) - \cos(\varphi_2) & 1 - \cos(\varphi_3) & \cos(\varphi_2) - 1 \end{vmatrix}}{\sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2) + \sin(\varphi_2 - \varphi_3)} \quad (6)$$

$$U_0 = \frac{U_1 \cdot \sin(\varphi_2 - \varphi_3) + U_2 \cdot \sin(\varphi_3) - U_3 \cdot \sin(\varphi_2)}{\sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2) + \sin(\varphi_2 - \varphi_3)}$$

$$a = \frac{U_1 \cdot (\sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2)) - U_2 \cdot \sin(\varphi_3) + U_3 \cdot \sin(\varphi_2)}{\sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2) + \sin(\varphi_2 - \varphi_3)}$$

$$b = \frac{U_1 \cdot (\cos(\varphi_3) - \cos(\varphi_2)) + U_2 \cdot (1 - \cos(\varphi_3)) + U_3 \cdot (\cos(\varphi_2) - 1)}{\sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2) + \sin(\varphi_2 - \varphi_3)}$$

Тепер можна записати вираз для обчислення контрасту в аналітичному вигляді (6):

$$\Delta U = 2 \cdot \sqrt{a^2 + b^2} = \frac{2}{|M|} \cdot \sqrt{A^2 + B^2} \quad (7)$$

$$A^2 + B^2 = \{U_1 \cdot [\sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2)] - U_2 \cdot \sin(\varphi_3) + U_3 \cdot \sin(\varphi_2)\}^2 + \\ + \{U_1 \cdot [\cos(\varphi_3) - \cos(\varphi_2)] + U_2 \cdot [1 - \cos(\varphi_3)] + U_3 \cdot [\cos(\varphi_2) - 1]\}^2 = \\ = U_1^2 \cdot \{[\sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2)]^2 + [\cos(\varphi_3) - \cos(\varphi_2)]^2\} + \\ + U_2^2 \cdot \{[-\sin(\varphi_3)]^2 + [1 - \cos(\varphi_3)]^2\} + U_3^2 \cdot \{[\sin(\varphi_2)]^2 + [\cos(\varphi_2) - 1]^2\} + \\ + 2 \cdot U_1 \cdot U_2 \cdot \{[\sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2)] \cdot [-\sin(\varphi_3)] + [\cos(\varphi_3) - \cos(\varphi_2)] \cdot [1 - \cos(\varphi_3)]\} + \\ + 2 \cdot U_2 \cdot U_3 \cdot \{[-\sin(\varphi_3)] \cdot \sin(\varphi_2) + [1 - \cos(\varphi_3)] \cdot [\cos(\varphi_2) - 1]\} + \\ + 2 \cdot U_1 \cdot U_3 \cdot \{[\sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2)] \cdot \sin(\varphi_2) + [\cos(\varphi_3) - \cos(\varphi_2)] \cdot [\cos(\varphi_2) - 1]\} = \\ = 2 \cdot U_1^2 \cdot [1 - \cos(\varphi_3 - \varphi_2)] + 2 \cdot U_2^2 \cdot [1 - \cos(\varphi_3)] + 2 \cdot U_3^2 \cdot [1 - \cos(\varphi_2)] + \\ + 2 \cdot U_1 \cdot U_2 \cdot \{\cos(\varphi_3 - \varphi_2) + \cos(\varphi_3) - \cos(\varphi_2) - 1\} + \\ + 2 \cdot U_2 \cdot U_3 \cdot \{-\cos(\varphi_3 - \varphi_2) + \cos(\varphi_3) + \cos(\varphi_2) - 1\} + \\ + 2 \cdot U_1 \cdot U_3 \cdot \{\cos(\varphi_3 - \varphi_2) - \cos(\varphi_3) + \cos(\varphi_2) - 1\}$$

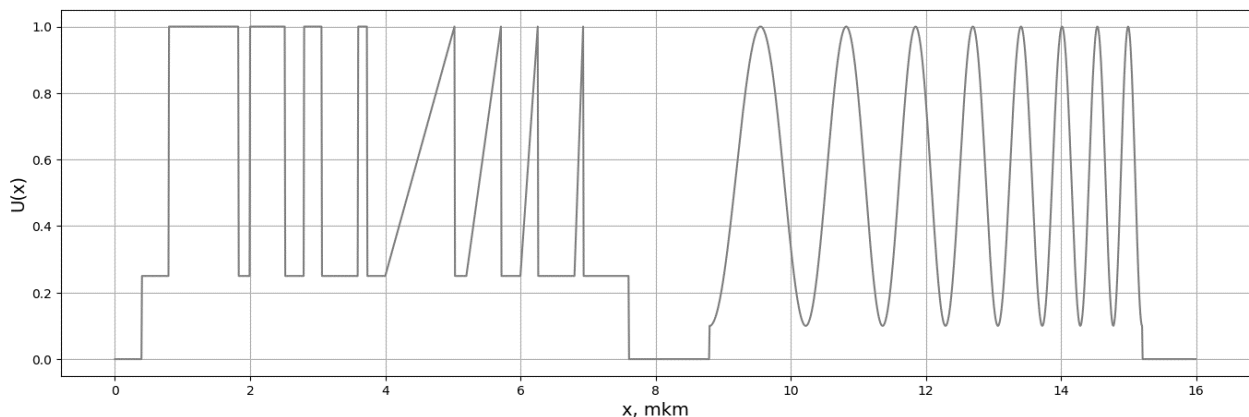

Рис. 2. Вхідний тестовий сигнал

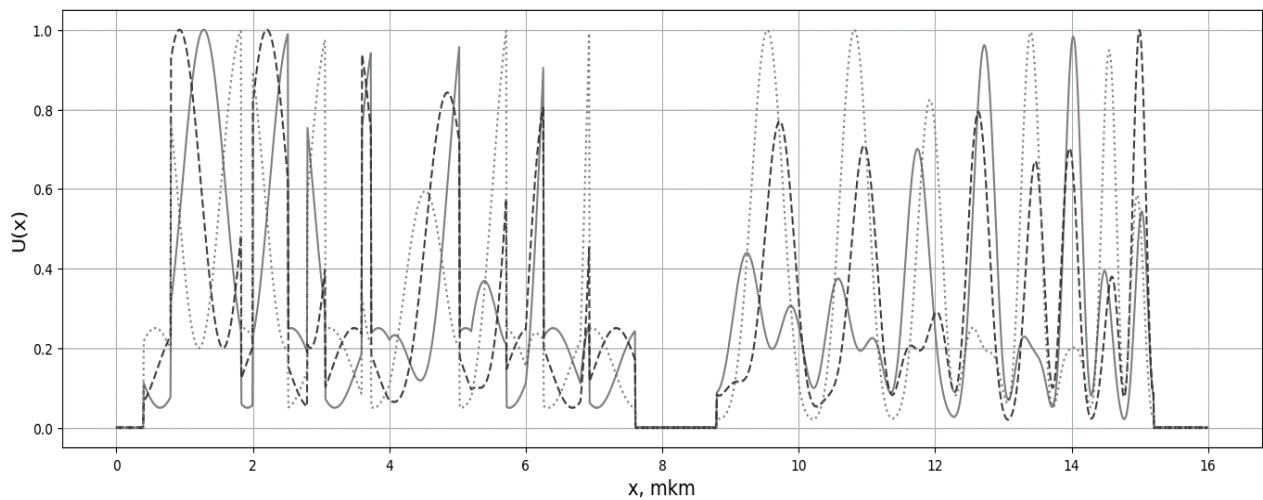

Рис. 3. Вхідний тестовий сигнал після модуляції:
 $U_1 = U_1(x)$ – суцільна лінія, $U_2 = U_2(x)$ – штрихова лінія, $U_3 = U_3(x)$ – точкова лінія

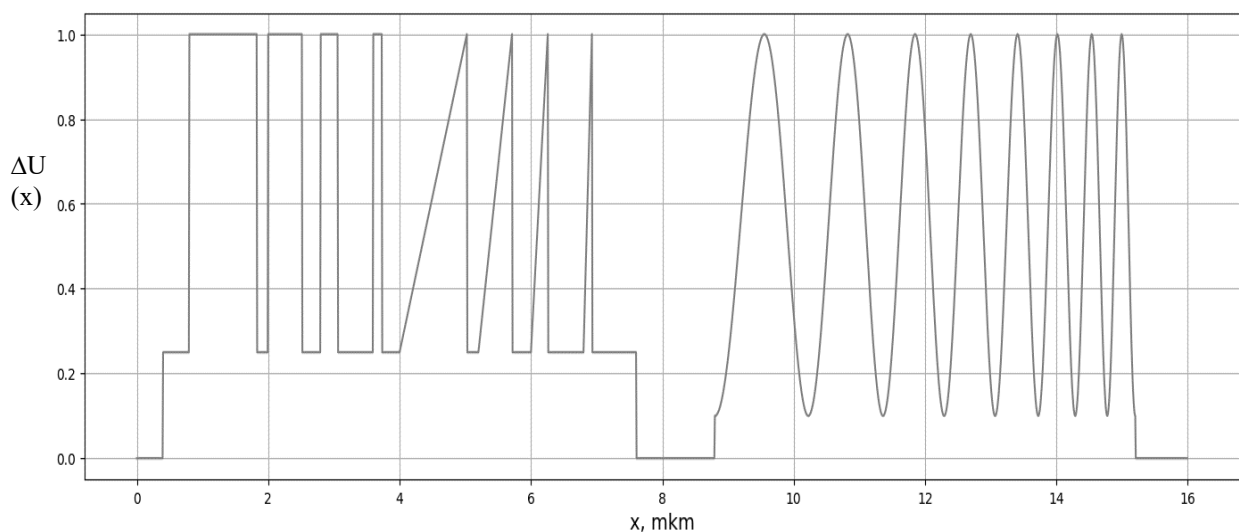

Рис. 4. Результат запропонованого метода демодуляції

Запропонований математичний апарат (1)–(7) дозволяє обчислити постійну складову, контраст та значення поточного фазового кута ПМО в аналітичному вигляді:

$$U_0 = \frac{[U_1 \cdot \sin(\varphi_2 - \varphi_3) + U_2 \cdot \sin(\varphi_3) - U_3 \cdot \sin(\varphi_2)]}{\sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2) + \sin(\varphi_2 - \varphi_3)} \quad (8)$$

$$\Delta U = \frac{2 \cdot \sqrt{2}}{|\sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2) + \sin(\varphi_2 - \varphi_3)|} \cdot \left(U_1^2 \cdot [1 - \cos(\varphi_3 - \varphi_2)] + U_2^2 \cdot [1 - \cos(\varphi_3)] + U_3^2 \cdot [1 - \cos(\varphi_2)] + \right. \\ \left. + U_1 \cdot U_2 \cdot [\cos(\varphi_3 - \varphi_2) + \cos(\varphi_3) - \cos(\varphi_2) - 1] + \right. \\ \left. + U_2 \cdot U_3 \cdot [-\cos(\varphi_3 - \varphi_2) + \cos(\varphi_3) + \cos(\varphi_2) - 1] + \right. \\ \left. + U_1 \cdot U_3 \cdot [\cos(\varphi_3 - \varphi_2) - \cos(\varphi_3) + \cos(\varphi_2) - 1] \right)^{0.5}$$

$$\alpha = a \tan\left(\frac{b}{a}\right) = a \tan\left(\frac{U_1 \cdot [\cos(\varphi_3) - \cos(\varphi_2)] + U_2 \cdot [1 - \cos(\varphi_3)] + U_3 \cdot [\cos(\varphi_2) - 1]}{U_1 \cdot [\sin(\varphi_3) - \sin(\varphi_2)] - U_2 \cdot \sin(\varphi_3) + U_3 \cdot \sin(\varphi_2)}\right)$$

де $\text{atan}()$ – функція обчислення арктангенсу; α – поточний фазовий кут ПМО.

Проілюструємо застосування запропонованого математичного апарату цифрової демодуляції (1)–(8). На рис. 1 зображено графік тестового вхідного сигналу, які містить складові різного типу – прямокутні імпульси, трикутні імпульси та гармонійний сигнал з змінною просторовою частотою. На рис. 2 показані графіки сигналів, які тримані після гармонійної модуляції вхідного сигналу з фазовими кутами 0, 100 та 200 градусів, відповідно. Звернемо увагу на те, що для цих фазових кутів не наводяться розв'язку задачі цифрової демодуляції у відомих джерелах [4–10, 15–18]. Запропонований метод (1)–(8) дозволяє вирішити цю задачу – отримати розподіл контрасту модуляції по трьом модульованим сигналам (рисунк 2).

Результат демодуляції у вигляді графіку розподілу контрасту як функції від просторової координати x наведений на рисунку 4. Звернемо увагу на те, що результат демодуляції повністю співпадають з вхідними тестовим сигналом складної форми (рисунки 2, 4). Таке співпадіння зумовлене тим, що запропонований метод демодуляції базується на точному рішенні системи лінійних рівнянь (4)–(5) без застосування різних апроксимацій та наближень, які часто використовуються у відомих методах цифрових методах розв'язання задачі демодуляції.

Висновки

Науковою новизною роботи є запропонований метод вирішення задачі цифрової демодуляції, який дозволив отримати аналітичні вирази для обчислення контрасту, постійної складової та значення поточного фазового кута при використанні гармонічної ПМО з довільними фазовими кутами при отриманні тривимірних цифрових зображень. Практичною цінністю цього метода є можливість його застосування з економічними пристроями ПМО на більшості оптичних мікроскопів чи інших оптико-електронних приладах без придбання комерційного програмного забезпечення. Подальшим напрямком досліджень може бути вибір конструкції економічних пристроїв, які формують гармонічну ПМО, дослідження процесу отримання тривимірних цифрових зображень при різних режимах спостереження зразків та оцінювання просторової роздільної здатності оптико-електронних систем для отримання тривимірних цифрових зображень.

References

1. Zhang S. High-speed 3D shape measurement with structured light methods: A review. *Optics and Lasers in Engineering*, vol. 106, p. 119-131, July 2018.
2. Geng J. Structured-light 3D surface imaging: a tutorial. *Advances in Optics and Photonics*, vol. 3, p. 128-160, 2011.
3. Borovytsky V. Digital optical microscope as a sampled imaging system: mathematical description, camera selection and focusing. *SPIE Proc.* 8486, 0D.1 - 0D.12 (2012).
4. Banishev A., Bhowmick M., Wang J. Optical Interferometry. InTech, 2017. 260 p.
5. Wilson T., Sheppard C.J.R. Theory and Practice of Scanning Optical Microscopy, Academic Press, London, 1984.
6. Trusiak Maciej. Fringe analysis: single-shot or two-frames? Quantitative phase imaging answers. *Optics Express*, Optical Society American, vol. 29(12), p. 18192-18211, 2021.
7. Weigel A. Resolution in the ApoTome and the confocal laser scanning microscope: comparison. *Journal of Biomedical Optics*, vol. 14(1), 014022, 2009.
8. Mazhar A. Structured illumination enhances resolution and contrast in thick tissue fluorescence imaging. *Journal of Biomedical Optics*, vol. 15(1), 010506, 2010.
9. Neil M.A.A., Juskaitis R., Wilson T. Method of obtaining optical sectioning using structured light in a conventional microscope. *Optics Letters*, vol. 22, p. 1905-1907, 1997.
10. Bian Z., Guo C., Jiang S. Autofocusing technologies for whole slide imaging and automated microscopy. *Journal Biophotonics*. vol. 13, 202000227, 2020.
11. Муравський Л. І., Половинко Т. І. Метод трикрокової інтерферометрії з довільними зсувами фаз опорного променя. Вибір і обробка інформації 41, 49-54, 2014.
12. Lazaros N., Sirakoulis G. C., Gasteratos A. Review of stereo vision algorithms: From software to hardware, *International Journal of Optomechatronics*, 2 (4), 435–462, 2008.
13. Hansard M., Lee S., Choi O., Horaud R. P. Time-of-Flight Cameras, Springer-Verlag London, 2013.
14. Texas Instruments (2015). OPT8241 3D Time-of-Flight Sensor. https://www.ti.com/lit/ds/symlink/opt8241.pdf?ts=1685223189030&ref_url=https%253A%252F%252Fwww.ti.com%252Fproduct%252FOPT8241
15. Patent № US 2008 0069467 USA, Int. cl. G02B 21/00. Methods and devices for images processing with higher harmonics of an illumination grating / Schafer L., Schuster D.; assignee: Carl Zeiss Imaging Solutions Jena GmbH, Jena, Germany. Appl. № 11/ 900 532; filed Sep. 12, 2007; issued Mar. 20, 2008.
16. Patent № US 2009 0147354 A1 USA, Int. cl. G02B 21/00, G02B 21/06. Projection device for patterned illumination and microscopy / John D.Ar buckle; assignee: Quorum technologies inc. Appl. № 12/ 255 607; filed Oct. 21, 2008; issued Jun. 11, 2009.
17. Patent № US 2009 0147354 A1 USA, Int. cl. G02B 21/00, G02B 21/06. Structured illumination device and structured illumination microscope device / Hiroaki Nakayama, Yumiko Ouchi; assignee: Nikon corporation. Appl. № 14/ 996 717; filed Jan. 15, 2016; issued Feb. 20, 2018.
18. Patent № US 6 819 415 B2 USA, Int. cl. G01B 9/00, G01B 11/24, G01C 3/08, H01J 3/14, G06K 9/36. Assembly for increasing the depth discrimination of an optical imaging system / Gerstner V., Hecht F., Lange R., Bloos H.; assignee: Carl Zeiss Jena GmbH, Jena, Germany. Appl. № 10/ 089 878; filed Aug. 4, 2001; issued Nov. 16, 2004.

VOZNIUK MARTA

National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
<https://orcid.org/0009-0004-0010-8895>

SHABLIY TETYANA

National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
<https://orcid.org/0000-0003-3454-675X>

EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF TREATMENT WATER EMULSIONS FROM OIL BY PHYSICO-CHEMICAL METHODS

In this work the processes of treatment of water emulsions from oil with application of aluminum coagulants and activated carbon as a sorbent-clouding agent were investigated. These were coagulants such as aluminum sulphate $Al_2(SO_4)_3$, aluminum hydroxide $Al(OH)_3$ and aluminum hydroxide $Al(OH)_2Cl$. Treatment of water emulsions was carried out with coagulants separately and in combination with activated carbon, and studies were conducted to determine the effectiveness of their separate and compatible use. It is determined that aluminum coagulants in doses of 2–50 mg/dm³ both separately and in combination with a sorbent provide a high degree of oil removal from emulsions. The level of water treatment reaches 97–99%. The use of activated carbon in doses of 5–100 mg/dm³ causes a linear decrease in the concentration of oil in water with an increase in the dose of the sorbent. Aluminum hydroxide (without sorbent) has the greatest efficiency in oil removal from water, as it ensures maximum reduction of oil concentration in both fresh and mineralized water. At the same time, the compatible application of aluminum coagulants with activated carbon is characterized by efficiency fluidity. This efficiency depends on the type and concentration of coagulant, dosed sorbent, as well as mineralization of the initial water. The greatest stable and linear combined effect is observed with the simultaneous use of aluminum sulfate and activated carbon in the treatment of fresh water, and aluminum hydroxochloride in combination with activated carbon in the treatment of highly mineralized water. The degree of water treatment reaches 98,6–99,3%, and 99,1–99,8%, respectively. The results of this study show that the use of aluminum coagulants to extract oil from water solutions of various mineralization is appropriate and effective.

Key words: water-oil emulsions, bilge waters, aluminum coagulant, active carbon, emulsion treatment

ВОЗНІЮК МАРТА, ШАБЛІЙ ТЕТЯНА

Національний технічний університет України
«Київський Політехнічний Інститут імені Ігоря Сікорського», Київ, України

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ОЧИЩЕННЯ ВОДНИХ ЕМУЛЬСІЙ ВІД НАФТИ ФІЗИКО-ХІМІЧНИМИ МЕТОДАМИ

Дана робота представляє дослідження процесів очищення висококонцентрованих прісних і мінералізованих водних емульсій від нафти із застосуванням алюмогемічних коагулянтів та активованого вугілля. У якості коагулянтів було використано сульфат алюмінію, гідроксид алюмінію та гідроксохлорид алюмінію. Очищення водних емульсій проводили окремо як коагулянтами, так і активованим вугіллям, а також проводили дослідження щодо визначення ефективності їх сумісного застосування. Отримані результати показують, що алюмінієві коагулянти в дозах 2–50 мг/дм³ дозволяють досягти досить високих ступенів очищення висококонцентрованих нафтовмісних вод, що складають 97–99%. Дані значення характерні для процесів очищення як коагулянтами окремого так і сумісно з активованим вугіллям. Експериментально доведено, що найкращу результативність щодо видалення нафти з як з прісної так і з солоної нафтовмісних емульсій показує гідроксид алюмінію без сорбенту. Алюмогемічні коагулянти разом з активованим вугіллям характеризуються нестабільністю значень ефективності. Доведено, що концентрація та тип алюмогемічного коагулянту, солоність води та доза сорбенту мають вплив на ефективність вилучення нафти з водних розчинів.

Ключові слова: нафтовмісні емульсії, лляльні води, алюмінієвий коагулянт, активоване вугілля, очищення емульсій

Introduction

Water transport is an important trade and transportation and, accordingly, plays a significant role in the country's economy. At the same time, shipping, like other water users, it affects the environment, in particular the hydrosphere.

One of the most dangerous substances, which pollute the hydrosphere, is oil and oil-containing waters.

Despite the fact that according to the statistics of the State Statistics Service of Ukraine the inflow of oil products into the sea and river of Ukraine with return waters (fig. 1) are reduced, their contribution to the pollution of the hydro sphere remains high [1].

The total amount of oil-containing waters coming from vessels into the hydrosphere is

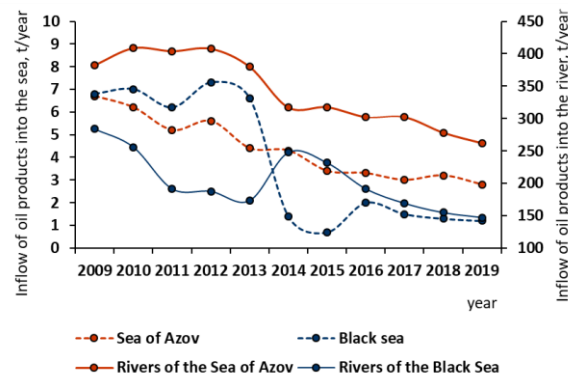

Figure 1. Inflow of oil products into the seas and rivers of Ukraine with return waters (2009–2019)

insignificant in absolute terms than the amount of oil coming from oil tankers. However, the influence of water-oil emulsions on the ecological state of the water environment is significant.

During the operation of water transport in the vessel's machinery departments, flask waters – water-oil emulsions are formed. On sea vessels these waters are called bilge water, and on river vessels – slang water.

The sources of the formation of the bilge water on vessels are vessel engines, generators and other parts of the propulsion systems (pumps, pipes, mechanical and operational components of the machine departments). Basically, bilge waters contain heavy fuel, oil, oil for hydraulic systems, detergents, additives to oils, chemicals.

According to the requirements of national and international regulatory and legal acts, a skip from the vessels of oil, harmful substances, garbage, polluted and regulated waters is forbidden both on internal waterways and in internal sea waters and territorial seas of Ukraine. In addition, bilge waters from vessels should be transferred completely to specialized treatment facilities for further treatment and contamination [2], [3], [4]. The exception is only the overboard (in international waters) of the waters cleaned by ship's installations (separators), which contain oil products in the quantity not more than 15 million^{-1} [5].

Maximum permissible concentration (MPC) of oil products for water of water body of domestic drinking and cultural-domestic use is $0,3 \text{ mg/dm}^3$, and for fishery water body – $0,05 \text{ mg/dm}^3$ [6], [7].

Failure to comply with regulations on the diversion of untreated oil-containing waters in the water body may cause violations of life cycles of all components of the biosphere, which will lead to negative consequences for people, the environment, biota [8].

Based on the initial characteristics of the oil-containing waters, namely: oil concentration in water, morphological composition of the bilge waters, etc., apply the appropriate treatment methods. Physical, physical, chemical, chemical, biological and combined methods of cleaning are often used.

Bilge waters belong to heterogeneous dispersive systems [10] with particles of different size. Normally, the this emulsions contain up to 50% of oil products in sizes up to 10 microns, 25% of particles – up to 30 microns, the rest have sizes from 30 to 200 microns [9].

Systems formed by the admixture of such a group are kinetic unstable, and nonsoluble substances are kept in a dependent state by dynamic forces of the water flow. To remove the impurities of this group apply phenomena and techniques, which are based on physical and chemical processes such as: adgesia on the surface of inert granular loads, sedimentation with the help of reagents. Therefore, basically, use the following methods of water treatment: Drainage, filtration, microfiltration, centrifugation, coagulation, flotation [10].

Wide application of sewage treatment by coagulation method [11], [12], [13]. For coagulation treatment of sewage, as coagulants use salts of aluminum and iron. More often used aluminum sulphate, less often used chloride and hydrochlorides of aluminum, sulfates and iron chloride, sodium aluminum [14].

The purpose of coagulants application is to reduce the aggregate and sedimentation stability of ion-gen, coloid and highly dispersed impurities contained in water.

The efficiency of coagulation and degree of water treatment depends on the nature and dose of coagulant, water composition, pH and temperature. For example, during coagulation treatment of water with aluminum compounds should pay special attention to pH, and, if needed correct it. Thus, due to the amphoteric character of aluminum compounds in both acid and alkaline medium, there is an incomplete hydrolysis of coagulant and it leads to high concentrations of residual aluminum in water [15]. The process of coagulation of oil-containing waters will theoretically have the effect of mineralization, as the content of salts in waters of oceans and some seas reaches 50 g/dm^3 and more [10].

Aluminum sulphate $\text{Al}_2(\text{SO}_4)_3$ is one of the most common coagulants. Its coagulation properties are caused by the formation of coloid hydroxide aluminum and basic sulphate as a result of hydrolysis [16]. The advantage of aluminum sulphate is its availability and low cost. Among its shortcomings are noted low content of the current component (15% Al_2O_3), low efficiency at low water temperatures, acidification of water with low alkalite content due to hydrolysis of coagulant [17], and high water hardness causes a sedimentation of calcium sulphate.

One of the main aluminum-based coagulants is the freshly-precipated aluminum hydroxide ($\text{Al}(\text{OH})_3$), which is easily dissolved in acids and alkalite. The advantages of its use are that it is easily hydrolyzed, contains more active component, acidifies water at hydrolyze, has higher efficiency than aluminum sulphate [16]. However, aluminum hydroxide has a heightened sensitivity to pH and water temperature. The isoelectric area for aluminum hydroxide, wich is characterized by the lowest solubility, corresponds to pH 6,5–7,5. At lower pH values, dissolvable basic salts are formed, at higher pH values – aluminate. At the temperature of the outgoing water below 4°C , the coagulation processes of admixture are slowed down due to the increased of aluminum hydroxide, the residual aluminum gets into the filtrate, and the flakes of hydroxide are formed in water already after treatment [17].

Hydrochlorides of aluminum are considered the most effective among aluminum coagulants. The advantages of these coagulants include the fact that they have a high coagulation capacity in a broad range of pH, ensure formation of large flakes, which are quickly precipitate, their consumption is 25–30% lower for aluminum sulphate with the same treatment efficiency [10].

Sorption methods of water treatment with the application of adsorbents are used for wastewater treatment at concentration of organic compounds less than 1 g/dm^3 . Even modification of sorbents allows to use them at post-treatmentthe stages to remove residual amounts of dissolved oil products [18].

In order to increase the processes of coagulation water treatment use complex methods. For example, by adding mineral impurities (clay, bentonite, graphite), which act as additional centers of crystallization of products of

hydrolysis, there is an increase of effect of sorption of dissolved impurities and thus accelerating coagulation [19].

There are not so much scientific works devoted to coagulation methods of water-oil emulsions treatment [20], [21], [22], [23]. This is explained by the various composition of oil-containing sewage, therefore, there is a need a large number of researches in order to determine optimally effective coagulants and their working concentrations.

Purpose of work

The purpose of the work was to determine the efficiency of treatment of fresh and mineralized water-oil emulsions by using of aluminum coagulants in the presence or absence of absorbent.

To achieve the set goal it was necessary to solve the following scientific tasks:

1. assess the effectiveness of aluminum coagulants depending on their composition and dose, and on the mineralization of water-oil emulsions.
2. determine the degree of effectiveness of using activated charcoal in combination with aluminum coagulants for treatment of fresh and salty oil-containing waters depending on the type and dose of coagulant, the concentration of the sorbent.

An example of the basic material

In the work used model water-oil emulsions with oil concentration of 100 mg/dm^3 . There were used emulsions of two compounds: water-based emulsion and emulsion based on mineralized solution with sodium chloride concentration of 30 g/dm^3 .

Aluminum sulphate ($\text{Al}_2(\text{SO}_4)_3$), aluminum hydroxide ($\text{Al}(\text{OH})_3$) and aluminum hydroxochloride ($\text{Al}(\text{OH})_2\text{Cl}$) were used as aluminum coagulants. Working doses of coagulants were changed in the range from 2 mg/dm^3 to 50 mg/dm^3 in the conversion to aluminum oxide (Al_2O_3). Coagulants were used separately or in combination with activated charcoal.

Activated charcoal was used as a sorbent- turbidizer. In case of its separate (single) application, the working concentration were in the range from 5 mg/dm^3 to 100 mg/dm^3 . In combined application with coagulants, the working concentrations of activated charcoal corresponded the values of 50 and 100 mg/dm^3 .

After the addition of reagents, the pH was adjusted to 7.5. The mixing time was 3 minutes, after which the solutions were allowed to stand for 24 hours. After settling, the samples were filtered with paper filters "blue tape". The residual oil concentrations in filtrates were determined by extraction spectrophotometric method [24].

Based on the obtained experimental data, the degree of oil removal from water (Z , %) was calculated using the formula :

$$Z = \left(1 - \frac{C}{C_0}\right) \cdot 100, \% \quad (1)$$

where C – the residual concentration of oil in treated water, mg/dm^3 ;

C_0 – the initial concentration of oil in emulsion, mg/dm^3 .

Carbon tetrachloride (CCl_4) was extracted as an extractant. The reference solution was a suitable solvent.

Discussion of results

As mentioned above, oil and oil products are the main component of the bilge waters. Therefore, the first stage of the work was to conduct research on the establishment of the efficiency of oil removal from water-oil emulsions depending on the type and dose of coagulants, and the mineralization of the initial solutions. The results of the studies are shown in Figures 2 and 3.

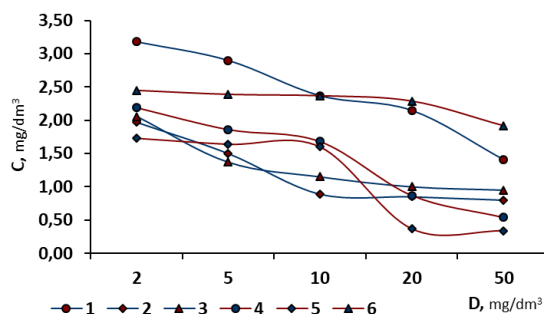

Figure 2. Change in the concentration of oil in fresh (1, 2, 3) and salt (4, 5, 6) water ($[H_{initial}] = 100 \text{ mg/dm}^3$) depending on the type of coagulant $\text{Al}_2(\text{SO}_4)_3$ (1, 4), $\text{Al}(\text{OH})_3$ (2, 5), $\text{Al}(\text{OH})_2\text{Cl}$ (3, 6), and their doses (in terms of Al_2O_3)

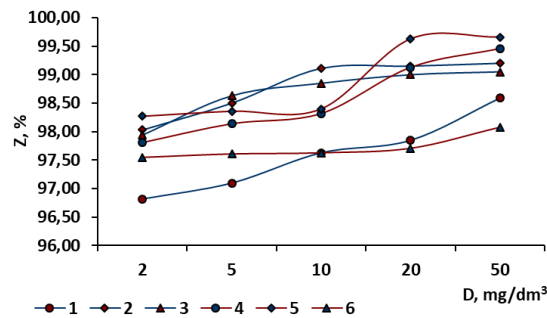

Figure 3. Dependence of oil removal from fresh (1, 2, 3) and salt (4, 5, 6) water ($[H_{initial}] = 100 \text{ mg/dm}^3$) depending on the type of coagulant $\text{Al}_2(\text{SO}_4)_3$ (1, 4), $\text{Al}(\text{OH})_3$ (2, 5), $\text{Al}(\text{OH})_2\text{Cl}$ (3, 6), and their doses (in terms of Al_2O_3)

As can be seen from Fig. 2, when using aluminum sulphate at doses of 2–50 mg/dm^3 in term of Al_2O_3 , the concentration of oil in water decreases to 3,18–1,41 mg/dm^3 , respectively, which corresponds to the degree of oil extraction 96,82–98,59% (fig. 3). For salty oil-containing waters ($[\text{NaCl}] = 30 \text{ g/dm}^3$) under such initial conditions, the residual oil content is in the range of 2,19–0,54 mg/dm^3 , and the oil extraction from water is 97,81–99,46 %, respectively.

Aluminum hydroxochloride in terms of the efficiency of removing oil from emulsions provides better performance than aluminum sulfate, but less effective than aluminum hydroxide. This coagulant provides a decrease of oil concentration to 2,06–0,95 mg/dm^3 ($Z = 97,94$ –99,05 %) in fresh water, and in mineralized water the indicators are slightly worse - at the level of 2,45–1,92 mg/dm^3 , but the degree of oil extraction is still high - $Z = 97,55$ –98,08%.

Among aluminum coagulants, the effectiveness of which was investigated in this work, aluminum hydroxide demonstrates the best performance in both fresh and salt waters. This coagulant at doses of 2–50 mg/dm^3 per Al_2O_3 in fresh water provides a decrease of the oil concentration to 1,97–0,8 mg/dm^3 and in sea water the oil content decreases to 1,73–0,34 mg/dm^3 . Accordingly, the degree of water treatment from oil is 98,03–99,20% for fresh water and 98,27–99,66% for sea water.

The second stage of the work was to conduct research to determine the effectiveness of the use of activated charcoal in processes of treatment of the bilge water from oil, depending on the dose of the sorbent and the mineralization of the initial solutions. The results of the studies are shown in Fig. 4.

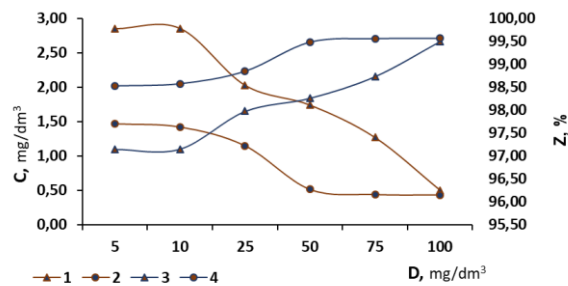

Figure 4. Dependence of residual oil concentration in fresh (1, 2, 3) and salt (4, 5, 6) water ($[H_{initial}] = 100 \text{ mg/dm}^3$) and degree of oil removal from fresh (3) and salt (4) waters on the sorbent dose

As can be seen from Fig. 4, when using activated carbon at doses of 5–100 mg/dm^3 , the concentration of oil in water decreases linearly with increasing the dose of sorbent. Fresh water treatment ensures reduction of oil concentrations in water to the level of 2,86–0,50 mg/dm^3 , which corresponds to the degree of oil extraction of 97,14–99,50%. For mineralized solutions ($[\text{NaCl}] = 30 \text{ g/dm}^3$) at the same initial conditions, residual oil concentrations are at the level of 1,47–0,43 mg/dm^3 , and the oil extraction from water is 98,53–99,57%, respectively.

Since the MPC of oil products for water body of domestic drinking and cultural-domestic use is 0,3 mg/dm^3 , and for fishery water body – 0,05 mg/dm^3 , the next stage of work was determination of dependence of the degree of efficiency of compatible use of sorbent and aluminum coagulant in the processes of treatment of oily waters from the type and dose of coagulant, concentration sorbent and water mineralization. The results of the studies are shown in Fig. 5–10.

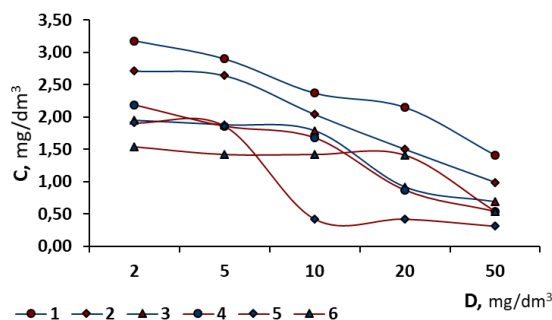

Figure 5. Change in the concentration of oil in fresh (1, 2, 3) and salt (4, 5, 6) water ($[H_{initial}] = 100 \text{ mg/dm}^3$) depending on the dose of $\text{Al}_2(\text{SO}_4)_3$ (in terms of Al_2O_3) and the working concentration of the sorbent: 0 mg/dm^3 (1, 4), 50 mg/dm^3 (2, 5), 100 mg/dm^3 (3, 6)

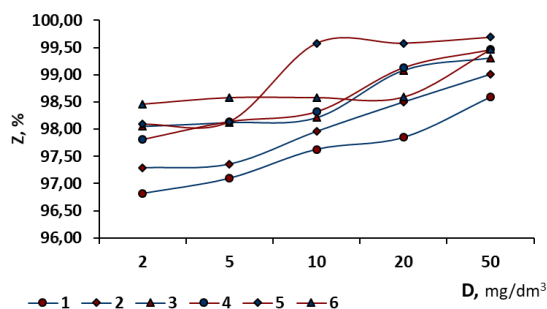

Figure 6. Dependence of oil removal from fresh (1, 2, 3) and salt (4, 5, 6) water ($[H_{initial}] = 100 \text{ mg/dm}^3$) depending on the dose of $\text{Al}_2(\text{SO}_4)_3$ (in terms of Al_2O_3) and the working concentration of the sorbent: 0 mg/dm^3 (1, 4), 50 mg/dm^3 (2, 5), 100 mg/dm^3 (3, 6)

As can be seen from Fig. 5, with the combined use of aluminum sulfate coagulant at doses of $2\text{--}50 \text{ mg/dm}^3$ and activated carbon at doses of 50 mg/dm^3 and 100 mg/dm^3 for the treatment of water-oil emulsions, there is a significant decrease in the remaining oil concentrations. The decrease in oil concentrations is observed both with increased coagulant doses and increased concentrations of activated carbon. The reduction of residual oil concentrations using these compositions is more significant for fresh water than for mineralized. In particular, at combined treatment of oil-containing fresh waters, aluminum sulphate (50 mg/dm^3) and activated carbon, the residual concentration of oil in water decreases from 1.41 mg/dm^3 in the absence of sorbent to 0.99 mg/dm^3 with a sorbent dose of 50 mg/dm^3 , and at a sorbent concentration of 100 mg/dm^3 the oil content in water decreases to 0.69 mg/dm^3 . The degree of water treatment from oil (fig. 6) is 98.6%, 99.0%, 99.3% respectively.

In case of processing of mineralized solutions (fig. 5) similar patterns are observed, but the decrease in oil concentration is not as linear as in the case of treatment of freshwater solutions. Thus, at complex application of aluminum sulphate (50 mg/dm^3) and activated carbon during salt water treatment, the residual oil concentration decreases from 0.5 mg/dm^3 in the absence of a sorbent to 0.3 mg/dm^3 with a sorbent dose of 50 mg/dm^3 , and with an activated carbon concentration of 100 mg/dm^3 , the oil content in water decreases to 0.54 mg/dm^3 . Accordingly, the degree of water treatment from oil (fig. 6) is 99.5%, 99.67%, 99.5%.

Most likely, the additional treatment of the emulsion is facilitated by the enlargement of insoluble particles due to the sorption of insoluble oil on the surface of the sorbent and the subsequent precipitation of agglomerates from solutions.

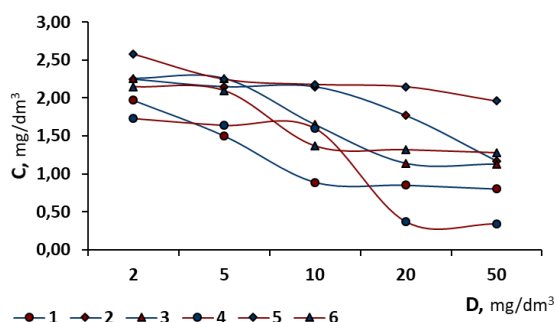

Figure 7. Change in the concentration of oil in fresh (1, 2, 3) and salt (4, 5, 6) water ($[H_{initial}] = 100 \text{ mg/dm}^3$) depending on the dose of $\text{Al}(\text{OH})_3$ (in terms of Al_2O_3) and the working concentration of the sorbent: 0 mg/dm^3 (1, 4), 50 mg/dm^3 (2, 5), 100 mg/dm^3 (3, 6)

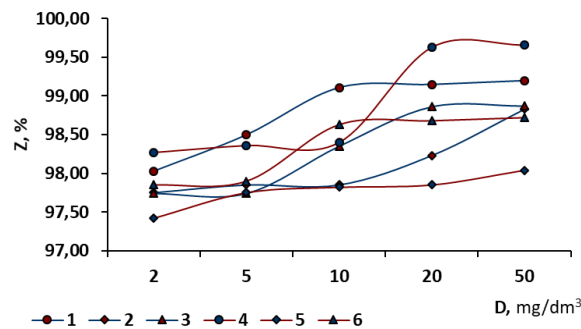

Figure 8. Dependence of oil removal from fresh (1, 2, 3) and salt (4, 5, 6) water ($[H_{initial}] = 100 \text{ mg/dm}^3$) depending on the dose of Al(OH)_3 (in terms of Al_2O_3) and the working concentration of the sorbent: 0 mg/dm^3 (1, 4), 50 mg/dm^3 (2, 5), 100 mg/dm^3 (3, 6)

The compatible use of aluminum hydroxide and activated carbon does not contribute to the efficiency of the treatment process. On the contrary, it is characterized by a negative character (fig. 7, 8). Individually, aluminum hydroxide the best results in extracting oil from water emulsions (fig. 2, 3) compared to other aluminum coagulants considered. However, the addition of activated carbon significantly impairs the indicators. Thus, the addition of sorbent in concentrations of 50 mg/dm^3 and 100 mg/dm^3 at a dose of aluminum hydroxide of 50 mg/dm^3 leads to an increase in the residual concentrations of oil in water. For example, for low-mineralized water, the residual oil content at the concentration of coagulant 50 mg/dm^3 increases from $0,80 \text{ mg/dm}^3$ in the absence of sorbent to $1,17 \text{ mg/dm}^3$ in the concentration of activated carbon 50 mg/dm^3 , and at the increased dosages of sorbent to 100 mg/dm^3 the oil content in water is also high – $1,13 \text{ mg/dm}^3$ (fig. 7). And the degree of water treatment, of course, decreases from $99,2\%$ to $98,9\%$ (fig. 8).

During treatment of highly mineralized water (fig. 7) there is also a negative effect. At the doses of aluminum hydroxide in the range of $2\text{--}50 \text{ mg/dm}^3$, its individual use is much more effective than at the complex application with a sorbent. Accordingly, the degree of treatment of emulsions also decreases from $99,7\%$ to $98,7\%$ (fig. 8).

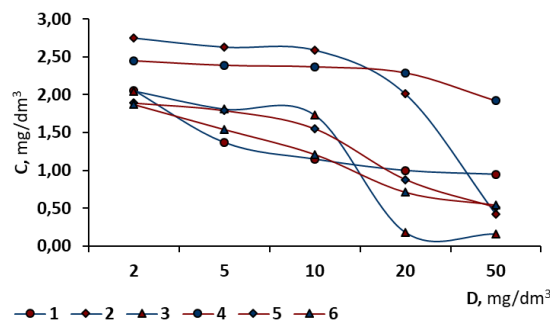

Figure 9. Change in the concentration of oil in fresh (1, 2, 3) and salt (4, 5, 6) water ($[H_{initial}] = 100 \text{ mg/dm}^3$) depending on the dose of $\text{Al(OH)}_2\text{Cl}$ (in terms of Al_2O_3) and the working concentration of the sorbent: 0 mg/dm^3 (1, 4), 50 mg/dm^3 (2, 5), 100 mg/dm^3 (3, 6)

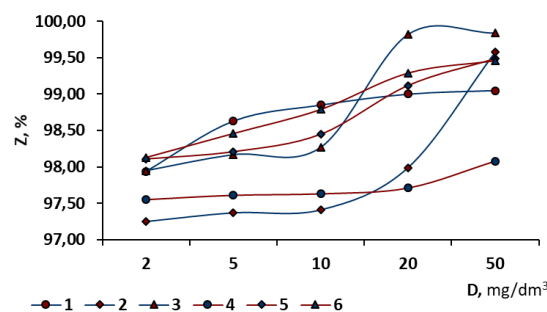

Figure 10. Dependence of oil removal from fresh (1, 2, 3) and salt (4, 5, 6) water ($[H_{initial}] = 100 \text{ mg/dm}^3$) depending on the dose of $\text{Al(OH)}_2\text{Cl}$ (in terms of Al_2O_3) and the working concentration of the sorbent: 0 mg/dm^3 (1, 4), 50 mg/dm^3 (2, 5), 100 mg/dm^3 (3, 6)

The efficiency of the process of complex treatment of water-oil emulsions of aluminum hydroxochloride and activated carbon depends on the initial mineralization of water (fig. 9, 10).

In the case of combined treatment of low-mineralized waters of aluminum hydroxochloride and activated carbon, a stable positive effect is observed at the dose of coagulant of 50 mg/dm^3 and sorbent concentrations of 50 mg/dm^3 and 100 mg/dm^3 . At these concentrations, the residual oil decreases from $0,95 \text{ mg/dm}^3$ in the absence of a sorbent to $0,42 \text{ mg/dm}^3$ in case of sorbent dose 50 mg/dm^3 and to $0,16 \text{ mg/dm}^3$ in case of sorbent dose

100 mg/dm³. The water treatment degree correspond to the value 99,05%, 99,58%, 99,84% (fig. 10). At lower doses of aluminum hydrochloride sorbent impairs indicators of water treatment.

In the highly mineralized water, aluminum hydrochloride is the least effective in comparison with hydroxide and aluminum sulphate (fig. 2). However, in combination with activated carbon already at low (5 mg/dm³) concentrations of coagulant, the efficiency of oil extraction from salty solutions increases significantly (fig. 9). Increasing the sorbent dose from 50 mg/dm³ to 100 mg/dm³ practically does not contribute to increase the degree of water treatment from oil (fig. 10). Residual oil concentrations in water at different doses of activated carbon are almost the same.

Summarizing the results, it is possible to say that the efficiency of treatment of fresh water from oil at complex treatment with aluminum coagulants and activated carbon (fig. 5–10) depends on the type of coagulant. The greatest combined effect is observed with simultaneous application of aluminum sulphate and activated carbon – the effect is the most stable and linear. In particular, in case of absence of sorbent at a concentration of coagulant of 50 mg/dm³ the residual content of oil for aluminum sulfate, aluminum hydroxide, aluminum hydroxochloride in fresh water is 1,41 mg/dm³, 0,80 mg/dm³ and 0,95 mg/dm³, respectively. At addition of activated carbon and coagulants in doses of 50 mg/dm³, the corresponding values are 0,99 mg/dm³, 1,17 mg/dm³ and 0,42 mg/dm³. In case of further increase of dosages of activated carbon to 100 mg/dm³ at stable concentration of coagulants (50 mg/dm³), the residual oil content corresponds to 0,69 mg/dm³, 1,13 mg/dm³ and 0,16 mg/dm³. High efficiency of treatment of low-mineralized water at the complex use of aluminum hydrochloride and sorbent is observed only for high concentrations of reagents. The combined use of aluminum hydroxochloride and activated carbon at low concentrations is inappropriate. To treatment the mineralized water from oil using coagulants and activated carbon (fig. 5–10) it is advisable to use aluminum hydroxochloride in combination with a sorbent. At the same time, there is a stable linear increase in the efficiency of water treatment. And aluminum sulphate or aluminum hydroxide is impractical to use in combination with activated carbon. This is confirmed by the supporting indicators. At the dose of coagulant 50 mg/dm³ in the absence of active carbon, the residual oil content for aluminum hydroxochloride, aluminum hydroxide, aluminum sulfate in salt water corresponds to 1,92 mg/dm³, 0,34 mg/dm³ and 0,54 mg/dm³. In the case of active carbon in the dose of 50 mg/dm³ at the same concentrations of coagulant (50 mg/dm³), the indicators are 0,51 mg/dm³, 1,96 mg/dm³ and 0,31 mg/dm³. And at increased doses of activated carbon (100 mg/dm³) at the same doses of coagulants (50 mg/dm³) the residual concentrations of oil are 0,54 mg/dm³, 1,28 mg/dm³ and 0,54 mg/dm³.

The ambiguity of the obtained results can be explained by the heterogeneity of the initial water-oil emulsions. However, it can certainly be argued that the use of aluminum coagulants to extract oil from water solutions of different mineralization is reasonable and effective.

Conclusions

As a result of the research, it was shown that aluminum sulphate, aluminum hydroxide, aluminum hydroxochloride in concentrations from 2 mg/dm³ to 50 mg/dm³ provide a high degree of oil removal from water-oil emulsions. The degree of water treatment is 97–99%.

It is proved that the efficiency of oil removal from water using aluminum coagulants depends on the chemical composition of coagulant, as well as on mineralization of the source water. Aluminum hydroxide is the most effective in extracting oil from water, which provides minimal residual concentrations in both fresh and mineralized water.

The compatible use of aluminum coagulants with activated carbon is marked by a fluidity of efficiency, which depends on the type and concentration of coagulant, the dose of sorbent and the mineralization of the source water.

As for the prospects of further research, it is planned to conduct research on the processes of removing oil from water solutions by electrochemical methods, in particular electrocoagulation and electroflotation. In these research it is planned to use iron and aluminum electrodes.

References

1. Vozniuk M.B., Shabliy T.O. Ensuring the environmental safety of water transport operation / M.B. Vozniuk, T.O. Shabliy // Ecology. Human. Society : materials of the XXII International Scientific and Practical Conference, [Kyiv], 20-21 may 2021 / Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute. – Kyiv, 2021. – pp. 106-110. [In Ukrainian]
2. Water Code of Ukraine of 06.06.1995 № 214-95-VR // Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. – 1995. – 13 of June. – № 24. – article 189. [in Ukrainian]
3. On Approval of the Rules for the Protection of Inland Sea Waters and Territorial Sea from Pollution and clogging [Electronic resource]: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine Rules, Regulations, Requirements of 29.02.1996, N 269. – Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/269-96-%D0%BF#Text>. [In Ukrainian]
4. On approval of the Rules for the prevention of pollution from vessels of inland waterways of Ukraine: Order of the Ministry of Transport and Communications of Ukraine of 13.08.2007 №694 // Official Bulletin of Ukraine of 29.10.2007. – 2007. – № 79, p. 187, article 2965. [In Ukrainian]
5. Revised guidelines and specifications for pollution prevention equipment for machinery space bilges of

ships [Electronic resource]: Resolution MEPC.107(49) adopted on 18 July.2003. – Access mode: https://www.lisr.com/sites/default/files/lisr_imo_resolutions/MEPC%20Resolution%20107_49%2C%20as%20amended.pdf.

6. On Approval of Hygienic Standards of Water Quality of Water Bodies to Meet Drinking, Household and Other Needs of the Population [Electronic resource]: Order of the Ministry of Health of Ukraine of 02.05.2022 №721. – Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0524-22#Text>. [In Ukrainian]

7. State sanitary rules and norms of discharge from vessels of sewage, oil-containing, ballast water and debris into reservoirs SSU 199-97 [Electronic resource]. – Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0199282-97#Text>. [In Ukrainian]

8. A Guide for Ship Scrappers: Tips for Regulatory Compliance // Office of Enforcement and Compliance Assurance, EPA. – Washington, D.C.: US Environmental Protection Agency, 2000. – pp. 4.1-4.42.

9. Manual of ship mechanics for heat engineering / I.F. Koshelev, A.P. Pimoshenko, G.A. Popov, V.Y. Tarasov / under Ed. A. P. Pimoshenko. – L.: Shipbuilding, 1987. – 477 p.. [In Russian].

10. Shabliy T. O. Application of new reagents and technologies in industrial water consumption / T.O. Shabliy, V.M. Radovenchyk, M.D. Gomelya.. – K.: Infodruk, 2013. – 327 p. (In Ukrainian). [In Ukrainian]

11. Gomelya M.D. Modern methods of air conditioning and water purification in industry / M.D. Gomelya, V.M. Radovenchyk, T.O. Shabliy. – K.: Graphics, 2007. – 193 p. [In Ukrainian]

12. Truss I.M. Low-waste technologies of water demineralization: monograph. / I.M. Truss. – K.: CondorPublishing House, 2016. – 250 p. [In Ukrainian]

13. Hrabitchenko V.M. Complex processing of highly mineralized effluents in environmentally safe industrial water consumption: dissertation for the degree of candidate of technical sciences: 21.06.01 / Hrabitchenko Valentyna Mykolaivna. – K., 2017. – 234 p. [In Ukrainian].

14. Nutiu E. Waste water treatment using a new type of coagulant / Nutiu. // Procedia technology. – 2015. – №19. – pp. 479–482.

15. Iqbala A. Coagulation efficiency comparison of natural and its blended coagulant with aluminium water treatment / A. Iqbala, N. Zahra. // Desalination and Water Treatment. – 2018. – №109. – pp. 188–192.

16. Yaroshenko K. K. Efficiency of coagulation treatment of water effluents of ceramic production / K. K. Yaroshenko, M. V. Shabanov. // Collection of scientific works of the Institute of Environmental Geochemistry. – 2019. – №19. – pp. 95–101. [In Ukrainian]

17. Shevchenko T.O. The choice of the type of aluminum-containing coagulant in the preparation of drinking water / T.O. Shevchenko, M.M. Pushkalova // Water. Ecology. Society : materials of the V International Scientific and Technical Conference, [Kharkiv], 1–2 october 2020 / O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv. – Kharkiv, 2020. – pp. 109-112. [In Ukrainian]

18. Khokhotva O. P. Treatment of oil-containing water by oxidation onto composite carbon sorbent / O. P. Khokhotva. // Bulletin of the NTU «KhPI». Series: New Solutions in Modern Technology. – 2018. – №26. – pp. 109–114. [In Russian]

19. Janna H. Effectiveness of using natural materials as a coagulant for reduction of water turbidity in water treatment / H. Janna. // World Journal of Engineering and Technology. – 2016. – № 4. – pp. 505–516.

20. Ryashenko B. P. Analysis of the process of deep purification of bilge waters of ships taking into account the kinetic theory of heterocoagulation DLFO / B. P. Ryashenko. // Ship power plants: scientific and technical collection. – 2011. – №28. – C. 43–53. [In Russian]

21. Removal of Oil from Oil-Water Emulsion by Hybrid Coagulation/Sand Filter as Pre-Treatment / A. Almojjly, D. Johnson, D.L. Oatley-Radcliffe, N. Hilal // Journal of Water Process Engineering. – 2018.– № 26. – pp. 17–27.

22. Investigation of Oil-in-Water Emulsions Treatment by Crude Oil Degrading Bacteria and Coagulation with Cationic Polyacrylamide / M. Parhamfar, Z. Bayat, M. Parhamfar, M. Hassanshahian, S. S. Hosseini // Journal of Petroleum & Environmental Biotechnology. – 2018. – №9(2). – pp. 1–7.

23. Kyrychenko O.V. Evaluation of metrological characteristics of the results of determination of petroleum products in water by extraction infrared photometry / O.V. Kyrychenko; M.S. Malovanyi, I.P. Poliuzhyn // Scientific Bulletin of NLTU of Ukraine. – 2009. – № 19(12). – pp. 324–329. [In Ukrainian].

24. Khokhotva O.P. Development of a set of technical measures to protect water bodies from oil pollution: dissertation for the degree of candidate of technical sciences: 21.06.01 / Khokhotva Oleksandr Petrovych. – K., 2004. – 135 p. [In Ukrainian].

GRABAR IVAN

Polissia National University

<https://orcid.org/0000-0002-7193-6960>e-mail: ivan-grabar@ukr.net

ZHUKOVSKYI OLEXANDR

Polissia National University

<https://orcid.org/0009-0006-1870-1341>e-mail: olexandr.zhukovskyi@encon.com.ua

SENN PHILIPP

Nanowetlaid SENN GMBH

e-mail: Philipp@senn-net.de

MODELING OF THE DYNAMICS OF ROTORS OF VARIABLE MASS OF TECHNOLOGICAL MACHINES

The dynamic parameters of rotors of variable mass of winding-unwinding machines in a non-linear setting were studied. For one of the approximations - the constant linear speed of the winding $V=const$, the engineering dependences on time for the following parameters were obtained in an explicit form: the current radius of the rotor $r(t)$, the angular velocity $\omega(t)$, the moment of inertia $I_x(t)$, the moment of the amount of movement $L_x(t)$. These dependencies are the basis for creating a software-hardware complex of dynamic control and maintenance of specified parameters of unwinding-winding technological machines in online mode. Computer modelling of the model for the parameters of a specific technological machine - longitudinal cutting machine PRS5-201 manufactured by the Izhvazhmash plant was carried out. The simulation results were in good agreement with the experimental data obtained in the full-scale experiment. The relevance of the work is confirmed by acts of proceedings at several enterprises of the paper industry in Ukraine and Europe.

Keywords: rotor with variable mass, nonlinear dynamics, dynamic parameters, moment of inertia, moment of momentum.

ГРАБАР ІВАН

Поліський національний університет

ЖУКОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР

Поліський національний університет

СЕНН ФІЛІПП

Nanowetlaid SENN GMBH

МОДЕЛЮВАННЯ ДИНАМІКИ РОТОРІВ ЗМІННОЇ МАСИ ТЕХНОЛОГІЧНИХ МАШИН

*Досліджено динамічні параметри роторів змінної маси намотувально-розмотувальних машин в нелінійній постановці. Для одного з наближень - постійній лінійній швидкості намотування $V=const$ отримано в явному виді інженерні залежності від часу для наступних параметрів: поточного радіуса ротора $r(t)$, кутової швидкості $\omega(t)$, моменту інерції $I_x(t)$, моменту кількості руху $L_x(t)$. Дані залежності є основою для створення програмно-апаратного комплексу динамічного управління та підтримки заданих параметрів розмотувально-намотувальних технологічних машин в режимі *on line*. Проведено комп'ютерне моделювання моделі для параметрів конкретної технологічної машини - продольно-різального стану ПРС5-201 виробництва заводу «Іжважмаш». Результати моделювання отримали гарну збіжність з експериментальними даними, отриманими в натурному експерименті. Актуальність роботи підтверджена актами провадження на кількох підприємствах паперової галузі в Україні та Європі.*

Ключові слова: ротор зі змінною масою, нелінійна динаміка, динамічні параметри, момент інерції, момент кількості руху.

Introduction

Modern processing technologies use high-performance winding and unwinding machines for compact packaging and processing of tapes, strips, sheets, cables, ropes, fabrics and non-woven materials, etc. High productivity requires the maximum possible speeds of the winding-unwinding process, which, in turn, is limited by the mechanical characteristics of the wound materials. On the other hand, the presence of dynamic models of these processes helps to increase the productivity of technological processes, and the control of the transition to rigid modes with limited acceleration allows not to exceed the dynamic loads and the ultimate limit of strength of the wound material, which also improves the quality of technological operations.

The aim of the work is the construction of dynamic models of rotors with variable mass at a constant linear speed of winding-unwinding, as a theoretical basis for the creation of a software and hardware complex for controlling the parameters of the technological process, the identification of the regularities of the dynamics of rotors of variable mass, the construction of a mathematical model of a two-port rotor of variable mass in a non-linear setting and experimental verification of proposed models.

Review of recent publications.

Rotary machines are extremely common in many fields of mechanical engineering, mining and processing, agricultural machinery, metalworking, food and light industry. At the same time, in many cases, the technological processes of processed masses of raw materials interacting with the rotors of technological machines lead to a change in the mass and geometry of the rotors Meshchersky I.V. [1], Kosmodemyanskyi A.A. [3], Popikov O.O. [4].

Among the works devoted to the dynamics of bodies of variable mass, the classical works of I.V. Meshcherskyi, I.I. Artobolevskyi, M.E. Zhukovskyi, I.I. Blekhman, A.A. Kosmodemyanskyi, L.G. Loitsyanskyi, A. I. Lurie, F. R. Gantmacher, R. Appell, E. Routh, J. Pollard, and others. It is known Meshchersky I.V. [1], Kosmodemyanskyi A.A. [2], Popikov O.O. [4], that rotors with variable mass have variable inertial parameters and variable geometry. Studies Bykov V.G.[5, 6, 8], Kovachev A.S. [9], Zaitsev N.N. [11, 10] are devoted to the regularities of the dynamics of rotors of variable mass in a nonlinear setting. A significant part of research is devoted to the problems of balancing, changing resonance frequencies, minimizing the dynamic reactions of supports, and identifying the limits of the asymptotic stability of rotor dynamics Kurakin A.D. [15], Degtyarev S.A. [16], Horbenko A.N. [17, 18, 19]. Models of the dynamics of rotors in a nonlinear setting with infinitely large turns are given in Sorokin F.D. [13, 12]. In Kurakin A.D. [15], Degtyarev S.A. [16], Makarov A.A.[14], the peculiarities of the nonlinear dynamics of rotary machines with a controlled change of friction in the supports, impulse contact interaction with the stator and the presence of damage such as cracks are indicated. The influence of the anisotropy of moments of inertia and the definition of critical modes of nonlinear dynamics are given in Horbenko A.N. [19], Volkova N.V. [20], Gorovoi, S.A. [21]. Possibilities of dynamic monitoring of rotors of compressors of Ukraine's state-run transmission system are studied in Krivoruchko V.T. [22], and accelerated resource forecasting of such systems is given in Grabar I.G. [24,25]. Reduction of vibrations in rotors using passive balancing devices and their mathematical modeling, as well as a four-ball balancer design proposed by Makram M. [23]

Despite the large number of publications devoted to the dynamics of rotors with a variable mass, the issues of modeling the dynamics of rotors with a variable mass in an explicit form, with obtaining convenient engineering formulas, remain poorly studied. Such models make it possible to propose a strategy for managing the operating modes of rotary machines and significantly increase their productivity and product quality. Therefore, the study of the dynamics of technological machines with rotors of variable mass is interesting and relevant from both a theoretical and a practical point of view.

Formulation of the problem.

Variable mass rotors are quite widespread in modern technological and transport machines (rolls, drums, spindles, coils for winding or unwinding threads, ropes, tapes), heavy engineering, power engineering, instrumentation, etc.(1-4). A fundamental feature of such problems is the variability of mass and geometry parameters over time. Dynamics, vibrations, change of natural frequencies, minimization of negative consequences, minimization of dynamic components in supports, etc. In modeling the dynamics of rotors with a change in mass, it is conditionally possible to distinguish three classes of problem formulation:

1. $V=const$ – constant linear speed of winding (unwinding) tape (strip)
2. $\omega=const$ – constant angular speed of the rotor of the winding-unwinding machine
3. $V(t)=var$; $\omega(t)=var$ is the general case.

Theoretical studies. In this work, we will use the constraint 1 - $V=const$. As shown above, the rotors of winding and unwinding machines, tapes, threads, ropes, rolls change their mass m , radius r , moment of inertia I_x over time:

$\begin{aligned} m &= var \\ r &= var \\ I_x &= var \end{aligned}$	(1)
--	-----

As a result, variable torque M_{kp} is required for the drive shaft, such rotors, with variable angular velocity ω and variable value of power N :

$\begin{aligned} M_{kp} &= var \\ \omega &= var \\ N &= var \end{aligned}$	(2)
--	-----

The differential equations of motion of the rotor can be written in a general form (in a linear formulation):

$\ddot{\varphi}_x I_x = M_{kp} - M_m$	(3)
---------------------------------------	-----

where M_T is the reduced moment of friction.

To solve (3) under general initial conditions:

$\begin{aligned} \varphi_x /_{t=0} &= \varphi_0 \\ \omega_x /_{t=0} &= \dot{\varphi}_x /_{t=0} = \dot{\varphi}_{x0} \end{aligned}$	(4)
--	-----

it is necessary to define functional dependencies:

$m(t); r(t); I_x(t)$	(5)
----------------------	-----

It follows from (5) that with variable $I_x(t)$ the differential equation of the rotor motion (3) is only a partial case, that is, an approximation for $I_x \approx const$.

For the general case of the problem formulation, we will use one of the central theorems of dynamics - the

theorem on the change of the momentum of the amount of motion:

$$\frac{d\vec{L}}{dt} = \vec{M}^e \quad (6)$$

For rotors with two fixed wheelbarrows, that is, a fixed axis of rotation OX , the projection of the vector equation (6) onto this axis gives:

$$\frac{dL_x}{dt} = M^x \quad (7)$$

Where:

$$L_x = I_x \cdot \omega_x; M^x = M_{kp} - M_m \quad (8)$$

It follows from (7)-(8) that it is possible to build a mathematical model of the dynamics of the variable mass rotor, if it is possible to build the functional dependencies (5).

Case 1. $V = \text{const}$

Let the speed of the winding tape:

$$V = \frac{dl}{dt} = \text{const} \quad (9)$$

where $l(t)$ is the length of the tape.

Case (9) corresponds to the conditions of minimizing the effects of jerks and shocks in the system, which means minimizing changes in the tension force $T(t)$ of the winding (unwinding) tape or web. In the case of collecting straw into a roll (9) corresponds to the condition of the movement of the baler at a constant speed, which from a practical point of view is also quite convenient for practical implementation.

Assumptions of the model: Let a tape of thickness h be fed to a drum of radius r_0 at a constant speed V .

Determine $r(t)$; $\omega(t)$; $\varphi(t)$; $I_x(t)$ in an explicit form as a function of time.

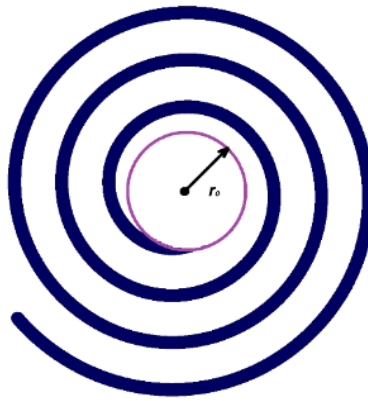

Fig. 1. To the derivation of the dependencies $M_{np}(t)$ and $\omega(t)$

As follows from Fig. 1, the current radius r and the length of the i -th turn l_i can be expressed:

i	r_i	l_i	(10)
1	$r_1 = r_0 + h$	$l_1 = 2\pi(r_0 + h)$	
2	$r_2 = r_0 + 2h$	$l_2 = 2\pi(r_0 + 2h)$	
...	...	...	
n	$r_n = r_0 + nh$	$l_n = 2\pi(r_0 + nh)$	

Then the total length of the wound tape

$$l_{\Sigma} = \sum_{i=1}^n l_i = 2\pi \left[\underbrace{\left(r_0 + r_0 + r_0 + \dots + r_0 \right)}_{n \text{ разів}} + h(1 + 2 + 3 + \dots + n) \right] = \quad (11)$$

$$= 2\pi \left[nr_0 + h \frac{n+1}{2} \cdot n \right] = 2\pi n \left[r_0 + \frac{h}{2}(n+1) \right]$$

This allows you to determine the number of turns n , as

$$n = \frac{r_{\max} - r_0}{h}; nh = r_{\max} - r_0 \quad (12)$$

It follows from (11)-(12).

$$l_{\Sigma} = \frac{2\pi}{h}(r_{max} - r_0) \left(r_0 + \frac{r_{max} - r_0 + h}{2} \right) =$$

$$= \frac{2\pi}{h}(r_{max} - r_0) \left(\frac{r_{max} + r_0 + h}{2} \right) \quad (13)$$

For $h \ll (r_{max} - r_0)$ it follows from (13).

$$l_{\Sigma} \approx \frac{2\pi}{h}(r_{max} - r_0) \left(\frac{r_{max} + r_0}{2} \right) \approx \frac{\pi}{h}(r_{max}^2 - r_0^2) \quad (14)$$

(14) allows you to find the total time of the winding roll t_{Σ} :

$$t_{\Sigma} = \frac{l_{\Sigma}}{V} = \frac{\pi}{hV}(r_{max}^2 - r_0^2) \quad (15)$$

As in the case of (10), when $V = \text{const}$, it allows to calculate ω_i and Δt_i for each turn

i	ω_i	Δt_i	(16)
1	$\omega_1 = \frac{V}{r_0 + h}$	$\Delta t_1 = \frac{2\pi}{\omega_1} = \frac{2\pi(r_0 + h)}{V}$	
2	$\omega_2 = \frac{V}{r_0 + 2h}$	$\Delta t_2 = \frac{2\pi}{\omega_2} = \frac{2\pi(r_0 + 2h)}{V}$	
3	$\omega_3 = \frac{V}{r_0 + 3h}$	$\Delta t_3 = \frac{2\pi}{\omega_3} = \frac{2\pi(r_0 + 3h)}{V}$	
...	...	...	
N	$\omega_n = \frac{V}{r_0 + nh}$	$\Delta t_n = \frac{2\pi}{\omega_n} = \frac{2\pi(r_0 + nh)}{V}$	

The values of ω_n and Δt_n make it possible to obtain the functional dependence of $\omega(t)$ without the parameter n . However, before that, it is necessary to obtain the sum of $\Delta t_{i\Sigma}$ in order to obtain the total time from the start of winding to reaching the i -th turn:

Therefore :

i	Δt_i	$t_{i\Sigma}$	(17)
1	$\Delta t_1 = \frac{2\pi}{V}(r_0 + h)$	$t_{1\Sigma} = \frac{2\pi}{V}(r_0 + h)$	
2	$\Delta t_2 = \frac{2\pi}{V}(r_0 + 2h)$	$t_{2\Sigma} = \Delta t_1 + \Delta t_2 = \frac{2\pi}{V}(r_0 + h) + \frac{2\pi}{V}(r_0 + 2h)$	
3	$\Delta t_3 = \frac{2\pi}{V}(r_0 + 3h)$	$t_{3\Sigma} = \Delta t_1 + \Delta t_2 + \Delta t_3 = \frac{2\pi}{V}[r_0 + h + r_0 + 2h + r_0 + 3h]$	
....	...	...	
TN	$\Delta t_n = \frac{2\pi}{V}(r_0 + nh)$	$t_{n\Sigma} = \Delta t_1 + \Delta t_2 + \dots + \Delta t_n = \frac{2\pi}{V} \left[nr_0 + \frac{n+nh}{2} \cdot n \right] = \frac{2\pi}{V} n \left[r_0 + \frac{h}{2}(n+1) \right]$	

The current time (17) and the value of ω_n from (16) allow us to write the dependence between ω_n and $t_{\Sigma n}$ in a parametric form:

$$\begin{cases} \omega_n = \frac{V}{r_0 + nh} \\ t_{\Sigma n} = \frac{2\pi}{V} n \left[r_0 + \frac{h}{2}(n+1) \right] \end{cases} \quad (18)$$

From the second equation of system (18), it is easy to obtain the equation with respect to n :

$$n^2 \frac{h}{2} + n \left(r_0 + \frac{h}{2} \right) - t \cdot \frac{V}{2\pi} = 0 \quad (19)$$

The solution of which gives

$$nh = \sqrt{\left(r_0 + \frac{h}{2}\right)^2 + \frac{hV}{\pi} \cdot t} - r_0 - \frac{h}{2} \quad (20)$$

Substitute nh into the first equation of system (18):

$$\omega(t) = \frac{V}{\sqrt{\left(r_0 + \frac{h}{2}\right)^2 + \frac{hV}{\pi} \cdot t} - \frac{h}{2}} \quad (21)$$

(21) allows you to functionally set the dependence of the angular speed of the rotor on the time t , which starts from the beginning of winding the roll. For the thickness of the wound layer $h \ll r_{min}$, the value $h/2$ is neglected, as it is infinitely small of a higher order of smallness. Then:

$$\omega(t) = \frac{V}{\sqrt{r_{min}^2 + \frac{hV}{\pi} \cdot t}} \quad (22)$$

Table 1 shows the estimate of the approximation error (22)

h/r_{min}	0,1	0,01	0,001	0,0001	0,00001
$\delta, \%$	5%	0,5%	0,05%	0,005%	0,0005%

It follows from (21)-(22) that the angular velocity of the rotor is inversely proportional to the winding time to the power of 0.5. Approximation (22) allows you to obtain engineering formulas for calculating other rotor parameters from time. In particular, the dependence on time of the current radius of the rotor:

$$r(t) = \sqrt{r_{min}^2 + \frac{hV}{\pi} t} \quad (23)$$

variable mass of the rotor from the time of winding:

$$m(t) = m_0 + V \rho_{II} \cdot t \quad (24)$$

moment of inertia of the rotor from the time of winding:

$$I_x(t) = \frac{[m_0 + V \rho_{II} \cdot t] \left[r_{min}^2 + \frac{hV}{\pi} t \right]}{2} \quad (25)$$

moment of the amount of movement of the rotor from the time of winding:

$$L(t) = I_x \omega = \frac{V}{2} [m_0 + V \rho_{II} t] \sqrt{r_{min}^2 + \frac{hV}{\pi} t} \quad (26)$$

derivative dL/dt :

$$\frac{dL}{dt} = \frac{V}{4} \cdot \frac{2V \rho_{II} \left(r_{min}^2 + \frac{hV}{\pi} t \right) + (m_0 + V \rho_{II} \cdot t) \frac{hV}{\pi}}{\sqrt{r_{min}^2 + \frac{hV}{\pi} t}} \quad (27)$$

In this way, the approximation (22) - (27) was obtained - the functional dependence of the dynamic parameters of the rotor on the winding time. These dependencies are completely determined by the winding speed $V=const$, the tape thickness h and the drum radius r_{min} . The obtained dependencies (22) - (27) allow solving engineering problems of the dynamics of a rotor of variable mass when winding (unwinding) a layer of constant thickness with a constant linear speed of winding.

As a result of the research, a mathematical model of the dynamics of the rotor of variable mass was built and the regularities of its movement in a wide range of parameters were revealed - when the mass of the rotor and its moment of inertia change by 10-100 times. This makes it possible to carry out a dynamic analysis of the movement of the rotor and to choose rational technological parameters of the machine, as well as to propose a methodology for choosing the optimal modes of operation of units with rotors of variable mass, in particular - for unwinding and winding machines according to the criterion of the limit stresses in the winding material (rope, tape, canvas). On the basis of these models, algorithms and instrumental tools for the design of rotary machines operating under conditions of changes in the mass-dimensional and inertial parameters of the system are proposed. The proposed models allow working out optimal control modes, in particular, in a significant part (more than 80%) in a computer experiment, significantly automating engineering calculations, creating a CAD subsystem "Dynamic analysis and control of rotary machines of variable mass and dimensional characteristics" and the corresponding hardware and software complex. This is relevant both at the design stage and at the stage of operation of such machines. The

obtained results make it possible to improve the calculations of the dynamics of rotors of variable mass and to determine the limit modes of operation of the units according to the specified criteria.

Application example.

The rotor of the longitudinal cutting state has the following parameters:

$$r_{\min}=0,15 \text{ m}; r_{\max}=0,9 \text{ m}; B=1,8 \text{ m}; h=10^{-4} \text{ m}$$

$$\rho_1=0,144 \text{ kg/m}^l; \rho_2=0,080 \text{ kg/m}^2; \rho_3=800 \text{ kg/m}^3; V=5 \text{ m/s}$$

$$l=(r_{\max}^2 - r_{\min}^2) \cdot \pi / h = 24739 \text{ m}$$

$$m_{\text{var}} = B \cdot L \cdot \rho_2 = 3562 \text{ kg}; m_0 = \pi \cdot r_{\min}^2 \cdot B \cdot \rho_{\text{steel}} = 1018 \text{ kg}$$

$$m_{\Sigma \text{rotor}} = m_0 + m_{\text{var}} = 4580 \text{ kg}; h/r_{\min} = 10^{-4}/0,15 = 0,00066. \text{ then } \delta = 0,033 \%$$

The simulation data of the dynamic parameters of the rotor are shown in Fig. 2-Fig. 7.

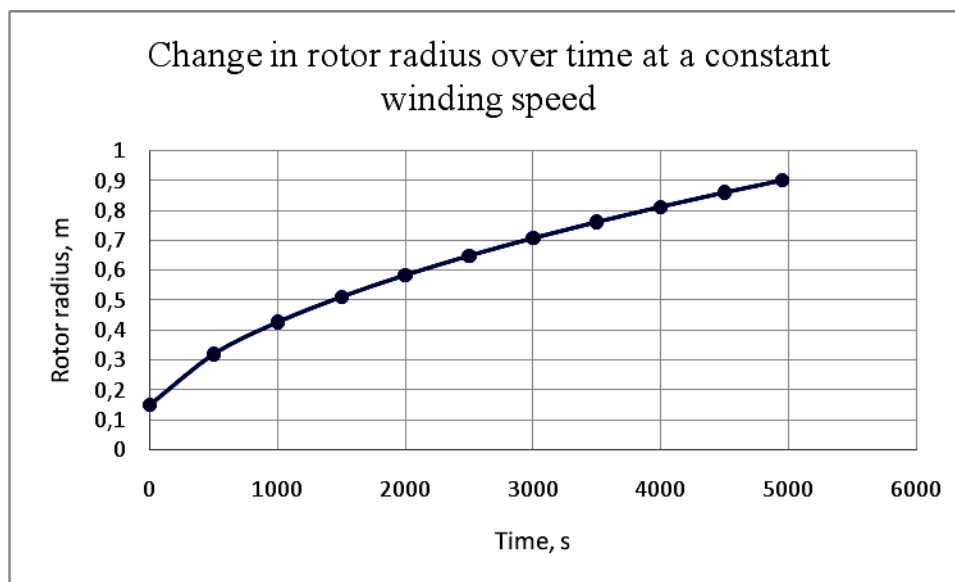

Fig. 2. Change in rotor radius as a function of winding time

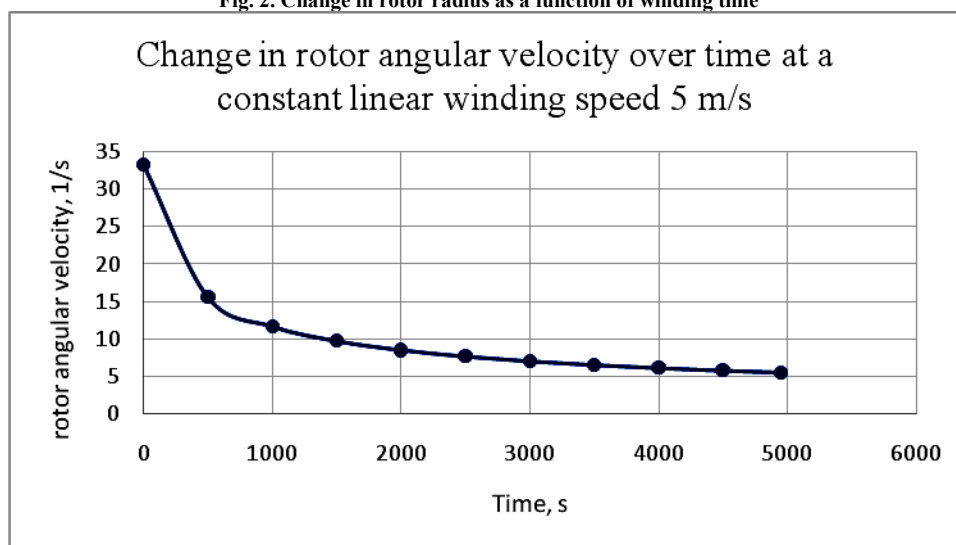

Fig. 4. Dynamics of the moment of inertia of the rotor from the time of winding

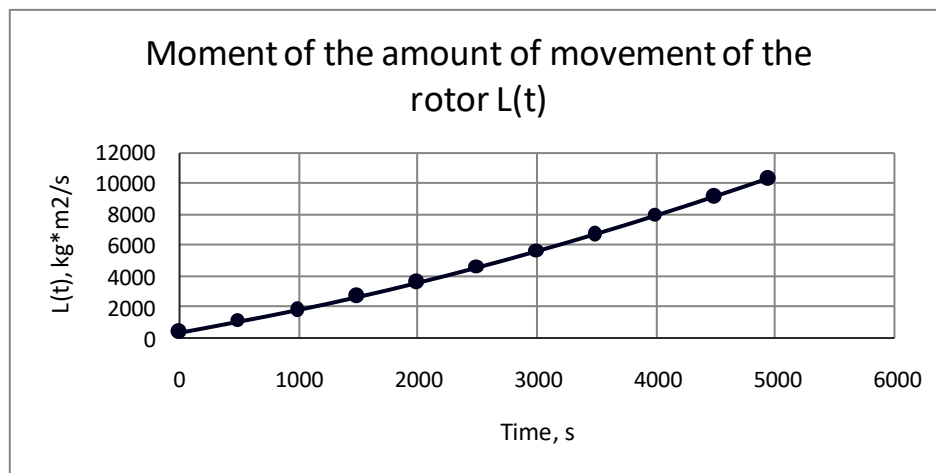

Fig. 5. Dynamics of the moment of the amount of movement of the rotor from the time of winding

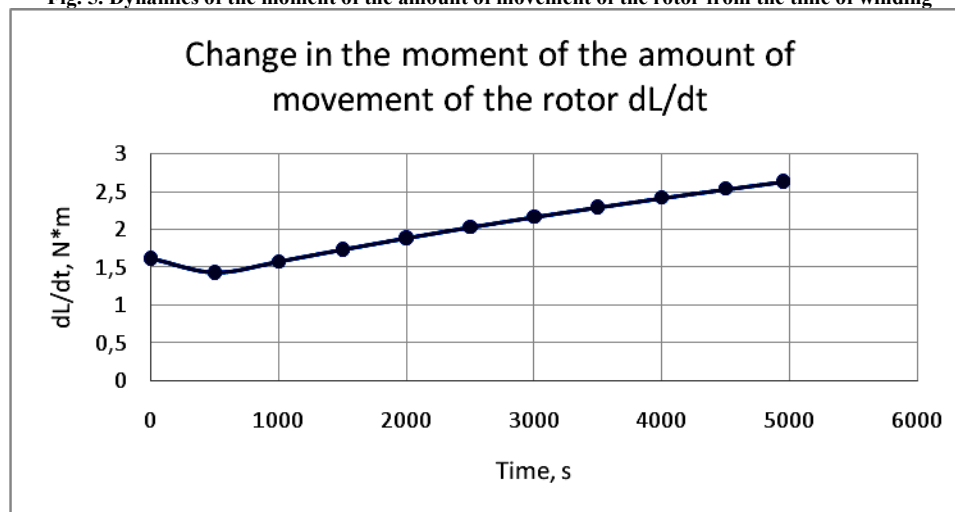

Fig. 6. Dynamics of the derivative of the moment of the amount of movement of the rotor during the winding process

Conclusions

1. As a result of the simulation, the equations of the dynamics of the variable-mass rotor as a function of the winding (unwinding) time were obtained in an explicit form in a nonlinear formulation.
2. Obtained engineering formulas for changing the winding radius, angular velocity of the rotor, moment of movement and its derivative as explicit functions of time, which allow to program the monitoring and control system for the process in real time (on line).
3. On the example of specific technological equipment - a longitudinal cutting machine - the proposed models were tested and implemented in production at several paper enterprises in Ukraine and Europe

References

1. Meshchersky I. V. Dynamics of a point of variable mass // In book. I. V. Meshcherskyi. Works on the mechanics of bodies of variable mass. Ed. 2nd - M.: GITTL, 1952. - 280 p. pp. 37-188.
2. Encyclopedia of mechanical engineering XXL [Electronic resource]. – Access mode: <http://mash-xxl.info/info/138394/>
3. Kosmodemyanskyi A.A. A Course in Theoretical Mechanics. Part 2.– M.: Education. -1966. - 400 p. – Access mode: <https://lavkababu.in/kurs-teoreticheskoy-mehaniki-kinematika-dinamika-886189/>.
4. O.O. Popikov. Dynamics of unbalanced rotors of variable mass on fluid friction bearings. - Autoref.diss.Ph.D. - Eagle. -2008. - 19 s Access mode: <https://fizmathim.com/dinamika-nesbalansirovannyh-rotorov-peremennoy-massy-na-podshipnikah-zhidkostnogo-treniya>.
5. Bykov V. G., Kovachev A. S. Dynamics of a Rotor with an Eccentric Ball AutoBalancing Device, Vestnik St. Petersburg Univ.: Math. 47, issue 4, 173–180 (2014). <https://doi.org/10.3103/S1063454114040037>.
6. Bykov V. G., Kovachev A. S. On stability of unbalanced steady-state motions of a rotor with eccentric ball self-balancing device, International Conference on Mechanics - Seventh Polyakhov's Reading; St. Petersburg, February 2–6, 2015. IEEE Xplore Digital Library, 7106720 (2015). <https://doi.org/10.1109/POLYAKHOV.2015.7106720>.
7. Bykov V. G., Kovachev A. S. Passage through resonance of a statically unbalanced rotor with an imperfect autobalancing device, Vestnik St. Petersburg Univ.: Math. 50, issue 4, 398–405. 2017.

<https://doi.org/10.3103/S1063454117040057>.

8. Bykov V. G., Kovachev A. S. Dynamics of a statically unbalanced rotor with an elliptical spherical self-balancing device // Herald of St. Petersburg University. Maths. Mechanics. Astronomy. 2019. Vol. 6 (64). issue 3. P. 452–462. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu01.2019.310>.

9. Kovachev, A. S. Balancing of a dynamically unbalanced rotor taking into account the imperfection of self-balancing devices. Herald of St. Petersburg University. Maths. Mechanics. Astronomy, 2(4), 606–616. extracted from <https://math-mech-astr-journal.spbu.ru/article/view/11197>.

10. Zaitsev N.N., Zaitsev D.N., Mineev D.A. Simulation of the dynamics of a single-disc rotor with a ball autobalancer in transient and steady modes of rotation. Aerospace engineering. 2019. No. 57 148 DOI: 10.15593/2224-9982/2019.57.12.

11. Zaitsev N.N., Zaitsev D.N., Makarov A.A. Engineering analysis of established modes of a single-disc rotor with a multi-row layered autobalanced device. Bulletin of the Russian National Institute of Polytechnic University. Aerospace engineering. 2017. No. 48 43 DOI: 10.15593/2224-9982/2017.48.05.

12. F.D. Sorokin. A new way of describing large revolutions for the problems of rotor dynamics problems of mechanical engineering and machine reliability 2019, No. 7, p. 30–37 DOI: 10.1134/S0235711919070137.

13. Sorokin F.D., Zhang H. Kinematically accurate division of a large turn into axial and transverse in problems of rotor dynamics. Engineering Journal: Science and Innovations # 10•2018 DOI: 10.18698/2308-6033-2018-10-1815.

14. Makarov A.A., Zaitsev N.N. Engineering and theoretical problems of the application of labyrinth seals in high-speed rotor machines. Aerospace engineering. 2015. No. 42 61.

15. Kurakin A.D., Nyhamkin M.Sh., Semenov S.V. Dynamics of an unbalanced flexible rotor in anisotropic supports in contact with the stator. - the bulletin of the pnip. Mechanics No. 4, 2016 PNRPU Mechanics Bulletin. - DOI 10.15593/perm.mech/2016.4.21 <http://vestnik.pstu.ru/mechanics/about/inf/>.

16. Degtyarev S.A., Kutakov M.N. (2015) Dynamics of rotors with a crack in the shafts Electronic magazine "Airspace motorbuilding". 2015 No. 79, p. 1-22. Access mode: www.mai.ru/science/trudy/.

17. Horbenko A.N. Dynamic properties of an asymmetrically installed rotor with inertial anisotropy / A.N. Horbenko // Eastern European journal of advanced technologies. - 2014. - 3/7 (69). - P. 8–16. - DOI: 10.15587/1729-4061.2014.24484.

18. Horbenko A.N. A.N. Horbenko // Science and education. MGTU named after N.E. Bauman. - 2015. - No. 12. - p. 266-294. - DOI: 10.7463/1215.0827773.

19. Horbenko A.N. The influence of an autobalancer on the critical speeds of rotation of a two-resistance rotor / A.N. Horbenko // Science and education. MGTU named after N.E. Bauman. - 2016. - No. 10. - p. 143-167. - DOI: 10.7463/1016.0847756.

20. Volkova N.V., Golovanov V.I. Frequencies of free oscillating damped rotor mechanisms. Dynamics and Vibroacoustics, 4 (4) – 2018 - DOI: 10.18287/2409-4579-2018-4-4-37.

21. Gorovoi, S. A. Experimental - calculated determination results angular rigidity of slot seal. Bulletin of Sumy National Agrarian University. The Series: Mechanization and Automation of Production Processes, (1 (43), 34-38. <https://doi.org/10.32845/msnau.2021>.

22. Krivoruchko V.T., Navalnev M.I. Automation of geodetic monitoring of compressor station equipment Technical diagnostics and non-destructive testing No. 3, 2018, p. 35-42. - DOI: <http://dx.doi.org/10.15407/tdnk2018.03.04>.

23. Makram M., Kossa S.S., Khalil M.K., Nemnem A.F., G. Samer G. Experimental investigation of ABB effect on unbalanced rotor vibration // J. of Coupled Systems and Multiscale Dynamics. - 2017. - Vol. 5. - P. 225–231. DOI: 10.1166/jcsmd.2017.1135.

24. Grabar I.G. Thermal Activation Analysis and Fracture Synergies. - Zhytomyr. - Live. - 2002. - 312 p.

25. Grabar I. Nanochaos in raising a machine reliability and the creation of eternal Structures. CHAOS 2017 - Proceedings: 10th Chaotic Modeling and Simulation International Conference, pp. 261 -275, <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85072586852&origin=resultslist>

Література

1. Мещерский И. В. (1952) Динамика точки переменной массы // В кн. И. В. Мещерский. Работы по механике тел переменной массы. Изд. 2-е. - М.: ГИТТЛ, 1952. - 280 с. стр.37-188.

2. Энциклопедия по машиностроению XXL [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mash-xxl.info/info/138394/>

3. Космодемьянский А.А. Курс теоретичної механіки. Ч.2.– М.: Освіта. -1966. – 400 с. – Режим доступу: <https://lavkababuin.com/kurs-teoreticheskoy-mehaniki-kinematika-dinamika-886189/>

4. Попіков О.О. Динаміка незбалансованих роторів змінної маси на підшипниках рідинного тертя. – Автореф.дис.к.т.н. – Орел. -2008. – 19 с. Режим доступу: <https://fizmathim.com/dinamika-nesbalansirovannyh-rotorov-peremennoy-massy-na-podshipnikah-zhidkostnogo-treniya>.

5. Bykov V. G., Kovachev A. S. (2014) Dynamics of a Rotor with an Eccentric Ball AutoBalancing Device, Vestnik St. Petersburg Univ.: Math. 47, issue 4, 173–180 (2014). <https://doi.org/10.3103/S1063454114040037>

6. Bykov V. G., Kovachev A. S.(2015) On stability of unbalanced steady-state motions of a rotor with eccentric ball autobalancing device, International Conference on Mechanics — Seventh Polyakhov's Reading; St. Petersburg, 2–6 February 2015. IEEE Xplore Digital Library, 7106720 (2015). <https://doi.org/10.1109/Polyakhov.2015.7106720>

7. Bykov V. G., Kovachev A. S.(2017) Passage through resonance of a statically unbalanced rotor with an imperfect autobalancing device, Vestnik St. Petersburg Univ.: Math. 50, issue 4, 398–405 (2017). <https://doi.org/10.3103/S1063454117040057>.

8. Быков В. Г., Ковачев А. С.(2019) Динамика статически неуравновешенного ротора с эллиптическим шаровым

- автобалансирующим устройством // Вестник Санкт-Петербургского университета. Математика. Механика. Астрономия. 2019. Т. 6 (64). Вып. 3. С. 452–462. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu01.2019.310>.
9. Ковачев, А. С. (2015). Балансировка динамически неуравновешенного ротора с учетом неидеальности автобалансирующих устройств. Вестник Санкт-Петербургского университета. Математика. Механика. Астрономия, 2(4), 606-616. извлечено от <https://math-mech-astr-journal.spbu.ru/article/view/11197>.
10. 10. Зайцев Н.Н., Зайцев Д.Н., Минеев Д.А. Моделирование динамики однодискового ротора с шаровым автобалансиром на переходных и установившихся режимах вращения. Вестник ПНИПУ. Аэрокосмическая техника. 2019. № 57 148 DOI: 10.15593/2224-9982/2019.57.12.
11. Зайцев Н.Н., Зайцев Д.Н., Макаров А.А. (2017) Инженерный анализ установившихся режимов однодискового ротора с многорядным шаровым автобалансирующим устройством. Вестник ПНИПУ. Аэрокосмическая техника. 2017. № 48 43 DOI: 10.15593/2224-9982/2017.48.05.
12. Сорокин Ф.Д. Новый способ описания больших поворотов для задач роторной динамики. Проблемы машиностроения и надежности машин. 2019, № 7, с. 30–37 DOI: 10.1134/S0235711919070137.
13. Сорокин Ф.Д., Чжан Х. Кинематически точное разделение большого поворота на осевой и поперечный в задачах роторной динамики. Инженерный журнал: наука и инновации # 10-2018. DOI: 10.18698/2308-6033-2018-10-1815.
14. Макаров А.А., Зайцев Н.Н. Инженерные и теоретические задачи применения лабиринтных уплотнений в высокоскоростных роторных машинах. Вестник ПНИПУ. Аэрокосмическая техника. 2015. № 42 61.
15. Куракин А.Д., Нихамкин М.Ш., Семенов С.В. Динамика неуравновешенного гибкого ротора в анизотропных опорах при контакте со статором. - Вестник ПНИПУ. Механика № 4, 2016 PNRPU Mechanics Bulletin. - DOI 10.15593/perm.mech/2016.4.21 <http://vestnik.pstu.ru/mechanics/about/inf/>.
16. Дегтярев С.А., Кутаков М.Н. Динамика роторов с трещиной в валах Электронный журнал «Труды МАИ». Выпуск № 79 Режим доступа: www.mai.ru/science/trudy/.
17. Горбенко А.Н. О динамических свойствах несимметрично установленного ротора с инерционной анизотропией / А.Н. Горбенко // Восточно-Европейский журнал передовых технологий. – 2014. – 3/7 (69). – С. 8–16. – DOI: 10.15587/1729-4061.2014.24484.
18. Горбенко А.Н. Массо-инерционные характеристики и безразмерные уравнения движения двухопорного ротора с автобалансиром с учетом массы компенсирующих грузов / А.Н. Горбенко // Наука и образование. МГТУ им. Н.Э. Баумана. – 2015. – № 12. – с. 266-294. – DOI: 10.7463/1215.0827773.
19. Горбенко А.Н. Влияние автобалансира на критические скорости вращения двухопорного ротора / А.Н. Горбенко // Наука и образование. МГТУ им. Н.Э. Баумана. – 2016. - № 10. - с. 143-167. - DOI: 10.7463/1016.0847756.
20. Волкова Н.В., Голованов В.И. Частоты свободных колебаний амортизированных роторных механизмов. Динамика и виброакустика, 4 (4) – 2018 - DOI: 10.18287/2409-4579-2018-4-4-37.
21. Gorovoi, S. A. Experimental - calculated determination results angular rigidity of slot seal. Bulletin of Sumy National Agrarian University. The Series: Mechanization and Automation of Production Processes, (1 (43), 34-38. <https://doi.org/10.32845/msnau.2021.1>.
22. Криворучко В.Т., Навальнев М.І. Автоматизація геодезичного моніторингу устаткування компресорних станцій Технічна діагностика і неруйнівний контроль №3, 2018, С. 35-42. - DOI: <http://dx.doi.org/10.15407/tdnk2018.03.04>.
23. Makram M., Kossa S.S., Khalil M.K., Nemnem A.F., G. Samer G. Experimental investigation of ABB effect on unbalanced rotor vibration // J. of Coupled Systems and Multiscale Dynamics. – 2017. – Vol. 5. – P. 225–231. DOI: 10.1166/jcsmd.2017.1135.
24. Грабар І.Г. Термоактиваційний аналіз та синергетика руйнування. – Житомир: ЖІТІ. – 2002. – 312 с.
25. Grabar I. Nanochaos in raising a machine reliability and the creation of eternal structures. CHAOS 2017. - Proceedings: 10th Chaotic Modeling and Simulation International Conference, pp. 261 -275. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85072586852&origin=resultslist>

ГОМЕЛЯ МИКОЛА

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0003-1165-7545

e-mail: m.gomelya@kpi.ua

ТРУС ІННА

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-6368-6933

e-mail: inna.trus.m@gmail.com

БАКУЛЕНКО АННА

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0003-1035-9175

e-mail: nataliya@gmail.com

ФАТЕЄВ ДАНИЛО

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

e-mail: deneksov228@gmail.com

ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОЧИЩЕННЯ ВОДИ ВІД НІТРАТІВ МЕТОДОМ ЗВОРОТНОГО ОСМОСУ

В роботі наведено результати досліджень зворотно-осмотичного очищення води від нітратів при вихідних концентраціях 3,0; 10,0; 30,0 та 150,0 мг/дм³. Встановлено, що мембрана низького тиску має високі значення продуктивності при низьких показниках селективності по аніонах.

Ключові слова: зворотній осмос, вилучення нітратів, продуктивність, селективність, перміат, концентрат.

GOMELYA MUKOLA

Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

TRUS INNA

Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

VAKULENKO ANNA

Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

FATIEIEV DANYLO

Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

DEFINITION OF THE EFFICIENCY OF NITRATE REMOVAL FROM WATER USING THE REVERSE OSMOSIS METHOD

Nitrates are usually present in all natural water bodies. Their source is usually agricultural production, municipal and domestic wastewater, and surface runoff. Elevated concentrations of nitrates in drinking water pose a serious threat to both the environment and human health, and their removal and content control are quite relevant. The content of nitrates in drinking water is regulated by the requirements of regulatory documents and, according to the recommendations of the World Health Organization, should not exceed 50 mg/dm³. Since nitrates are stable and highly soluble water anions with low precipitation or adsorption capabilities, they are quite difficult to remove from water. Currently, processes such as electrodialysis, reverse osmosis, ion exchange, catalytic and biological degradation are used to purify water from nitrates. The choice of a specific method for removing nitrates from water is determined by the technical means of purification, the ultimate purpose of the purified water, the cost, and the degree of purification. Baromembrane methods, in particular reverse osmosis methods, are promising, but their possibilities for nitrate removal have not been sufficiently studied. The reverse osmosis process for the removal of nitrates from water has been studied. A module with a low-pressure Filmtec TW30-1812-50 membrane was used for reverse osmosis water purification from nitrates. The efficiency of nitrate removal on a reverse osmosis membrane was low, and the selectivity of the membrane increased with increasing permeate recovery from 10 to 90% at an initial nitrate concentration of 3.0 mg/dm³, from 34.32 to 72.90%, at 10.0 mg/dm³, from 37.14 to 69.20%; at 30.0 mg/dm³, within 74.86-81.92%, and at 150.0 mg/dm³, within 82.92-83.11%. In general, selectivity increased with increasing nitrate concentration in the water. The residual nitrate concentrations in the water were significant in almost all cases and often exceeded the permissible level in drinking water. At the same time, the nitrate content in the concentrates was low, which complicates the problem of their disposal.

Keywords: reverse osmosis, nitrates, water purification, selectivity, concentration.

Постановка проблеми

Підвищення концентрації нітратів спостерігається в ґрунтових водах та поверхневих водах по всій земній кулі, в основному внаслідок інтенсивного внесення добрив. Також джерелом нітратів є комунально-побутові стічні води та природні процеси нітрифікації [1, 2]. Допустима концентрація нітратів у питній воді не повинна перевищувати 50 мг/дм³.

Аналіз останніх джерел

Зворотний осмос (ЗО), електродіаліз (ЕД), іонообмінні (ІО), сорбційні та біологічні технології можуть бути дуже ефективно застосовані для денітрифікації води [3, 4]. Кожна з цих технологій має свої переваги та недоліки.

Використання біологічних методів передбачає відновлення нітратів до газоподібного азоту відбувається за схемою:

Проте біологічні методи відновлення нітратів доцільно використовувати лише при очищенні стічних вод. Внаслідок вторинного забруднення води їх використання обмежене при підготовці питної води. Те ж саме стосується і методів хімічного та електрохімічного відновлення.

Основним обмеженням широкого впровадження ЗО, ЕД та ІО технологій є утилізація концентрату, що утворюється в процесі опріснення [5]. В процесі ЗО очищення води концентрат може складати приблизно від 10 % до 50 % об'єму очищеної води, залежно від якості вихідної води. Використання методів ЗО буде ефективним лише за умови розробки доцільних способів переробки концентратів. Для переробки концентрату можна використовувати випарні ставки, проте це досить дорогий спосіб, більш економічним є: *відправка* на очисні споруди, біодеградація концентрованих відходів, зменшення об'єму *методами* (на заводах) ЕД, зрошення полів та використання для поливу, що є дуже зручним способом утилізації концентрату. Тому для цього дослідження було обрано технологію ЗО, оскільки вона дуже ефективна для опріснення води.

Метою роботи є дослідження ефективності зворотно-осмотичного очищення води від нітратів різної концентрації в залежності від ступеню відбору перміату.

Виклад основного матеріалу

Мембранні процеси очищення води від нітратів проводили при використанні касет із зворотно-осмотичною мембраною низького тиску Filmtec TW30-1812-50. Як середовище використовували на першому етапі розчин нітрату натрію з концентрацією по нітратах 3,0 мг/дм³, на кожному наступному етапі в якості вихідного розчину брали концентрат, отриманий на попередній стадії очищення. Концентрації розчинів нітратів становили 3,0; 10,0; 30,0; 150,0 мг/дм³. Початковий об'єм розчину складав 10,0 дм³. Даний розчин з допомогою насоса подавали на зворотно-осмотичний фільтр з картриджем, який містив мембрану Filmtec TW30-1812-50. У мірний циліндр відбирали перміат об'ємом 1 дм³. Концентрат повертали у ємність з робочим розчином. Тиск у системі підтримували, регулюючи подачу води насосом та краном витрати концентрату. Пропускали 9,0 дм³ води, відбираючи проби по 1,0 дм³. У кожній пробі перміату визначали концентрацію нітратів. Для кожної проби перміату визначали аналітично та розраховували математично вміст нітратів у концентраті. За допомогою секундоміра відмічали час, за який відбирається 1 дм³ перміату.

Концентрацію нітратів визначали потенціометричним методом при використанні іон-селективного електроду АС0117А.

Для розрахунку селективності мембрани (R , %) використовували формулу:

$$R = \frac{C_0 - C_n}{C_0} \cdot 100, \% \quad (1)$$

де R – селективність мембрани, %; C_0 та C_n – концентрація нітратів у вихідному розчині та перміаті, відповідно.

Для розрахунку концентрації нітратів в i -й пробі концентрату (C_{ki} , мг/дм³) використовували формулу:

$$C_{ki} = \frac{V_0 \cdot C_0 - \sum_{i=1}^n (C_{ni} \cdot V_{ni})}{V_0 - \sum_{i=1}^n V_{ni}}, \frac{\text{мг}}{\text{дм}^3}, \quad (2)$$

де C_{ki} – концентрація нітратів у концентраті після відбору i -ї проби перміату, мг/дм³; C_0 та V_0 – концентрація нітратів у вихідному розчині (мг/дм³) та об'єм вихідного розчину (дм³), відповідно; V_{ni} – об'єм проби перміату, 1 дм³; C_{ni} – концентрація нітратів в i -й пробі перміату, мг/дм³; i – число проб перміату, $n=1-9$.

Для розрахунку продуктивності мембрани (швидкості трансмембранного потоку) (j , дм³/(м²·год)) використовували формулу:

$$j = \frac{V_n}{S \cdot \Delta\tau}, \frac{\text{дм}^3}{\text{м}^2 \cdot \text{год}}, \quad (3)$$

де j – продуктивність мембрани, дм³/(м²·год); V_n – об'єм проби перміату, 1 дм³; S – площа мембрани, м²; $\Delta\tau$ – час відбору проби, год.

Результати по ефективності очищення водних розчинів нітрату натрію при концентраціях нітратів 3,0–150,0 мг/дм³ представлені на рис. 1–3.

Навіть при використанні розчину з концентрацією нітратів 3,0 мг/дм³ ефективність їх видалення на мембрані Filmtec TW30-1812-50 була низькою. При збільшенні ступеню відбору перміату з 10 % до 90 % вміст нітратів у перміаті зростав з 1,99 мг/дм³ до 2,71 мг/дм³. При цьому вміст нітратів у концентраті зростав приблизно до 10,0 мг/дм³.

При вихідній концентрації нітратів 10,0 мг/дм³ їх вміст у фільтраті зростав з 6,60 мг/дм³ до 9,24 мг/дм³ при збільшенні ступеню відбору перміату з 10 % до 90 %, при вихідній концентрації нітратів 30,0 мг/дм³ їх вміст у фільтраті зростав з 8,80 мг/дм³ до 27,12 мг/дм³, а при вихідній концентрації нітратів 150,0 мг/дм³ їх вміст у фільтраті зростав з 27,50 мг/дм³ до 130,50 мг/дм³. В концентраті концентрація нітратів при ступені відбору 90 % підвищувалась відповідно до 30,0, 150,0 та 755 мг/дм³. При цьому за концентрації нітратів 3,0 мг/дм³ селективність мембрани була на рівні 34,3–72,9 %, при 10,0 мг/дм³ селективність становила 37,1–69,2 %, при 30,0 мг/дм³ селективність становила 74,9–81,9 %, а при 150 мг/дм³ вона була в

межах 82,7–82,9 % (рис. 4).

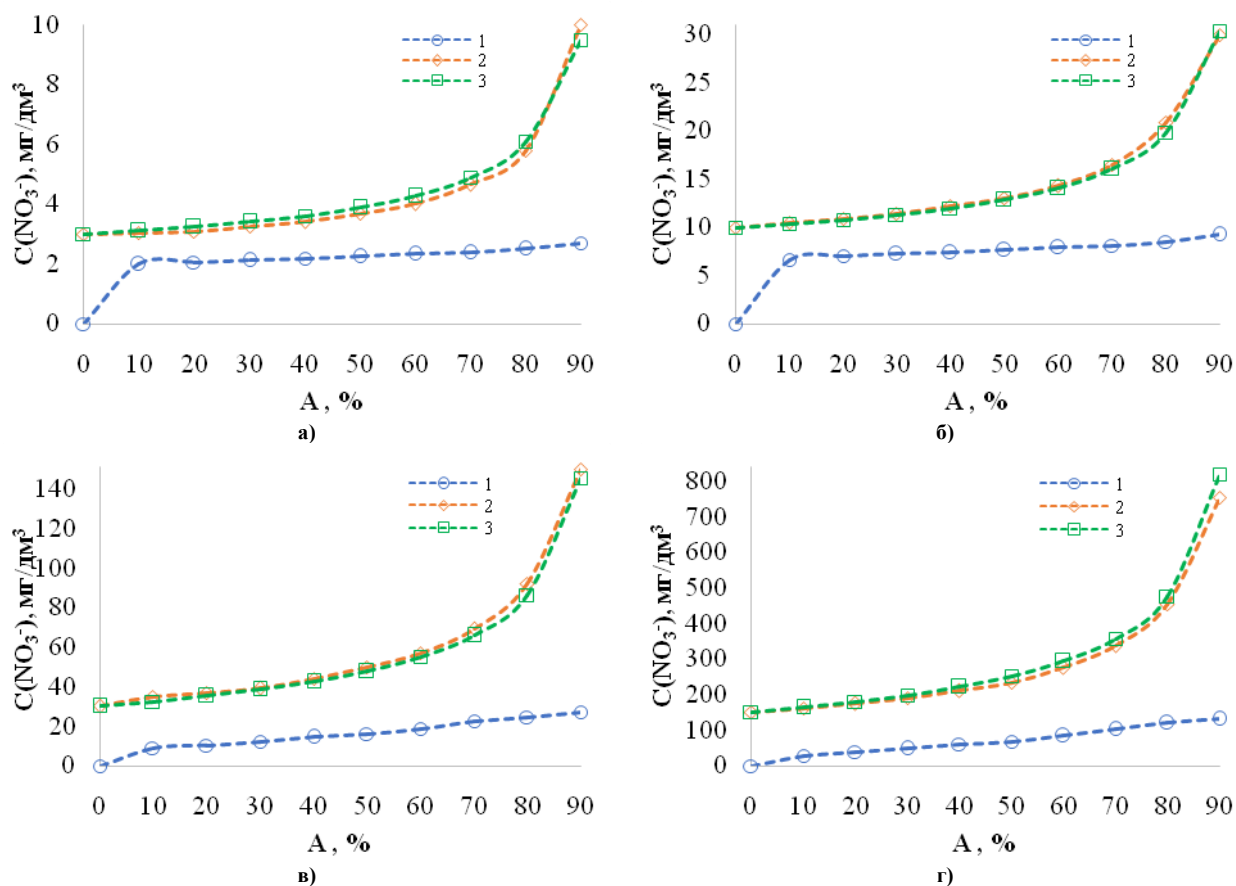

Рис. 1. Залежність концентрації нітратів у перміаті (1), концентраті (2; 3) (реальна (2) і розрахована (3)) від ступеню відбору перміату (A , %) при робочому тиску 4,0 атм. при фільтруванні розчину NaNO_3 з різною початковою концентрацією: а) $C_{\text{вих}}(\text{NaNO}_3) = 3,0 \text{ мг/дм}^3$; б) $C_{\text{вих}}(\text{NaNO}_3) = 10,0 \text{ мг/дм}^3$; в) $C_{\text{вих}}(\text{NaNO}_3) = 30,0 \text{ мг/дм}^3$; г) $C_{\text{вих}}(\text{NaNO}_3) = 150,0 \text{ мг/дм}^3$

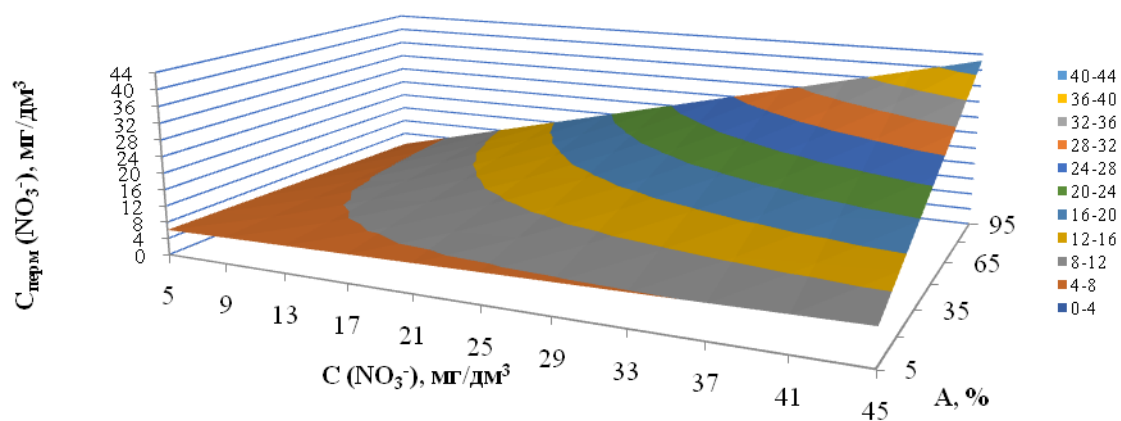

Рис. 2. Залежність концентрації нітратів у перміаті від вихідної концентрації NaNO_3 та ступеню відбору перміату при робочому тиску 4,0 атм.

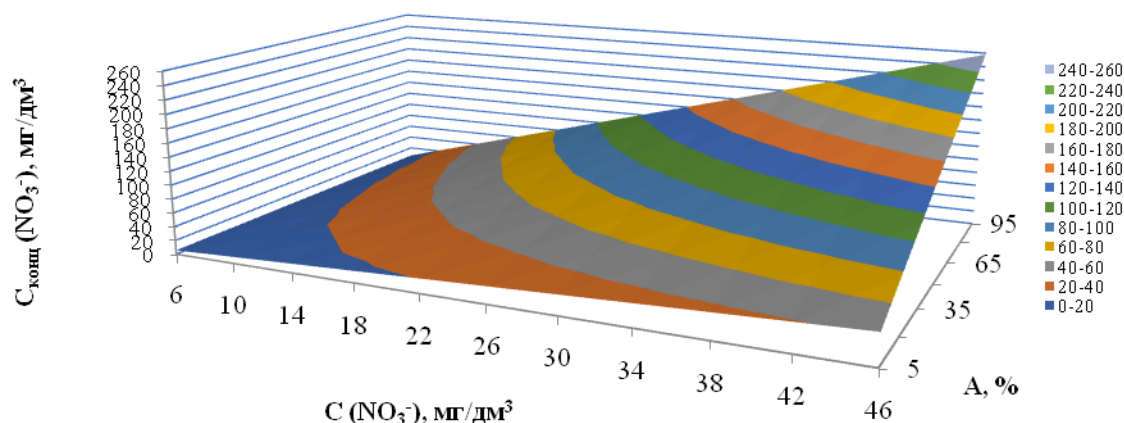

Рис. 3. Залежність концентрації нітратів у концентраті від вихідної концентрації NaNO_3 та ступеню відбору перміату при робочому тиску 4,0 атм.

До певної міри із підвищенням концентрації нітратів у розчині зростає селективність мембрани. Однак, у всіх випадках селективність мембрани спочатку знижувалась, а потім зростала зі збільшенням ступеню відбору перміату. Селективність досить стрімко підвищується при збільшенні вихідної концентрації нітратів від 10 mg/dm^3 до 30 mg/dm^3 . Найвищі показники по селективності мембрани відмічено при початковій концентрації нітратів 50 mg/dm^3 . Проте при подальшому підвищенні концентрації нітратів у воді до 150 цей показник практично не змінюється. Це може бути пов'язано з явищем концентраційної поляризації на мембрані.

Продуктивність мембрани в усіх випадках була високою, очевидно це можна пояснити невисокою концентрацією нітратів у воді (рис. 4). Проте при зростанні концентрацій нітратів у воді спостерігалось зниження продуктивності. Отримані результати свідчать про невисоку ефективність мембрани Filmtex TW30-1812-50 при очищенні води від нітратів. Для підвищення ефективності процесу зворотноосмотичного видалення нітратів із води можна використовувати полікаїоніти для зв'язування нітратів, однак це робить технологію досить складною і унеможливорює використання фільтрів зворотно осмосу в побуті.

У ході досліджень по очищенні води від нітратів на зворотно-осмотичній мембрані було визначено динаміку зміни рН середовища фільтрату і концентрату зі збільшенням ступеню відбору перміату (рис. 5). В усіх дослідках спостерігалось певне зниження рН у перміаті і підвищення рН у концентраті. Це, імовірно, пов'язано з вищою селективністю мембрани по відношенню до катіонів натрію порівняно з протонами.

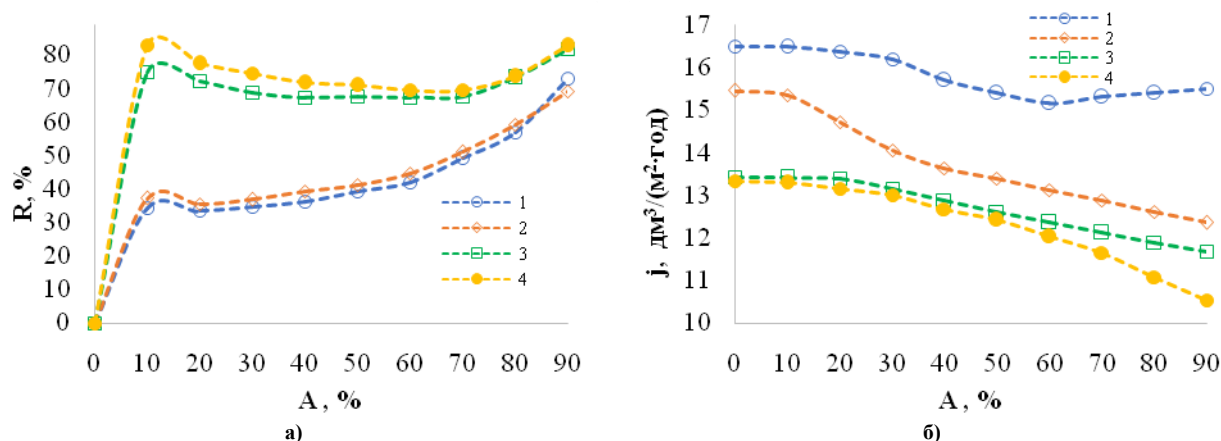

Рис. 4. Залежність продуктивності і селективності при робочому тиску 4,0 атм. від ступеню відбору перміату при фільтруванні через зворотно-осмотичну мембрану низького тиску Filmtex TW30-1812-50 розчинів NaNO_3 при вихідних концентраціях розчинів по нітратах (mg/dm^3): 3,0 (1), 10,0 (2), 30,0 (3), 150,0 (4): а) селективність; б) продуктивність

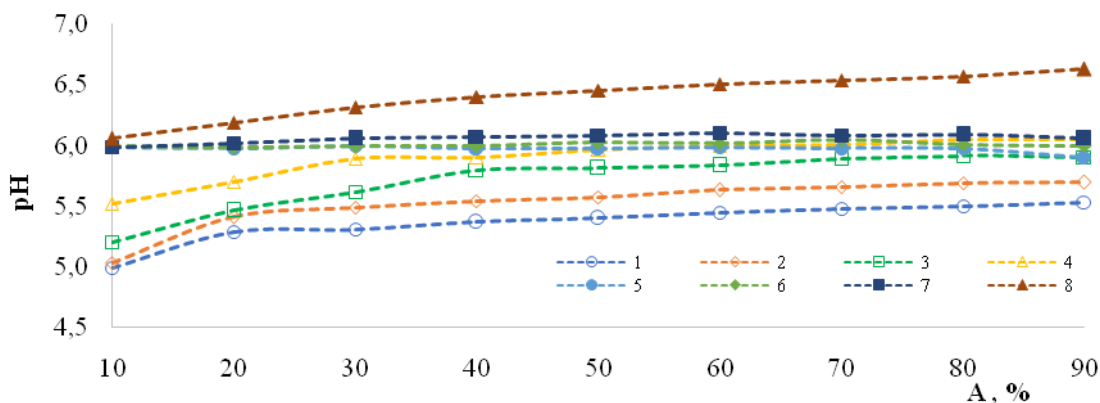

Рис. 5. Залежність pH середовища у перміаті (1; 2; 3; 4) та концентраті (5; 6; 7; 8) при робочому тиску 4,0 атм. залежно від ступеню відбору перміату при фільтруванні через зворотно-осмотичну мембрану низького тиску Filmtec TW30-1812-50 розчинів NaNO_3 при вихідних концентраціях розчинів по нітратах (мг/дм^3): 3,0 (1; 5), 10,0 (2; 6), 30,0 (3; 7), 150,0 (4; 8)

Отже, очищення води від нітратів мембранними методами є недостатньо ефективним, тому іонообмінне вилучення нітратів із води є більш перспективним методом для застосування.

Висновки

Вивчено процеси зворотно-осмотичного очищення води від нітратів на мембранах низького тиску. Встановлено, що залишкові концентрації нітратів в перміаті збільшенні ступеню відбору перміату та при підвищенні вихідних концентрацій з 3 до 150 мг/дм^3 зростають. Визначено, що дані мембрани дозволяють знизити вміст нітратів у перміаті до $1,99\text{--}27,5 \text{ мг/дм}^3$, та мають досить низьку селективність (34,2–82,9 %) та високу продуктивність ($10,53\text{--}16,55 \text{ дм}^3/\text{м}^2$) в діапазоні концентрацій нітратів $3\text{--}150 \text{ мг/дм}^3$.

References

1. Abascal E., Gómez-Coma L., Ortiz I., Ortiz A. Global diagnosis of nitrate pollution in groundwater and review of removal technologies. *Science of the total environment*. 2022. T. 810. P. 152233.
2. Sharma S. K., Sobti R. C. Nitrate removal from ground water: a review. *E-Journal of Chemistry*. 2012. T. 9. №. 4. P. 1667-1675.
3. Epsztein R., Nir O., Lahav O., Green M. Selective nitrate removal from groundwater using a hybrid nanofiltration–reverse osmosis filtration scheme. *Chemical Engineering Journal*. 2015. T. 279. P. 372-378.
4. Trus I., Gomelya M., Halysh V., Tverdokhlib M., Makarenko I. ... Zaitsev H. Low waste technology for the removal of nitrates from water. *Archives of Environmental Protection*. 2023. № 49 (1). P. 74-78.
5. Trus I., Gomelya M. Low-waste technology of water purification from nitrates on highly basic anion exchange resin. *Journal of Chemical Technology and Metallurg*. 2022. № 57 (4). P. 765-772.

ГРИНЬКО ІРИНА

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0009-0005-4855-0495](https://orcid.org/0009-0005-4855-0495)e-mail: grinko.ira2001@gmail.com

СКРИПНИК ТЕТЯНА

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0000-0002-8531-5348](https://orcid.org/0000-0002-8531-5348)e-mail: tskripnik1970@gmail.com

БАРМАК ОЛЕКСАНДР

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0000-0003-0739-9678](https://orcid.org/0000-0003-0739-9678)e-mail: alexander.barmak@gmail.com

КВАНТОВІ ЗГОРТКОВІ НЕЙРОННІ МЕРЕЖІ: ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ У ТЕХНІЧНИХ, ПРИРОДНИЧИХ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ

У роботі проведені аналіз та дослідження застосування квантових згорткових нейронних мереж для технічних, природничих і соціально-економічних інформаційних систем. Квантові згорткові нейронні мережі є новим підходом до обробки інформації, який базується на принципах квантової механіки та штучного інтелекту. В технічних системах досліджено можливість застосування квантових згорткових нейронних мереж для розв'язання складних задач, таких як спроби злому криптографічних ключів та криптографічного шифрування. Результати показали, що квантові згорткові нейронні мережі можуть забезпечити більш точні та швидкі обчислення в порівнянні з класичними нейронними мережами.

У природничих системах проведено дослідження використання квантових згорткових нейронних мереж для моделювання та прогнозування складних природних процесів. Досліджено їхню ефективність у розумінні та вивченні складних молекулярних структур. Виявлено, що квантові згорткові нейронні мережі можуть забезпечити більш точні та швидкі результати у порівнянні зі звичайними методами обробки даних.

У соціально-економічних системах досліджено можливості використання квантових згорткових нейронних мереж для аналізу соціальних мереж, прогнозування фінансових ринків та криптовалют. Виявлено, що застосування квантових згорткових нейронних мереж може покращити точність прогнозування та забезпечити більш ефективне прийняття рішень у соціально-економічних системах.

Результати дослідження підтвердили, що квантові згорткові нейронні мережі мають потенціал для використання в різних сферах, включаючи технічні, природничі та соціально-економічні системи. Вони здатні досягти більшої точності, швидкості обробки та прогностичної здатності порівняно з традиційними методами.

Ключові слова: квантові обчислення, нейронні мережі, штучний інтелект, кубіти.

HRYNKO IRYNA., SKRYPNYK TETYANA, BARMAK OLEXANDER

Khmelnytskyi National University

QUANTUM CONVOLUTIONAL NEURAL NETWORKS: IMPLEMENTATION SPECIFICS IN TECHNICAL, NATURAL, AND SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS

The paper analyses and investigates the usage of quantum convolutional neural networks in technical, natural, and socio-economic systems. Quantum convolutional neural networks are a novel approach to information processing that is based on the principles of quantum mechanics and artificial intelligence. In technical systems, the potential of using quantum convolutional neural networks for solving complex tasks such as image processing, machine learning, and prediction has been explored. The results have shown that quantum convolutional neural networks can provide more accurate and faster computations compared to classical neural networks.

In natural systems, research has been conducted on the use of quantum convolutional neural networks for modeling and predicting complex natural processes. Their effectiveness in understanding genetic data, studying complex molecular structures, and analyzing ecological systems has been investigated. It has been found that quantum convolutional neural networks can deliver more precise and rapid results compared to conventional data processing methods. In socio-economic systems, the possibilities of employing quantum convolutional neural networks for social network analysis, financial market forecasting, and resource management have been studied. The application of quantum convolutional neural networks has the potential to enhance prediction accuracy and facilitate more effective decision-making in socio-economic systems. The research findings confirm that quantum convolutional neural networks have the potential to be utilized in various domains, including technical, natural, and socio-economic systems. They can achieve higher accuracy, processing speed, and predictive capabilities compared to traditional methods.

Keywords: quantum computing, neural networks, artificial intelligence, qubits....

Вступ та постановка проблеми

У своєму найпростішому визначенні штучний інтелект [1] – це набір математичних (статистичних) моделей, які натреновані для аналізу і класифікації даних. Системи ШІ працюють шляхом поєднання в собі інформатики та надійних наборів даних для вирішення поставлених проблем та завдань. Дана комбінація дає змогу штучному інтелекту навчатися на основі шаблонів і особливостей проаналізованих даних. Кожний раз, виконуючи цикл обробки даних, система штучного інтелекту перевіряє та вимірює свою результативність та використовує підсумки для отримання додаткового досвіду.

Потужним інструментом в машинному навчанні є глибоке навчання та одними з найпопулярніших глибоких нейронних мереж є згорткові нейронні мережі. Одна з ключових операцій в згортковій нейронній

мережі – це операція згортки (convolution), яка виконується на вхідних даних. Згортка використовує фільтри або ядра, які є матрицями чисел. Ці ядра переміщуються по вхідному зображенню з певним кроком і виконують операцію множення між відповідними пікселями зображення та відповідними елементами ядра, а потім додають результати множення. Ця операція може бути подана у вигляді матричного множення між вектором, який є вихідним значенням зображення та ядром.

Під час використання великого об'єму даних для навчання, наприклад, для обробки великого об'єму інформації потрібна більша кількість часу. Крім цього може виникнути проблема спроможності фізичних ресурсів обчислювальної техніки [2]. Для вирішення та уникнення даних проблем використовуються квантові комп'ютери. Квантові комп'ютери можуть потенційно виконувати певні обчислення швидше, ніж класичні комп'ютери, зокрема у випадку обчислень, пов'язаних з обробкою великих об'ємів даних. Це відкриває нові можливості для використання згорткових нейронних мереж на квантових комп'ютерах. На жаль, в даний час квантові комп'ютери ще не є настільки розвиненими, щоб можна було ефективно використовувати їх для обробки зображень за допомогою згорткових нейронних мереж. Проте, дослідження у цій області продовжуються, і можливо, що у майбутньому квантові комп'ютери будуть використовуватися для збільшення швидкості та точності згорткових нейронних мереж.

Отже, головною метою цієї статті є дослідження квантових обчислень та нейронних мереж у контексті задач для різних галузей.

Теоретичний матеріал

Процес переходу від біта до кубіта та назад є одним з ключових аспектів квантових обчислень. У більшості випадків, біт можна розглядати як два можливих стани: 0 або 1. Кубіт, з іншого боку, може перебувати в будь-якому стані, що є суперпозицією 0 та 1. Для перетворення біта в кубіт можна використовувати таке поняття як гейт Адамара [3].

Гейт Адамара використовується для перетворення одного біта у кубіт за допомогою умовної операції. Процес переходу від біта до кубіта за допомогою схеми Адамара відбувається наступним чином. Спочатку маємо біт зі значенням 0 або 1, який можна подати у вигляді вектора-стовпця з двох елементів:

$$|0\rangle = \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \end{pmatrix}, |1\rangle = \begin{pmatrix} 0 \\ 1 \end{pmatrix}, \quad (1)$$

Далі застосовуємо до цього вектора схему Адамара, що визначається наступною формулою:

$$H = \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix}, \quad (2)$$

Тоді, якщо ми застосовуємо цю матрицю до векторів $|0\rangle$ та $|1\rangle$, ми отримаємо наступні кубіти:

$$\begin{aligned} H|0\rangle &= \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \end{pmatrix} = |\varphi\rangle = \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 \\ 1 \end{pmatrix} = |+\rangle, \\ H|1\rangle &= \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 0 \\ 1 \end{pmatrix} = |\beta\rangle = \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 \\ -1 \end{pmatrix} = |-\rangle \end{aligned} \quad (3)$$

Таким чином, ми отримали кубіти $|+\rangle$ та $|-\rangle$, які є двома базисними стани кубіту. Вони представлені наступним чином:

$$\begin{aligned} |+\rangle &= \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 \\ 1 \end{pmatrix}, \\ |-\rangle &= \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 \\ -1 \end{pmatrix}, \end{aligned} \quad (4)$$

Перехід від кубіта до біта також здійснюється за допомогою гейта Адамара. Якщо ми застосовуємо гейт Адамара до кубіта в стані $|+\rangle$ та $|-\rangle$, отримаємо біт в стані $|0\rangle$ та $|1\rangle$ відповідно:

$$\begin{aligned} H|+\rangle &= \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix} \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 \\ 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \end{pmatrix} = |0\rangle, \\ H|-\rangle &= \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix} \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 \\ -1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 \\ 1 \end{pmatrix} = |1\rangle, \end{aligned} \quad (2.8)$$

Щоб повернутися від кубіта до біта, необхідно виконати процес вимірювання. Коли вимірюється кубіт, він переходить в один з базисних станів $|0\rangle$ або $|1\rangle$. Зазвичай вимірюванням кубіта звукується квантовий стан системи до класичного бітового значення 0 або 1. При вимірюванні, ймовірність отримати

результат $|0\rangle$ або $|1\rangle$ визначається квадратом амплітуди кожного стану.

Квантові алгоритми, такі як оцінка квантової фази (QPE) і варіаційний квантовий розв'язувач власних сигналів (VQE), широко вивчаються в квантовій хімії як потенційні шляхи для вирішення проблем, які нерозв'язні для звичайних комп'ютерів. Алгоритм VQE (Variational Quantum Eigensolver) – це квантовий алгоритм для розрахунку енергії основного стану молекули з використанням квантових комп'ютерів. Давайте розглянемо детальніше алгоритм VQE на прикладі молекули водню H_2 .

Для розв'язання квантової задачі на квантовому комп'ютері необхідно використовувати кубіти, які можна використовувати як рівні 0 та 1. В алгоритмі VQE, ми використовуємо додатковий параметр θ , який буде використовуватися для визначення кутів на квантовому гейті.

Алгоритм VQE складається з наступних етапів:

1. Підготовка вихідного стану: Створення початкового стану з використанням квантових гейтів на кубітах. Зазвичай, як початковий стан використовують одиничний вектор $|0\rangle$ на кожному кубіті.

Далі до цих станів можна застосовувати квантові гейти для отримання більш складного стану. Початковий вихідний стан на кубітах може бути вибраний відповідно до властивостей системи. Наприклад, у випадку молекули водню, яка має два атоми водню, можна використовувати два кубіти, кожен з яких відповідає одному атому водню. Для цього можна використовувати схему Адамара. Наприклад, якщо ми маємо два кубіти, то схема Адамара буде виглядати наступним чином:

$$H = H_1 \otimes H_2, \quad (5)$$

де H_1 та H_2 – гейти Адамара, що застосовуються до першого та другого кубітів відповідно. Отже, застосувавши схему Адамара до початкового стану $|0\rangle$, отримаємо стан рівномірної суперпозиції, який можна використовувати як початковий стан для методу VQE.

$$|\psi\rangle = \frac{1}{\sqrt{2}}(|00\rangle + |01\rangle + |10\rangle + |11\rangle), \quad (6)$$

2. Побудова гамільтоніана: Визначення гамільтоніана системи. Гамільтоніан – це оператор, що описує енергетичний стан молекули. У випадку молекули водню, гамільтоніан може бути записаний в такій формі:

$$H = \alpha Z_0 + \beta X_0 X_1 + \gamma Z_1, \quad (7)$$

де X та Z – оператори Паулі, а коефіцієнти α , β та γ – константи, які залежать від геометрії молекули та властивостей її складових атомів.

3. Третім кроком буде використовувати згорткову мережу на класичному комп'ютері, обчислити енергію молекули, що відповідає квантовому стану $|\Psi(\theta)\rangle$. Енергію можна обчислити шляхом вимірювання очікуваної величини гамільтоніана H у квантовому стані $|\Psi(\theta)\rangle$:

$$E(\theta) = \langle \Psi(\theta) | H | \Psi(\theta) \rangle, \quad (8)$$

де $E(\theta)$ – енергія, залежна від параметрів θ вихідного стану $\psi(\theta)$, H – гамільтоніан системи.

4. Варіаційна оптимізація: Використання класичного оптимізатора для знаходження оптимальних значень параметрів θ , які мінімізують енергію системи. Це може бути здійснено шляхом використання різних методів оптимізації, таких як градієнтний спуск або метод Нелдера-Міда.

5. Повторення кроків 3 та 4 до тих пір, поки не буде досягнуто достатньої точності вимірювання енергії. Це може бути досягнуто шляхом встановлення критерію зупинки, такого як максимальна кількість ітерацій або задана точність енергії.

6. Отримання результату: Після знаходження оптимальних значень параметрів θ , можна використовувати ці значення для побудови фінального вихідного стану $\psi(\theta)$ та обчислення остаточної енергії системи $E(\theta)$, яка буде наближеною енергією основного стану молекули водню.

Прикладом реалізації та цікавою сферою дослідження в економічному та фінансовому секторі є поняття арбітражу [4]. Арбітраж описує той факт, що один і той самий актив може мати різні ціни на різних ринках і може бути торгований між кількома ринками для отримання позитивного доходу. Тобто, за наявності набору активів та транзакційних витрат, можливо створити цикл між різними ринками, який може забезпечити позитивний дохід.

Для того, щоб перетворити задачу оптимізації арбітражної можливості на проблему, яку можна застосувати для параметризованих квантових ланцюгів, потрібно закодувати проблему оптимізації арбітражу в гамільтоніан. Ми реалізуємо кодування, спочатку складаючи задачу цілочисельного програмування. Припустимо, що в графі $G \in |V| = n$ вершин, то для кожної вершини $i \in V$, визначаються n бінарні змінні $x_{i,k}$ де $k \in [0, K-1]$ такі, що:

$$x_{i,k} = \begin{cases} 1 \\ 0 \end{cases}, \quad (9)$$

Потрібно зауважити, що коефіцієнти у гамільтоніані є великими числами, що можуть вплинути на точність підрахунку в квантовому комп'ютері.

Оскільки граф G має n вершин, ми маємо n^2 змінних в загальному, значення яких позначаються рядом бітів $x = x_0 \dots x_{n-1, K-1}$. Поки що припустимо, що рядок бітів x представляє арбітражний цикл. Тоді для кожного ребра $(i, j, w_{ij}) \in E$, ми матимемо $x_{i,k} = x_{j,k+1} = 1$, тобто $x_{i,k} \cdot x_{j,k+1} = 1$, якщо тільки арбітражний цикл відвідує вершину i в час k і вершину j в час $k+1$. В іншому випадку буде $x_{i,k} \cdot x_{j,k+1} = 0$. Отже, логарифм прибутку циклу є:

$$P(x) = - \sum_{i,j \in V} \log(c_{ij}) \sum_{k=0}^{K-1} x_{i,k} x_{j,k+1}, \quad (10)$$

Для того, щоб x представляв дійсний арбітражний цикл, потрібно виконувати наступне обмеження:

$$\sum_{i=0}^{n-1} x_{i,k} \leq 1 \quad \forall k \in \{0, \dots, K-1\} \quad (11)$$

де перше рівняння гарантує відвідування лише однієї вершини в кожен час. Друге – обмежує виявлення неіснуючого ребра в знайденому арбітражному циклі. Ці два рівняння забезпечують те, що параметризовані квантові схеми знаходять x як простий цикл. Тоді функцію вартості при зазначеному обмеженні можна сформулювати нижче:

$$C_x = -P(x) + A \sum_{k=0}^{K-1} (1 - \sum_{i=0}^{n-1} x_{i,k})^2 + A \sum_{k=0}^{K-1} \sum_{(i,j) \notin E} x_{i,k} x_{j,k+1}, \quad (12)$$

де V – кількість вершин графа, E – множина ребер графа та K – кількість вершин найбільш корисного циклу. Зверніть увагу, що оскільки ми хочемо максимізувати $P(x)$, забезпечуючи x , що представляє дійсний арбітражний цикл, ми краще встановимо A великою, щонайменше більшою за найбільшу вагу ребер.

Ми тепер потрібно перетворити функцію вартості C_x в гамільтоніан, щоб реалізувати кодування задачі оптимізації можливостей арбітражу. Кожна змінна $x_{i,k}$ має два можливі значення, 0 та 1, що відповідають квантовим станам $|0\rangle$ та $|1\rangle$. Зверніть увагу, що кожна змінна відповідає кубіту, тому для вирішення задачі оптимізації можливостей арбітражу потрібно n^2 кубітів. Оператор Паулі Z має два власні стани, $|0\rangle$ та $|1\rangle$. Власні значення дорівнюють 1 та -1 відповідно. Тому ми розглядаємо кодування функції вартості в гамільтоніан, використовуючи матрицю Паулі Z .

Тепер розглянемо відображення:

$$x_{i,k} \rightarrow \frac{I - Z_{i,k}}{2}, \quad (13)$$

де $Z_{i,k} = I \otimes I \otimes \dots \otimes Z \otimes \dots \otimes I$ Z виконується на кубіті на позиції (i,k) . Під час цього відображення значення $x_{i,k}$ можна проілюструвати по-іншому. Якщо кубіт (i,k) перебуває в стані $|0\rangle$, тоді

$$x_{i,k} |1\rangle = \frac{I - Z_{i,k}}{2} |1\rangle = |1\rangle, \text{ що означає, що вершина } i \text{ відвідується в момент часу } k. \text{ Крім того, для кубіту}$$

$$(i,k), \text{ який перебуває в стані } |0\rangle, x_{i,k} |0\rangle = \frac{I - Z_{i,k}}{2} |0\rangle = |0\rangle.$$

Таким чином, використовуючи вищезазначене відображення, ми можемо перетворити функцію вартості C_x в гамільтоніан H_c для системи n^2 кубітів і реалізувати квантову оптимізацію можливостей арбітражу. Тоді ґрунтовий стан H_c є оптимальним рішенням задачі оптимізації можливостей арбітражу.

Загрозою для сучасної криптографії є алгоритм Шора. Це квантовий алгоритм, який дозволяє розкласти складні числа на прості множники. Для застосування алгоритму Шора до криптографічних ключів RSA, які базуються на складних числах, можна використовувати його для розкладання публічного ключа на прості множники. Ідея цього алгоритму досить проста. На вхід подаються два регістри кубітів:

перший відповідає вхідним значенням функції, другий – вихідним. У першому регістрі створюється суперпозиція всіх можливих вхідних значень, другий регістр ініціалізується фіксованим станом, після чого на виході ми отримуємо квантову суперпозицію всіх можливих входів та відповідних їм виходів. Потім робимо вимірювання вихідного регістру, в результаті чого отримуємо деяке випадкове значення функції, а в іншому регістрі – суперпозицію всіх аргументів функції, що відповідають отриманому значенню. Далі застосовуємо квантове перетворення Фур'є над першим регістром і в вимірювальному вимірюванні отримуємо величину, пропорційну оберненому періоду функції. Повторюючи цю операцію кілька разів і використовуючи класичний алгоритм Євкліда для пошуку найбільшого спільного дільника (НСД), ми отримуємо сам період.

Даний алгоритм можна розділити умовно на дві частин: класичне розкладання на множники функції та квантове обчислення періоду даної функції.

Для початку потрібно визначити три константи:

- M – число, що використовується для розкладання на множники;
- N – розмір регістра пам'яті. Бітовий розмір даної пам'яті $n = \log_2 N$, що в два рази більше M ;
- t – випадковий параметр, такий що: $1 < t < M$ і $\text{НСД}(t, M) = 1$.

Класична частина алгоритму має наступні кроки:

- 1) розрахувати $K = \text{НСД}(t, N)$;
- 2) якщо, $K \neq 1$ то K нетривіальний фактор N і алгоритм на цьому закінчується;
- 3) в іншому випадку потрібно скористатися підпрограмою пошуку квантового періоду, щоб знайти r , що позначає період наступної функції;
- 4) якщо r виявилося парне число, то перейти до пункту 1;
- 5) якщо виконується умова $a^{\frac{r}{2}} = -1 \bmod N$, то перейти до пункту 1;
- 6) в іншому випадку обидва $\text{НСД}\left(a^{\frac{r}{2}} + 1, N\right)$ та $\text{НСД}\left(a^{\frac{r}{2}} - 1, N\right)$ є нетривіальними факторами.

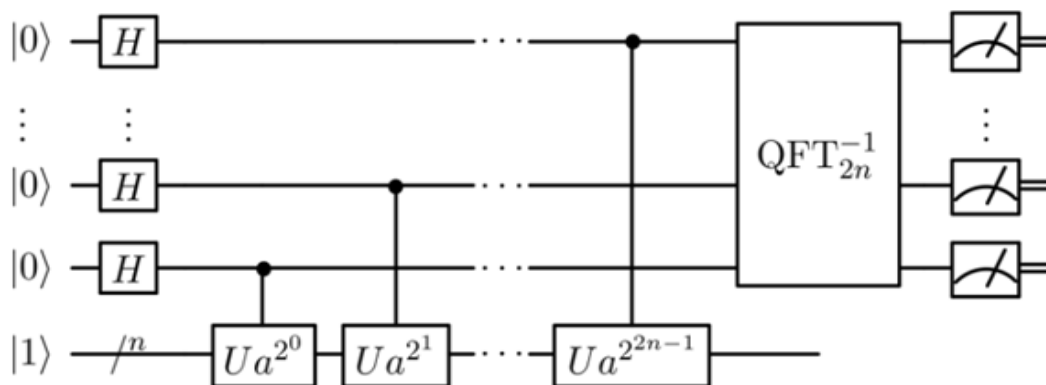

Рис. 1. Квантова підпрограма в алгоритмі Шора

Квантова підготовка включає створення суперпозиції квантових станів, а квантова фазова оцінка дозволяє знайти періодичність функції, що визначає факторизацію числа.

Основна формула, яка використовується в квантовій підготовці, це формула Гадамарда. Вона використовується для перетворення базисних квантових станів ($|0\rangle$ та $|1\rangle$) у рівновагу суперпозицій:

$$H|0\rangle = \frac{1}{\sqrt{2}}(|0\rangle + |1\rangle), \quad (14)$$

$$H|1\rangle = \frac{1}{\sqrt{2}}(|0\rangle - |1\rangle), \quad (15)$$

Ці формули дозволяють створити рівновагу суперпозицію з n кубітів, використовуючи послідовність Гадамарда на кожному кубіті.

У квантовій фазовій оцінці використовується квантовий алгоритм зворотного дискретного перетворення Фур'є (QFT). Формула QFT виглядає наступним чином:

$$QFTH|\psi\rangle = \frac{1}{\sqrt{N}} \sum_{x=0}^{N-1} \sum_{y=0}^{N-1} e^{\frac{2\pi i xy}{N}} |\psi_y\rangle, \quad (16)$$

де $|\psi\rangle$ – квантовий стан, $N = 2^m$ – кількість можливих станів, x та y – цілі числа в діапазоні від 0 до $N-1$, а $e^{\frac{2\pi ixy}{N}}$ – комплексне число, яке дозволяє зв'язати квантові стани $|\psi_x\rangle$ та $|\psi_y\rangle$.

Результати та дискусія

Для обчислення енергії зв'язку для гамільтоніанів H1, H2 та H3 з використанням Estimator для кожного гамільтоніана із вказаним анзацом. Зіткнувши один генератор випадкових чисел, за допомогою VQE і SLSQP optimizer, використовуються вказані анзаци і гамільтоніани для обчислення мінімальної власної енергії і біндууючої енергії для H1, H2 та H3.

Results using Estimator for H_1, H_2 and H_3 with the ansatz

Binding energy for H_1: -0.4365811096105766 MeV

Binding energy for H_2: -1.7491595316575461 MeV

Binding energy for H_3: -2.045670898257444 MeV

Рис. 2. Обчислення енергії зв'язку

Графіки результатів, отриманих під час виконання алгоритму VQE зображені на рисунку 3.

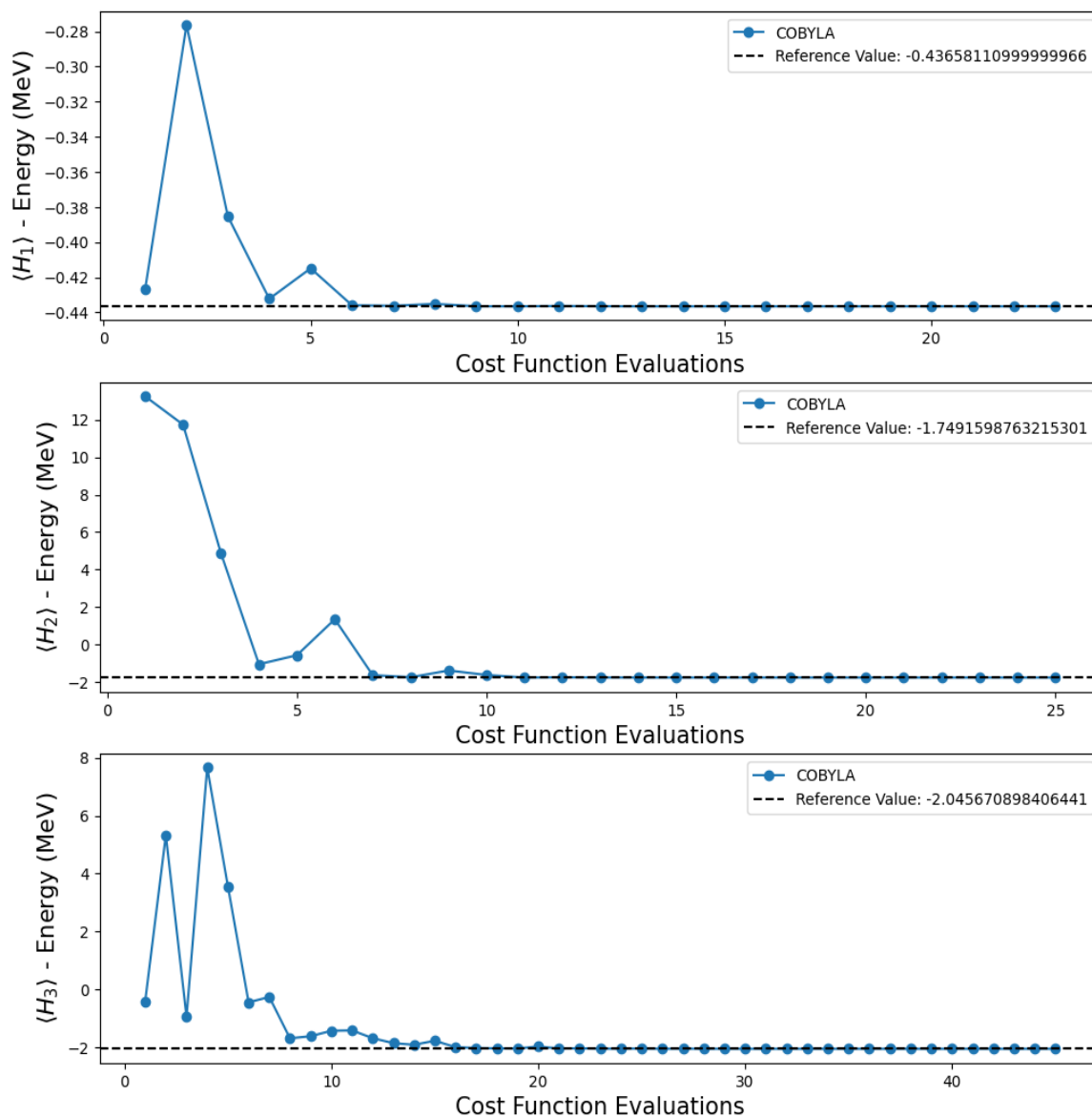

Рис. 3. Графіки енергії

Криптовалюти, як відомо, нестабільні, і їх складно передбачити, однак передбачення їхньої вартості є великим фінансовим стимулом. Метою реалізації даної програми є порівняння квантових і класичних методів машинного навчання для прогнозування часових рядів криптовалюти. Це може бути корисним для трейдерів і інвесторів, які хочуть приймати обґрунтовані рішення щодо купівлі, продажу або утримання криптовалют.

Використані дані – це ціна криптовалюти Ethereum за 2019–2023 роки, включаючи відкриття, максимум, мінімум, закриття, скориговане закриття та обсяг за кожен день. Результати зображені на рисунку 4.

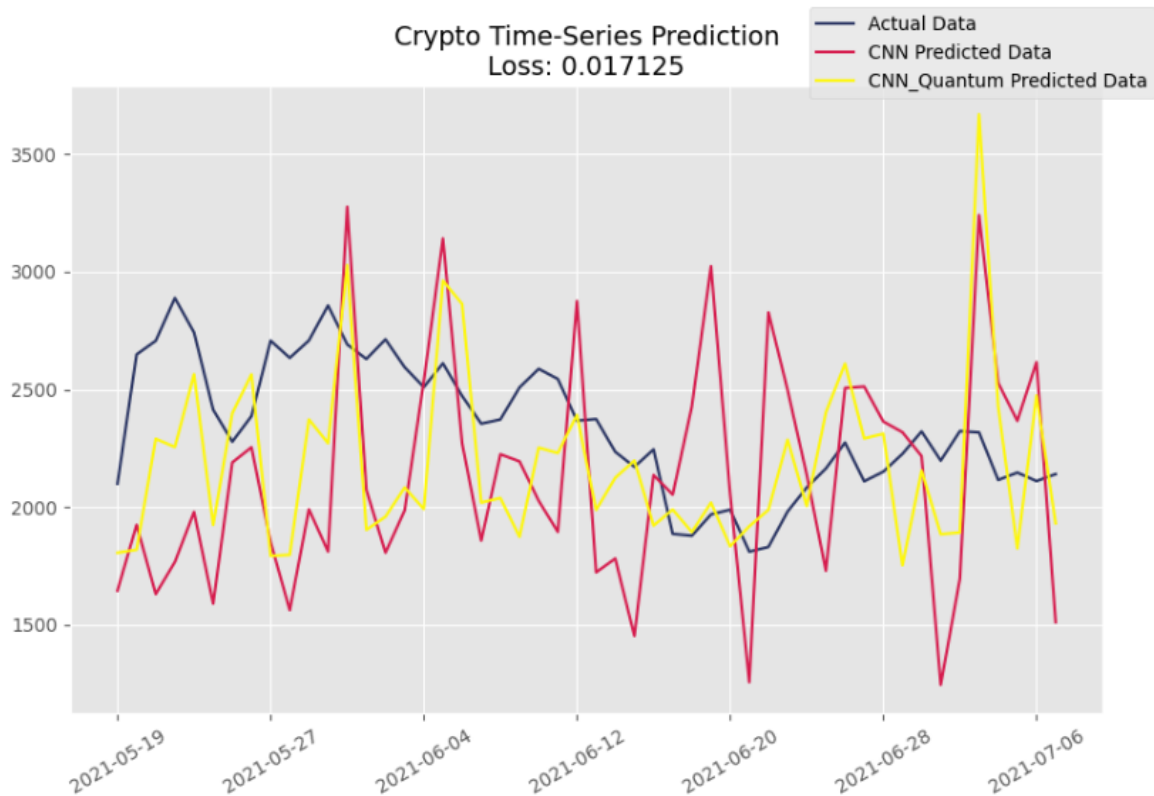

Рис. 4. Порівняння всіх результатів

Також була створена програмна реалізація, яка використовує квантові згорткові нейронні мережі для криптоаналізу та шифрування. Вони є потужним інструментом, який комбінує переваги квантових обчислень та здатності згорткових нейронних мереж до розпізнавання зразків. Реалізація програмного продукту відбувалася за допомогою мови програмування Python. Був використаний модуль Qiskit від IBM Quantum Experience для розробки квантової схеми, яка працює на кубітах замість традиційних бітів.

Розроблена програмна реалізація може бути використана для криптоаналізу різних криптографічних систем та для передбачення їх руйнування шляхом зламу.

Для шифрування введеного тексту використовується RSA алгоритм. Суть алгоритму полягає в генерації двох ключів: публічного та приватного. Публічний ключ використовується для шифрування даних, тоді як приватний ключ використовується для розшифрування.

Процес RSA розшифровки реалізується функцією decrypt, яка використовує алгоритм RSA для розшифрування зашифрованого повідомлення з використанням пакета ключів. Ці значення визначають приватний ключ для розшифрування. Результати даного процесу зображені на рисунку 5.

Cracking encryption

RSA Encryption

Введіть текст для шифрування

156312394159561595621599171915
59621599293159562666

RSA Decryption

Hello World

Cracking RSA using Shor's Algorithm

Hello World

Рис. 5. Результат роботи програми

Висновки

Застосування квантових згорткових нейронних мереж дозволяє отримати більш точні прогнози в порівнянні з класичними моделями, зокрема, в областях, де присутні складні залежності між даними. Програмна реалізація показала свою ефективність в прогнозуванні цін криптовалют, а також може бути застосована в інших сферах, де важливо точне прогнозування на основі великої кількості даних.

Застосування квантових згорткових нейронних мереж у криптографії відкриває нові можливості для розробки стійких криптосистем, які забезпечують високий рівень захисту від атак з використанням квантових обчислювальних алгоритмів. Програмна реалізація показала ефективність в дешифруванні інформації, де квантові згорткові нейронні мережі використовуються для розшифрування даних.

У подальших дослідженнях можна розширити обсяг використання квантових згорткових нейронних мереж у криптографії та інших галузях, де вимоги до безпеки та точності є критичними. Також можна продовжувати дослідження в напрямку покращення алгоритмів квантової обчислювальної мережі та їхнього застосування в практичних задачах.

В загальному результати дослідження показали, що квантові нейронні мережі мають потенціал для поліпшення ефективності і точності аналізу даних у різних інформаційних системах. Вони можуть забезпечити швидку обробку великого обсягу даних, а також здатні до виявлення складних залежностей та патернів у вхідних даних.

References

1. Auria, Laura & Moro, Rouslan. (2008). Support Vector Machines (SVM) as a Technique for Solvency Analysis. SSRN Electronic Journal. 1. 10.2139/ssrn.1424949.
2. Guijo, D., Onofre, V., Bimbo, G.D., Mugel, S., Estepa, D., ... Orús, R. (2022). Quantum artificial vision for defect detection in manufacturing. ArXiv, 2208.04988.
3. Flöther, Frederik. (2023). The state of quantum computing applications in health and medicine. 10.48550/arXiv.2301.09106.
4. Pistoia, M., Ahmad, S.F., Ajagekar, A., Buts, A., Chakrabarti, S., ... Yalovetzky, R. (2021). Quantum Machine Learning for Finance. 10.48550/arXiv.2109.04298.

ДЕНИСЮК ВАЛЕРІЙ

Вінницький національний технічний університет

ORCID ID: [0000-0003-1057-3518](https://orcid.org/0000-0003-1057-3518)e-mail: vad64@i.ua**ПОТАПОВА НАДІЯ**

Донецький національний університет імені Василя Стуса м.Вінниця

ORCID ID: [0000-0003-4566-4102](https://orcid.org/0000-0003-4566-4102)e-mail: potapova.nadin@gmail.com**ЗЕЛІНСЬКА ОКСАНА**

Донецький національний університет імені Василя Стуса м.Вінниця

ORCID ID: [0000-0002-9069-1428](https://orcid.org/0000-0002-9069-1428)e-mail: zeloksanavlad@gmail.com**ТАРАСЮК МИКОЛА**

Вінницький національний технічний університет

e-mail: tarasyuk.m12@gmail.com

ПРОГРАМНА РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ АЛГОРИТМІВ ПАРАЛЕЛЬНОГО ШВИДКОГО СОРТУВАННЯ

Робота присвячена програмній реалізації та дослідженню алгоритмів паралельного швидкого сортування. А саме для випадку, коли немає можливості використати надбання технологій OpenMP або CUDA, які орієнтовані на C++. Розроблено оригінальну програму, яка реалізує паралельні алгоритми сортування у вигляді консольного додатку засобами мови C#. Розвиток розподілених систем та паралельних обчислень впливає на розвиток алгоритмів з використанням паралельних технологій. Виникає необхідність порівняння ефективності алгоритмів, що використовують технології розподілених систем та паралельних обчислень. Для програмної реалізації обрано відомі алгоритми паралельного швидкого сортування: послідовне швидке сортування; наївне паралельне сортування; оптимізоване паралельне сортування; паралельно-послідовне сортування; гіпершвидке сортування; паралельне швидке сортування шляхом регулярної вибірки. Надано матеріал по кожному алгоритму мовою C#. Зроблено порівняння швидкодії розглянутих паралельних алгоритмів сортування. Можливість порівняння ефективності алгоритмів є цікавою та пізнавальною в учбовому процесі підготовки IT-спеціалістів. Програмна реалізація дослідження алгоритмів сортування виконується в ітеративному режимі за кілька кроків: завантажити програму; у відкритому консольному вікні ввести бажану довжину масиву сортування; ввести мінімальне значення елемента масиву; ввести максимальне значення елемента масиву; із списку доступних алгоритмів сортування обрати бажаний; після вибору алгоритму сортування відбувається сортування масиву, виводиться час сортування та відсортований масив. У результаті досліджень з'ясовано, що для технологій, пов'язаних з C#, найкращим із розглянутих алгоритмів є гіпершвидке сортування, а прийнятними - оптимізоване паралельне сортування або наївне паралельне сортування.

Ключові слова: програма, алгоритм, сортування, паралельне сортування, паралельні обчислення.

DENYSIUK VALERII

Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia, Ukraine

POTAPOVA NADIYA

Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

ZELINSKA OKSANA

Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

TARASIUK MYKOLA

Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia, Ukraine

SOFTWARE IMPLEMENTATION AND RESEARCH OF QUICK SORTING ALGORITHMS

The article is devoted to software implementation and research of parallel quick sorting algorithms. Namely for the case when it is not possible to use the assets of OpenMP or CUDA technologies, which are oriented towards C++. An original program has been developed that implements parallel sorting algorithms in the form of a console application using the C#. The development of distributed systems and parallel computing affects the development of algorithms using parallel technologies. There is a need to compare the efficiency of algorithms using technologies of distributed systems and parallel computing. Well-known parallel quick sorting algorithms were selected for software implementation: sequential quick sorting; naive parallel quick sorting; optimized parallel quick sorting; parallel-serial sorting; hyperquick sorting; parallel quicksort by regular sampling. Material on each algorithm in C# is provided. A comparison of the speed of the considered parallel sorting algorithms was made. The possibility of comparing the efficiency of algorithms is interesting and informative in the educational process of training IT specialists. The software implementation of the research of quick sorting algorithms is performed in an iterative mode in a few steps: download the program; in the open console window, enter the desired length of the sorting array for generation; enter the minimum value of the array element; enter the maximum value of the array element; choose the desired one from the list of available sorting algorithms (enter the serial number from the list of algorithms from 1 to 6); after selecting the sorting algorithm, the array is sorted, then the sorting time in milliseconds (ms) is displayed. and a sorted array. As a result of the research, it was found that for technologies related to C#, the best of the considered algorithms is hyperfast sort, and optimized parallel sort or naive parallel sort are acceptable.

Key words: program, algorithm, sorting, parallel sorting, parallel computations

Постановка проблеми

Для структуризації та впорядкування різноманітних масивів даних і для їх подання у певному вигляді використовуються алгоритми сортування. Для сортування даних було розроблено безліч алгоритмів, що мають як свої переваги, так і недоліки [1, 2]. З розвитком розподілених систем та паралельних обчислень розвиваються і алгоритми з використанням даних технологій [3]. Такий підхід вдосконалює та підвищує ефективність самих алгоритмів з використанням паралельних технологій. Виникає необхідність порівняння ефективності алгоритмів, що використовують технології розподілених систем та паралельних обчислень. Також можливість порівняння ефективності алгоритмів є цікавою та пізнавальною в учбовому процесі підготовки ІТ-спеціалістів. Все це поставило задачу розробки програми, яка реалізує паралельні алгоритми сортування у вигляді консольного додатку засобами мови C# [4, 5] для випадків, коли немає можливості скористатися надбаннями технологій OpenMP або CUDA орієнтованих на C++ [6, 7].

Аналіз останніх досліджень

Існує порівняння алгоритмів сортування для паралельних обчислень [3]: послідовне швидке сортування; наївне паралельне сортування; оптимізоване паралельне сортування; паралельно-послідовне сортування; гіпершвидке сортування; паралельне швидке сортування шляхом регулярної вибірки. Найефективнішим із розглянутих названо алгоритм паралельного швидкого сортування шляхом регулярної вибірки.

Формулювання цілей

Для тестування вищеназаних алгоритмів необхідно створити програму, яка реалізує паралельні алгоритми сортування та матиме наступні можливості: генерування масиву з випадковими значеннями за розміром заданим користувачем; сортування випадково згенерованого масиву даних за допомогою обраних алгоритмів; вимірювання часу витраченого на сортування масиву з N елементів. Обрані алгоритми: послідовне швидке сортування; наївне паралельне сортування; оптимізоване паралельне сортування; паралельно-послідовне сортування; гіпершвидке сортування; паралельне швидке сортування шляхом регулярної вибірки. Практична програмна реалізація названих алгоритмів на C# дозволить порівняти їх складність та швидкодію.

Виклад основного матеріалу

Розглянемо особливості обраних алгоритмів [3] та їх реалізацію засобами C# [4, 5].

Алгоритм послідовного швидкого сортування.

1. Знайти випадковий опорний елемент $p = \text{list}[i]$.
2. Розбити список відповідно до опорного елемента, елементи, менші за опорний, розташувати ліворуч від опорного елемента, елементи, більші за опорний - праворуч від опорного елемента, а елементи, що дорівнюють опорному елементу, посередині. $\langle p = \rangle p$; виконати наступні кроки: ініціалізувати i для першого елемента в списку, а j для останнього елемента; збільшувати i до тих пір, доки $\text{list}[i]$ не стане опорним елементом; зменшувати j до тих пір, доки $\text{list}[j]$ не стане опорним елементом; повторювати описані вище кроки, доки $i > j$; замінити опорний елемент на $\text{list}[j]$.
3. Рекурсивно виконати попередні кроки.
4. Коли розмір списку дорівнює 1, він завершується. Це діє як базовий випадок. На цьому етапі розділи відсортовані, тому вони об'єднуються, утворюючи повний відсортований список.

Алгоритм послідовного швидкого сортування працює крок за кроком. Перш ніж почати наступний, потрібно закінчити попередній крок. Його часова складність у середньому становить $O(n \log n)$, просторова складність становить $O(\log n)$. На рис.1 надано лістинг класу SequentialQuickSort.

Алгоритм наївного паралельного сортування (запускає процес на кожному кроці для одночасної обробки частин).

1. Знайти опорний елемент та розділити список на дві частини, $p < \dots < p > p$.
2. На кожному кроці запускати p процесів, пропорційних n розділам.
3. Кожен процес знаходить опорний елемент і ділить список на основі обраного опорного елемента.
4. Значення процесів об'єднуються, повертається відсортований список.

В алгоритмі наївного паралельного сортування час для вибору опорної точки та перевпорядкування списку становить $\theta(n)$; на кожному кроці працюють n процесів; загальна часова складність становить $\theta(n^2)$.

На рис.2 надано лістинг класу NaiveParallelQuickSort.

Алгоритм оптимізованого паралельного сортування (у алгоритмі змінюється кількість процесів, які використовуються на кожному кроці. замість подвоєння кількості процесів на кожному кроці; використовується n процесів у всьому алгоритмі для пошуку опорного елемента та зміни порядку в списку; усі процеси виконуються одночасно на кожному кроці сортування списків).

1. Запустити n процесів, які розділять список і відсортують його за допомогою обраного опорного елемента.
2. n процесів обробляються на всіх частинах від початку алгоритму до кінця сортування списку.
3. Кожен процес знаходить опорний елемент і розділяє список на основі обраного елемента.
4. Відсортований список отримуємо об'єднанням списків процесів.

На кожному кроці n процесів обробляє $\log(n)$ списків за постійний час $O(1)$. Час паралельного виконання на n процесах дорівнює $O(\log n)$. Загальна часова складність становить $\theta(n \log n)$, вона не змінилася порівняно з алгоритмом послідовного швидкого сортування, але оптимізоване паралельне

сортування виконується на паралельних процесорах, отже, буде виконуватися набагато швидше для більших n . Складність простору дорівнює $O(\log n)$. На рис.3 надано лістинг класу OptimizedParallelQuickSort.

Алгоритм паралельно-послідовного сортування (початковий список ділиться на n менших підсписків, які явно надсилаються на p віддалених процесорів для паралельного виконання, після завершення виконання на розподіленому процесорі відсортований підсписок надсилається назад до центрального вузла обробки, який об'єднує результати процесів, створюючи повністю відсортований список).

```
namespace hyperquicksort
{
    public static class SequentialQuickSort
    {
        public static void Sort<T>(T[] array) where T : IComparable<T>
        {
            Sort(array, 0, array.Length - 1);
        }

        private static void Sort<T>(T[] array, int left, int right) where T :
        IComparable<T>
        {
            if (left < right)
            {
                int pivotIndex = Partition(array, left, right);
                Sort(array, left, pivotIndex - 1);
                Sort(array, pivotIndex + 1, right);
            }
        }

        private static int Partition<T>(T[] array, int left, int right)
        where T : IComparable<T>
        {
            int pivotIndex = GetPivotIndex<int>(left, right);
            T pivotValue = array[pivotIndex];
            Swap(ref array[pivotIndex], ref array[right]);
            int storeIndex = left;
            for (int i = left; i < right; i++)
            {
                if (array[i].CompareTo(pivotValue) < 0)
                {
                    Swap(ref array[i], ref array[storeIndex]);
                    storeIndex++;
                }
            }
            Swap(ref array[storeIndex], ref array[right]);
            return storeIndex;
        }

        private static int GetPivotIndex<T>(int left, int right)
        {
            return left + (right - left) / 2;
        }

        private static void Swap<T>(ref T a, ref T b)
        {
            T temp = a;
            a = b;
            b = temp;
        }
    }
}
```

Рис.1. Клас SequentialQuickSort

1. Розділити список розміром n , щоб створити кількість підсписків, сумісних із кількістю доступних процесорів p .
2. Створити p потоків відповідно до кількості доступних процесорів.
3. Призначити підсписок кожному із p потоків, аби кожний потік мав n/p послідовних елементів із вихідного списку.

```

namespace hyperquicksort
{
    public static class NaiveParallelQuickSort
    {
        private const int SEQUENTIAL_THRESHOLD = 2048;
        public static void Sort<T>(T[] arr) where T : IComparable<T>
        {
            Sort(arr, 0, arr.Length - 1);
        }

        private static void Sort<T>(T[] arr, int left, int right) where T :
        IComparable<T>
        {
            if (left < right)
            {
                if (right - left < SEQUENTIAL_THRESHOLD)
                {
                }
            }
            else
            {
                SequentialQuickSort(arr, left, right);
                int pivotIndex = Partition(arr, left, right);
                // Invoke two tasks to sort the left and right
                halves of the array in parallel
                Parallel.Invoke(
                    () => Sort(arr, left, pivotIndex - 1),
                    () => Sort(arr, pivotIndex + 1, right)
                );
            }
        }
    }

    private static void SequentialQuickSort<T>(T[] arr, int left, int right)
    where T : IComparable<T>
    {
        if (left < right)
        {
            int pivotIndex = Partition(arr, left, right);
            SequentialQuickSort(arr, left, pivotIndex - 1);
            SequentialQuickSort(arr, pivotIndex + 1, right);
        }
    }

    private static int Partition<T>(T[] arr, int left, int right)
    where T : IComparable<T>
    {
        int pivotIndex = GetPivotIndex<int>(left, right);
        T pivotValue = arr[pivotIndex];
        Swap(ref arr[pivotIndex], ref arr[right]);
        int storeIndex = left;
        for (int i = left; i < right; i++)
        {
            if (arr[i].CompareTo(pivotValue) < 0)
            {
                Swap(ref arr[i], ref arr[storeIndex]);
                storeIndex++;
            }
        }
        Swap(ref arr[storeIndex], ref arr[right]);
        return storeIndex;
    }

    private static int GetPivotIndex<T>(int left, int right)
    {
        return left + (right - left) / 2;
    }

    private static void Swap<T>(ref T a, ref T b)
    {
        T temp = a;
        a = b;
        b = temp;
    }
}

```

Рис.2. Клас NaiveParallelQuickSort.

4. Довільним чином обрати основний елемент та передати його усім процесам-партнерам.
5. У кожному процесі, одночасно (паралельно) в усіх процесах, поділити елементи на дві групи відповідно до обраної опорної точки, *group1* <= *pivot* <= *group2*.

```

namespace hyperquicksort
{
    public static class OptimizedParallelQuickSort
    {
        private const int SEQUENTIAL_THRESHOLD = 2048;
        public static void Sort<T>(T[] array) where T : IComparable<T>
        {
            Sort(array, 0, array.Length - 1);
        }

        private static void Sort<T>(T[] array, int left, int right) where T :
        IComparable<T>
        {
            if (left < right)
            {
                if (right - left < SEQUENTIAL_THRESHOLD)
                {
                    SequentialQuickSort(array, left, right);
                }
                else
                {
                    int pivotIndex = Partition(array, left, right);
                    // Invoke two tasks to sort the left and right
                    halves of the array in parallel
                    Parallel.Invoke(
                        () => Sort(array, left, pivotIndex - 1), () =>
                        Sort(array, pivotIndex + 1, right)
                    );
                }
            }
        }

        private static void SequentialQuickSort<T>(T[] array, int left, int
        right) where T : IComparable<T>
        {
            if (left < right)
            {
                int pivotIndex = Partition(array, left, right);
                SequentialQuickSort(array, left, pivotIndex - 1);
                SequentialQuickSort(array, pivotIndex + 1, right);
            }
        }

        private static int Partition<T>(T[] array, int left, int right)
        where T : IComparable<T>
        {
            int pivotIndex = GetPivotIndex<int>(left, right);
            T pivotValue = array[pivotIndex];
            Swap(ref array[pivotIndex], ref array[right]);
            int storeIndex = left;
            for (int i = left; i < right; i++)
            {
                if (array[i].CompareTo(pivotValue) < 0)
                {
                    Swap(ref array[i], ref array[storeIndex]); storeIndex++;
                }
            }
            Swap(ref array[storeIndex], ref array[right]); return
            storeIndex;
        }

        private static int GetPivotIndex<T>(int left, int right)
        {
            return left + (right - left) / 2;
        }

        private static void Swap<T>(ref T a, ref T b)
        {
            T temp = a; a = b; b = temp;
        }
    }
}

```

Рис.3. Клас OptimizedParallelQuickSort

6. Кожен процес у верхній половині списку процесів надсилає свій «нижчий список» процесу-партнеру в нижній половині списку процесів, а той у відповідь отримує «старший список».
7. Нижня половина матиме значення, менші за опорні, а елементи верхньої половини матимуть значення, більші за опорні.
8. Після $\log P$ рекурсії кожен процес має невідсортований підсписок, який не перетинається зі значеннями інших процесів. Найбільше значення процесу i буде менше найменшого значення процесу $i+1$. На цьому етапі підсписок має досить малий розмір, кожен процес сортує свої значення послідовно, а основний процес об'єднує відсортовані результати кожного процесу.

В алгоритмі паралельно-послідовного сортування p процесів працює з n елементами списку, кожний p процес виконує ($\log n$) кроків з n/p елементами підсписку.

Загальна часова складність дорівнює $O\left(\frac{n}{p} * \log n\right)$. Просторова складність становить $O(\log n)$.

Алгоритм погано справляється з балансуванням навантаження, необхідно обрати відповідне середнє значення як опорний елемент для алгоритму, щоб розділити список принаймні на однакові частини та зберегти баланс. Пошук середнього значення є дорогою операцією на паралельному процесорі. Тому краще знайти середнє значення, яке є близьким до дійсного медіани. Об'єднуються блоки процесів за порядком процесів - визначається початок і кінець кожного блоку та приєднується його кінець до початку блоку наступного процесу. Наприклад, машина має 64 потоки, обробку списку розміром n можна розподілити на $n/64$ підписки; обробка підписків відбувається паралельно; кожний підписок послідовно сортується та об'єднується з іншими для отримання результату; при збільшенні n збільшується розмір підписку, який обробляє кожен потік. Кожен потік обробляє список за постійний час $O(1)$ за $\log n$ кроків. Для потоків, які працюють паралельно, часова та просторова складність становить $O(\log n)$. На рис.4 надано лістинг класу ParallelSequentialQuickSort.

Алгоритм гіпершвидкого сортування (є вдосконаленням алгоритму паралельно-послідовного сортування, частково розв'язує проблему балансування навантаження, покращує шанси знайти справжню медіану шляхом послідовного сортування підписків за допомогою однієї опорної точки, яка трансляється всім процесам на початку алгоритму).

1. Список розміром n розділено між p процесами. Наприклад, є список розміром 64 елементи, розпаралелити можна на 8 процесів, тоді кожен процес оброблятиме 8 елементів списку.
2. Процес серед 8 елементів знаходить опорний елемент і передає його всім процесам, які сортують свої підписки послідовно за допомогою ширококомовного опорного елемента. Це покращить шанси знайти опорні точки, близькі до справжньої медіани.
3. Обрати опорний елемент та передати його усім процесам-партнерам (вибір Pivot і його трансляція).
4. У кожному процесі, одночасно (паралельно) в усіх процесах, поділити елементи на дві групи відповідно до обраної опорної точки, $group1 \leq pivot \leq group2$ (поділ підписку низьких і високих значень).
5. Кожен процес у верхній половині списку процесів надсилає свій «нижчий список» процесу-партнеру в нижній половині списку процесів, а той у відповідь отримує «старший список» (обмін значеннями між партнерськими процесами).
6. Залишок верхньої половини від одного партнерського процесу та отримана верхня половина від іншого партнерського процесу об'єднуються в локальний підписок для кожного процесу.
7. Використовується рекурсія для верхньої та нижньої половини кожного підпроцесу, щоб створити відсортований список.
8. Для отримання повністю відсортованого списку об'єднуються процеси.

В цьому алгоритмі існують накладні витрати на зв'язок для передачі значень між процесами-партнерами. Може виникати дисбаланс навантаження, але алгоритм кращий порівняно з алгоритмом паралельно-послідовного сортування, який набагато гірше балансує навантаження. В алгоритмі гіпершвидкого сортування $\log n$ кроків та p процесів, загальна часова складність становить $\theta(n \log n)$. Просторова складність дорівнює $O(\log n)$. На рис.5 надано лістинг класу HyperQuickSort.

Алгоритм гіпершвидкого сортування серед обраних алгоритмів є паралельним за визначенням, оскільки в його основі лежить вдосконалений метод паралельно-послідовного сортування. В свою чергу цей алгоритм складається із паралельного і послідовного методу сортування, відповідно до назви.

```

namespace hyperquicksort
{
    public static class ParallelSequentialQuickSort
    {
        private const int SEQUENTIAL_THRESHOLD = 2048;
        public static void Sort<T>(T[] array) where T : IComparable<T>
        {
            Sort(array, 0, array.Length - 1);
        }

        private static void Sort<T>(T[] array, int left, int right)
        where T : IComparable<T>
        {
            if (left < right)
            {
                if (right - left < SEQUENTIAL_THRESHOLD)
                {
                    SequentialQuickSort(array, left, right);
                }
                else
                {
                    int pivotIndex = Partition(array, left, right);
                    // Invoke two tasks to sort the left and right
                    halves of the array in parallel
                    Parallel.Invoke(
                        () => Sort(array, left, pivotIndex - 1), () =>
                        Sort(array, pivotIndex + 1, right)
                    );
                }
            }
        }

        private static void SequentialQuickSort<T>(T[] array, int left, int
        right) where T : IComparable<T>
        {
            if (left < right)
            {
                int pivotIndex = Partition(array, left, right);
                SequentialQuickSort(array, left, pivotIndex - 1);
                SequentialQuickSort(array, pivotIndex + 1, right);
            }
        }

        private static int Partition<T>(T[] array, int left, int right)
        where T : IComparable<T>
        {
            int pivotIndex = GetPivotIndex<int>(left, right);
            T pivotValue = array[pivotIndex];
            Swap(ref array[pivotIndex], ref array[right]);
            int storeIndex = left;
            for (int i = left; i < right; i++)
            {
                if (array[i].CompareTo(pivotValue) < 0)
                {
                    Swap(ref array[i], ref array[storeIndex]); storeIndex++;
                }
            }
            Swap(ref array[storeIndex], ref array[right]); return storeIndex;
        }

        private static int GetPivotIndex<T>(int left, int right)
        {
            return left + (right - left) / 2;
        }

        private static void Swap<T>(ref T a, ref T b)
        {
            T temp = a; a = b; b = temp;
        }
    }
}

```

Рис.4. Клас ParallelSequentialQuickSort.

```

using System;
namespace hyperquicksort
{
    public class HyperQuickSort
    {
        public static void Sort(int[] data, int left, int right)
        {
            // Check if the data should be sorted in parallelif (right
            // - left > 1000)
            {
                // Invoke two tasks to sort the left and right halvesof the
                array in parallel
                Parallel.Invoke(
                    () => Sort(data, left, (left + right) / 2),
                    () => Sort(data, (left + right) / 2 + 1, right)
                );
            }
            else
            {
                // Use a traditional quicksort algorithm
                to sort the data Quicksort(data, left, right);
            }
        }
        static void Quicksort(int[] data, int left, int right)
        {
            // Check if the data is already sortedif
            (left >= right)
            {
                return;
            }

            // Choose a pivot value and partition the data around it
            int pivot = data[(left + right) / 2];
            int i = left;
            int j = right;
            while (i < j)
            {
                while (data[i] < pivot)
                {
                    i++;
                }
                while (data[j] > pivot)
                {
                    j--;
                }
                if (i <= j)
                {
                    int temp = data[i];data[i] = data[j]; data[j] = temp; i++;
                    j--;
                }
            }

            // Recursively sort the left and right halves of the data
            Quicksort(data, left, j);
            Quicksort(data, i, right);
        }
    }
}

```

Рис.5. Клас HyperQuickSort

Також існує ще більш інноваційна технологія паралельного сортування з регулярною вибіркою, ефективність кожного із цих алгоритмів буде залежати від багатьох факторів, а саме: розмір масиву, його наповнення, потужність процесора, кількість ядер та потоків тощо.

Алгоритм паралельного швидкого сортування шляхом регулярної вибірки (алгоритм на початку послідовно сортує список, а потім обирає діапазон зразків, які будуть використовуватися для подальшого розділення та заміни елементів у наступних процессах).

1. Оригінальний список поділяється на n процесів.
2. Кожен процес сортує свій підсписок за допомогою послідовного швидкого сортування.
3. Кожен процес обирає регулярні зразки зі свого відсортованого підписку.
4. Єдиний процес збирає зразки, сортує їх і транлює обрані опорні дані іншим процесам.

5. Усі процеси використовують обрані опорні точки, щоб одночасно розділити свої підписки на розділи відповідно до вибраних опорних елементів.
6. Процеси обмінюються відсортованими значеннями з іншими процесами-партнерами.
7. Для отримання повністю відсортованого списку об'єднуються відсортовані значення процесів.

Алгоритм паралельного швидкого сортування шляхом регулярної вибірки досягає кращий баланс навантаження, але не ідеальний. Уникає повторної заміни однакових значень, жодних накладних витрат. Кількість процесів не обов'язково має бути степенем 2, під час роботи алгоритму деякі процеси можуть бути звільнені залежно від порядку вибраних елементів і центрів. Початкове швидке сортування відбувається за

час $\theta\left(\frac{n}{p} * \log \frac{n}{p}\right)$. Сортування зразків - $\theta(p^2 * \log p)$. Об'єднання підмасивів відбувається за

$\theta\left(\frac{n}{p} * \log p\right)$. Загальна складність за часом становить $O(n \log n)$. Складність простору дорівнює $O(\log n)$. На

рис.6 надано лістинг класу ParallelQuickSortByRegularSampling.

Було створено клас Program, як програмну реалізацію дослідження алгоритмів швидкого сортування. Програма виконується в ітеративному режимі за кілька кроків: завантажити програму; у відкритому консольному вікні ввести бажану довжину масиву сортування для генерації; ввести мінімальне значення елемента масиву; ввести максимальне значення елемента масиву; із списку доступних алгоритмів сортування обрати бажаний (ввести порядкового номеру із списку алгоритмів від 1 до 6); після вибору алгоритму сортування відбувається сортування масиву, згодом виводиться час сортування у мілісекундах (ms). та відсортований масив.

Із розглянутих паралельних алгоритмів швидкого сортування кращими повинні бути такі три алгоритми [3]: паралельне швидке сортування, гіпершвидке сортування, паралельне швидке сортування шляхом регулярної вибірки. Якщо використовувати технології OpenMP або CUDA [3, 6, 7] (з орієнтацією на C++), то найкращим вважається алгоритм паралельного швидкого сортування шляхом регулярної вибірки, прийнятним – алгоритм гіпершвидкого сортування, поганим – алгоритм паралельного швидкого сортування.

Проведено тестування алгоритмів для двох випадків сортування масивів (табл.1): малих - із 16 елементів, кожний із яких змінюється в межах від 1 до 9; великих - із 1 000 000 елементів, кожний із яких змінюється в межах від 1 до 999.

Таблиця 1

Результати тестування алгоритмів сортування

Алгоритм сортування	Масив із 16 елементів, кожний із яких змінюється в межах від 1 до 9, мс.	Масив із 1 000 000 елементів, кожний із яких змінюється в межах від 1 до 999, мс.
Послідовне швидке сортування	2	1278
Наївне паралельне сортування	8	950
Оптимізоване паралельне сортування	8	924
Паралельно-послідовне сортування	7	1310
Гіпершвидке сортування	6	262
Паралельне швидке сортування шляхом регулярної вибірки	84	30931

Аналіз отриманих результатів (табл.1) для технологій з C# дає такі алгоритми: гіпершвидке сортування - краще, оптимізоване паралельне сортування або наївне паралельне сортування - прийнятні.

```

namespace hyperquicksort
{
    public class ParallelQuickSortByRegularSampling
    {
        public void Sort(int[] arr)
        {
            Quicksort(arr, 0, arr.Length - 1);
        }

        private void Quicksort(int[] arr, int left, int right)
        {
            if (left >= right)
            {
                return;
            }

            int pivotIndex = (left + right) / 2;
            int pivotValue = arr[pivotIndex];
            int i = left;
            int j =
            right;
            while (i <= j)
            {
                while (arr[i] < pivotValue)
                {
                    i++;
                }
                while (arr[j] > pivotValue)
                {
                    j--;
                }
                if (i <= j)
                {
                    int temp =
                    arr[i];arr[i] =
                    arr[j]; arr[j] =
                    temp; i++;
                    j--;
                }
            }

            if (left < j)
            {
                Parallel.Invoke(
                    () => Quicksort(arr, left, j),()
                    => Quicksort(arr, i, right)
                );
            }
            else
            {
                Quicksort(arr, i, right);
            }
        }
    }
}

```

Рис.6. Клас ParallelQuickSortByRegularSampling.

Висновки

За результатами досліджень з'ясовано, що без використання технології OpenMP або CUDA алгоритм паралельного швидкого сортування шляхом регулярної вибірки не відповідає хорошим часовим показникам та програє багатьом із розглянутих алгоритмів.

Для технологій, що пов'язані з C#, найкращим із розглянутих алгоритмів є гіпершвидке сортування, а прийнятними - оптимізоване паралельне сортування або наївне паралельне сортування.

У перспективних дослідженнях варто розглянути окремий випадок сортування багатовимірних масивів даних. У цьому випадку до алгоритму сортування додається ще й алгоритм поділу масиву на

підписки. Для тестування алгоритмів сортування в таких масивах є сенс створити програму з наступними можливостями: генерування багатовимірного масиву з випадковими значеннями за розміром, що задається користувачем; поділ даного масиву на підмасиви; сортування підмасивів послідовним і паралельним алгоритмом сортування; вимірювання часу на сортування N-вимірного масиву.

Також цікавим є питання, коли у деяких випадках немає змоги зберігати дані, які обробляються, у пам'яті. Тоді потрібен ефективний зовнішній алгоритм сортування з розпаралелюванням.

Література

1. D. E. Knuth, The Art of Computer Programming, Vol. 3: Sorting and Searching (3rd. ed.), Addison Wesley Longman Publishing Co., Inc., 1998. - 812 p
2. С. В. Коляденко, В. О. Денисюк, Н. П. Юрчук. Дискретний аналіз. Частина 1. Навчальний посібник. - Вінниця: ВНАУ, 2019. - 161 с.
3. Parallel Quick Sort. URL: <https://iq.opengenus.org/parallel-quicksort/>
4. C# documentation. URL: <https://learn.microsoft.com/en-us/dotnet/csharp/>
5. Task Class. URL: <https://learn.microsoft.com/en-us/dotnet/api/system.threading.tasks.task?>
6. OpenMP. URL: <https://www.openmp.org/>
7. NVIDIA CUDA. URL: <https://docs.nvidia.com/cuda/doc/index.html>

References

1. D. E. Knuth, The Art of Computer Programming, Vol. 3: Sorting and Searching (3rd. ed.), Addison Wesley Longman Publishing Co., Inc., 1998. - 812 p
2. S. V. Koliadenko, V. O. Denysiuk, N. P. Yurchuk. Dyskretnyi analiz. Chastyna 1. Navchalnyi posibnyk. - Vinnytsia: VNAU, 2019. - 161 p.
3. Parallel Quick Sort. URL: <https://iq.opengenus.org/parallel-quicksort/>
4. C# documentation. URL: <https://learn.microsoft.com/en-us/dotnet/csharp/>
5. Task Class. URL: <https://learn.microsoft.com/en-us/dotnet/api/system.threading.tasks.task?view=net-6.0>
6. OpenMP. URL: <https://www.openmp.org/>
7. NVIDIA CUDA. URL: <https://docs.nvidia.com/cuda/doc/index.html>

ДОМАНЦЕВИЧ НІНА

Львівський торговельно-економічний університет

ORCID ID: 0000-0002-6157-7079

e-mail: nina.domantzevich@gmail.com

ЯЦІШИН БОГДАН

Львівський торговельно-економічний університет

ORCID ID: 0000-0001-6762-2646

e-mail: bogdan.yatsyshyn7@gmail.com

ПОЛІЕТИЛЕНОВІ ПЛІВКИ ДЛЯ ДОВГОТРИВАЛОГО ЗБЕРІГАННЯ МЕТАЛОПРОДУКЦІЇ: ВИМОГИ, ПОТРЕБИ, ВЛАСТИВОСТІ

Проведено порівняння характеристик модифікованих поліетиленових плівок, які використовуються для захисту від корозії за різних термінів та умов складування. Встановлені основні вимоги споживачів до протикорозійного захисту металовиробів із використанням плівкових матеріалів. Розроблено основні критерії застосування плівкових антикорозійних матеріалів. При цьому основна увага приділялась збереженню функціональності матеріалів – захисним та бар'єрним характеристикам, які в умовах складського зберігання пов'язуються із часовими змінами структури.

Ключові слова: полімери, поліетиленові плівки, наповнювач, структура, старіння, закрите складування.

DOMANTSEVYCH NINA

Lviv University of Trade and Economics

YATSYSHYN BOGDAN

Lviv University of Trade and Economics

POLYETHYLENE FILMS FOR LONG-TERM STORAGE OF METAL PRODUCTS: REQUIREMENTS, NEEDS, PROPERTIES

The main criteria put forward to polymer coatings as means of anti-corrosion protection of metal products have considered by studies. The basic requirements of consumers for anti-corrosion protection of metal products using film materials have been established. It is shown that the use of film polymer materials for long-term protection of metal products is characterized by features due to the combination of preserving the functionality of polymer materials - protective and barrier characteristics and the preservation of the metal product itself.

It was determined that the main directions in the development of film polymer coatings for long-term protection are the study of their aging processes, changes in properties depending on the terms and conditions of operation, consideration of the influence of the constituent components of the coatings on the duration of operation and the possibility of their further use. The change in the properties of polymer composites is the result of the action of many factors that can cause a positive or negative effect.

The separate directions of development of works on aging of polymers, which are actively carried out today are researching on films with volatile atmospheric corrosion inhibitors of metals, plasticizers and other technological additives. At the same time, the main accent is placed on the correct selection of ingredients of coating and express analysis, despite the use of accelerated experiments, the development of appropriate mathematical apparatus for interpreting the results, improvement of research equipment.

The analysis of scientific studies of the aging processes of polyethylene films during operation and the determination of the necessary directions of research will facilitate and improve the preservation of the properties of polymer materials, and extend the service life of metal products.

Key words: polymers, polyethylene films, filler, structure, aging, closed storage.

Постановка проблеми

Різноманітність та вибір видів захисту металевих конструкцій в умовах атмосферної корозії визначається потребами та можливостями їх застосування. Такі дорогі види захисту, як покриття корозійностійкими благородними металами застосовуються рідко, на найбільш цінному обладнанні невеликого розміру. Натомість, способи захисту від атмосферної корозії, які базуються на електрохімічних принципах, використовуються на великооб'ємних металевих конструкціях та обладнанні. У приладобудуванні та поміж середньорозмірного обладнання найбільш поширеними є способи захисту від корозії металів, що базуються на відмежуванні (ізоляції) металу від оточуючого агресивного середовища та створенні особливих умов перебування металовиробів у хімічно несприятливій для кородування атмосфері. Тривалий час такі види захисту розвивались для тимчасового зберігання виробів. Однак, на даний час існують кілька напрямків використання довготривалого антикорозійного захисту, які пов'язані із розширенням потреб споживання, та охоплюють модифіковані бар'єрні матеріали, що містять інгібітори атмосферної корозії – масла і змазки (таблетки та сипучі матеріали), лаки і фарби, паперово-картонні вироби, полімерні пакувальні плівки. Ефективність від застосування останніх способів залежить від багатьох факторів – від підготовки поверхні металу до складських умов, проте саме довготривале зберігання металопродукції у полімерній пакувальній тарі залишається найбільш поширеним [1, 2].

Аналіз останніх джерел

Полімерні плівки, які використовують в якості засобів захисту від корозії, повинні мати необхідний комплекс властивостей [1–7]:

- 1) хімічних та протикорозійних (не змінювати властивостей під впливом зовнішніх факторів та

проявляти певну хімічну інертність до упакованих металевих виробів);

2) бар'єрних (низькою паро-, водо-, газопроникністю);

3) фізико-механічних (високим опором розривання, надрізу, високими показниками міцності при розтягування і видовження при розриванні, в тому числі і термомеханічними показниками, високою еластичністю);

4) технологічних (мала матеріалоемкість, легкість зварювання, хороша сприйнятливість до друку).

Полімерний плівковий матеріал виконує подвійну роль в системі бар'єрної упаковки. По-перше, полімерні плівки зберігають упакований виріб від впливу зовнішнього агресивного середовища, основними компонентами якого, що сприяють процесу корозії, є [5, 8]:

- атмосферна волога, що може містити дисоційовані іони солей та кислот;
- кисень і вуглекислий газ повітря;
- промислові гази (хлор, сірководень, окисли сірки і азоту тощо).

По-друге, полімерні плівки сприяють збереженню мікроклімату всередині упаковки, створеного консерваційними засобами, що призначені забезпечити захист упакованого виробу від корозії під час його транспортування і зберігання.

Антикорозійні плівки за експлуатаційними характеристиками можна поділити на 4-и категорії за гарантійним часом зберігання та умовами складування:

а) короткотермінового складування (5–10 днів) на відкритих площадках або під навісом;

б) довготривалого складування (від 3-х місяців до 1 року і більше) під навісом або з додатковим захистом від прямого попадання атмосферної вологи та УФ-опромінення (в тому числі контейнерні перевезення автомобільним, залізничним та морським транспортом);

в) короткотермінового закритого складування (до року);

г) довготермінового закритого складування (до 10 років і більше).

Плівки, кожної із перелічених категорій, виділяються набором параметрів та характеристик, які в кінцевому визначають доцільність та вартість проведених робіт із пакування. Критерії вибору певного виду захисних антикорозійних плівок для зберігання металопродукції в кінцевому визначаються збереженням якості продукту, а до розгляду беруться (приймаються) наступні характеристики пакувального матеріалу:

1) товщина;

2) наявність додатку, що приводить до змін структури із збільшеною дефектністю полімерної матриці (наприклад, леткого інгібітора атмосферної корозії амінного типу, що створює оптимальне для зберігання внутрішньопаквальне середовище);

3) міцнісні параметри (характеристики);

4) дифузійні параметри (характеристики);

5) взаємодія із металом;

6) вартість.

Метою роботи є знаходження основних критеріїв аналізу змін властивостей полімерних модифікованих покриттів і вироблення на їх основі спрощеної методології визначення якості матеріалів при їх довготривалій експлуатації.

Виклад основного матеріалу

Товщина плівок для короткотермінового зберігання виробів (на відкритих площадках та закритому складуванні) зазвичай не перевищує 100 мк, оскільки товстіші плівки створюють незручності по розпаковці. Більш товстіші плівки застосовуються при упакованні середньо- та великогабаритної техніки та виробів. Для короткотермінового зберігання переважно використовують неінгібовані плівки поліетилену, що не приводить до пониження якості зберігання та значно знижує вартість пакування. Плівки із інгібітором атмосферної корозії можна застосовувати для короткотермінового зберігання металопродукції (до 2-х років). Проте, використання інгібованих плівок протягом тривалих термінів зберігання може бути ускладнене з-за специфічної дії інгібітора на полімерну матрицю, що приводить до змін структури та збільшення дефектності (перевірялось на аміних інгібіторах атмосферної корозії).

Довготермінове зберігання відзначається більш жорсткими умовами перебування продукції, незалежно від місця складування – відкритого чи закритого. З цієї причини товщина захисних пакувальних плівок для довготривалого зберігання металопродукції більша – від 150 мк, а присутність інгібітора атмосферної корозії бажана. Тривалий час перебування продукції під впливом агентів вимагає передбачити зниження захисних бар'єрних та міцнісних характеристик, які змінюються першочергово. Ефект взаємодії довготривалого покриття та металу стає одним із основних та його вже відносять до питань зниження захисних функцій плівок, а збільшення вартості проекту замінюється технологічними проблемами введення додатків та наповнювачів, що підвищують терміни забезпечення придатності матеріалу без зниження його рівня захисту для металопродукту.

Міцнісні характеристики пакування визначаються хімічним склад і структурою полімерних матеріалів (та її змінами в процесі формування та експлуатації плівки). Для полімерів з переважно кристалічною структурою (поліпропілен, поліамід, поліетилентерефталат) має місце квазікрихке руйнування в результаті деформації кристалічних утворень як єдиного цілого. Полімери з переважно аморфною структурою (полістирол, ПВХ, поліметилметакрилат, а також ряд структурованих бутадієнових та стирольних сополімерів) здатні до значної пластичної деформації зі зміною структури матеріалу [1, 4].

При однаковому співвідношенні кристалічної і аморфної частин на міцність суттєво впливає характер надмолекулярної структури. Матеріал, що містить крупні сфероліти стає більш крихким, ніж дрібносферолітний.

Міцнісні властивості всіх матеріалів залежать від ступені орієнтації полімерних ланцюгів, розгалуженості і поперечного зшивання. Надійність упаковки в процесі транспортування чи зберігання визначається комплексом механічних і фізико-хімічних властивостей (з врахуванням різних видів навантажень): міцністю на прокол, опором надриву, надрізу і продавлюванню, тепло- і морозостійкістю, атмосферо- і біостійкістю [1, 9–12]. При збільшенні температури спостерігається зниження міцності, проте в невеликому температурному інтервалі, в якому здійснюється додаткова орієнтація молекул, міцність зростає. Тривалий вплив змінних температур понижує величину міцності на розрив, зріз та згин. Процеси деструкції, які порушують молекулярну структуру матеріалу, з часом приводять до незворотних змін міцнісних і бар'єрних властивостей полімерних плівок. Особливо небезпечні термо- і фотоокислювальна деструкція, яка розвивається за ланцюговим механізмом. Окисленню поліолефінів сприяє присутність в повітрі сильних окислювачів таких як озон, SO_2 , NO_2 , H_2O_2 [1, 7, 13].

Введення у склад полімерного матеріалу додатків та наповнювачів неодмінно приводить до зниження міцнісних характеристик покриття, що найбільш ймовірно проявляється саме із його довготривалим використанням. Встановлено, що навіть невелика кількість летких аміних інігібіторів атмосферної корозії металів (нітриту дициклогексиламіну – НДА, циклогексиламінбензоату – ЦГАБ чи дициклогексиламіну бензоату – ДЦГАБ) приводять до початкових порушень структури захисного матеріалу, які особливо вагомо себе проявляють у довгостроковому інтервалі, коли, фактично з-за леткості, інігібітор відсутній [14].

Проте структурні процеси, які були запущені додатками у перші етапи експлуатації покриття, найбільше проявляються у вигляді деструкційних дефектів, розростанні пор та тріщин з причини зростання внутрішніх напружень у матеріалі (рис. 1) [15].

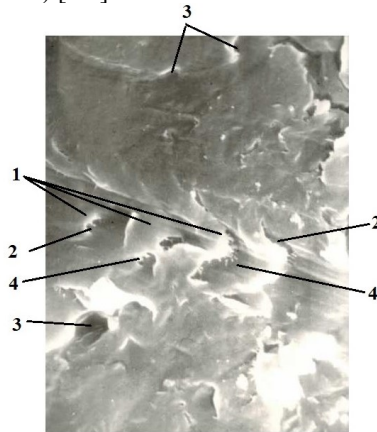

Рис. 1. Мікрофотографія дефектності поверхні поліетиленової плівки з додатками інігібітора 1 ваг. % ЦГАБ при старінні 7 років; X 4000:

1 – нагромадження кристалів поліетилену; 2 – тріщини, що виникли з-за росту кристалів; 3 – пори на межі розділу “аморфна-кристалічна фаза”; 4 – голчасті кристали поліетилену, які з-за розігрівання скануючим електронним променем мікроскопа впили на розміщені нижче утворення

Таку дефектність описують як виникнення напружень у матеріалі на межі аморфної та кристалічної фаз, які на початкових етапах експлуатації присутні в захисних бар'єрних матеріалах приблизно у рівній кількості (подібна пропорція задовольняє вимоги до матеріалу пакування з гнучкості, міцнісних та бар'єрних характеристик). В процесі старіння дефектність посилюється з-за вибіркової дії додатків інігібітора, незначна присутність якого сприяє збільшенню кристалічності полімерного матеріалу. На 7-му році старіння це чітко проявляється в утворенні великих полімерних кристалів, їх нагромадженні та рості голчатих кристалічних утворень (на мікрофотографії голчасті кристали вийшли зменшеними та оплавленими з-за теплової дії електронного променя мікроскопу).

Розвиток та посилення дефектності достатньо тонкого матеріалу приводить до зміни фізико-хімічних та механічних характеристик матеріалу. Незначна трансформація структури приводить до помітного зростання величин дифузійних характеристик – значення коефіцієнта газопроникності P , коефіцієнта паропроникності $P_{\text{H}_2\text{O}}$ та швидкості перенесення водяної пари WVTR (water vapor transmission rate) зростають. Різні захисні полімерні матеріали мають розмаїті значення дифузійних характеристик, які приведені у [16]. Для прикладу, самий найпоширеніший захисний полімерний матеріал – поліетилен, характеризується досить великими значеннями P – від $\sim 2 \cdot 10^{-11}$ до $\sim 9 \cdot 10^{-10} \frac{\text{cc} \cdot \text{cm}}{\text{cm}^2 \cdot \text{s} \cdot \text{cmHg}}$ (для поліетилену високої (ПЕВГ) та

низької (ПЕНГ) густини). Широкий розкид за показниками коефіцієнта киснепроникності та інших дифузійних характеристик залежить від модифікації матеріалу, присутності та кількості додатків, технології виготовлення, механічних навантажень тощо [16]. Безперечно, що наявність у матеріалі навіть невеликої кількості хімічно агресивних компонент призведе до значних змін структури та фізичних властивостей (рис. 2).

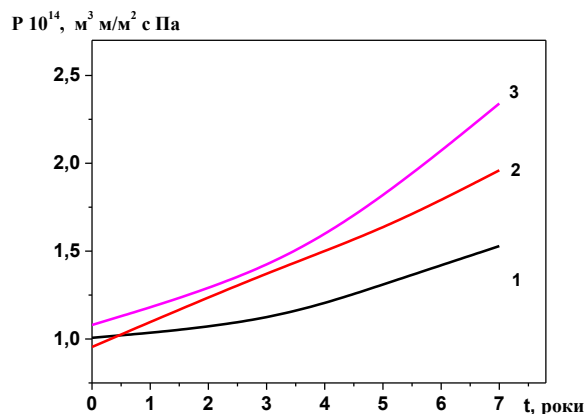

Рис. 2. Часові зміни коефіцієнта киснепроникності поліетиленових плівок в умовах закритого складування (вимірювання у пакеті за зміною сили струму датчика кисневої деполяризації): 1 – ПЕНГ ($h = 160$ мкм); 2 – ПЕНГ + 1 ваг. % ДЦГАБ ($h = 175$ мкм); 3 – ПЕНГ + 1 ваг. % ЦГАБ ($h = 165$ мкм)

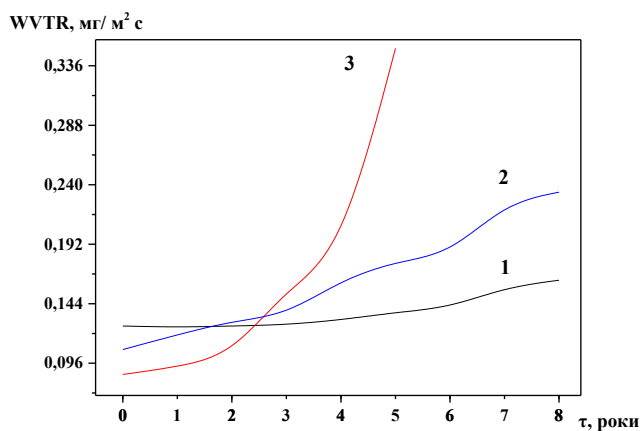

Рис. 3. Зміна паропроникності модифікованих полімерних матеріалів, які підлягали старінню у складських умовах протягом 8 років (дослідження ваговим методом, використовуючи металеві стаканчики та зварні пакети): 1 – ПЕНГ; 2 – ПЕНГ + 0,5 ваг. % ДЦГАБ; 3 – ПЕНГ + 1 ваг. % ЦГАБ

Експертиза стосовно доцільності застосування того чи іншого виду протикорозійного захисту у вигляді полімерних плівок, які містять інгібітор газової корозії, часто визначається конструктивними особливостями об'єкту захисту та переважним видом металу, який у ньому використовується. Наприклад, у великогабаритних конструкціях, що підлягають довготривалому зберіганню, доцільно застосовувати комбінований захист – бар'єрна ізоляція виробу немодифікованими плівками із внесенням у внутрішній захисний простір пакування матеріалів, насичених леткими засобами інгібування газової корозії. Для великих трубних конструкцій при зберіганні використовують аналогічний комбінований захист: зовнішній – на основі смолистих матеріалів, а внутрішньотрубний (при закритті внутрішнього об'єму) – матеріалами із леткими інгібіторами газової корозії. Крім цього, слід звернути увагу на вид та доступність для використання інгібітора газової корозії, незважаючи на широке поширення та застосування інгібіторів на основі амінів. У ряді випадків доцільно застосовувати інші матеріали (пасиватори, протектори корозії або високоякісні бар'єрні покриття) чи методи протикорозійного захисту [17, 18].

Одним із методів довготривалого зберігання та консервації металовиробів із використанням гнучких полімерних покриттів є застосування модифікованих матеріалів, які, крім інгібітора газової корозії, містять пластифікатори чи інші допоміжні добавки. Встановлено, що додавання до складу інгібованої плівки пластифікатора значно гальмує процес кристалотворення у матриці, структура тривалий час залишається однорідна з відповідним співвідношенням аморфної та кристалічної фази. Малі кількості пластифікатора нерідко сприяють загальному збільшенню міжмолекулярної взаємодії, впорядкуванню структур і підвищенню щільності полімерів, в результаті чого можливо навіть зниження вихідної проникності полімера. Зміна дифузійних характеристик за тривалий час незначна, якщо введена кількість пластифікатора (в основному до 5 ваг. %) не викликає структурних змін чи перетворень. Хоча слід зазначити можливість зростання деяких дифузійних характеристик із додаванням пластифікатора для високоеластичного стану полімеру чи при недостатньо виважені підборі складових та технологічних режимів формування плівки [16].

Негативним проявом пластифікації полімерних матеріалів є, в основному, зміна естетичних характеристик – помутніння плівки, виділення масних утворень, загальна замисленість, які проявляються залежно від виду пластифікатора та умов експлуатації на 3–7 рік (рис. 4). Проте міцнісні та дифузійні

характеристики залишаються в межах вимог по зберіганню металопродукції тривалий час.

Рис. 4. Виділення пластифікатора на поверхні поліетиленової плівки, в склад якої введений інгібітор та пластифікатор, підданої старінню протягом 10 років. Виникнення колоній квазікристалічних шароподібних утворень вказує на значну дефектність матеріалу, через які на поверхню проходять виділення незв'язаних із матрицею додатків X 2000.

Висновки

Розгляд та експертиза захисних антикорозійних плівок для зберігання металопродукції повинні проходити за певними критеріями, які, в свою чергу, визначаються термінами експлуатації, можливостями збереження та якістю об'єктів пакування. Врахування основних вимог до характеристик плівок антикорозійного захисту дає змогу у короткі терміни підібрати пакувальний полімерний плівковий матеріал, який би запобігав псуванню металопродукції.

Література

1. Доманцевич Н.І. Інгібіторний захист промислової продукції : монографія. Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2003. 130 с.
2. Goldade V.A., Pinchuk L.S., Makarevich A.V., Kestelman V.N. Plastics for Corrosion Inhibition. Berlin (Germany): Springer-Verlag Heidelberg, 2005. 393 p.
3. Brydson J.A. Plastics materials. Oxford: Butterworth-Heinemann Linacre House, 1999. 949 p.
4. Chanda M., Salil K. Roy. Plastics technology handbook. Boca Raton: CRC Press (Taylor & Francis Group), 2006. 896 p.
5. Broughton W.R., Maxwell A.S. Measurement good practice guide No. 103: Accelerated environmental ageing of polymeric materials. Teddington, Middlesex (UK): National Physical Laboratory, 2007. 103 p.
6. Broughton W.R., Maxwell A.S. Measurement good practice guide No. 103: Accelerated environmental ageing of polymeric materials. Teddington, Middlesex (UK): National Physical Laboratory, 2007. 103 p.
7. Harvey J.A. Chemical and physical aging of plastics. Handbook of Environmental Degradation of Materials (ed. Myer Kutz). N.Y.: William Andrew Publishing, 2005. 612 p. P. 153–163. ISBN: 0-8155-1500-6.
8. Доманцевич Н.І., Яцишин Б.П. Старіння полімерних матеріалів: фактори впливу, методи досліджень, моделювання та прогнозування процесів : монографія. Львів : Видавництво Львівського торговельно-економічного університету, 2023. 184 с. ISBN 978-617-602-328-9.
9. Carraher (Jr) C.E. Seymour/Carraher's Polymer Chemistry. 6 ed. NY: Marcel Dekker, Inc, 2003. 902 p.
10. Yang Y. Thermal Conductivity. Physical properties of polymers handbook (2 edition). Ed. James E. Mark. NY: Springer Science + Business Media, LLC, 2007. P. 155–163.
11. Krevelen, van, D. W., K. te Nijenhuis. Properties of polymers: their correlation with chemical structure: their numerical estimation and prediction from additive group contributions. 4 ed. Oxford: Elsevier, 2009. 1031 p.
12. Brostow W. Mechanical Properties. Physical properties of polymers handbook (2 edition). Ed. James E. Mark. NY: Springer Science + Business Media, LLC, 2007. P. 423–445.
13. Kholodovych V., William J. Welsh. Thermal-Oxidative Stability and Degradation of Polymers. Physical properties of polymers handbook (2 edition). Ed. James E. Mark. NY: Springer Science + Business Media, LLC, 2007. P. 927–938.
14. Доманцевич Н.І., Яцишин Б.П. Зміна механічних властивостей поліетиленових плівкових матеріалів при їх модифікації технологічними добавками та під час старіння. ФХТТ, 2020. 21 (3). С. 510–518.
15. Доманцевич Н.І. Структуро- та дефектоутворення при довготривалому старінні інгібованих полімерних плівок. Фізика і хімія твердого тіла. 2003. Т. 4, № 2. С. 323–328.
16. Аксіментьєва О.І., Доманцевич Н.І., Яцишин Б.П. Дифузійні характеристики тонкоплівкових полімерних матеріалів та методи їх вимірювання : монографія. Львів: Видавництво Львівського торговельно-економічного університету, 2018. 140 с.
17. Sastri V. S. Green corrosion inhibitors: theory and practice. New Jersey: John Wiley & Sons, 2011. 328 p.
18. Bardal E. Corrosion and protection. London: Springer-Verlag, 2004. 328 p.

References

1. Domantsevych N.I. Inhibitoryi zakhyst promyslovoi produktsii : monohrafiia. Lviv : Vyd-vo Lvivskoi komertsii noi akademii, 2003. 130 s.
2. Goldade V.A., Pinchuk L.S., Makarevich A.V., Kestelman V.N. Plastics for Corrosion Inhibition. Berlin (Germany): Springer-Verlag Heidelberg, 2005. 393 p.
3. Brydson J.A. Plastics materials. Oxford: Butterworth-Heinemann Linacre House, 1999. 949 p.
4. Chanda M., Salil K. Roy. Plastics technology handbook. Boca Raton: CRC Press (Taylor & Francis Group), 2006. 896 p.
5. Broughton W.R., Maxwell A.S. Measurement good practice guide No. 103: Accelerated environmental ageing of polymeric materials. Teddington, Middlesex (UK): National Physical Laboratory, 2007. 103 p.
6. Broughton W.R., Maxwell A.S. Measurement good practice guide No. 103: Accelerated environmental ageing of polymeric materials. Teddington, Middlesex (UK): National Physical Laboratory, 2007. 103 p.
7. Harvey J.A. Chemical and physical aging of plastics. Handbook of Environmental Degradation of Materials (ed. Myer Kutz). N.Y.: William Andrew Publishing, 2005. 612 p. P. 153–163. ISBN: 0-8155-1500-6.
8. Domantsevych N.I., Yatsyshyn B.P. Starinnia polimernykh materialiv: faktory vplyvu, metody doslidzhen, modeliuvannia ta prohnouzuvannia protsesiv : monohrafiia. Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu, 2023. 184 s. ISBN 978-617-602-328-9.
9. Carraher (Jr) C.E. Seymour/Carraher's Polymer Chemistry. 6 ed. NY: Marcel Dekker, Inc, 2003. 902 p.
10. Yang Y. Thermal Conductivity. Physical properties of polymers handbook (2 edition). Ed. James E. Mark. NY: Springer Science + Business Media, LLC, 2007. P. 155–163.
11. Krevelen, van, D. W., K. te Nijenhuis. Properties of polymers: their correlation with chemical structure: their numerical estimation and prediction from additive group contributions. 4 ed. Oxford: Elsevier, 2009. 1031 p.
12. Brostow W. Mechanical Properties. Physical properties of polymers handbook (2 edition). Ed. James E. Mark. NY: Springer Science + Business Media, LLC, 2007. P. 423–445.
13. Kholodovych V., William J. Welsh. Thermal-Oxidative Stability and Degradation of Polymers. Physical properties of polymers handbook (2 edition). Ed. James E. Mark. NY: Springer Science + Business Media, LLC, 2007. P. 927–938.
14. Domantsevych N.I., Yatsyshyn B.P. Zmina mekhanichnykh vlastyvostei polietylenovykh plivkovykh materialiv pry yikh modyfikatsii tekhnolohichnykh dodatkamy ta pid chas starinnia. FKhTT, 2020. 21 (3). S. 510–518.
15. Domantsevych N.I. Strukturo- ta defektoutvorennia pry dohotryvalomu starinni inhibovanykh polimernykh plivok. Fizyka i khimiia tverdoho tila. 2003. T. 4, № 2. S. 323–328.
16. Aksimentieva O.I., Domantsevych N.I., Yatsyshyn B.P. Dyfuziini kharakterystyky tonkoplivkovykh polimernykh materialiv ta metody yikh vymiriuvannia : monohrafiia. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu, 2018. 140 s.
17. Sastri V. S. Green corrosion inhibitors: theory and practice. New Jersey: John Wiley & Sons, 2011. 328 p.
18. Bardal E. Corrosion and protection. London: Springer-Verlag, 2004. 328 p.

ГОРЯЩЕНКО КОСТЯНТИН

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0000-0002-7034-8702](https://orcid.org/0000-0002-7034-8702)e-mail: kostyakst@ukr.net**СТЕЦЬОК ВІКТОР**

Хмельницький національний університет

e-mail: sv_rt@i.ua**ГОРЯЩЕНКО СЕРГІЙ**

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0000-0001-6623-2523](https://orcid.org/0000-0001-6623-2523)e-mail: tn7@ukr.net**ЛИСИЙ АНДРІЙ**

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0009-0001-0065-9740](https://orcid.org/0009-0001-0065-9740)e-mail: Andrii.lysyi1@gmail.com

МОДЕЛЮВАННЯ ТА ВИПРОБУВАННЯ СИНХРОННИХ ДВИГУНІВ З ПОСТІЙНИМИ МАГНІТАМИ

Анотація - Синхронні двигуни з постійними магнітами (СДПМ) відомі давно. В Україні цей тип двигунів використовується недостатньо широко. Синхронні двигуни потребують менше енергії для забезпечення достатньої продуктивності, ніж добре відомі асинхронні двигуни. Показано, якого обладнання потребують синхронні двигуни для забезпечення плавного пуску, руху та зупинки ротора.

Наразі відомі три схеми керування двигунами: вольт-частотне (VF), бездатчикове векторне керування (SVC) та векторне керування (VC). Але тільки керування енкадером при VC-керуванні забезпечує адекватний запуск синхронного двигуна. PMSM дозволяють архівувати постійне збільшення швидкості, швидку реакцію на навантаження ротора. Вихідний крутний момент PMSM автоматично регулюється напругою і струмом живлення при стабільних обертах.

У статті наведено результати порівняння існуючого двигуна PMSM з енкадером з використанням драйвера векторного керування та віртуальної моделі PMSM зі змінним навантаженням.

Ключові слова -- синхронний двигун, керування, енкадер, векторне керування

HORIASHCHENKO KOSTYANTYN, STETSIUK VIKTOR, HORIASHCHENKO SERHIY, LYSYI ANDRIY
Khmelnytskyi National University

MODELLING AND TESTING OF SYNCHRONOUS MOTORS WITH PERMANENT MAGNETS

Permanent magnet synchronous motors (PMSM) have been known for a long time. In Ukraine, this type of motors is not used widely enough. Synchronous motors require less energy to provide sufficient performance than the well-known induction motor. It shows what PMSM require control equipment to ensure smooth rotor start, motion and stop.

Three schemes like Volt-Frequency (VF), Sensorless Vector Control (SVC) and Vector Control (VC) to control motors are currently known. But only the control of the encoder at VC control type ensures an adequate start of the synchronous motor. PMSM allow you to archive a constant increase in speed, a quick response to the rotor load. The output torque of the PMSM is automatically regulated by the supply voltage and current with stable rotations.

The article shows results of comparing existing PMSM motor with an encoder with use of Vector Control Driver and virtual model of PMSM with a variable load. In the mathematical model of a synchronous motor, the equation of the stator of an asynchronous motor is used, which takes into account the interaction with the rotor through the magnetic flux. The position of the rotor magnets is determined by the rotor design itself, regardless of the stator voltages and currents. The instantaneous value of the induced electromotive force (EMF) is also determined, which makes it possible to determine the stator currents and the rotor torque.

Permanent Magnet Synchronous Motors (PMSMs) are widely used in machinery such as elevators, shredders, and conveyors due to their ability to "hold position" when the motor brakes are off, with the load supported solely by the PMSM motor itself. The high-speed response of the frequency converter together with the control system ensures a constant rate of increase in the motor speed regardless of load changes. Thus, the synchronous motor maintains stable mechanical characteristics regardless of changes in load and rotation frequency. At the same time, the motor voltage and current are dynamically adjusted to ensure the desired output performance

Keywords — synchronous motor, control, encoder, vector control

Вступ

Зростаюча увага до захисту навколишнього середовища, енергозбереження та раціонального використання ресурсів у всьому світі призвела до посилення уваги до екологічності не лише промислового обладнання, а й побутових приладів. Очевидно, що побутові прилади демонструють значно нижчі показники енергоспоживання. Однак широке використання побутових приладів зумовлює необхідність всебічного аналізу в цій сфері. За різними оцінками, на побутову техніку припадає до 40% всієї енергії, що генерується різними технічними засобами.

Поява систем автономного енергоспоживання, що використовують такі джерела, як сонячна, вітрова або гідроелектроенергія, зумовлює необхідність зменшення потужності обладнання при збереженні того ж рівня функціональності. Одним із значних споживачів енергії в побутовій техніці є двигун.

Асинхронні двигуни, які зазвичай використовуються, не мають інтелектуальних систем керування, і

мають такі механічні характеристики, як:

1. Високий механічний крутний момент на роторі двигуна, навіть на низьких швидкостях.
2. Висока щільність потужності на одиницю об'єму двигуна.

Тому для задоволення експлуатаційних вимог побутової техніки використовуються як однофазні, так і трифазні двигуни. Нижче наведено приклади класичних і сучасних типів двигунів, що використовуються в цих приладах:

Класичні двигуни включають в себе:

- Однофазні асинхронні двигуни.
- Однофазні універсальні двигуни.

Сучасні двигуни в тому числі:

- Трифазні асинхронні двигуни.
- Трифазні синхронні двигуни.

У синхронних двигунах можна досягти широкого діапазону зміни швидкості. Здатність змінювати швидкість обертання ротора має важливе значення для сучасних побутових приладів, таких як холодильники, пральні машини, міксери та різноманітні конвеєри. Ці пристрої зазвичай вимагають низьких швидкостей обертання і високого крутного моменту під час запуску і роботи.

Особливістю таких двигунів є високе механічне тягове зусилля на нульовій швидкості або в режимі утримання ротора. Крім того, ці двигуни демонструють постійну вихідну потужність у широкому діапазоні швидкостей. Тому синхронний двигун з постійними магнітами повинен не тільки працювати на номінальній швидкості, але й забезпечувати постійну потужність на більш високих швидкостях.

Для досягнення векторного керування синхронними двигунами необхідна інформація про положення ротора. Залежно від бажаної роздільної здатності використовуються різні методи. Рішення з низькою роздільною здатністю можуть використовувати енкодер положення, рішення з середньою роздільною здатністю - резольвер або датчики на основі ефекту Холла, а рішення з високою роздільною здатністю, як правило, покладаються на оптичні датчики.

На рисунку 1 показано оптичний енкодер з 1024 імпульсами на оборот.

Рис. 1. Інкрементний енкодер компанії FENAC, Туреччина

У цій технології датчик обертання встановлюється безпосередньо на ротор без необхідності використання додаткових передавальних елементів. При цьому потужність передається безпосередньо на робочий пристрій. Ця концепція, відома як "прямий привід", забезпечує швидку динамічну реакцію, зменшення акустичного шуму, зниження рівня вібрації та значне зниження енергоспоживання. Ці покращення сприяють значному збільшенню часу роботи системи.

Технічні засоби, що використовуються для визначення положення ротора в цих системах, дозволяють досягти високопродуктивних результатів. Трифазні контролери з електронним керуванням відіграють вирішальну роль у досягненні високих показників ефективності.

Основна частина

Серед синхронних двигунів синхронний двигун з постійними магнітами - єдиний варіант, який відноситься до категорії трифазних машин. Статор такого двигуна складається з традиційних трифазних обмоток. У роторі синхронного двигуна з постійними магнітами постійні магніти виконують ту ж функцію, що і в звичайній синхронній машині. Розробка нових магнітних матеріалів, включаючи використання рідкоземельних матеріалів, дозволила створити ці постійні магніти.

Синхронний двигун з постійними магнітами (див. рис. 2) має ряд переваг для розробки сучасних систем керування рухом, таких як [5]:

1. Зменшена вага.
2. Компактний розмір.
3. Усунення масла, що призводить до скорочення часу на технічне обслуговування.

4. Низька швидкість обертання ротора (наприклад, 120 об/хв для швидкості автомобіля 1 м/с).
5. Високий крутний момент.
6. Здатність до рекуперації енергії, що дозволяє відновлювати до 30% енергії.
7. Здатність утримувати автомобіль на нульовій швидкості з меншим виділенням тепла в порівнянні з асинхронними двигунами.

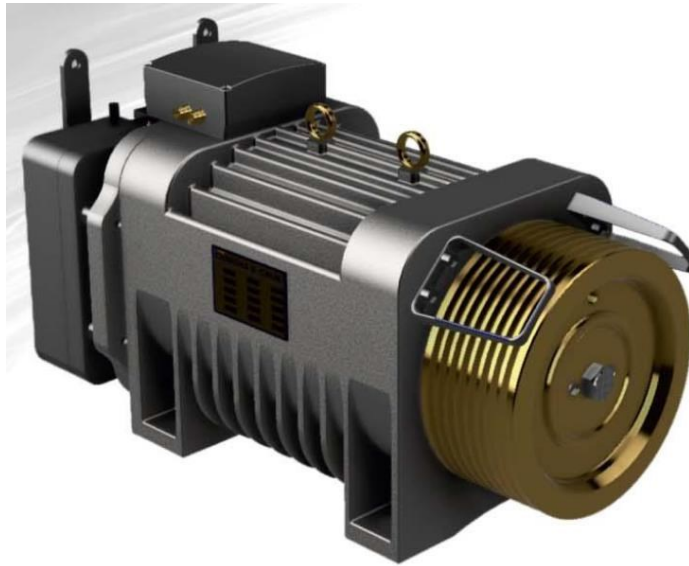

Рис. 2. Модель двигуна CLS6-A компанії CLINDAS, Туреччина

Дійсно, використання постійних магнітів в синхронних двигунах з постійними магнітами дозволяє генерувати потужний магнітний потік в повітряному зазорі між ротором і статором, що призводить до високоефективної роботи двигуна.

Наприкінці 1960-х років для асинхронних двигунів було впроваджено векторне керування (також відоме як керування по полю або FOC), що дозволило швидко реагувати на тягове зусилля, порівнянне з машинами постійного струму [2]. З часом методи керування набули широкого застосування і використовувалися в багатьох сферах аж до кінця 2018 року.

У синхронному двигуні швидкість обертання визначається швидкістю поля статора, відомою як синхронна швидкість. Синхронна швидкість (ω_s) визначається частотою живлення статора (f_s) і кількістю пар полюсів (p). Зазвичай обмотки статора трифазної синхронної машини з'єднані за синусоїдальним законом розподілу (див. рис. 3).

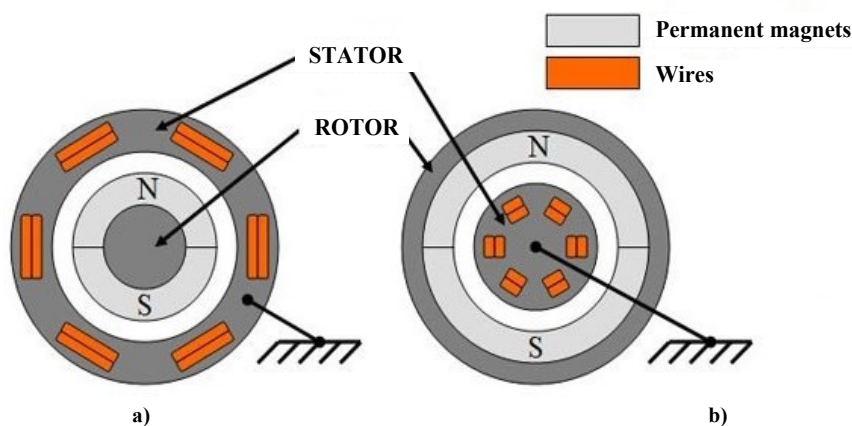

Рис. 3. Магніти в синхронних двигунах [6].

Коли на ротор двигуна подається трифазна напруга живлення, генерується обертове магнітне поле, яке обертається в певному напрямку в залежності від послідовності входних фаз. Передбачається, що магнітне поле також розподіляється за синусоїдальним законом розподілу.

Швидкість обертання двигуна, позначена як N (синхронна швидкість), визначається рівнянням (1), яке пов'язує синхронну швидкість з частотою живлення статора і кількістю пар полюсів:

$$N = \frac{120f_s}{p} \quad (1)$$

де N - синхронна швидкість в обертах за хвилину (об/хв).
 f_s - частота живлення статора в герцах (Гц).

p - кількість пар полюсів у двигуні.

Це рівняння дозволяє розрахувати синхронну швидкість на основі частоти живлення статора і кількості пар полюсів.

Проблеми пуску синхронних двигунів

Синхронні двигуни можуть зіткнутися з певними проблемами під час процесу запуску. Ось деякі поширені проблеми, пов'язані із запуском синхронних двигунів:

Високий пусковий струм: Синхронні двигуни зазвичай споживають високий пусковий струм, що може спричинити падіння напруги та вплинути на стабільність електричної системи. Високий пусковий струм може викликати занепокоєння, особливо в тих випадках, коли одночасно запускаються декілька синхронних двигунів.

Відсутність можливості самозапуску: На відміну від асинхронних двигунів, синхронні двигуни не мають можливості самозапуску. Потрібні зовнішні засоби, щоб вивести двигун на синхронну швидкість, перш ніж він почне працювати синхронно із заданою частотою.

Початкове збудження: Синхронні двигуни потребують початкового збудження магнітного поля ротора перед запуском. Це може бути досягнуто за допомогою зовнішнього джерела постійного струму або допоміжної обмотки, відомої як "демпферна обмотка" [4] для створення початкового магнітного поля.

Для подолання цих проблем застосовуються такі методи запуску, як використання поні-двигунів, запуск за допомогою зовнішніх приводів або використання спеціалізованого пускового обладнання, такого як пускачі синхронних двигунів або статичні перетворювачі частоти.

У випадку синхронного двигуна з постійними магнітами однією з фундаментальних проблем є початок руху з невідомого положення. Початок руху з невідомого положення може призвести до тимчасового зворотного руху ротора, поки поля ротора і статора не вирівнюються.

Ця проблема стає критичною зі збільшенням потужності двигуна і може призвести до пошкодження двигуна або проблем з пусковими струмами. Такі умови неприйнятні для багатьох застосувань. Наприклад, у сценаріях, де синхронні двигуни використовуються з навантаженням на первинний ротор, наприклад, у кухонних ліфтах, це може призвести до пошкодження не тільки двигуна, але й усього механізму, включаючи вантаж.

Математична модель синхронного двигуна

У математичній моделі синхронного двигуна використовується рівняння статора асинхронного двигуна, що враховує взаємодію з ротором через магнітний потік. Положення магнітів ротора визначається самою конструкцією ротора, незалежно від напруг і струмів статора. Також визначається миттєве значення індукованої електрорушійної сили (ЕРС), що дозволяє визначити струми статора і крутний момент ротора.

Однак на цьому аналогія з асинхронним двигуном закінчується. У синхронному двигуні магнітні потоки ротора не є незалежними, а визначаються у взаємодії з напругами і струмами статора. При розгляді систем відліку ротора це означає, що еквівалентні площини q і d трансформуються у відповідні системи відліку, які індують обертання і визначають швидкість ротора.

У синхронному двигуні різниця між магнітними полями ротора і статора прагне до нуля, тому двигун називається синхронним. В результаті площини q і d ротора і площини q і d статора мають фіксований фазовий зсув відносно одна одної.

Рівняння, що зв'язують магнітні потоки, мають вигляд [1]:

$$v_{qs}^r = R_q i_{qs}^r + p \lambda_{qs}^r + \omega_r \lambda_{ds}^r \quad (2)$$

$$v_{ds}^r = R_d i_{ds}^r + p \lambda_{ds}^r - \omega_r \lambda_{qs}^r \quad (3)$$

де R_q та R_d - опори квадратурної площини та площини прямої осі гілок.

Тут і далі використовується опір R_s , а для площин q і d магнітний потік статора пов'язаний з потоком ротора рівняннями [1]:

$$\lambda_{qs}^r = L_s i_{qs}^r + L_m i_{qs}^r \quad (4)$$

$$\lambda_{ds}^r = L_d i_{ds}^r + L_m i_{ds}^r \quad (5)$$

Однак самоіндукція статора в областях q і d дорівнює L_s тільки тоді, коли магніти ротора мають електричний кут 180° . Це важливо, коли магнітні та міжполюсні осі відрізняються.

Коли положення обмоток статора (наприклад, площина d) збігається з магнітним полем ротора, сила відштовхування максимальна: магнітне відштовхування магніту майже таке ж, як і відштовхування через повітряний зазор. І тому індуктивність в цей час найменша.

Тоді за індуктивність приймається індуктивність прямої площини L_d . В цей час площина q обмоток спрямована до траєкторії інтерполяції ротора, магнітний потік не визначається магнітами, тому що він знаходиться в точці мінімального рівня потоку. Тому відштовхування мінімальне, а індуктивність максимальна. Індуктивність q площини відома як L_q .

Оскільки магніти ротора і напрямки обмоток статора q і d визначені в просторі, то індуктивність істотно не змінюється в залежності від положення ротора. Тоді для розрахунку потоку втрат статора в площинах q і d потрібні струми ротора і статора.

Збудження в постійних магнітах можна змоделювати, припускаючи постійний струм джерела, i_{fr} . Потік ротора розміщений в площині d , тому струм ротора в площині d дорівнює i_{fr} . Струм в площині q

приймається рівним нулю, припускаючи, що в цій площині немає потоку. Тоді потоки можна описати як:

$$\lambda_{qs}^r = L_q i_{qs}^r \quad (6)$$

$$\lambda_{ds}^r = L_d i_{ds}^r + L_m i_{fr}^r \quad (7)$$

де L_m - взаємна індукція між обмотками статора і магнітами ротора.

Підстановка цих виразів у вирази для напруги статора дає наступні вирази:

$$\begin{pmatrix} v_{qs}^r \\ v_{ds}^r \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} R_q + L_q p & \omega_r L_d \\ -\omega_r L_q & R_d + L_d \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_{qs}^r \\ i_{ds}^r \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \omega_r L_m i_{fr}^r \\ 0 \end{pmatrix} \quad (8)$$

Електромагнітний момент визначається як:

$$T_e = \frac{3}{2} \frac{P}{2} (\lambda_{ds}^r i_{qs}^r - \lambda_{qs}^r i_{ds}^r) \quad (9)$$

яка, використовуючи підстановку потоків в термінах індуктивності та струму, буде такою:

$$T_e = \frac{3}{2} \frac{P}{2} (\lambda_{af} i_{qs}^r + (L_d - L_q) i_{qs}^r i_{ds}^r) \quad (10)$$

тут потік втрат ротора буде мати вигляд

$$\lambda_{af} = L_m i_{fr}^r \quad (11)$$

Результати моделювання для синхронного двигуна потужністю 1кВт показано на рис.4.

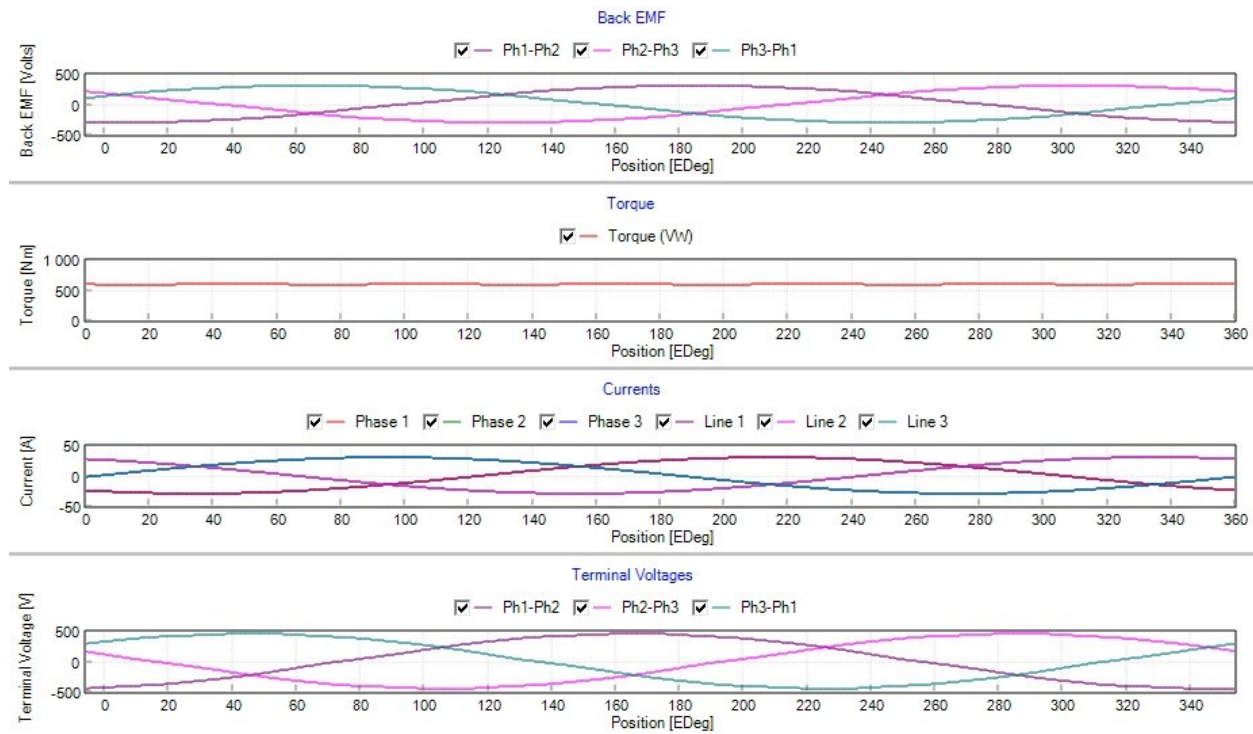

Рис. 4. Графіки втрат, моменту, струмів та напруги змодельованого двигуна

Висновки

Двигуни, що використовуються в цьому дослідженні, відносяться саме до промислових двигунів. Синхронні двигуни з постійними магнітами (PMSM) широко застосовуються в таких механізмах, як ліфти, подрібнювачі, конвеєри, завдяки їх здатності "утримувати положення", коли гальма двигуна вимкнені, при цьому навантаження підтримується виключно самим двигуном PMSM. Високошвидкісна реакція перетворювача частоти разом із системою керування забезпечує постійну швидкість збільшення частоти обертання двигуна незалежно від зміни навантаження. Таким чином, синхронний двигун підтримує стабільні механічні характеристики незалежно від зміни навантаження і частоти обертання. Одночасно напруга і струм двигуна динамічно регулюються для забезпечення бажаних вихідних показників.

Література

1. Шахат Е.І. Універсальна система приводу синхронного двигуна з асинхронним двигуном для автомобільних застосувань / Факультет електротехніки та комп'ютерної інженерії, Університет штату Огайо, США, JES 2010 on-line: journal.esrgroups.org/jes

2. Канакарадж, Дж. Теорія електричних машин і приладів / публікація в рамках програми уряду Тамілнаду з розповсюдження безкоштовних підручників, Корпорація підручників Тамілнаду, Коледж Роуд, Ченнаї - 600 006, (2011).

3. Мусял Януш. Діагностика багаточастотних структур і композитних деталей методом багаточастотного фазового детектування / Януш Мусял, Сергій Горященко, Костянтин Горященко та Йоанна Вільчарська // MATEC Web of Conferences 332, 01020 (2021) <https://doi.org/10.1051/mateconf/202133201020>

4. Мусял Януш. Моделювання діагностики технічного стану кабельних ліній та систем електропостачання/ Януш Мусял, Костянтин Горященко, Сергій Горященко та Роберт Поласік// MATEC Web of Conferences 351, 01008 (2021) <https://doi.org/10.1051/mateconf/202135101008>

5. Мусял Януш. Автоматичний діагностичний пристрій з вимірюванням відстаней до пошкоджень комбінованим імпульсно-фазовим методом/ Януш Мусял, Костянтин Горященко, Сергій Горященко Микола Шица// MATEC Web of Conferences 351, 01008 (2021) <https://doi.org/10.1051/mateconf/202135101010>

References

1. E.I. Shakhat, A, "Universalna systema pryvodu synkhronnoho dyvuhuna z asynkhronnym dyvuhonom dlia avtomobilnykh zastosuvan". Fakultet elektrotekhniki ta kompiuternoi inzhenerii, Universytet shtatu Ohaio, SShA, JES 2010 on-line: journal.esrgroups.org/jes

2. Kanakaradzh, Dzh.: Teoriia elektrychnykh mashyn i prykladiv, publikatsiia v ramkakh prohramy uriadu Tamilnadu z rozpovsiudzhennia bezkoshtovnykh pidruchnykiv, Korporatsiia pidruchnykiv Tamilnadu, Koledzh Roud, Chennai - 600 006, (2011).

3. Diahnastyka bahatosharovykh struktur i kompozytnykh detalei metodom bahatochastotnoho fazovoho detektuvannia / Yanush Musial, Serhii Horiashchenko, Kostiantyn Horiashchenko ta Yoanna Vilcharska // MATEC Web of Conferences 332, 01020 (2021) <https://doi.org/10.1051/mateconf/202133201020>

4. Modeliuvannia diahnostryky tekhnichnoho stanu kabelnykh liniy ta system elektropostachannia/ Yanush Musial, Kostiantyn Horiashchenko, Serhiy Horiashchenko ta Robert Polasik// MATEC Web of Conferences 351, 01008 (2021) <https://doi.org/10.1051/mateconf/202135101008>

5. Avtomatychnyi diahnostychnyi prystrii z vymiriuvanniam vidstanei do poshkodzen kombinovanyim impulsno-fazovym metodom/ Yanush Musial, Kostiantyn Horiashchenko, Serhiy Horiashchenko ta Mykola Shytsa// MATEC Web of Conferences 351, 01008 (2021) <https://doi.org/10.1051/mateconf/202135101010>

ДУПЛЯК СТЕПАН.

Національний університет «Львівська політехніка»

ORCID: 0000-0002-9240-404X

e-mail: stepan.dupliak.knm.2019@lpnu.ua

ШАХОВСЬКА НАТАЛІЯ.

Національний університет «Львівська політехніка»

ORCID: 0000-0002-6875-8534

e-mail: Nataliya.b.shakhovska@lpnu.ua

ОЦІНКА АДЕКВАТНОСТІ КОНТЕНТУ ЗА КОНТЕКСТОМ МЕТОДАМИ АНСАМБЛІВ МОДЕЛЕЙ BERT

Розроблений у роботі ансамбль моделей машинного навчання для аналізу емоційності новин натренований на різних контекстах та незалежних наборах даних. Здійснено голосування по кожній моделі з ансамблю за особистий варіант правди згідно з локальним контекстом цієї моделі. Розроблено бінарний класифікатор адекватності/нормальності повідомлень на базі технології ансамблів. Можна спостерігати вибраний нами набір методів, які є оптимальними за параметрами часу виконання, часу тренування, обсягом оперативної пам'яті та відповідно точністю. Зокрема це такі методи, як Catboost XGBoost для класифікації та екстракції особливостей та контексту було обрано BERT та його підвид RoBERTa. Аналіз результатів показав, що точність алгоритму коливається від 80% до 85 % в ансамблі та від 65% до 93% окремими методами за окремими наборами даних.

Ключові слова: нейронні мережі, BERT, RoBERTa, Catboost, XGBoost.

DUPLIAC STEPAN, SHAKHOVSKA NATALIA

Lviv Polytechnic National University

ASSESSMENT OF ADEQUACY OF CONTENT BY CONTEXT USING BERT MODEL ENSEMBLE METHODS

Over the past 20 years, text has dominated the Internet as a means of communicating information. Every day, new people are born and every day, new people sign up for social media. Due to lack of education and attention, people use social media to express their thoughts and virtualize themselves, sometimes forgetting that there is another person on the other side of the monitor. Such processes in human life lead to the reckless or sometimes intentional generation of content that may violate the rules of the communities where this content is produced. One of the primitive and non-scalable examples of dealing with the problem of uncontrolled generation of social content is physical moderation. This method makes sense in private, closed channels of communication with the audience, where the bandwidth of a person as a moderator is sufficient to effectively control the information space. Despite the reliability of humans in terms of information and moderation, humans are lifelong learners, and they are what they read or see. Therefore, there is a possibility that human moderation is biased from the point of view of all people who are in the same information space. The topic of assessing the adequacy and ethics of a text is gaining popularity even as the amount of information generated in social networks increases. The problem is that modern methods of text evaluation are not able to work with differently contextualized data, i.e. a model trained on one data set is tied to the context of the data environment in which this set was collected. The method developed in this paper allows a model to be trained on different contexts and independent datasets, and to directly vote each model in the ensemble for its own version of the truth according to the local context of that model. We will develop a binary message adequacy/normality classifier based on ensemble technology. You can observe the set of methods I have chosen that are optimal in terms of execution time, training time, RAM, and, accordingly, accuracy. In particular, these are methods such as Catboost XGBoost for classification and extraction of features and context, BERT and its sub-type RoBERTa were chosen. I will conduct a corresponding analysis and experiment on these methods to verify that this method is really effective.

Keywords: neural networks, BERT, RoBERTa, Catboost, XGBoost.

Вступ

Інтелектуальний агент як метод фільтрації та модерзації даних почав з'являтися рівномірно з тим, як зростала валова кількість продукованої інформації за момент часу [1–4]. Крім базових речей, таких як пошук неприйнятих слів, виразів, аббревіатур. машинний інтелект почав розуміти інформацію в часі та сприймати інформацію не як незалежні змінні в просторі, але як потік інформації, який має чітко впорядкований зв'язок. Цим можна завдячувати машинному навчанню та рекурентним моделям. З часом машинне навчання вперлось в стелю контексту інформації. Інформація, написана людиною, на жаль не є сухими даними. Людям у соціальних мережах притаманно говорити сарказмом або надавати умовних позначень певним об'єктам, ознакам або навіть процесам, які називаються по-різному, але означають одне й теж. Щоб класифікувати текстові дані на предмет негативного висловлювання чи образ, сучасні методи LSTM [5] чи RNN [6] та їх комбінації вже не витримували критики ефективності. Попитом на подібні алгоритми зростав, виникли алгоритми трансформери з них сімейство алгоритмів BERT [2] та його варіації. Це стало початком нових алгоритмів трансформерів. Особливістю цих методів є їхня будова, яка містить так зване маскування. При тренуванні мережі фрагменти речень замінюються на прогалини, та мережа намагається інтерполювати та екстраполювати слова в реченні без втрати контексту. Коли мережа натренована, вона може вільно класифікувати контекст повідомлення навіть якщо контекст є неочевидним.

Мета цієї роботи полягає в тому, щоб навчати мережі BERT окремо на різних наборах даних та скласти їх в один ансамбль, який буде містити оцінку різних контекстів та змоги оцінювати адекватність повідомлень від вже більш глобального контексту. Оцінка здійснюватиметься голосуванням всіх мереж та обирання за певним правило середнього.

Аналіз літературних джерел

Статистичні алгоритми використовували методи машинного навчання, такі як наївний Байєс [1], машини опорних векторів (SVM [2]) і дерева рішень, для класифікації тексту. Статистичні алгоритми були більш гнучкими, ніж системи, засновані на правилах, і могли навчатися на даних, що робило їх більш точними.

Наступним важливим кроком в еволюції класифікації тексту стало впровадження алгоритмів глибокого навчання. Зокрема, згорткові нейронні мережі (CNN) та рекурентні нейронні мережі (RNN) зробили революцію в класифікації текстів [3]. Ці алгоритми можуть автоматично виокремлювати ознаки з тексту, усуваючи потребу в ручному створенні ознак. Вони також були більш точними, ніж попередні методи, і могли обробляти складні текстові дані. В останні роки трансферне навчання ще більше підвищило точність алгоритмів класифікації текстів. Трансферне навчання передбачає попереднє навчання моделі на великому масиві текстових даних, а потім її доопрацювання на меншому [4], специфічному для певної галузі наборі даних. Цей підхід покращує продуктивність моделей класифікації текстів, особливо коли набір даних, специфічний для конкретної галузі, невеликий.

Останньою розробкою в галузі класифікації текстів є моделі на основі трансформерів. Ці моделі, такі як BERT [5] (Bidirectional Encoder Representations from Transformers), стали найсучаснішими в класифікації текстів. Вони використовують механізми самонавчання для вивчення контекстних представлень слів, що забезпечує кращу точність і здатність справлятися з більш складними завданнями обробки природної мови. У публікації [7] порівняно різні мережі у задачах розпізнавання настроїв у тексті і показано, що CNN RNN Bi-LSTM дає кращу точність порівняно з класичними моделями навчання. Робота [9] базується на аналізі даних із соціальної мережі twitter арабською мовою за допомогою ансамблів BERT ат комбінацій інших натренованих моделей. З недоліків цього підходу треба зазначити те, що результати отримані тренуванням великих мереж BERT на невеликих наборах даних.

Використання BERT дерев є доволі цікавою та свіжою ідеєю, яка була описана в [3]. У сфері комп'ютерної вірусології рідко можна знайти методи, які можуть ефективно шукати та класифікувати програми ворожого характеру, але цей метод надає можливість ефективно за мірками сучасності виконувати задачу класифікації вірусів. "Крім того, запропонована нами модель випадкового трансформаторного лісу (RTF) на основі пакетування, сукупність BERT або CANINE, досягає найсучасніших оцінювальних балів у трьох із чотирьох наборів даних, зокрема, вона фіксує стан -art F1-оцінка 0,6149 за одним зі стандартних наборів даних" [3]. З недоліків цієї роботи можна сказати, що цей метод є більш прикладним у сфері медіаконтенту, а не у сфері кібербезпеки. Також показники класифікації близько 60% не дозволяють говорити про хорошу універсальну ефективність методу.

Методи та моделі

Опис наборів даних

Було проаналізовано такі набори даних (таблиця 1).

Таблиця 1

Набори даних	
назва набору даних	ознака набору даних
Toxic Tweets Dataset [7]	Токсичність
Suspicious Communication on Social Platforms [8]	Знущення
Fake News [9]	Брехня
HateXplain [9]	Образа

Набір даних токсичних твітів: Toxic Tweets Dataset – це колекція твітів, які були позначені як токсичні або нетоксичні.

Підозрілі повідомлення на соціальних платформах: Набір даних "Підозрілі повідомлення на соціальних платформах" – це колекція повідомлень, які були позначені як потенційно підозрілі або зловмисні на платформах соціальних мереж.

Фейкові новини: Набір даних "Фейкові новини" – це колекція новинних статей, які були позначені як справжні або фейкові.

HateXplain: Набір даних HateXplain – це колекція твітів з мовою ворожнечі, які були позначені поясненнями, чому вони вважаються ненавистницькими.

Значення всіх даних формуються на основі загальнодоступної інформації тексту та категорії до якої вона належить.

Аналіз даних експерименту

На рис. 1 подано аналіз розподілу новини в залежності від кількості слів. Можна зазначити мультимодальний розподіл у даних з оригінальних текстів, натомість у даних негативних спостерігається пік, та ці публікації описують більш нормальний розподіл, хоча ним не може називатись. Також слід вказати на залежність довжини статті від того, чи є вона правдоподібною.

Кластерний аналіз текстових даних

Для видобутку сутностей та покращення розуміння даних, здійснено кластерний аналіз методом K-means. Для вибору оптимальної кількості кластерів використано метод ліктя та визначено, що найкращим вибором є розподіл з 3 кластерів. Кластерний аналіз вказує на чіткий розподіл всіх новин за ознакою довжини: короткі новини - до 150 слів, 2 середні новини - від 150 до 1000, 3 довгі новини - 1000+ слів. Із Рис 2 можна стверджувати що кластерний аналіз не зміг виокремити ознаку правдоподібності новини, тому потрібно провести глибокий аналіз, а саме аналіз нейромережами.

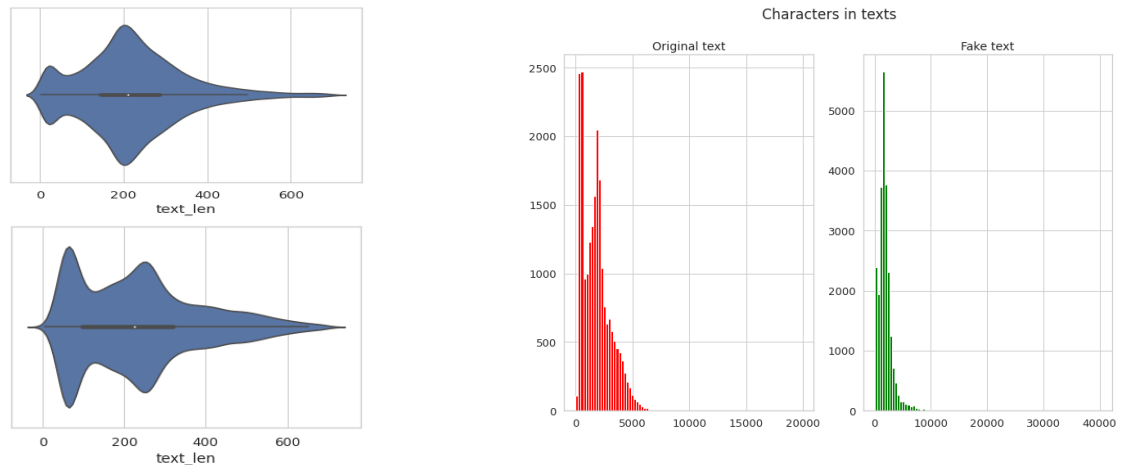

Рис. 1. Аналіз розподілу новини в залежності від кількості слів

Рис. 2. Простір текстових даних представлений градієнтом що маркує зміну довжини статті

Ідея методу та алгоритм проведеного експерименту

Основна ідея методу подана на рис. 3 і полягає у таких кроках:

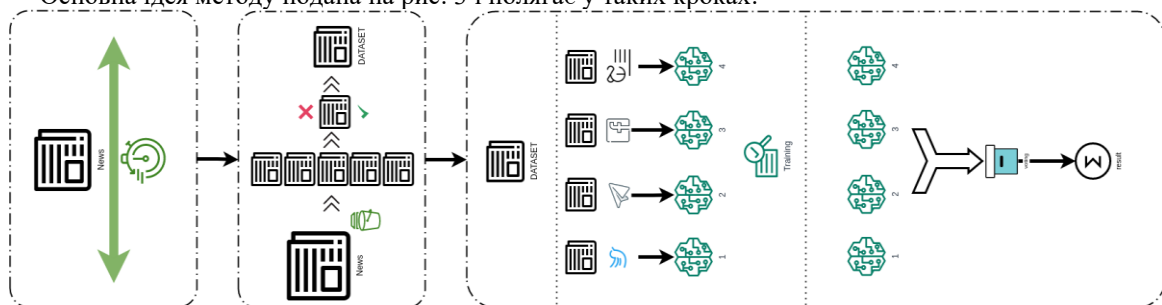

Рис. 3. Ілюстрація потоку даних від початку реалізації до кінця

1. Вибрати дані за контекстом та певними часовими рамками.
2. Підготовлені дані згрупувати та токенізувати за допомогою претренованих енкдерів BERT та RoBERTa,
3. Натренувати окремо кожен модель на своєму наборі даних
4. Скласти ансамбль моделей та провести голосування
5. Оцінити результати.

Натреновані моделі далі об'єднуються в ансамбль, в якому вони повинні проголосувати за ту чи іншу характеристику контексту. Результати експерименту показали, що створення ансамблів із моделей, які створені та натреновані на різних та незалежних даних, є ефективним. Ефективність полягає в, тому що збільшується загальний позитивний тренд оцінювання текстів та є можливість оцінити результат ансамблю в залежності від результатів голосувань. Точність алгоритму коливається від 80% до 85 % в ансамблі та від 65% до 93% окремими методами по окремих наборах даних. Тобто дослідження доцільно вважати успішним, адже можна сказати, що вектор моделей із різними контекстними характеристиками може давати хороші узагальювані оцінки, зокрема визначити ймовірності належності тексту до тієї чи іншої підкатегорії.

На рис. 4 бачимо, що ще окрім самих натренованих моделей, у цьому алгоритмі тренується функція відсікання класифікатора. Якщо у звичайному алгоритмі голосування відбувається усереднення показників і йде відсічка по класу зі сталим коефіцієнтом 0.5, то ефективність алгоритму різко падає до ~79%. Запропонований мною спосіб відсікання збільшує загальну ефективність ансамблю на кілька відсотків.

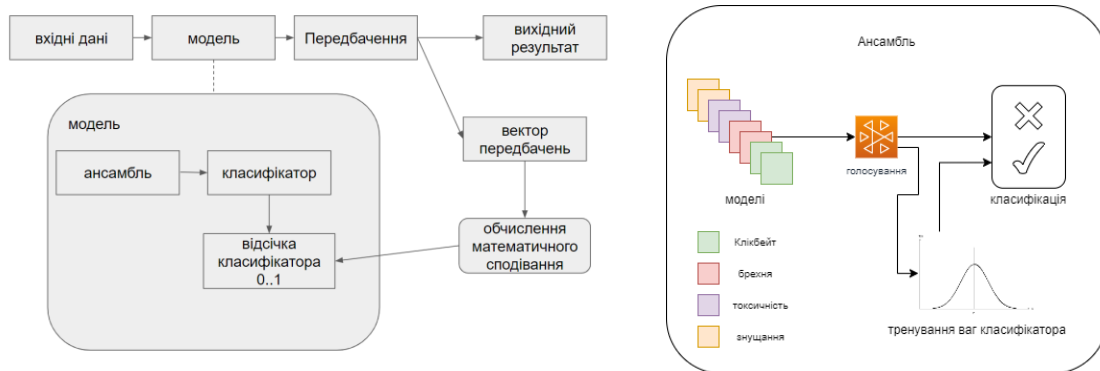

Рис. 4. Опис роботи моделі тренування коефіцієнта відсічки класифікатора

Суть алгоритму полягає в виборі коефіцієнта відсічки: на вході голосування є вектор оцінок незалежних класифікаторів, який в залежності від контексту буде голосувати по різному. Ідея методу при кожному голосуванні визначати середнє значення оцінки та додавати його до списку середніх оцінок. Список середніх оцінок являє собою набір незалежних оцінок, по якому застосовується функція математичного сподівання. Таким чином, на виході отримано коефіцієнт відсічки, який наближається до оптимально коефіцієнта поділу класів.

Результати експерименту

Кожну із натренованих моделей я протестував на вибірках відносно їхнього набору даних із таблиці. Бачимо, що моделі доволі добре розуміють контекст та по категоріях Знущення, Токсичність, Брехня показують результати в середньому 90% якості показано в таблиці 2.

Таблиця 2

Результати класифікації окремих моделей

Категорія	метод	f1-score	precision	recall
клікбейт	catboosting	0.686	0.727	0.683
	XGBosting	0.691	0.751	0.687
Знущення	catboosting	0.932	0.930	0.935
	XGBosting	0.944	0.942	0.945
Токсичність	catboosting	0.908	0.907	0.910
	XGBosting	0.911	0.910	0.913
брехня	catboosting	0.882	0.883	0.882
	XGBosting	0.880	0.881	0.880

Таблиця 3

Результат роботи ансамблю

Категорія	Ансамбль	Оптимізована відсічка	Звичайна відсічка
клікбейт	catboosting	accuracy = 0.812 recall = 0.801 precision = 0.817 f1 = 0.809	accuracy = 0.79 recall = 0.717 precision = 0.951 f1 = 0.817
	XGBosting		
знущення	catboosting		
	XGBosting		
токсичність	catboosting		
	XGBosting		
брехня	catboosting		
	XGBosting		

З таблиці 3 можна зробити висновок, що мій метод допомагає збалансувати позитивний та негативний тренд оцінок мережі цим самим покращити та зменшити шуми роботи ансамблю. Якщо проаналізувати роботу по тренуваннях та тестувань моделей, то результати тренування моделі із таблиці 2 показали хороший результат по більшості категоріям і тим самим прогнозовано, що ансамбль теж мав позитивну поведінку в оцінках тексту. Хоча й оцінка була й нижча, якщо судити тільки по окремих

спеціалізованих методах. ансамбль тестувався на об'єднані тестових даних по всіх категоріях; тому він є максимально незалежний в оцінці щодо класу.

Висновок

Мережу BERT навчено окремо на різних наборах даних та складено в один ансамбль, що дає змогу здійснити оцінку різних контекстів та визначити адекватність повідомлень від вже більш глобального контексту. Оцінка здійснена на основі голосування всіх мереж та обиранням за правилом середнього. Розроблений спосіб відсікання класифікатора, який також є частиною ансамблю, збільшує загальну ефективність ансамблю на кілька відсотків. Точність алгоритму коливається від 80% до 85 % в ансамблі та від 65% до 93% окремими методами по окремих наборах даних. Тобто дослідження, подані у таблиці 3, доцільно вважати успішним, адже можна сказати, що вектор моделей із різними контекстними характеристиками може давати хороші узагальнювані оцінки, зокрема дати ймовірності належності тексту до тієї чи іншої підкатегорії.

References

1. Dharani V., Hegde D. Mohana Spam sms (or) email detection and classification using machine learning. 2023.
2. Devlin J., Chang M.-W., Lee K., Toutanova K. BERT: pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding. arXiv, 2019.
3. Liu Y., Ott M., Goyal N. RoBERTa: a robustly optimized bert pretraining approach. arXiv, 2019.
4. Batra H., Pun N. S., Sonbhadra S. K., Agarwal S. BERT-based sentiment analysis: a software engineering perspective. Lecture Notes in Computer Science (including subseries Lecture Notes in Artificial Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics). 2021, Vol. 12923 LNCS, P. 138–148.
5. Kang E. Long short-term memory (lstm): concept. 2017.
6. Indra G., Duraipandian N. Modeling of optimal deep learning based flood forecasting model using twitter data. Intelligent Automation and Soft Computing. 2023. Vol. 35, No. 2. P. 1455–1470.
7. Toxic tweets dataset \ textbar kaggle.
8. Suspicious communication on social platforms. 2023.
9. Fake news / hatexplain: a benchmark dataset for explainable hate speech detection. Hate-ALERT, 2023.

ДУДА ОЛЕКСІЙ

Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя

<https://orcid.org/0000-0003-2007-1271>e-mail: oleksij.duda@gmail.com

СТАНЬКО АНДРІЙ

Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя

<https://orcid.org/0000-0002-5526-2599>e-mail: stanko.andrii@gmail.com

АРХІТЕКТУРА МЕРЕЖЕВОЇ ПЛАТФОРМИ МОНІТОРИНГУ ОБ'ЄКТІВ У КІБЕРФІЗИЧНИХ СИСТЕМАХ «РОЗУМНИХ МІСТ»

На даний час активно запроваджуються системи підтримки інфраструктури «розумних міст», сформовані на основі обширного переліку інформаційних та комунікаційних технологій. Практично будь який міський об'єкт може бути збирачем, розповсюджувачем та споживачем інформації. Для забезпечення процесів формування інформаційних потоків активно використовуються кіберфізичні або «розумні» системи. В перспективі ці системи стануть основою критично важливої міської інфраструктури. Проте широкомасштабне запровадження міських кіберфізичних систем супроводжується обширним переліком невирішених задач, а активний розвиток технологій формує потребу розроблення уніфікованих інформаційно-технологічних моделей та архітектур. У роботі розглянуто головні напрямки розвитку «розумних міст». Створена класифікація кіберфізичних систем «розумних міст» і виокремлені причини ускладнення процесів створення унікальних інформаційно-технологічних структур для керування цими системами. Проведено аналіз розповсюджених підходів до формування інформаційно-технологічних архітектур для реалізації кіберфізичних систем «розумних міст». Запропоновано інформаційно-технологічну архітектуру мережевої платформи моніторингу кіберфізичних об'єктів «розумних міст», яка базується на трьох рівнях інфраструктури (кіберфізичний, мережевий та хмарний) для ефективної інтеграції сучасних парадигм обчислень (крайові, туманні та хмарні). Застосування запропонованої архітектури дозволить забезпечити розширюваність, сумісність, самоузгодженість та відтворюваність при впровадженні інноваційних «розумних» міських послуг та сервісів на базі кіберфізичних систем.

Ключові слова: інформаційно-технологічна архітектура; озера даних; розподілена система кіберфізичних пристроїв; розумні міські послуги; хмарні, туманні та крайові обчислення.

DUDA OLEKSII, STANKO ANDRII

Ternopil Ivan Pulyu National Technical University

THE NETWORK PLATFORM ARCHITECTURE FOR MONITORING OBJECTS IN CYBERPHYSICAL SYSTEMS OF SMART CITIES

Currently, systems supporting the infrastructure of "smart cities", formed on the basis of an extensive list of information and communication technologies, are being actively implemented around the world. Almost any urban object can be a collector, distributor and consumer of information. Cyber-physical or "smart" systems are actively used to ensure the processes of formation of information flows. In the future, these systems will become the basis of critically important urban infrastructure. However, at present, the large-scale implementation of urban cyber-physical systems is accompanied by an extensive list of unsolved problems, and the active development of technologies forms the part of the development of unified information technology models and architectures. The main directions of development of "smart cities" are considered in the work. A "smart cities" cyber-physical systems classification has been created and the reasons for complicating the creating unique information-technological structures processes for managing these systems have been identified. An analysis of widespread approaches to the information and technological architectures formation for the "smart cities" cyber-physical systems implementation was carried out. The network platform information technology architecture for monitoring "smart cities" cyber-physical objects is proposed, which is based on three infrastructure levels (cyber-physical, network and cloud) for the modern computing paradigms effective integration (edge, fog and cloud). Application of the proposed architecture will ensure extensibility, compatibility, self-consistency and reproducibility when implementing innovative "smart" city services and services based on cyber-physical systems.

Keywords: information technology architecture; data lakes; cyber-physical devices distributed system; smart city services; cloud, fog and edge computing.

Вступ

«Розумне місто» є функціональним та структурним прообразом міст майбутнього. При реалізації проєктів «Розумне місто» використовується велика множина інформаційних та комунікаційних технологій (ІКТ) для вдосконалення сучасних міст, забезпечення їх сталого розвитку, розширення переліку та покращення якості муніципальних послуг [1]. Водночас використовуються інформаційні технології, спрямовані на покращення стану здоров'я і якості життя громадян. Сучасні міста – це складні системи, яким притаманні взаємопов'язані різнотипові сутності, з якими щодня взаємодіють громадяни. При цьому відбувається безперервний моніторинг стану міських систем та процесів за допомогою датчиків, інтегрованих на основі значного переліку ІКТ.

Будь який міський об'єкт може бути збирачем, розповсюджувачем та споживачем інформації, наприклад, щодо енергоспоживання, мобільності, постачання ресурсів, виробничих процесів, характеристик життєвого чи навколишнього середовища тощо. Кіберфізичні системи (англ. Cyber-Physical System, CPS)

або «розумні» системи – це мережі фізичних обчислювальних пристроїв, що взаємодіють між собою. В перспективі ці системи стануть основою критично важливої міської інфраструктури, дозволять розширити перелік інноваційних «розумних» муніципальних послуг, покращать якість міського середовища та життя. За потреби, на основі кіберфізичних систем можна оперативно сформулювати та розгорнути нові муніципальні послуги, налаштувати процедури та алгоритми оцінювання стану міських систем, задіяти програмно-алгоритмічні засоби підтримки процесів прийняття рішень [2]. В «розумних містах» кіберфізичні системи використовуються для:

- створення інтерактивного та адаптивного «розумного» міського середовища;
- розширення переліку та покращення якості муніципальних послуг;
- підвищення ефективності процесів прийняття рішень;
- формування «розумної» міської інфраструктури;
- покращення характеристик процесів керування цифровими, кібернетичними та фізичними

ресурсами;

- комплексного вирішення складних міських задач та проблем;
- управління транспортом;
- підвищення енергоефективності;
- покращення здоров'я населення;
- зменшення забруднення навколишнього середовища;
- запровадження інноваційних тактильних застосунків для покращення якості життя міських

жителів;

- оптимізації процесів запровадження та використання інноваційних засобів зв'язку, зокрема, 5G тощо.

Однак, на даний час, широкомасштабне запровадження кіберфізичних систем супроводжується обширним переліком невирішених задач [3], зокрема:

- не сформований стек мережових протоколів;
- відсутність уніфікованих підходів до формування розлогої інформаційно-технологічної архітектури;
- експоненційне зростання обсягів даних та відсутність загальноприйнятих підходів до формування засобів їх зберігання та аналітичного опрацювання;
- підвищені вимоги до безпекових характеристик та засобів.

В [4] проаналізовано інноваційні підходи до формування обчислювальної архітектури міських кіберфізичних систем, які дозволяють на різних рівнях абстракції узгодити інтеграцію процесів відбору та передавання даних, розгортання обчислювальної інфраструктури, супроводження процесів керування та підтримки прийняття рішень. Однак більшість публікацій зосереджені лише на одному окремому аспекті функціонування кіберфізичних систем і лише деякі дослідження спрямовані на формування уніфікованої архітектури для конкретного класу «розумних» міських систем. Активний розвиток нових інформаційних та комунікаційних технологій спричиняє виникнення обширного переліку нових задач, формує потребу розроблення уніфікованих інформаційно-технологічних моделей та архітектур моніторингу об'єктів у кіберфізичних системах «розумних міст».

Об'єкт дослідження – розподілені системи управління кіберфізичними пристроями, які використовуються у «розумних містах».

Предмет дослідження – методи та засоби створення розподілених систем управління кіберфізичними пристроями, результати яких будуть використані для покращення процесів формування «розумних» міських сервісів та міжсистемних взаємодій між компонентами кіберфізичних систем.

Мета роботи – розробити архітектуру мережової інформаційно-технологічної платформи для оперативного моніторингу об'єктів у кіберфізичних системах «розумних міст», використання якої буде забезпечувати можливість оперативно масштабувати системні характеристики, здійснювати їх удосконалення та функціональне розширення. Для досягнення зазначеної мети визначено такі основні завдання дослідження: розробити спосіб організації міських мережових інформаційно-технологічних платформ з використанням стеку сучасних інформаційних та комунікаційних технологій і інноваційних підходів до зберігання та аналітичного опрацювання даних.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження – вперше розроблено архітектуру міських розподілених систем управління кіберфізичними пристроями з використанням хмарних, туманних, крайових обчислювальних засобів та озер даних, що дало змогу оптимізувати процеси проектування при розгортанні кіберфізичних систем «розумних міст».

Практична значущість результатів дослідження – розроблено спосіб організації багаторівневих інформаційно-технологічних архітектур різнотипових кіберфізичних систем «розумних міст», які дають змогу здійснити формування «розумних» міських послуг.

Напрямки розвитку «розумних міст»

Досі не існує універсального визначення «розумного міста». У різних локаціях та регіонах громадяни та урядові установи по-різному трактують значення цього терміну. Країни формують власні переліки вимог до міст завдяки різному ступеню готовності до запровадження реформ. Внаслідок стрімкого зростання процесів міграції населення до міських агломерацій урядові установи стикаються з широким

переліком складнощів [5]. Завдяки інформаційно-технологічному прогресу практично всі галузі людської діяльності піддаються цифровій трансформації та практично в кожній сфері використовується термін «розумний». Відповідно зростає роль цифровізації для покращення інфраструктурної підтримки процесів надання інституційних, соціальних та фізичних послуг.

Дослідники [6] розглядають цифрову трансформацію як перспективне вирішення множини поточних та перспективних міських задач, оскільки вона спрямована на «розумне» урядування, «розумні» інформаційні та комунікаційні технології, «розумне» міське середовище, «розумні» будівлі, «розумний» транспорт тощо. Автори [7] вважають ІКТ основою будь-якої «розумної» міської ініціативи. Активно запроваджуються системи підтримки інфраструктури «розумного міста», зокрема, сенсорні мережі, IoT, бездротові пристрої та давачі, муніципальні центри аналітичного опрацювання даних тощо. Вони є критично важливими інфраструктурними елементами при формуванні ключових послуг «розумних міст» – прототипу комфортного середовища проживання громадян. Інноваційні проекти «розумних міст» є новою сферою можливостей для обширного кола зацікавлених сторін, муніципалітетів, інфраструктурних компаній та забудовників [8]. Проекти «розумних міст» залучатимуть значні інвестиції та обширний перелік ІКТ для формування довготривалих, надійних та безпечних рішень, забезпечення стабільного розвитку та кращих зручностей для міських жителів та громадян.

Відповідно до [9] «розумне місто» потрібно розглядати як складну екосистему послуг та інфраструктур, формуючи при цьому цілісне уявлення, що поєднує різнотипові та різнорідні послуги, ІКТ для забезпечення глобального вирішення міських проблем. Зазвичай концепт «розумного міста» містить підсистеми, оснащені «розумними» ІКТ, зокрема, «розумний» транспорт, «розумну» енергетику, «розумну» освіту, «розумну» охорону здоров'я, «розумне» управління та урядування, «розумні» довкілля та утилізацію відходів тощо [10]. Традиційно [11] «розумне місто» формується на основі набору ключових напрямків діяльності (див. рис. 1).

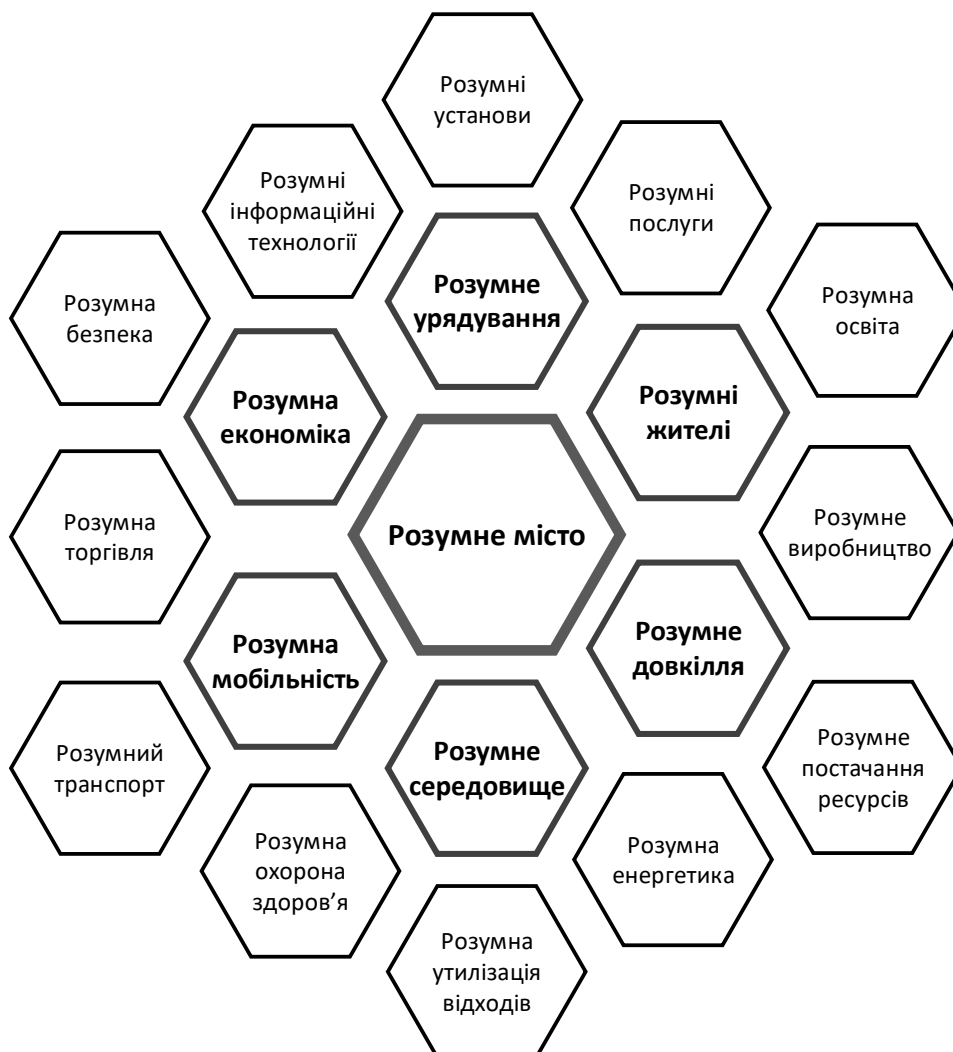

Рис. 1. Ключові напрямки діяльності «розумного міста»

«Розумне» урядування передбачає використання муніципальними та державними установами та службами інноваційних цифрових платформ та онлайн-послуг на основі ІКТ. Для забезпечення прозорості процесів, ефективного відстеження та високого рівня безпеки всі міські політики та проекти

запроваджуються, супроводжуються та підтримуються за допомогою ІКТ. «Розумне» урядування забезпечує гнучкість динамічного оновлення муніципальної політики та оперативність формування нормативних актів на основі даних, отриманих та опрацьованих у режимі реального часу з дотриманням моделі «громадяни на першому місці» та активнішого залучення громадян [12].

«Розумні» жителі активно, безпечно і конфіденційно приймають участь у процесах розвитку нації на різних ініціативних рівнях. При цьому не повинно бути жодних упереджень чи нерівностей. Кіберфізичні системи можна використовувати для формування «розумних» спільнот, а зібрані таким способом дані можуть використовуватись для глибшого розуміння реальних потреб міських жителів [13].

«Розумне» довкілля – це середовище з вбудованими давачами, які безперервно збирають та передають дані для забезпечення кращого розуміння змін параметрів навколишнього середовища в режимі реального часу, зокрема, температуру, тиск, вологість, наявність домішок в повітрі, воді та ґрунті тощо. «Розумне» середовище є невід’ємною частиною будь-якого «розумного міста». При цьому використовуються ІКТ для автоматизації заходів оперативного коригування різних викидів при перевищенні порогових меж будь-якого параметра. Оперативний моніторинг навколишнього середовища відбувається за допомогою спеціалізованих кіберфізичних систем [14].

Концепція «розумного» життєвого середовища базується на створенні умов для підтримання здоров’я громадян, екологічного та якісного середовища. На даний час кіберфізичні системи активно використовуються при розробці автоматизованих «розумних» житлових приміщень. «Розумні» будівлі та життєві простори можуть масштабуватися за потреби для розміщення більшої кількості жителів. Вони функціонують та адаптуються за допомогою алгоритмів, що працюють на основі штучного інтелекту та машинного навчання [15].

«Розумна» мобільність спрямована на автоматизацію процесів управління міськими транспортними потоками за допомогою вбудованих у транспортну інфраструктуру давачів та виконавчих кіберфізичних пристроїв. Концепція «розумної» мобільності забезпечує ефективне керування дорожнім рухом та оперативне інформування про затори, забезпечуючи оперативний, безпечний та безперешкодний проїзд транспортних засобів екстрених служб. Оптимальні маршрути формуються та оперативно передаються «розумній» інфраструктурі для підвищення ефективності управління, забезпечення мобільності обширної спільноти міських жителів та підвищення екологічності транспорту [16].

«Розумна» економіка стимулює інновації та технологічний розвиток на основі наукових досліджень для досягнення економічних переваг, добробуту та формування «розумного» міського середовища. Це забезпечує рівні економічні можливості для всіх зацікавлених сторін, зокрема, міських мешканців, урядових установ, постачальників послуг тощо [17].

Крім розглянутих, є значний перелік актуальних для «розумних міст» напрямків розвитку, зокрема, «розумна» енергетика, «розумне» виробництво, «розумне» постачання ресурсів, «розумна» охорона здоров’я, «розумний» транспорт тощо.

Кіберфізичні системи «розумних міст»

Невпинно відбувається поширення кіберфізичних систем у виробничих та наукових колах. Кіберфізичні системи – це складні, гетерогенні, розподілені системи, завдяки яким відбувається взаємодія між кібернетичними компонентами, наприклад, давачами, виконавчими механізмами, центрами керування, і фізичними процесами, наприклад, контроль параметрів житлових приміщень, керування транспортним трафіком, виявлення надзвичайних ситуацій чи пожеж тощо. У статті [18] кіберфізичну систему означено як інформаційну систему, в якій інтегровано обчислювальні та комунікаційні засоби і фізичні процеси для оперативного моніторингу та контролю фізичного середовища. Поширення кіберфізичних систем пов’язане з появою Інтернету речей (англ. Internet of Things, IoT) – обширної множини пристроїв з обмеженими обчислювальними можливостями, які передають інформацію та надають послуги завдяки Інтернету та стеку протоколів TCP/IP.

Активний розвиток кіберфізичних систем охопив різноманітні домени і спричинив створення програмно-алгоритмічних застосунків у різних господарських галузях. На даний час сформовано велику множину різноманітних кіберфізичних систем «розумних міст» (див. рис. 2). У «розумних містах» кіберфізичні системи використовуються для реалізації процесів збору та обміну даними в режимі реального часу. Це передбачає складну інтеграцію обширної множини різноманітних пристроїв, зокрема, давачів, приводів, мікроконтролерів, засобів мобільного зв’язку, серверного обладнання, мережевої та хмарної інфраструктури.

Кіберфізичні системи передають дані до центральних систем для опрацювання, співставлення та прийняття рішень щодо активації виконавчих механізмів чи інформування громадян, муніципальних установ та організацій. Вони зазвичай працюють поруч із багатьма іншими кіберфізичними системами, наприклад, «розумними» системами вентиляції та кондиціонування, «розумними» транспортними засобами, «розумними» виробничими лініями, «розумними» будівлями, «розумною» інфраструктурою тощо.

Це ускладнює або навіть унеможливує створення унікальних інформаційно-технологічних структур для керування кіберфізичними системами через ряд причин, зокрема:

- Обладнання та фізичні середовища належать певній групі приватних, муніципальних чи державних власників, які можуть вільно робити власний вибір відповідно до різних факторів, зокрема, фінансових, законодавчих, бюрократичних обмежень тощо.
- Реалізовані у різний час кіберфізичні системи, використовують різні стеки інформаційних та комунікаційних технологій.

- Несумісність з раніше розгорнутими інформаційними технологіями.

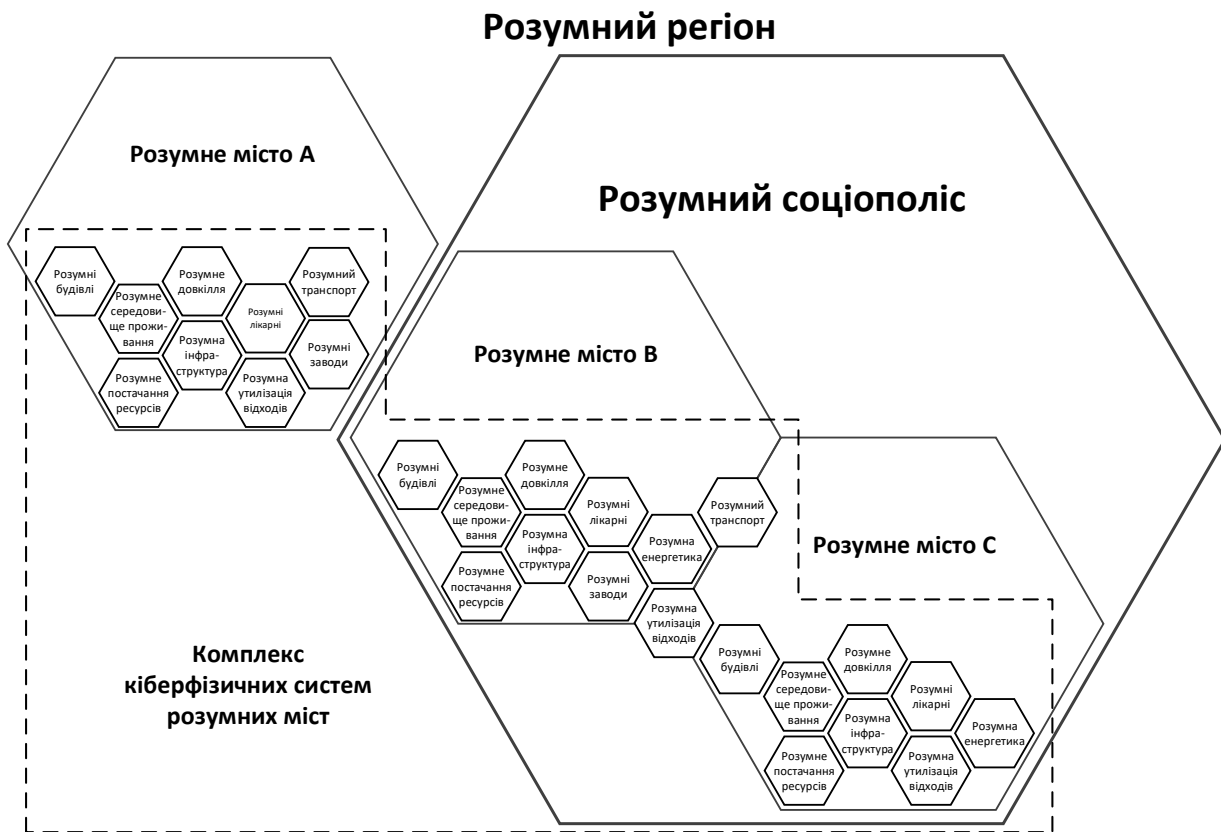
Рис. 2. Кіберфізичні системи «розумних міст»

Об'єднання кіберфізичних систем – це новий напрямок сучасних наукових досліджень, який дозволяє керувати, координувати та організовувати інтегровані кіберфізичні системи, давачі, виконавчі механізми та ресурси для створення високоякісних «розумних» міських послуг [9]. Складні кіберфізичні системи «розумних міст» формуються з множини менших систем, що належать до різних адміністративних чи територіальних доменів, наприклад, різним приватним власникам або конгломерації приватних і державних власників на основі федеративного кооперативного підходу [19]. В процесі об'єднання залучені домени повинні узгодити рівні доступу та обслуговування, що використовуються для співпраці. Комплекс кіберфізичних систем (див. рис.3) є новим етапом розвитку «розумних міст», який можна розширити до більших територіальних та галузевих формацій. Для прикладу, він може представляти «розумний» соціополіс, «розумний» регіон або «розумну» країну тощо.

Федеративна взаємодія між кіберфізичними системами забезпечує ряд переваг, зокрема:

- дозволяє розширити та збільшити набори даних для узагальнення та аналітичного опрацювання;
- забезпечує спільне використання обчислювальних ресурсів між кіберфізичними системами;
- створює обчислювальну інфраструктуру з використанням крайових (англ. Edge), туманних (англ. Fog) та хмарних (англ. Cloud) обчислень без збільшення фінансових витрат для власників кіберфізичних систем.

Переваги співпраці між кіберфізичними системами «розумних міст» формують інноваційні можливості реалізації мережових інформаційно-технологічних платформ і застосунків, які покращують умови проживання громадян. Це сформувало потребу у проектуванні інформаційно-технологічної архітектури мережевої платформи моніторингу об'єктів у складних кіберфізичних системах «розумних міст» на основі множини сучасних інформаційних та комунікаційних технологій.

інфраструктури для ефективного обміну повідомленнями між їх елементами систем. Для цього потрібно використовувати множину різноманітних мережевих та комунікаційних технологій, оскільки вони застосовуються для різних масштабів.

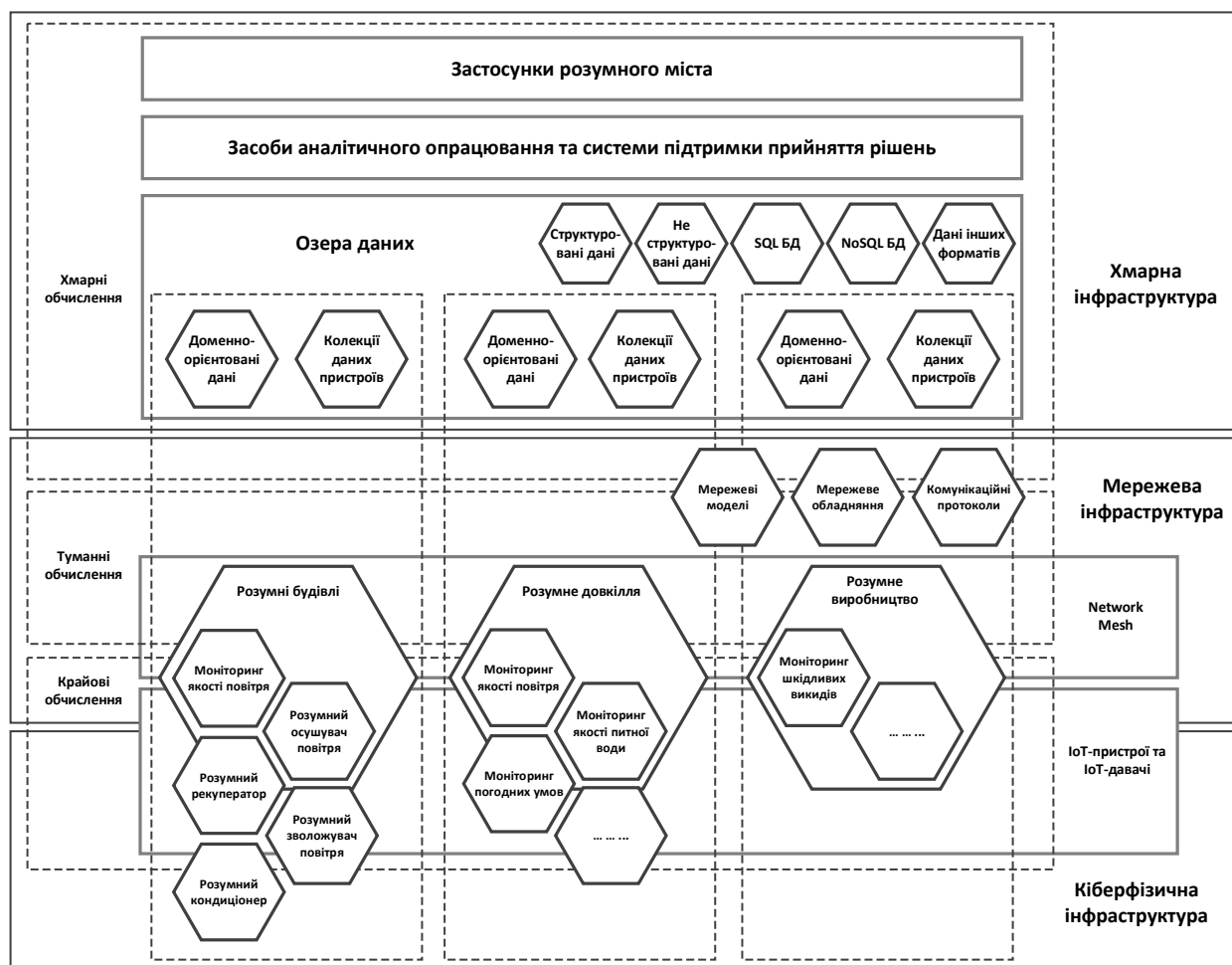

Рис. 4. Інформаційно-технологічна архітектура мережевої платформи моніторингу об'єктів у кіберфізичних системах «розумних міст»

Наприклад, послуги «розумних» будинків реалізуються на основі мережевих протоколів Zigbee, Wireless M-Bus або Bluetooth. Водночас, сервіси «розумного» довкілля здебільшого реалізуються з використанням мережевого протоколу WiMAX, а для «розумного» виробництва використовуються мережеві протоколи Modbus, PROFINET, OPC UA, EtherCAT, CAN, HART тощо. Послуги «розумного міста» можуть використовувати різні мережеві та комунікаційні моделі та рішення. Для формування інформаційно-технологічної архітектури мережевої платформи моніторингу об'єктів у кіберфізичних системах «розумних міст» можна використати «Network mesh». Для IoT-пристроїв та IoT-давачів з обмеженими можливостями, цей топологічний варіант побудови комп'ютерних мереж матиме ряд обмежень, проте він дозволить налаштувати мережеві засоби для контролю туманних та крайових обчислень, диференціюючи поведінку окремих кіберфізичних пристроїв відповідно до їх обчислювальних спроможностей. Отримані за допомогою IoT-пристроїв та IoT-давачів дані надсилаються на хмарний рівень та зберігаються у відкритих озерах даних, де вони проходять процеси формування метаданих та аналітичного опрацювання для потреб рекомендаційних систем та застосунків «розумного міста».

Реалізація інформаційно-технологічної архітектури мережевої платформи моніторингу об'єктів у кіберфізичних системах «розумних міст» є фундаментальним кроком до перетворення сучасних міст на «розумні міста майбутнього». Завдяки розширюваності, сумісності, самоузгодженості та відтворюваності, запропонована інформаційно-технологічна архітектура мережевої платформи дозволяє зменшити обсяги робіт щодо створення та керування кіберфізичними системами та підвищити ефективність процесів керування фізичними аспектами міського життя, наприклад, моніторинг параметрів «розумних» будівель та приміщень, моніторинг погоди, контроль «розумної» інфраструктури. На даний час кіберфізичні системи «розумних міст» є оптимальною інформаційно-технологічною інфраструктурою, для якої можна ефективно застосовувати принципи хмарного континууму [21] з використанням хмарних, туманних та крайових обчислювальних засобів.

Висновки

У роботі було досліджено ключові напрямки розвитку «розумних міст». При цьому підкреслено

значимість цифрової трансформації як перспективного вирішення множини сьогочасних та перспективних міських задач. Подано характеристичні описи ключових напрямків розвитку «розумних міст».

Також було досліджено кіберфізичні системи «розумних міст» та сформовано їх класифікацію, подану в графічній формі. Виокремлено причини ускладнення процесів створення унікальних інформаційно-технологічних структур для керування кіберфізичними системами «розумних міст». Розглянуто переваги комплексної федералізації міських кіберфізичних систем.

Проаналізовано поширені підходи до формування інформаційно-технологічних архітектур при розгортанні кіберфізичних систем «розумних міст». На основі трьох інфраструктурних рівнів сформовано інформаційно-технологічну архітектуру мережевої платформи моніторингу кіберфізичних об'єктів «розумних міст». Для цього задіяно кіберфізичний, мережевий та хмарний рівні, які дозволять ефективно інтегрувати сучасні парадигми крайових, туманних та хмарних обчислень. Практична реалізація запропонованої інформаційно-технологічної архітектури мережевої платформи моніторингу об'єктів дозволить забезпечити розширюваність, сумісність, самоузгодженість та відтворюваність у процесі запровадження інноваційних «розумних» міських послуг та сервісів на основі кіберфізичних систем.

Література

1. Chen Z., Chan I. C. C. Smart cities and quality of life: a quantitative analysis of citizens' support for smart city development. *Information Technology & People*, 36(1). 2023. P. 263–285.
2. Tyagi A. K., Sreenath N. Cyber Physical Systems: Analyses, challenges and possible solutions. *Internet of Things and Cyber-Physical Systems*, 1. 2021. P. 22–33.
3. Ahmad M. O., Ahad M. A., Alam M. A., Siddiqui F., Casalino G. Cyber-physical systems and smart cities in India: Opportunities, issues, and challenges. *Sensors*, 21(22), 7714. 2021.
4. Ouchani S. Ensuring the Functional Correctness of IoT through Formal Modeling and Verification. *LNCS, Model and Data Engineering*. 2018. P. 401–417.
5. Jha P., Iqbal M. A perspective on migration and community engagement in Smart Cities. *Smart Cities—Opportunities and Challenges*; Springer: Singapore. 2020. P. 521–526.
6. Wu D., Xie Y., Lyu S. Disentangling the complex impacts of urban digital transformation and environmental pollution: Evidence from smart city pilots in China. *Sustainable Cities and Society*, 88, 104266. 2023.
7. Vedantham L.S., Zhou Y., Wu J. Information and communications technology (ICT) infrastructure supporting smart local energy systems: A review. *IET Energy Systems Integration*, 4(4). 2022. P. 460–472.
8. Aithal P.S. Ict and digital technology based solutions for smart city challenges and opportunities. *International Journal of Applied Engineering and Management Letters (IJAEML)*, 6(1). 2022. P. 1–21.
9. Puliafito A., Tricomi G., Zafeiropoulos A., Papavassiliou S. Smart cities of the future as cyber physical systems: Challenges and enabling technologies. *Sensors*, 21(10). 2021. P. 3349.
10. Ammara U., Rasheed K., Mansoor A., Al-Fuqaha A., Qadir J. Smart cities from the perspective of systems. *Systems*, 10(3), 77. 2022.
11. Ahmad M., Ahad M., Alam M., Siddiqui F., Casalino G. Cyber-physical systems and smart cities in India: Opportunities, issues, and challenges. *Sensors*, 21(22). 2021. P. 7714.
12. Razaghi M., Finger M. Smart governance for smart cities. *Proceedings of the IEEE*, 106(4). 2018. P. 680–689.
13. Do Q., Martini B., Choo K. Cyber-physical systems information gathering: A smart home case study. *Computer Networks*, 138. 2018. P. 1–12.
14. Kalluri B., Chronopoulos C., Kozine I. The concept of smartness in cyber–physical systems and connection to urban environment. *Annual Reviews in Control*, 51. 2021. P. 1–22.
15. Pinto G., Wang Z., Roy A., Hong T., Capozzoli A. Transfer learning for smart buildings: A critical review of algorithms, applications, and future perspectives. *Advances in Applied Energy*, 5, 100084. 2022.
16. Elshenawy M., Abdulhai B., El-Darieby M. Towards a service-oriented cyber–physical systems of systems for smart city mobility applications. *Future Generation Computer Systems*, 79. 2018. P. 575–587.
17. Qian Y., Liu J., Cheng Z., & Forrest J. Does the smart city policy promote the green growth of the urban economy? Evidence from China. *Environmental Science and Pollution Research*, 28. 2021. P. 66709–66723.
18. Cyber Physical Systems Conceptual Map, Berkeley. URL: <http://CyberPhysicalSystems.org>.
19. Tricomi G., Merlino G., Longo F., Salvatore D., Puliafito A. Software-defined city infrastructure: A control plane for rewirable smart cities. In 2019 IEEE International Conference on Smart Computing (SMARTCOMP). 2019. P. 180–185.
20. Aguida M., Ouchani S., Benmalek M. A review on cyber-physical systems: models and architectures. In 2020 IEEE 29th International Conference on Enabling Technologies: Infrastructure for Collaborative Enterprises (WETICE). 2020. P. 275–278.
21. Bittencourt L., Immich R., Sakellariou R., Fonseca N., Madeira E., Curado M., Rana O. The internet of things, fog and cloud continuum: Integration and challenges. *Internet of Things*, 3. 2018. P. 134–155.

ЗАЄЦЬ АНТОНІНА

Київський національний університет технологій та дизайну

ORCID ID: [0009-0006-9977-6109](https://orcid.org/0009-0006-9977-6109)e-mail: zaiets.antonina888@gmail.com

АНДРЕЄВА ОЛЬГА

Київський національний університет технологій та дизайну

ORCID ID: [0000-0001-8374-2306](https://orcid.org/0000-0001-8374-2306)e-mail: wayfarer14@ukr.net

ТРАДИЦІЙНІ ПІДХОДИ І НОВІТНІ РОЗРОБКИ В ОБЛАСТІ РІДИННОГО ОЗДОБЛЕННЯ НАТУРАЛЬНОЇ ШКІРИ

У роботі проаналізовано традиційні підходи і новітні розробки в області рідинного оздоблення натуральної шкіри. Наголос зроблено на процесах жирування, додублювання та наповнювання, які після процесу дублення найбільшою мірою впливають на формування структури та властивості дерми. Одержані результати у подальшому планується застосувати для створення ресурсоощадної екологічно орієнтованої технології виробництва шкіри сучасного асортименту.

Ключові слова: натуральна шкіра, рідинне оздоблення, жирування, додублювання, наповнювання, матеріали, властивості.

ZAIETS ANTONINA

Kyiv National University of Technologies and Design

ANDREYEVA OLGA

Kyiv National University of Technologies and Design

TRADITIONAL APPROACHES AND THE LATEST DEVELOPMENTS IN THE FIELD OF LIQUID FINISHING OF NATURAL LEATHER

The main trend in the development of the leather industry at present is the creation of high-quality competitive products while reducing environmental pollution, simplifying production processes, rational use of raw materials and material resources. At the same time, in modern methods of leather processing, there are still problems that make it difficult to achieve these prospects. This is largely due to the use of outdated processing techniques and insufficiently effective chemical materials.

The production of natural leather is quite labor intensive, since it is carried out by sequentially performing a number of treatments from beamhouse and tanning to liquid and final finishing. After tanning, further formation of the structure and consumer properties of the leather, giving it an attractive presentation occurs during the liquid finishing. Due to the increasing spread of the production of Crast, an uncoated semi-finished leather product, and the proposal of new methods for finishing the leather surface grain, the functions of liquid finishing are increasing. Therefore, in today's conditions, for the sustainable production of competitive leather materials, it is important to be aware of modern trends in improving the liquid finishing technology, fashion trends and the real needs of the consumer, which becomes possible through monitoring and implementation of modern developments, of course, taking into account the existing practical experience and established traditions.

Based on the analysis of existing ideas and recent research in the field of fatliquoring, retanning and filling as the main processes of liquid finishing, the expediency of searching for and using more effective fatliquoring materials, especially modified ones, as well as new generation of polymer compounds, has been established. The belief in such expediency is based on the results of complex studies of the structure and properties of the investigated chemical and leather materials. The results obtained will be used in the development of a resource-saving environmentally oriented technology for the production of leather of a modern range.

Key words: leather, liquid finishing, fatliquoring, retanning, filling, materials, properties.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

У непростих умовах ринкової економіки підвищені вимоги до якості виробів з натуральної шкіри створюють нагальну потребу у виготовленні конкурентоспроможної продукції сучасного асортименту, яка здатна задовольняти претензії самих вибагливих споживачів. Реально вирішити цю проблему можна шляхом удосконалення діючих та розроблення нових технологій виробництва шкіри високої якості, спираючись на наукове обґрунтування технологічних параметрів та використання більш ефективних хімічних матеріалів. Пошук, дослідження та використання останніх стають можливими завдяки традиційним та сучасним підходам до процесів рідинного оздоблення, яке після підготовчих та дубильних процесів значною мірою визначає споживчі властивості готової продукції [1-4].

Аналіз попередніх досліджень і публікацій

Виробництво натуральної шкіри є досить трудомістким, оскільки здійснюється у кілька етапів шляхом послідовного виконання низки фізико-хімічних процесів та механічних операцій: підготовчих, дубильних, фарбувально-жирувальних (рідинного оздоблення), сушильно-зволожувальних та покривного фарбування (заключного оздоблення) [4, 5]. Підготовчі процеси мають на меті очистити та підготувати структуру шкіри до процесу дублення. Під час цих процесів зі шкіри видаляються волосяний покрив, підшкірна клітковина, кров, бруд, консерванти, міжволоконні білкові речовини, природні жири та інші баластні компоненти. Це робиться з метою запобігання небажаних реакцій та збільшення ділянок взаємодії колагену з хімічними матеріалами для основного формування структури і забезпечення стійкості дерми до

дії багатьох чинників під час дублення. Для подальшого формування споживчих властивостей та надання шкірі привабливого товарного вигляду традиційними технологіями передбачається проведення рідинного та заключного оздоблення. В цілому оздоблення має на меті надати шкірі належну м'якість, гнучкість, рівномірну товщину, гладкість з бахтарм'яного та красивий вигляд з лицьового боку. Оздоблювальні дії та послідовність оброблення змінюються в залежності від сорту та призначення шкіри. Оскільки останнім часом з'явилося багато пропозицій щодо заміни традиційного способу оздоблення лицьової поверхні шкіри у вигляді покривного фарбування на більш сучасні способи (лазерне і трафаретне оздоблення, аплікація, вишивка тощо) [6, 7], відповідальність рідинного оздоблення за остаточні характеристики шкіри стає ще більш високою.

Формулювання цілей статті

На основі викладеного метою дослідження є огляд та аналіз усталених традиційних підходів і новітніх досягнень в галузі рідинного оздоблення натуральної шкіри.

Об'єкт дослідження – процеси рідинного оздоблення, а саме жирування та додублювання-наповнювання, як найбільш відповідальні за міцність, наповненість, пружно-пластичні та деякі інші споживчі властивості шкіри. Предмет дослідження – способи оздоблення та хімічні матеріали, обґрунтоване застосування яких формує структуру та властивості дерми у напрямку забезпечення високої якості готової продукції при більш ощадливому відношенні до сировинно-матеріальних ресурсів та екології навколишнього середовища.

У роботі застосовано загальнонаукові методи пізнання у вигляді опису, аналізу, синтезу і таких методологічних прийомів, як порівняння та встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

Виклад основного матеріалу

Традиційне рідинне оздоблення передбачає проведення процесів нейтралізації, додублювання, наповнювання, жирування та фарбування (барабанного). Найбільш вагомими у формуванні структури та споживчих властивостей шкіряних матеріалів є процеси жирування, додублювання та наповнювання [1-4].

Призначення жирування полягає у введенні в дерму жирувальних речовин, які, обволікуючи структурні елементи напівфабрикату, надають йому гнучкості, м'якості, тягучості та підвищеної водостійкості. Крім того, жирувальні речовини відіграють роль своєрідного мастила, яке надає колагеновим волокнам рухливості та еластичності, завдяки чому шкіра набуває підвищеної міцності та бажаних пружно-пластичних властивостей. Необхідні для жирування засоби до цього часу синтезують із синтетичних і тваринних жирів, рослинних олій. Різні за природою матеріали виявляють неоднаковий жирувальний ефект. Так, наприклад, недостатній вміст жиру в дермі не забезпечує запланований технологічний ефект; підвищений вміст жиру, в межах оптимального значення, збільшує тягучість шкіри, а надмірна кількість жиру ускладнює дифузію хімічних реагентів (наприклад, барвників) вглиб дерми, обважнює готові вироби, погіршує їх зовнішній вигляд.

Погіршення останнім часом якості натуральних жирувальних речовин, через їх нестабільну хімічну структуру та небажані зміни у впливі на шкіру, з часом викликає необхідність проведення досліджень з одержання, оцінювання структури та властивостей нових жирувальних матеріалів для шкіри [1, 8]. Виходячи з цього, в Індонезії вперше з олії, екстрагованої з насіння конопель, синтезовано жирувальний засіб, названий «конопляним жиром» [9]. Оскільки конопляна олія складається з великої кількості жирних кислот омега-6, омега-3, що мають антиоксидантну активність, вона вважається корисною для здоров'я людини, а також має високу кінетичну стабільність і підвищену захисну дію при підвищенні або зниженні температури. При цьому за високої температури трансжирні кислоти не утворюються. У подальшому дослідженні розроблений «конопляний жир» використали для оброблення шкіри. За результатами фізико-механічних випробувань встановили, що він має чудові властивості жирувального агента для виробництва високоякісної натуральної шкіри.

Процеси додублювання та наповнювання мають різну мету в залежності від призначення шкіри: додублювання – додаткове формування структури і зменшення тягучості, підготовку шкіряного напівфабрикату до вакуумного сушіння та сушіння наклеюванням, а завдяки ущільненню поверхневих шарів дерми – до шліфування; наповнювання – вирівнювання товщини і щільності пухких топографічних ділянок, підвищення стійкості шкіри до зовнішніх впливів (води, поту, хімічних матеріалів та механічних деформацій). Проте, у ряді технологій передбачено суміщення цих процесів або використання матеріалів, які одночасно виявляють додублювальні та наповнювальні властивості. На практиці для додублювання та наповнювання застосовуються матеріали мінерального (комплексні солі хрому, алюмінію та цирконію) та органічного (рослинні та синтетичні дубителі, синтетичні полімери тощо) походження [1, 4, 5].

За відсутності поверхневого оздоблення шкіряний напівфабрикат після барабанного фарбування дістав назву Краст. Краст має природний рисунок лицьової поверхні. Відсутність оброблення лицьової поверхні дозволяє уникнути появи відміну та пухлинуватості – дефектів, пов'язаних з її відшаруванням. Сучасні технології дозволяють надати Красту властивості гідрофобності, а спеціальне фарбування – наскрізне профарбовування. Добре вироблений Краст важко відрізнити від шкіри з гладкою лицьовою поверхнею, яка користується незмінним підвищеним попитом. Тому Краст широко використовується для виготовлення виробів найрізноманітнішого призначення [10]. Враховуючи викладене, в умовах сьогодення для сталого виробництва

конкурентоспроможних шкірматеріалів важливо бути в курсі сучасних тенденцій удосконалення технології рідинного оздоблення, наряду моди та реальних потреб споживача, що стає можливим завдяки моніторингу та впровадженню сучасних розробок, безумовно, з урахуванням наявного практичного досвіду та усталених традицій.

Найбільш поширеним способом жирування є спосіб, який базується на використанні емульгованих тваринних і синтетичних жирів, рослинних олій. Існує кілька методів, які надають олії (жиру) полярності та забезпечують взаємодію реакційноздатних видів модифікованої олії з водою, що призводить до утворення емульсії [1–5]. Метою роботи [11] було введення додаткової полярності у фрагмент жирної кислоти шляхом хімічної модифікації рицинової олії карбеновим проміжним продуктом. Визначено розмір частинок, а також спектроскопічні характеристики жиру за допомогою методів FTIR, ¹H-NMR та ¹³C-NMR. При оцінюванні таких фізико-механічних характеристик дослідної шкіри, як міцність на розтягування та розрив, виявлено, що вона має кращі показники, ніж контрольна. Морфологічне дослідження дослідної шкіри шляхом СЕМ-аналізу чітко вказало на рівномірний розподіл пучків колагенових волокон завдяки тонкому розподілу нового самоемульгуючого жиру по всій матриці.

У Нігерії [12] для визначення потенціалу жирування шкіри новим жирувальним засобом проведено процес сульфонування олії, одержаної із кришечок плодів африканського дерева *Azela africana*. Для підтвердження модифікації олії її проаналізували до та після сульфонування. Виявлено помітну різницю між обома проаналізованими зразками, оскільки для нессульфонованої/сульфонованої олії встановлено відповідно такі показники: температура плавлення, °C: 6,4 / 19,9; кислотне число, мг КОН/г: 13,0 / 0,5; вільна жирна кислота, мг КОН/г: 6,5 / 5,2; йодне число, г йоду/100 г: 77,0 / 21,0; число омилення, мг КОН/г: 185,0 / 176,0; вміст SO₃, %: 0,0 / 3,9. За допомогою стандартних методів оцінювали потенціал жирування шкіри новим засобом, порівнюючи його з комерційним. На підставі мікроскопічних досліджень, випробування міцності на розрив та подовження при розриві встановлено суттєве покращення змащування та механічних властивостей шкіри, обробленої новим модифікованим жиром, у порівнянні з комерційним продуктом. Таким чином, це дослідження показало, що кришечки плодів *A. africana*, які не мають комерційної цінності, можуть бути джерелом жирувальних матеріалів для шкіряної промисловості.

Шкіра – той матеріал з колагеновою структурою, що зазвичай вимагає додавання жирувальних агентів, які виявляють нестабільність при нагріванні у критичних виробничих процесах. Вченими з Хорватії [13] досліджено вплив концентрації жирувального агента і температури сушіння на властивості шкіри. З цією метою за певних умов вимірювали усадку шкіри, поглинання нею води та водяної пари, а також проникність водяної пари. Для цього використовувались зразки бичачої шкіри, отримані після процесів традиційного зоління та хромового дублення. Зразки жирували 3, 6, 9 та 12 % емульсіями аніонного синтетичного жирувального агента і висушували за різної температури. Було встановлено вплив концентрації агента і температури сушіння на властивості шкіри. Результати експерименту підтверджені дослідженнями на скануючому електронному мікроскопі.

Одним з поширених дефектів жирування у готових шкірах, особливо з овчини, є жировий наліт. Причинами цього є недостатнє знежирювання, наявність надлишкового залишкового натурального жиру у шкірі, кількість та якість жирувального матеріалу, що додається під час жирування, неправильна технологія останнього. Зазвичай буває непросто виявити проблему під час проведення технологічних процесів. Метою дослідження турецьких вчених [14] було з'ясувати граничне значення природного жиру, що викликає жировий наліт, та його вплив на якість шкіри. В експерименті використали овчину ірландської вівці, яка відома високим вмістом натурального жиру. Досліди проводились у трьох групах: першу обробляли без знежирювання та жирування; другу знежирили та обробили без жирування; третю знежирили та жирували 3, 5 та 7 % власного емульгованого жиру. Прийнятним виявилось застосування 3 %-вої жирової емульсії через утворення жирових нальотів при застосуванні більш концентрованих емульсій, як і очікувалося за попередніми випробуваннями. Досліджено деякі фізико-хімічні характеристики натуральних та емульгованих жирів: густина, кислотне, перекисне та йодне числа. Візуальні зображення поверхні шкіри були отримані за допомогою електронної скануючої мікроскопії, газової хроматографії, ядерного магнітного резонансу та інфрачервоної спектроскопії з перетворенням Фур'є (FT-IR). Проаналізовано компоненти жирних кислот, які викликають жировий наліт. Встановлено природу зв'язку -C=C- у структурі пальмітолеїнової та лінолевої кислот, співвідношення пальмітинової та стеаринової кислот підвищене, а також те, що основними причинами утворення нальоту є пальмітинова та стеаринова кислоти.

Типовими дефектами шкіри, виготовленої з використанням соєвих фосфоліпідних жирів, є пожовтіння, підвищений вміст шестивалентного хрому та небажаний запах. У роботі [15] встановлювали взаємозв'язок між цими дефектами та основними компонентами, антиоксидантною здатністю і ступенем ненасиченості натурального соєвого фосфоліпіду. Результати дослідження показали, що основною причиною зазначених дефектів є окиснення фосфоліпідів сої. Летючі альдегіди, що утворюються внаслідок окисного прогоркання ліпідів, є основними компонентами небажаного запаху. Очищення природних фосфоліпідів сої шляхом видалення нефосфоліпідних компонентів не може вирішити проблеми, спричинені окисненням фосфоліпідів. Присутні у природному фосфоліпіді сої токоферолі, як типові природні антиоксиданти, можуть певною мірою стримувати окиснення фосфоліпідів, проте, розчинення та руйнування токоферолів при високій температурі під час очищення фосфоліпідів може призвести до більш явного їх окиснення. Крім того, дефекти окиснення фосфоліпідів не можуть бути повністю усунені шляхом введення додаткових токоферолів навіть у високих дозах. Дослідження показують, що дефекти шкіри при застосуванні соєвих фосфоліпідних жирів

можна повністю усунути шляхом збільшення ступеня насичення ліпідів за допомогою реакції приєднання; пропонуване йодне число фосфоліпідних продуктів нижче 20 г йоду/100 г.

Литовські вчені [16] зробили спробу отримати придатні для жирування шкіри емульсії з використанням технічних жирувальних матеріалів та ефірних масел. Дослідження показало, що ефірні олії *Eucalyptus globulus* або *Lavandulae officinalis* можна змішувати з технічними жирувальними матеріалами, в результаті чого утворюються стійкі жирові емульсії, які можна розкласти додаванням електролітів. Стійкість емульсії залежить від виду ефірної олії і технічного жирувального продукту. Використання ефірної олії для жирування не призвело до погіршення властивостей готової шкіри.

Порівняно з поверхнево-активними речовинами, синтезованими з нафтохімічних продуктів, поверхнево-активні речовини, синтезовані з рослинної олії, мають виняткову екологічність і чудову поверхневу активність.

Дисиметричні поверхнево-активні речовини Gemini, новий клас поверхнево-активних речовин Gemini, мають чудові властивості. Дисиметрична гемінсульфосукцинатна поверхнево-активна речовина (ДГСС) була синтезована з рослинної олії. Структура продукту була підтверджена аналізами з перетворенням Фур'є в інфрачервоному діапазоні та ядерно-магнітним резонансом. Випробування властивостей ДГСС показали, що вона може суттєво знизити поверхневий натяг, має гарну емульгувальну та змочувальну здатність і низьке піноутворення. ДГСС застосували як жирувальний агент для змашування колагенових волокон та поліпшення фізико-механічних властивостей шкіри (Рис. 1). Порівняно зі шкірою, обробленою 14 мас. % комерційного жирувального агента, шкіра, оброблена 8 мас. % ДГСС, досягає такого ж жирувального ефекту. Співвідношення біохімічної потреби у кисні (БПК₅) та хімічної потреби у кисні (ГПК) розчину після жирування перевищувало 0,3. ДГСС має хороший жирувальний ефект і цінові переваги на ринку, легко піддається біологічному розкладанню. Отже, створений продукт має гарні перспективи для застосування у шкіряній промисловості у якості жирувального агента [17].

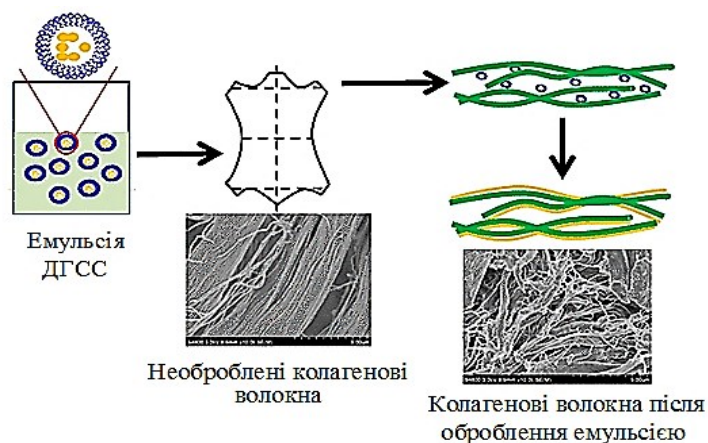

Рис. 1. Оброблення шкіри емульсією ДГСС [17].

Мета роботи [18] полягала у тому, щоб кількісно проаналізувати жири, видалені зі шкіри, розробити спосіб їх модифікації для повторного використання у жируванні шкіри та оцінити абсорбцію жиру. За результатами дослідження запропоновано спосіб жирування з використанням натуральних жирів, видалених зі шкіри у підготовчому цеху, що перетворює потік відходів на цінний ресурс. Така інтеграція процесів може підвищити прибутковість та знизити негативний вплив на навколишнє середовище, що є серйозною проблемою у шкіряній галузі.

У роботі [19] зазначається поширення на практиці самоемульгуючих натуральних та синтетичних жирувальних матеріалів, отриманих шляхом сульфатування або сульфування жирувальних речовин сірчаною кислотою або бісульфітовою сумішшю. У сульфатованих жирувальних речовинах сірчана кислота зв'язана за ефірним типом, а у сульфонованих утворюється сульфогрупа, що не відщеплюється, зв'язок якої здійснюється за типом C-SO₃H. Введення групи -ОН підвищує розчинність продукту, а утворення сульфонів веде до укрупнення частинок вихідних речовин і надає їм специфічних властивостей. Сульфатовані та сульфовані жири надають шкіряним матеріалам гідрофільного характеру, який проявляється тим сильніше, чим вищий ступінь модифікації. Ступінь гідрофільності залежить також від виду зв'язків, що утворюються між сполуками, що вводяться, та волокнами оброблюваного матеріалу. Перевагою сульфатованих і сульфованих жирів у порівнянні з іншими жирувальними речовинами є широка область їх застосування. Це обумовлено тим, що модифікація надає жирам розчинності у воді з отриманням стабільних емульсій та покращує зв'язок жирів із волокнами дерми, підвищує стійкість жирів до впливу води та електролітів. Оскільки сульфатовані та сульфовані жири стабільні при кислих рН, вони більш глибоко проникають у внутрішні шари дерми, внаслідок чого шкіра набуває м'якості та гарного грифу. Ці жири менше мігрують під час процесу сушіння і не знижують адгезію оздоблювальної плівки. Сульфатовані та сульфовані жири та олії відрізняються й тим, що добре відкладаються на волокнах шкіри, причому відбувається часткове подублювання. Сірчана кислота, що зв'язана з органічними сполуками, не руйнує шкіру. На відміну від

звичайних жирів, сульфатовані та сульфовані жири значно стійкіші до впливу мінеральних кислот, солей кальцію та магнію та останніми не розкладаються.

За допомогою простих та ефективних тіолен-клік-реакцій китайські вчені отримали три модифіковані рицинолеїнові кислоти (гідроксильовану RA-OH, аміновану RA-NH₂ та карбоксильовану RA-COOH) з відновлюваної рицинолеїнової кислоти RA та комерційно доступних сульфгідрильних сполук у якості сировини [20]. Отримані модифіковані продукти надалі використали як натуральні мастила для приготування екологічно чистих засобів для шкіри салону автомобіля з низьким коефіцієнтом запотівання. За допомогою теоретичних прогнозів моделювання молекулярної динаміки та регулярних експериментальних характеристик дослідили вплив молекулярної структури цих продуктів на ступінь затуманювання та вміст вільного жиру у шкірі. Введення у рицинолеїнову кислоту OH-, NH₂- та COOH-груп може підвищити її здатність утворювати міцні міжмолекулярні зв'язки з колагеновими волокнами, що підтверджується значеннями E_{binding}, отриманими в результаті моделювання молекулярної динаміки. За міцністю зв'язків продуктів модифікації з колагеном виявлено послідовність: RA-OH > RA-COOH > RA-NH₂ > RA, що вказує на низьку швидкість міграції модифікованих рицинолеїнових кислот та їх очевидний змашувальний ефект на волокнах колагену. Серед усіх досліджуваних продуктів продукт RA-OH демонструє найбільш сильну міжмолекулярну взаємодію з колагеном і важко мігрує з колагенової матриці; таким чином, жирова RA-OH шкіра демонструє найнижчі показники «розмивання» та вмісту вільного жиру (відповідно 6,38 мг і 12,4 %), а також чудові м'якість та фізико-механічні властивості. В цілому, поєднання відновлюваних рицинолеїнових кислот із «зеленими» тіоленовими клік-реакціями забезпечує нову стратегію приготування стійких жирувальних засобів для виготовлення шкіри салону автомобіля з низьким коефіцієнтом запотівання. Слід додати, що стічні води після такого жирування є біорозкладними, що сприяє покращенню екологічного стану на підприємствах галузі.

Потенційне забруднення навколишнього середовища через виробництво хромової шкіри зумовлює розвиток технології екологічно чистого безхромового дублення. Однак, при слабкому позитивному заряді дублена без хрому шкіра не може міцно зв'язуватися з аніонними барвниками, що призводить до низької якості готової продукції. Виходячи з цього, групою вчених [21] за методом вільнорадикальної полімеризації синтезовано жирувальний агент у вигляді полімеру p(DM-co-[DDVIM]Br)PS. Результати комплексного дослідження структури та властивостей цільового продукту показали, що його використання не лише робить колагенові волокна більш пухкими, а й покращує спорідненість між шкірою та аніонним барвником. Швидкість поглинання шкірою жиру та барвника на рівні 99 %. Оскільки робочі жирувальні та фарбувальні розчини прозорі, їх можна використовувати як чисті матеріали в процесі жирування шкіри безхромового дублення. Шкіра, оброблена p(DM-co-[DDVIM]Br)PS, має більш високе значення показника K/S (12,80) і більш м'яка, ніж шкіра, оброблена комерційним жирувальним агентом. Отже, це дослідження може допомогти не лише прискорити абсорбцію аніонних вологих оздоблювальних матеріалів, а й зменшити забруднення довкілля, викликане дубильними сполуками хрому, надавши цим приклад більш чистого шкіряного виробництва.

Всебічне просування системи органічного дублення без вмісту хрому як неминучий тренд чистішого шкіряного виробництва зазначено і у роботі [22]. Однак, дисбаланс заряду на межі розділу між звичайним аніонним вологим оздоблювальним матеріалом та шкірою органічного дублення призводить до низької якості готової продукції. З метою створення додублювального та жирувального матеріалу подвійного функціонального характеру для вологого оброблення шкіри авторами синтезовано амфотерний полімер P (AA-AM-C12DM) за методом вільнорадикальної полімеризації у водній системі з використанням акрилової кислоти (AA), акриламиду (AM) і (2-метакрилоїлоксиетил) і додециламмонія бромиду (C12DM) як сировини. Одержаний продукт у подальшому застосували для оброблення шкіри органічного дублення TWS. Комплексна структурна та експлуатаційна характеристика P (AA-AM-C12DM) підтвердили наявність амфотерних груп та довгих гідрофобних ланцюгів. Визначено середньочисельну молекулярну масу та ізоелектричну точку, які становлять 6396 г моль⁻¹ і 5,16 відповідно. Встановлено, що утворення водневих та іонних зв'язків внаслідок взаємодії між карбоксильними та амідними групами, катіоном N⁺ у полімері P (AA-AM-C12DM) і бічними аміно-, гідроксильними та карбоксильними групами колагену позитивно позначилось на підвищенні фізико-механічних властивостей шкіри та її реактивності щодо аніонного барвника. Крім того, P (AA-AM-C12DM) продемонстрував чудові екологічні переваги порівняно з комерційним жирувальним засобом, підвищуючи абсорбцію барвника до 96,57 %. Одержані результати забезпечують потенційне застосування P (AA-AM-C12DM) для гарної координації з екологічно чистою системою органічного безхромового дублення, що значно сприяє більш чистому виробництву у шкіряній промисловості.

Для створення комплексного додублювально-жирувального агента (ARFMDD) для рідинного оздоблення екологічно чистої шкіри безхромового органічного дублення (TWS) у роботі [23] змішали амфотерний полімер з рициновою олією. Амфотерний полімер одержали радикальною полімеризацією бромиду 1-додecil-3-вінілімідазолу, диметиламіноетил-метакрилату та малеїнового ангідриду. Комплексне дослідження показало, що ARFMDD збільшив повноту та м'якість шкіри TWS дублення, а також підвищив абсорбцію барвника до 98,33 %. При цьому готова шкіра мала яскравий колір і високу стійкість забарвлення після фарбування. Вражає те, що, порівняно з традиційними процесами фарбування, відсутність кислотної фіксації шкіри, обробленої ARFMDD, не вплинула на характеристики шкіри. Загальний вміст органічного

вуглецю у відходах процесу фарбування без кислотної фіксації був знижений на 66,49 %. На думку авторів, пропонується інтегрована амфотерна полімерна система «додублювання-жирування» для рідинного оздоблення шкіри реалізує загальні цілі зниження забруднення довкілля, прискорення хімічного поглинання та спрощення процесу, що сприяє сталому розвитку шкіряної промисловості.

Дослідження [24] було зосереджене на синтезі та характеристиці двох різних частинок нанокремнезему (називаних NS-1 та NS-2) для використання при жируванні шкіри. NS-1 був отриманий за реакцією, що каталізується основою, при кімнатній температурі з використанням екологічно чистого підходу на основі золь-гель, у той час як NS-2 був синтезований з використанням біфункціональних силанових сполучних агентів у середовищі, що каталізується кислотою, при температурі 60 °C. Після того, як частинки NS у різних кількостях були додані окремо до мастила (позначення NSL-1 і NSL-2), вони наносилися на шкіру як нано-силікатний наповнювач для жирування шкіри. Порівняно із частинками NS-2 частинки NS-1 з аморфною та сферичною структурою мали кращу термічну стабільність (при 700–900 °C), менший розмір (150 нм) та інший гранулометричний склад, а також гарну змочувальність за рахунок меншого крайового кута (29 °). Аналіз СЕМ визначив, що продукт NSL-1, який містить 10 % однорідних частинок нанокремнезему, забезпечує хорошу ізоляцію та міжфібрилярне розкриття волокнистої структури. Порівняно з іншими мастилами, наповненими NS-1, давало хороший змащувальний ефект і краще зміцнювало сітчасту волокнисту структуру дерми, утворену з дуже тонких і щільних колагенових волокон. Крім того, шкіри, оброблені мастилом, наповненим NS-1, продемонстрували кращі результати органолептичного оцінювання, випробування міцності на розтяг та подовження і поглинання жиру. Використання частинок NS за допомогою більш екологічного золь-гелевого підходу забезпечило ефект добре наповненої шкіри, що вказує на потенціал нового продукту у якості змащувального агента у шкіряній промисловості.

Проведені на кафедрі біотехнології, шкіри та хутра КНУТД численні дослідження з розроблення ресурсоощадних технологій виробництва шкіри мінералполімерного та хромового дублення різного призначення (для верху взуття та одягу) з різних видів сировини (ВРХ, овчини та козлини) переконливо свідчать про доцільність використання під час процесів додублювання-наповнювання полімерних сполук на базі ненасичених карбонових кислот: це дозволяє отримати високоякісні шкіряні вироби при зменшенні витрати сировинних, матеріальних та енергетичних ресурсів при ощадливому відношенні до довкілля [25-30].

Висновки з даного дослідження

Головним трендом розвитку шкіряної промисловості у наш час є створення якісної конкурентоспроможної продукції за умови ресурсоощадження, спрощення виробничих процесів та зменшення забруднення довкілля. Разом з тим, у сучасних методах оброблення шкіри досі існують проблеми, які ускладнюють досягнення окреслених перспектив. Значною мірою це обумовлено використанням застарілих прийомів оброблення та недостатньо ефективних хімічних матеріалів. На підставі аналізу існуючих уявлень і останніх досліджень у галузі жирування, додублювання та наповнювання, як основних процесів рідинного оздоблення натуральної шкіри, встановлено доцільність пошуку та використання більш ефективних жирувальних матеріалів, особливо модифікованих, а також полімерних сполук нового покоління. Переконаність у такій доцільності базується на результатах комплексного оцінювання структури і властивостей досліджуваних хімічних та шкіряних матеріалів.

Перспективи подальших досліджень

Одержані результати будуть використані при розробленні ресурсоощадної екологічно орієнтованої технології виробництва шкіри сучасного асортименту.

Література

1. Основи створення сучасних технологій виробництва шкіри та хутра : монографія / Горбачов А. А., Кернер С. М., Андреева О. А., Орлова О. Д. Київ : КНУТД, 2007. 285 с.
2. Андреева О. А. Визначення необхідності розробки ресурсозберігаючих технологій рідинного оздоблювання шкіри. *Легка промисловість*. 2005. № 1. С. 49–50.
3. Первая Н. В., Андреева О. А., Лошкарёва И. И. Сучасні тренди вдосконалення процесів рідинного оздоблення шкіри. *Вісник Хмельницького національного університету. Технічні науки*. 2019. № 5 (277). С. 126–133.
4. Pocket Book for the Leather Technologist. Fourth edition, revised and enlarged. Ludwigshafen : BASF, 2007. 454 p.
5. Журавський В. А., Касьян Е. Є., Данилкович А. Г. Технологія шкіри та хутра : підручник. Київ : ВІПОЛ, 1996. 744 с.
6. Nataliia Pervaia, Natalia Borschevska, Olga Andreyeva, Tymofii Lypskyi. Laser Finishing in the Decoration of Leather Products // *Proceedings of the 9th International Conference on Advanced Materials and Systems - ICAMS 2022*. P. 333–338. DOI: <https://doi.org/10.24264/icams-2022.III.13>
7. Павлюк А. В., Борщевська Н. М., Івасенко М. В. Визначення основних технологічних характеристик процесу оздоблення вишивкою виробів зі шкіри // *Матеріали IV міжнародної науково-*

практичної конференції KyivTex&Fashion (Київ, 20 жовтня 2020 р.). Київ, 2020. С. 98–99.

8. Kamoliddin Khujakulov, Rano Niyozova, Umid Islomov, Abdurkarim Mahmudov. Change of fat skin in the process of its storage and use. *Universum : technical sciences: electron. scientific magazine*. 2020. 12 (81). P. 94–96.

9. Sarwat Jahan Mahboob, Shakil Ahmad, Rajkumar Dewani, Sikandar Ali Soomro, Muhammad Noushad, Tahira Ayaz, Muhammad Kashif Pervez. Fatliquor Development from Hemp Oil to Produce High Quality Natural Finished Leather. *Indonesian Journal of Chemistry and Environment*. 2022. Vol. 5 (1). P. 9–16.

10. Класифікація шкіри за способом фарбування. URL: <https://vito-palazzo.com/ua/okraskakoji>. (дата звернення 26.06.2023).

11. Bindia Sahu, M. Sathish and G. C. Jayakumar. Chemically Modified Castor Oil for Softening of Leather – A Novel Approach. *The Journal of the American Leather Chemists Association*. 2021. Vol. 116 (4). P. 119–125.

12. Adachukwu. Adachukwu N. Nkwor, Pius O. Ukoha. Evaluation of the leather fatliquoring potential of sulphonated Afzelia africana aril cap oil. *Heliyon*. 2023. Vol. 17. P. 17243.

13. [Zeljko Bajza](#), [Ivana Vinkovic Vreck](#). [Fatliquoring agent and drying temperature effects on leather properties](#). *Journal of Materials Science*. 2001. Vol. 36. P. 5265–5270.

14. G. Zengin, A. Afşar. Use of natural fat emulsions in fatliquoring process and investigation of fatty spue formation. *The Journal of the American Leather Chemists Association*. 2011. Vol. 106 (3). P. 83–91.

15. Zhikun Chen, Tao Luo, Xu Zhang, Biyu Peng, and Chunxiao Zhang. Typical Defects of Natural Phospholipid Fatliquors in Leather Industry and Their Solutions. *The Journal of the American Leather Chemists Association*. 2021. Vol. 116 (11). P. 401–410.

16. [Agne Jucyte](#), [Virgilijus Valeika](#), [Justa Sirvaityte](#), [Kęstutis Beležka](#), [Violeta Valeikiene](#). Peculiarities of Fatliquor Emulsion Preparation Adding Essential Oils and the Fatliquoring Effect on Leather Properties. *Key Engineering Materials*. 2016. Vol. 706. P. 89–93.

17. [Jianzhong Ma](#), [Jianjing Gao](#), [Hongdi Wang](#), [Bin Lyu](#), [Dangge Gao](#). Dissymmetry Gemini Sulfosuccinate Surfactant from Vegetable Oil: A Kind of Environmentally Friendly Fatliquoring Agent in the Leather Industry. *ACS Sustainable Chem. Eng.* 2017. Vol. 5 (11). P. 10693–10701.

18. Leticia M. Santos, Mariliz Gutterres. Reusing of a hide waste for leather fatliquoring. *Journal of Cleaner Production*. 2007. Vol. 15 (1). P. 12–16.

19. Rano Niyozova. Application in the leather industry of sulfated and sulfated fats. *Science and Education. Scientific Journal*. 2022. Vol. 3 (2). P. 198–202.

20. Yuehong Zhang, Chenyang Liu, Jianzhong Ma, Wenbo Zhang, Qianqian Fan and Zhonglei Ma. Relationship between the Structure of Modified Ricinoleic Acids via the Thiol–Ene Click Reaction and the Fogging Value of Fatliquored Leather. *ACS Sustainable Chem. Eng.* 2022. Vol. 10 (40). P. 13288–13300.

21. Dongyan Hao, Xuechuan Wang, Xinhua Liu, Xing Zhu, Siwei Sun, Ji Li, Ouyang Yue. A novel eco-friendly imidazole ionic liquids based amphoteric polymers for high performance fatliquoring in chromium-free tanned leather production. *Journal of Hazardous Materials*. 2020. Vol. 399. P. 123048.

22. Xinhua Liu, Wannan Wang, Xuechuan Wang, Siwei Sun, Chao Wei. A «Taiji-Bagua» inspired multi-functional amphoteric polymer for ecological chromium-free organic tanned leather production: Integration of retanning and fatliquoring. *Journal of Cleaner Production*. 2021. Vol. 319. P. 128658.

23. Chao Wei, Xuechuan Wang, Wannan Wang, Siwei Sun, Xinhua Liu. Bifunctional amphoteric polymer-based ecological integrated retanning/fatliquoring agents for leather manufacturing: Simplifying processes and reducing pollution. *Journal of Cleaner Production*. 2022. Vol. 369. P. 133229.

24. Ayse Erciyes. Eco-friendly nanosilica-filled lubricant for fatliquoring leather. *Materials Chemistry and Physics*. 2023. Vol. 295 (1). P. 127194.

25. Лук'янець Л. А., Антипов О. В. Встановлення доцільності застосування полімерних матеріалів для рідинної обробки шкіри. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну*. 2009. № 4 (48). P. 62–66.

26. Майстренко Л. А., Андреева О. А., Мережко Н. В. Удосконалення рідинних процесів шкіряного виробництва шляхом застосування нових полімерних сполук. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну*. 2011. № 4 (60). С. 67–72.

27. Maistrenko L. A., Andreyeva O. A. The influence of liquor finishing by using polymers on the quality of dyeing and the most important properties of leathers. *Engineering and methodology of modern technology : monograph / edited by G. Paraska, J. Kowal. Khmel'nitskiy*, 2012. P. 24–33.

28. Майстренко Л. А., Андреева О. А., Долгих В. О. Розробка технології рідинного оздоблення шкір з використанням полімерної сполуки – похідної малеїнової кислоти. Повідомлення 2. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну*. 2013. № 2 (70). С. 57–61.

29. Nikonova A., Andreyeva O., Maistrenko L. Improving of leather liquid finishing through usage of polymeric compounds. *Advanced Materials and Systems : Proceedings of the 6th International Conference, Bucharest, October 20th-22nd, 2016. Bucharest*, 2016. P. 369–374.

30. Первая Н. В., О. А. Андреева. Технології виробництва натуральних шкір для взуття людей похилого віку : монографія. Київ : КНУТД, 2021. 236 с.

References

1. Osnovy stvorennia suchasnykh tekhnolohii vyrobnytstva shkiry ta khutra : monohraflia / Horbachov A. A., Kerner S. M., Andreieva O. A., Orlova O. D. Kyiv : KNUTD, 2007. 285 s.
2. Andreieva O. A. Vyznachennia neobkhidnosti rozrobky resursozberihaiuchykh tekhnolohii ridynnoho ozdoblivannia shkir. *Lehka promyslovist*. 2005. № 1. S. 49–50.
3. Pervaia N. V., Andreieva O. A., Loshkarova I. I. Suchasni trendy vdoskonalennia protsesiv ridynnoho ozdoblennia shkiry. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Tekhnichni nauky*. 2019. № 5 (277). S. 126–133.
4. Pocket Book for the Leather Technologist. Fourth edition, revised and enlarged. Ludwigshafen : BASF, 2007. 454 s.
5. Zhuravskiy V. A., Kasian E. Ye., Danylkovich A. H. *Tekhnolohiia shkiry ta khutra : pidruchnyk*. Kyiv : VIPOL, 1996. 744 s.
6. Nataliia Pervaia, Natalia Borschevska, Olga Andreyeva, Tymofii Lypskyi. Laser Finishing in the Decoration of Leather Products // *Proceedings of the 9th International Conference on Advanced Materials and Systems - ICAMS 2022*. S. 333–338. DOI: <https://doi.org/10.24264/icams-2022.III.13>
7. Pavliuk A. V., Borshchevska N. M., Ivasenko M. V. Vyznachennia osnovnykh tekhnolohichnykh kharakterystyk protsesu ozdoblennia vyshyvkoiu vyrobiv zi shkiry // *Materialy IV mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii KyivTex&Fashion (Kyiv, 20 zhovtnia 2020 r.)*. Kyiv, 2020. S. 98–99.
8. Kamoliddin Khujakulov, Rano Niyozova, Umid Islomov, Abdurkarim Mahmudov. Change of fat skin in the process of its storage and use. *Universum : technical sciences: electron. scientific magazine*. 2020. 12 (81). S. 94–96.
9. Sarwat Jahan Mahboob, Shakil Ahmad, Rajkumar Dewani, Sikandar Ali Soomro, Muhammad Noushad, Tahira Ayaz, Muhammad Kashif Pervez. Fatliquor Development from Hemp Oil to Produce High Quality Natural Finished Leather. *Indonesian Journal of Chemistry and Environment*. 2022. Vol. 5 (1). S. 9–16.
10. Klastyfiatsiia shkiry za sposobom farbuвання. URL: <https://vito-palazzo.com/ua/okraskakoji>. (data zvernennia 26.06.2023).
11. Bindia Sahu, M. Sathish and G. C. Jayakumar. Chemically Modified Castor Oil for Softening of Leather – A Novel Approach . *The Journal of the American Leather Chemists Association*. 2021. Vol. 116 (4). S. 119–125.
12. Adachukwu. Adachukwu N. Nkwor, Pius O. Ukoha. Evaluation of the leather fatliquoring potential of sulphonated Afzelia africana aril cap oil. *Heliyon*. 2023. Vol. 17. S. 17243.
13. Zeljko Bajza, Ivana Vinkovic Vrcek. Fatliquoring agent and drying temperature effects on leather properties. *Journal of Materials Science*. 2001. Vol. 36. S. 5265–5270.
14. G. Zengin, A. Afşar. Use of natural fat emulsions in fatliquoring process and investigation of fatty spue formation. *The Journal of the American Leather Chemists Association*. 2011. Vol. 106 (3). S. 83–91.
15. Zhikun Chen, Tao Luo, Xu Zhang, Biyu Peng, and Chunxiao Zhang. Typical Defects of Natural Phospholipid Fatliquors in Leather Industry and Their Solutions. *The Journal of the American Leather Chemists Association*. 2021. Vol. 116 (11). S. 401–410.
16. Agne Jucyte, Virgilijus Valeika, Justa Sirvaityte, Kęstutis Beleckas, Violeta Valeikiene. Peculiarities of Fatliquor Emulsion Preparation Adding Essential Oils and the Fatliquoring Effect on Leather Properties. *Key Engineering Materials*. 2016. Vol. 706. S. 89–93.
17. Jianzhong Ma, Jianjing Gao, Hongdi Wang, Bin Lyu, Dangge Gao. Dissymmetry Gemini Sulfosuccinate Surfactant from Vegetable Oil: A Kind of Environmentally Friendly Fatliquoring Agent in the Leather Industry. *ACS Sustainable Chem. Eng.* 2017. Vol. 5 (11). S. 10693–10701.
18. Leticia M. Santos, Mariliz Gutterres. Reusing of a hide waste for leather fatliquoring. *Journal of Cleaner Production*. 2007. Vol. 15 (1). S. 12–16.
19. Rano Niyozova. Application in the leather industry of sulfated and sulfated fats . *Science and Education. Scientific Journal*. 2022. Vol. 3 (2). S. 198–202.
20. Yuehong Zhang, Chenyang Liu, Jianzhong Ma, Wenbo Zhang, Qianqian Fan and Zhonglei Ma. Relationship between the Structure of Modified Ricinoleic Acids via the Thiol–Ene Click Reaction and the Fogging Value of Fatliquored Leather. *ACS Sustainable Chem. Eng.* 2022. Vol. 10 (40). S. 13288–13300.
21. Dongyan Hao, Xuechuan Wang, Xinhua Liu, Xing Zhu, Siwei Sun, Ji Li, Ouyang Yue. A novel eco-friendly imidazole ionic liquids based amphoteric polymers for high performance fatliquoring in chromium-free tanned leather production. *Journal of Hazardous Materials*. 2020. Vol. 399. S. 123048.
22. Xinhua Liu, Wanni Wang, Xuechuan Wang, Siwei Sun, Chao Wei. A «Taiji-Bagua» inspired multi-functional amphoteric polymer for ecological chromium-free organic tanned leather production: Integration of retanning and fatliquoring. *Journal of Cleaner Production*. 2021. Vol. 319. S. 128658.
23. Chao Wei, Xuechuan Wang, Wanni Wang, Siwei Sun, Xinhua Liu. Bifunctional amphoteric polymer-based ecological integrated retanning/fatliquoring agents for leather manufacturing: Simplifying processes and reducing pollution. *Journal of Cleaner Production*. 2022. Vol. 369. S. 133229.
24. Ayse Erciyes. Eco-friendly nanosilica-filled lubricant for fatliquoring leather. *Materials Chemistry and Physics*. 2023. Vol. 295 (1). S. 127194.
25. Lukianets L. A., Antypov O. V. Vstanovlennia dotsilnosti zastosuvannia polimernykh materialiv dlia ridynnoi obrobky shkiry. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu tekhnolohii ta dyzainu*. 2009. № 4 (48). S. 62–66.
26. Maistrenko L. A., Andreieva O. A., Merezhko N. V. Udoskonalennia ridynnykh protsesiv shkirianoho vyrobnytstva shliakhom zastosuvannia novykh polimernykh spoliuk. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu tekhnolohii ta dyzainu*. 2011. № 4 (60). S. 67–72.
27. Maistrenko L. A., Andreyeva O. A. The influence of liquor finishing by using polymers on the quality of dyeing and the most important properties of leathers. *Engineering and methodology of modern technology : monograph / edited by G. Paraska, J. Kowal*. Khmelnytskyi, 2012. S. 24–33.
28. Maistrenko L. A., Andreieva O. A., Dolhikh V. O. Rozrobka tekhnolohii ridynnoho ozdoblennia shkir z vykorystanniam polimernoï spoliuky – pokhidnoi maleinovoï kysloty. *Povidomlennia 2. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu tekhnolohii ta dyzainu*. 2013. № 2 (70). S. 57–61.
29. Nikonova A., Andreyeva O., Maistrenko L. Improving of leather liquid finishing through usage of polymeric compounds. *Advanced Materials and Systems : Proceedings of the 6th International Conference, Bucharest, October 20th-22nd, 2016*. Bucharest, 2016. S. 369–374.
30. Pervaia N. V., O. A. Andreieva. *Tekhnolohii vyrobnytstva naturalnykh shkir dlia vzuttia liudei pokhyloho viku : monohrafiia*. Kyiv : KNUTD, 2021. 236 s.

ЗАСПА ЮРІЙ

Хмельницький національний університет

ORCID ID: 0000-0003-3274-172X

e-mail: zaspayuriy@gmail.com

ЕЛЕКТРОМАГНІТНІ ТА ГРАВІТОМАГНІТНІ МУЛЬТИПЛІКАТИВНІ ТЕРМОРЕЗОНАНСИ КОГЕРЕНТНИХ ГЕЛІКОННИХ ФОРМ РУХУ ГЕТЕРОФАЗНОГО ПЛАЗМОВОГО СЕРЕДОВИЩА ЦЕНТРАЛЬНО- АНТИСИМЕТРИЧНОГО КОМПЛЕКСНОГО ПРОСТОРУ. РОЗРИВНА ТЕРМОМАГНЕТОПЛАЗМОННА ПРИРОДА МАСИ, ЗАРЯДУ, СПІНУ ТА МАГНІТНОГО МОМЕНТУ

Запропонована фізична модель центрально-антисиметричного комплексного простору як гетерофазного плазмового середовища з відкритими та закритими підсистемами, розділеними обертальними контактними розривами. Теплові коливання такого середовища породжують некомпенсовані носії заряду, в той час як перехід від неінерційної системи відліку, пов'язаної з розривами, до системи центру симетрії обумовлює наявність магнітного поля, необхідного для організації руху відповідних геліконних структур електромагнітного та гравітомагнітного полів. Відмічений протилежний напрям домінуючих енергетичних каскадів та релаксаційних процесів у відкритих та закритих підсистемах, контактне об'єднання яких формує масу, заряд, spin та магнітний момент мікро- та макрочастинок матерії. На основі спектрального аналізу колайдерних резонансів встановлена різномасштабна складена лептонна структура протона та решти баріонів. Показано, що зовнішні розривні радіуси триплетної $2e$ -оболонки протона на два порядки величини більші за ті, якими зазвичай оперують. Виявлено, що подібно до структури Сонця та зір, в баріонах сильно виражена концентрація маси до центру – у вигляді більшого складеного полімуонного ядра та внутрішнього компактного тау-ядра. Розглянуті гібридні форми електромагнітних та гравітомагнітних геліконних структур руху в технічних, космічних та біологічних системах. Підтверджений троїстий мультиплікативний характер геліконних резонансів та розраховані їх параметри у різномасштабних природних системах. Встановлене двостороннє обмеження резонансних спектрів, верхня границя яких відповідає автоциклотронному терморезонансу некомпенсованих носіїв заряду та вширеним спектральним кластерам. Показано, що утворення стабільних форм матерії здійснюється за рахунок самозациклення прямого та зворотного енергетичних каскадів у контактено-зв'язаних відкритих та закритих підсистемах. Розглядаються термічно-обумовлені переходи між локалізованими та струменевими формами руху геліконних структур. Відмічена важлива роль внутрішньої когерентності таких структур, порушення якої руйнує та перетворює останні. Аналізуються катастрофічні бафтингові режими геліконних терморезонансів в технічних та біологічних системах. Отримані результати спростовують цілковито хибні фізичні стандарти (SM , Λ -CDM, стандартну модель Сонця), штучно впроваджені без врахування центральної антисиметрії та складеної розривної структури комплексного простору.

Ключові слова: центрально-антисиметрія, комплексний простір, гетерофазне плазмове середовище, обертальний контактний розрив, електромагнітне поле, гравітомагнітне поле, гелікон, когерентність, резонанс, маса, заряд, spin, магнітний момент

ZASPA YURIY

Khmelnytskyi National University

ELECTROMAGNETIC AND GRAVITO-MAGNETIC MULTIPLICATIVE THERMORESONANCES OF COHERENT HELICON FORMS OF THE MOTION OF THE HETEROPHASE PLASMA MEDIUM OF THE CENTRAL-ANTISYMMETRIC COMPLEX SPACE. DISCONTINUOUS THERMOMAGNETOPLASMONIC NATURE OF MASS, CHARGE, SPIN AND MAGNETIC MOMENT

A physical model of the centrally antisymmetric complex space as a heterophase plasma medium with open and closed subsystems separated by rotational contact gaps is proposed. Thermal fluctuations of such an environment generate uncompensated charge carriers, while the transition from a non-inertial frame of reference associated with discontinuities to a system of the center of symmetry determines the presence of a magnetic field necessary for organizing the movement of the corresponding helicon structures of the electromagnetic and gravitomagnetic fields. The opposite direction of the dominant energy cascades and relaxation processes in open and closed subsystems, the contact union of which forms the mass, charge, spin, and magnetic moment of micro- and macroparticles of matter, is noted. Based on the spectral analysis of collider resonances, a multi-scale complex lepton structure of the proton and the rest of the baryons was established. It is shown that the outer gap radii of the triplet $2e$ -shell of the proton are two orders of magnitude larger than those that are usually used. It was found that, similar to the structure of the Sun and stars, baryons have a strong concentration of mass towards the center - in the form of a larger complex polymuon core and an inner compact tau core. Hybrid forms of electromagnetic and gravitomagnetic helicon motion structures in technical, space and biological systems are considered. The threefold multiplicative nature of helicon resonances was confirmed and their parameters were calculated in natural systems of various scales. A two-way limitation of resonance spectra is established, the upper limit of which corresponds to the autocyclotron thermal resonance of uncompensated charge carriers and extended spectral clusters. It is shown that the formation of stable forms of matter is carried out due to self-looping of forward and reverse energy cascades in contact-connected open and closed subsystems. Thermally conditioned transitions between localized and jet forms of movement of helicon structures are considered. The important role of the internal coherence of such structures is noted, the violation of which destroys and transforms the latter. Catastrophic buffeting regimes of helicon thermal resonances in technical and biological systems are analyzed. The obtained results refute completely false physical standards (SM , Λ -CDM, standard model of the Sun), artificially implemented without taking into account the central antisymmetry and the discontinuous structure of the complex space.

Key words: central antisymmetry, complex space, heterophase plasma medium, rotational contact gap, electromagnetic field, gravitomagnetic field, helicon, coherence, resonance, mass, charge, spin, magnetic moment

Актуальність проблеми

Встановлення природи маси, заряду, спіну та магнітного моменту матеріальних частинок є однією з головних та досі не вирішених проблем фізики. Воно ґрунтується на адекватному сприйнятті симетрії простору та часу, а також структури простору як середовища, розриви якого й формують матерію [1-2]. Антисиметрія такого середовища у комплексному вимірі потребує суттєвого розширення центром, що визначає якісний перехід від дуалістичної моделі [1] до трійстих центрально-антисиметричних систем простору та часу. Попередньо такий перехід прослідковувався на прикладі трійстих мультиплікативних терморезонансів на спектрах обмінного інерційного випромінювання, згенерованого в нерівноважних середовищах з контактними розривами [2]. Нижче наводяться нові результати, отримані на основі аналізу гетерофазних плазових структур комплексного простору з відкритими та закритими підсистемами, пов'язаними обертальними контактними розривами.

Центральна антисиметрія 24d-простору в 12d-часі

Домінуючі нині уявлення щодо чотиривимірного простору-часу [3], сформовані на основі теорій відносності Ейнштейна, становлять головну перешкоду на шляху до встановлення структури і механізмів формування маси, заряду, спіну та магнітного моменту мікро- та макрочастинок речовини. На рис.1 наведена альтернативна структурна схема комплексного гетерофазного 24d-простору з відкритими та закритими підсистемами, розділеними (у першому наближенні) кривими від(до)центрового потенціалу спарених масивних обертальних розривів [1]:

$$U_c = \frac{Y^2 \cdot l(l+1)}{mr^2}, \quad l = 1, 2, 3 \dots \quad (1)$$

Тут Y - розширений аналог сталої Планка, l – орбітальне квантове число, r – відстань до центру симетрії, m – подвоєна приведена маса пари, що співпадає з інертною масою

кожного розриву. Зовнішні відкриті 3d-сегменти на рис.1 (з відповідними знаками інертної маси) топологічно подібні до газу (з його властивістю до вільного розширення), в той час, як внутрішні закриті сегменти – до рідини. Характер потенціалу U_c для цих двох видів підпросторів діаметрально протилежний – відцентровий у відкритих підсистемах та доцентровий у закритих. Стабілізація контактних розривів цих підсистем здійснюється за рахунок спин-орбітальної взаємодії розривів, а також через обмін інерційним випромінюванням [1-2] – із тим суттєвим зауваженням, що у закритих підпросторах цей обмін має характер відштовхування, контрастний до обмінного притягання у відкритих підсистемах. Центральна антисиметрія чотирьох пар розривів із різними знаками енергії (рис.1) реалізує фундаментальний фізичний і теологічний принцип *Creatio ex nihilo* [1], в той час як локальне порушення цієї антисиметрії за рахунок утворення контактних топологічних складок (розглядається нижче) дозволяє уникнути анігіляції новоутвореної енергії. Як видно з рис.1, у відкритих підпросторах переважають обернені енергетичні каскади (в бік великих просторових та часових масштабів), а в закритих – прямі каскади (в бік малих масштабів). Відповідні процеси розвиваються у спіральному 12d-часі, що врешті формує чотири базових центрально-антисиметричних підсистеми простору та часу, котрі можуть бути умовно об'єднані у дві більші підсистеми з протилежними знаками енергії. В останніх присутні як домінуючі частинки речовини, так і античастинки із тим же знаком енергії.

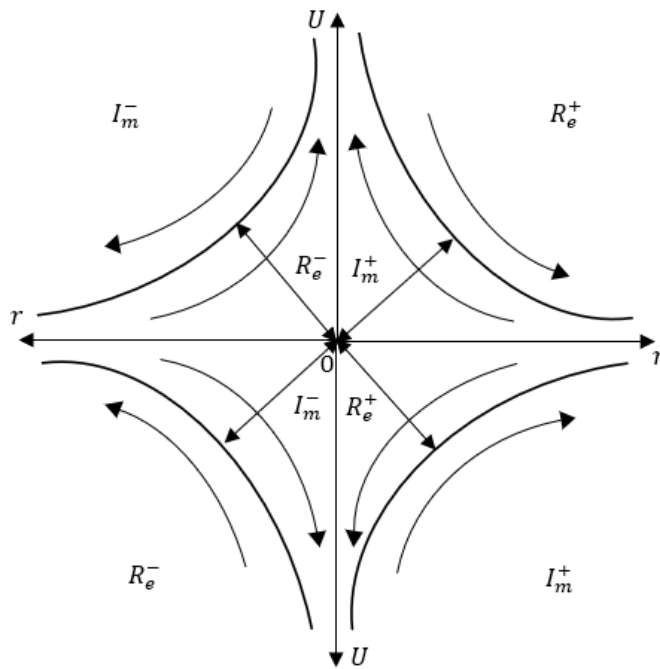

Рис.1. Схема центрально-антисиметричного комплексного простору з відкритими та закритими підсистемами.

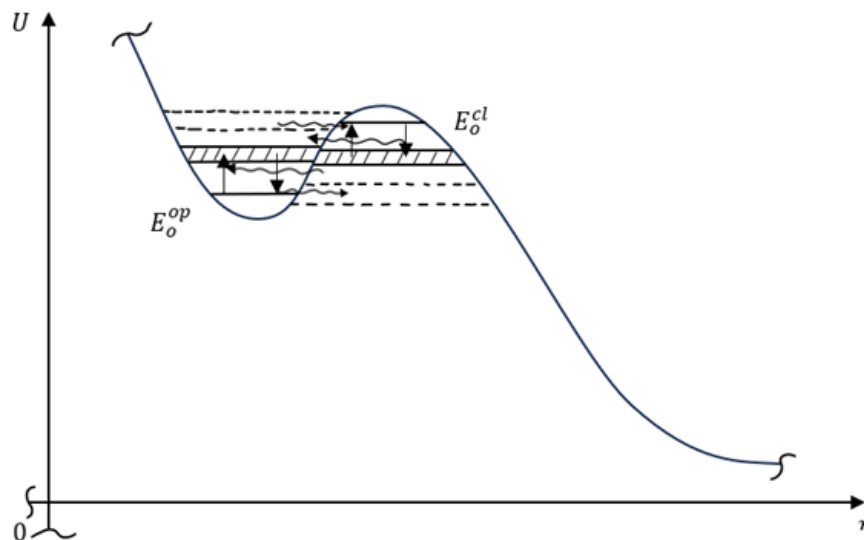

Рис.2. Схема утворення контактної складки на границі відкритої та закритої підсистем, а також процесів збудження та релаксації в цих підсистемах.

Згадуване вже утворення контактних топологічних складок ілюструє рис.2, на якому відзначені протилежні напрями збудження квантово-розмірної системи розривів у відкритому та закритому підпросторах:

$$E^{op} = E_0^{op} + E_{he}^{op}, \quad E^{cl} = E_0^{cl} - E_{he}^{cl} \quad (2,3)$$

Перші компоненти у (2,3) відповідають нульовим енергіям розривів, другі – хітонним збудженням, котрі, як буде показано нижче, еквівалентні геліконним структурам електромагнітного та гравітомагнітного полів. На відміну від попереднього розгляду [1], зеронне випромінювання тут виключається.

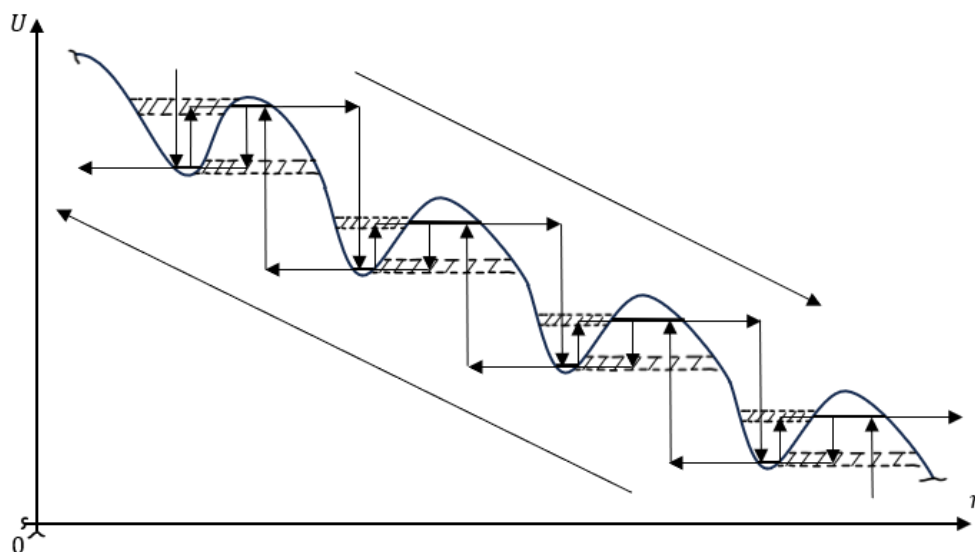

Рис.3. Схема каскадного транспорту енергії в умовах динамічної контактної взаємодії відкритих та закритих підсистем (на прикладі однієї з чотирьох складових комплексного простору).

Рис.3 ілюструє тунельно-термічний механізм прямого та оберненого енергетичних каскадів в ступінчастій системі спарених обертальних розривів на прикладі однієї із чотирьох базових підсистем. Заиклення цих двох каскадів веде до утворення стабільних форм матерії.

В даній системі реалізується принцип невизначеності в розширеному форматі:

$$\Delta p_r \cdot \Delta r \begin{matrix} \geq \\ \leq \end{matrix} Y, \quad \Delta M_\varphi \cdot \Delta \varphi \begin{matrix} \geq \\ \leq \end{matrix} Y, \quad \Delta E \cdot \Delta t \begin{matrix} \geq \\ \leq \end{matrix} Y \quad (4-6)$$

Тут верхні знаки стосуються відкритих підпросторів, нижні – закритих. Рівність має місце на розривах. Антисиметрія системи в термінах квазікласики виражається у принципі найменшої дії для відкритих підсистем та у принципі найбільшої дії для закритих - із зміною знаку функції Лагранжа. При цьому квантові системи у відкритих підпросторах релаксують до стану з найменшою енергією, а у закритих – релаксують до стану з найбільшою енергією. В такому контексті перші є дисипативними, а другі –

колекторними. Релаксація останніх до стану рівноваги супроводжується накопиченням, а не розсіянням енергії.

Геліконні форми руху розривного плазмового середовища центрально-антисиметричного комплексного простору

Обертальний характер контактних розривів комплексного простору породжує дві системи відліку – неінерційну, пов'язану із розривами, та інерційну систему центру симетрії. Перехід від першої до другої, подібно до відомих моделей Лармора [3], породжує магнітне поле, котре, однак, не є однорідним та слабким. Друга відмінність щодо класичного описання плазмових середовищ у магнітних полях [3] полягає в фундаментальній ролі температури і теплових флуктуацій у генерації некомпенсованого заряду просторового плазмового середовища:

$$n = \frac{3}{4\pi R^3}, \quad R = \frac{c\hbar}{\beta \cdot k_B T} \quad (7-8)$$

Тут n – концентрація некомпенсованих носіїв заряду, R – радіус обертального розриву, c – швидкість світла у вакуумі, $\hbar$, k_B – сталі Планка та Больцмана, T – абсолютна температура, $\beta \approx 4,965$ – характеристичний корінь трансцендентного рівняння на знаходження сталої Віна. Форма виразу (8) неявно стосується тематики когерентного теплового випромінювання [4]. Термогенерація заряду в умовах контактної-наведеного магнітного поля породжує геліконні форми руху просторового плазмового середовища, які по суті еквівалентні введеним раніше [1-2] хітонним формам обмінного інерційного випромінювання:

$$\omega_{he} = \omega_h, \quad \omega_{he} = \frac{\hbar}{m} k^2, \quad \omega_h = \frac{\omega_c}{\omega_p^2} \cdot k^2 \cdot c^2 \cdot \cos \theta, \quad k = R^{-1} \quad (9-12)$$

Тут ω_{he} , ω_h – циклічні частоти хітонів та геліконів, k – хвильове число, ω_c , ω_p – циклотронна та плазмова частоти, θ – кут між хвильовим вектором та магнітним полем $\vec{B}$, причому:

$$\omega_c = \frac{eB}{Q \cdot mc}, \quad \omega_p^2 = \omega_{p_0}^2 \cdot (1 + 3k^2 \cdot r_D^2), \quad Q = \frac{Y_B}{Y} \quad (\text{система СГС}), \quad (13-15)$$

де e – елементарний заряд, m – інертна маса, Q – введене раніше [1-2] число кратності, Y – розширений аналог сталої Планка, Y_B – його базове значення (для електромагнітного поля $Y_B = \hbar$), r_D – Дебайівський радіус. Величина $Q \cdot m$ в (13) відіграє роль циклотронної маси. Параметри ω_{p_0} та k_D визначаються класично [3]:

$$\omega_{p_0}^2 = \frac{4\pi e^2 \cdot n}{\varepsilon \cdot m}, \quad r_D^2 = \frac{\varepsilon \cdot k_B \cdot T}{4\pi e^2 \cdot n} \quad (16,17)$$

Тут ε – діелектрична проникність плазмового середовища, пов'язана із фазовою швидкістю польових форм:

$$V_{ph}^2 = \frac{c^2}{\varepsilon \mu} = \frac{V^2}{Q^2} = \omega_{he}^2 \cdot R^2, \quad mV = Q \cdot Y_B \cdot k, \quad (18,19)$$

де μ – магнітна проникність середовища, V – групова швидкість збурень. Використовуючи (7,8,10,18), отримаємо:

$$\varepsilon = \frac{1}{\mu} \cdot \left(\frac{R}{R_c}\right)^2, \quad R_c = \frac{\hbar}{mc}, \quad \omega_{p_0}^2 = \frac{3\mu e^2}{mR^3} \cdot \left(\frac{R_c}{R}\right)^2, \quad r_D^2 = \frac{R^2}{3\alpha\beta\mu} \cdot \left(\frac{R}{R_c}\right)^2, \quad (20-23)$$

де R_c – Комптонівський радіус, α – стала тонкої структури.

Для подальшого аналізу слід виділити два принципово різних режими генерації хітонно-геліконних структур:

$$3k^2 \cdot r_D^2 \begin{matrix} \square \\ \square \end{matrix} 1, \quad (24)$$

де верхні знаки в класичному розумінні [3] відповідають гарячій, а нижні – холодній плазмі. В даному випадку все навпаки:

$$3k^2 \cdot r_D^2 = \frac{1}{\alpha\beta\mu} \cdot \left(\frac{R}{R_c}\right)^2 = \frac{1}{\alpha\beta\mu} \cdot \left(\frac{mc^2}{\beta \cdot k_B \cdot T}\right)^2 \begin{matrix} \square \\ \square \end{matrix} 1 \quad (25)$$

Причина такої протилежності криється в термогенерації некомпенсованих носіїв заряду, концентрація яких наперед не задана (як у класичному випадку). Отже, верхні знаки в (24,25) відповідають відносно низьким температурам та локалізованим формам руху, нижні – високим температурам та

струменевим (вирвopodobним) формам. При цьому:

$$\omega_p^2 = \frac{3e^2}{\alpha\beta m R^3}, \quad \omega_p^2 = \omega_{p_0}^2 = \frac{3\mu e^2}{m R^3} \left(\frac{R_c}{R}\right)^2 \quad (26-27)$$

- відповідно для обох цих випадків. Підставляючи (10,13,26,27) в (11), отримаємо:

$$B = \frac{3e}{\alpha\beta R^2} \cdot \left(\frac{R_c}{R}\right) \cdot \frac{Q}{\cos\theta}, \quad B = \frac{3\mu e}{R^2} \cdot \left(\frac{R_c}{R}\right)^3 \cdot \frac{Q}{\cos\theta} \quad (28-29)$$

- значення індукції магнітного поля для цих випадків та відповідні магнітні моменти польових структур руху:

$$L_m = \zeta \cdot B \cdot R^3 = \frac{3\zeta}{\alpha\beta} \cdot \frac{Q}{\cos\theta} \cdot \frac{e\hbar}{mc}, \quad L_m = \zeta \cdot B \cdot R^3 = 3\zeta\mu \cdot \left(\frac{R_c}{R}\right)^2 \cdot \frac{Q}{\cos\theta} \cdot \frac{e\hbar}{mc} \quad (30,31)$$

Тут ζ - параметр форми. Як видно з (28-31), для всіх форм руху індукція магнітного поля та магнітний момент (для струменевих форм) суттєво зростають із зменшенням R та відповідним (8) збільшенням температури.

Сpektри геліконних форм руху, як відомо [3], мають двостороннє обмеження. Високочастотний край спектру в даному випадку відповідає автоциклотронному терморезонансу носіїв заряду в магнітному полі:

$$\omega_{he} = \omega_h = Q \cdot \omega_c, \quad B_* = \frac{e}{\alpha \cdot R_*^2}, \quad \cos\theta^* = \frac{3}{\beta} \cdot \frac{R_c}{R_*} \cdot Q_*, \quad (32-34)$$

де зірочкою позначені відповідні параметри в умовах автоциклотронного резонансу. На спектрах збурень цим умовам відповідають вширені резонансні кластери (порівняно з відносно вузькими лініями резонансів нижчої частоти та енергії).

Наведемо також вираз для інтегральної енергії магнітного поля геліконних структур у розглянутих вище двох випадках:

$$W_m = \eta \cdot \frac{B^2}{8\pi\mu} \cdot \frac{4\pi R^3}{3} = \frac{3\eta}{2\alpha\beta^2 \cdot \mu} \cdot \left(\frac{R_c}{R}\right)^3 \cdot \left(\frac{Q}{\cos\theta}\right)^2 \cdot mc^2 \quad (35)$$

$$W_m = \eta \cdot \frac{B^2}{8\pi\mu} \cdot \frac{4\pi R^3}{3} = \frac{3\alpha\mu\eta}{2} \cdot \left(\frac{R_c}{R}\right)^7 \cdot \left(\frac{Q}{\cos\theta}\right)^2 \cdot mc^2 \quad (36)$$

Тут η - параметр форми, який характеризує відносну концентрацію магнітного поля в зонах обертальних контактних розривів комплексного простору.

Вирази (10,11) можуть бути записані в мультиплікативних формах:

$$\omega_{he} = c \cdot R_c \cdot k^2, \quad \omega_h \cdot \omega_p^2 = \omega_c \cdot k^2 \cdot c^2 \cdot \cos\theta \quad (37-38)$$

Натурні спектри мультиплікативних геліконних структур, як уже зазначалось [2], мають зазвичай трійсту структуру з відповідними енергіями резонансів («східною» (E), «середньою» (M) та «західною» (W)):

$$E_E = \frac{E_M}{Q}, \quad E_W = E_M \cdot Q, \quad E_M^2 = E_E \cdot E_W \quad (39-41)$$

Доцільно використати наступну прив'язку енергій:

$$x = \frac{E_W}{mc^2}, \quad \left(\frac{V_M}{c}\right)^2 = x, \quad \left(\frac{V_W}{c}\right)^2 = x \cdot Q, \quad \left(\frac{V_E}{c}\right)^2 = \frac{x}{Q} \quad (42-45)$$

Тут справедливі співвідношення:

$$E = \frac{mV^2}{Q}, \quad V_M^2 = V_E \cdot V_W, \quad x = Q^3 \cdot \left(\frac{R_c}{R_E}\right)^2 \quad (46-48)$$

$$R_E = k_E^{-1} = R_M \cdot \sqrt{Q}, \quad R_W = k_W^{-1} = \frac{R_M}{\sqrt{Q}}, \quad R_M^2 = R_E \cdot R_W \quad (49-51)$$

Геліконні форми руху в системі гравітомагнітного поля

За відсутності аналога $\hbar$ в цій системі, базовий параметр Y_B вводиться тут через універсальне використання сталої тонкої структури α [1,2]:

$$Y_B = \frac{G \cdot M_g^2}{\alpha \cdot c}, \quad M_g \cdot V_{ph}^2 = 2T_g, \quad T_g = \frac{c \cdot Y_B}{\beta \cdot R} \quad (52-54)$$

де G - стала всесвітнього тяжіння, M_g - приєднана гравітаційна маса, T_g - формально введена

енергетична гравітаційна температура. На відміну від попереднього розгляду [1,2], в (53) використана фазова (а не групова) швидкість збурень. При переході від співвідношень (7-51) до системи гравітомагнітного поля застосовується відповідний аналог інертної маси:

$$m_g = \frac{1}{2} \cdot \left(\frac{\beta}{\alpha} \cdot \frac{r_g}{R} \right)^2 \cdot M_g, \quad r_g = \frac{2GM_g}{c^2}, \quad (55-56)$$

де r_g - класичний гравітаційний радіус. Це веде до наступних співвідношень:

$$\omega_g^2 = \frac{2GM_g}{\alpha\beta} \cdot \frac{1}{R^3}, \quad \omega_g = R_c^g \cdot c \cdot k^2, \quad (R_c^g)^2 = \frac{r_g \cdot R}{\alpha\beta} \quad (57-59)$$

Тут R_c^g - гравітаційний аналог Комптонівського радіусу. Для індукції гравітомагнітного поля локалізованих геліконних структур та відповідного магнітного моменту тут маємо:

$$B_g = \frac{3M_g}{\alpha\beta} \cdot \frac{Q}{\cos\theta} \cdot \frac{1}{R^3} \cdot \left(\frac{G \cdot r_g \cdot R}{\alpha\beta} \right)^{1/2} \quad (60)$$

$$L_m^g = \zeta B_g R^3 = \frac{3\zeta M_g}{\alpha\beta} \cdot \frac{Q}{\cos\theta} \cdot \left(\frac{G \cdot r_g \cdot R}{\alpha\beta} \right)^{1/2} \quad (61)$$

Розділення локалізованих та струменевих структур руху в даному випадку відповідає співвідношенню:

$$(3k^2 \cdot r_D^2)_g = \frac{1}{\mu} \frac{R}{r_g} \approx 1 \quad (62)$$

Гібридні електромагнітно-гравітомагнітні форми руху

Важливим випадком об'єднання електромагнітних та гравітомагнітних структур руху є умова:

$$e^2 = G \cdot M_*^2, \quad M_* = \frac{e}{\sqrt{G}} \approx 1,86 \cdot 10^{-6} \text{ з}, \quad (63-64)$$

де зірочкою помічена характерна приєднана гравітаційна маса, якій формально відповідає гравітаційний радіус:

$$r_g^* = \frac{2GM_*}{c^2} = \frac{2e\sqrt{G}}{c^2} \approx 2,76 \cdot 10^{-34} \text{ см} \quad (65)$$

Для гібридних форм справедливі співвідношення:

$$(\omega_g^*)^2 = \frac{2GM_*}{\alpha\beta} \cdot \frac{1}{R_*^3}, \quad \omega_{\frac{e}{m}}^* = \frac{2\pi}{T_{\frac{e}{m}}^*} = \frac{\hbar}{m} \cdot \frac{1}{R_*^2}, \quad (66-67)$$

звідки маємо:

$$T_{el/m}^* = \frac{c\hbar}{\beta \cdot k_B} \cdot \left(\frac{\alpha\beta \cdot (\omega_g^*)^2}{2GM_*} \right)^{\frac{1}{3}}, \quad (68)$$

де $T_{el/m}^*$ - відповідний період коливань гравітаційно-зв'язаної (через R_*) електромагнітної геліконної структури.

Врешті наведемо уточнені вирази для обчислення густини ρ приєднаної інерційної маси M в системі електромагнітного поля:

$$M \cdot V_{ph}^2 = 2k_B \cdot T, \quad M = \rho \cdot \frac{4\pi R^3}{3}, \quad \rho = \frac{3c}{\beta\hbar} \cdot \left(\frac{m}{R} \right)^2 = \frac{3\beta}{ch} \cdot \left(\frac{m \cdot k_B \cdot T}{\hbar} \right)^2 \quad (69-71)$$

На відміну від попереднього розгляду [1,2], в (69) введена фазова (а не групова) швидкість структури поля, а вираз (71), відповідно, не містить параметра Q .

Отримані розрахункові співвідношення будуть використані нижче для аналізу натурних даних.

Аналіз спектру колайдерних резонансів. Структура протона

Резонанси на колайдерних спектрах (рис.4), між якими теоретики SM не бачать адекватного зв'язку, в дійсності відображають різномасштабну складену геліконну структуру протона – рис.5. Ця структура базується на лептонах та включає протяжну трійсту $2e$ - оболонку, більше 4μ - ядро та внутрішнє менше τ - ядро. «Східні» компоненти $2e$ - оболонки відповідають ω - та φ - резонансам, «західні» - енергії спокою електрона, «середні» мають енергії $E_M^\omega \approx 20,0 \text{ MeV}$, $E_M^\varphi \approx 22,8 \text{ MeV}$ відповідно до мультиплікативних співвідношень:

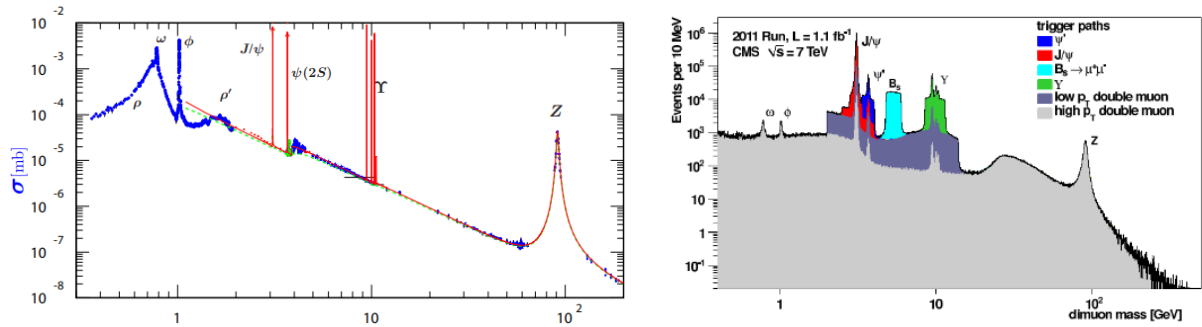

Рис. 4. Спектри розсіяння електронів на позитронах у зустрічних пучках (зліва) та спектри інваріантних мас подвійних мюонів, отримані в експериментах на Великому адронному колайдері (справа) [6].

$$(E_M^\omega)^2 \approx E_\omega \cdot m_e \cdot c^2, (E_M^\phi)^2 \approx E_\phi \cdot m_e \cdot c^2 \quad (72-73)$$

Відповідні радіуси розривів та групові швидкості становлять:

$$R_E^\omega \approx 1,58 \text{ фм}, R_M^\omega \approx 9,88 \text{ фм}, R_W^\omega \approx 61,7 \text{ фм} \quad (74-76)$$

$$R_E^\phi \approx 1,29 \text{ фм}, R_M^\phi \approx 8,63 \text{ фм}, R_W^\phi \approx 57,8 \text{ фм} \quad (77-79)$$

$$\frac{V_E^\omega}{c} \approx 6,25, \frac{V_M^\omega}{c} \approx 1,00, \frac{V_W^\omega}{c} \approx 0,16, \frac{V_E^\phi}{c} \approx 6,67, \frac{V_M^\phi}{c} \approx 1,00, \frac{V_W^\phi}{c} \approx 0,15 \quad (80-85)$$

Максимальні серед триплетів температури «східних» компонент становлять:

$$T_E^\omega \approx 2,92 \cdot 10^{11} \text{ }^\circ\text{K}, T_E^\phi \approx 3,57 \cdot 10^{11} \text{ }^\circ\text{K} \quad (86-87)$$

при значеннях параметрів кратності

$$Q_\omega \approx 2,56 \cdot 10^{-2}, Q_\phi \approx 2,24 \cdot 10^{-2} \quad (88-89)$$

Як видно з (76,79), розміри «західної» $2e^-$ -оболонки протона значно перевищують значення в долі фемтометра, котрі зазвичай приписують протону [3]. Величини (74-89) стосуються збуджених резонансних станів протона, однак, якісно характеризують й основний стан (для якого розривні радіуси іще вищі).

г

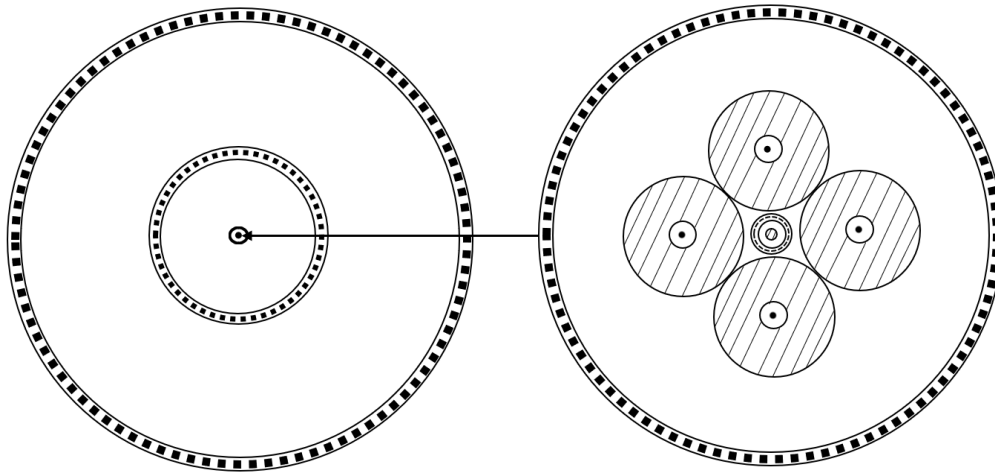

Рис.5. Різномасштабна структурна схема протона.

Мюонні компоненти протонного ядра характеризуються наступними співвідношеннями та параметрами:

$$E_E = E_\square, E_M = E_{J/\psi}, E_W = m_\mu \cdot c^2, \quad , причому:$$

$$E_{J/\psi}^2 \approx E_\square \cdot m_\mu \cdot c^2, Q \approx 3,41 \cdot 10^{-2}, T_E \approx 3,95 \cdot 10^{13} \text{ }^\circ\text{K} \quad (90-92)$$

$$R_E \approx 0,0117 \text{ фм}, R_M \approx 0,0636 \text{ фм}, R_W \approx 0,345 \text{ фм} \quad (93-95)$$

$$\frac{V_E}{c} \approx 5,41, \frac{V_M}{c} \approx 1,00, \frac{V_W}{c} \approx 0,185 \quad (96-98)$$

Врешті внутрішнє τ^- -ядро відзначене наступними співвідношеннями та параметрами:

$$E_E = E_Y, E_M = E_\psi, E_W = m_\tau \cdot c^2, причому: E_\psi^2 \approx E_Y \cdot m_\tau \cdot c^2, Q \approx 0,43, T_E \approx 1,48 \cdot 10^{13} \text{ }^\circ\text{K} \quad (99-101)$$

$$R_E \approx 0,0313 \text{ фм}, R_M \approx 0,0478 \text{ фм}, R_W \approx 0,0728 \text{ фм} \quad (102-104)$$

$$\frac{V_E}{c} \approx 1,53, \frac{V_M}{c} \approx 1,00, \frac{V_W}{c} \approx 0,66 \quad (105-107)$$

Наведені вище розрахунки щодо протяжної триплетної $2e$ -оболонки протона узгоджуються з результатами колайдерних експериментів щодо розсіяння електронів на протонах (рис.6) – відповідно до резонансів у магнітному полі «східної» компоненти триплетів, а також із результатами щодо т.з. гігантських ядерних резонансів (рис.7) – у магнітному полі «середньої» компоненти, та зі спектрами β -розпаду нейтрона і ядер (рис.8) – у магнітному полі зовнішньої «західної» компоненти. Всі ці дані раніше ніяк не узгоджувались між собою. Параметри (75,78) близькі до розмірів найбільших ядер, однак зовнішні радіуси $2e$ -оболонки протона (76,79) перевищують їх на порядок величини. Все це в сукупності істотно змінює існуючі всталені уявлення про геометрію протона та ядер, а також пояснює колективний характер процесів у ядрах та взаємодію нуклонів. Відмінність у структурі протона та нейтрона потребує більш детального аналізу. Гіперони за своєю структурою, вочевидь, подібні до протона та нараховують свою масу за рахунок поповнення ядра більшою кількістю мюонів. Наведена на рис.5 структурна схема протона подібна до макроструктури Сонця та зір із сильно вираженою концентрацією маси до центру. Вона узгоджується з відомими результатами щодо глибоко непружного розсіяння лептонів на адронах та цілковито протирічить існуючим точковим кварк-партонним моделям [3]. Слід відмітити, що триплетна структура самих лептонів у вільному рівноважному (квазірівноважному) стані може суттєво відрізнятися у кількісному співвідношенні від (74-85). (90-98), (99-107) для електронних, мюонних і таонних складових протона. Повертаючись до колайдерного спектру на рис.4, слід відмітити вширений резонансний кластер з енергією близько 29 GeV в умовах автоциклотронного терморезонансу на таонах. Решта вузьких ліній тут відповідають геліконним терморезонансам з частотою, нижчою за автоциклотронну. Аналогічний характер мають також вширені кластери та відносно вузькі лінії на рис.6,7.

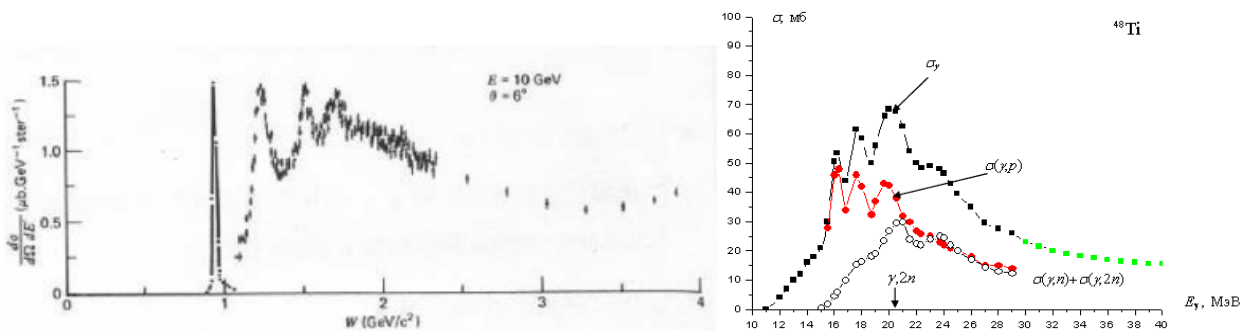

Рис.6. Резонансні перерізи розсіяння електронів на протонах [7].

Рис. 7. Спектри гігантських ядерних резонансів [8].

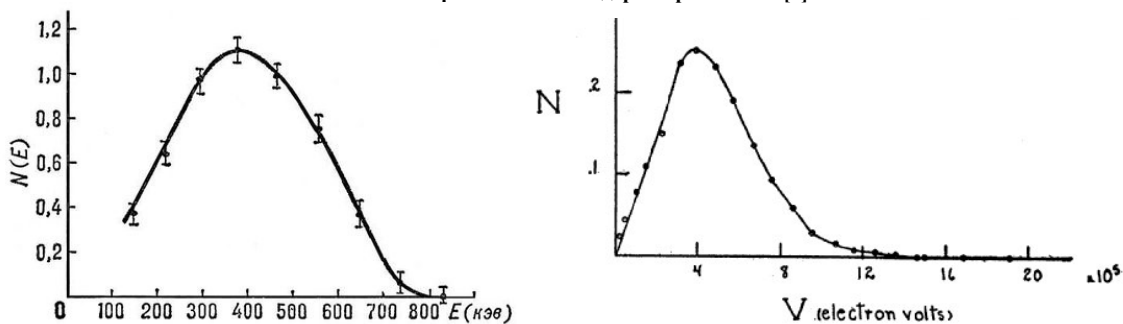

Рис.8. Спектри електронів при бета-розпаді нейтрона (зліва) та ядра вісмуту-210 (справа)[3].

Гібридні форми електромагнітних та гравітомагнітних геліконних структур в космічних, технічних та біологічних системах

В даному відношенні передусім слід відмітити гібридний автоциклотронний резонанс на електронах у фотосфері Сонця, який лежить в основі його енергетики та пояснює всі невідповідності існуючої стандартної сонячної моделі [3]. З виразів (33,34) при $R_* \approx 7,16 \cdot 10^{-6} \text{ см}$ (відповідно до максимуму у спектрі випромінювання Сонця – рис.9), $Q_* \approx 8,72 \cdot 10^4$ [1,2] отримуємо значення магнітної індукції $B_* \approx 1,3 \text{ кГс}$ та $\cos \theta^* \approx 0,28$ – косинуса кута між хвильовим вектором геліконних збурень та магнітним полем в умовах резонансу. Розрахована за співвідношенням (71) при $m = m_e$ густина приєднаної маси тут становить $\rho \approx 1,5 \cdot 10^{-8} \text{ г/см}^3$, що відповідає густині речовини у верхній фотосфері Сонця – рис.9. Із співвідношень (66-68) слідують періоди електромагнітних коливань, які відповідають сантиметровим радіохвилям у спектрі Сонця, в той час як періоди гравітомагнітних коливань

згідно (66) становлять близько 46 мс. Останні вельми слабо проявлені на спектрах спокійного Сонця.

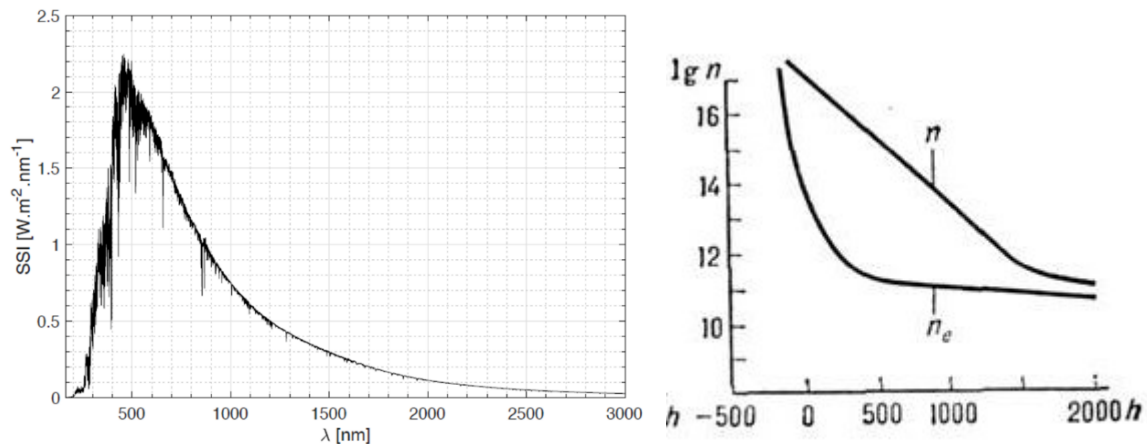

Рис.9. Спектр електромагнітного випромінювання Сонця [9] та висотні залежності концентрацій молекул (атомів) та електронів в атмосфері Сонця [3].

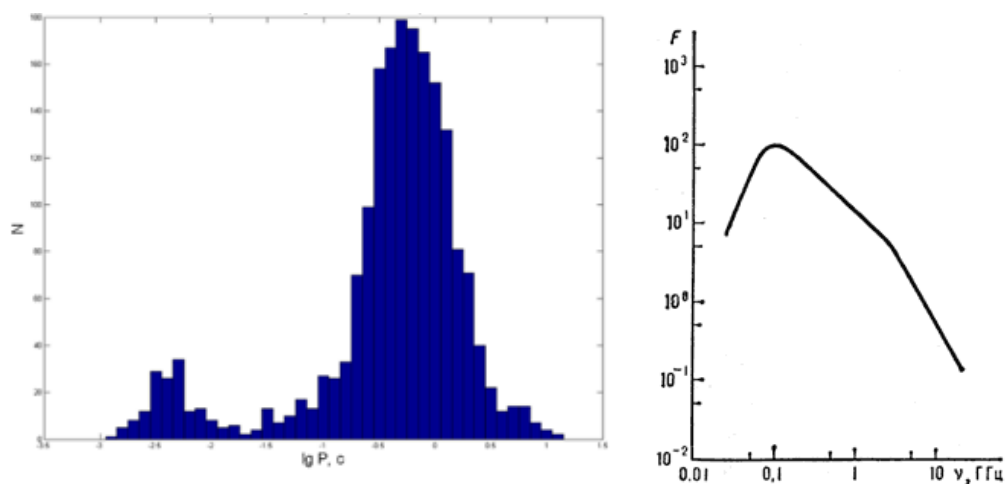

Рис.10. Періодограми та спектри випромінювання радіопульсарів [3,10].

Навпаки, пульсари в космічних системах відзначені саме такого роду періодами – рис.10. Домінуючий максимум $\approx 700 \text{ мс}$ тут згідно (68) відповідає гібридній автоциклотронній частоті електромагнітних коливань $V_{e/m}^* \sim 1 \cdot 10^8 \text{ Гц}$, яка й переважає на спектрах випромінювання радіопульсарів – рис.10. Характерний злам на цих спектрах при частотах $\sim 10^9 - 10^{10} \text{ Гц}$ відповідає згідно (68) слабшому високочастотному максимуму у спектрі радіопульсацій (рис.10). При цьому індукція магнітного поля в атмосфері радіопульсарів, обчислена за співвідношеннями (33,67), становить величину $B_* \approx 400 \text{ Гс}$ (для домінуючих піків на спектрах рис.10), а температура згідно (8,67) - $T \approx 1100^\circ \text{ К}$, що цілком спростовує традиційну концепцію радіопульсарів як замагнічених нейтронних зір [3].

Гібридні резонанси геліконних структур відзначені рядом гучних катастроф в технічних енергосистемах (ЧАЕС, СШГЕС), механізми яких виходять за рамки всталених уявлень. Ці резонанси фактично під'єднують масштабні енергосистеми до глобальних гравітомагнітних потоків енергії – з відповідними непередбачуваними наслідками. Зокрема, характерні піки при частотах $\approx 0,4 - 0,5 \text{ Гц}$ у спектрах вібрацій гідроагрегатів СШГЕС в ненормативних режимах роботи [5] відповідають згідно (8,66-68) температурам близько $450 - 520^\circ \text{ К}$, в той час як піки на частотах $\approx 1,08 \text{ Гц}$ та $\approx 2,2 \text{ Гц}$ на початку та в кінці катастрофи – температурам $\approx 870^\circ \text{ К}$ та $\approx 1400^\circ \text{ К}$, відзначеним фіолетово-синіми оксидними плівками на зламах шпильок кришки турбіни та на зламах цапф направляючого апарату аварійного гідроагрегату [5]. За таких температур густини приєднаної маси, обчислені згідно (71) при $m = 18 \text{ а.о. (вода)}$, становлять відповідно, $0,25 - 0,35 \text{ г/см}^3$ в ненормативних режимах та $\approx 0,9 \text{ г/см}^3$ і $\approx 2,2 \text{ г/см}^3$ на початку та в кінці катастрофи. Перші дві величини обумовлюють значну кавітацію при роботі гідроагрегатів СШГЕС в умовах гібридного автоциклотронного резонансу (в формах спіральних кавітаційних джугтів [5]). Аналогічними кавітаційними процесами відзначена також катастрофа на ЧАЕС [5].

Врешті відмітимо також згубний для здоров'я людини гібридний резонанс в процесі капілярної термостабілізації тіла [2]. При температурі $36,6^{\circ}\text{C}$ згідно (8,66) частота гравітомагнітних резонансних коливань становить $\nu_g^* \approx 0,23 \text{ Гц}$ - величину, що приблизно вчетверо нижча за частоту серцевого ритму.

Перехід на цю частоту та її перші гармоніки обумовлює порушення серцевого ритму бафтингового характеру з перервами пульсу на декілька секунд та дестабілізацією температури тіла. Цей електромагнітно-гравітомагнітний бафтинг в біологічній системі подібний до аварійно-небезпечних бафтингових режимів роботи технічних систем в умовах гібридного автоциклотронного терморезонансу геліконних структур.

Розглянуті вище геліконні форми руху сферічної симетрії зазвичай об'єднуються в крупномасштабні спіральні та комірчасті локалізовані когерентні структури [1,2]. Втрата когерентності, що супроводжується різким зростанням температури та тунельними переходами, веде до формування струменевих форм руху. Зворотний перехід до локалізованих форм супроводжується охолодженням поля.

Висновки

Наведені в роботі результати спонукають зробити висновки про те, що тільки цілісне сприйняття загального центрально-антисиметричного комплексного простору та відповідного часу дозволяє уникнути невинуватених підгонки фактичних даних під цілковито хибні фізичні стандарти (на кшталт SM, Lambda-CDM, стандартної моделі Сонця [1-3]), якими знаменита сучасна фізика.

Література

1. Заспа Ю.П. Антисиметрія та кавітаційні топологічні розриви комплексного простору й інертної маси в основі ексімерних систем квантової генерації обмінного інерційного випромінювання. Мономерна рівновага та утворення речовини / Ю.П. Заспа // Вісник Хмельницького національного університету. – Технічні науки. – 2022. – № 5 (313). – С. 159–167.
2. Заспа Ю.П. Троїсті мультиплікативні терморезонанси на спектрах обмінного інерційного випромінювання, згенерованого в нерівноважних середовищах з контактними розривами в технічних, космічних, псевдоелементарних та біологічних системах у комплексному просторі з триплетним порушенням антисиметрії / Ю.П. Заспа // Вісник Хмельницького національного університету. Технічні науки. – 2023. – № 2 (319). – С. 120–133.
3. Фізична енциклопедія. URL: <http://femto.com.ua>
4. Greffet J.J. Coherent emission of light by thermal sources / J.J. Greffet, R. Carminati, K. Joulain, J.P. Mulet, S. Mainguy, Y. Chen // Nature. – 2002. – V.416. – P.61–64.
5. Заспа Ю.П. Ядерний та гідродинамічний бафтинг, флаттер та колапс в гетерогенних системах: псевдокооперативна вихор-хвильова динаміка і топологія Чорнобильської та Саяно-Шушенської катастроф / Ю.П. Заспа // Вісник Хмельницького національного університету. Технічні науки. – 2019. – № 2 (271). – С. 238–248.
6. Review of Particle physics. Particle Data Group. URL: <http://pdg.lbl.gov>
7. Probing the Proton: Electron – Proton Scattering. URL: <https://www2.ph.ed.ac.uk/~vjm/Lectures/.../PPNotes3.pdf>
8. Ишханов Б.С. Гигантский дипольный резонанс атомных ядер. Предсказание, открытие и исследование / Б.С. Ишханов, И.М. Капитонов // УФН. – 2021. – Т. 191, № 2. – С. 147–162.
9. Solar spectrum. URL: https://www.esa.int/ESA_Multimedia/Images/2017/12/Solar_spectrum
10. Радіопульсар. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Радіопульсар>

References

1. Zaspа Yu.P. Antysymetriia ta kavitatsiini topolohichni rozryvy kompleksnoho prostoru y inertnoi masi v osnovi eksymernykh system kvantovoi heneratsii obminnoho inertsiiynoho vyprominiuvannia. Monomerna rivnovaha ta utvorennia rechovyny / Yu.P. Zaspа // Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. – Tekhnichni nauky. – 2022. – № 5 (313). – S. 159–167.
2. Zaspа Yu.P. Troisti multiplykatyvni termorezonansy na spektrakh obminnoho inertsiiynoho vyprominiuvannia, zghenerovano v nerivnovaznykh seredovyshchakh z kontaktyny rozryvamy v tekhnichnykh, kosmichnykh, psevdoelementarnykh ta biolohichnykh systemakh u kompleksnomu prostori z trypletnym porushenniam antysymetrii / Yu.P. Zaspа // Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Tekhnichni nauky. – 2023. – № 2 (319). – S. 120–133.
3. Fizychna entsyklopediia. URL: <http://femto.com.ua>
4. Greffet J.J. Coherent emission of light by thermal sources / J.J. Greffet, R. Carminati, K. Joulain, J.P. Mulet, S. Mainguy, Y. Chen // Nature. – 2002. – V.416. – P.61–64.
5. Zaspа Yu.P. Yadernyi ta hidrodinamichniy baftynh, flatter ta kolaps v heterohennykh systemakh: psevdokooperativna vykhorkhvylova dynamika i topolohiia Chornobyl'skoi ta Saiano-Shushenskoi katastrof / Yu.P. Zaspа // Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Tekhnichni nauky. – 2019. – № 2 (271). – S. 238–248.
6. Review of Particle physics. Particle Data Group. URL: <http://pdg.lbl.gov>
7. Probing the Proton: Electron – Proton Scattering. URL: <https://www2.ph.ed.ac.uk/~vjm/Lectures/.../PPNotes3.pdf>
8. Yshkhanov B.S. Hyhantskyi dypolnyi rezonans atomnykh yader. Predskazanye, otkrytye y issledovanye / B.S. Yshkhanov, Y.M. Kapitonov // UFN. – 2021. – T. 191, № 2. – S. 147–162.
9. Solar spectrum. URL: https://www.esa.int/ESA_Multimedia/Images/2017/12/Solar_spectrum
10. Radiopulsar. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Radiopulsar>

КАЧАН РОМАН

Київський національний університет технологій та дизайну

ORCID ID: [0000-0001-7974-2784](https://orcid.org/0000-0001-7974-2784)e-mail: kachanr@gmail.com

ЗАКОМОЛДІНА АЛІНА

Київський національний університет технологій та дизайну

e-mail: zakomoldina.alina@ukr.net

ЯЦУТА ІННА

Київський національний університет технологій та дизайну

e-mail: Asusups657@gmail.com

СТВОРЕННЯ ПОЛІМЕРНОГО КОМПОЗИЦІЙНОГО ЗАСОБУ З ФУНГІЦИДНИМИ ВЛАСТИВОСТЯМИ

В роботі доведено актуальність створення полімерного композиційного матеріалу у формі лаку з фунгіцидними властивостями. Отримання нового вітчизняного засобу у формі лаку дозволить вирішити важливе питання – наявність доступного вітчизняного полімерного композиційного матеріалу з фунгіцидними властивостями (виріб медичного призначення), який можна використовувати для профілактики і лікування оніхомікозів.

Ключові слова: полімерний композиційний матеріал з фунгіцидними властивостями, лак, нітроцелюлоза, оніхомікоз

KACHAN ROMAN, ZAKOMOLDINA ALINA, YATSUTA INNA

Kyiv National University of Technology and Design

CREATION OF A POLYMER COMPOSITE WITH FUNGICIDAL PROPERTIES

The paper proves the relevance of creating a polymer composite material in the form of varnish with fungicidal properties. Obtaining a new domestic agent in the form of a varnish will allow solving an important issue – the availability of an available domestic polymeric composite material with fungicidal properties (medical product), which can be used for the prevention and treatment of onychomycosis. In addition, this work considers the use as active substances of a new polymer composite agent with fungicidal properties of only substances that were not used in antifungal agents. This will minimize the resistance of onychomycosis pathogens to the new agent. The composition of the polymer agent was substantiated, so nitrocellulose was used as a base, which creates a layer of varnish on the surface that remains resistant to the action of water for a long time. Ethyl acetate is responsible for the speed of drying and film formation, butyl acetate for ensuring even distribution of varnish on the surface of the nail. Ethyl alcohol, which is a good solvent, was added in small concentrations to sharply reduce the explosive and flammable properties of nitrocellulose in the created composition. Ethyl alcohol is also a good preservative. To give the formed polymer flexibility, the ability to resist stretching during operation, the plasticizer triacetin, which is an ester of glycerin and acetic acid, known as food additive E1518, was chosen. Triacetin is an excipient in the production of pharmaceutical products, where it is used as a moisturizing agent and plasticizer. An important aspect in the creation of a polymer product for the prevention and treatment of onychomycosis is the presence of substances that loosen and soften the nail plate of the nail. This will help clean the affected and dead areas from the nail, helping the diffusion of active substance to the deeper layers of the nail and its general therapy. Urea is a substance included in the WHO list of essential medicines, which contains the most effective and safe medicines. The peculiarity of urea is the small size of its molecules, thanks to which it can be an agent-conductor of the necessary substances into the deep layers of the nail.

Keywords: polymer composite material with fungicidal properties, varnish, nitrocellulose, onychomycosis

Постановка проблеми

Створення технології полімерних композиційних матеріалів з фунгіцидними властивостями в наш час є дуже актуальним питанням, яке потребує реалізації. Це пояснюється великим поширенням оніхомікозу. Оніхомікоз – найбільш поширене захворювання нігтів. Поширеність оніхомікозу сягає третини населення, а в певних групах населення ще значно вища, наприклад, у пацієнтів, хворих цукровим діабетом, у людей з ослабленим імунітетом та літніх людей.

Основна частина нігтя людини складається з альфа кератину – натурального полімеру, який потенційно може бути сумісним з іншими полімерами. А при лікуванні та профілактиці мікозу нігтя сумісність – дуже важливий елемент. Це пояснюється тривалим терміном лікування оніхомікозу. Також важливим компонентом при лікуванні грибкового ураження шкіри є потреба в незмивному полімері з фунгіцидними властивостями. Створення полімерного композиційного матеріалу з вище вказаними властивостями є важливим питанням не лише для лікування хворих на оніхомікоз, але й профілактики великої групи населення – груп ризику. До цих груп відносяться люди, що часто відвідують басейни, сауни, хворі на цукровий діабет тощо.

Поява резистентних грибкових інфекцій зростає, посилюючи і без того складну ситуацію з їх лікуванням, котра і до того ускладнювалась низкою факторів, зокрема проблемою токсичності, особливо при лікуванні пацієнтів з іншими супутніми інфекціями. Тому при створенні технології полімерного

композиційного матеріалу з фунгіцидними властивостями враховували і резистентність збудників оніхомікозу до великої кількості активно-діючих речовин (АДР), що входять до складу багатьох протигрибкових засобів.

Аналіз останніх досліджень

На сьогоднішній день сучасні методи лікування оніхомікозу включають терапію пероральними і місцевими протигрибковими препаратами, окремо або у комбінації. Місцева протигрибкова терапія має мінімальні побічні ефекти, хоча й в певній мірі менш ефективна ніж пероральна терапія через погане проникнення в нігті. Таким чином, існує потреба у вивченні більш ефективних методів лікування оніхомікозу, які є більш безпечними і ефективними. Створення ефективного місцевого протигрибкового засобу могло б задовольнити важливу невирішену медичну потребу. Одним з основних підходів є введення полімерів у склад місцевих лікарських засобів: гелі, креми, лаки тощо.

Метою роботи є створення технології полімерних композиційних матеріалів з прогнозованими фунгіцидними властивостями.

Виклад основного матеріалу

Гарним рішенням може стати розробка місцевого засобу на основі полімерних композиційних матеріалів з фунгіцидною дією у формі лаку для нігтів. З літературних даних відомо, що протигрибкова АДР краще проникає у нігтьову пластину ніж з традиційних лікарських засобів. Лак для нігтів в якості протигрибкового препарату найбільш підходить для лікування власне оніхомікозу, у порівнянні з іншими формами місцевих засобів, які частіше використовуються при лікуванні інших грибкових інфекцій шкіри. Також засіб з полімерних композиційних матеріалів з фунгіцидною дією у формі лаку для нігтів може мати пролонгований фунгіцидний ефект, що є дуже важливим при лікуванні оніхомікозу [7].

Маркетингові дослідження фармацевтичного ринку України протигрибкових лікарських засобів свідчать, що більшу частку асортименту лікарських препаратів займають лікарські засоби у формі кремів, розчинів, мазей і таблеток (рис. 1).

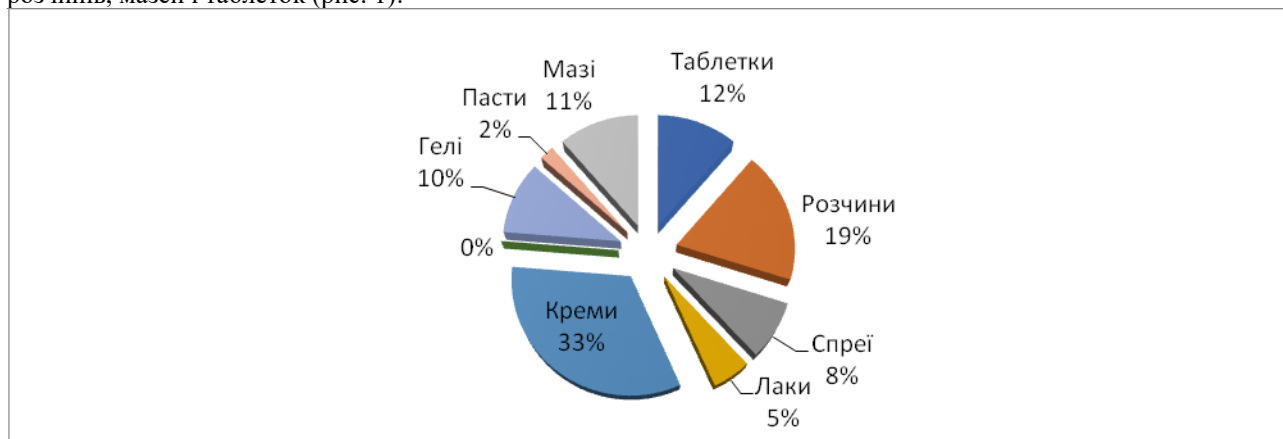

Рис. 1. Діаграма розподілу ринку фунгіцидних препаратів за лікарською формою

Лише 5 % ринку протигрибкових препаратів займають лаки. Це вказує на актуальність створення полімерного препарату з фунгіцидними властивостями. Лак – це форма, що призначена для нанесення на нігті пальців рук, а також ніг. Будь який типовий сучасний лак містить чотири основних типи інгредієнтів: полімер, розчинник, пластифікатор та активний фармацевтичний інгредієнт. Після нанесення лаку активний фармацевтичний інгредієнт проникає в нігтьову пластину і далі в нігтьове ложе, де починає свою дію. Перевагою лаків є універсальність їх застосування та легкість нанесення, що сумується з гарним захистом ураженої ділянки від чинників навколишнього середовища. Місцева терапія дозволяє створювати на поверхні нігтя дуже високі концентрації протигрибкового препарату. Такі концентрації, фунгіцидні для більшості збудників оніхомікозу, неможливо створити при системному призначенні, оскільки це було б пов'язане з токсичною дією на організм хворого. При місцевому нанесенні препарат не всмоктується в системний кровоток, тому таке лікування більш безпечне. Головна перевага місцевої терапії – відсутність побічних і токсичних ефектів, які спостерігаються при застосуванні системних препаратів. Недоліком місцевої терапії є те, що при нанесенні препарату на поверхню нігтя він не завжди досягає збудника – грибка, розташованого в нігтьовому ложі і тим більше в матриксі. Твердий шар кератину і компактна структура нігтьової пластинки виступають в якості бар'єру для дифузії лікарських засобів через нігтьову пластину. Концентрація місцевого препарату може впасти в 1000 разів від зовнішньої до внутрішньої поверхні. Гідрофільний характер нігтьової пластини також виключає абсорбцію більшості ліпофільних молекул з високою молекулярною масою, щоб підвести препарат до зараженого нігтьового ложа при явищах гіперкератозу, вдаються до допоміжних засобів – кератолітиків, видалення нігтьової пластинки, чищенні ложа. Місцеві протигрибкові препарати містять високі концентрації діючих речовин, активних проти грибів – збудників оніхомікозу. Однак ці високі концентрації створюються тільки на поверхні нігтьової пластинки,

а вглиб, до нігтьового ложа, де розташовані найбільш життєздатні гриби, фунгіциди не завжди проникають в ефективних концентраціях [4, 5]. Крім того, більшість зазвичай використовуваних складів не адаптовані спеціально для нігтів, оскільки вони легко видаляються тертям або миттям. Щоб подолати ці бар'єри, можна вибрати доставку ліків через нігтьову пластину. Існують два рішення цієї проблеми. Традиційний підхід – використання допоміжних засобів, що дозволяють видалити уражені рогові структури нігтя. При цьому оголюється нігтьове ложе, що містить збудники. Цей підхід дуже ефективний, але не завжди прийнятний для пацієнта, займає багато часу. Альтернативним рішенням може бути застосування лікувальних лаків для нігтів. Ця форма краще, ніж у традиційних препаратів, дозволяє лікарській речовині проникати крізь нігтьову пластинку. Саме ця форма протигрибкового препарату найбільш підходить для лікування власне оніхомікозу, решта протигрибкових препаратів частіше використовують при лікуванні інших грибкових інфекцій шкіри. Плівка лаку, застигаючи на поверхні нігтя, перешкоджає випаровуванню препарату з нігтя, таким чином концентруючи препарат на поверхні нігтя і створює бар'єр для інфекції. Ця плівка потім діє, як лікарське депо, збільшуючи гідратацію нігтя, підсилює дифузію лікарського засобу. Головна перевага сучасних лаків, використовуваних в лікуванні оніхомікозів, полягає в тому, що їх можна наносити на нігтьову пластину без видалення її. Решта препаратів не можуть проникати через нігтьову пластину, що вимагає її попереднього видалення або принаймні значного стоншування. Діючі фунгіциди, що входять до складу лаків, надовго затримуються в нігтях після нанесення, ефективні концентрації зберігаються в нігті протягом принаймні 7 діб. Це дозволяє наносити лаки один або два рази на тиждень. Якість лаку для нігтів визначається сукупністю фізико-хімічних та споживчих властивостей, сукупністю фізико-хімічних та споживчих властивостей. Лак для нігтів вкриває уражену ділянку нігтьової пластини шаром полімеру, надає естетичний зовнішній вигляд, виконує гігієнічні функції та має психологічне значення [1, 4].

Основні властивості лаку для нігтів виражаються у таких характеристиках: швидкість висихання, щільність, вкриваюча здатність, запах, колір, проникаюча здатність. Усі перераховані характеристики залежать від складових компонентів, що входять до складу виробу медичного призначення.

Для основи майбутнього модельного лікарського засобу місцевого застосування у формі лаку для нігтів було обрано наступні компоненти:

в якості основи рекомендується нітроцелюлоза (нітрат целюлози) як полімер напівсинтетичного походження, що добре поєднується з живими тканинами організму. Для надання утвореному полімеру гнучкості, здатності протистояти розтягненню при експлуатації обрано пластифікатор триацетин, що є ефіром гліцерину та оцтової кислоти, відомий, як харчова добавка E1518. Триацетин є ексципієнтом при виробництві фармацевтичної продукції, де використовується як зволожуючий агент та пластифікатор.

Для розчинення було вирішено використовувати суміш розчинників: Етилацетат відповідає за швидкість висихання та формування плівки, бутилацетат для забезпечення рівного розподілу лаку по поверхні нігтя. Етиловий спирт, що є гарним розчинником, додано в малих концентраціях для різкого зниження вибухо- і вогнебезпечних властивостей нітроцелюлози у створеній фармацевтичній композиції. Також етиловий спирт є гарним консервантом.

Лакові покриття твердіють не за допомогою полімеризації, але завдяки випаровуванню розчинників, які входять до їх складу. Саме вони виконують роль носіїв всіх інгредієнтів лаку. Також їх вміст визначає здатність лаку бути якісно нанесеним на нігті. Комбінація декількох видів розчинників дає оптимальний час висихання лаку на нігтях. Також ще одним важливим питанням для лаків з фунгіцидними властивостями є логістика АДР. Так як, з полімерної структури АДР дуже погано дифундує у ніготь. З метою забезпечення легкого транспорту їх до глибоких шарів нігтю рекомендуються додавати до складу полімерного засобу речовину-провідника.

Крім того, важливим аспектом при створенні полімерного засобу для профілактики та лікування оніхомікозів є наявність речовин, які розпушують та пом'якшують нігтьову пластину нігтя. Це допоможе очистити з нігтя ураженні та відмерлі ділянки, допомагаючи дифузії АДР до глибоких шарів нігтя і загальній його терапії. Карбамід – речовина, що занесена в перелік основних лікарських засобів ВОЗ, який містить найбільш ефективні та безпечні лікарські засоби. Особливість сечовини є в маленьких розмірах її молекул, завдяки чому вона може бути агентом-провідником потрібних речовин в глибокі шари нігтя. Крім цих властивостей, карбамід розпушує та пом'якшує нігтьову пластину нігтя. Допомогає очистити з нігтя уражені та відмерлі ділянки, підсилюючи дифузії АФІ до глибоких шарів нігтя і загальній його терапії. Покращує ріст та регенерацію нігтьової пластини [1–3].

Після створення основи лаку для нігтів необхідно додати йому функціональних властивостей завдяки введенню активно-діючих речовин (АДР), що володіють фунгіцидними властивостями.

В рамках даної роботи виділено такі групи місцевих протигрибкових АДР, табл. 1.

За даними Державного реєстру України станом на 01.04.2020 р., асортимент протигрибкових лікарських засобів представлений 90 торговельними найменуваннями. Згідно зі структурою асортименту ЛЗ за АТС-класифікацією найбільш насиченим є сегмент клотримазолу, який налічує 15 лікарських препаратів. Друге місце за кількістю препаратів, представлених на вітчизняному фармацевтичному ринку, дає групу кетоконазолу – 14 торговельних найменувань; третє – група аморолфіну – 11 лікарських засобів. Питома вага лікарських препаратів, зазначених у трьох групах, становить 44,6% від загального асортименту ЛЗ протигрибкової дії.

Таблиця 1

Структура протигрибкових АДР

Назва АДР	Кількість найменувань за торговельною назвою	Частка у загальній кількості, %
D 01A – Протигрибкові препарати для місцевого застосування		
D01A A01 Ністатин	1	1,1
D01A A02 Натаміцин	4	4,4
D01A C01 Клотримазол	15	16,7
D01A E15 Аморолфін	11	12,2
D01A C02 Міконазол	2	2,2
D01A C03 Еконазол	1	1,1
D01A C05 Ізоконазол	1	1,1
D01A C08 Кетоконазол	14	15,7
D01A C10 Біфоназол	3	3,3
D01A C12 Фентиконазол	5	5,7
D01A C13 Омоконазол	3	3,3
D01A C14 Сертаконазол	3	3,3
D01A C15 Флуконазол	1	1,1
D01A C55 Ізоконазол, комбінації	1	1,1
D01A C60 Біфоназол, комбінації	3	3,3

Ці активно-діючі речовини досить широко та тривалий час використовуються в медицині у протигрибкових засобах. Як результат, через резистентність значна втрата ефективності. Тому необхідно змінити підхід до використання АДР, використовувати останні, які не мали практики використання у протигрибкових засобах. Це дасть можливість отримати засоби, до яких не буде резистентності у збудників оніхомікозів.

Таблиця 2

Результати визначення фунгіцидної активності АДР методом дифузії в агар

Концентрація АДР, %	<i>T. mentagrophytes</i>	<i>A. niger</i>	<i>C. albicans</i>
Зона інгібування в см			
Кетоконазол			
1,0	3,0	2,6	3,4
0,5	1,8	1,5	2,1
0,125	0,0	0,0	1,1
Суміш 4 ЧАС			
0,2	3,0	2,5	3,3
0,1	2,7	2,4	2,9
0,05	2,1	1,9	2,3
Дидецилдиметиламоній хлорид			
0,2	2,8	2,3	3,2
0,1	2,5	2,1	2,7
0,05	1,9	1,5	2,2
Третинний амін			
0,2	2,9	2,6	3,3
0,1	2,6	2,4	2,9
0,05	2,0	1,9	2,3
Полігексаметиленбігуанідин гідрохлорид			
0,2	2,3	1,9	3,4
0,1	1,6	1,2	3,0
0,05	1,3	0,0	2,5

З таблиці 2 видно, що запропоновані АДР володіють більш вираженими фунгіцидними властивостями ніж широковідомий кетоконазол. Тому, при створенні нових полімерних композиційних матеріалів з фунгіцидними властивостями було запропоновано ввести у якості фунгіцидного агенту АДР, які не мали значного застосування у протигрибкових препаратах.

Висновки

За результатами роботи було встановлено актуальність створення полімерного композиційного матеріалу у формі лаку з фунгіцидними властивостями. Даний матеріал може використовуватись як для профілактики, так і для комплексного лікування оніхомікозу. Вибір матеріалу пояснюється тим, що лак на основі нітроцелюлози може тривалий час знаходитись на поверхні нігтя і дифундувати АДР до нігтя. Для допомоги дифузії у глибокі шари нігтя пропонується використати карбамід. З метою мінімізації

резистентності збудників оніхомікозу пропонується використовувати АДР у полімерному композиційному матеріалі, які не використовувались раніше у протигрибкових засобах. Було встановлено, що всі запропоновані АДР володіють більш вираженими фунгіцидними властивостями ніж широковідомий кетоконазол. Це дає підстави використовувати запропоновані АДР при створенні полімерного композиційного матеріалу з фунгіцидними властивостями.

Література

1. Баран Р. Актуальні протигрибкові препарати для лікування оніхомікозу: огляд сучасних стратегій монотерапії та комбінованої терапії / Р. Баран, А. Каоухов // Журнал Європейської академії дерматології і венерології. – 2005. – С. 21–29.
2. Лоо Д. С. Оніхомікоз у людей похилого віку / Д. С. Лоо // Варіанти медикаментозного лікування. Препарати Старіння. – 2007. – С. 293–302.
3. Паус Р. Біологія волосся і нігтів / Р. Паус, С. Пекер, Д. Сундберг. – Сент-Луїс : Мосбі Елсілвер, 2007. – 1234 с.
4. Хімічні та фізичні стратегії місцевого лікування оніхомікозу / Т. Анджело, Л. Боргеті-Кардосо, Г. Гельфузо // Журнал Медична мікологія. – 2017. – № 55. – С. 461–475.
5. Томас Д. Оніхомікоз нігтів на ногах: важливий глобальний тягар захворювання / Д. Томас, Г. Якобсон, Ч. Нарковіц // Журнал Клінічна фармакологія та терапія. – 2010. – С. 497–519.
6. Франц Т. Й. Всмоктування аморолфіну через ніготь людини / Т. Й. Франц // Дерматологія. – 1992. – № 184. – С. 18–20.
7. Штутген Г. Біодоступність, проникнення місцево застосованих протигрибкових засобів у шкіру та нігті / Г. Штутген, Е. Бауер // Журнал Мікози. – 1982. – № 25. – С. 74–80.

References

1. Baran R. Aktualni protyhyrbkovi preparaty dlia likuvannia onikhomikozu: ohliad suchasnykh stratehii monoterapii ta kombinovanoi terapii / R. Baran, A. Kaoukhov // Zhurnal Yevropeiskoi akademii dermatologii i venerologii. – 2005. – S. 21–29.
2. Loo D. S. Onikhomikoz u liudei pokhyloho viku / D. S. Loo // Varianty medykamentoznoho likuvannia. Preparaty Starinnia. – 2007. – S. 293–302.
3. Paus R. Biologhiia volossia i nihtiv / R. Paus, S. Peker, D. Sundberh. – Sent-Luis : Mosbi Elsilver, 2007. – 1234 s.
4. Khimichni ta fizychni stratehii mistsevoho likuvannia onikhomikozu / T. Andzhelo, L. Borheti-Kardoso, H. Helfuzo // Zhurnal Medychna mikologhiia. – 2017. – № 55. – S. 461–475.
5. Tomas D. Onikhomikoz nihtiv na nohakh: vazhlyvyi hlobalnyi tiahar zakhvoriuvannia / D. Tomas, H. Yakobson, Ch. Narkovits // Zhurnal Klinichna farmakologhiia ta terapiia. – 2010. – S. 497–519.
6. Frants T. Y. Vsmoktuvannia amorolfinu cherez nihot liudyny / T. Y. Frants // Dermatologhiia. – 1992. – № 184. – S. 18–20.
7. Shtuthen H. Biodostupnist, pronyknennia mistsevo zastosovanykh protyhyrbkovykh zasobiv u shkiru ta nihti / H. Shtuthen, E. Bauer // Zhurnal Mikozy. – 1982. – № 25. – S. 74–80.

КОВАЛЬЧУК ОЛЬГА

Західноукраїнський національний університет

ORCID ID: [0000-0001-6490-9633](https://orcid.org/0000-0001-6490-9633)e-mail: olhakov@gmail.com

МЕТОД ГОЛОВНИХ КОМПОНЕНТ ДЛЯ МОДЕЛЮВАННЯ ризиків кримінальної ЗЛОЧИННОСТІ

У роботі здійснено спробу ідентифікувати консолідовані фактори, що визначають значущі індивідуальні ознаки ув'язнених та підвищують ризик скоєння повторних кримінальних злочинів. Емпіричний аналіз проведено на основі унікального набору офіційних кримінальних записів 13010 засуджених, що відбувають покарання у пенітенціарних закладах України. Встановлено, що основними факторами, які визначають узагальнений профіль засуджених, є фактор ризику скоєння повторних кримінальних злочинів та віковий фактор, що консолідує вікові характеристики ув'язнених (реальний вік, вік на момент першого засудження до реальної чи/та умовної міри покарання). Доведено, що зі збільшенням кількості засуджень до реальної міри покарання зростає ризик скоєння повторних кримінальних злочинів. Виявлено прямий зв'язок кількості дострокових звільнень зі схильністю до кримінальних рецидивів. Визначено, що чим раніше особа була засуджена до реальної чи/та умовної міри покарання, тим більший ризик скоєння нею кримінальних рецидивів; зі збільшенням віку цей ризик зменшується. Для оцінювання впливу включених у факторну модель ознак на ризик скоєння засудженими повторних кримінальних злочинів побудовано лінійну багатофакторну регресійну модель. Встановлено, що найбільший вплив чинять кількість умовних засуджень та дострокових звільнень. Отримані оцінки підтверджують результати проведеного факторного аналізу. Зменшення строку покарання та заміна реального строку на умовний стимулюють засуджених до скоєння нових злочинів. Результати проведеного аналізу можуть надати важливі знання правоохоронним органам та органам правосуддя щодо оптимізації стратегій запобігання та протидії злочинності.

Ключові слова: кримінальні записи, ризик рецидивізму, індивідуальні ознаки злочинців, факторна модель, метод головних компонент.

KOVALCHUK OLHA

West Ukrainian National University

PRINCIPAL COMPONENTS ANALYSIS FOR MODELING RISKS OF CRIMINAL CRIME

In this work, an attempt was made to identify the main factors that determine significant individual characteristics of prisoners and increase the risk of committing repeated criminal offenses. The empirical analysis was conducted on the basis of a unique set of official criminal records of 13,010 convicts serving sentences in penitentiary institutions in Ukraine. It was established that the main factors determining the generalized profile of convicts are the risk factor of committing repeated criminal offenses and the age factor consolidating the age characteristics of prisoners (real age, age at the time of the first conviction before the real and/or suspended sentence). It has been proven that with an increase in the number of convictions to the actual degree of punishment, the risk of committing repeated criminal offenses increases. A direct relationship between the number of early releases and the propensity for criminal recidivism was revealed. It was determined that the earlier a person was sentenced to real and/or suspended punishment, the greater the risk of criminal recidivism; with increasing age, this risk decreases. A linear multivariate regression model was constructed to assess the influence of the factors included in the factor model on the risk of repeated criminal offenses by convicts. It was found that the number of suspended sentences and early releases exerted the greatest influence. The obtained estimates confirm the results of the conducted factor analysis. Reducing the term of punishment and replacing the real term with a suspended one encourages convicts to commit new crimes. The results of the conducted analysis can provide important knowledge to law enforcement agencies and justice authorities regarding the optimization of crime prevention and combating strategies.

Keywords: criminal records, risk of recidivism, individual characteristics of criminals, factor model, principal component analysis.

Постановка проблеми

Згідно з World Prison Brief's рівень злочинності у 2023 році зріс до понад 11,5 мільйонів засуджених, що відбувають покарання у в'язницях у всьому світі. Майже у 120 країнах рівень заповнюваності виправних закладів перевищує можливості пенітенціарної системи [1]. Витрати урядів на утримання засуджених складають колосальні суми. Проте існують регіональні тенденції щодо рівня злочинності, що часто пов'язані з такими факторами, як економічна нерівність, політична нестабільність, соціальна ізоляція та присутність організованої злочинності у конкретному регіоні. Крім того, наявність вогнепальної зброї часто пов'язана з підвищенням рівня насильницьких злочинів.

У глобальному рейтингу злочинності Україна займає 34 місце зі 187 країн [2]. Вже другий рік у країні йде повномасштабна війна, що спричинила економічну та соціальну нестабільність. На сьогодні в Україні на руках у населення близько 1,2 млн одиниць зареєстрованої зброї [3]. Окрім того на війну в Україні завербовано 17 тисяч російських в'язнів [4]. Судові та правоохоронні органи сьогодні потребують нових технологій з великим потенціалом для забезпечення соціальної та суспільної безпеки. Ефективні стратегії запобігання злочинності можуть допомогти поліції та органам кримінального правосуддя знизити рівень кримінальної небезпеки. Однак зв'язок між факторами ризику скоєння кримінальних злочинів та рівнем злочинності є складним і змінюється залежно від контексту. Існує необхідність надання правоохоронним органам якісної інформації та нових знань про фактори (характеристики засуджених), які

асоціюють зі скоєнням кримінальних злочинів. Особливо це стосується осіб з кримінальним минулим, оскільки ризик скоєння повторних кримінальних злочинів (рецидивів) значно вищий.

Аналіз останніх джерел

Низка науковців з різних країн намагалися виявити ключові індивідуальні ознаки особи, що взаємопов'язані зі схильністю до злочинної діяльності та підвищують ризики скоєння кримінальних рецидивів [5, 6]. Багато дослідницьких робіт присвячено аналізу злочинності на основі застосування сучасних математичних методів та інформаційних технологій, зокрема методів машинного навчання та data mining [7, 8]. Але існуюча неузгодженість з відбором вибірки та тривалістю спостереження завадили отримати надійні та якісні результати. С. Егберт та ін. досліджували технології прогнозування злочинів на основі аналізу даних і алгоритмічного виявлення шаблонів, які використовують для попередження кримінальних злочинів як елементи превентивних стратегій в німецькомовних країнах [9] та використовували дані про вироки районних судів та оцінювали рівень рецидивів серед осіб, звільнених із шведських в'язниць [10].

Результати порівняльного аналізу чинників, що асоціюють з особою злочинця та визначають ризик скоєння кримінальних рецидивів у різних країнах підтвердили, що міжнародні дані є неспівставними [11, 12]. В Україні дослідження такого плану є вкрай рідкісними [13–15]. Відсутність системного підходу та єдиної методології наукового аналізу ознак осіб, схильних до кримінальної діяльності та скоєння рецидивів злочинів, призводять до проблем та помилок слідчих органів. Для виявлення та оцінювання таких ризиків та ефектів актуальними є різнопланові прикладні дослідження з цієї тематики.

Метою роботи є ідентифікація основних факторів (узагальнених характеристик засуджених), що визначають значущі індивідуальні ознаки ув'язнених та підвищують ризик скоєння повторних кримінальних злочинів, на основі реальних даних кримінальних записів (інформації про судимості) 13010 засуджених, що відбувають покарання у пенітенціарних закладах України.

Виклад основного матеріалу

Однією із стратегій розслідування, яку використовують правоохоронні органи для виявлення ймовірних підозрюваних та для встановлення зв'язків між справами, які могли бути вчинені тим самим злочинцем, є профілювання правопорушників (кримінальне профілювання) [16]. Аналіз кримінального розслідування базується на припущенні, що відмінності особи правопорушника можуть бути виведені шляхом систематичного дослідження відмінностей правопорушення. Для формування ефективних стратегій внутрішньої безпеки країни необхідне розуміння присутніх якостей та характеристик, притаманних більшості індивідів, які скоюють кримінальні злочини.

Величини, які визначають характеристики (фактори) консолідованого профілю засудженого неможливо виміряти безпосередньо. Окрім того, остаточно не визначено не лише перелік, а й оптимальну кількість та реальний зміст цих факторів. Насправді їх кількість може бути суттєво меншою, ніж кількість характеристик, які зберігаються у кримінальних записах. Для виявлення значущих неочевидних закономірностей, що залежать від індивідуальних ознак засуджених, та дослідження статистичного зв'язку виділених ознак з суттєвими факторами застосовано один із методів факторного аналізу – метод головних компонент. Емпіричні дослідження проведено у середовищі статистичного пакету Statistica на основі офіційних даних кримінальних записів 13010 засуджених, що відбувають покарання за скоєння кримінальних злочинів у пенітенціарних закладах України [17]. При проведенні аналізу використано наступні змінні (характеристики засуджених):

- *Age* – вік;
- *AFA* – вік на момент першого засудження до реальної міри покарання;
- *AFC* – вік на момент першого засудження до реальної або умовної міри покарання;
- *Real Convictions* – кількість реальних засуджень;
- *Suspended Convictions* – кількість умовних засуджень;
- *Early Dismissals* – кількість дострокових звільнень;
- *Recidivism* – наявність рецидивів: 0 – ні, 1 – так.

У результаті застосування факторного аналізу для визначення присутніх ознак осіб, засуджених за скоєння кримінальних злочинів, виділено 2 фактори, наведені на рис. 1.

З першим фактором найтісніше пов'язані факт скоєння кримінальних рецидивів (0,86), кількість засуджень до реальної міри покарання (0,83) та кількість дострокових звільнень (0,71). Усі факторні навантаження мають додатний знак, що свідчить про прямий зв'язок змінних з фактором 1. Зі збільшенням кількості засуджень до реальної міри покарання зростає ризик скоєння особою повторних кримінальних злочинів. Поки виправна система не сприяє виправленню та соціалізації засуджених. Дострокові звільнення злочинці сприймають не як шанс на повернення до законослухняного способу життя, а радше як відчуття безкарності. На другий виділений фактор найбільше впливають вік на момент першого засудження до реальної міри покарання (0,86) та вік на момент першого засудження до реальної або умовної міри

Variable	Factor 1	Factor 2
Age	0,370131	-0,756348
AFA	-0,365355	-0,865344
AFC	-0,377584	-0,856036
Real Convictions	0,834772	0,072756
Suspended Convictions	0,295429	0,173614
Residivism	0,860595	0,139714
Early Dismissals	0,710619	0,014861
Expl.Var	2,442776	2,108856
Prp.Totl	0,348968	0,301265

Рис. 1. Факторні навантаження

покарання (0,85) та вік засудженого (0,75) для заданого мінімального факторного навантаження 0,7. Факторні навантаження усіх змінних мають від'ємний знак, що вказує на зворотний зв'язок змінних з фактором 2. Це означає, що чим раніше особа була засуджена до реальної чи/та умовної міри покарання, тим більший існує ризик, що вона скоїть повторні кримінальні злочини. Окрім того, зі збільшенням віку ризик скоєння кримінальних рецидивів зменшується. Виділені фактори можна трактувати як «кримінальний» чинник (фактор 1), який є узагальненою оцінкою підвищення ризику скоєння повторних кримінальних злочинів засудженими та віковий чинник (фактор 2), що узагальнює значущі вікові характеристики ув'язнених. Це підтверджує і графік факторних навантажень, зображений на рис. 2.

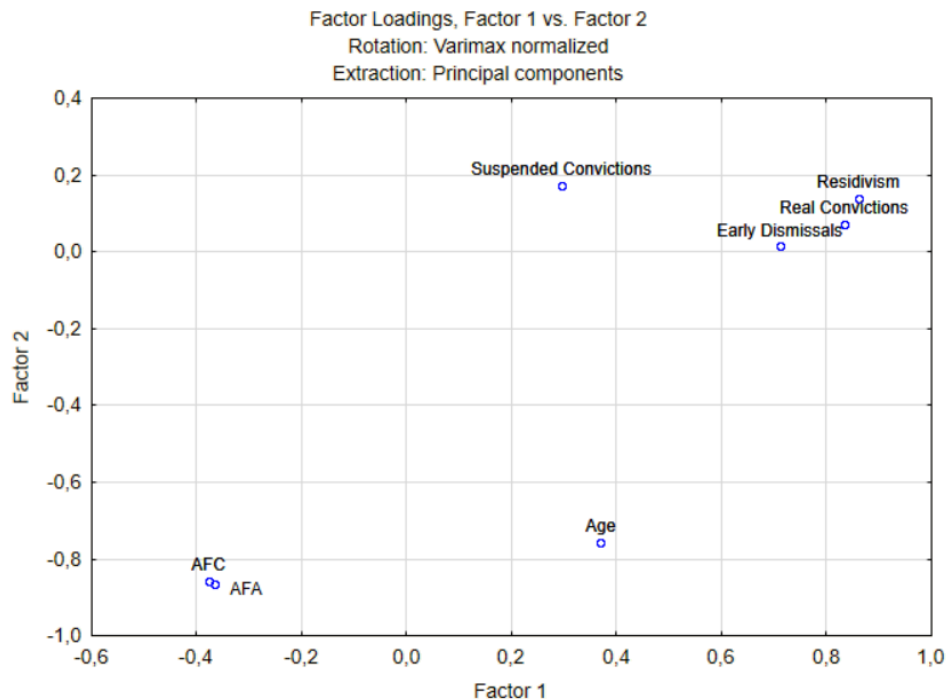

Рис. 2. Графічне представлення факторних навантажень

Для встановлення значущості кожного з виділених факторів проведено аналіз власних значень факторів (рис. 3). Перший виділений фактор пояснює 51 % дисперсії, другий – 34 %. Разом вони описують 85 % дисперсії, тобто більше 4/5 масиву даних. Це означає, що проведена факторизація неповна, існують ще й інші чинники, менш значущі, однак теж достатньо важливі. Зокрема, стать, суворість режиму ув'язнення, рівень освіти, вживання психоактивних речовин тощо.

Extraction: Principal components				
Value	Eigenvalue	% Total variance	Cumulative Eigenvalue	Cumulative %
1	2,900789	51,43984	2,900789	51,43984
2	1,650843	33,58347	4,551632	85,02331

Рис. 3. Власні значення виділених факторів

У результаті проведеного аналізу отримано наступну факторну модель (1):

$$F_1 = 0,86 \times R + 0,83 \times RC + 0,71 \times ED,$$

$$F_2 = -0,87 \times AFA - 0,86 \times AFC - 0,76 \times Age, \quad (1)$$

де R – наявність рецидивів, RC – кількість реальних засуджень, ED – кількість дострокових звільнень, AFA – вік на момент першого засудження до реальної міри покарання, AFC – вік на момент першого засудження до реальної або умовної міри покарання, Age – вік.

Виділені фактори по суті є лінійними комбінаціями досліджуваних характеристик засуджених, що представляють більшу частку загальної мінливості аналізованих чинників, тобто відображають основну частку початкової інформації. Побудована факторна модель достатньо повно описує початковий масив даних і в той же час є більш зручною для змістовної інтерпретації отриманих результатів.

Для оцінювання впливу включених у факторну модель ознак на ризик скоєння засудженими повторних кримінальних злочинів побудовано лінійну багатофакторну регресійну модель для залежної змінної *Number of Recidiv* (кількість повторних злочинів) (рис. 4).

Regression Summary for Dependent Variable: Number of Residiv						
R=,879714 R²=,707953 Adjusted R²=,707802 F(5,12959)=4019,1 p<0,0000 Std.Error of estimate:1,4621						
N=12965	Beta	St. Err. of Beta	B	St. Err. of B	t(12959)	p-value
Intercept			1,253923	0,047847	26,2072	0,000000
Age	0,254238	0,006134	0,045772	0,001104	41,4454	0,000000
AFA	-0,264989	0,012933	-0,063373	0,003093	-20,4886	0,000000
AFC	-0,069415	0,012932	-0,015672	0,002920	-5,3678	0,000000
Early Dismissals	0,213688	0,005860	1,094068	0,030003	36,4649	0,000000
Suspended Convictions	0,555074	0,005747	0,998066	0,010334	96,5835	0,000000

Рис. 4. Оцінки багатofакторної лінійної регресійної моделі для залежної змінної *Number of Recidive*

У результаті проведеного аналізу отримано специфікацію лінійної багатofакторної регресійної моделі (2):

$$NR = 0,05 \times Age - 0,05 \times AFA - 0,02 \times AFC + 1,10 \times ED + 1,00 \times SC + 1,25, \quad (2)$$

де *NR* – кількість попередніх судимостей, *Age* – вік, *AFA* – вік на момент першого засудження до реальної міри покарання, *AFC* – вік на момент першого засудження до реальної або умовної міри покарання, *ED* – кількість дострокових звільнень.

Залежність між відгуком та досліджуваними ознаками помірна ($R^2 = 0,7$). Лінійна багатofакторна модель адекватно описує взаємозв'язок між залежною та незалежними змінними. Обчислене $p < 0,001$. $F_{\text{емп}}(5,12959) = 4019,1$. $F_{\text{теор}} = F(5, \infty) = 4,36$. $F_{\text{емп}} > F_{\text{теор}}$. Гіпотезу про залежність досліджуваних чинників відхиляємо. Вільний член рівня (Intersept) є статистично значущим ($p < 0,001$). Його значення (1,25) вказує, що існують й інші ознаки, не включені у модель, які можуть чинити вплив на схильність до скоєння рецидивів засудженими. Оцінки усіх регресійних коефіцієнтів є значущими ($p < 0,001$). Для визначення значущості коефіцієнтів регресійної моделі застосовано *t*-критерій Стюдента. Для всіх змінних моделі та для вільного члена рівняння $t_{\text{емп}} > t_{\text{теор}}$, $t_{\text{теор}} = t(\infty) = 3,29$.

Найбільший вплив на ризик скоєння повторних кримінальних злочинів мають кількість умовних засуджень та дострокових звільнень. Отримані оцінки підтверджують результати проведеного факторного аналізу. Зменшення строку покарання та заміна реального строку на умовний стимулюють засуджених до скоєння нових злочинів.

Висновки

Встановлено, що основними компонентами, що визначають консолідований профіль засуджених, які відбувають покарання за скоєння кримінальних злочинів у пенітенціарних закладах України, є фактор ризику скоєння повторних кримінальних злочинів та віковий фактор, що описує консолідовані вікові характеристики ув'язнених (реальний вік засудженого та його вік на момент першого засудження до реальної чи/та умовної міри покарання). Побудована факторна модель дає можливість оцінити вагу кожної аналізованої ознаки засуджених на виділені фактори ризику схильності до злочинної діяльності та кримінальних рецидивів. Визначено, що кількість засуджень до реальної міри покарання прямо корелює з ризиком скоєння особою повторних кримінальних злочинів; збільшення кількості дострокових звільнень засуджених призводить до скоєння ними повторних злочинів. Встановлено, що чим раніше особа була засуджена до реальної та/чи умовної міри покарання, тим більший ризик, що в майбутньому вона скоїть повторне правопорушення; зі збільшенням віку засуджених ризик скоєння кримінальних рецидивів зменшується. Пенітенціарна система не робить злочинців законослухняними громадянами, а поблажливість судової системи посилює відчуття безкарності. Отримані оцінки можуть надати важливі відомості правоохоронним та судовим органам щодо оптимізації тактики проведення превентивних дій щодо запобігання вчиненню повторних злочинів та забезпечення суспільної безпеки.

References

1. Global Prison Trends 2023. PRI's annual flagship report. Thailand Institute of Justice. <https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2023/06/GPT-2023.pdf>.
2. Crime Rate by Country. Wisevoter. <https://wisevoter.com/country-rankings/crime-rate-by-country/>.
3. BBC News Україна. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c8vrd3n8jmno>.
4. Litavrin M., Pavlova A. The Wagner map. 17,000 inmates unaccounted for in 35 Russian regions amid recruitment for war in Ukraine. Mediazona. <https://en.zona.media/article/2023/04/25/wagnermapped>.
5. Garritsen K., Jankovic M., Masthoff E., Caluwe E.D., Bogaerts S. The Role of Dynamic Risk and Protective Factors in Predicting Violent Recidivism: Intellectual Ability as a Possible Moderator? International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology. 2022. 52271.
6. Saravanan P., Selvaprabu J., Raj L.A., Khan A., Sathick K. Survey on crime analysis and prediction using data mining and machine learning techniques. Lect. Notes Electr. Eng. 2021. № 688. P. 435–448.

7. Jabeen N., Agarwal P. Data Mining in Crime Analysis. Proceedings of the 2nd Second International Conference on Smart Energy and Communication. 2021, Jaipur, India.
8. Ogochukwu O., Forster O. An Overview of Crime Analysis, Prevention, and Prediction Using Data Mining Based on Real Time and Location Data. *Int. J. Eng. Appl. Sci. Technol.* 2021. № 5. P. 99–103.
9. Egbert S., Krasmann S. Predictive Policing: Not Yet, but Soon Preemptive? *Policing and Society.* 2020. №. 30(8). P. 905–919.
10. Yu R., Langstro N., Forsman M., Sjo A., Fazel S., Molero Y. Associations between prisons and recidivism: A nationwide longitudinal study. *PLoS ONE.* 2022. 17(5):e0267941.
11. Fazel S., Wolf A. A Systematic Review of Criminal Recidivism Rates Worldwide: Current Difficulties and Recommendations for Best Practice. *PLoS ONE.* 2015. № 10:e0130390.
12. Yuhnenko D., Sridhar S., Fazel S. A systematic review of criminal recidivism rates worldwide: 3-year update. *PubMed Cent.* 2019. № 4(28).
13. Kovalchuk O., Karpinski M., Banakh S., Kasianchuk M., Shevchuk R., Zagorodna N. Prediction Machine Learning Models on Propensity Convicts to Criminal Recidivism. *Information.* 2023. № 14(3). P. 161.
14. Kovalchuk O., Kasianchuk M., Karpinski M., Shevchuk R. Decision-Making Supporting Models Concerning the Internal Security of the State. *INTL Journal of Electronics Telecommunications.* 2023. № 96(2). P. 301–307.
15. Berezka K., Kovalchuk O., Banakh S., Zlyvko S., Hrechaniuk R. A Binary Logistic Regression Model for Support Decision Making in Criminal Justice. *Folia Oeconomica Stetinensia.* 2022. № 22(1). P. 1–17.
16. Kovalchuk O., Banakh S. Logic of Law: Criminal Profiling Strategy. *Actual Problem of Law,* 2022, vol. 3(31), pp. 169–2175.
17. Unified register of pre-trial investigations. <https://erdr.gp.gov.ua>.

КОНДРА АРТУР

Національний університет «Львівська політехніка»

ORCID ID: [0009-0008-1391-6727](https://orcid.org/0009-0008-1391-6727)e-mail: artur.i.kondra@lpnu.ua

КУНАНЕЦЬ НАТАЛІЯ

Національний університет «Львівська політехніка»

ORCID ID: [0000-0003-3007-2462](https://orcid.org/0000-0003-3007-2462)e-mail: nek.lviv@gmail.com

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІНФОРМАЦІЙНА СИСТЕМА ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ БРЕНДУ ОДЯГУ

Актуальність. Актуальність дослідження полягає в реалізації клієнтської частини з допомогою чат-боту, що робить інтерфейс простим для клієнта і допомагає адміністратору отримати детальну статистику дій клієнтів для подальшої аналітики. Інтелектуальна інформаційна система електронної комерції бренду одягу використовує базу даних і фільтрує інформацію, яка відповідає запиту користувача.

Метою даної роботи є аналіз етапів розроблення програмного продукту, який допомагає клієнту підібрати товар та здійснити замовлення одягу. Також таку систему можна було б застосовувати як універсальний продукт для будь-яких видів електронної комерції одягу.

Завданням роботи є розроблення програмного продукту, в якому реалізовано алгоритм, що дозволить підбирати товари та додавати їх в кошик для замовлення. Програмний продукт складається з чат-бота та веб-застосунку. Чат-бот призначений для клієнтів і сприяє перегляду наявних товарів, обираючись потрібної кількості товарів і додаванню цих товарів в кошик, також надає можливість переглянути список всіх товарів, що є в кошику. Веб-застосунок призначений для адміністратора, і дозволяє редагувати контент, відслідковувати діяльність клієнтів та переглядати кошик клієнтів [1].

Методи дослідження: методи системного аналізу, методи причинно-наслідкового аналізу, методи прямого структурного аналізу, метод аналітичної ієрархії.

Об'єкт дослідження – процес підбору та замовлення товарів з боку клієнта та створення категорій, товарів та перегляд кошиків клієнтів, редагування контенту з боку адміністратора.

Предметом дослідження є моделі, методи і засоби розроблення інтелектуальної інформаційної системи електронної комерції бренду одягу.

Ключові слова: інтелектуальна інформаційна система, електронна комерція, бренд одягу, клієнти, чат-бот, адміністратор, програмний продукт, товар, контент.

KONDRA ARTUR

Lviv Polytechnic National University

KUNANETS NATALIYA

Lviv Polytechnic National University

INTELLIGENT INFORMATION E-COMMERCE SYSTEM FOR CLOTHING BRAND

The relevance of the program is to implement the client part with a chatbot, which makes the interface simple for the client and helps the administrator to obtain detailed statistics of client actions for further analysis. The intelligent e-commerce information system of the clothing brand uses a database and filters information that meets the user's request.

The task of the project is to develop a software product that implements an algorithm that will allow you to select products and add them to the shopping cart. The software product consists of a chatbot and a web application. The chatbot is designed for customers and helps to view available products, select the required number of products and add these products to the cart, also provides an opportunity to view a list of all products in the cart. The web application is designed for the administrator, and allows you to edit content, track customer activity and view the shopping cart.

During the completion of this thesis, development and research were conducted, as well as the implementation of a chatbot and a web application that provides information support in e-commerce of the clothing brand. The theoretical concepts of intelligent information system and e-commerce in general are studied and certain aspects that are essential for the topic of qualification work are described in more detail. Information on the basic parameters of the intelligent information system of e-commerce of the clothing brand is given, the analysis of classification and features of analogues is carried out.

A comparative analysis of all existing software options to solve the problem and selected the most effective. The implementation of the information system used a functional approach in combination with object-oriented. JavaScript programming language and a number of closely related frameworks have been chosen for development. As a result of the last section, an intelligent information system for e-commerce of the clothing brand was created. The designed structure of the program, database was analyzed and the server part of the system was created. The main functions of the future system, the sequence of processes and the relationships between them are identified. Also analyzed and selected system and software tools needed to implement the tasks. A ready-to-use software product was developed.

Keywords: intelligent information system, e-commerce, clothing brand, customers, chatbot, administrator, software product, product, content.

Системи штучного інтелекту електронної комерції

Аналіз даних з електронних продажів. У різних контекстах, де застосовується аналіз даних, мета часто полягає в тому, щоб отримати цінність із даних. Тому інтелектуальний аналіз даних — це бізнес-процес, який керується певними цілями. Дані відіграють центральну роль у процесі видобування знань. Інтелектуальний аналіз даних є ключовим кроком у більш масштабному процесі, відомому як відкриття

знань у базах даних (KDD). KDD також є галуззю, яка в основному зосереджена на пошуку прихованих закономірностей і правил із даних, що дозволяє відкривати нові знання. Відповідно до стандартної методології CRISP-DM для аналізу даних, розробленої Chapman et al. (1999), процес KDD складається з трьох широких фаз.

Дані з безлічі джерел і в різних форматах є основним вхідним матеріалом для процесу KDD. Попереднє опрацювання даних передусе етапу інтелектуального аналізу даних, оскільки дані повинні бути перетворені у відповідний формат перед використанням штучного інтелекту. На етапі попереднього опрацювання даних, що надходять з різних джерел, відбувається їх об'єднання, перетворення в структурований формат і очищення, щоб видалити відсутні та екстремальні значення. Таким чином, етап попереднього опрацювання даних створює дані в стандартному форматі, який можна використовувати для описового або аналітичного аналізу даних. Потім етап постопрацювання даних забезпечує вибір лише дійсних і корисних результатів на етапі аналізу даних, часто передбачає візуалізацію даних і статистичний аналіз, наприклад перевірку гіпотез, узагальнення даних тощо.

Конкретний контекст і мета дослідження часто керують процесом KDD, отже, KDD — це контекстно-керований процес. З точки зору бізнесу, є дві вирішальні цілі, по-перше, визначити конкретні сфери бізнес-рішень і проблеми, де інтелектуальний аналіз даних може принести користь, а по-друге, отримати корисну інформацію з даних, використовуючи методи аналізу даних, щоб підтримати прийняття рішень. Ці дві дії є частиною більш абстрактного процесу, відомого як ефективний цикл інтелектуального аналізу даних. Залежно від контексту інтелектуальний аналіз даних може стосуватися або повного циклу, або частини процесу KDD.

Штучний інтелект в сфері онлайн-покупок

ШІ дозволяє нам зменшити витрати та підвищити ефективність дій, приймати розумні та обдумані рішення, автоматизувати та масштабувати операції. В галузі електронної комерції:

По-перше, ШІ опирається на зібрані дані клієнтів, коли вони взаємодіють з цифровими платформами. Відбувається відстеження подій, зокрема, пов'язаних із придбанням товарів, взаємодією зі сторінками інтернет-магазинів або проявляє інтерес до певного товару, і ШІ навчається на цьому аналізі [2].

Завдяки своїй здатності виявляти відповідні закономірності в даних, ШІ є зручним інструментом для прийняття важливих бізнес-рішень, таких як розрахунок правильної ціни на товар, рекомендація подібних продуктів або прогнозування майбутніх тенденцій у процесах придбання.

Для багатьох модних брендів, які займаються електронною комерцією, вирішальним є питання оцінювання товару і масштабування ціноутворення. ШІ та інтелектуальний аналіз даних сприяють значному покращенню рішень щодо ціноутворення.

Такі технології забезпечують процедури прогнозування попиту і вираховування багатьох факторів для динамічного коригування цін. Серед цих факторів слід назвати:

- результативність продажів;
- цінові стратегії конкурентів;
- погода і сезонність;
- спеціальні події, такі як сезон відпусток або “чорна п'ятниця”;
- макроекономічні зміни;
- інвентаризаційна та складська інформація.

Є підходи, які ґрунтуються на використанні технології комп'ютерного зору для автоматизації процесів маркування та опису предметів, одержання узгоджених і стандартизованих даних, послугуючись зображенням товару. Відбувається автоматичне заповнення атрибутів товару та проставлення позначок їх відповідності певній категорії та ієрархії на веб-сайті, на основі завантаженої фотографії. Цей підхід можна налаштувати для кожної окремої таксономії, унікальної для певного роздрібного продавця одягу.

Наявність зображень сприяє інтернет-покупцям у розумінні основних характеристик товару, у наданні переваги певному сайту електронної комерції, прискоренню процесу його придбання.

Розробка інформаційної системи. Концептуальна модель інформаційної системи

Для створення концептуальної моделі інформаційної системи обрано мову моделювання UML, яку легко вивчають розробники систем, і, що ще важливіше, це галузевий стандарт, який підтримує спілкування між різними зацікавленими сторонами проекту. Зростання популярності UML дає реальні можливості для щоденного використання формальних методів у життєвому циклі програмного забезпечення.

Кожна з UML діаграм має своє призначення. Діаграма класів зосереджена на аналізі зв'язків між різними атрибутами класів та операціями, пов'язаними з кожним з них. Метою діаграми діяльності є наочне зображення потоку дій у системі. Метою діаграми послідовності є впорядкування подій, визначених раніше, за допомогою діаграми варіантів використання, класу та активності [3]. Вона також використовується для відстеження виконання проблемної області. Діаграма зв'язку фокусується на тому, наскільки сильно об'єкти взаємодіють один з одним за допомогою повідомлень. Діаграма компонентів зосереджується на тому, як кожен компонент співпрацює з кожним іншим компонентом, використовуючи доступні інтерфейси для забезпечення основних функцій системи.

Зупинимось на аналізі деяких з них детальніше. Метою діаграми варіантів використання є перелік усіх функціональних вимог системи. На рис. 1 зображено функціональні вимоги інформаційної системи

електронної комерції бренду одягу.

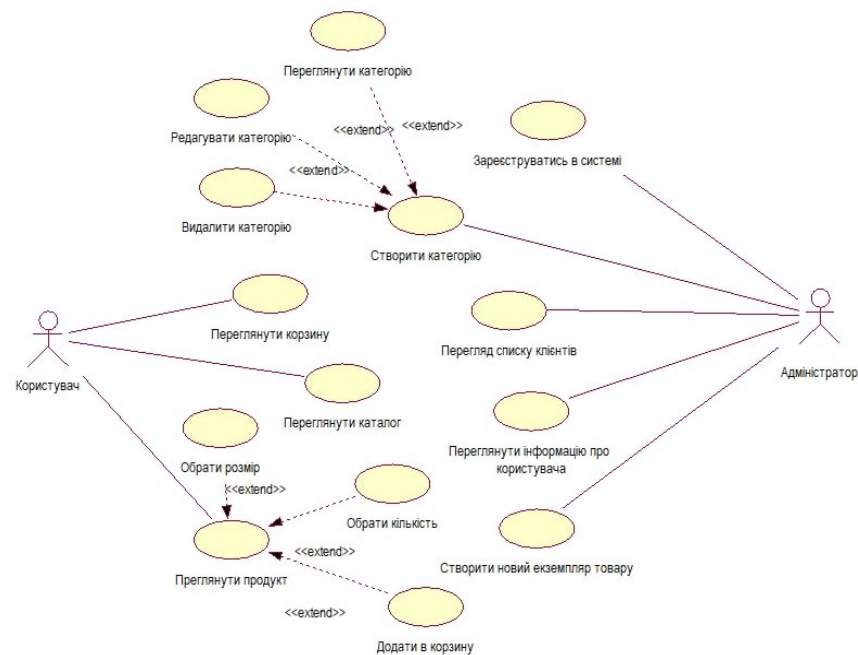

Рис. 1. Діаграма варіантів використання

Діаграма варіантів використання інформаційної системи електронної комерції бренду одягу передбачає наявність двох акторів: Користувач та Адміністратор.

Специфікація актора:

1. Адміністратор – представник бренду одягу, який може продавати свою продукцію потенційним клієнтам, які є користувачами інформаційної системи. Адміністратор відслідковує нових клієнтів, які входять в систему, а також перевіряє звіти, отримані від системи щодо дій користувачів.
2. Клієнти – це користувачі, які входять в систему, щоб переглядати та купувати товари.

Діаграма класів (рис. 2) призначена не тільки для опису об'єкта та інформаційних структур у інформаційній системі, але й відображає процеси комунікації з користувачем. Дана діаграма демонструє широкий план використання системи, починаючи з моделювання вигляду та роботи програми, закінчуючи описом відповідності до системи. Дана діаграма складається з таких класів-об'єктів: “Користувач”, “Кошик”, “Користувачський запит”, “Статистика” та “Товар”.

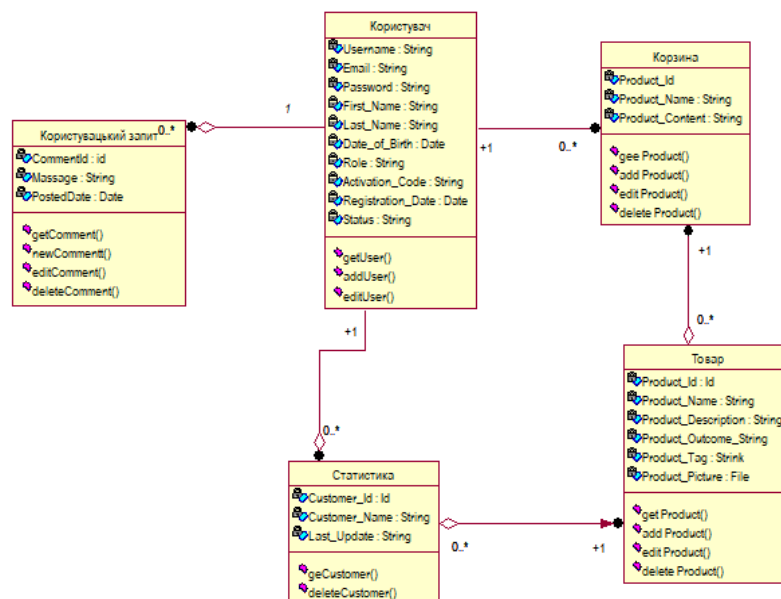

Рис. 2. Діаграма класів

Щоб описати фази роботи інформаційної системи зазвичай використовують діаграму послідовності. Діаграми послідовності часто використовуються для представлення хронологічних

структурованих потоків подій через випадки використання [4]. Лінією життя представляються стандартні екземпляри компонент та класів, які реалізовані в інформаційній системі. За допомогою стрілок відображається повідомлення.

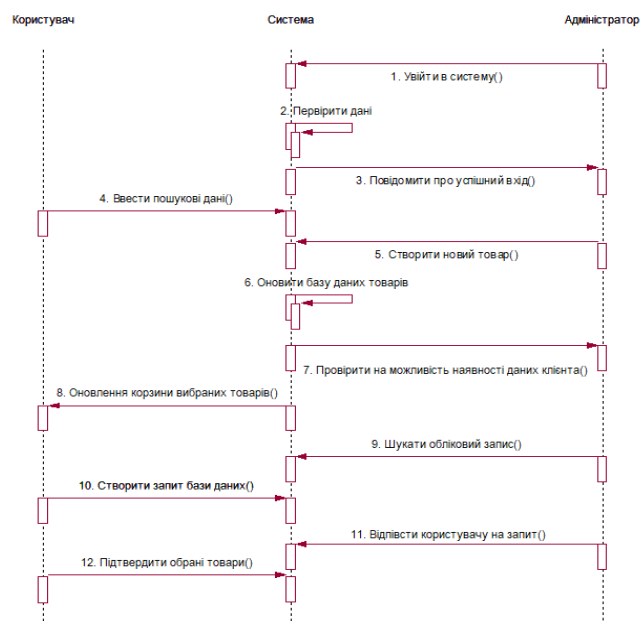

Рис. 3. Діаграма послідовності

В діаграмі діяльності (рис. 3) зображено такі послідовності: увійти в систему, перевірити дані, повідомити про успішний вхід, ввести пошукові дані, створити новий товар, оновити базу даних товарів, перевірити на наявність дані клієнтів, оновити кошик вибраних товарів, здійснити пошук облікового запису, створити запит до бази даних, відповісти користувачу на запит, підтвердити придбання обраних товарів.

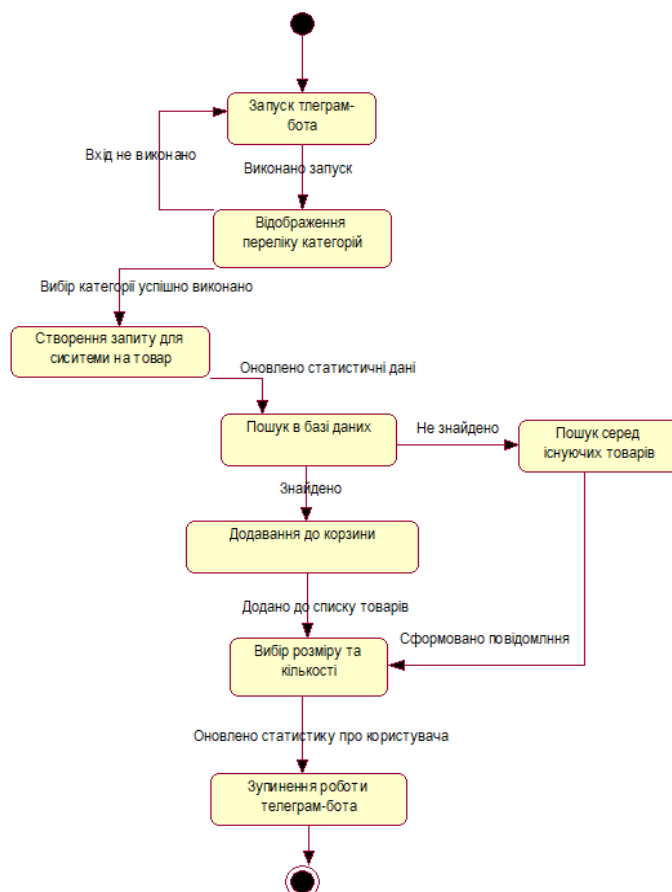

Рис. 4. Діаграма переходів станів

Діаграма станів, що зображена на рис. 4, описує стани роботи системи: “запуск телеграм-бота”, “відображення переліку категорій”, що пов’язаний зі станом “створення запиту до системи на обрання товару”, “вибір категорії”. Наступний стан “пошук в базі даних” з’єднаний переходом “не знайдено” та “знайдено” зі станом “пошук серед існуючих товарів” та “додавання до кошику” відповідно. Переходи “додано до списку товарів” та “сформовано повідомлення” пов’язує стани “вибір розміру та кількості”. Стан “зупинення роботи телеграм-бота” на вході приймає “оновлену статистику про користувача” та на виході переходить у “кінцевий стан”.

За допомогою діаграми діяльності визначається опис програмного потоку дій як частини діяльності [5]. Вона використовується для моделювання того, як операції координуються для надання послуги, демонструє події, необхідні, для відображення виконання певної операції і ілюструє, як одноразові події пов’язані одна з одною.

Діаграма діяльності складається зі станів діяльності, переходів між цими діяльностями і станами [6].

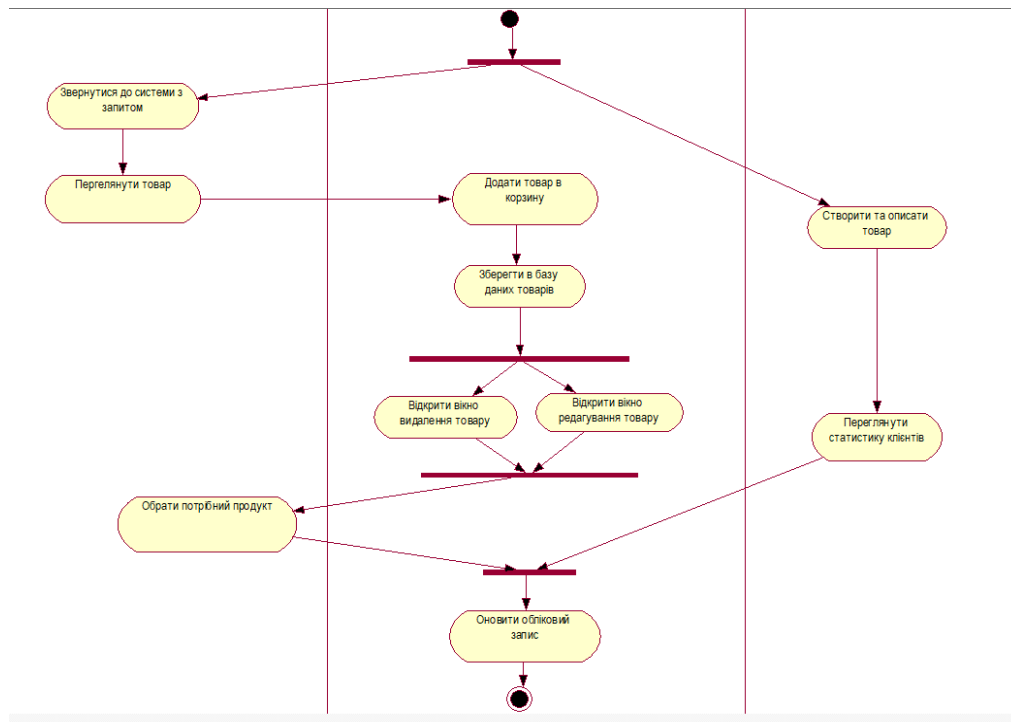

Рис. 5. Діаграма діяльності

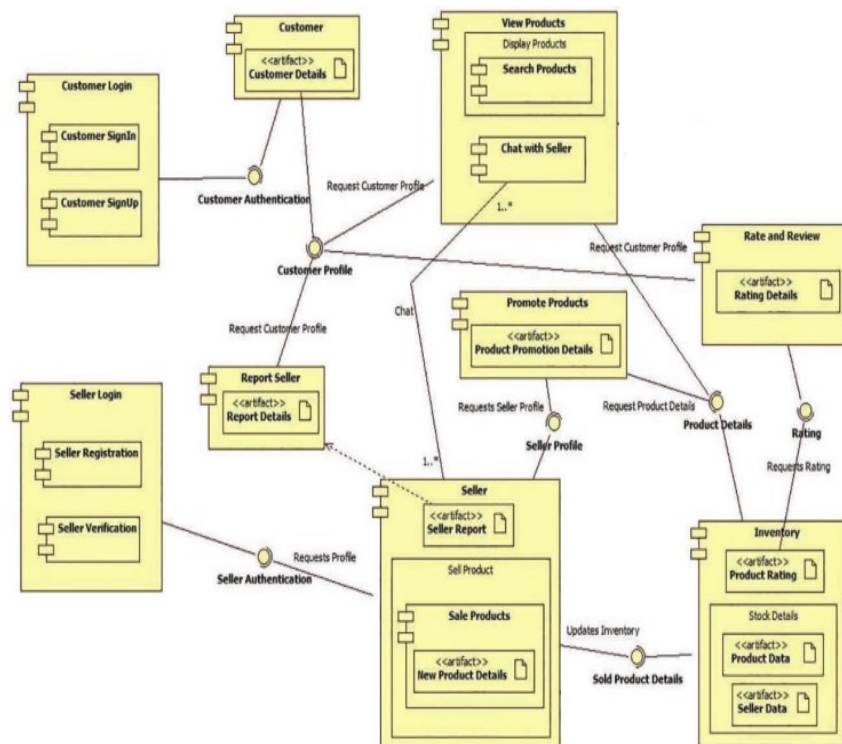

Рис. 6. Діаграма компонентів

Вузли та вузол середовища виконання використовуються для представлення бази даних та веб-браузера. Атрибути та операції представлені за допомогою частин, які зображені на діаграмі компонентів. База даних адмініструється постачальником послуг. Вузол постачальника товарів використовується для ілюстрації атрибутів та операцій, які пов'язані з представленням замовлення та закупівлі товарів. Протоколом, який використовується між користувачем і постачальником послуг, передбачає безпечний зв'язок на основі агента (SAACP). Більшість інформаційних систем часто використовують SAACP для збереження даних клієнта у безпечний спосіб. Кожен вузол має частини, які позначають атрибути та операції, які він може включати [7].

Опис створеного програмного засобу

Інтелектуальна інформаційна система електронної комерції брендового одягу – це програмний продукт, що реалізований у форматі чат-бота в поєднанні з веб-застосунком. Мета його реалізації – допомогти клієнту обрати потрібний товар. Застосунок розміщений на сервері та доступний для користувачів мережі Інтернет через веб – браузер та реалізований засобами мов програмування та фреймворків JavaScript, TypeScript, Node.js та React.js.

Програмний продукт за принципом електронної комерції надає користувачу підтримку при виборі та замовленні товару. Користувач з допомогою чат-боту може переглянути каталог товарів, обрати необхідну кількість позицій і переглянути їх в кошику. В свою чергу, адміністратор ресурсу з допомогою веб-застосунку може відслідковувати всю активність клієнта та переглянути товари, які користувач додав в кошик.

Програмний продукт реалізований у форматі веб-застосунку та чат-бота, який призначений для користувачів інформаційної системи, саме тому інтерфейс є дуже зручним у користуванні. Веб-застосунок призначений для адміністратора інформаційної системи електронної комерції [8].

На головній сторінці веб-застосунку розміщена опція авторизації для адміністратора, що реалізована з допомогою бібліотеки passport.js, яка працює на основі Node.js. Після авторизації адміністратор може створювати, редагувати та видаляти категорії та товари, які належать до конкретної категорії. Також адміністратор може переглядати інформацію про користувачів системи (чат-бота), а саме всю

детальну активність клієнта, що в майбутньому

допоможе здійснювати глобальну аналітику. Важливою частиною функціоналу є можливість переглядати товари, які клієнт додав в кошик, що в майбутньому допоможе сформувати пропозиції для нього.

Програмне забезпечення розроблене у форматі чат-боту в поєднанні з веб-застосунком та призначене для використання через веб-браузер та мобільний застосунок для обміну повідомленнями Telegram. Веб- застосунок розміщений на сервері та універсальний у доступі для всіх операційних систем.

Для того щоб розпочати користуватися веб – застосунком необхідно знати логін та пароль адміністратора ресурсу, щоб пройти авторизацію. Для того, щоб розпочати користуватися чат-ботом клієнту необхідно в месенджері Telegram запустити чат-бота з допомогою команди /start.

На головній сторінці веб-застосунку розміщене поле для авторизації клієнта та адміністратора. На головній сторінці адміністратора розміщена форма для створення категорій товарів. Користувач з роллю клієнта може додавати товари в кошик [9].

Вихідними даними у веб-застосунку є результати запитів, які створює користувач в ролі клієнта, наприклад, це результат перегляду кошику, в який попередньо були додані товари. Зі сторони адміністратора вихідні дані – це кінцева

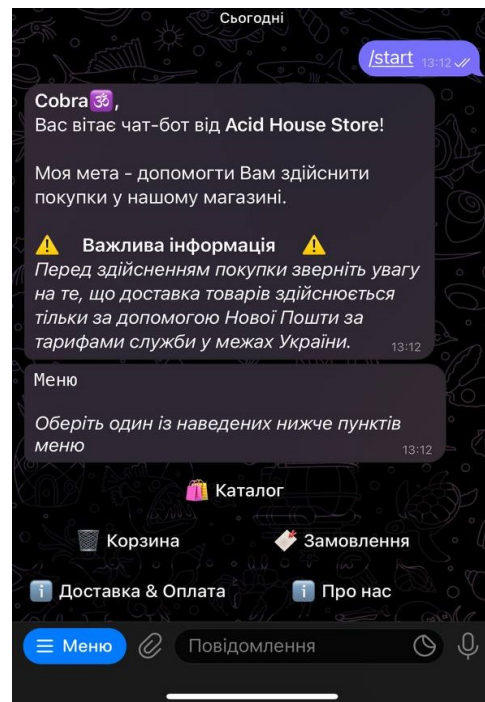

Рис. 7. Головне меню чат-бота

Рис. 8. Меню для обрання кількості та розміру конкретного товару, щоб додати в кошик

інформація про категорії товарів, що доступна для усіх користувачів чат-бота в ролі клієнта.

Для початку роботи з чат-ботом необхідно ввести команду /start, після чого з'явиться головне меню. В головному меню чат-бота розташовані поля каталог та кошик, що реалізовані у вигляді окремих кнопок (рис. 7). При переході на кнопку каталог з'являється поля з категоріями товарів.

Каталог складається з категорій товарів, наприклад футболки, стікери, стікерпаки. Користувач може перейти на конкретну категорію та обрати розмір та кількість одиниць товару, якого він бажає замовити (рис. 8).

Після того, як користувач чат-бота додав декілька товарів в кошик, він може повернутися на головне меню і перейти у кошик, після чого він зможе переглянути, відредагувати відібрані для придбання товари та оформити замовлення.

Адміністратору для початку роботи з веб-застосунком необхідно авторизуватися в його ролі і перейти в головне меню. В головному меню веб-застосунку розташовані чотири поля у вигляді кнопок “категорія”, “продукція”, “клієнти” та “вхід/вихід”, що відповідають за основний функціонал інформаційної системи (рис. 9). При переході на опцію “категорія” з'явиться вікно, де адміністратор може додавати, редагувати або видаляти “категорію” чи товар (рис. 10). Всі операції, які адміністратор проводить з “категоріями”, динамічно відображаються в клієнтському чат-боті.

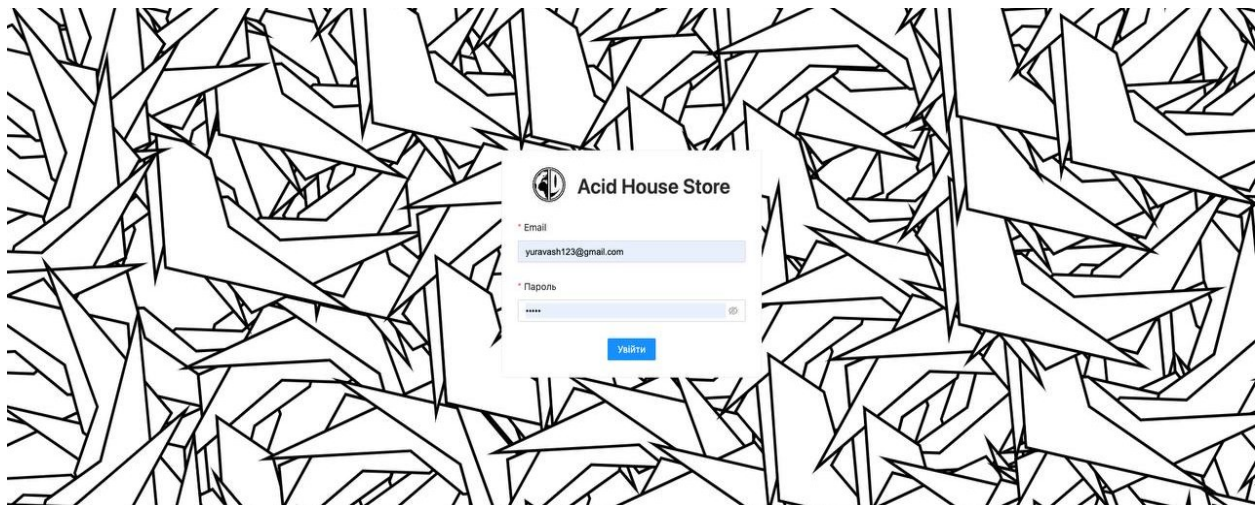

Рис. 9. Вигляд початкової сторінки веб-застосунку для адміністратора

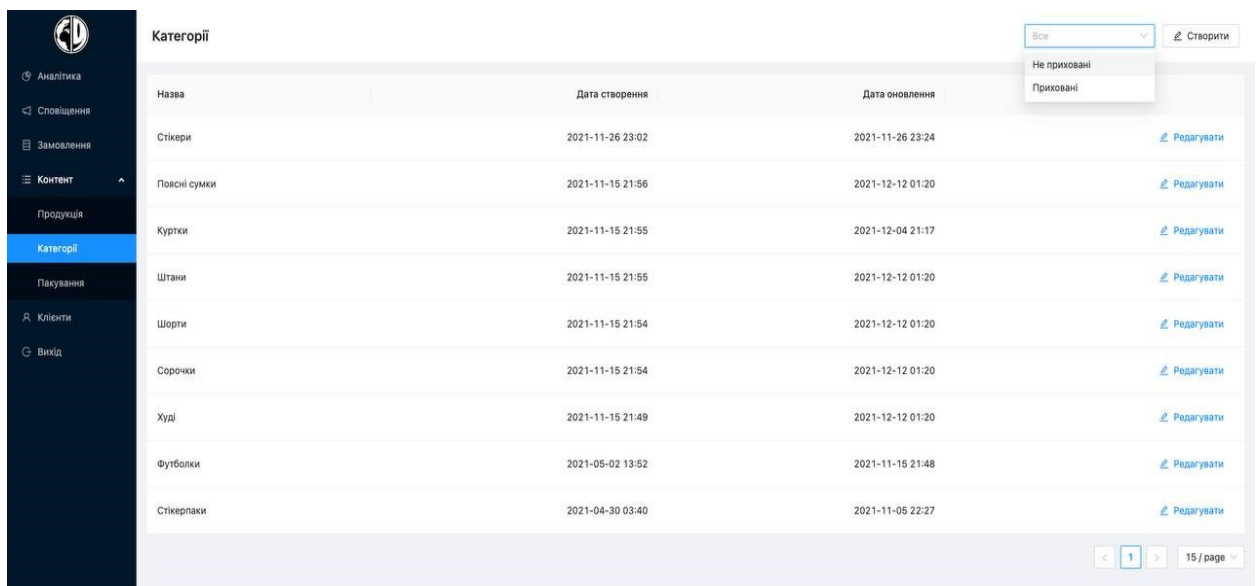

Рис. 10. Вигляд бокової панелі головного меню та сторінки, де можна працювати з категоріями

При переході з допомогою кнопки “продукція” у вікні, що з'являється, можна створити новий екземпляр товару (рис. 11), наприклад “футболка NEW”, та відредагувати або видалити стару одиницю продукції. На сторінці продукції реалізований пошук за назвою “категорії” та за назвою одиниці продукції, також реалізована пагінація (можна динамічно редагувати кількість елементів продукції на сторінці). Кожен конкретний екземпляр “продукції” обов'язково має прив'язаність до конкретного екземпляру опції “категорія”.

Рис. 11. Створення продукції

Остання та найважливіша частина функціоналу – це кнопка “клієнти” на боковій панелі головного меню, з допомогою якої викликається вікно з списком всіх клієнтів інтернет-магазину [10]. Відомості про кожного клієнта можна переглянути, з’ясувати дату першого запуску бота, дату останньої активності, а також для кожного користувача бота доступні кнопки “активність” (рис. 12) та “кошик” (рис. 13). При переході на кнопку «активність» адміністратору з’явиться вікно з детальною інформацією про всі дії конкретного користувача в межах системи. При переході на кнопку «кошик», адміністратор магазину зможе побачити, які конкретні товари замовив певний клієнт.

Telegram ID	ПІБ	Username	Дата створення	Дата останньої активності	Активність	Корзина	Замовлення
301891775		slvdrGG	2022-01-08 11:18	2022-01-08 11:26	Активність	Корзина	Замовлення
126294875	Oleksandr	oleksandrldi	2021-09-02 10:59	2021-09-02 11:06	Активність	Корзина	Замовлення
282389902	Cobra	cobra1e	2021-05-04 09:54	2022-03-27 11:48	Активність	Корзина	Замовлення
382372836	Хозіян	Hoziyain	2021-05-03 04:53	2021-05-03 04:53	Активність	Корзина	Замовлення
391581676	Дед Максим	ShouXX	2021-05-02 11:06	2021-06-02 04:13	Активність	Корзина	Замовлення
490544137	Taras Vashkiv	t_publishing	2020-09-26 09:03	2021-05-06 09:58	Активність	Корзина	Замовлення
155567372	Yura Vashkiv	capitan_gasiv	2020-09-26 07:16	2022-03-27 11:48	Активність	Корзина	Замовлення

Рис. 12. Список всіх клієнтів чат-бота

Назва	Кількість	Опція	Дії
Футболка Acid House	2	XXL	Переглянути

Рис. 13. Кошик конкретного клієнта чат-бота

Висновки

Для аналізу особливостей розроблення інтелектуальної інформаційної системи, що використовуються для електронної комерції брендового одягу, було використано системний аналіз, визначено об’єкти та предметні області дослідження.

Представлено концептуальну модель інформаційної системи у UML нотації, а саме з допомогою: діаграм варіантів використання, класів, послідовності, переходів станів, діяльності та компонентів. Проведено детальний опис процесу розроблення програмного продукту та повного функціоналу, що надає інформаційну підтримку при виборі та покупці товарів. Відзначено, що основний функціонал програми реалізований засобами мови програмування JavaScript, зокрема фреймворків TypeScript, Node.js, React.js, веб-дизайн фронтенту оформлено з допомогою фреймворку AntDesign. Програмний продукт розташований

на сервері, і доступний для користувачів мережі Інтернет. Інтерфейс інформаційної системи має вигляд веб-застосунку для адміністратора та чат-бота для клієнтів. Проаналізовано особливості впровадження реалізації чат-бота та веб-застосунку, що надає інформаційну підтримку в процедурах електронній комерції брендового одягу. Надано інформацію про базові параметри інтелектуальної інформаційної системи електронної комерції брендового одягу.

Література

1. Power D.J. A Brief History of Decision Support Systems. DSSResources.COM, World Wide Web, 2003. 89 p.
2. Ахметов Р. Ф., Кутек Т. Б. Сучасні тенденції використання інформаційних технологій. Вісник Черніг. держ. пед. ун-ту. 2011. № 86. С. 15–18.
3. Ginzberg M.I., Stohr E.A. Decision Support Systems: Issues and Perspectives. Processes and Tools for Decision Support, Amsterdam: North-Holland Pub.Co, 1983. 42 p.
4. Катренко А.В. Системний аналіз об'єктів та процесів комп'ютеризації. Львів : Новий світ, 2003. 424 с.
5. Вдовин В.М. Теория систем и системный анализ : учебник для бакалавров. 2016. 644 с.
6. Томашевський В.М. Моделювання систем. Київ : Видавнича група BHV, 2005. 352 с.
7. Пасічник В.В., Пасічник О.В., Угрин Д.І. Веб-технології. Магнолія 2006. 336 с.
8. Finlay P.N. Introducing decision support systems. Oxford, UK Cambridge, Mass., NCC Blackwell: Blackwell Publishers, 1994. 87 p.
9. Руденко В.Д. Бази даних в інформаційних системах. Київ : Фенікс, 2010. 235 с.
10. Morton M.S. Management Decision Systems: Computer-based Support for Decision Making. Boston: Harvard University, 1971. 92 p.

References

1. Power D.J. A Brief History of Decision Support Systems. DSSResources.COM, World Wide Web, 2003. 89 p.
2. Ahmetov R.F., Kutek T.B. Modern trends in the use of information technologies. 2011. No 86. p. 15–18.
3. Ginzberg M.I., Stohr E.A. Decision Support Systems: Issues and Perspectives. Processes and Tools for Decision Support, Amsterdam: North-Holland Pub.Co, 1983. 42 p.
4. Katrenko A.V. System analysis of computerization objects and processes. Lviv: New world, 2003. 424 p.
5. Vdovin V.M. Systems Theory and System Analysis: Textbook for Bachelors. 2016. 644 p.
6. Tomashevskiy V.M. Modeling of systems. Kyiv: Publishing group BHV, 2005. 352 p.
7. Pasichnyk V.V., Pasichnyk O.V., Uhryn D.I. Web technologies. Magnolia 2006. 336 p.
8. Finlay P.N. Introducing decision support systems. Oxford, UK Cambridge, Mass., NCC Blackwell: Blackwell Publishers, 1994. 87 p.
9. Rudenko V.D. Databases in information systems. Kyiv: Phoenix, 2010. 235 p.
10. Morton M.S. Management Decision Systems: Computer-based Support for Decision Making. Boston: Harvard University, 1971. 92 p.

КОШЕЛЬ СЕРГІЙ

Київський національний університет технологій та дизайну

<https://orcid.org/0000-0001-7481-0186>e-mail: sergey_koshel@ukr.net**КОШЕЛЬ ГАННА**

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

<https://orcid.org/0000-0003-1862-1553>e-mail: a_koshel@ukr.net**ЗАЛЮБОВСЬКИЙ МАРК**

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

ORCID ID: 0000-0001-6258-0088

e-mail: markzalubovskiy@gmail.com**КОШЕЛЬ ОЛЕКСАНДР**

Київський національний університет технологій та дизайну

e-mail: a_koshel@ukr.net

СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ МЕХАНІЗМІВ ЧЕТВЕРТОГО КЛАСУ З ТРЬОМА СКЛАДНИМИ ЛАНКАМИ

Виконано структурне дослідження складного плоского механізму четвертого класу з одною ведучою ланкою та рухомим замкнутим контуром у вигляді чотирикутника, який утворений трьома ланками, що мають плоскопаралельний рух, та однією ланкою, яка обертається навколо нерухомої вісі. В механізмі контур утворений чотирма ланками: трьома шатунами, два з яких є складними ланками та мають розташування один напроти іншого та одного коромисла, який приймає участь в утворенні трьох кінематичних пар. Структурно сукупність шести ланок та дев'яти кінематичних пар, яка є основою складного механізму відноситься до групи ланок четвертого класу третього порядку. Розроблено можливі варіанти структурних груп ланок четвертого класу третього порядку з замкнутим контуром, в яких ураховувались характер кінематичних пар та їх місце розташування. Для різних варіантів структурних груп ланок отримано структурні формули будов механізмів четвертого класу за допомогою метода структурної зміни дійсної ведучої ланки механізму іншою умовно можливою. Отримані результати дослідження дозволяють визначити послідовність подальших досліджень механізму четвертого класу з однією структурною групою ланок вищого класу в вигляді механізму другого класу з трьома послідовно приєднаними структурними групами ланок відповідного класу.

Ключові слова: структурний аналіз, складний механізм, структурна група ланок, механізм вищого класу.

KOSHEL SERGEY

Kyiv National University of Technology and Design,

KOSHEL GANNA

Open International University of Human Development "Ukraine"

ZALYUBOVSKIY MARK

Open International University of Human Development "Ukraine"

KOSHEL OLEKSANDR

Kyiv National University of Technology and Design

STRUCTURAL ANALYSIS OF FOURTH CLASS MECHANISMS WITH THREE COMPLEX LINKS

A structural study of a complex planar mechanism of the fourth class with one driving link and a moving closed loop was performed. The contour has the form of a quadrangle, which is formed by three links that have plane-parallel movement and one link that rotates around a fixed axis. The circuit is formed by four links: three connecting rods, two of which are complex links and are located opposite each other, and one rocker, which takes part in the formation of three kinematic pairs. Structurally, the set of six links and nine kinematic pairs, which is the basis of a complex mechanism, belongs to the group of links of the fourth class and the third order. We have developed possible variants of structural groups of links of the fourth class of the third order with a closed circuit, in which the nature of kinematic pairs and their location were taken into account. For various variants of structural groups of links, we obtained structural formulas of structures of mechanisms of the fourth class. We used the method of structural change of the actual leading link of the mechanism with another conditionally possible one. The obtained results of the study allow us to determine the sequence of further studies of the fourth-class mechanism with one structural group of higher-class links in the form of a second-class mechanism with three sequentially connected structural groups of the corresponding class.

Key words: structural analysis, complex mechanism, structural group of links, higher class mechanism.

Постановка задачі. В сучасному обладнанні, що застосовується в технологічних процесах індустрії моди використовуються швидкоісні механізми з структурними групами ланок вищих класів. Складність руху та взаємодії робочих органів технологічних машин забезпечується багатоланковими механізмами на основі структурних груп ланок третього, четвертого та вище класів. Проектування таких механізмів неможливо без попередніх кінематичних та кінетостатичних досліджень, які, в свою чергу, повинні плануватися та ураховувати особливості структурних груп ланок вищих класів, що покладені в основу їх будов.

В роботі необхідно виконати структурний аналіз механізмів четвертого класу з рухомим замкнутим контуром, що утворений трьома шатунами, два з яких мають вигляд складних ланок та одного складного

коромисла на основі можливих варіантів структурних груп ланок четвертого класу третього порядку та з урахуванням властивості механізмів вищих класів структурно змінювати клас залежно від обраної умовно іншої можливої ведучої ланки механізму.

Аналіз досліджень та публікацій. Проєктування нових або удосконалення існуючих механізмів неможливе без проведення відповідних кінематичних [1] та кінестатичних [2] досліджень. Таким дослідженням механізмів передують структурний аналіз [3], який дозволяє розробити стратегію та послідовність виконання необхідних кінематичних та динамічних розрахунків. Особливу роль структурний аналіз набуває при проєктуванні складних механізмів четвертого [4] та вище класів, що пояснюється відносною складністю проведення таких досліджень та намаганням його спростити за рахунок оптимізації послідовності дій при його проведенні або визначення такої послідовності, що дозволила б їх виконати.

В ряді робіт приділяється увага питанням аналізу та синтезу плоских механізмів, при чому в роботі [5] виконується кінематичний синтез плоского чотириланкового механізму, а в іншій публікації [6] - плоского важільного шестиланкового механізму високого класу, зокрема, механізмів із наявністю замкнутого контуру [7]. Поза увагою дослідників не залишаються просторові механізми: в роботі [8] розглядаються питання синтезу та аналізу семиланкового просторового механізму машини для обробки деталей легкої промисловості, а в публікації [9] – просторового механізму чотириланковика, автори роботи [10] виконують кінематичний синтез просторового механізму з характерною структурною особливістю для просторової механічної системи, а саме наявністю сферичних кінематичних пар в його структурі.

Виділення невирішених частин. Використання мехатронних систем в сучасних механічних технологіях неможливо без складних механізмів та їх всебічного дослідження. Для механізмів з структурними групами ланок четвертого та вище класів існує проблема недостатнього їх вивчення, в літературних джерелах спостерігається відсутність необхідної кількості досліджень, що пояснюється відносною складністю та відсутністю універсального підходу для їх проведення.

Механізми четвертого класу з замкнутим рухомим контуром, що утворений трьома шатунами, два з яких мають вигляд складних ланок та одного складного коромисла не мають певної класифікації, яка, наприклад, існує для механізмів другого класу, що ускладнює проведення їх всебічного структурного аналізу та пов'язаних з ним подальших кінематичних та динамічних досліджень. Якщо при цьому урахувати різноманіття механізмів четвертого класу, що можна структурно синтезувати на основі різних видів структурної групи ланок четвертого класу третього порядку, то стає зрозумілим актуальність роботи, яка дозволить спростити та визначити послідовність проведення подальших досліджень за допомогою метода умовної заміни ведучої ланки механізму та, як наслідок, проведення аналізу механізму четвертого класу в спосіб, що використовується для досліджень механізмів третього або другого класів.

Формулювання цілей. Мета даної роботи полягає в тому, щоби розглянути різні варіанти механізму четвертого класу з замкнутим рухомим контуром, що утворений трьома шатунами, два з яких мають вигляд складних ланок та одного складного коромисла на основі можливих варіантів розташування поступальних та обертальних кінематичних пар в структурній групі ланок четвертого класу третього порядку та отримати структурні формули будов для випадку умовної зміни ведучої ланки з варіантів інших структурно можливих початкових механізмів. Отримані формули дозволять знайти оптимальний варіант для планування та проведення подальшого дослідження будь якого варіанту механізму четвертого класу з трьома складними ланками в їх структурі.

Виклад основного матеріалу. На рис. 1 представлена складна плоска шарнірно-важільна група ланок четвертого класу третього порядку, яка складається з ланок $2 \div 7$, серед яких ланки 3, 4, 6 мають вигляд складних ланок, а ланки 2, 5, 7 – простих, що з'єднані внутрішніми обертальними парами $A_2 \div A_7$ та мають зовнішні обертальні пари A_1, A_8, A_9 , за допомогою яких група приєднується до ведучої ланки 1 початкового механізму (парою A_1) та нерухомої ланки 0 (парами A_8, A_9). Механізм першого класу (сукупність ланок 0, 1) разом з структурною групою шістьох ланок $2 \div 7$ та дев'ятьма кінематичними парами п'ятого класу $A_1 \div A_9$ утворюють механізм четвертого класу з одним ступенем рухомості по відношенню до нерухомого корпусу, формула будови якого: $1 \text{ клас (ланки } 0,1) \rightarrow 4 \text{ клас } 3 \text{ порядок (ланки } 2 \div 7)$.

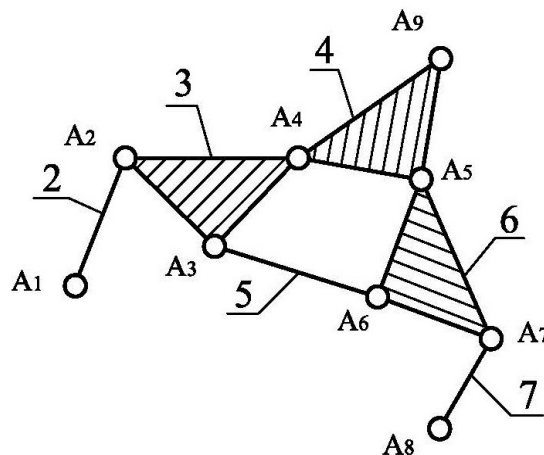

Рис. 1. Структурна група ланок 4-го класу з обертальними кінематичними парами

На рис. 2–5 представлені різні варіанти структурних груп ланок четвертого класу третього порядку з рухомим замкнутим контуром, що утворений трьома шатунами, два з яких мають вигляд складних ланок та одного складного коромисла на основі можливих варіантів розташування поступальних та обертальних кінематичних пар в структурі групи. Якщо в варіантах структурних груп, що наведені на рис. 1–5 виконати заміну обертальних пар на поступальні та навпаки, отримаємо решту модифікації структурних груп четвертого класу третього порядку.

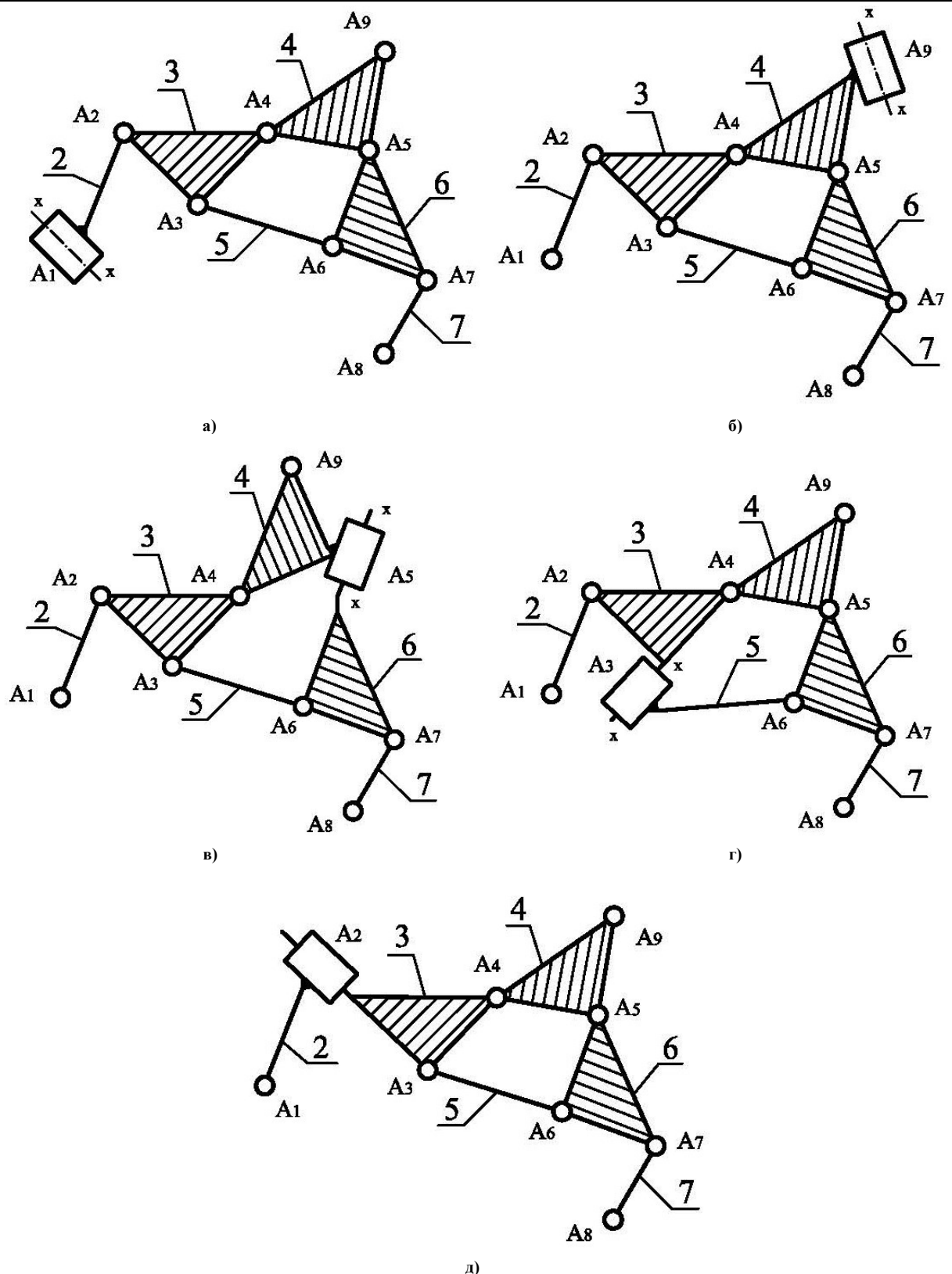

Рис. 2. Структурна група ланок 4-го класу з однією поступальною та іншими обертовими кінематичними парами: а, б – поступальна пара – зовнішня; в, г, д – поступальна пара – внутрішня

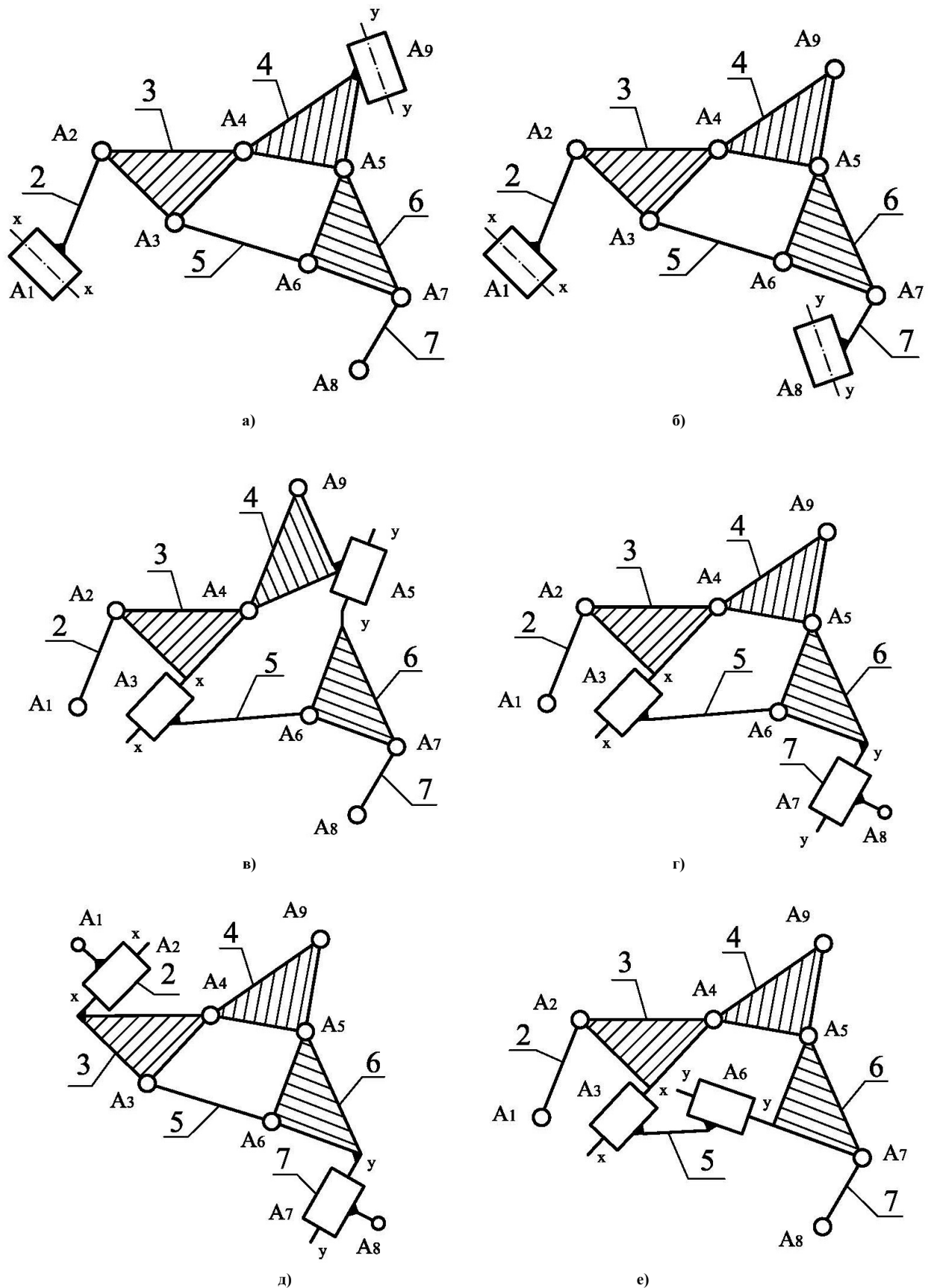

Рис. 3. Структурна група ланок 4-го класу з двома поступальними та іншими обертальними кінематичними парами (вісі xx , yy не є паралельними): а, б – поступальні пари – зовнішні; в, г, д, е – поступальні пари – внутрішні

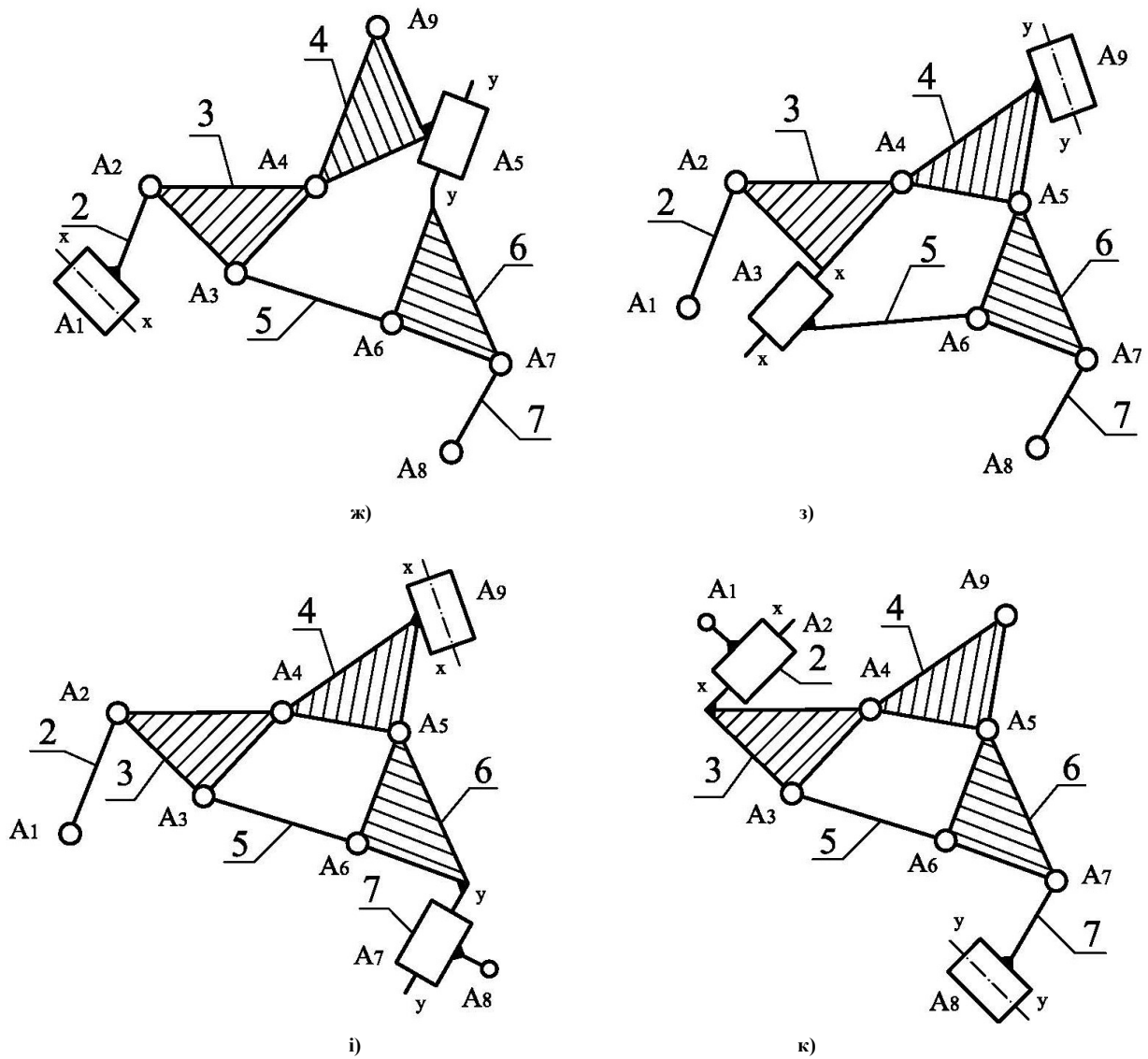

Рис. 3. Структурна група ланок 4-го класу з двома поступальними та іншими обертальними кінематичними парами (вісі xx , yy не є паралельними): ж, з, і, к – одна поступальна пара – внутрішня, одна – зовнішня (продовження)

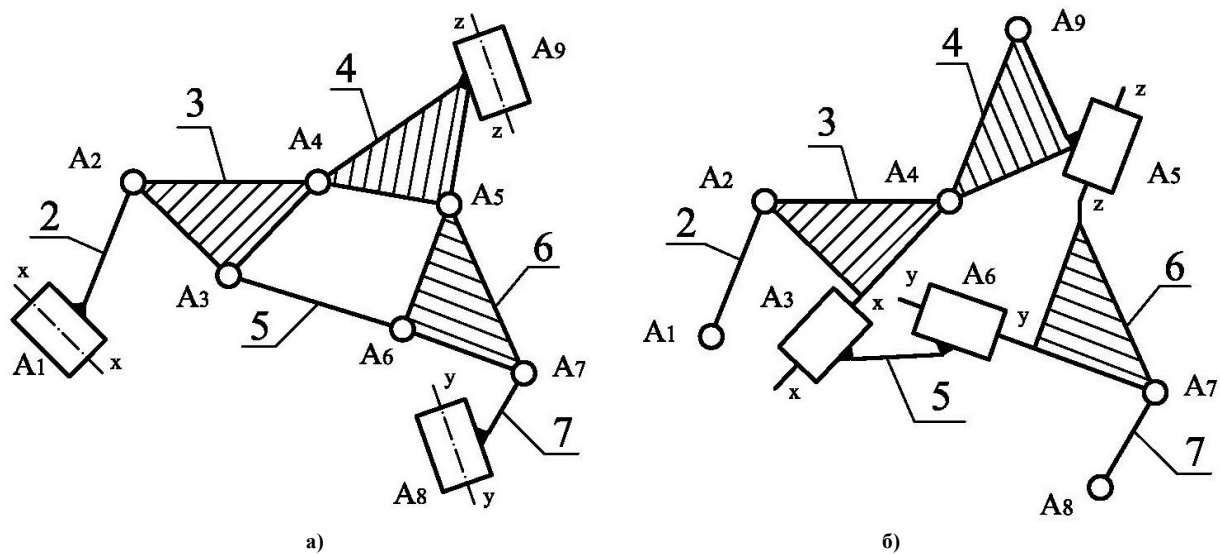

Рис. 4. Структурна група ланок 4-го класу з трьома поступальними та іншими обертальними кінематичними парами (вісі xx , yy , zz не є паралельними): а – поступальні пари – зовнішні; б – поступальні пари – внутрішні

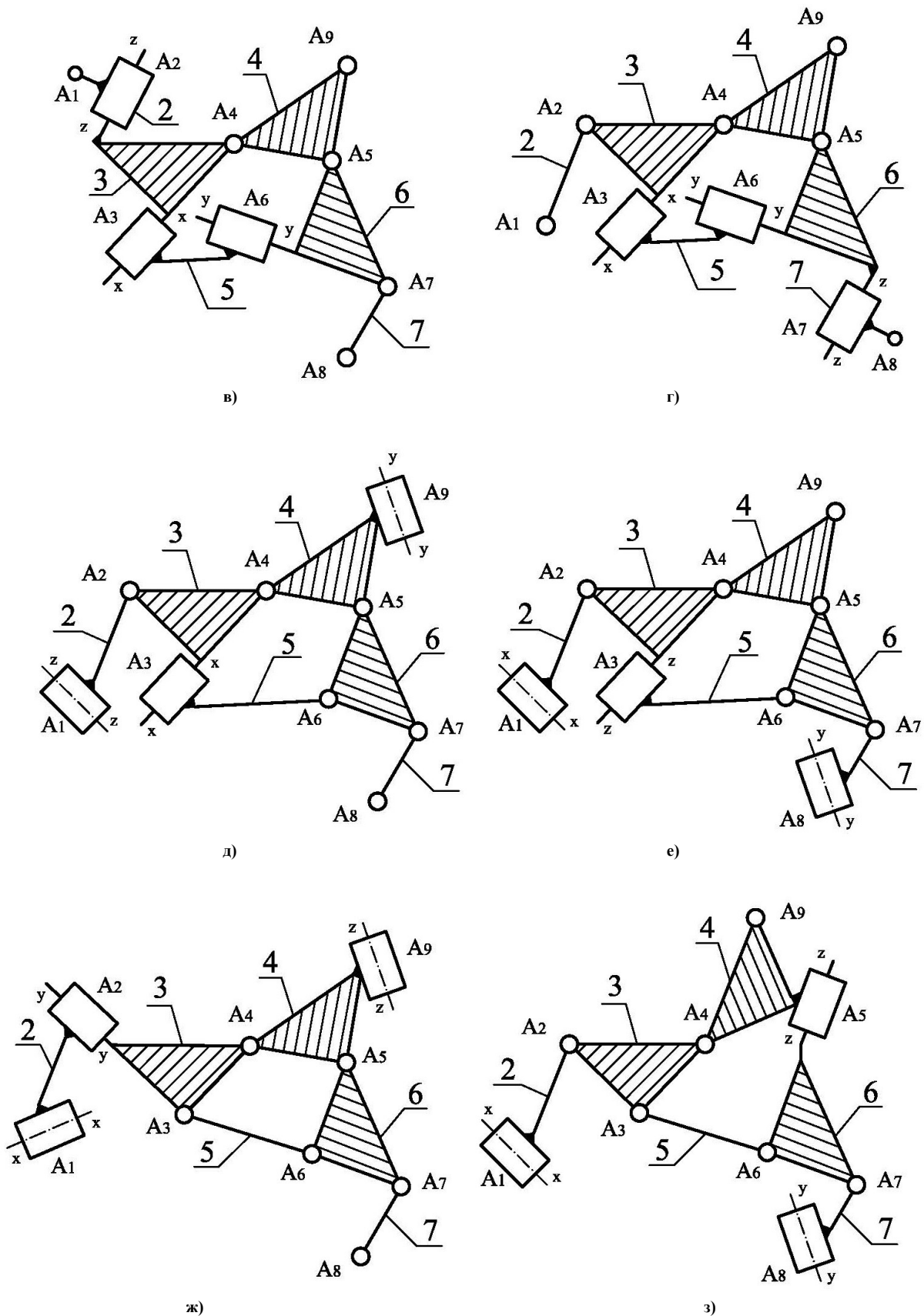

Рис. 4. Структурна група ланок 4-го класу з трьома поступальними та іншими обертальними кінематичними парами (вісі xx , yy , zz не є паралельними): в, г, – поступальні пари – внутрішні; д, е, ж, з – дві зовнішні поступальні пари, одна – внутрішня (продовження)

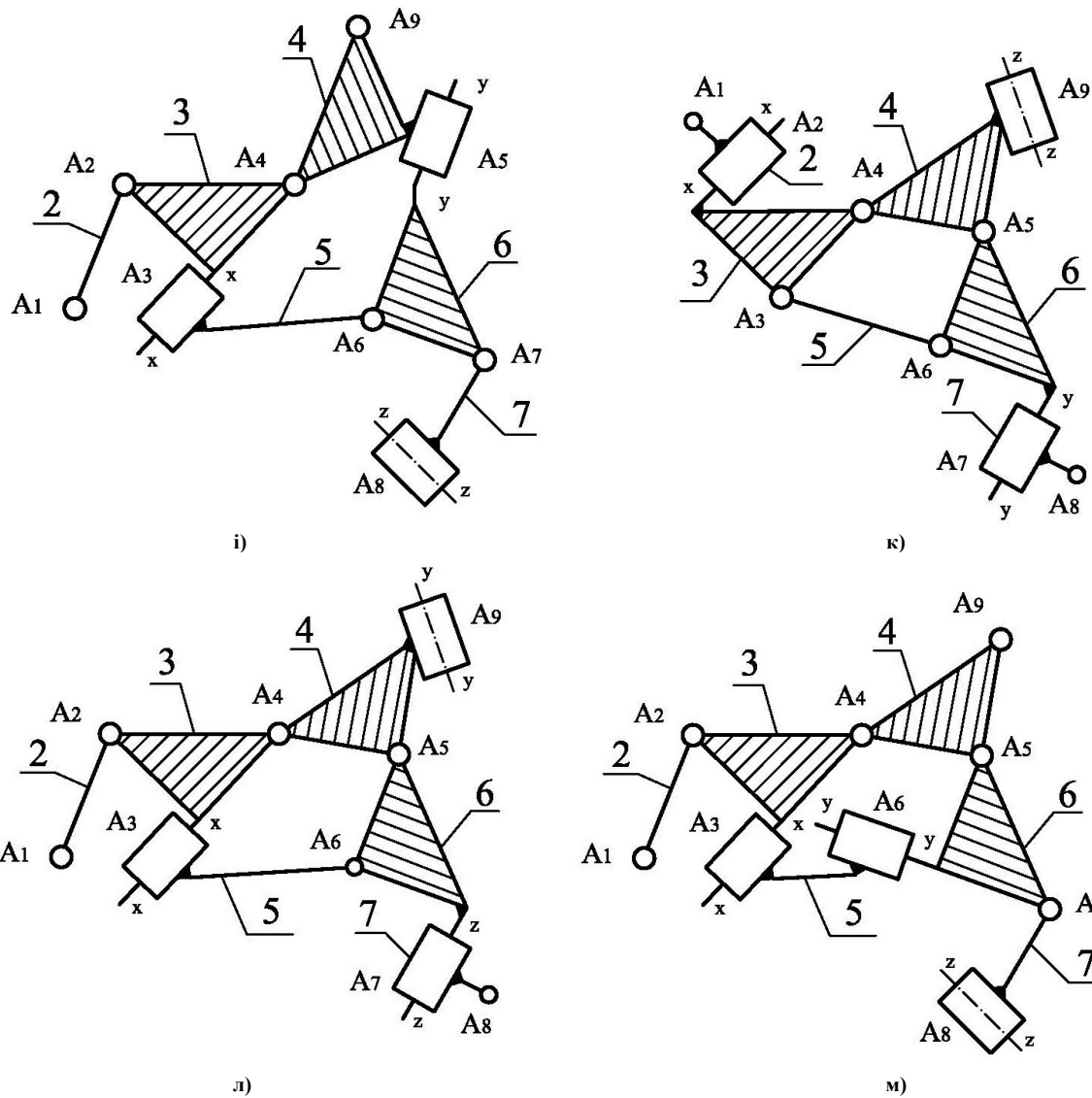

Рис. 4. Структурна група ланок 4-го класу з трьома поступальними та іншими обертальними кінематичними парами (вісі xx , yy , zz не є паралельними): і, к, л, м - одна зовнішня поступальна пара, дві - внутрішні (продовження)

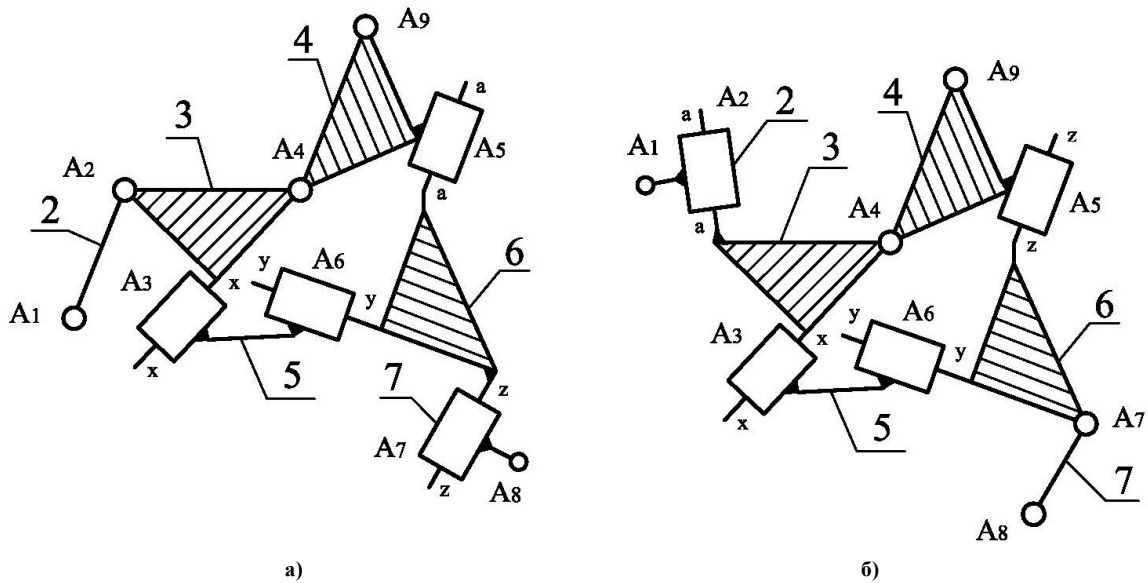

Рис. 5. Структурна група ланок 4-го класу з чотирма поступальними та іншими обертальними кінематичними парами (вісі xx , yy , zz , aa не є паралельними): а, б - поступальні пари - внутрішні

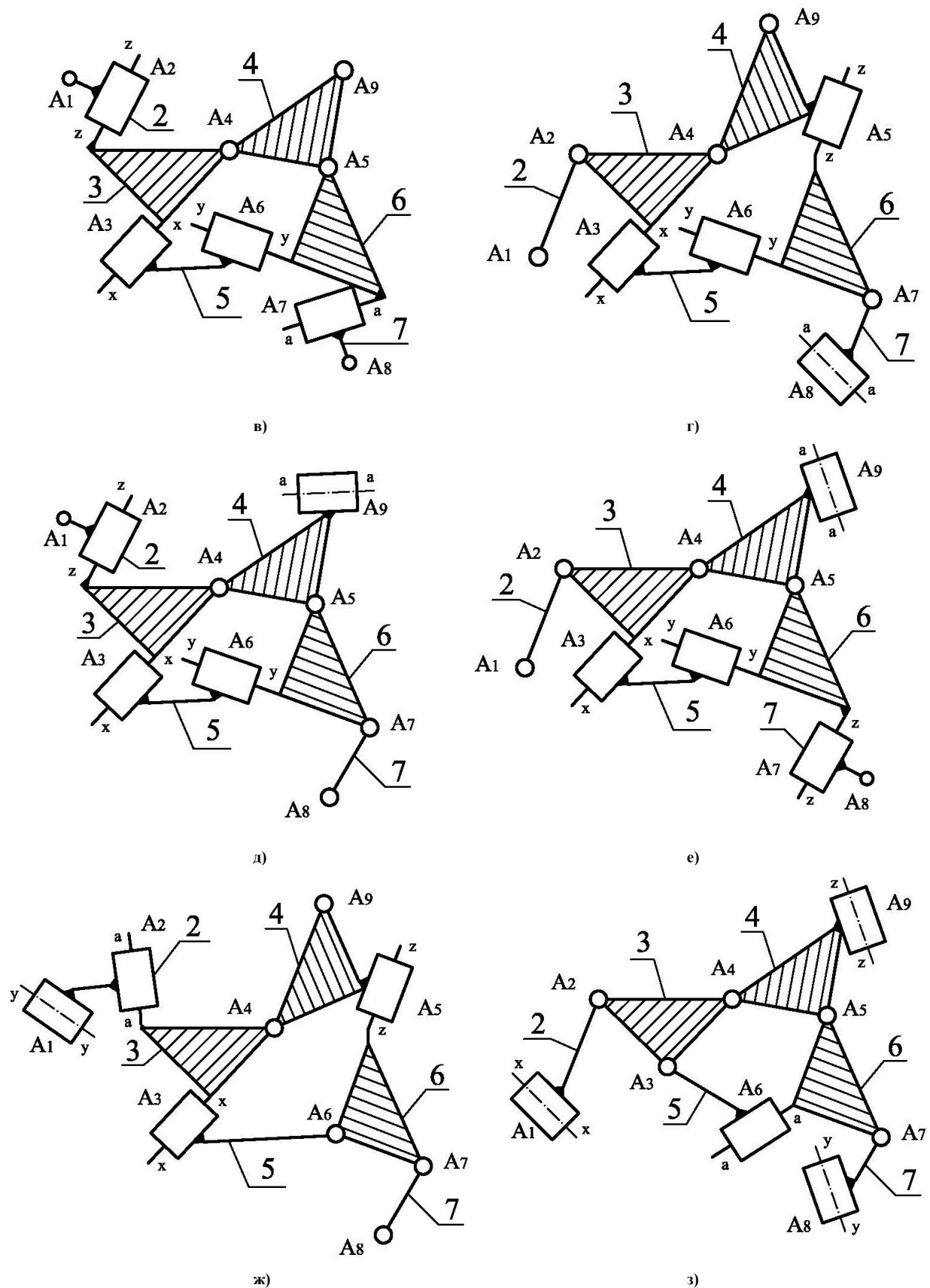

Рис. 5. Структурна група ланок 4-го класу з чотирма поступальними та іншими обертальними кінематичними парами (вісі xx , yy , zz , aa не є паралельними): в – поступальні пари – внутрішні; г, д, е, ж – три внутрішні поступальні пари, одна – зовнішня; з – три зовнішні поступальні пари, одна – внутрішня (продовження)

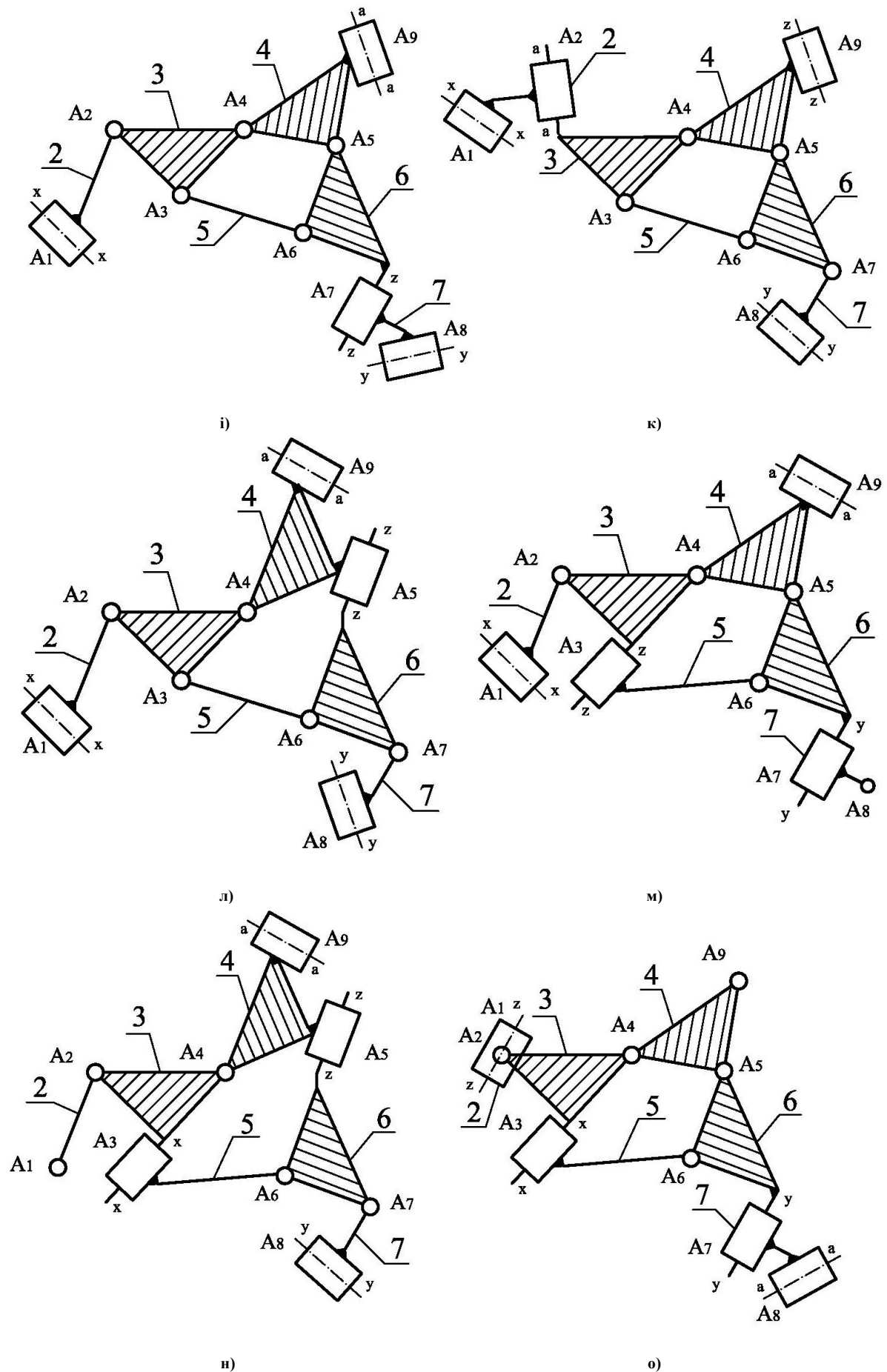

Рис. 5. Структурна група ланок 4-го класу з чотирма поступальними та іншими обертальними кінематичними парами (вісі xx , yy , zz , aa не є паралельними): і, κ, λ – три зовнішні поступальні пари, одна – внутрішня; м, η, ο – дві зовнішні поступальні пари, дві – внутрішні (продовження)

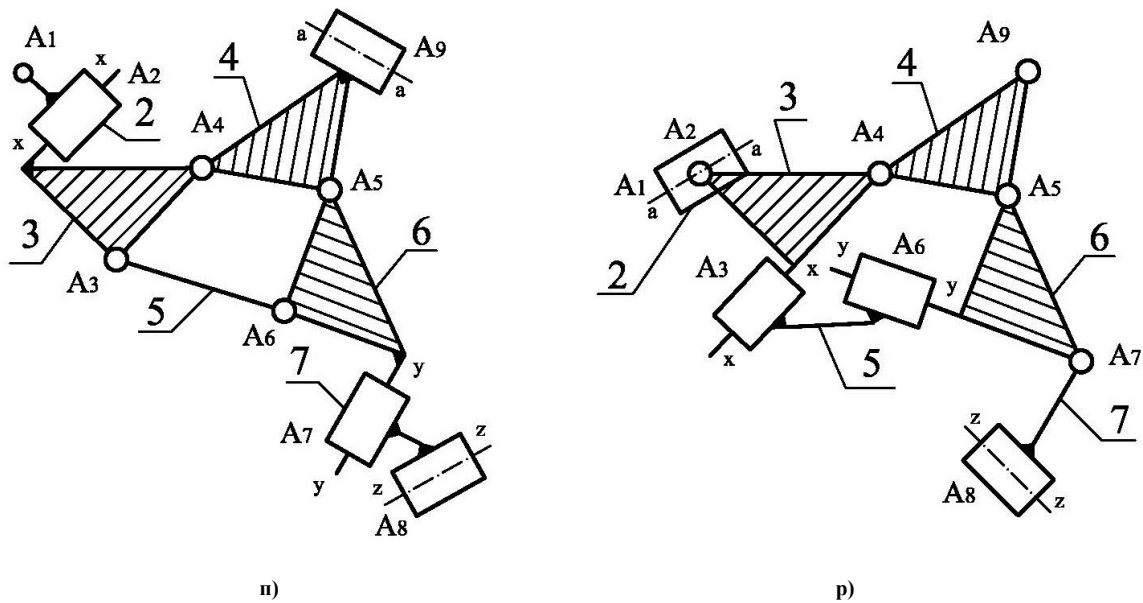

Рис. 5. Структурна група ланок 4-го класу з чотирма поступальними та іншими обертальними кінематичними парами (вісі xx , yy , zz , aa не є паралельними): п, р – дві зовнішні поступальні пари, дві – внутрішні (продовження)

Для зручності результати дослідження наведені в таблиці. Формули будов механізмів, які представлені в таблиці записані для випадку, якщо умовно іншою можливою ведучою ланкою механізму четвертого класу є ланка 7.

З аналізу наведених в таблиці структурних формул будови механізму четвертого класу на основі модифікацій структурної групи ланок четвертого класу третього порядку з обраною іншою можливою ведучою ланкою стверджуємо, що механізм четвертого класу з замкнутим рухомим контуром, що утворений трьома шатунами, два з яких мають вигляд складних ланок та одного складного коромисла можна досліджувати в послідовності, яка обумовлена формулою будови механізму другого класу для всіх можливих варіантів структурних груп четвертого класу третього порядку.

Структурні складові механізмів з обраним умовно іншим початковим механізмом

Для варіанту структурної групи ланок на рис. 1				
1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	1 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)	
Для варіантів структурних груп ланок на рис. 2				
а) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	1 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)	
б) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)	
в) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	3 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)	
г) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	1 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	3 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)	
д) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	1 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	2 вид (1,2)	
Для варіантів структурних груп ланок на рис. 3				
а) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)	
б) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	1 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)	
в) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	3 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	3 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)	
г) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	3 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)	
д) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	2 вид (1,2)	
е) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	1 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	5 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)	
ж) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	3 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)	

з) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	3 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)
і) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	4 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)
к) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	1 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	2 вид (1,2)
Для варіантів структурних груп ланок на рис. 4			
а) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)
б) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	3 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	5 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)
в) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	1 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	5 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	2 вид (1,2)
г) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	5 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)
д) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	3 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)
е) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	1 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	3 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)
ж) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	5 вид (1,2)
з) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	3 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)
і) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	3 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	3 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)
к) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	4 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	2 вид (1,2)
л) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	4 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	3 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)
м) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	1 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	5 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)
Для варіантів структурних груп ланок на рис. 5			
а) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	5 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	5 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)
б) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	3 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	5 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	2 вид (1,2)
в) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	5 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	2 вид (1,2)
г) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	3 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	5 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)
д) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	5 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	2 вид (1,2)
е) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	4 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	5 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)
ж) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	3 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	3 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	5 вид (1,2)
з) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	2 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)
і) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	4 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)
к) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	5 вид (1,2)
л) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	5 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)
м) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	4 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	3 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)
н) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	5 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	3 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	1 вид (1,2)
о) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	2 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	3 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)
п) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	4 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	1 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	2 вид (1,2)
р) 1 клас (0,7) → 2 клас 2 порядок	1 вид (4,6) → 2 клас 2 порядок	5 вид (3,5) → 2 клас 2 порядок	3 вид (1,2)

Висновки

Наявність в структурі механізму четвертого класу рухомого замкнутого контуру, що утворений трьома шатунами, два з яких мають вигляд складних ланок та одного складного коромисла дозволила

виконати його структурний аналіз за допомогою умовної зміни ведучої ланки механізму для різних структурних варіантів групи ланок четвертого класу третього порядку та отримати варіанти структурних формул будов, які зробили можливим виконання подальшого аналізу механізмів четвертого класу методами дослідження механізмів другого класу. Отримані результати послідовності проведення структурного аналізу можна рекомендувати для виконання аналогічних досліджень складних плоских механізмів четвертого та вище класів.

Література

1. Cheng Z., Li Q. Kinematic analysis of a 4-SSSS compliant mechanism for large-deflection motion. *Mechanism and Machine Theory*, 2021. 164 p.
2. Дворжак В. М. Силовий аналіз механізму коливального руху вушкових голок основов'язальної машини. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Технічні науки*. 2019. № 3 (134). С. 26-35.
3. Koshel' S. O., Dvorzhak V. M., Koshel' G. V., Zalyubovskiy M. G. Kinematic Analysis of Complex Planar Mechanisms of Higher Classes. *Int. Appl. Mech.* 2022. 58, N 1. P. 111–122.
4. Дворжак В. М. Застосування механізму четвертого класу для приводу вушкових голок основов'язальної машини. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Технічні науки*. 2020. № 3 (146). С. 15-24.
5. Zawodniok M., Jezowski J. Kinematic synthesis of planar four-bar mechanism with prescribed workspace by Bézier curve. *Mechanism and Machine Theory*, 2020. 152 p.
6. Joldasbekov S., Ibraev S., Zhauyt A., Nurmagambetova A., Imanbaeva N. Modular synthesis of plane lever six-link mechanism of high class. *Middle-East. J. of Sci. Research*. 2014. 21, N 12. P.2339–2345.
7. Li Y.Q., Zhang Y., Zhang L.J. A new method for type synthesis of 2R1T and 2T1R 3-DOF redundant actuated parallel mechanisms with closed loop units. *Chinese Journal of Mechanical Engineering*, 2020, p. 33-78.
8. Zalyubovskiy M. G., Panasyuk I.V., Koshel' S.O., Koshel' G.V. Synthesis and analysis of redundant-free seven-link spatial mechanisms of part processing machine. *Int. Appl. Mech.* 2021. 57, N 4. P. 466 – 476.
9. Stachel H., Arnold A. On the synthesis of spatial four-bar linkages. *Mechanism and Machine Theory*, 2021. 160 p.
10. Kosbolov Serikbay, Zhauyt Algazy, Kosbolov Serikbol Kinematic synthesis of spatial linkages with spherical pairs. *Journal of Theoretical and Applied Mechanics*, 2016. Vol. 54, Issue 1, p. 75-85.

References

1. Cheng Z., Li Q. Kinematic analysis of a 4-SSSS compliant mechanism for large-deflection motion. *Mechanism and Machine Theory*, 2021. 164 p.
2. Dvorzhak V. M. Sylovyi analiz mekhanizmu kolyvalnoho rukhu vushkovykh holok osnovoviazalnoi mashyny. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu tekhnolohii ta dyzainu. Tekhnichni nauky*. 2019. № 3 (134). S. 26-35.
3. Koshel S. O., Dvorzhak V. M., Koshel G. V., Zalyubovskiy M. G. Kinematic Analysis of Complex Planar Mechanisms of Higher Classes. *Int. Appl. Mech.* 2022. 58, N 1. P. 111–122.
4. Dvorzhak V. M. Zastosuvannia mekhanizmu chetvertoho klasu dlia pryvodu vushkovykh holok osnovoviazalnoi mashyny. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu tekhnolohii ta dyzainu. Tekhnichni nauky*. 2020. № 3 (146). S. 15-24..
5. Zawodniok M., Jezowski J. Kinematic synthesis of planar four-bar mechanism with prescribed workspace by Bézier curve. *Mechanism and Machine Theory*, 2020. 152 p.
6. Joldasbekov S., Ibraev S., Zhauyt A., Nurmagambetova A., Imanbaeva N. Modular synthesis of plane lever six-link mechanism of high class. *Middle-East. J. of Sci. Research*. 2014. 21, N 12. P.2339–2345.
7. Li Y.Q., Zhang Y., Zhang L.J. A new method for type synthesis of 2R1T and 2T1R 3-DOF redundant actuated parallel mechanisms with closed loop units. *Chinese Journal of Mechanical Engineering*, 2020, p. 33-78.
8. Zalyubovskiy M. G., Panasyuk I.V., Koshel' S.O., Koshel' G.V. Synthesis and analysis of redundant-free seven-link spatial mechanisms of part processing machine. *Int. Appl. Mech.* 2021. 57, N 4. P. 466 – 476.
9. Stachel H., Arnold A. On the synthesis of spatial four-bar linkages. *Mechanism and Machine Theory*, 2021. 160 p.
10. Kosbolov Serikbay, Zhauyt Algazy, Kosbolov Serikbol Kinematic synthesis of spatial linkages with spherical pairs. *Journal of Theoretical and Applied Mechanics*, 2016. Vol. 54, Issue 1, p. 75-85.

КИРИЛОВИЧ ВАЛЕРІЙ

Державний університет "Житомирська політехніка"

ORCID ID: [0000-0002-4412-1344](https://orcid.org/0000-0002-4412-1344)e-mail: kiril_va@ztu.edu.ua

КРАВЧУК АНТОН

Державний університет "Житомирська політехніка"

ORCID ID: [0000-0002-8305-2492](https://orcid.org/0000-0002-8305-2492)e-mail: anton_aiki@ztu.edu.ua

ТРИРІВНЕВИЙ ПІДХІД ДО ПОЧАТКОВИХ ЕТАПІВ ПРОЄКТУВАННЯ КОЛАБОРАТИВНИХ РОБОТИЗОВАНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Сучасні автоматизовані виробництва широко застосовують промислові роботи (ПР), які зарекомендували себе як надійне, продуктивне та ефективне технологічне обладнання. Проте існують випадки, коли використання ПР є неможливим або небезпечним, що призводить до застосування людської праці. Завдяки постійному розвитку технологій мікропроцесорної техніки, апаратних компонентів та програмному забезпеченню з'явився новий вид промислових роботів, а саме колаборативні промислові роботи (КПР). Відмінною характеристикою особливості КПР від ПР є функціональна можливість реагувати та взаємодіяти з людьми, і відповідно виконувати спільні технологічні операції. Не зважаючи на ряд переваг КПР над ПР, існують проблемні питання, що пов'язані з недостатніми напрацюваннями над теоретичними основами технологічної підготовки колаборативних роботизованих технологій (КРТ) на виробництвах, що передбачують системність та комплексність. Вищевказане підкреслює відсутність єдиних підходів щодо технологічної підготовки КРТ. В даній статті висвітлено пропонування трирівневий підхід реалізації початкових етапів проєктування КРТ, що комплексно та системно враховує сутність колаборативних технологій та КПР. Даний підхід системно та комплексно розглядає та вирішує питання можливості застосування КПР на виробництві, розподілу завдань між людиною та КПР, визначення виду взаємодії компонентів технологічної системи людина-КПР. Висвітлено пропонування підхід щодо системного прийняття технологічних рішень при вирішенні вище вказаних проблем як задачі нечіткої багатокритеріальної оптимізації, що розв'язується з комплексним використанням методів аналізу ієрархій (МАІ) та нечіткого багатокритеріального вибору альтернатив (НБВА). Виконано аналіз доступних інформаційних джерел щодо досліджень та особливостей застосування КПР на виробництвах, який вказав на актуальність, важливість та перспективність подальшого розвитку колаборативної робототехніки.

Ключові слова: промисловий робот, колаборативна робототехніка, автоматизація, безпека.

KYRYLOVYCH VALERII

Zhytomyr Polytechnic State University

KRAVCHUK ANTON

Zhytomyr Polytechnic State University

A THREE-TIERED APPROACH TO THE INITIAL STAGES OF DESIGN OF COLLABORATIVE ROBOTIC TECHNOLOGIES

Modern automated production facilities widely use industrial robots (IRs), which have proven to be reliable, productive and efficient technological equipment. However, there are cases when the use of industrial robots is impossible or dangerous, which leads to the use of human labour. Due to the continuous development of microprocessor technology, hardware components and software, a new type of industrial robots has emerged, namely collaborative industrial robots (CIRs). The distinctive feature of CIRs from IRs is the functional ability to respond and interact with people, and thus perform joint technological operations. Despite a number of advantages of CIRs over IRs, there are problematic issues related to insufficient developments in the theoretical foundations of technological training of collaborative robotic technologies (CRTs) in production facilities that involve systematic and complexity. The above emphasises the lack of unified approaches to technological training of CRT, namely, the issues of distribution of tasks between humans and CIR in CRT, as well as the lack of approaches to determining the feasibility of using CRT in general. The above emphasises the lack of unified approaches to the technological preparation of CRT. This article highlights the proposed three-tiered approach to the implementation of the initial stages of CRT design, which comprehensively and systematically takes into account the essence of collaborative technologies and CIR. This approach systematically and comprehensively considers and resolves the issues of the possibility of using CRT in production, the distribution of tasks between humans and CIRs, and the definition of the type of human-CIR interaction. The proposed approach to systematic technological decision-making in solving the above problems as a problem of fuzzy multicriteria optimisation, which is solved with the integrated use of analytic hierarchy process (AHP) and fuzzy multicriteria selection of alternatives (FMSA) methods, is highlighted. An analysis of the available information sources on research and peculiarities of application of CIR in production is carried out, which indicates the relevance, importance and prospects for further development of collaborative robotics.

Keywords: industrial robot, collaborative robotics, automation, safety

Постановка проблеми

Сучасна промислова робототехніка є невід'ємною складовою автоматизованого виробництва, яке відповідає вимогам концепції Industry 4.0. Промислові роботи (ПР), які сьогодні використовуються на різногалузевих виробництвах, зарекомендували себе як надійне та ефективне технологічне обладнання, особливістю якого є можливість переналаштуватися під мінливі вимоги виробництв. Але існують технології і виробництва, де використання «класичних» ПР є неможливим, неефективним або небезпечним для людини через особливості виконання технологічного процесу. Вищевказана проблема призвела до появи нового напрямку промислової робототехніки, а саме колаборативної промислової робототехніки. На сьогодні

відокремлюють новий вид ПР, який призначений для спільної роботи або взаємодії з людиною, що називається колаборативний промисловий робот (КПР). Колаборативна робототехніка з кожним роком збільшує обсяги КПР на виробництвах у всьому світі [1], що пояснюється функціональними та апаратними можливостями останніх.

Не зважаючи на вищесказане, на сьогодні відсутні теоретичні основи технологічної підготовки колаборативних роботизованих технологій (КРТ), які б враховувала системність та комплексність. Існуючі напрацювання в «класичних» роботизованих технологіях можуть лише фрагментарно вирішити проблеми, які виникають при проектуванні КРТ.

Вищевказане формує ряд проблемних питань щодо технологічної підготовки КРТ, що особливо важливо на її початкових етапах. На сьогодні не існує єдиного підходу щодо розподілу завдань між людиною та КПР в КРТ, рівно як і не існує підходів щодо визначення доцільності використання КРТ в цілому.

Аналіз останніх джерел

Застосування КПР на сучасних виробництвах є одним із характерних проявів розвитку концепції 4-ої промислової революції, тобто Industry 4.0. Робота [2] розглядає застосування сучасних технологій, в тому числі і штучний інтелект, для підвищення ефективності застосування КПР на виробництвах. Вищевказане підкреслює широкий ареал застосування колаборативних технологій в різноманітних технічних та інженерних сферах, а також їх актуальність на сьогодні.

Роботи [3-6] висвітлюють теперішній стан колаборативної робототехніки у виробничій сфері та прогнозують її подальший розвиток у коротко- та довгострокову перспективу. В статтях акцентується увага на активному застосуванні колаборативних технологій у виробництвах на сьогодні, особливо у складальних виробництвах. Також автори зазначають збільшення обсягів застосування КПР з кожним роком у всьому світі. Останнє забезпечується стрімким розвитком мікропроцесорної техніки, технологій штучного інтелекту, програмного забезпечення тощо. Тому дослідники прогнозують подальший приріст обсягів виробництва та застосування КПР у різногалузевих виробництвах, що теоретично підвищить ефективність роботи та безпеку людей на виробництві завдяки специфіці функціональних можливостей КПР.

Статті [7-11] висвітлюють різноманітність застосування колаборативних технологій, а саме застосування КПР, у різних галузях сучасного виробництва. Наприклад, робота [7] вказує на можливість використання КПР у технологічних процесах пакування на складах поштових компаній, а також на їх ефективність та перспективу розвитку в даному напрямку.

Одна із «класичних» сфер застосування як ПР, так і КПР є автомобільна індустрія, яка висвітлюється у статті [8]. Стаття присвячена огляду можливостей використання ПР та КПР в автомобільній промисловості, яка на сьогоднішній день займає значну частину ринку, де використовується робототехніка. В даній роботі виконано огляд застосування КПР, який вказав, що складання, переміщення та зварювання на сьогодні є найбільш поширеними операціями, які виконують КПР на виробництвах. Також автори вбачають подальші перспективи розвитку колаборативних технологій в автомобільній індустрії.

Відомі випадки коли КПР застосовується у сфері виготовлення продуктів харчування, які висвітлюються в статті [9], що вказує на так би мовити функціональну гнучкість колаборативних технологій в цілому. У цій роботі досліджується вплив впровадження КПР у сферу громадського харчування на прикладі дослідження, розробленого для лінії виробничої системи громадського харчування. Автори запропонували узагальнену методологію для підтримки дослідження технічної та економічної доцільності впровадження такої технології, а також висвітлили майбутні перспективи розвитку в даному напрямку.

Робота [10] висвітлює проблемні питання, які виникають на етапі проектування автоматизованих гнучких ліній для складання виробів з використанням КПР. Автори вказують на важливість встановлення правильного розподілу завдань між людиною та КПР, щоб поєднати продуктивність роботи з гнучкістю людини. В даній роботі акцентується увага на спільній праці людини та КПР, а саме на проблемні питання, способи їх вирішення та перспективи в подальших розробках.

У статті [11] представлено огляд ролі людей і КПР на сучасних "розумних" виробництвах, їх зв'язок з базисами Industry 4.0 та прогресу, якого вони досягають у застосуванні відповідних технологій. У цій роботі автори дають визначення "розумних заводів" і "розумного виробництва" в контексті використання колаборативних технологій та визначення ролі людей і КПР. Виконано огляд окремих технологій, що застосовуються на "розумних заводах" та розглянуто майбутні перспективи розвитку даного напрямку.

Колаборація людини та КПР відіграє ключову роль у сучасній промисловості, підтримуючи розробку все більш прогресивних технологій на виробництвах. Але однією з перешкод щодо широкого застосування КРТ є питання безпеки. Робота [12] вказує на важливість забезпечення та дотримання безпеки в КРТ. В цьому огляді надається оновлена інформація про стандарти і підходи до впровадження, представлені в новітній літературі, щоб відобразити сучасний стан цієї важливої дослідницької теми. Автори висвітлюють складні питання і перспективи майбутнього розвитку безпеки КРТ, щоб надати рекомендації, які слід враховувати при розробці промислових систем, що використовують КПР.

Також існує ряд публікацій [13-18] щодо дослідження актуальних питань, які розглянуті в Україні, а саме: проблеми термінології колаборативної робототехніки, проблеми структурованості розуміння колаборативної робототехніки, проблеми безпеки КРТ, проблеми програмної складової в колаборативних технологіях, щодо розподілу задач між людиною та КПР на виробництві тощо.

Проведений стислий аналіз доступних інформаційних джерел підкреслює актуальність, важливість та перспективність досліджень в сфері колаборативної робототехніки в різногалузевих виробництвах, а також відсутність структурованих, системних напрацювань щодо первинних етапів проєктування КРТ.

Метою роботи є висвітлення нового підходу, який системно розглядає початкові етапи проєктування КРТ та може розглядатися як складова технологічної підготовки КРТ машино- та приладобудування.

Виклад основного матеріалу

Сучасні КРТ, які застосовуються на виробництві, передбачають постійну або фрагментарну взаємодію людини та КПП при виконанні технологічних операцій [15, 16, 19]. Співпраця між людиною і роботом (human-robot collaboration) зазвичай передбачає роботу без захисного огородження та інших захисних пристосувань, що кардинально відрізняє КРТ від «класичних» роботизованих технологій. Вищевказана відмінність КПП від ПР реалізується за допомогою апаратних та програмних технічних рішень, які забезпечують функціональні можливості КПП щодо реагування на зміну зовнішнього середовища та відпрацьовування закладених алгоритмів взаємодії з людиною. Тому спільні операції, які виконують люди і КПП, об'єднані в єдиному спільному робочому просторі (SW – shared workspace) (див. рис. 1), що визначається площею перетину робочого простору маніпуляційної системи КПП (RW – robot workspace) та робочого простору людини (WW – worker workspace) [19]. Вищевказане висвітлює нову роль людини як невід'ємної та обов'язкової складової КРТ, а її функціонування забезпечується як роботою КПП, так і активною участю людини.

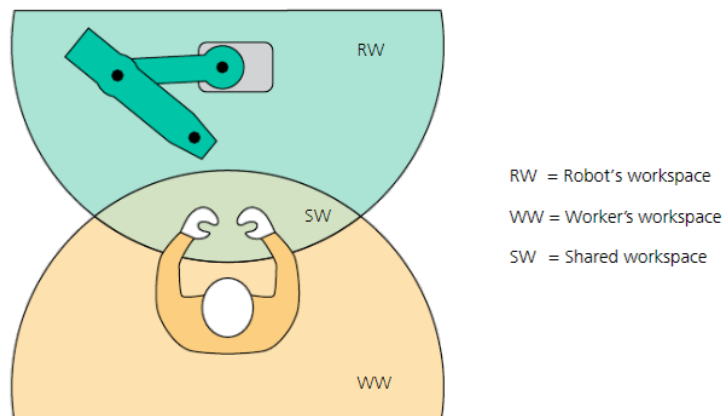

Рис. 1. Робочі простори людини та КПП [19]

В залежності від типу взаємодії людей та КПП з об'єктами на сьогодні існують наступні види взаємодії людина-КПП: coexistence, synchronized, cooperation та collaboration [20].

Вид взаємодії coexistence, або співіснування, передбачає таку організацію спільної роботи людини та КПП, коли вони працюють поруч один з одним, але не мають спільного робочого простору (SW).

Синхронізація (synchronized) передбачає роботу людини і КПП в спільному робочий просторі, де присутня тільки людина, або присутній тільки КПП в конкретний проміжок часу, або, простіше кажучи, робота в спільному робочому просторі виконується по черзі.

Співпраця (cooperation) передбачає такий вид взаємодії, коли людина та КПП виконують роботу в спільному робочому просторі, але не працюють одночасно над одним об'єктом.

Одночасна робота та/або контакт людини і КПП з одним об'єктом – це класичне представлення колаборації (collaboration) в КРТ [21].

На сьогодні найпоширенішими видами взаємодії людина-КПП є співіснування та синхронізація, які вважаються надійними, безпечними та ефективними з огляду на вимоги сучасної промисловості. Проте більш перспективними залишаються види взаємодії кооперація та колаборація, які є більш гнучкими, мають вищий рівень безпеки та апіорі ефективніші загалом [22].

На сьогодні одними з актуальних та невирішених питань колаборативної робототехніки є визначення можливості та доцільності застосування КПП на виробництві, розподіл завдань між людиною і КПП та визначення виду взаємодії людина-КПП. У даній статті автори продовжують розвиток попередніх досліджень та напрацювань щодо системного та комплексного вирішення вищевказаних проблемних питань [13-18]. Пропонований підхід реалізує початкові етапи проєктування КРТ, що комплексно враховує сутність колаборативних технологій, конструктивно-технологічні особливості КПП, конструктивно-технологічні властивості об'єктів виробництва тощо. Основою вищевказаного є процедура системного прийняття технологічних рішень при визначенні доцільності застосування КРТ як задачі нечіткої багатокритеріальної оптимізації, що розв'язується з комплексним використанням методів аналізу ієрархій (MAI) та нечіткого багатокритеріального вибору альтернатив (НБВА).

Метод аналізу ієрархій (MAI) – це математичний інструмент системного підходу до вирішення складних проблем прийняття рішень, який заснований на математиці та психології. Він являє собою точний

підхід для визначення кількісної оцінки ваги критеріїв прийняття рішень. Основне застосування методу полягає в підтримці прийнятті рішень за допомогою ієрархічної композиції та рейтингування альтернативних рішень. Рейтингування виконується за допомогою парних порівнянь локальних критеріїв окремими експертами [23].

НБВА передбачає використання системного підходу щодо структурування і вирішення комплексних проблем прийняття рішень і планування, що включають кінцеву множину критеріїв. Цінність даного методу полягає в підтримці осіб, які приймають рішення, що стикаються з такими комплексними задачами. Як правило, не існує єдиного оптимального рішення для таких проблем, і необхідно використовувати переваги осіб, які приймають рішення, для розрізнення або ранжування рішень [24].

Представлення пропонованого системного підходу у вигляді сегментованої піраміди (рис. 2) виникла на основі існуючого представлення структури автоматизованого виробництва ISA 95 [25].

Графічна інтерпретація пропонованого системного підходу представлена 3 рівнями:

1. Стратегічний рівень L1.
2. Тактичний рівень L2.1 та L2.2.
3. Виконавський рівень L3.

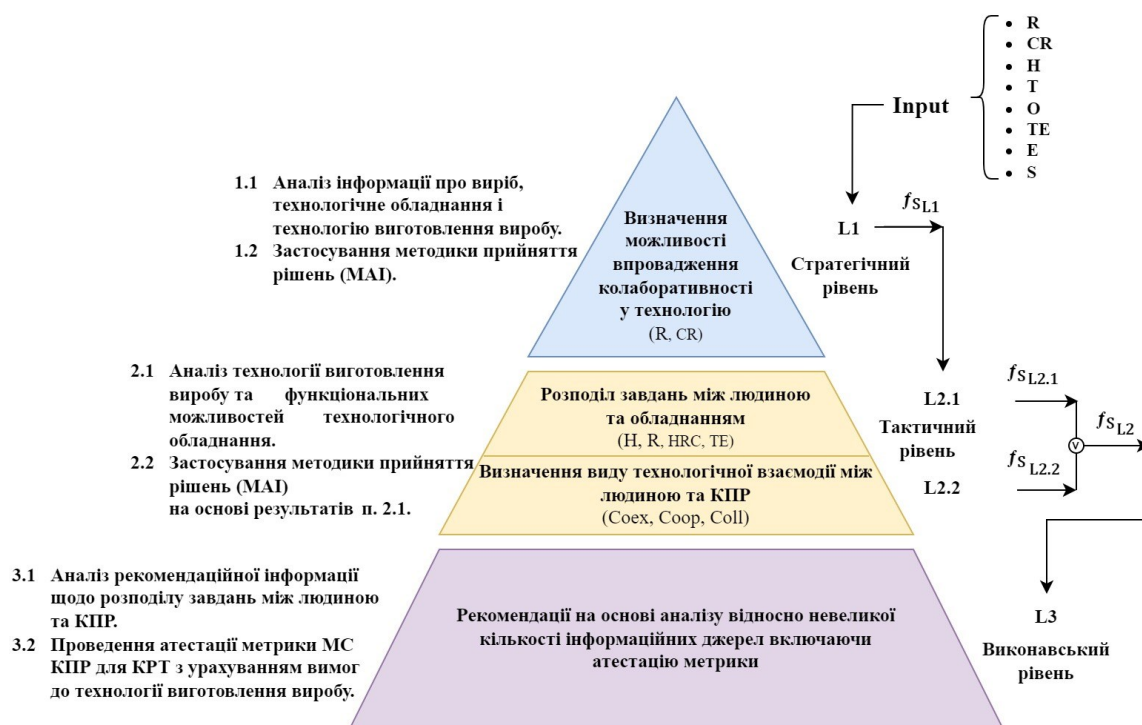

Рис. 2. Ілюстрація пропонованих рівнів взаємодії між людиною і КПП

Стратегічний рівень L1 передбачає визначення можливості впровадження КРТ у виробництво в цілому, що забезпечується аналізом вхідної інформації та застосування МАІ. Вхідна інформація вміщує дані про R – ПР, CR – КПП, H – людину, T – технологію, O – об'єкт, TE – технологічне обладнання, E – множину експертів для МАІ та S – множину локальних критеріїв прийняття рішень для МАІ. В даному випадку за допомогою експертних оцінок досліджуваної множини локальних критеріїв (S) приймається рішення про застосування «класичних» ПР (R), або КПП (CR) в тих чи інших технологіях.

Тактичний рівень поділяється на підрівні L2.1 та L2.2. На підрівні L2.1 визначається розподіл завдань між людиною та КПП за допомогою аналізу технології виготовлення виробу, технічних характеристик та функціональних можливостей технологічного обладнання. В результаті експертного анкетування за обраними критеріями для використання МАІ, де альтернативами вирішення поставленої задачі розподілу завдань в КРТ є людина (H), КПП (R), технологічне обладнання (TE) та взаємодія людина-робот (HRC).

На підрівні L2.2 визначається вид взаємодії між людиною та роботом. В даному випадку альтернативами вирішення поставленої задачі визначається видом взаємодії між людиною та роботом є співіснування (Coex), кооперація (Coop) та колаборація (Coll). Вищевказана отримана інформація з стратегічного рівня (L1) і тактичного рівня (L2.1 та L2.2) системно розглядає деякі основні питання, які виникають на початкових етапах проектування КРТ, наприклад, можливість провадження КРТ з розподілом завдань між людиною та КПП.

Найбільше досліджень та напрацювань як за кордоном, так і в Україні направлені на розв'язування задач виконавського рівня L3. Прикладом цього є напрацювання щодо визначення робочої зони ПР, яка досліджується оригінальним підходом атестації метрики маніпуляційної системи ПР [17], що може бути використана і для КПП. При цьому визначаються робочі зони ПР із збереженням орієнтації в просторі затискного пристрою з об'єктом маніпулювання, або без об'єкту за допомогою атестації метрики

маніпуляційної системи ПР. Отримана таким чином інформація дозволяє розробити рекомендації щодо застосування КПП разом з людиною в КРТ на виконавському рівні.

Описаний пропонований тривірневий підхід комплексно та системно відтворює послідовність виконання операцій на кожному з рівнів, їх залежності та очікувані результати на виході з кожного рівня.

Формалізоване представлення вищевказаного тривірневого підходу за рис. 2 на високому рівні абстрагування описує змістовну інформацію кожного із рівнів пропонованого підходу та послідовність їх виконання. Вказане формально представлено наступним чином:

$$\begin{array}{ccccccc} f : (\text{In}) & \rightarrow & \langle R, CR \rangle & \rightarrow & \langle CR^k \rangle & \rightarrow & \langle \text{Rec}, \text{AMect} \rangle \\ \uparrow & & \uparrow & & \uparrow & & \\ f_{S_{L1}} & & f_{S_{L2}} & & f_{S_{L3}} & & \end{array}, \quad (1)$$

В даному випадку Input – це вхідна інформація про ПР (R), КПП (CR), людину (H), об'єкт (O), технологічне обладнання (TE), технологію виготовлення продукції (T), множину експертів (E) та множину локальних критеріїв прийняття рішень (S):

$$(\text{In}) = (R, CR, H, O, TE, T, E, S), \quad (2)$$

Ці дані використовуються як основа для прийняття рішень за допомогою МАІ та оцінок експертів щодо можливості застосування КРТ в конкретній роботизованій технології. Альтернативи для поставленої задачі визначення можливості впровадження КРТ у виробництво це R – ПР та CR – КПП у формалізованому представленні (1).

Результатом виконання функції прийняття рішень на першому рівні $f_{S_{L1}}$ є упорядкована множина нечітких оцінок щодо переваг R та CR: тобто $\langle R, CR \rangle$. У випадку, коли нечітка оцінка має пріоритет щодо R, то виконуються відомі підходи та методики проектування/синтезу «класичних» роботизованих технологій, наприклад [26]. Якщо пріоритет має CR, тоді виконується перехід до рівня. Математичною основою реалізації рівня L1, тобто $f_{S_{L1}}$, є вищезгадані методи МАІ та НБВА. При цьому передбачено використання інформації або від одного експерта, або від їх кінцевої множини E. Останнє саме і передбачає використання НБВА.

Тактичний рівень, тобто рівень L2, системних технологічних рішень пропонується представити двома підрівнями L2.1 та L2.2, кожен з яких характеризується змістом та розв'язуванням кінцевої множини задач. Змістом підрівня L2.1 є визначення пріоритетів при розподілі завдань між людиною та обладнанням, що визначається на множині (H, R, HCR, TE). Вказані пріоритети є вхідними даними для визначення виду технологічної взаємодії між людиною та КПП. Тобто визначається нечітка оцінка між видами колаборації з наданням пріоритетів одному з них, що може бути представлено нижче наведеним кортежем:

$$\langle CR^k | k \in (\text{Coex}, \text{Coop}, \text{Coll}) \rangle. \quad (3)$$

Змістом рівня L3 є узагальнення існуючих напрацювань, наприклад, [1-20] щодо випрацювання відповідних рекомендацій для виконання та розв'язування задач цього виконавського рівня.

Системність та комплексність пропонованого тривірневого підходу забезпечується в тому числі визначеною послідовністю процедур $f_{S_{L1}}$, $f_{S_{L2}}$ та $f_{S_{L3}}$, що загалом визначається нижче наведеним кортежем:

$$f = \langle f_{S_{L1}}, f_{S_{L2}}, f_{S_{L3}} \rangle, \quad (4)$$

Дана упорядкована послідовність не заперечує тривірневому пірамідальному представленню пропонованого підходу та системно доповнює загальну картину системності. Кожен із елементів кортежу в (4) може трактуватись як такий, що системно описує відповідні функції системних технологічних рішень на кожному із рівнів пропонованого підходу.

Таким чином розкриття сутності та залежностей для кожного з технологічних функцій $f_{S_{L1}}$, $f_{S_{L2}}$ та $f_{S_{L3}}$ є науково-методичним обґрунтуванням початкових етапів технологічної підготовки КРТ як невід'ємної складової автоматизованої системи технологічної підготовки КРТ. Саме останнє автори розглядають як перспективний напрямок наукових досліджень.

Описаний тривірневий підхід можна трактувати як такий, що на певному рівні абстрагування комплексно та системно дозволяє розв'язувати ряд проблемних задач на початкових етапах проектування технологічної підготовки КРТ, що передбачає визначення можливості впровадження КРТ у виробництво, розподіл завдань між людиною, обладнанням, КПП або взаємодія людини та КПП та визначення виду взаємодії між людиною та КПП. В даному варіанті прийняття технологічних рішень базується на експертних оцінках при застосуванні МАІ, що дає нечітку оцінку в комплексних питаннях, на які на разі одностайних рішень та відповідей не існує не тільки у дослідників з України, але й у дослідників всього світу.

Вищевказане акцентує актуальність та перспективність подібних досліджень та науково-практичну важливість отримуваних напрацювань в сфері такої відносно молоді галузі промислової робототехніки, якою є колаборативна робототехніка.

Висновки

В роботі проведено стислий аналіз доступних інформаційних джерел щодо застосування колаборативної робототехніки та її проблемних науково-виробничих питань, який вказав на актуальність, важливість та перспективність КРТ.

На основі вищевказаного аналізу інформаційних джерел попередніх досліджень і напрацювань авторами цієї статті запропоновано тривірневий підхід реалізації початкових етапів проєктування КРТ машино- та приладобудування, що комплексно враховує сутність колаборативних технологій, конструктивно-технологічні особливості КТР, конструктивно-технологічні властивості об'єктів виробництва. Даний підхід системно та комплексно розглядає та вирішує питання можливості застосування КТР на виробництві, розподілу завдань між людиною та КТР, визначення виду взаємодії людина-КТР тощо.

Висвітлено пропонуваній підхід щодо системного прийняття технологічних рішень при формалізації вирішенні таких важливих для колаборативної робототехніки проблем як задачі нечіткої багатокритеріальної оптимізації, що розв'язується з комплексним використанням методів аналізу ієрархій (МАІ) та нечіткого багатокритеріального вибору альтернатив (НБВА).

Вищевказане має особливу цінність в контексті того, що розглядається авторами як основна, або базова інформація, яка використовується на початкових етапах проєктування КРТ і тому є необхідною складовою технологічної підготовки роботизованих механоскладальних виробництв машино- та приладобудування.

Література

1. The International Federation of Robotics. Market presentation World Robotics – 2022. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ifr.org/freedownloads/>
2. Aydin Azizi, "Applications of Artificial Intelligence Techniques to Enhance Sustainability of Industry 4.0: Design of an Artificial Neural Network Model as Dynamic Behavior Optimizer of Robotic Arms", Complexity, vol. 2020, Article ID 8564140, 10 pages, 2020. – DOI: <https://doi.org/10.1155/2020/8564140>
3. Grau, M. Indri, L. Lo Bello and T. Sauter, "Robots in Industry: The Past, Present, and Future of a Growing Collaboration With Humans," in IEEE Industrial Electronics Magazine, vol. 15, no. 1, pp. 50-61, March 2021, . – DOI: <https://doi.org/10.1109/MIE.2020.3008136>.
4. Кирилович В.А., Кравчук А.Р. Парадигма розвитку роботизованих колаборативних технологій. Тези доповідей XIII Міжнародної науково-технічної конференції "Інформаційно-комп'ютерні технології - 2023", 30-31 березня 2023 року. Житомир: «Житомирська політехніка», 2023. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/06/198.pdf>
5. K. H. Tantawi, A. Sokolov and O. Tantawi, "Advances in Industrial Robotics: From Industry 3.0 Automation to Industry 4.0 Collaboration," 2019 4th Technology Innovation Management and Engineering Science International Conference (TIMES-iCON), Bangkok, Thailand, 2019, pp. 1-4, – DOI: <https://doi.org/10.1109/TIMES-iCON47539.2019.9024658>.
6. Li Liu, Fu Guo, Zishuai Zou & Vincent G. Duffy (2022) Application, Development and Future Opportunities of Collaborative Robots (Cobots) in Manufacturing: A Literature Review, International Journal of Human-Computer Interaction, – DOI: <https://doi.org/10.1080/10447318.2022.2041907>
7. Vismanis O, Arents J, Freivalds K, Ahluwalia V, Ozols K. Robotic System for Post Office Package Handling. Applied Sciences. 2023; 13(13):7643. – DOI: <https://doi.org/10.3390/app13137643>
8. Michal Bartoš, Vladimír Bulej, Martin Bohušik, Ján Stanček, Vitalii Ivanov, Peter Macek, An overview of robot applications in automotive industry, Transportation Research Procedia, Volume 55, 2021, Pages 837-844, ISSN 2352-1465, – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.trpro.2021.07.052>.
9. R. Accorsi, A. Tufano, A. Gallo, F.G. Galizia, G. Cocchi, M. Ronzoni, A. Abbate, R. Manzini, An application of collaborative robots in a food production facility, Procedia Manufacturing, Volume 38, 2019, Pages 341-348, ISSN 2351-9789, – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2020.01.044>.
10. Michela Dalle Mura, Gino Dini, Designing assembly lines with humans and collaborative robots: A genetic approach, CIRP Annals, Volume 68, Issue 1, 2019, Pages 1-4, ISSN 0007-8506, – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cirp.2019.04.006>.
11. Evjemo, L.D., Gjerstad, T., Grøtli, E.I. et al. Trends in Smart Manufacturing: Role of Humans and Industrial Robots in Smart Factories. Curr Robot Rep 1, 35–41 (2020). – DOI: <https://doi.org/10.1007/s43154-020-00006-5>
12. Li, W., Hu, Y., Zhou, Y. et al. Safe human–robot collaboration for industrial settings: a survey. J Intell Manuf (2023). – DOI: <https://doi.org/10.1007/s10845-023-02159-4>
13. Кирилович В.А., Мельничук П.П., Кравчук А.Р., Яновський В.А. Термінологічний та змістовний аспекти колаборативної робототехніки: аналіз та рекомендації. Державний університет "Житомирська політехніка". Технічна інженерія. 2022. №2 (90). С. 13-22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ten.ztu.edu.ua/article/view/268008>
14. Kyrylovych V.A., Kravchuk A.R., Dimitrov L.V., Melnychuk P.P., Mohelnyska L.F. System and Structural Approach to Interaction of Components in Collaborative Flexible Production Systems. Proceedings of the Technical University of Sofia. Vol. 72, No. 3, 2022. P. 10-14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://proceedings.tu-sofia.bg/>

15. В.А. Кирилович, А.Р. Кравчук, Проблеми промислової колаборативної робототехніки в гнучких механоскладальних виробництвах. Тези Всеукраїнської науково-практичної on-line конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених, присвяченої Дню науки 16–20, 26 травня 2022 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://conf.ztu.edu.ua/konferentsiya-prysvyachena-dnyu-nauky-16-20-26-travnya-2022-r/>

16. Кирилович В.А., Кравчук А.Р., «Проблеми розподілу завдань між людиною та роботом у колаборативних механоскладальних технологіях», тези конференції, Тези Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених, присвяченої Дню науки, 15, 26 травня 2023 року. Житомир : "Житомирська політехніка", 2023. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/06/3-tendentsiyi-rozvytku-tekhnologiy-v-avtomatyzatsiyi.pdf>

17. Kyrylovych, V., Kravchuk, A., Melnychuk, P., Mohelnyska, L. (2021). Automated Attestation of Metrics for Industrial Robots' Manipulation Systems. In: Tonkonogyi, V., et al. Advanced Manufacturing Processes II . InterPartner 2020. Lecture Notes in Mechanical Engineering. Springer, Cham. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-68014-5_79

18. Кравчук, А. Р. Аналіз мовної складової в програмних продуктах колаборативної робототехніки для вирішення технологічних завдань. Технічна інженерія, (2023). (1(91)), 50–56. – DOI: [https://doi.org/10.26642/ten-2023-1\(91\)-50-56](https://doi.org/10.26642/ten-2023-1(91)-50-56)

19. Wilhelm Bauer, Manfred Bender, Martin Braun, Peter Rally, Oliver Scholtz, Lightweight robots in manual assembly – best to start simply! Examining companies' initial experiences with lightweight robots. (2016). [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://www.researchgate.net/publication/327744724_Lightweight_robots_in_manual_assembly_-_best_to_start_simply_Examining_companies'_initial_experiences_with_lightweight_robots

20. The International Federation of Robotics. Positioning Paper. Demystifying Collaborative Industrial Robots 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://web.archive.org/web/20190823143255/https://ifr.org/downloads/papers/IFR_Demystifying_Collaborative_Robots.pdf

21. Yamaguchi, K., Inaba, K. (2023). Intelligent and Collaborative Robots. In: Nof, S.Y. (eds) Springer Handbook of Automation. Springer Handbooks. Springer, Cham. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-96729-1_15

22. Dong, J., Kang, D., Nam, SW. (2023). Development of Interactive Teaching Device for Difficult Teaching of Collaborative Robot. In: Stephanidis, C., Antona, M., Ntoa, S., Salvendy, G. (eds) HCI International 2023 Posters. HCII 2023. Communications in Computer and Information Science, vol 1834. Springer, Cham. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-35998-9_8

23. Saaty, Thomas L. Decision Making for Leaders: The Analytical Hierarchy Process for Decisions in a Complex World (1982). Belmont, California: Wadsworth. ISBN 0-534-97959-9; Paperback, Pittsburgh: RWS. ISBN 0-9620317-0-4. «Focuses on practical application of the AHP; briefly covers theory.»

24. Steuer R.E. Multiple Criteria Optimization: Theory, Computations, and Application. — NewYork: John Wiley & Sons, Inc., 1986.

25. Edwin Mauricio, Martinez,Pedro Ponce, Israel Macias, Arturo Molina, “Automation Pyramid as Constructor for a Complete Digital Twin, Case Study: A Didactic Manufacturing System”, Sensors, Volume 21, Issue 14, 7 July 2021, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mdpi.com/1424-8220/21/14/4656/html>

26. Кирилович В.А. Автоматизований синтез роботизованих механоскладальних технологій: автореф. дис. д-ра. техн. наук: 05.02.08 – «Технологія машинобудування». В.А. Кирилович. — Київ, 2015. — 48 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rada.kpi.ua/files/aref_Kyrylovych_V.A.pdf

References

1. The International Federation of Robotics. Market presentation World Robotics – 2022. [[Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ifr.org/freedownloads/>

2. Aydin Azizi, "Applications of Artificial Intelligence Techniques to Enhance Sustainability of Industry 4.0: Design of an Artificial Neural Network Model as Dynamic Behavior Optimizer of Robotic Arms", Complexity, vol. 2020, Article ID 8564140, 10 pages, 2020. – DOI: <https://doi.org/10.1155/2020/8564140>

3. Grau, M. Indri, L. Lo Bello and T. Sauter, "Robots in Industry: The Past, Present, and Future of a Growing Collaboration With Humans," in IEEE Industrial Electronics Magazine, vol. 15, no. 1, pp. 50–61, March 2021, . – DOI: <https://doi.org/10.1109/MIE.2020.3008136>.

4. Kyrylovych V.A., Kravchuk A.R. Paradyhma rozvytku robotyzovanykh kolaboratyvnykh tekhnologiy. Tezy dopovidei KhIII Mizhnarodnoi naukovo-tekhnichnoi konferentsii "Informatsiino-kompiuterni tekhnologii - 2023", 30-31 bereznia 2023 roku. Zhytomyr: «Zhytomyrska politehnika», 2023. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/06/198.pdf>

5. K. H. Tantawi, A. Sokolov and O. Tantawi, "Advances in Industrial Robotics: From Industry 3.0 Automation to Industry 4.0 Collaboration," 2019 4th Technology Innovation Management and Engineering Science International Conference (TIMES-iCON), Bangkok, Thailand, 2019, pp. 1–4, – DOI: <https://doi.org/10.1109/TIMES-iCON47539.2019.9024658>.

6. Li Liu, Fu Guo, Zishuai Zou & Vincent G. Duffy (2022) Application, Development and Future Opportunities of Collaborative Robots (Cobots) in Manufacturing: A Literature Review, International Journal of Human–Computer Interaction, – DOI: <https://doi.org/10.1080/10447318.2022.2041907>

7. Vismanis O, Arents J, Freivalds K, Ahluwalia V, Ozols K. Robotic System for Post Office Package Handling. Applied Sciences. 2023; 13(13):7643. – DOI: <https://doi.org/10.3390/app13137643>

8. Michal Bartoš, Vladimír Bulej, Martin Bohušik, Ján Stanček, Vitalii Ivanov, Peter Macek, An overview of robot applications in automotive industry, Transportation Research Procedia, Volume 55, 2021, Pages 837–844, ISSN 2352-1465, – DOI:

<https://doi.org/10.1016/j.trpro.2021.07.052>.

9. R. Accorsi, A. Tufano, A. Gallo, F.G. Galizia, G. Cocchi, M. Ronzoni, A. Abbate, R. Manzini, An application of collaborative robots in a food production facility, *Procedia Manufacturing*, Volume 38, 2019, Pages 341-348, ISSN 2351-9789, – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2020.01.044>.

10. Michela Dalle Mura, Gino Dini, Designing assembly lines with humans and collaborative robots: A genetic approach, *CIRP Annals*, Volume 68, Issue 1, 2019, Pages 1-4, ISSN 0007-8506, – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cirp.2019.04.006>.

11. Evjemo, L.D., Gjerstad, T., Grøtli, E.I. et al. Trends in Smart Manufacturing: Role of Humans and Industrial Robots in Smart Factories. *Curr Robot Rep* 1, 35–41 (2020). – DOI: <https://doi.org/10.1007/s43154-020-00006-5>

12. Li, W., Hu, Y., Zhou, Y. et al. Safe human–robot collaboration for industrial settings: a survey. *J Intell Manuf* (2023). – DOI: <https://doi.org/10.1007/s10845-023-02159-4>

13. Kyrylovych V.A., Melnychuk P.P., Kravchuk A.R., Yanovskiy V.A. Terminologichnyi ta zmistovnyi aspekty kolaboratyvnoi robototekhniki: analiz ta rekomendatsii. *Derzhavnyi universytet "Zhytomyrska politekhnika". Tekhnichna inzheneriia*. 2022. №2 (90). S. 13-22. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ten.ztu.edu.ua/article/view/268008>

14. Kyrylovych V.A., Kravchuk A.R., Dimitrov L.V., Melnychuk P.P., Mohelnyska L.F. System and Structural Approach to Interaction of Components in Collaborative Flexible Production Systems. *Proceedings of the Technical University of Sofia*. Vol. 72, No. 3, 2022. P. 10-14. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://proceedings.tu-sofia.bg/>

15. V.A. Kyrylovych, A.R. Kravchuk, Problemy promyslovoi kolaboratyvnoi robototekhniki v hnuchkykh mekhanoskladalnykh vyrobnystvakh. Tezy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi on-line konferentsii zdobuvachiv vyshchoi osvity i molodykh uchenykh, prysviachenoï Dniu nauky 16–20, 26 travnia 2022 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://conf.ztu.edu.ua/konferentsiya-prysvyachena-dnyu-nauky-16-20-26-travnja-2022-r/>

16. Kyrylovych V.A., Kravchuk A.R., «Problemy rozpodilu zavdan mizh liudynoiu ta robotom u kolaboratyvnykh mekhanoskladalnykh tekhnolohiiakh», tezy konferentsii, Tezy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi onlain-konferentsii zdobuvachiv vyshchoi osvity i molodykh uchenykh, prysviachenoï Dniu nauky, 15, 26 travnia 2023 roku. Zhytomyr : "Zhytomyrska politekhnika", 2023. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/06/3-tendentsiyi-rozvytku-tekhnohiiy-v-avtomatyzatsiyi.pdf>

17. Kyrylovych, V., Kravchuk, A., Melnychuk, P., Mohelnyska, L. (2021). Automated Attestation of Metrics for Industrial Robots' Manipulation Systems. In: Tonkonogiy, V., et al. *Advanced Manufacturing Processes II*. InterPartner 2020. Lecture Notes in Mechanical Engineering. Springer, Cham. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-68014-5_79

18. Kravchuk, A. R. Analiz movnoi skladovoi v prohramnykh produktakh kolaboratyvnoi robototekhniki dlia vyrishennia tekhnologichnykh zavdan. *Tekhnichna inzheneriia*, (2023). (1(91)), 50–56. – DOI: [https://doi.org/10.26642/ten-2023-1\(91\)-50-56](https://doi.org/10.26642/ten-2023-1(91)-50-56)

19. Wilhelm Bauer, Manfred Bender, Martin Braun, Peter Rally, Oliver Scholtz, Lightweight robots in manual assembly – best to start simply! Examining companies' initial experiences with lightweight robots. (2016). [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.researchgate.net/publication/327744724_Lightweight_robots_in_manual_assembly_-_best_to_start_simply_Examining_companies'_initial_experiences_with_lightweight_robots

20. The International Federation of Robotics. Positioning Paper. Demystifying Collaborative Industrial Robots 2018 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://web.archive.org/web/20190823143255/https://ifr.org/downloads/papers/IFR_Demystifying_Collaborative_Robots.pdf

21. Yamaguchi, K., Inaba, K. (2023). Intelligent and Collaborative Robots. In: Nof, S.Y. (eds) *Springer Handbook of Automation*. Springer Handbooks. Springer, Cham. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-96729-1_15

22. Dong, J., Kang, D., Nam, SW. (2023). Development of Interactive Teaching Device for Difficult Teaching of Collaborative Robot. In: Stephanidis, C., Antona, M., Ntoa, S., Salvendy, G. (eds) *HCI International 2023 Posters*. HCII 2023. Communications in Computer and Information Science, vol 1834. Springer, Cham. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-35998-9_8

23. Saaty, Thomas L. *Decision Making for Leaders: The Analytical Hierarchy Process for Decisions in a Complex World* (1982). Belmont, California: Wadsworth. ISBN 0-534-97959-9; Paperback, Pittsburgh: RWS. ISBN 0-9620317-0-4. «Focuses on practical application of the AHP; briefly covers theory.»

24. Steuer R.E. *Multiple Criteria Optimization: Theory, Computations, and Application*. — NewYork: John Wiley & Sons, Inc., 1986.

25. Edwin Mauricio, Martinez, Pedro Ponce, Israel Macias, Arturo Molina, "Automation Pyramid as Constructor for a Complete Digital Twin, Case Study: A Didactic Manufacturing System", *Sensors*, Volume 21, Issue 14, 7 July 2021, [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.mdpi.com/1424-8220/21/14/4656/htm>

26. Kyrylovych V.A. Avtomatyzovanyi syntez robotyzovanykh mekhanoskladalnykh tekhnolohii: avtoref. dys. d-ra. tekhn. nauk: 05.02.08 – «Tekhnolohiia mashynobuduvannia». V.A. Kyrylovych. — Kyiv, 2015. — 48 s. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://rada.kpi.ua/files/aref_Kyrylovych_V.A.pdf

КУТІН ВАСИЛЬ

Вінницький національний технічний університет

ORCID ID: [0000-0002-2438-7065](https://orcid.org/0000-0002-2438-7065)e-mail: vmkytin@gmail.com**КУТІНА МАРІНА**

Вінницький національний технічний університет

ORCID ID: [0000-0001-7185-6795](https://orcid.org/0000-0001-7185-6795)e-mail: mkytina@gmail.com**КОВАЛЬОВ АРТЕМ**

Вінницький національний технічний університет

ORCID ID: [0000-0002-2212-7577](https://orcid.org/0000-0002-2212-7577)e-mail: covalloartem@gmail.com**РОМАНЮК МИКОЛА**ORCID: [0000-0002-1039-1004](https://orcid.org/0000-0002-1039-1004)e-mail: m.romaniuk@lutsk-ntu.com.ua

ВИЗНАЧЕННЯ ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИК ОДНОФАЗНИХ ЗАМИКАНЬ НА ЗЕМЛЮ РОЗПОДІЛЬЧИХ МЕРЕЖАХ НАПРУГОЮ 6-35 КВ

Анотація. Аналіз статистичних даних показав, що основними причинами виникнення однофазних замикань на землю (ОЗЗ) в мережах з повітряними лініями електропередачі є зовнішні збурюючі дії: перекриття ізоляції, розрив ізоляторів, оплавлення механічних елементів, обриву провідників, падіння опор, ожеледиця, допущення обслуговуючим персоналом технологічних порушень. Кабельні мережі пошкоджуються через порушення їх механічної стійкості і внаслідок старіння між фаз та поясної ізоляції. В роботі виконано класифікацію ОЗЗ. Досліджені параметри ланцюга ОЗЗ в електричній мережі, двигунах, трансформаторах, умови стійкості ОЗЗ.

Ключові слова: розподільча мережа, пошкодження ізоляції, електрична дуга.

KUTIN Vasyi, KUTINA Maryna, KOVALYOV Artem, ROMANIUK Mykola

Vinnytsia National Technical University

DETERMINATION OF THE CAUSES AND CHARACTERISTICS OF SINGLE-PHASE GROUND CIRCUITS IN DISTRIBUTION NETWORKS WITH A VOLTAGE OF 6-35 KV

Abstract. The analysis of statistical data showed that the most common type of damage to distribution networks is single-phase earth faults, which account for 80% of all types of damage. The main cause of earth faults is the formation of shunt connections between the current-conducting part and the earth. The reason for their occurrence is external factors: lightning overlapping insulation, overlapping insulation with tree branches, ice, wind load, vibration of networks, burning of wooden supports, damage to supports by various mechanisms. Cable networks are damaged due to a violation of their mechanical stability and due to the aging of the insulation between the phases and the belt insulation. In the work, the classification of single-phase earth faults is performed. In general, the whole variety of single-phase earth faults can be divided into two groups - non-arcing and arcing. An accurate mathematical description of the processes of single-phase earth faults accompanied by an electric arc is a significant difficulty due to the fact that the electrical resistance of a steadily burning arc is a non-linear function of the current flowing through it. A. M. Lyapunov's stability theory was used to find out the conditions of arc stability during a single-phase earth fault. The grid replacement scheme for single-phase arcing to the ground is constructed. It was determined that the arc is formed under the action of two currents: from the discharge of the capacity of the small circuit (free current) and from the EMF source of the large circuit (forced current). Since the nature of the transition process is mainly determined by the free component, its analysis was carried out. It was determined that it is extremely important for practical purposes to acquire quantitative values not only of resistance, but also of the duration of existence of self-eliminating circuits.

The parameters of the single-phase ground fault circuit in the electrical network, motors, transformers, the stability conditions of single-phase ground faults have been investigated.

Key words: distribution network, insulation damage, electric arc.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Досвід експлуатації розподільних мереж (РМ) напругою 6-35 кВ [1,2] вказує на існування проблеми забезпечення необхідного рівня надійності і безпеки експлуатації обладнання цих мереж. Найбільш поширеним видом пошкодження РМ є ОЗЗ, які складають 60-80 % від усіх видів пошкоджень. Основною причиною виникнення замикань на землю є утворення шунтувальних зв'язків між струмопровідною частиною і землею. Причиною їх виникнення є зовнішні чинники: грозові перекриття ізоляції, перекриття ізоляції вітками дерев, ожеледь, навантаження від вітру, вібрація мереж, загоряння дерев'яних опор, пошкодження опор різними механізмами і т.п.

З даних, приведених в [1-4], витікає, що найбільш ушкоджуваними елементами електроустановок незалежно від їх призначення є повітряні і кабельні лінії. Найчастіше ушкоджуються при цьому дроти, ізолятори і кабельні муфти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Пошкодження стаціонарних кабельних ліній (КЛ) в мережах в містах, на заводах і шахтах

обумовлені в основному природним старінням ізоляції кабелів, механічними пошкодженнями при виробництві земляних робіт, невчасним (особливо в мережах на шахтах) проведенням профілактичних обслуговувань і в окремих випадках - недостатньою якістю монтажу з'єднувальних і кінцевих муфт (табл. 1.).

Таблиця 1

Основні причини пошкоджуваності повітряних і кабельних ліній напругою 6 -10 кВ

Причини пошкодження	Пошкоджуваність %
Природне старіння ізоляції	27,3
Недосконалість конструкції	16,6
Низька якість монтажу	5,3
Низький рівень експлуатації	6,1
Атмосферно-кліматичні дії	19,6
Сторонні дії (пошкодження механізмами, накиди, замикання птахами, низові пожежі і т. д.)	25,1

Самий низький рівень надійності мають електроустановки, що експлуатуються на відкритих гірничих розробках, що обумовлене їх високою мобільністю і надзвичайно складними умовами експлуатації: дією на електричні мережі і електроустаткування ударних хвиль при веденні вибухових робіт, підвищеною забрудненістю повітря пилом, зокрема струмопровідним наїздом транспортних засобів на відкрито прокладені кабелі, зачіпанням механізмами проводів ПЛ і тому подібне.

У розподільних мережах сільськогосподарського призначення, як правило, відсутні технічні засоби автоматичного контролю обриву дроту, тому лінії в неповнофазному режимі можуть працювати декілька годин. При цьому на стороні нижчої напруги трансформаторів, що живляться від пошкодженої лінії, спотворюються між фазна напруга і споживачі переходять в несиметричний режим роботи, небезпечний з точки зору перегріву обмоток [5]

Пошкодження розподільних мереж на шахтах виявляються в основному у вигляді ОЗЗ. Оскільки селективний захист від замикань на землю в цих мережах діє, як правило, «на сигнал», то час існування ОЗЗ допускається до 6 год. Як приклад, час існування ОЗЗ за рік на шахті склав 26 год [6]. При цьому створюється небезпека загоряння кабелів і зв'язаних з ними елементів кріплення гірничих вироблень.

Великого економічного збитку завдають однофазні пошкодження, зокрема ОЗЗ, в кар'єрних електроустановках. Підраховано, що на вугільних розрізах із-за відключень електроенергії захистами від ОЗЗ кожен екскаватор простоє в середньому 20-29 год в рік, не додаючи при цьому гірничої маси в об'ємі 3500 - 5000 м³.

Пожежі в кабельних каналах від ОЗЗ приводили до порушень технології виробництва на заводах [7]. У літературі наводиться також безліч прикладів різних аварій від ОЗЗ практично по всіх галузях народного господарства.

На долю електроустановок напругою 6-10 кВ доводиться значна частина електротравм, особливо з важким і смертельним результатами. При цьому більше 80 % електротравм пов'язано з безпосереднім дотиком до струмоведучої частини і лише 3-10% дотиком до корпусів електроустаткування у момент існування ОЗЗ [8]. Отже, існує необхідність провести дослідження електричних характеристик ОЗЗ незалежно від призначення електроустановок для обмеження виникаючих перенапруг та часу їх існування.

Мета роботи. Підвищення рівня надійності та безпеки експлуатації РМ шляхом визначення електричних параметрів ОЗЗ, що виникають в електроустановках

Виклад основного матеріалу

Електричні характеристики однофазних пошкоджень електроустановок з ізольованою нейтраллю напругою 6—10 кВ не залежать від конкретного призначення електроустановок все різноманіття ОЗЗ можна розділити на дві групи— бездугові і дугові (рис. 1.).

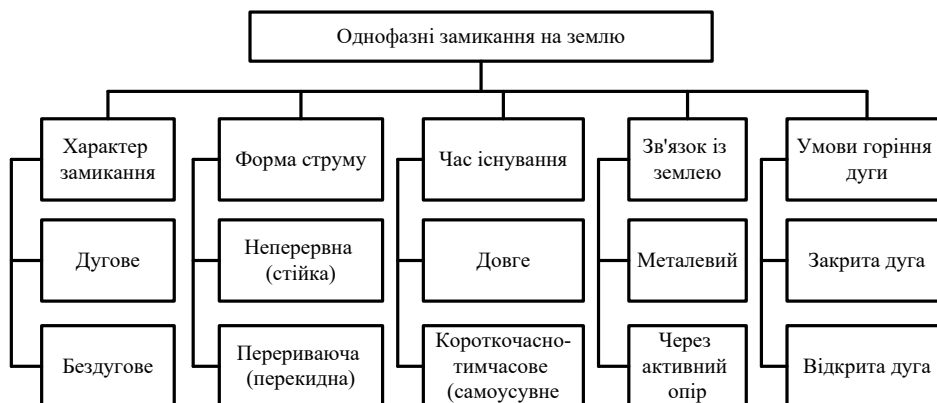

Рис. 1. Класифікація ОЗЗ в залежності від умов виникнення і наступного існування

Бездугове замикання має місце при виникненні надійного гальванічного зв'язку пошкодженої фази із землею. Якщо відбувається гальванічний зв'язок пошкодженої фази із заземленим корпусом електроустановки, то таке замикання називають ОЗЗ на корпус або «металевим» ОЗЗ. Зв'язок фази із землею через неметалічні предмети (наприклад, через дерев'яну траверсу або стійку опори, гілки дерев, пересувні механізми на гумовому ходу, при падінні дроту на сухий ґрунт і т. п.) відносять до ОЗЗ через ланцюг (контур) з активним опором $R_{\text{в}}$. Опір $R_{\text{в}}$ включає послідовно сполучені опори елементу, що контактує з фазою R_k , і опір розтіканню струму замикання в землі R_p .

Форма кривої струму бездугового ОЗЗ істотно залежить від $R_{\text{в}}$. При металевих ОЗЗ на основну гармоніку струму 50 Гц накладаються високочастотний струм власної частоти контура замикання і вищі гармоніки джерел напруги (рис. 2, а). Наявність в ланцюзі замикання активного опору різко знижує вплив струму власної частоти на основну гармоніку струму (рис. (2, б).

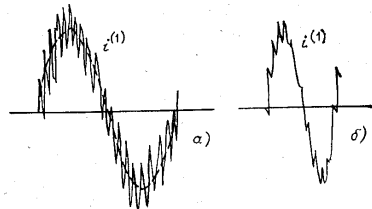

Рис. 2. Форма струму бездугового металевих ОЗЗ (а) і при замиканні через активний опір (б)

У відкритих коротких (завдовжки порядку 1 см) дугах при значній ємності провідників мережі, що обумовлює значення ємнісного струму металевих ОЗЗ в межах 10—20 А, форма кривої струму дуги переривиста, «переміжна» (рис. 3). Гасіння дуги відбувається, як правило, під час переходу через нуль струму власних коливань. Збудження дуги відбувається унаслідок пробоя проміжку під час відновлення напруги на ній до першого максимуму. При струмах 3—5 А може відбутися затухання дуги, тобто ОЗЗ «самоусувається». Збільшення струму в дузі до 10 А і вище знижує вірогідність самоусування замикання, і переміжна дуга може горіти тривало. Горіння дуги ОЗЗ в кабелях також має «переміжний» характер. Особливістю дуги при цьому є порівняно невелика і стабільна напруга запалення, тому дуга може горіти довго, а вірогідність її самоусування невисока, 3.а)

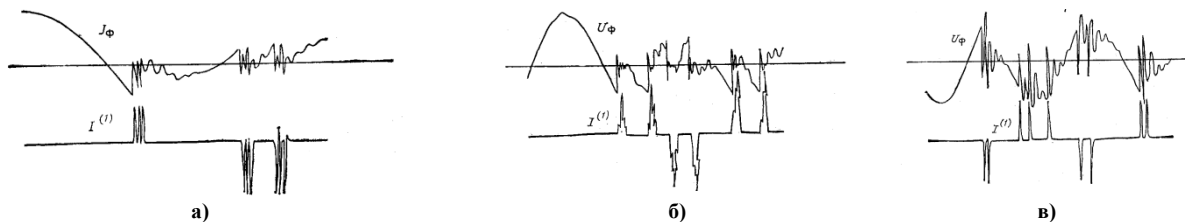

Рис. 3. – Форма струму при перекидному дуговому ОЗЗ:
а) в повітрі; б) в розігрітому каналі ізоляції кабелю; в) «в нерозігрітому» каналі ізоляції кабелю.

У довгих відкритих дугах ОЗЗ (довжина дуги складає десятки сантиметрів) тенденція гасіння дуги в нульові паузи струму виявляється менш істотною в порівнянні з короткими дугами. Згасання дуги настає при критичній довжині, тобто коли напруга, що діє в ланцюзі, виявляється недостатньою, щоб підтримувати її горіння. Зміна струму дуги до її згасання при розтягуванні показана на рис.4. [9].

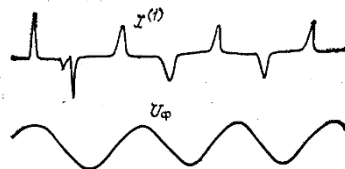

Рис. 4. Форма струму (розтягнутої) дуги ОЗЗ з введеним активним опором

Функціональні залежності електричних величин при ОЗЗ від параметрів електроустановки досить детально викладені в [10] і іншій літературі. Тому нижче розглядаються лише окремі питання, які в літературі освітлені недостатньо. До таких питань відносяться: стійкість горіння дуги ОЗЗ, закономірність електричних величин при ОЗЗ в обмотках споживачів електроенергії, характеристики короткочасних (що самоусуваються) ОЗЗ.

Точний математичний опис процесів ОЗЗ, що супроводжуються електричною дугою, представляє значну складність, обумовлену тим, що електричний опір дуги, що стійко горить, є нелінійною функцією струму, що протікає через неї. В цьому випадку розрахунок перехідних процесів проводиться методом кусочно-лінійної апроксимації, заснованим на заміні реальної вольт-амперної характеристики (ВАХ) дуги відрізками прямих ліній з подальшим обчисленням значень функції $i_d=f(t)$ стосовно окремих ділянок. Проте цей метод не може забезпечити потрібну для практики точність,

Для з'ясування умов стійкості дуги ОЗЗ скористаємося основами теорії стійкості А. М. Ляпунова. На рис. 5 представлена схема заміщення мережі при дуговому ОЗЗ. З схеми видно, що дуга формується під дією двох струмів: від розряду ємності малого контуру (вільний струм) і від джерела ЕРС великого контуру (виимушений струм). Оскільки характер перехідного процесу визначається в основному вільною складовою, проведемо її аналіз.

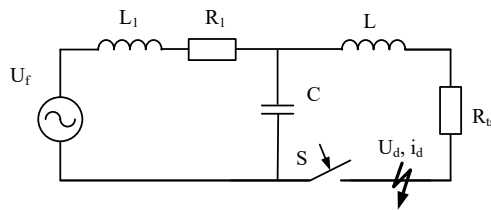

Рис. 5. – Схема кола для аналізу стійкості дугових ОЗЗ, R_1 , L_1 , L - параметри мережі, C – ємність ізоляції відносно землі

Характеристичне рівняння для вільного струму при замиканні ключа в малому контурі має вигляд

$$p^2 + p \left(\frac{R_{ts}}{L} + \frac{U_d}{i_d} \frac{1}{L} \right) + \frac{1}{LC} = 0, \quad (1)$$

$$U_0 i_{\partial} + I_0 u_{\partial} = U_0 \theta \frac{di_{\partial}}{dt} - I_0 \theta \frac{du_{\partial}}{dt}, \quad (2)$$

де I_0, U_0 - сталі значення струму і напруги на дузі; i_d, u_d - миттєві поточні значення струму і напруги; $\theta = Q_o/P_o$ - постійна часу дуги; Q_o - тепловміст в одиниці довжини дуги; P_o — потужність, що відводиться, від одиниці довжини дуги.

У операторній формі вираз (1.2) має вигляд

$$U_0 i_d + I_0 u_d = U_0 \theta p i_d - I_0 \theta p u_d, \quad (3)$$

Звідси

$$i_d = \frac{u_d (\theta p + 1)}{R_{st} (\theta p - 1)}, \quad (4)$$

де R_{st} — статичний опір дуги.

Підставивши значення i_d у вираз (1.), отримаємо

$$p^3 + p^2 \left(\frac{1}{\theta} + \frac{R_{ts}}{L} + \frac{R_{st}}{L} \right) + p \left(\frac{1}{LC} + \frac{R_{ts}}{L\theta} - \frac{R_{st}}{L\theta} \right) + \frac{1}{LC\theta} = 0. \quad (5)$$

З отриманого рівняння по вигляду його кореня можна оцінити стійкість процесу. Процес стійкий, якщо дійсна частина кореня буде від'ємною, тобто виконуватимуться нерівності $\Delta 1 > 0$, $\Delta 2 > 0$, $\Delta 3 > 0$, що є критеріями Гурвіця. Визначники $\Delta 1$, $\Delta 2$, $\Delta 3$ складають з коефіцієнтів рівняння (1.5), записаного у вигляді

$$a_0 p^3 + a_1 p^2 + a_2 p + a_3 = 0. \quad (6)$$

по схемах

$$\Delta 1 = a_1 > 0; \Delta 2 = \begin{vmatrix} a_1 & a_3 \\ a_0 & a_2 \end{vmatrix} = a_1 a_2 - a_0 a_3 > 0; \Delta 3 = \begin{vmatrix} a_1 & a_3 & 0 \\ a_0 & a_2 & 0 \\ 0 & a_1 & a_3 \end{vmatrix} = a_1 \begin{vmatrix} a_2 & 0 \\ a_1 & a_2 \end{vmatrix} - a_3 \begin{vmatrix} a_0 & 0 \\ 0 & a_3 \end{vmatrix} = \Delta 2 a_3 > 0.$$

Так як $\Delta 2 > 0$ и $\Delta 3 > 0$, то и $a_3 > 0$. Підставляючи значення коефіцієнтів, отримаємо критерії стійкості Гурвіця:

$$\Delta 1 = \frac{1}{\theta} + \frac{R_{ts}}{L} + \frac{R_{st}}{L} > 0. \quad (7)$$

$$\Delta 2 = \left(\frac{1}{\theta} + \frac{R_{ts}}{L} + \frac{R_{st}}{L} \right) \left(\frac{1}{LC} + \frac{R_{ts}}{L\theta} - \frac{R_{st}}{L\theta} \right) - \frac{1}{LC\theta} = 0. \quad (8)$$

$$\Delta 3 = \frac{1}{LC\theta} > 0. \quad (9)$$

Виконання умов (7) і (9) є обов'язковим. Тому робити висновки про стійкість або нестійкість дуги можна лише за (8). Якісний аналіз виразу (8) показує, що підвищенню стійкості дуги сприяє збільшення активного опору R_{ts} в колі замикання і сталою часу дуги θ .

Параметри L і C для мереж напругою 6 кВ з ємнісним струмом замикання 15—20 А мають усереднені значення, складові відповідно $0,5 \cdot 10^{-2}$ Гн і $3 \cdot 10^{-6}$ Ф, і можуть бути прийняті постійними. З урахуванням цього вираз (8) можна представити у вигляді

$$\frac{R_{ts}}{\theta} + 200R_{ts}^2 + 6,6 \cdot 10^7 \theta + 6,6 \cdot 10^7 R_{st} \theta > \left(\frac{R_{st}}{\theta} + \frac{R_{st}^2}{\theta} \right). \quad (10)$$

Дана нерівність має три змінні і не може бути вирішено в загальному вигляді.

Аналіз виразу (10) показує, що при $\theta = 10^{-2}$ с горіння буде стійке при статичному опорі дуги $R_{st} \leq 6,6$ кОм і будь-якому скільки завгодно малому значенні опорі R_{ts} . Це свідчить про те, що дуга горітиме стійко значну частину періоду струму промислової частоти. Із зменшенням θ різко знижується мінімальний опір R_{st} , при якому дуга горить стійко: при $\theta = 10^{-3}$ с, стійкість забезпечується при $R_{st} < 41,2$ Ом; при $\theta = 10^{-4}$ с - при $R_{st} \leq 0,56$ Ом. Тому для забезпечення стійкості горіння дуги при малих значеннях сталої часу θ необхідно послідовно з дуговим проміжком включати активний опір R_{ts} . Так при $\theta = 10^{-3}$ с і $R_{st} = 6,6$ кОм для стійкого горіння дуги необхідний опір $R_{st} \geq 14$ кОм, а при $\theta = 10^{-4}$ с менший 45 кОм. Результати розрахунків показують, що стійке горіння дуг ОЗЗ при реальних значеннях опорів в ланцюзі замикання малоімовірно, що повністю підтверджується практикою.

Чисельне значення активного опорі в ланцюзі ОЗЗ $R_{ts}(1)$ є визначальним в характері протікання перехідного процесу і в розподілі напруги на фазах. У загальному випадку $R_{ts}(1)$ може змінюватись в широких межах залежно від випадкових чинників в місці замикання: питомій провідності ґрунту, площі зіткнення дроту із землею, вологості породи. У [11] приведений інтегральний розподіл опорів в місці замикання в мережах залізничних кар'єрів, що показує, що вірогідність виникнення замикань через різні опори неоднакова і що в 75% замикань $R_{ts}(1)$ не перевищує 1 кОм. Разом з тим не виключені значення $R_{ts}(1)$ в межах 6-8 кОм, хоча вага їх в розподілі незначна. Можливість досягнення $R_{ts}(1)$ великих значень обов'язково враховується при виборі уставок захисту від ОЗЗ. Опір $R_{ts}(1)$ обумовлює загасання перехідних струмів і обмежує перенапругу на пошкоджених фазах, це відноситься до бездугових ОЗЗ і дугових стійких замикань при непереривистій формі кривої струму. Переміжні дугові замикання мають опір контура, що змінюється від $R_{ts}(1) \rightarrow \infty$ при згасінні дузі до R_{st} стійкої дуги.

Тривалість існування ОЗЗ може коливатися від декількох мілісекунд до декількох годин. При тривалості 10-30 мс замикання носять, як правило, характер незавершених пробів і самоусуваються. Дугові замикання в кабелях існують від декількох секунд до 1-2 хв, після чого переходять в бездугове замикання, яке може існувати декілька годин. Близько 10-15% дугових замикань переходять в міжфазні короткі замикання і подвійні замикання на землю.

Окрім стійких ОЗЗ в електроустановках виникають, причому в значно великих кількостях, короткочасні ОЗЗ, що самоусуваються. Тому виключно важливим для практичних цілей є набуття кількісних значень не тільки R_{ts} , але і тривалість існування замикань, що самоусуваються $t_c(1)$.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Проведені дослідження показали, що всі ОЗЗ можна розділити на дві групи: дугові і без дугові. Бездугове замикання має місце при виникненні надійного гальванічного зв'язку пошкодженої фази з землею. Форма кривої струму бездугового ОЗЗ залежить від опору кола замикання. При металевих ОЗЗ на основну гармоніку накладається височастотний сигнал власної частоти контуру замикання і вищі гармоніки. Дугові замикання спостерігаються при пробоях і перекриттях фазної ізоляції. Форма кривої дуги переривна-переміжна. Гасіння дуги відбувається під час переходу через нуль власних коливань. Дослідження показали, що підвищенню стійкості дуги сприяє збільшення активного опорі R_c в колі замикання і постійна часу дуги θ . При $\theta = 10^{-2}$ с горіння буде стійким при статичному опорі дуги $R_{st} \leq 6,6$ Ом і скільки завгодно малому опорі R_{ts} .

Дослідження параметрів ланцюга замикання на землю показує, що в 75% замикань R_{ts} не перевищує 1 кОм. Разом з тим на виключенні значення R_{ts} в межах 6-8 кОм. Тривалість існування ОЗЗ може коливатися від декількох мілісекунд до декількох годин. При тривалості 10-30 мс замикання носять характер незавершених пробів і самоусуваються. Дугові замикання в кабелях існують від декількох секунд до 1-2 хвилин, після чого переходять у міжфазні к.з. і подвійні замикання на землю.

Література

1. Кутін В. М. Визначення умов роботоздатності розподільних мереж / В. М. Кутін, С. В. Матвієнко. – Вінниця, 2015. – 148 с.
2. Сабарно Л. Р. Дослідження впливу експлуатаційних та метеорологічних факторів на рівень ушкоджуваності та стан ізоляції розподільних мереж / Л. Р. Сабарно. // Енергетика та комп'ютерно-інтегровані технології в АПК. – 2016. – №2. – С. 15–17.
3. Дуда В. М. Підвищення надійності електропостачання споживачів розподільних електромереж 6-10 кВ / В. М. Дуда. // Матеріали V Міжнародної науково-технічної конференції молодих учених та студентів. Актуальні задачі сучасних технологій – Тернопіль 17-18 листопада 2016.. – 2016. – С. 156–157.
4. Шкрабець Ф.П. Електропостачання: навч. посіб. / Ф.П. Шкрабець; М-во освіти і науки України, Нац. гірн. ун-т. – Д.: НГУ, 2015. – 540 с.
5. Кутін, В. М. Визначення умов роботоздатності розподільних мереж / В. М. Кутін, С. В. Матвієнко. – Вінниця : ВНТУ, 2015. – 148 с.
6. Шкрабець Ф.П. Електропостачання глибоких і енергоємних рудних та вугільних шахт:

монографія / Ф.П. Шкрабець, О.В. Остапчук; М-во освіти і науки України; Нац. гірн. ун-т. – Д. : НГУ, 2014. – 160 с.

7. V.A. Listyuhin, E.A. Pecherskaya, O.A. Timokhina and V.V. Smogunov System for monitoring the parameters of overhead power lines. Journal of Physics: Conference Series 2086 (2021) 012059 DOI:10.1088/1742-6596/2086/1/012059

8. Кириленко О. В. Інтелектуальні електричні мережі: елементи та режими / О. В. Кириленко. – Київ: Ін-т електродинаміки НАН України, 2016. – 400 с.

9. Яцейко А., Горошко О. Дослідження перенапруг під час дугових замикань на землю в електромережах 35 кВ // Енергетика та системи керування : матеріали IV Міжнародної конференції молодих вчених EPECS-2013, 21–23 листопада 2013 року, Україна, Львів / Національний університет "Львівська політехніка". – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2013. – С. 12–15.

10. Зайцев Є. Підвищення експлуатаційної надійності та ефективності роботи електричних мереж та електроустаткування / Є. Зайцев, В. Кучанський, І. Гунько. – Вінниця: ГО «Європейська наукова платформа, 2021. – 156 с.

11. Shcrabets F. Modern development principles of protection and diagnostics in mining facilities mains and distribution grids/ F. Shcrabets, O. Ostapchuk// Гірничя електромеханіка та автоматика: наук.-техн. зб. – 2014. –Вип.92. –С.40-48.

References

1. Kutin V. M. Vyznachennya umovy robotozdatnosti rozpodil'nykh merezh / V. M. Kutin, S. V. Matviyenko. – Vinnytsya, 2015. – 148 s.
2. Sabarno L. R. Doslidzhennya vplyvu ekspluatatsiynykh ta meteorolohichnykh faktoriv na riven' ushkodzhuvanosti ta stan izolyatsiyi rozpodil'nykh merezh / L. R. Sabarno. // Enerhetyka ta komp'yuterno-intehrovani tekhnolohiyi v APK. – 2016. – №2. – S. 15–17.
3. Duda V. M. Pidvyshchennya nadiynosti elektropostachannya spozhyvachiv rozpodil'nykh elektromerezh 6-10 kV / V. M. Duda. // Materialy V Mizhnarodnoyi naukovy-tekhnichnoyi konferentsiyi molodykh uchenykh ta studentiv. Aktual'ni zadachi suchasnykh tekhnolohiy – Ternopil' 17-18 lystopada 2016.. – 2016. – S. 156–157.
4. Shkrabets' F.P. Elektropostachannya: navch. posib. / F.P. Shkrabets'; M-vo osvity i nauky Ukrayiny, Nats. him. un-t. – D.: NHU, 2015. – 540 s.
5. Kutin, V. M. Vyznachennya umov robotozdatnosti rozpodil'nykh merezh / V. M. Kutin, S. V. Matviyenko. – Vinnytsya : VNTU, 2015. – 148 s.
6. Shkrabets' F.P. Elektropostachannya hlybokyykh i enerhoyemnykh rudnykh ta vuhil'nykh shakht: monohrafiya / F.P. Shkrabets', O.V. Ostapchuk; M-vo osvity i nauky Ukrayiny; Nats. him. un-t. – D. : NHU, 2014. – 160 s.
7. V.A. Listyuhin, E.A. Pecherskaya, O.A. Timokhina and V.V. Smogunov System for monitoring the parameters of overhead power lines. Journal of Physics: Conference Series 2086 (2021) 012059 DOI:10.1088/1742-6596/2086/1/012059
8. Kyrylenko O. V. Intelektual'ni elektrychni merezhi: elementy ta rezhyimy / O. V. Kyrylenko. – Kyiv: In-t elektrodynamiky NAN Ukrayiny, 2016. – 400 s.
9. Yatsyko A., Horoshko O. Doslidzhennya perenapruh pid chas duhovyykh zamykan' na zemlyu v elektromerezhakh 35 kV // Enerhetyka ta systemy keruvannya : materialy IV Mizhnarodnoyi konferentsiyi molodykh vchenykh EPECS-2013, 21–23 lystopada 2013 roku, Ukrayina, L'viv / Natsional'nyy universytet "L'vivs'ka politekhnika". – L'viv : Vydavnytstvo L'vivs'koyi politekhniky, 2013. – S. 12–15.
10. Zaytsev YE. Pidvyshchennya ekspluatatsiynoyi nadiynosti ta efektyvnosti roboty elektrychnykh merezh ta elektroustatkuvannya / YE. Zaytsev, V. Kuchans'kyi, I. Hun'ko. – Vinnytsya: HO «Yevropeys'ka naukova platforma, 2021. – 156 s.
11. Shsrabets F. Modern development principles of protection and diagnostics in mining facilities mains and distribution grids/ F. Shsrabets, O. Ostapchuk// Hirnycha elektromekhanika ta avtomatyka: nauk.-tekhn. zb. – 2014. –Vyp.92. –S.40-48.

ЛУЗАН СЕРГІЙ

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ORCID ID: 0000-0002-4808-0017

e-mail: khadi.luzan@gmail.com

СИТНИКОВ ПАВЛО

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ORCID ID: 0000-0001-6656-0180

e-mail: pavel.welder@ukr.net

СТРУКТУРА ТА ВЛАСТИВОСТІ НАПЛАВЛЕНИХ ШАРІВ КОМПОЗИЦІЙНИМ МАТЕРІАЛОМ, ЯКИЙ ОДЕРЖАНО З ВИКОРИСТАННЯМ СВС-ПРОЦЕСУ

В роботі наведено результати теоретичних та експериментальних досліджень щодо розробки композиційного матеріалу, одержаного з використанням самопоширюваного високотемпературного синтезу (СВС-процес). В якості вихідних матеріалів модифікуючої складової композиційного матеріалу використано порошок титану Ti, технічний вуглець C, оксиди кремнію SiO₂ та алюмінію Al₂O₃, алюмінієву пудру Al, оксид заліза Fe₂O₃ та терморезаючий порошок ПТ-НА-01. Механічну активацію вихідної шихти з варіюванням параметрів обробки здійснено у розробленому авторами роботи кульовому млині моделі КМ-1 з об'ємом сталевих барабану 1,5·10⁻⁴ м³. Тривалість механічної активації шихти складала 15 хв, при 130 об/хв та співвідношенні 1 : 40 маси шихти до маси тіл подрібнення (сталевих куль діаметром 6 мм). Ініціювання СВС-процесу виконувалося за допомогою спеціального пристрою шляхом підведення розжареної ніхромової спіралі діаметром 0,8 мм. Як матричний матеріал застосовано самофлюсуючий сплав системи Ni-Cr-B-Si марки ПГ-10Н-01. Наплавлення дослідних зразків здійснено на пластину зі сталі 65Г товщиною 3 мм неплавким графітовим електродом діаметром 9,5 мм, при струмі 110 А на прямій полярності. При виконанні роботи за допомогою методів металографічного аналізу та електронної мікроскопії досліджено мікроструктуру наплавлених шарів, проведено їх рентгенофазовий аналіз, а також визначено мікротвердість та зносостійкість. Встановлено, що введення в склад композиційного матеріалу на основі сплаву ПГ-10Н-01 модифікуючого матеріалу, одержаного з використанням СВС-процесу, дозволяє отримати в структурі наплавленого шару карбіди титану TiC та кремнію SiC, що призводить до збільшення мікротвердості шару та його більш високої зносостійкості у процесі абразивного зношування. Розроблений композиційний матеріал можна рекомендувати для підвищення ресурсу деталей, які працюють в умовах абразивного середовища.

Ключові слова: ресурс, СВС-процес, шихта, механічна активація, композиційний матеріал, карбід, наплавлення, твердість, деталі машин.

LUZAN SERGII

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

SYTNYKOV PAVLO

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

STRUCTURE AND PROPERTIES OF DEPOSITED COATINGS OF COMPOSITE MATERIAL OBTAINED USING THE SHS PROCESS

The study presents the results of theoretical and experimental investigations on the development of composite material obtained using the method of self-propagating high-temperature synthesis (SHS process). Titanium powder Ti, carbon black C, silicon oxides SiO₂ and aluminum oxides Al₂O₃, as well as aluminum powder Al, iron oxide Fe₂O₃, and thermosetting powder PT-NA-01 were used as starting materials for the modifying component. Mechanical activation of the initial charge with variation of processing parameters was carried out in a ball mill of the KM-1 model, developed by the authors of the study, of the intermittent principle of operation with a working steel drum volume of 1.5·10⁻⁴ m³. The duration of mechanical activation of the charge was 15 minutes at 130 rpm and a ratio of 1:40 of the charge mass to the mass of grinding media (steel balls with a diameter of 6 mm). Initiation of the SHS process was performed using a special device by supplying a red-hot nichrome spiral with a diameter of 0.8 mm. A self-fluxing alloy of the Ni-Cr-B-Si system, grade PG-10N-01, was used as a matrix material. The prototypes were surfaced on a 3 mm thick plate of 65G steel with a non-consumable graphite electrode with a diameter of 9.5 mm, at a current of 110 A in direct polarity. The macro- and microstructure of the coatings was studied, their X-ray diffraction analysis and scanning electron microscopy were performed, and the mechanical properties of the coatings, including their microhardness and wear resistance, were determined. Based on the studies, it was found that the introduction of a modifying component into the matrix material obtained using the SHS process allows to obtain titanium TiC and silicon SiC carbides in the coating structure, which increase the microhardness of the deposited layer and, accordingly, its wear resistance. The developed composite material can be recommended for increasing the service life of parts that work in abrasive environments.

Keywords: resource, SHS-process, charge, mechanical activation, composite material, carbide, surfacing, hardness, machine parts.

Постановка проблеми

Однією з актуальних проблем сучасного матеріалознавства є розробка композиційних матеріалів та технологій їх нанесення на поверхні деталей машин, які працюють в умовах абразивного середовища, високих швидкостей та силових навантажень [1–3]. Композиційні матеріали (КМ) – це гетерофазні матеріали, окремі фази яких виконують задані спеціальні функції. КМ вдається поєднувати в собі переваги кожного вихідного компоненту, оскільки їх властивості формуються за рахунок додавання компонентів (адитивність), або за рахунок їх спільного посилення (синергізм) [4].

Аналіз останніх джерел

На основі аналізу робіт [5–12] було встановлено, що перспективним методом одержання КМ є метод самопоширюваного високотемпературного синтезу (СВС-процес). Фізична основа СВС-процесу полягає у локальному ініціюванні екзотермічних реакцій між вихідними компонентами, що дозволяє утворювати значну кількість тепла у хвили горіння, яка самостійно проходить через всі вихідні компоненти, утворюючи продукти синтезу з прогнозованим складом, структурою та властивостями. До головних переваг СВС-процесу відносять суттєве зниження енерговитрат завдяки використанню екзотермічного ефекту реакції, високу швидкість процесу, просте та малогабаритне обладнання. Ретроспективний аналіз розвитку СВС-процесу, проблеми та перспективи цього напрямку ґрунтовно досліджено в роботах [13, 14].

Важливим чинником під час розробки КМ є вибір вихідних компонентів, який проводять з урахуванням вартості та технології їх отримання [1]. Відомо, що наявність в структурі наплавленого шару карбідів тугоплавких металів типу TiC, SiC, VC, WC, Cr₃C₂ та ін. підвищує твердість та зносостійкість металу, який працює в умовах абразивного середовища. Проте собівартість цих карбідів залишається достатньо високою, що обумовлює необхідність розробки технології їх одержання з використанням більш дешевої та доступної сировини [1, 4].

Метою роботи є дослідження структури, фазового складу та властивостей наплавленого шару композиційним матеріалом, який одержаний з використанням СВС-процесу.

Матеріали та методика проведення досліджень

Одержання композиційного матеріалу з використанням СВС-процесу здійснювали у два етапи. На першому етапі було одержано модифікуючий композиційний матеріал (МКМ) шляхом змішування порошків титану Ti марки ПТМ-1, технічного вуглецю С марки П-803, оксидів кремнію SiO₂ та алюмінію Al₂O₃, які додані у вигляді вогнетривкої глини марки ПГОСА-0, алюмінієвої пудри Al марки ПАП-1, оксиду заліза Fe₂O₃ та термореагуючого порошку марки ПТ-НА-01. Співвідношення компонентів в шихті було еквімолярним, щоб під час подальшого проходження СВС-процесу відбувся синтез карбідів титану TiC та кремнію SiC стехіометричного складу. Гранулометричний показник всіх вихідних компонентів на перевищував розміру 100 мкм. Змішування та механічна активація шихти проводилася у кульовому млині моделі КМ-1 (рис. 1) з об'ємом сталевго барабану $1,5 \cdot 10^{-4}$ м³ протягом 15 хв, при 130 об/хв та співвідношення 1 : 40 маси шихти до маси тіл подрібнення (сталевих куль діаметром 6 мм) [15]. Кількість обертів барабану вимірювалася тахометром. Після проведення механоактивації максимальний розмір частинок шихти не перевищував значення 40 мкм [16].

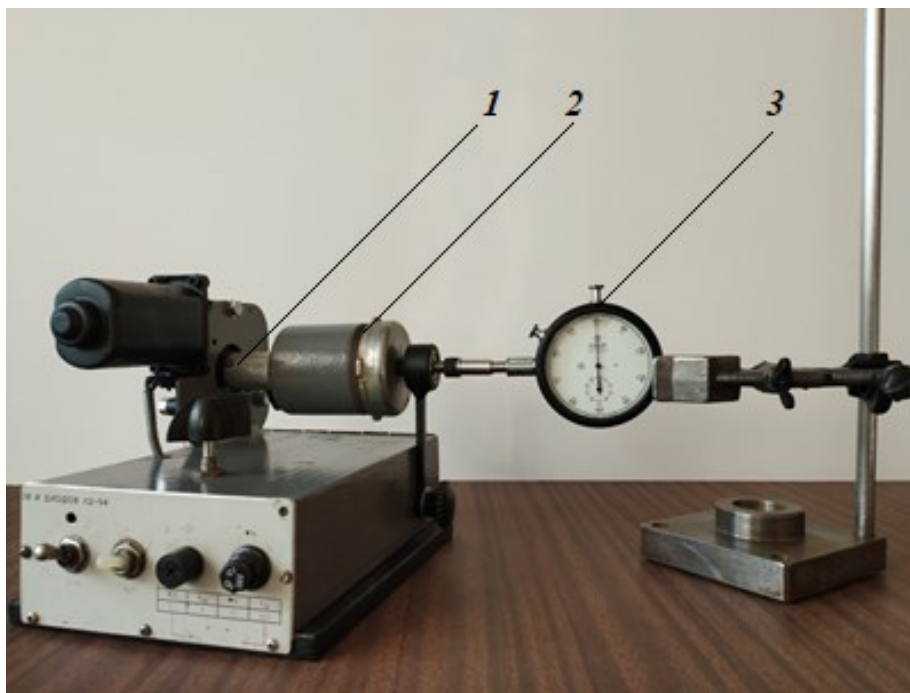

Рис. 1. Кульовий млин моделі КМ-1:
1) привід барабана; 2) сталевий барабан; 3) тахометр

До отриманої шихти додавали 10 % клею «Metylan», перемішували до пастоподібного стану та з використанням спеціальної прес форми та ручного гвинтового пресу отримували циліндричний зразок діаметром 16 мм та висотою 20 мм.

Ініціювання СВС-процесу (рис. 2, а) отриманого зразку 1 здійснювали після його сушіння протягом 72 годин в середовищі аргону Ar чистотою 98 % за допомогою спеціального пристрою [17] від нагрітої ніхромової спіралі 2 діаметром 0,8 мм (рис. 2, б). Вихідна температура зразка на початку реакції становила

25 °С. Після початку СВС-процесу (рис. 2, в) ніхромову спіраль відводили вбік (рис. 2, г).

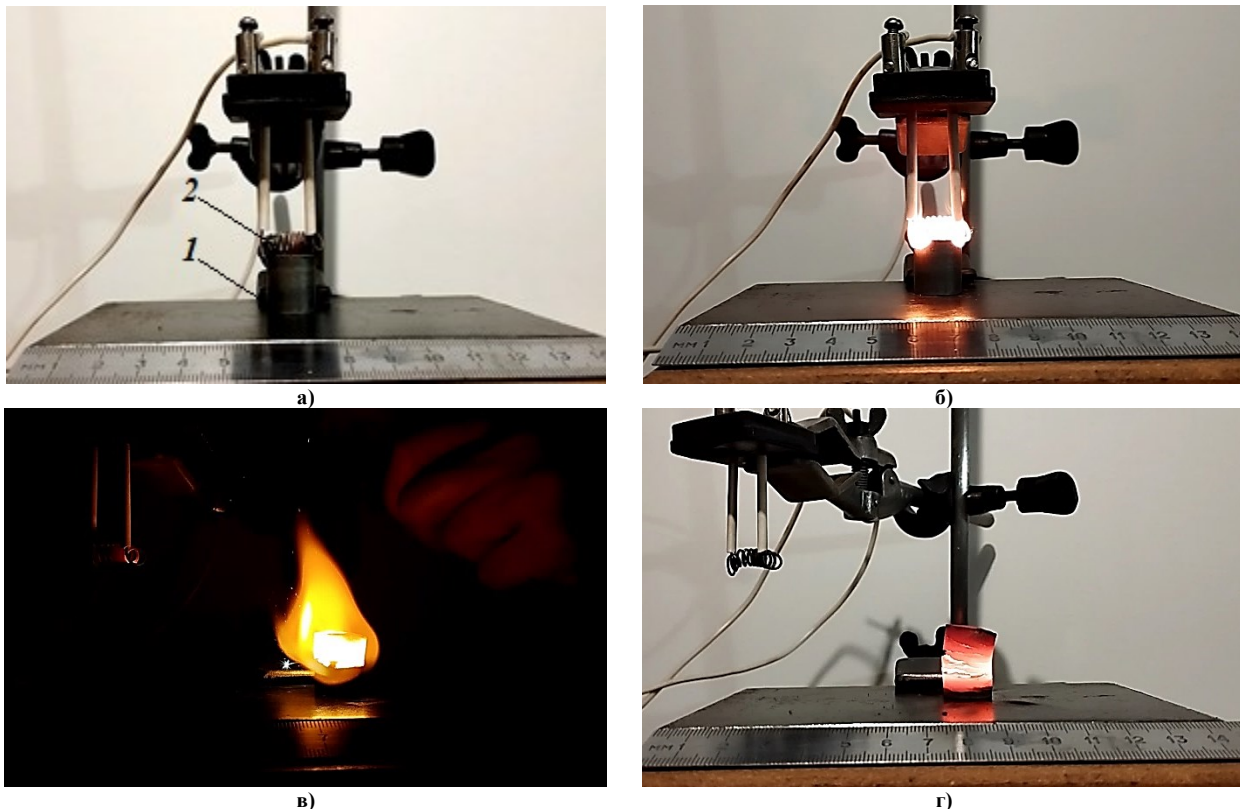

Рис. 2. Етапи ініціювання СВС-процесу: а) зразок з шихти (1) з підведеною спіраллю (2); б) початок підігріву зразку; в) СВС-процес; г) охолодження спіки

На другому етапі одержаний спік дробили до порошкового стану, потім в кількості від 10 до 30 % МКМ додавали в матричний матеріал – самофлюсуючий сплав системи Ni-Cr-B-Cr марки ПГ-10Н-01 та змішували в кульовому млині протягом 15 хвилин. Одержаний композиційний матеріал (КМ) у вигляді порошку наносили на поверхню зразка зі сталі 65Г шаром товщиною 3 мм, після чого здійснювали дугове наплавлення графітовим електродом діаметром 9,5 мм, при струмі 100 – 120 А, на прямій полярності. В якості джерела живлення використовували зварювальний інвертор постійного струму моделі СВ-290 НК.

Для дослідження мікроструктури та фазового складу наплавлених шарів були використані методи металографічного аналізу (мікроскоп Неофон-32, оснащений приставкою для цифрової зйомки), електронної мікроскопії (скануючий електронний мікроскоп Tescan Mira 3LMU з встановленим енергодисперсійним спектрометром Oxford X-max) та рентгеноструктурного аналізу (рентгенівський дифрактометр Rigaku Ultima-IV). Травлення дослідних зразків проводили у 4 %-му розчині азотної кислоти HNO_3 в етиловому спирті. Вимірювання мікротвердості наплавлених шарів здійснювали з використанням мікротвердоміру ПМТ-3 при навантаженні 0,1 кг на алмазну піраміду.

Для дослідження зносостійкості наплавлених шарів застосовувалася машина тертя ХБ-4 з використанням зразків циліндричної форми діаметром 4 мм та висотою 15 мм, які зношувалися своїм торцем по поверхні абразивної шкурки, закріпленої на торці диску, який обертася. Діаметр диску дорівнював 200 мм, шлях тертя зразку становив 20 м. Наплавлений зразок обертався до абразивної шкурки з навантаженням 1 кг. Зношування зразка здійснювалося по новій поверхні шкурки, для цього він отримував радіальне переміщення. При дослідженнях для кожного зразку використовувалася нова шліфувальна шкурка з абразивним зерном на основі електрокорунду розміром 150 мкм. Оцінка відносної зносостійкості наплавлених шарів КМ проводилася в порівнянні з величиною зносу шару наплавленого матричним матеріалом ПГ-10Н-01. Величина зносу наплавленого шару визначалася ваговим методом із застосуванням аналітичних ваг ВЛР-200.

Виклад основного матеріалу

Раніше виконаними дослідженнями мікроструктури наплавлених шарів сплаву ПГ-10Н-01 було встановлено, що структура шару має дендритний характер (рис. 3, а) [8]. Мікроструктурою КМ є матричний матеріал із самофлюсуючого сплаву ПГ-10Н-01, в якому рівномірно розподілені тверді включення (рис. 3, б), причому зі збільшенням вмісту МКМ їх кількість збільшується (рис. 3, в).

Дослідженнями з використанням скануючої електронної мікроскопії та енергодисперсійного аналізу встановлено, що мікроструктура наплавлених шарів має типову морфологію, яка формується під час кристалізації зі спрямованим відведенням тепла. Методом рентгеноструктурного аналізу з використанням дифрактометра Rigaku Ultima-IV доведено фазову нерівномірність наплавленого шару на макорівні. Встановлено, що основу наплавленого шару ПГ-10Н-01 складає γ -твердий розчин нікелю (γ -Ni) та боридна

фаза Ni_3B (рис. 4, а). Також, в шарі КМ зустрічаються включення карбідів хрому Cr_3C_2 та бору B_4C . В шарі КМ складу 10 % МКМ + 90 % ПГ-10Н-01, крім основних фаз $\gamma\text{-Ni}$ та бориду нікелю Ni_3B виявлені фази карбідів титану TiC та кремнію SiC (рис. 4, б).

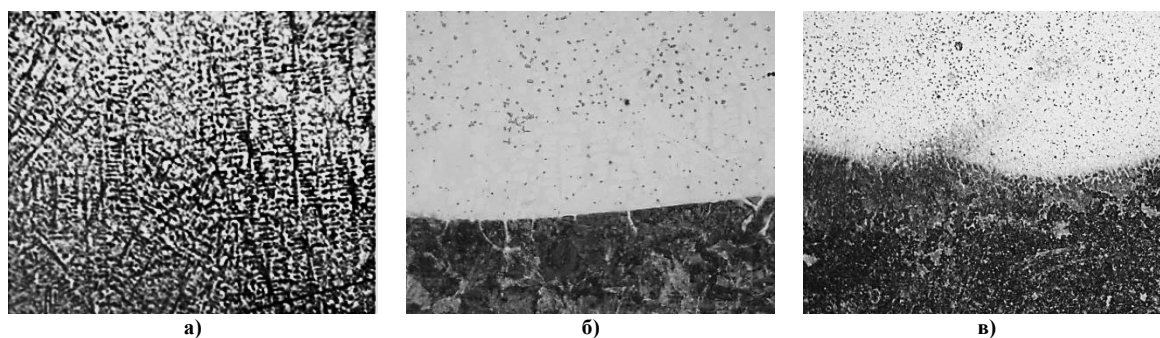

Рис. 3. Мікроструктура наплавлених шарів: а) ПГ-10Н-01; б) КМ (10 % МКМ – 90 % ПГ-10Н-01); в) КМ (30 % МКМ – 70 % ПГ-10Н-01) (x 400)

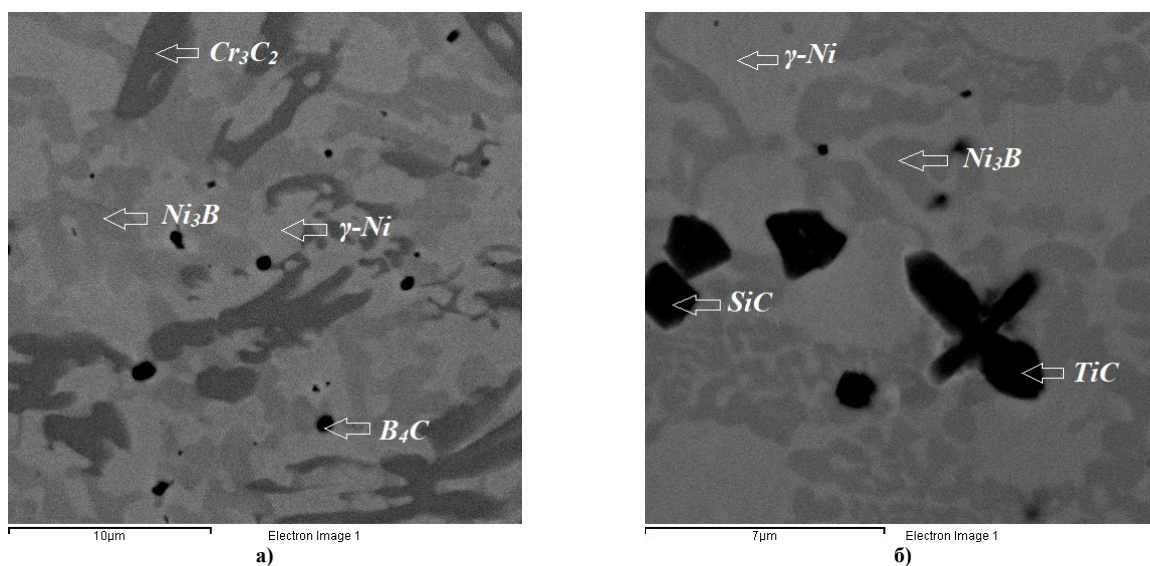

Рис. 4. Мікроструктура та фазовий склад наплавлених шарів: а) ПГ-10Н-01; б) КМ (10 % МКМ – 90 % ПГ-10Н-01)

Наявність виявлених фаз $\gamma\text{-Ni}$, Ni_3B , Cr_3C_2 , B_4C , TiC , SiC підтверджено і результатами рентгенофазового аналізу наплавлених шарів (рис. 5).

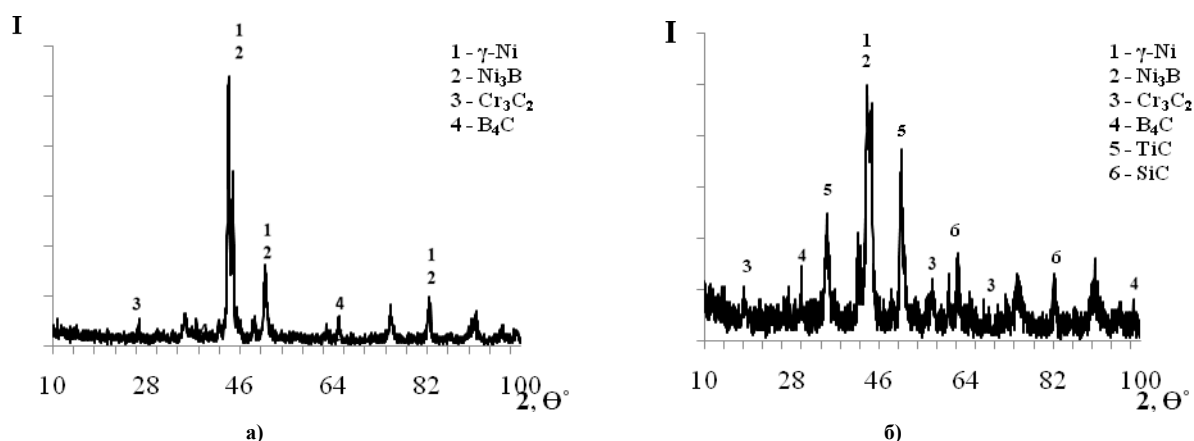

Рис. 5. Рентгенофазний аналіз наплавлених шарів: а) ПГ-10Н-01; б) КМ (10 % МКМ – 90 % ПГ-10Н-01)

Мікротвердість наплавлених шарів, заміряна у напрямі від поверхні наплавленого шару до поверхні основи, представлена на рис. 6.

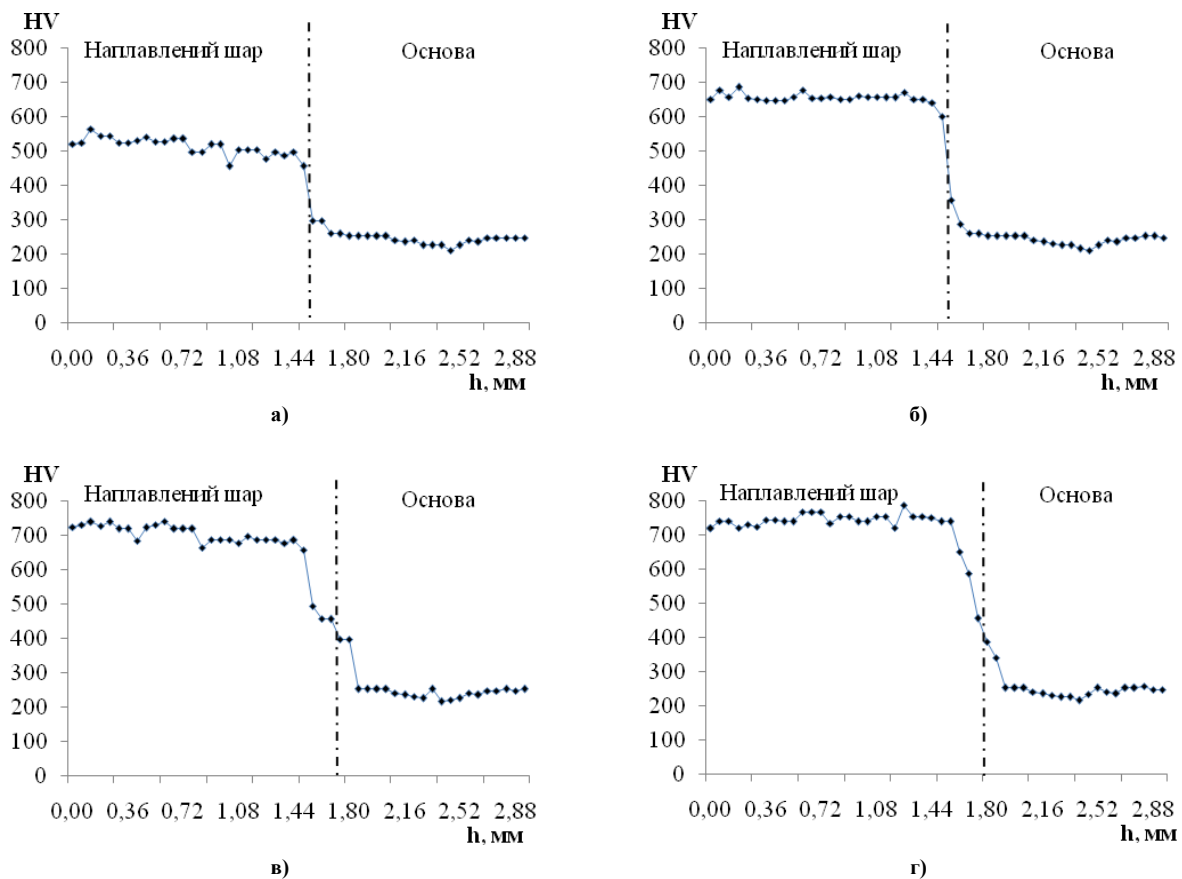

Рис. 6. Зміна мікротвердості (HV) наплавленого шару у напрямку від поверхні наплавленого шару до поверхні основи: а) ПГ-10Н-01; б) КМ (10 % МКМ – 90 % ПГ-10Н-01); в) КМ (20 % МКМ – 80 % ПГ-10Н-01); г) КМ (30 % МКМ – 70 % ПГ-10Н-01)

Середня мікротвердість наплавленого шару КМ (10 % МКМ + 90 % ПГ-10Н-01) становить 660 HV, шару КМ (20 % МКМ + 80 % ПГ-10Н-01) – 720 HV і шару КМ (30 % МКМ + 70 % ПГ-10Н-01) – 760 HV, що перевищує середню мікротвердість покриття ПГ-10Н-01, яка дорівнює 510 HV. Стабільний характер розподілу мікротвердості шарів КМ свідчить про рівномірне розповсюдження твердих включень в наплавлених шарах, при чому зі збільшенням в КМ кількості МКМ мікротвердість збільшується.

Результати досліджень зносостійкості наплавлених шарів представлено на рис. 7.

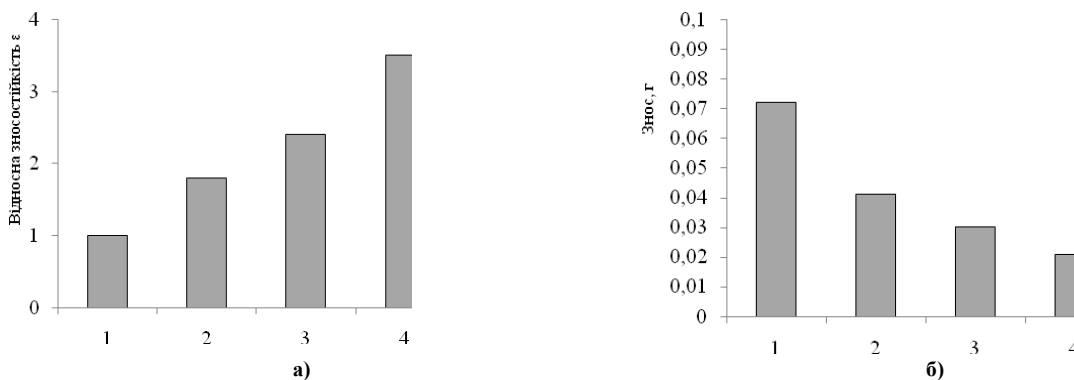

Рис. 7. Зносостійкість наплавлених шарів в процесі абразивного зношування: (а) – відносна зносостійкість; (б) – знос наплавлених шарів; 1) ПГ-10Н-01; 2) КМ (10 % МКМ – 90 % ПГ-10Н-01); 3) КМ (20 % МКМ – 80 % ПГ-10Н-01); 4) КМ (30 % МКМ – 70 % ПГ-10Н-01)

Наплавлені шари КМ мають більш високу абразивну зносостійкість в порівнянні з самофлюсуючим сплавом ПГ-10Н-01, що пояснюється наявністю в наплавленому шарі карбідів хрому Cr_3C_2 , бору B_4C , титану TiC , кремнію SiC та бориду нікелю Ni_3B . Зі збільшенням вмісту в КМ кількості МКМ зносостійкість наплавлених шарів в процесі абразивного зношування збільшується (рис. 8).

Морфологія поверхонь тертя також збігається з результатами випробувань на зносостійкість. Поверхня тертя наплавленого шару ПГ-10Н-01 має риски глибиною до 20 мкм (рис. 9, а). Поверхні тертя КМ мають риски глибиною до 10 мкм, причому зі збільшенням вмісту в КМ кількості МКМ їх глибина зменшується (рис. 9, б, в, г).

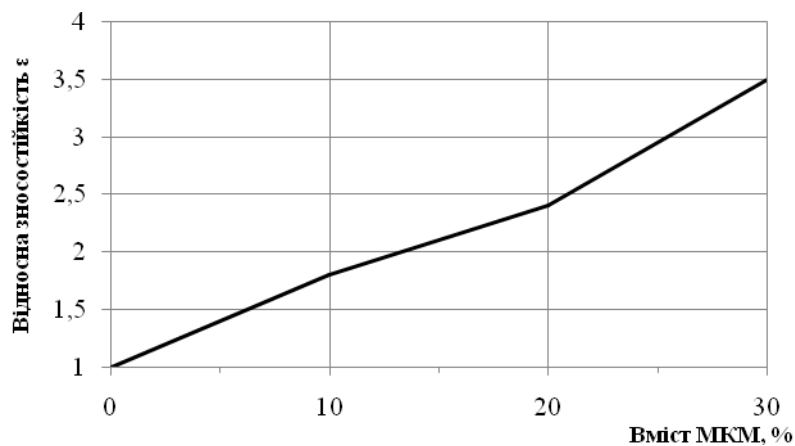

Рис. 8. Відносна зносостійкість шарів КМ в залежності від вмісту МКМ

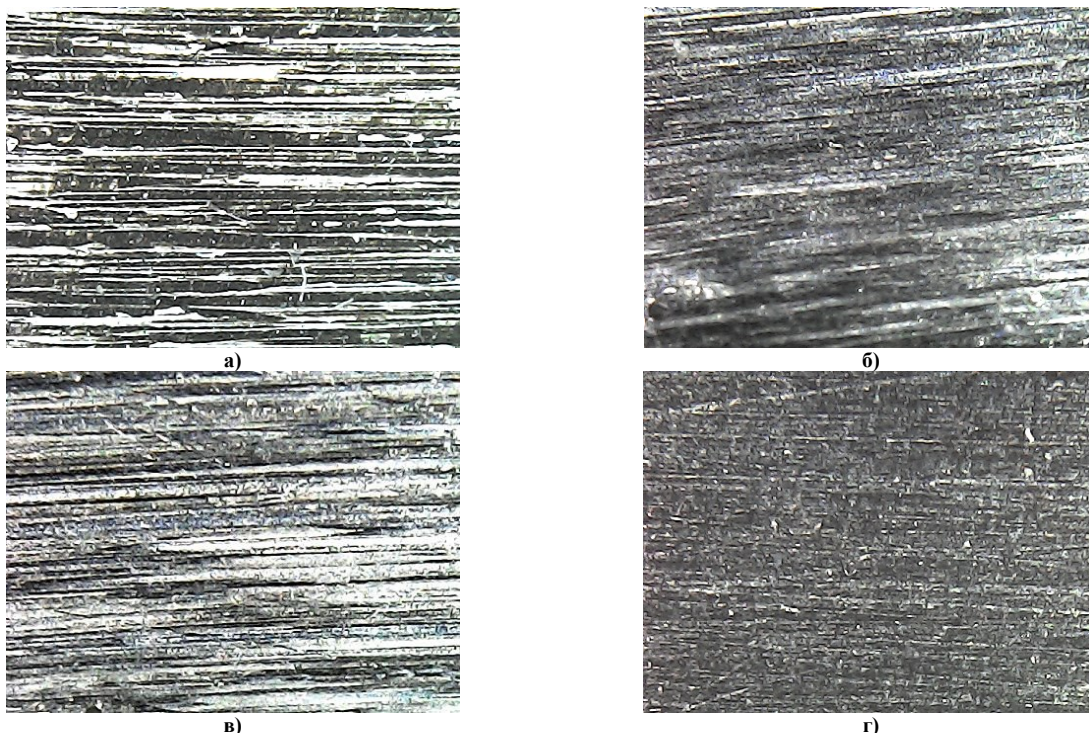

Рис. 9. Морфологія поверхонь тертя: а) ПГ-10Н-01; б) КМ (10 % МКМ – 90 % ПГ-10Н-01); в) КМ (20 % МКМ – 80 % ПГ-10Н-01); г) КМ (30 % МКМ – 70 % ПГ-10Н-01) (х 400)

Це зумовлено тим, що в КМ сформована структура на основі нікелевої матриці, в якій рівномірно розподілені карбіди титану TiC , кремнію SiC , хрому Cr_3C_2 , бору B_4C та борид нікелю Ni_3B , які мають високу твердість та підвищують зносостійкість шару при роботі в абразивному середовищі.

Висновки

Наплавленні шари композиційного матеріалу складу 10 – 30 % МКМ + 90 – 70 % ПГ-10Н-01 містять в структурі тверді включення у вигляді карбідів титану TiC , кремнію SiC , хрому Cr_3C_2 , бору B_4C та бориду нікелю Ni_3B , які забезпечують середню мікротвердість шару 660 – 760 HV та підвищують його зносостійкість.

Встановлено, що в процесі абразивного зношування зносостійкість шару КМ (10 % МКМ + 90 % ПГ-10Н-01) у 1,8 рази, КМ (20 % МКМ + 80 % ПГ-10Н-01) у 2,4 разів, а КМ (30 % МКМ + 90 % ПГ-10Н-01) у 3,5 рази є вищою у порівнянні із зносостійкістю шару самофлюсуючого сплаву ПГ-10Н-01.

Розроблений композиційний матеріал можна рекомендувати для підвищення ресурсу деталей, які працюють в умовах абразивного середовища.

Література

1. Уманський О.П. Композиційні матеріали на основі карбіду кремнію для компактних виробів та газотермічних покриттів / О.П. Уманський, А.Г. Довгаль, В.Л. Сироватка та ін. – Київ : Наукова думка НАН України, 2022. – 126 с.

2. Федірко В.М. Хіміко-термічна обробка титанових сплавів. Поверхнєве твердодозчинне модифікування / В.М. Федірко, І.М. Погрелюк, О.Г. Лук'яненко та ін. – Київ : Наукова думка НАН України, 2020. – 183 с.
3. Лузан С.А. Критерии выбора способа восстановления деталей машин и определение рационального маршрута технологии / С.А. Лузан // Вісник ХНТУСГ ім. П. Василенка. – 2017. – № 183. – С. 45–56.
4. Наука про матеріали: Досягнення та перспективи / редкол.: Л. М. Лобанов (голова) та ін. – Київ : НАН України, Академперіодика, 2018. Т. 1. – 652 с.
5. Онищук О.О. Структура та трибологічні характеристики триботехнічних матеріалів TiFe-xC, отриманих самопоширюваним високотемпературним синтезом / О.О. Онищук, В.Д. Рудь // Фізико-хімічна механіка матеріалів. – 2013. – № 3. – С. 123–127.
6. Онищук О.О. Оптимізація складу компонентів для високотемпературного синтезу матеріалів трибологічного призначення / О.О. Онищук // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. – 2017. – № 1 (77). – С. 137–147.
7. Луцак Д.Л. Застосування самопоширюваного високотемпературного синтезу в технологіях нанесення зносостійких покриттів / Д.Л. Луцак, Я.А. Криль, О.В. Пилипченко // Розвідка та розробка нафтових і газових родовищ. – 2015. – № 2 (55). – С. 43–50.
8. Лузан С.О. Трибологічні властивості композиційного покриття Ni-Cr-B-Si-боровмісні дисперсні фази, одержаного дуговим нагріванням, за абразивної дії та тертя ковзання. / С.О. Лузан, В.А. Бантовський, А.С. Лузан // Металофізика та новітні технології. – 2022. – Вип. 44. № 4. – С. 531–546. DOI: <https://doi.org/10.15407/mfint.44.04.0531>
9. Koldasdekova M.M., Seydualyeva A.J., Abdulkarimova R.G. Self-propagating high temperature synthesis of chromium boride. Of the National academy of sciences of the republic of Kazakhstan. Series chemistry and technology. 2015. Vol. 3 (411). P. 102–108.
10. Kharatyan S.L., Merzhanov A.G. Coupled SHS reactions as a useful tool for synthesis of materials: An overview. International journal of SHS. 2012. Vol. 21. P. 59–73.
11. Merzhanov A.G., Borovinskaya I.P. Historical retrospective of SHS: An autoreview. International journal of SHS. 2008. Vol. 4. P. 242–265.
12. Tavazde G.F., Shteinberg A.S. Production of advanced materials by methods of self-propagating high-temperature synthesis. Tbilisi: Meridian, 2011. 206 p.
13. Лузан С.О. Ретроспективний аналіз формування та розвитку самопоширюваного високотемпературного синтезу / С.О. Лузан, П.А. Ситников // Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського. – 2022. – № 4 (135). – С. 88–96. DOI: <https://doi.org/10.32782/1995-0519.2022.4.12>
14. Лузан С.О. Самопоширюваний високотемпературний синтез: стан, проблеми та перспективи розвитку / С.О. Лузан, П.А. Ситников // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Технічні науки. – 2022. – № 6. Т. 33 (72). – С. 17–23. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5941/2022.6/04>
15. Ситников П.А. Кульовий млин для механічної активації матеріалів / П.А. Ситников, С.О. Лузан // Матеріали XVI Міжн. наук.-практ. конф. «Теоретичні та практичні дослідження молодих науковців», м. Харків, 14-16 грудня 2022 р. – С. 382.
16. Лузан С.О. Дослідження впливу параметрів механічної активації шихти Ti-C-Al-SiO₂-Al₂O₃-Fe₂O₃-ПТ-НА-01 на тривалість синтезу композиційного матеріалу, що модифікує / С.О. Лузан, П.А. Ситников // Вісник Харківського автомобільно-дорожнього університету. – 2023. – № 100. – С. 42–47. DOI: <https://doi.org/10.30977/BUL.2219-5548.2023.100.0.42>
17. Luzan S.O., Sytnikov P.A. Device for initiating the SHS process. Materials VI International scientific and practical conference. «Science and innovation of modern world», London, 23-25 February 2023. London, P. 237–239.

References

1. Umansky O.P., Dovgal A.G., Sirovatka V.L. Composite materials based on silicon carbide for compact machines and gas-thermal coatings. Kiev. Naukova Dumka of the NAS of Ukraine. 2022. 126 p.
2. Fedirko V.M., Pogrelyuk I.M., Luk'yanenko O.G. Chemical-thermal processing of titanium alloys. Surface hardening modification. Kiev. Naukova Dumka of the NAS of Ukraine. 2020. 183 p.
3. Luzan S.O. Criteria for choosing a method for restoring machine parts and determining the rational route of technology. Bulletin of Petra Vasilenka KhNTUSG. 2017. Vol. 183. P. 45–56.
4. Lobanov L.M. Science of materials: achievements and perspectives. NAS of Ukraine. Kyiv: Akademperiodyka. 2018. Vol. 1. 652 p.
5. Onischuk O.O., Rud V.D. Structure and tribological characteristics of tribotechnical materials TiFe-xC, taken from self-expanding high-temperature synthesis. Physico-chemical mechanics of materials. 2013. Vol. 3. P. 123–127.
6. Onischuk O.O. Optimization of the warehouse of components for high-temperature synthesis of materials of tribological significance. Bulletin of the National University of Water Governance and Nature Conservation. 2017. Vol. 1 (77). P. 137–147.

7. Luchak D.L., Kryl Ya.A., Pylypenko O.V. Application of self-propagating high-temperature synthesis in wear-resistant coating technologies. Exploration and development of oil and gas fields. 2015. Vol. 2 (55). P. 43–50.
8. Luzan S.O., Bantkovskiy V.A., Luzan A.S. Tribological Properties of Composite Coating Ni–Cr–B–Si–Boron-Containing Dispersed Phases Obtained by Arc Surfacing, at Abrasive Action and Sliding Friction. Metallofiz. Noveishie Tekhnol. 2022. Vol. 4 (44). P. 531–546. DOI: <https://doi.org/10.15407/mfint.44.04.0531>
9. Koldasdekova M.M., Seydualyeva A.J., Abdulkarimova R.G. Self-propagating high temperature synthesis of chromium boride. Of the National academy of sciences of the republic of Kazakhstan. Series chemistry and technology. 2015. Vol. 3 (411). P. 102–108.
10. Kharatyan S.L., Merzhanov A.G. Coupled SHS reactions as a useful tool for synthesis of materials: An overview. International journal of SHS. 2012. Vol. 21. P. 59–73.
11. Merzhanov A.G., Borovinskaya I.P. Historical retrospective of SHS: An autoreview. International journal of SHS. 2008. Vol. 4. P. 242–265.
12. Tavadze G.F., Shteinberg A.S. Production of advanced materials by methods of self-propagating high-temperature synthesis. Tbilisi: Meridian, 2011. 206 p.
13. Luzan S.O., Sytnykov P.A. Retrospective analysis of the formation and development of self-propagating high-temperature synthesis. Bulletin of Mykhailo Ostrogradsky National University of Kremenchug. 2022. Vol. 4 (135). P. 88–96. DOI: <https://doi.org/10.32782/1995-0519.2022.4.12>
14. Luzan S.O., Sytnykov P.A. Self-propagating high-temperature synthesis: status, problems and development prospects. Scientific notes of Tavrida National V.I. Vernadskyi University Series: Technical Sciences. 2022. Vol. 6. P. 17–23. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5941/2022.6/04>
15. Sytnykov P.A., Luzan S.O. Ball mill for mechanical activation of materials. Theoretical and practical research of young scientists: materials of the 16th Intern. scientific and practical conference (Kharkiv, December 14–16, 2022). Kharkiv: NTU «KhPI». 2022. P. 382.
16. Luzan S.O., Sytnykov P.A. Study of the influence of the parameters of mechanical activation of the Ti–C–Al–SiO₂–Al₂O₃–Fe₂O₃–PT–NA–01 charge stock on the duration of the synthesis of the modifying composites. Bulletin of the Kharkiv Automobile and Road University. 2023. Vol. 100. P. 42–47. DOI: <https://doi.org/10.30977/BUL.2219-5548.2023.100.0.42>
17. Luzan S.O., Sytnykov P.A. Device for initiating the SHS process. Materials VI International scientific and practical conference. «Science and innovation of modern world», London, 23–25 February 2023. London, P. 237–239.

MATUSHKIN DMYTRO

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

ORCID ID: [0000-0003-4431-7862](https://orcid.org/0000-0003-4431-7862)e-mail: dm.mtkn@kpi.ua

CONCERNING THE MATTER OF THE (IM)PRACTICALITY OF SOLAR FORECASTING MODELS

The availability of solar radiation data is crucial for determining the appropriate sizing of solar energy systems. As solar energy is widely used in electricity generation, numerous research efforts have been dedicated to developing models capable of estimating solar irradiance from various perspectives. These prediction models can be categorized as satellite-based, regression-based, statistical, artificial intelligence-driven, or hybrid in nature. While significant progress has been made during the development of these models, there are concerns among some researchers regarding their practical applicability. In this study, we aim to provide a comprehensive overview of existing solar irradiance prediction models and conduct a prospective and critical analysis of their practicality and accessibility based on the existing literature. Special emphasis is placed on the importance of researchers meticulously studying the current gaps in research and actively working to enhance and implement promising studies to overcome any shortcomings in the prediction models. It is worth noting that generalizing solar irradiance prediction models for locations without direct measuring instruments poses a challenging task. Thus, this article contributes valuable insights to researchers, practitioners, investors, and all stakeholders interested in advancing and utilizing solar irradiance prediction models to support the development of efficient solar energy systems. By shedding light on the strengths and weaknesses of existing models, we aim to facilitate more accurate and reliable solar energy estimations, thereby encouraging the broader adoption of sustainable and renewable energy sources. Ultimately, this research seeks to foster the growth and successful implementation of solar energy systems on a global scale.

Keywords: renewable energy, solar energy, solar radiation, global solar radiation model, forecasting model.

МАТУШКІН ДМИТРО

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ЩОДО ПИТАННЯ (НЕ)ПРАКТИЧНОСТІ МОДЕЛЕЙ СОНЯЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

Необхідність наявності даних щодо сонячного випромінювання є необхідною у визначенні розмірів об'єктів сонячної енергетики. З огляду на широке застосування сонячної енергії для виробництва електроенергії, багато досліджень спрямовані на розробку моделей, що здатні оцінювати сонячне випромінювання з різних перспектив. Моделі прогнозування сонячного випромінювання можуть бути супутниковими, регресійними, статистичними, заснованими на штучному інтелекті або гібридними. Незважаючи на те що, під час розробки цих моделей отримані значні успіхи, деякі дослідники мають сумніви у їхній практичній застосованості. У цьому дослідженні робиться огляд існуючих моделей прогнозування сонячного випромінювання, а також надається перспективний і критичний аналіз стосовно того, наскільки вони є практичними та доступними з літературного погляду. Підкреслюється, що дослідники мають ретельно вивчити прогалини в дослідженнях, які є наявними, аби вдосконалити і впровадити деякі перспективні дослідження для подолання недоліків у моделях прогнозування. Важливо зазначити, що узагальнення моделей прогнозування сонячного випромінювання для місць, де немає вимірювальних інструментів, є складним завданням. Отже, ця стаття містить цінний інформаційний внесок для дослідників, практиків, інвесторів та всіх зацікавлених у розвитку та використанні моделей прогнозування сонячного випромінювання з метою підтримки розвитку сонячної енергетики.

Ключові слова: відновлювана енергетика, сонячна енергетика, сонячне випромінювання, модель глобального сонячного випромінювання, модель прогнозування.

Introduction.

Obtaining historical data on solar radiation and its characteristics holds significant importance for various fields of human activity, such as hydrology, agriculture, and energy sector. The modern progress in using solar energy for electricity production and reducing the cost of solar technologies makes it a primary component of the world's energy complex. It is predicted that by 2040, solar and wind energy will account for approximately 48% of the world's electricity production [1]. According to statistics, the capacity of solar power plants has increased by approximately 100% from 2009 to 2015 [2] due to the widespread deployment of grid-connected and off-grid solar systems, as well as the development of rooftop solar photovoltaic installations. Solar resources that reach the earth are important for various applications, such as photosynthesis, heating, and electricity production through photovoltaic cells. This resource is renewable and almost everywhere available, although its flow is random and periodic. In the light of the need to decarbonize electricity systems, the use of solar resources becomes an integral part of the energy strategies. For the efficient use of solar technologies, it is important to have accurate data on solar radiation that reaches a specific land surface.

Such data is essential for determining the dimensions of energy systems operating on solar panels, as it provides relevant information about the quantity, duration, and structure of solar energy received at a specific location on the Earth's surface [3]. These data help expand and improve research and utilization of solar energy. To obtain such data, specialized equipment is typically deployed to conduct measurements, which are then remotely transmitted to a data processing center, where they are analyzed and stored. However, due to the high cost of equipment, challenges in calibration, and ongoing maintenance expenses, many data recorded at data processing stations, especially in developing countries, are often limited, faulty, or inaccessible [4]. The utilization of such data

poses numerous challenges and uncertainties in determining the dimensions of energy systems.

To mitigate the uncertainties associated with limited data, various algorithms and models have been proposed in the literature to estimate solar irradiance. These algorithms and models assess solar irradiance based on existing meteorological data, such as minimum and maximum temperature, relative humidity, hours of sunshine, and precipitation, available for the considered location(s). Some models even incorporate the interdependence between meteorological factors and solar radiation. Over the past few decades, different methodologies have been developed for solar irradiance forecasting, including satellite-based models, regression models, statistical models, artificial intelligence models, and hybridization of some of these models [5].

From the aforementioned points, it is evident that the amount of solar irradiance reaching the Earth's surface depends on the climatic characteristics of the location. This particularity has driven the development of various models capable of forecasting solar irradiance under specific local climatic conditions. Furthermore, some researchers have focused on improving existing models in terms of forecast accuracy and handling non-linearity. However, some thoughts have raised doubts about the ability of these models to be generalized. These concerns have led to the emergence of numerous solar irradiance prediction models that require proper contextualization for adequate understanding. While significant progress has been made during the development of these models, some researchers have questioned their suitability for practical applications. To address these concerns, this article provides a comprehensive review and perspective on the practicality or limitations of solar irradiance prediction models available in the literature. Additionally, research gaps that are desirable and necessary for future exploration are identified. It is expected that addressing these research gaps properly will contribute to the development of models or measurement equipment that effectively overcome the limitations of existing models.

Brief description of solar radiation prediction models

Earth's solar irradiance is influenced by various weather conditions that vary over time. These conditions serve as crucial factors for forecasting solar irradiance and are used as regressors in prediction models. Different types of models have been developed for solar irradiance forecasting, which can be classified into four main groups: regression-based, statistical, artificial intelligence-based, and satellite-based models, as illustrated in Fig. 1 [5].

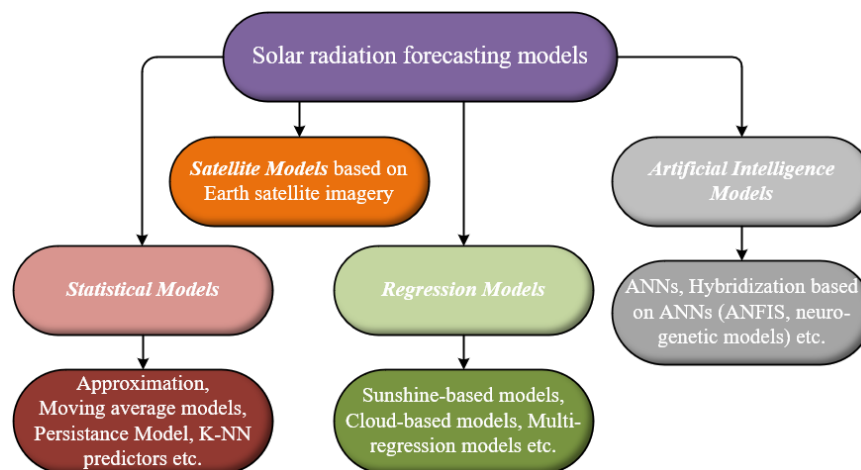

Figure 1. Classification of models developed for solar irradiance forecasting

Satellite-based models

Solar irradiance forecasting on the Earth's surface can be achieved using satellite data, utilizing imagery from satellites and other remote sensing data. By analyzing the intensity of cloud colors, the illumination of the Earth's surface can be estimated. However, satellite images have lower spatial and temporal resolutions compared to ground-based sources, leading to reduced short-term forecast accuracy. Thus, such images are more commonly used for long-term predictions.

To construct cloud motion vectors using satellite imagery, a concept similar to that used in sky image analysis is employed. Cloud images are formed based on visible and/or infrared images obtained from satellite sensors. One of the advantages of this approach is that the spatial scale of satellite images is significantly larger [6]. The cloudiness index (considered proportional to cloud optical density) can be calculated with reasonable accuracy. Cloud motion vectors are determined using successive satellite images [6]. For predicting cloud cover for the next 2 hours, statistical methods based on conditional probabilities are used, and by minimizing the size of individual image elements, it is possible to make forecasts even up to 6 hours ahead. The obtained cloud motion vectors are also used to improve the results of numerical forecasting models [6].

Statistical models

Statistical models are based on the utilization of historical data and the establishment of correlation dependencies among them. These models do not require the inclusion of physical atmospheric parameters and focus on the analysis of digital data. To forecast solar irradiance, relevant data must first be collected. Such data is typically gathered using meteorological instruments on the ground, satellite imagery, or numerical models that

simulate the behavior of the Sun and its influence on Earth's atmosphere.

The application of statistical methods relies on the quality of the available historical data. Selecting a time series requires adherence to specific rules, such as having observation results spanning from the beginning to the end of the time series, regularity in the time intervals, and the absence of missing data.

Forecasts must undergo thorough verification, especially when there are correlations between different trends or the potential for a "discontinuity" between the past and the future.

One of the subcategories of statistical models is the time series approach [7], where the dynamics of variables are ordered over time and used to build trends and forecast future values [8]. A simple regression model is represented as [9]:

$$y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \dots + \beta_i X_i + \varepsilon, \quad (1)$$

where y is the target variable (the predicted value); $X_1, \dots, X_i$ are independent variables; β_0 is the bias coefficient; $\beta_1, \dots, \beta_i$ are coefficients of independent variables; ε is the error term (the residual).

The coefficient β_0 is the predicted value of y when the X is 0.

A multidimensional time series involves the numerical analysis of multiple variables in the time domain. The independent variable includes two types of data: exogenous data (influence data) and response data (response to the influence). The multidimensional model is described using a matrix that contains information about the relationships between variables and their changes over time [10]:

$$y = \begin{bmatrix} y_{11} & y_{21} & \dots & y_{1n} \\ y_{21} & y_{22} & \dots & y_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ y_{m1} & y_{m1} & \dots & y_{mn} \end{bmatrix}, \quad (2)$$

One of the drawbacks of the time series approach to forecasting is that forecast errors appear to increase for short-term predictions. In the literature, some time series models incorporate Autoregressive Moving Averages, K-Nearest Neighbors predictors, and Persistence Models [5].

Regression models

For forecasting solar irradiance, regression models are frequently used to establish correlations between various meteorological variables and solar irradiance measurement data. One of the key advantages of these regression models is that the instruments used to measure certain meteorological parameters, which serve as input data for the models, are readily available. This ensures data accessibility for most regions and locations [6]. However, regression models have a limitation in that they may not accurately capture the nonlinear nature of solar irradiance in their predictions. This limitation has been identified in the literature as one of the main drawbacks of these models [7]. Consequently, when forecasting solar irradiance, the accuracy of regression models may be lower compared to other types of models.

Solar irradiance forecasting employs various regression models, among which the following can be highlighted:

- Cloud-based models [11-13]: In these models, cloud cover is utilized as a significant input variable, as clouds have a substantial impact on the amount of solar irradiance reaching the Earth's surface.
- Sunshine-based models [14]: Such models use data on sunshine duration as an input parameter for solar irradiance forecasting.
- Temperature-based models [15]: In this type of model, temperature is used as an input variable, as it can also influence the magnitude of solar irradiance.
- Hybrid models [5]: Some forecasting models combine cloud cover, sunshine duration, temperature, and other meteorological data such as atmospheric pressure, solar elevation angle, precipitation, relative humidity, atmospheric pressure, and wind speed to achieve more accurate predictions.

In [16], it is noted that among regression models, the most advanced and widely used is the model based on cloud cover, sunshine duration, and temperature. This model takes into account the influence of important meteorological parameters, enabling more accurate solar irradiance forecasts.

Sunshine-based model

The solar irradiance forecasting model based on sunshine duration establishes a relationship between the hours of sunshine recorded at the meteorological station and the extraterrestrial irradiance [17, 18]. Mathematically, the original model is presented as follows [10]:

$$\frac{G_t}{G_{t,0}} = B_0 + B_1 \left(\frac{S}{S_0} \right), \quad (3)$$

where G_t is the mean global solar irradiance, $G_{t,0}$ is the monthly average daily global irradiance under clear sky conditions, S is the mean number of hours of sunshine, S_0 is the mean duration of the day, B_0 and B_1 are parameters of the model determined using statistical methods of analysis and regression.

The model expresses the statistical relationship between a variable representing the ratio of the monthly average daily hours of bright sunshine to the monthly average maximum possible daily hours of sunshine $\left(\frac{S}{S_c}\right)$, and a variable representing the ratio of the monthly average daily global irradiance to the monthly average daily global irradiance under clear sky conditions $\left(\frac{G_t}{G_{t,0}}\right)$ [10].

The duration of sunshine is typically accessible and measured using appropriate instruments at meteorological stations. On the other hand, the extraterrestrial irradiance is obtained from the following expressions [10, 19]:

$$G_{t,0} = \frac{24I_D}{\pi} \left[\cos \varphi \cos \delta \sin \omega_s + \frac{2\pi\omega_s}{360} \sin \varphi \cos \delta \right] \left[1 + 0,033 \cos \left(\frac{360n}{365} \right) \right]; \quad (4)$$

$$\delta = 23,45^\circ \sin \left[\frac{360(d_n + 284)}{365} \right], \quad (5)$$

The latitude of the selected location is denoted as φ , n is the day of the year starting from January 1. The value of the solar constant is denoted as I_D and it is equal to 1367 W/m².

Cloud-based models

Clouds influence the distribution and scattering of solar radiation, which in turn alters weather conditions and impacts the amount of solar radiation reaching the Earth's surface [16]. Meteorological satellites are used to obtain data on clouds, and they perform measurements for various types and layers of clouds [20]. The obtained cloud data can be utilized in the development of different models that allow for the estimation of global solar radiation at the Earth's surface.

One of the drawbacks of such models can be the presence of different cloud layers with varying movement characteristics. For instance, clouds at higher altitudes may be partially obscured by clouds at lower altitudes. Such differences in cloud movement can impact the accuracy of the forecast. The actual forecasting time also depends on the speed and altitude of cloud movement. Fast-moving and low clouds may only remain in the field of view for a few minutes, while high and slow-moving clouds can remain visible for 30 minutes or even longer. Common forecast horizons range from 5 to 20 minutes.

Indeed, even if the size and speed of clouds can be accurately measured, the forecast accuracy will depend on how quickly the cloud field shifts relative to its initial position, which is determined by vectors of their movement (such as development, dissipation, and other factors) [21]. Such complexities can lead to deviations in forecasts and reduce the precision of solar radiation forecasting.

Temperature-based models

The measurement instruments required to collect sunshine and cloud data can be expensive and may not be commonly available in all weather stations, unlike temperature measuring instruments. As a result, accessing reliable sunshine and cloud data is often challenging. In response to this limitation, researchers have developed models that utilize readily available meteorological data, such as air temperature, to estimate solar radiation. These empirical models use daily minimum and maximum air temperatures as inputs and calculate solar radiation as outputs. In temperature-based models, it is assumed that the fraction of extraterrestrial radiation reaching the ground is directly related to the difference between maximum and minimum temperatures [16].

Expression (6) serves as the foundation for many temperature-based models [10].

$$\frac{G_t}{G_{t,0}} = A_I (\Delta T)^{0,5}, \quad (6)$$

where ΔT represents the difference between the daily maximum temperature (t_{max}) and the daily minimum temperature (t_{min}).

Models based on artificial intelligence

Techniques of Artificial Intelligence (AI) are used to create machines that mimic biological processes. Solar radiation forecasting using AI methods involves the utilization of Machine Learning algorithms [22, 23], which assess historical meteorological data, such as cloud cover, temperature, and wind speed, to predict future levels of solar radiation. Among the AI algorithms widely employed for solar radiation prediction are Artificial Neural Networks [24, 25], Decision Trees [26], Support Vector Machines [4] etc. Additionally, other methods like Deep Learning [27-28] and Convolutional Neural Networks are being investigated for solar radiation forecasting [28, 29]. These methods show potential in providing more accurate and sophisticated predictions of solar radiation.

AI models for solar radiation forecasting encompass various approaches, among which the following are the most popular:

- *Artificial Neural Networks (ANNs)*: ANNs simulate the biological nervous system of the human brain and enable understanding complex relationships between input and output data. They consist of three layers - input,

hidden, and output layers [30]. ANNs can forecast solar radiation without making specific assumptions about the underlying process, utilizing neurons to establish connections between variables.

- *Recurrent Neural Network Models (RNNs)*: These models are specifically designed to handle sequential data, such as time series. They are trained on historical data to predict future solar radiation values based on past observations.

- *Random Forest Models*: These models employ an ensemble of decision trees to forecast solar radiation. They are trained using various meteorological parameters and past observations as input data and then derive the final prediction by averaging the values produced by each tree.

- *Support Vector Machines (SVM)*: These models can forecast both linear and nonlinear data. They are trained on historical data to obtain an optimal boundary that separates solar radiation into two classes.

The application of ANNs offers numerous advantages, such as self-learning ability, flexibility, compactness, and the capability to model complex nonlinear processes without assuming explicit relationships between input and output variables [31]. However, they also come with certain drawbacks, such as overfitting, local minimal tendencies, poor generalization, which can impact model accuracy and complexity [32]. To enhance the performance of ANNs in solar radiation forecasting, they can be combined with global algorithms [32, 33].

In general, AI models, such as ANNs, RNNs, Random Forest Models, and SVMs, are notable for their ability to provide accurate real-time forecasts, making them valuable for optimizing energy generation systems utilizing solar technologies.

Performance assessment: predictive models and indicators of forecast quality

Performance metrics provide a quantitative assessment of the accuracy and reliability of solar radiation forecasting algorithms, enabling model comparisons. These evaluations help determine which models are most suitable for specific applications, contributing to the overall improvement of solar radiation prediction quality. Table 1 presents a comparison of the effectiveness of various forecasting models, each with its own advantages and limitations.

Table 1

Evaluation of the effectiveness of the considered models for solar radiation forecasting

Forecasting Model	Strengths	Weaknesses
Satellite-based Models	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Capture large-scale weather patterns; ▪ Good spatial coverage 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Limited accuracy in capturing local weather phenomena; ▪ Dependence on the quality of satellite data; ▪ Struggles with complex atmospheric conditions
Statistical Models	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Can capture nonlinear relationships and complex patterns; ▪ Better accuracy compared to regression models 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Requires significant and diverse training datasets; ▪ Model selection and tuning are crucial for optimal performance
Regression Models	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Relatively simple to implement; ▪ Acceptable accuracy for short-term forecasting 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Limited effectiveness during significant weather variations or unexpected fluctuations; ▪ Constraint in solving complex nonlinear relationships
Artificial Intelligence Models	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Can automatically learn complex patterns and dependencies; ▪ Often outperform traditional statistical models 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Requires large volumes of training data; ▪ Demands significant computational resources; ▪ Interpretation and explainability can be challenging
Hybrid Models	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Combine strengths of individual models 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Effectiveness can vary depending on the specific combination and integration methodology

To assess the effectiveness of solar radiation forecasting models, several accuracy metrics are commonly used. Among these indicators, the following can be highlighted: Mean Absolute Error, Root Mean Squared Error, Mean Bias Error, Mean Percentage Error, Mean Absolute Percentage Error, R-squared (R^2), and Forecast Benchmarking. Additional details regarding these metrics are provided in Table 2.

Although satellite models offer wide spatial coverage [34], their accuracy suffers from the influence of cloud cover and atmospheric conditions. Consequently, satellite models tend to exhibit higher values of MAE, RMSE, and MAPE. On the other hand, regression models, while easy to implement and interpret, often fail to adequately capture complex nonlinear relationships and rapid weather changes, leading to moderate performance metrics. Regarding statistical models, they are also straightforward to use and computationally efficient, but during rapidly changing weather conditions, they may suffer from insufficient accuracy. Certainly, performance metrics for statistical models, such as MAE, RMSE, and MAPE, often fall within a moderate range. Nevertheless, despite their limitations, statistical models can be valuable for short-term forecasts when relevant historical data is available. Other models, such as those based on AI, typically demonstrate superior results in identifying complex patterns and

relationships. These models often exhibit lower values of MAE, RMSE, and MAPE, indicating higher accuracy. Hybrid models, which combine multiple forecasting methods and leverage the advantages of different approaches, also garner significant attention. Research has shown that hybrid models tend to achieve improved efficiency, as reflected by lower values of MAE, RMSE, and MAPE compared to individual models [35]. For instance, a study described in [36] demonstrated that employing Deep Learning-based optimization in hybrid solar radiation forecasting models can lead to achieving a maximum R^2 value of 100%.

Table 2

Performance metrics used for evaluating solar radiation forecasting models

Performance Metric	Description	Mathematical Expression	Ideal Value
Mean Absolute Error (MAE)	MAE calculates the average absolute difference between forecasted ($\hat{y}_i$) and actual values (y_i). This metric measures the average magnitude of the forecast error and is widely used in solar radiation forecasting evaluations	$\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \hat{y}_i - y_i $	0
Root Mean Squared Error (RMSE)	RMSE calculates the square root of the average of squared differences between forecasted and actual values. It is more sensitive to large errors than MAE and offers an overall assessment of model performance	$\sqrt{\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (y_i - \hat{y}_i)^2}$	0
Mean Bias Error (MBE)	MBE indicates the average forecasting error, reflecting the systematic tendency of the forecasting model to under- or over-predict. This metric helps understand the model's systematic bias	$\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (\hat{y}_i - y_i)$	0
Mean Absolute Percentage Error (MAPE)	MAPE is commonly used as a loss function for regression and model evaluation due to its intuitive measure of relative error. In solar forecasting, it is normalized by the nominal power to facilitate meaningful comparisons P_0	$\frac{100}{N} \sum_{i=1}^N \left \frac{y_i - \hat{y}_i}{P_0} \right $	0
R-squared (R^2)	R-squared defines the ratio of the variance in actual values that can be predicted based on forecasted values. It indicates how well the model fits the data and explains the variation in solar radiation	$1 - \frac{\sum_i (y_i - \hat{y})^2}{\sum_i (y_i - \bar{y})^2}$	1
Forecast Benchmarking	Forecast benchmarking compares a model's improvement to a benchmark relative to the best possible forecast without errors	$1 - \frac{Metric_{forecast}}{Metric_{perfect\ forecast}}$	The closer the value to 1, the better the model's effectiveness

The (im)practicality of solar forecasting models

An overview of contributions presented in the scientific literature regarding solar radiation forecasting models based on regression indicates the effectiveness of such approaches in determining solar radiation with a significant level of accuracy. Regression models have successfully established a strong and positive relationship between measured meteorological data and solar radiation in various geographical regions. However, in [37], it is noted that regression models can only be deployed and applied in locations where accurate data on solar radiation and other relevant climatic data are guaranteed. It is important to highlight that instruments for collecting data on solar radiation have high costs and are usually only available in developed countries that can afford them. In countries where measuring devices capturing solar radiation data exist, such devices are only available at a limited number of stations [38]. Such constraints raise doubts about the generalizability of regression-based solar radiation forecasting models. Real-time data collection from measurement devices can create problems concerning the use of regression models in such locations. Crucial questions arise:

- 1) How useful can solar radiation models be in places where meteorological instruments are available for measuring radiation and other meteorological data?
- 2) What is the contribution of solar radiation forecasting models in regions where measuring devices are not accessible?

These questions cast doubt on the practical applicability of regression-based solar radiation forecasting models, which occupy a significant place in research within the scientific community. Clearly, the majority of researchers in this field are improving initial models based on limited measurement data.

To address the provided questions, it is necessary to thoroughly assess the effectiveness of solar radiation forecasting models at a practical level. In cases where solar radiation data is unavailable due to instrument malfunction or technical maintenance, solar radiation forecasting models can be employed to correct for these missing data [37], thus generating synthetic data. However, the purposefulness of data correction must be carefully considered. Introducing solar radiation data with missing points into the energy generation model may lead to

various levels of uncertainty in the obtained results. Although the consequences may be insignificant in small-scale energy system projects, the severity of uncertainties increases as the size of the designed system grows. For example, if data absence results in a 5% error for a 5 kW and 1 MW solar energy systems, operators or energy companies would need to compensate for 0,25 kW and 50 kW, respectively. Nevertheless, the technical, legal, and economic burden caused by a 50 kW deficit would be significantly greater than a loss of 0,25 kW. Considering these factors, it appears that solar radiation forecasting models could play a vital role in providing synthetic data to correct for missing data caused by instrument malfunction or failure [37].

With the increasing deployment of municipal solar energy systems, the demand for accurate energy generation forecasting in power grids is growing. Consequently, more attention is being directed towards solar activity forecasting models. Essentially, solar activity forecasting models provide tools that operators can use to assess and balance energy production and consumption in electric grids composed of various energy sources, including solar technologies. Adequate solar activity forecasts enable operators to efficiently dispatch different controllable generating units, ensuring the necessary availability, stability, and flexibility critical for optimizing the electric grid's operations.

Therefore, from the perspective of energy production forecasting, solar activity forecasting for periods ranging from daily to minute intervals is crucial for the efficient management of operational energy systems, particularly those integrated with solar technologies. This is because solar radiation exhibits variable characteristics and requires accurate forecasting to ensure the stability and reliability of the electrical grid. Hybrid energy systems, combining solar technologies with other sources, greatly benefit from precise solar activity predictions to optimize their performance and maintain grid stability.

In addition to their practicality, as mentioned earlier, solar radiation forecasting models find extensive applications in the financial aspects of solar energy projects. For instance, large-scale solar energy projects often require financing from financial institutions at competitive rates. Securing such funding depends on a thorough analysis of cash flows, demonstrating that the project can ensure a stable income stream throughout the loan term. Solar forecasting models can assist companies in effectively planning and managing their projects. Thus, the quality of solar resources and the accuracy of solar radiation forecasting are critical factors influencing the possibility of obtaining competitive credit financing for solar energy projects. Reliable solar radiation data is an essential component for cash flow analysis and project viability assessment. Lenders also require a verification dataset of solar radiation, confirming the potential income level that the project can generate. Accurate solar radiation forecasts at different time scales, including hourly, daily, monthly, and yearly forecasts, are key requirements for determining project economic viability. Overall, solar radiation forecasting models play a significant role in contributing to the success of solar energy projects by enabling efficient energy grid management and ensuring reliable project financing.

During the literature search, significant gaps in research related to solar radiation estimation in locations without measurement instruments were identified. Nevertheless, the use of data-driven AI methods showed promise in solar radiation forecasting for such areas [39]. Researchers utilized data-driven methods that allowed them to handle situations where real models were impractical or unavailable to obtain information about solar radiation in locations without direct measurements. In [39], the feasibility of obtaining solar radiation data from places without measurements was investigated, and a forecasting model using the SVM method was developed. This model could estimate and establish the relationship between meteorological variables and global solar radiation for locations with available data and predict global solar radiation for places where data were absent in the model's training data. Even when testing the model on new data for another location not included in the training dataset, the model demonstrated an accuracy of 95% and MAPE of 5,43%. In another study [40], a different approach was presented, where solar radiation data measured at various locations with similar radiation patterns were used to train accurate forecasting models for the target location. A multi-dimensional space was constructed based on measurements of humidity, temperature, and satellite data, where each location was interconnected with a point in this space. A directionality diagram-based metric was then utilized to compare the relationships between measurement locations. Consequently, "candidate sites" were identified, providing data for training the forecasting model for the target location. The results of these studies emphasized the practicality of solar radiation forecasting models in locations without measurement instruments, warranting further detailed exploration [40].

Conclusions

Solar radiation forecasting models play a vital role in the successful integration of solar energy into the energy balance and the planning and operation of solar technologies. While their significance is clear, challenges exist in developing generalized models for regions without measurement instruments. Nevertheless, promising progress has been made in this area, and further research efforts should be directed towards creating effective models for such regions.

The development and implementation of advanced solar radiation forecasting models require substantial resources, which can be particularly challenging for organizations operating in developing regions with limited means. To make these models accessible in resource-constrained countries, it is crucial to focus on the production of cost-effective devices for measuring solar radiation.

Additionally, the accuracy of solar radiation forecasts is crucial for rational decision-making regarding electricity generation and grid management. Thus, research efforts should concentrate on enhancing the precision of these models through the availability of real-time data on solar radiation levels and weather conditions.

In summary, solar radiation forecasting models are essential for the successful integration of solar

technologies into the energy sector, leading to a more efficient transition to green energy and a sustainable future. However, ensuring their practical application and accessibility worldwide requires further research and technological advancements.

References

1. Renewable Now. (2019). "Wind, solar power to reach 48% of global mix in 2050 - BNEF." [Електронний ресурс]. Дата доступу: 23.07.2023. URL: renewablesnow.com/news/wind-solar-power-to-reach-48-of-global-mix-in-2050-bnef-658853.
2. Malinowski, M., Leon, J. I., & Abu-Rub, H. (2017). Solar Photovoltaic and Thermal Energy Systems: Current Technology and Future Trends. *Proceedings of the IEEE*, 105(11), 2132-2146. <https://doi.org/10.1109/JPROC.2017.2690343>.
3. Dorvlo, A. S. S., Jervase, J. A., & Al-Lawati, A. (2002). Solar radiation estimation using artificial neural networks. *Applied Energy*, 71(4), 307-319.
4. Olatomiwa, L., Mekhilef, S., Shamshirband, S., Mohammadi, K., Petković, D., & Sudheer, C. (2015). A support vector machine–firefly algorithm-based model for global solar radiation prediction. *Solar Energy*, 115, 632-644. <https://doi.org/10.1016/j.solener.2015.03.015>.
5. Ogunjuyigbe, A., & Monyei, C. (2016). On the global solar radiation prediction methods. *Journal of Renewable and Sustainable Energy*, 8, 1-20. <https://doi.org/10.1063/1.4944968>.
6. Miller, S. D., Combs, C., Chand, D., Sengupta, M., & Heidinger, A. K. (2011). Toward evaluating short-term predictions of solar irradiance at the surface: Persistence, satellite-based trajectory, and numerical weather prediction models. In *Proceedings of the 40th ASES National Solar Conference 2011 (Solar 2011)*, May 17-20, 2011, Raleigh, North Carolina (pp. 285-292). Boulder, Colorado: American Solar Energy Society (ASES). NREL Report No. CP-5500-55. PNWD-SA-9328.
7. Reikard, G. (2009). Predicting solar radiation at high resolutions: A comparison of time series forecasts. *Solar Energy*, 83, 342-349. <https://doi.org/10.1016/j.solener.2008.08.007>.
8. Voyant, C., Muselli, M., Paoli, C., & Nivet, M. L. (2010). Optimization of an artificial neural network dedicated to the multivariate forecasting of daily global radiation. *Energy*, 36. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2010.10.032>.
9. Matushkin, D., Bosak, A., & Kulakovskiy, L. (2020). Analysis of factors for forecasting electric power generation by solar power plants. *POWER ENGINEERING: economics, technique, ecology*, 4, 64-69. <https://doi.org/10.20535/1813-5420.4.2020.233597>.
10. Babatunde, O. M., Munda, J. L., Hamam, Y., & Monyei, C. G. (2023). A critical overview of the (Im)practicability of solar radiation forecasting models. *e-Prime - Advances in Electrical Engineering, Electronics and Energy*, Volume 5, 100213. <https://doi.org/10.1016/j.prime.2023.100213>.
11. Badescu, V. (1999). Correlations to estimate monthly mean daily solar global irradiation: application to Romania. *Energy*, 24(10), 883-893. [https://doi.org/10.1016/S0360-5442\(99\)00027-4](https://doi.org/10.1016/S0360-5442(99)00027-4).
12. Ehnberg, J., & Bollen, M. (2004). Simulation of global solar radiation based on cloud observations. *Solar Energy*, 78, 157-162. <https://doi.org/10.1016/j.solener.2004.08.016>.
13. Yang, D., Jirutitjaroen, P., & Walsh, W. (2012). Hourly solar irradiance time series forecasting using cloud cover index. *Solar Energy*, 86. <https://doi.org/10.1016/j.solener.2012.07.029>.
14. Al-Mostafa, Z., Maghrabi, A., & Al-Shehri, S. (2014). Sunshine-based global radiation models: A review and case study. *Energy Conversion and Management*, 84, 209-216. <https://doi.org/10.1016/j.enconman.2014.04.021>.
15. Hassan, G., Youssef, M. E., Youssif, Z., A. Ali, M., & Hanafy, A. (2016). New Temperature-based Models for Predicting Global Solar Radiation. *Applied Energy*, 179, 437-450. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2016.07.006>.
16. Besharat, F., Dehghan, A. A., & Faghih Khorasani, A. (2013). Empirical models for estimating global solar radiation: A review and case study. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 21, 798-821. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2012.12.043>.
17. Angstrom, A. (1924). Solar and Terrestrial Radiation. Report to the International Commission for Solar Research on Actinometric Investigations of Solar and Atmospheric Radiation. *Quarterly Journal of the Royal Meteorological Society*, 50, 121-126. <https://doi.org/10.1002/qj.49705021008>.
18. Prescott, J. (1940). Evaporation from a Water Surface in Relation to Solar Radiation. *Transactions of the Royal Society of South Australia*, 64, 114-118.
19. Duffie, J. A., Beckman, W. A., & Blair, N. (2020). *Solar Engineering of Thermal Processes, Photovoltaics and Wind*, John Wiley & Sons.
20. Chegaar, M., & Chibani, A. (2000). A Simple Method for Computing Global Solar Radiation. *Rev. Energ. Ren. Chemss*.
21. IEA. (2013). Photovoltaic and Solar Forecasting: State of the Art. [Онлайн]. Доступно: iea-pvps.org/key-topics/photovoltaics-and-solar-forecasting-state-of-art-report-t1401-2013.
22. Zhao, S., Zhang, P., Zhang, J., & Yang, S. (2022). Coupling meteorological stations data and satellite data for prediction of global solar radiation with machine learning models. *Renewable Energy*, 198.

<https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.08.111>.

23. Nwokolo, S., Ogbulezie, J., & Obiwulu, A. (2022). Impacts of climate change and meteo-solar parameters on photosynthetically active radiation prediction using hybrid machine learning with Physics-based models. *Advances in Space Research*, 70. <https://doi.org/10.1016/j.asr.2022.08.010>.

24. Pang, Z., Niu, F., & O'Neill, Z. (2020). Solar radiation prediction using recurrent neural network and artificial neural network: A case study with comparisons. *Renewable Energy*, 156. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2020.04.042>.

25. Anbazhagan, G., J. S., Kuppusamy, M. S., S. U., Thentral, T., C.s, B., Ramya, R., & Sathyamurthy, R. (2022). Prediction of Hourly Solar Radiation in Tamil Nadu Using ANN Model with Different Learning Algorithms. *Energy Reports*, 8, 664-671. <https://doi.org/10.1016/j.egy.2021.11.190>.

26. Latif, S., Jumin, E., Basaruddin, F., Yusoff, Y., & Najah, A. (2021). Solar radiation prediction using boosted decision tree regression model: A case study in Malaysia. *Environmental Science and Pollution Research*, 28. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-12435-6>.

27. Gao, Y., Miyata, S., & Akashi, Y. (2022). Interpretable deep learning models for hourly solar radiation prediction based on graph neural network and attention. *Applied Energy*, 321, 119288. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2022.119288>.

28. Ghimire, S., Nguyen-Huy, T., Deo, R., Casillas-Pérez, D., & Salcedo-Sanz, S. (2022). Efficient daily solar radiation prediction with deep learning 4-phase convolutional neural network, dual stage stacked regression and support vector machine CNN-REGST hybrid model. *Sustainable Materials and Technologies*, 32, e00429. <https://doi.org/10.1016/j.susmat.2022.e00429>.

29. Ghimire, S. (2019). Deep solar radiation forecasting with convolutional neural network and long short-term memory network algorithms. *Applied Energy*, 253. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2019.113541>.

30. Zhang, P., Patuwo, E., & Hu, M. (1998). Forecasting With Artificial Neural Networks: The State of the Art. *International Journal of Forecasting*, 14, 35-62. [https://doi.org/10.1016/S0169-2070\(97\)00044-7](https://doi.org/10.1016/S0169-2070(97)00044-7).

31. Oyeboode, O., & Stretch, D. (2018). Neural network modeling of hydrological systems: A review of implementation techniques. *Natural Resource Modeling*, 32. <https://doi.org/10.1111/nrm.12189>.

32. Oyeboode, O. (2019). Evolutionary modelling of municipal water demand with multiple feature selection techniques. *Journal of Water Supply: Research and Technology-Aqua*.

33. Babatunde, O. M., Munda, J. L., & Hamam, Y. (2020). Exploring the Potentials of Artificial Neural Network Trained with Differential Evolution for Estimating Global Solar Radiation. *Energies*, 13(10), 2488. <https://doi.org/10.3390/en13102488>.

34. Abreu, E. F. M., Gueymard, C., Canhoto, P., & Costa, M. J. (2023). Performance assessment of clear-sky solar irradiance predictions using state-of-the-art radiation models and input atmospheric data from reanalysis or ground measurements. *Solar Energy*, 252, 309-321. <https://doi.org/10.1016/j.solener.2023.01.051>.

35. Guermoui, M., Melgani, F., Gairaa, K., & Mekhalfi, M. (2020). A comprehensive review of hybrid models for solar radiation forecasting. *Journal of Cleaner Production*, 258, 120357. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.120357>.

36. Irshad, K., Islam, N., Gari, A. A., Algarni, S., Alqahtani, T., & Imteyaz, B. (2023). Arithmetic optimization with hybrid deep learning algorithm based solar radiation prediction model. *Sustain. Energy Technol. Assessments*, 57, 103165. <https://doi.org/10.1016/j.seta.2023.103165>.

37. Halawa, E., Ghaffarianhoseini, A., & Li, D. (2014). Empirical correlations as a means for estimating monthly average daily global radiation: A critical overview. *Renewable Energy*, 72, 149-153. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2014.07.004>.

38. Zhao, S., Xiang, Y., Wu, L., Liu, X., Dong, J., Zhang, F., Li, Z., & Cui, Y. (2023). Simulation of Diffuse Solar Radiation with Tree-Based Evolutionary Hybrid Models and Satellite Data. *Remote Sensing*, 15(7), 1885. <https://doi.org/10.3390/rs15071885>.

39. Al-Alawi, S. M., & Al-Hinai, H. A. (1998). An ANN-Based Approach for Predicting Global Radiation in Locations with No Direct Measurement Instrumentation. *Renewable Energy*, 14, 199-204. [https://doi.org/10.1016/S0960-1481\(98\)00068-8](https://doi.org/10.1016/S0960-1481(98)00068-8).

40. Zambrano, A., & Giraldo, L. (2020). Solar irradiance forecasting models without on-site training measurements. *Renewable Energy*. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2020.01.092>.

NIKOLSKIY SERHIY

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

ORCID ID: 0000-0003-4893-3339

e-mail: serhiy.nikolskiy@gmail.com

KLYMENKO IRYNA

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

ORCID ID: 0000-0001-5345-8806

e-mail: ikliryna@gmail.com

PROGRESSIVE IOT PLATFORM BASED ON EDGE COMPUTING TECHNOLOGY

The article introduces a cutting-edge IoT platform that capitalizes on edge computing technology, revolutionizing data processing and analysis in the Internet of Things (IoT) landscape. By relocating data collection, processing, and analysis functions to the local level of the IoT network, the platform effectively mitigates delays and reduces excessive data transmission costs associated with the global network. The core architectural concept revolves around an autonomous multifunctional processing center, responsible for executing crucial tasks, including data collection, real-time processing, and comprehensive analysis from IoT devices. Additionally, it facilitates system visualization, monitoring based on diverse indicators, and offers a wide array of user services. The platform's functional model caters to various domains, fostering innovation and efficiency. A prototype IoT platform has been developed to conduct experimental analysis, assessing the hardware and technical capabilities of the proposed tools, thus paving the way for further advancements and refinements. The architecture comprises three primary components: IoT devices, the edge processing center, and a user-friendly interface. IoT devices equipped with sensors collect data, transmitted to the edge processing center for real-time analysis, considerably reducing global network data transmission requirements. As a result, the platform significantly enhances cost-effectiveness and responsiveness. In conclusion, this article showcases a transformative IoT platform, empowered by edge computing, streamlining data processing, and analysis. The multifunctional processing center serves as the linchpin, surmounting data-related challenges in the IoT ecosystem. The prototype serves as a valuable testing ground, providing insights for future improvements. Embracing this state-of-the-art platform, businesses and industries can unlock IoT's full potential, ushering in a new era of efficiency and innovation.

Keywords: IoT ecosystem, IoT platform, Internet of Things, edge computing, Flask, fog computing, cloud computing.

НИКОЛЬСЬКИЙ СЕРГІЙ.

Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського"

ORCID ID: 0000-0003-4893-3339

e-mail: serhiy.nikolskiy@gmail.com

КЛИМЕНКО ІРИНА.

Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського"

ORCID ID: 0000-0001-5345-8806

e-mail: ikliryna@gmail.com

ПРОГРЕСИВНА ІОТ-ПЛАТФОРМА НА ОСНОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ПЕРИФЕРІЙНИХ ОБЧИСЛЕНЬ

У статті представлено передову платформу IoT, яка використовує технологію периферійних обчислень, революціонізуючи обробку та аналіз даних у середовищі Інтернету речей (IoT). Завдяки перенесенню функцій збору, обробки та аналізу даних на локальний рівень мережі IoT, платформа ефективно зменшує затримки і знижує надмірні витрати на передачу даних, пов'язані з глобальною мережею. Основна архітектура концепції базується на автономному багатофункціональному обчислювальному центрі, який відповідає за виконання найважливіших завдань, включаючи збір, обробку та всебічний аналіз даних, отриманих від пристроїв Інтернету речей. Крім того, вона полегшує візуалізацію системи, моніторинг на основі різноманітних показників і пропонує широкий спектр користувацьких сервісів. Функціональна модель платформи охоплює різні сфери, сприяючи інноваціям та ефективності. Прототип платформи Інтернету речей був розроблений для проведення експериментального аналізу, оцінки апаратних і технічних можливостей запропонованих інструментів, що відкриває шлях для подальшого розвитку і вдосконалення. Архітектура складається з трьох основних компонентів: Пристрої Інтернету речей, периферійний обчислювальний центр і зручний інтерфейс. Пристрої Інтернету речей, оснащені датчиками, збирають дані, які передаються до периферійного обчислювального центру для аналізу в режимі реального часу, що значно зменшує вимоги до передачі даних через глобальну мережу. В результаті, платформа значно підвищує економічну ефективність і швидкість реагування. На закінчення, ця стаття демонструє трансформаційну платформу Інтернету речей, яка розширює можливості периферійних обчислень, оптимізуючи обробку та аналіз даних. Багатофункціональний обчислювальний центр служить стержнем, долаючи проблеми, пов'язані з даними в екосистемі IoT. Прототип слугує цінним випробувальним майданчиком, що дає змогу отримати інформацію для майбутніх удосконалень. Використовуючи цю найсучаснішу платформу, підприємства та галузі можуть розкрити весь потенціал Інтернету речей, відкриваючи нову еру ефективності та інновацій.

Ключові слова: екосистема IoT, платформа IoT, Інтернет речей, периферійні обчислення, Flask, туманні обчислення, хмарні обчислення.

INTRODUCTION

The IoT paradigm is conceptually linked to remote servers, services, and clouds, which leads to a well-known problem of transporting large volumes of data, delays in their transmission and processing, scalability of remote resources, and an uncertain level of data transmission security over the global computer network. General-purpose cloud processing and analytics services pose the problem of inefficiency and rigid monolithic binding of IoT platforms to universal solutions. To address complex transportation issues, the concept of decentralizing IoT computing is considered. Fog computing aims to create decentralized IoT architectures based on the integration of cloud and fog

services. However, experience has shown that the fog of things does not solve all the existing problems in IoT systems. While reducing delays and relieving network congestion, fog computing does not take into account the specific nature of IoT systems, related to their monolithic nature and hardware and functional specificity in terms of the tasks being solved, implementation principles, and application areas. The concept of edge computing aims to bring analytics and decision-making tools as close as possible to the data source and localize hardware and software specialized solutions at the IoT's peripheral level. The greatest effect is achieved through the integration of cloud and edge technologies.

Research into the effectiveness of edge computing and the developments of scientists in this field characterize the current stage of IoT concept development. This work is dedicated to exploring the issues of IoT edge computing and the development of an IoT platform that provides services at the IoT edge.

Review of Existing Solutions for Enhancing IoT Technology Efficiency:

Existing solutions for enhancing the efficiency of IoT technologies have been developed to address various constraints associated with the IoT paradigm, such as performance, delays, security, confidentiality, and reliability. The integration of IoT with cloud computing is known as Cloud of Things (CoT) technology. In [1], the positive aspects of applying cloud computing to IoT are summarized, including remote computational power, reduced dependence on local IoT infrastructure, centralized data security and confidentiality, efficient authentication and encryption protocols, no entry barrier for hosting providers, and support for powerful API interfaces. These features are beneficial for companies implementing IoT systems as they provide control and the ability to offer subscriber support to users.

However, traditional cloud technologies are characterized by a centralized architecture, which introduces technical and economic challenges for the effective implementation of IoT. These challenges include delays, limited data transmission channels, intermittent network failures, increased security risks, and the need to consider the limited resources and specifications of IoT devices. Factors such as high waiting time, delays, remote servers, distance between clients and servers, uncertain security levels, lack of notifications, distributed server processing, and partial technical maintenance associated with cloud computing are assessed as having a negative impact on the efficiency of IoT paradigm implementation in [2, 3]. In [3], a widespread five-level architecture for IoT is described, where all data is collected and analyzed in the cloud. It can be summarized that large-scale IoT systems with numerous sensors and significant data volume are characterized by excessive network traffic and a decrease in the level of service. Communication convergence leads to management delays in the system, which is critical for time-sensitive IoT applications. For example, a centralized cloud architecture [3] is not efficient for medical applications or for vehicle control and collision avoidance. The authors of [2-4] also note the high standardization of cloud solutions, which creates challenges for the application of IoT devices with heterogeneous platforms and specific approaches to analytics and decision-making.

Overall, these existing solutions highlight the need for alternative approaches to enhance the efficiency of IoT technologies and overcome the limitations associated with traditional cloud-based architecture.

In the literature, decentralized IoT architectures based on fog and edge computing technologies are described as advanced concepts for organizing IoT systems [4-6]. The term "fog computing" was introduced by Cisco and described in the work [7]. Similar to the cloud, this technology provides services to IoT users as Fog as a Service (FaaS). These services are provided at the level of fog devices located at the edge of the cloud, where data from sensors are sent to fog devices for processing and storage instead of being sent to the cloud. This reduces network traffic and latency, and provides better solutions for latency-sensitive IoT applications.

In studies [2, 3], fog computing factors are evaluated in comparison to cloud computing, and they are found to have low waiting time, very low latency, local server placement with minimal distance between the client and server, defined security level, distributed topology, processing on distributed servers, technical maintenance, and real-time interaction. Fog computing, as defined in literary sources [6, 8], extends the cloud to its periphery. Thus, fog computing is located at the boundary of the cloud closer to the source of IoT data. Fog computing offers many advantages for IoT, but there are limitations associated with the fact that fog is essentially a cloud with limited resources, and offloading cloud tasks to fog computing inherits the disadvantages of cloud technologies.

To improve application performance, reduce costs, and lower energy consumption, the transition to decentralized systemic IoT architectures that fulfill data processing requirements at the edge of the IoT network has become relevant in recent times. This concept is known as Edge IoT Computing (EC) [8, 9]. In the work [10], a characteristic example of implementing edge computing in IoT is described – a smart programmable automatic controller. The software collects data, analyzes it, processes it, and immediately sends a response to the user-sender device. The controller determines which data needs to be sent to the cloud and which can be analyzed locally.

In the work [8], the application of edge computing is defined as an advanced approach to enhancing IoT efficiency. The main factors of edge computing are defined here in comparison to cloud and fog technologies. Edge computing exhibits low waiting time and almost negligible latency, local server placement and proximity between the client and server, a defined and controlled level of security, reorganized and scalable topology, real-time interaction capabilities, low implementation cost, solution specialization, and the need for specific software and hardware development.

Edge computing is efficient in addressing performance and scalability issues in intelligent systems and local applications that are latency-sensitive. It achieves this by offloading data collection, processing, and analysis functions to the local level, avoiding delays and reducing traffic transmission costs in the global network. Increasing the resilience and robustness of intelligent systems is possible by distributing computational functions across the network and eliminating single points of failure. It is relevant to utilize less complex and expensive IoT devices, with the processor and memory capacity shifted to edge gateways and servers. Edge computing enables the decentralized

processing of data from IoT devices, sensors, and applications at the local level before they are transmitted to the corporate data processing center or the cloud. Services in edge technologies are implemented at the periphery of the IoT network, even closer to the data sources being processed compared to fog computing. A characteristic example of an IoT architecture with edge computing system (IoT-EC) is described in the work [11], where data collection, filtering, and feedback control functions are implemented on peripheral servers of base stations.

However, IoT-EC is not without certain challenges [8], which necessitate further research and development in the field of edge computing. This article is dedicated to addressing these issues and exploring the relevance and feasibility of edge computing.

Task statement

An IoT platform is a component of the IoT ecosystem that provides IoT services and connects IoT devices with the information stored on servers. The main functions of an IoT platform include data storage, IoT device communication, data detailing, data analytics, decision-making mechanisms, data visualization, security provision, and protocol translation.

The article focuses on the processes of data transportation, processing, and analysis in an IoT system. The research examines the means and approaches to addressing hardware and transportation problems related to the efficiency of tasks and reducing cloud traffic in the IoT system using edge computing technology.

The goal of the article is to develop tools for transferring data collection, processing, and analysis functions to the local level of the IoT network to address issues of delays and traffic transmission costs. The complex of these tools for implementing services at the edge of the local network represents an advanced IoT platform based on edge computing technologies. To achieve this goal, we propose an architectural concept of an IoT platform based on an autonomous and multifunctional processing center at the local level of the IoT network. The processing center's tasks include data collection from IoT devices, data processing, data structuring, analysis and visualization of results, and system monitoring based on various indicators. The article presents a prototype of an IoT platform based on the proposed solutions.

The architectural concept of implementing an IoT platform

The development of SoC technology leads to increased performance of processors and microprocessor devices, allowing them to handle complex tasks with high computational complexity. This further stimulates decentralized computing at the edge of IoT networks. Microcontrollers, microcomputers, and even smartphones can now compete in performance with cloud servers, as their functional capabilities enable a wide range of complex tasks to be performed.

From this perspective, we consider a high-performance multifunctional processing center that can be used for building scalable EC-IoT systems. Therefore, as the hardware platform, we choose a high-performance processor [8] optimized for the use of general-purpose operating systems, particularly Linux. Market research on processors and their characteristics justified the choice of the Raspberry Pi platform for implementing the processing center. The Raspberry Pi platform offers a wide range of diverse interfaces for connecting peripheral devices, has capabilities for connecting external memory modules and other additional modules, supports Wi-Fi and Bluetooth connectivity, and includes a built-in graphics module [12].

The processing center has a branching architecture (fig. 1). The basic modules include a memory module with expandability, a communication module for network connectivity, and a graphics module for system monitoring and visualization. An important functional component of the software is the web server, which is responsible for implementing all specialized platform services.

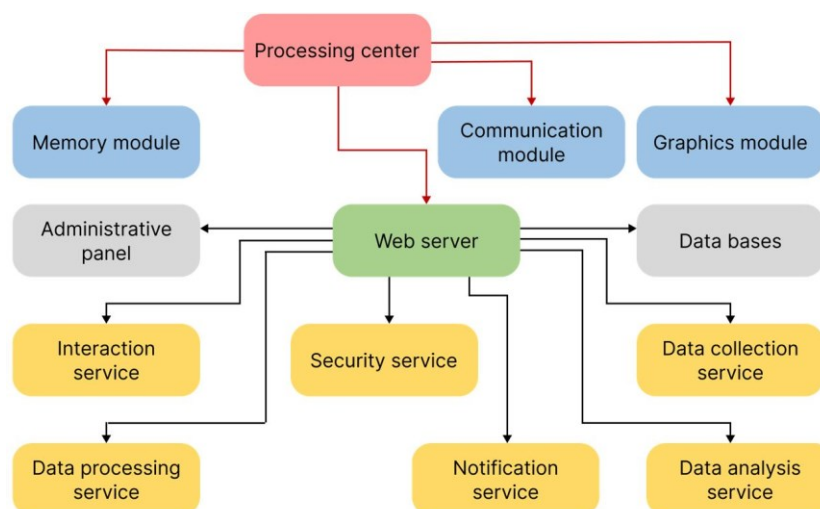

Fig. 1. Processing center architecture

To implement the web server and develop the software, the Flask framework [13] and the Python programming language [14] were used. Python is supported by all advanced technologies and tools, including the Raspberry PI platform. The Flask framework provides communication capabilities with a wide range of modern databases and technologies, making it simple and flexible for creating developing systems.

On the IoT platform, several databases have been implemented. The main database is implemented using the SQL-like DBMS PostgreSQL and is intended for storing IoT data from sensors and the results of their processing. PostgreSQL allows us to ensure optimized data storage and accelerated query processing through parallel read-write operations. We also utilized the advanced interaction capabilities of PostgreSQL within the Flask framework [13].

A message queue database is implemented to support message exchange within the application. It is designed to store messages in the system, especially for cases when there is no internet connection. To implement this mechanism, we used the RabbitMQ service in the Python programming language [14], which is based on the MQTT protocol [15] and provides convenient interaction with the web server [16].

The functional concept of an IoT platform

According to the proposed architectural approach, the IoT platform consists of a complex of IoT devices and a processing center that belong to the same local IoT network domain. The functional model represents a complex software application that implements all functional processes within the IoT platform. The main components of the functional model are also depicted in fig. 1. The functional model of the IoT platform is shown in fig. 2. The processing center controls all components of the IoT platform, performs data transmission and processing, and makes decisions. Sensors are devices that collect and transmit data, actuators are devices that implement control actions from the processing center, and smart devices are devices that perform the functions of both sensors and actuators. All artifacts at the data collection level are collectively referred to as IoT devices.

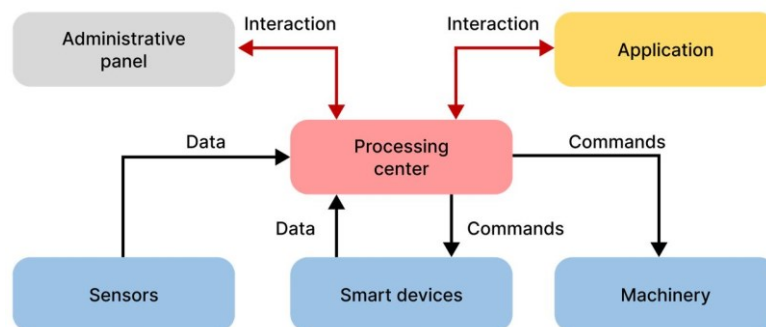

Fig. 2. Functional Diagram of the IoT Platform

The processing center implements the following complex of IoT platform services.

The Data Processing Service enables communication with IoT devices, administrative panels, and applications. It provides fast interaction with the IoT platform, such as viewing messages and analytical data, as well as diagrams, tables, and graphs. The administrative panel utilizes the service's capabilities but also implements additional features, including user notifications, customization, and personalization of the processing center's operations.

The Security Service ensures data security by storing information about devices and their communication methods on the web server. The following security options are implemented: each device is assigned a unique identifier used for all requests, only directed unicast transmission is used within the local network, and during the initialization process, Raspberry Pi configures its own access point. Device connections occur during a special controlled connection mode through the administrative panel. During this process, the security service scans the network and suggests to the processing center which devices need to be interacted with, followed by sending welcome messages to the devices.

The Information Collection Service verifies the network during the establishment of a connection. It allocates a window or socket for each device, with the socket server responsible for the connections, utilizing a special Python library for implementation. Upon receiving a device connection message, the information collection service stores it in a special message table and sends an acknowledgment to the processing center. The stored information includes the connection time, device identification number, and additional data.

The Information Analysis Service processes the latest unprocessed messages from the message table based on the data analysis schemas and device types configured in the administrative panel. The processed data is stored in administrative panel tables. Status data, such as current status, charge level, and additional parameters, are recorded in the device table. An example of the message table is shown in fig. 3, while additional data is stored in the log table for each device (fig. 4). The processing center utilizes the information stored in these tables for further analysis and decision-making.

☐ Event type	Event value	Event timestamp ▲	Processing time (sec)	Count	Error...	Created on
☐ DeviceStateUpdated	{ "eventType": "DeviceStateUpdated", "id": "bc33acfffe636e59", "userId": "NoN", "correlationId": "ce005b36-72c9-430c-9777-c50bbbd7972", "hubId": "omo-si-prod-ua-dnipro-festyvalnyi-20", "deviceType": "Intercom_timed", "reported": { "dead": false, "signalLevel": 3, "isLeft": false, "providerId": "None", "version": 16, "timestamp": 1653943997555 } }	05/30/2022 23:53:17	0.01	1		05/30/2022 23:53:17
☐ DeviceStateUpdated	{ "eventType": "DeviceStateUpdated", "id": "bc33acfffe5dd9e6", "userId": "NoN", "correlationId": "db6657ae-7f62-417d-aebd-5db9e9ce9525a", "hubId": "omo-si-prod-ua-kharkiv-zalivnaya-8a", "deviceType": "NlcTransmitter", "reported": { "dead": false, "signalLevel": 2, "isLeft": false, "providerId": "bc1763c5-47d4-4256-997a-9aa4c2e07b7c", "version": 16, "timestamp": 1653943988708 } }	05/30/2022 23:53:08	0.01	1		05/30/2022 23:53:08

Fig. 3. Table of messages in the administrative panel

☐	3da89612-f858-4b35-a3d9-9...	2022-05-30 20:55:26	Intercom_timed	signalLevel: 3
				Device "bc33acffe636da1"
				send those parameters:
				signalLevel: 3
☐	b93a5de6-f554-4c1a-953e-0...	2022-05-30 20:55:26	Intercom_timed	Device "bc33acffe5dd747"
				send those parameters:
				signalLevel: 1

Fig. 4. Table of "logs" of the administrative panel

The Interaction Service involves establishing a connection with a device based on the stored data in the device table. The service utilizes the device type and predefined message templates, which can be customized in the administrative panel, to send commands to the devices. The IoT platform services create records of commands in special command tables. The Interaction Service reads a record from the command table, forms the command, establishes a connection with the device, and sends the command in JSON format. An example of a device table entry is shown in fig. 5, and each device has the ability to check its availability using the "Ping" function.

		Logs	Ping
Name	/IoT	Signal Level	★ ★ ★
Locations		Device Template	/IoT
Device UID	bc33acffe5dd6c4	Create time	08/11/2021 21:23:54
Device MAC		Death time	
Hub		Deleted	
Reference	NfcTransmitter	Last activity	
Owner			
Intercom	/IoT	Is pingable	✓
Intercom Bind State	Bound	Is alive	✓

Fig. 5. An example of an entry from the device table

All	Chat	Channels	New message
#	System Notifications: device discharged		
#	System Notifications: device discharged		
#	System Notifications: device discharged		

Fig. 6. Messages in the admin panel

The Notification Service operates when there is a need to send information to the user. The service sends a new message to the RabbitMQ service and also sends a message to the user in the administrative panel. An example of the administrative panel for the user is shown in fig. 6.

The admin panel is part of the web server. It allows for the configuration of the operation process of all services in the system. Additionally, the administrative panel visualizes analytical data, which can lead to certain conclusions. An example of data visualization regarding system malfunctions is shown in fig. 7. All current device information is stored in the device table. If necessary, it is possible to open and view the event history related to the operation of a specific

device.

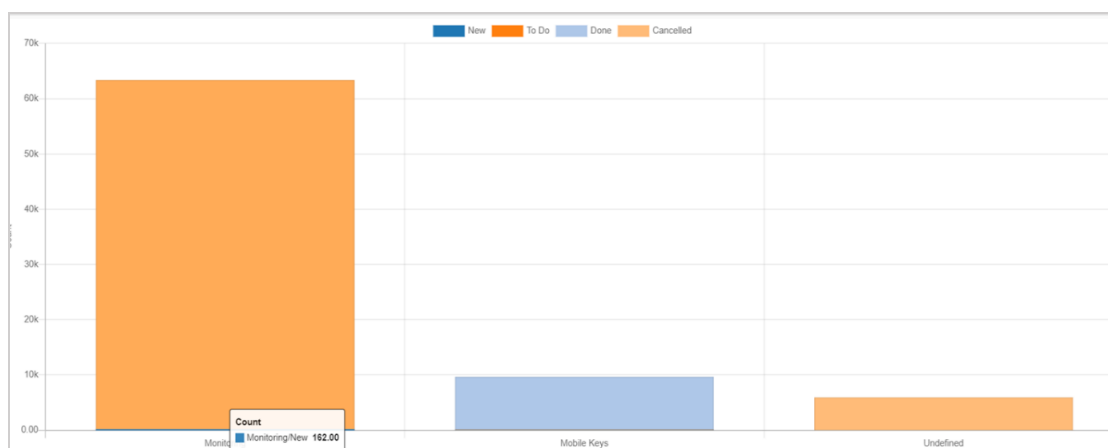

Fig. 7. Analytical data on system malfunctions

A user with administrator rights in the administrative panel can configure user permissions (fig. 8) and add new users to the system.

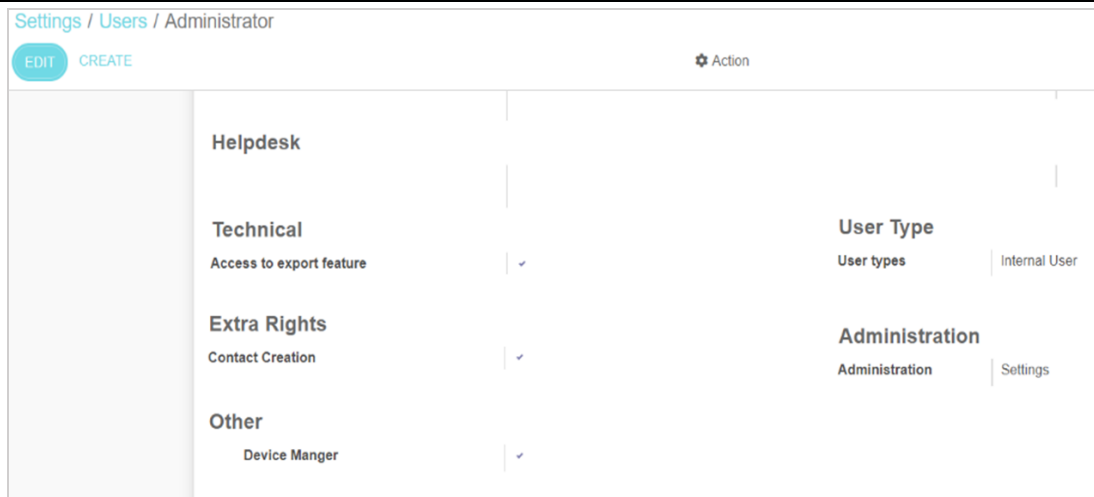

Fig. 8. User settings in the admin panel

Developers and users of the IoT platform can extend the functionalities of the administrative panel using the modular application system (fig. 9.)

The modular application system allows for the expansion of the admin panel's features and the addition of other functions beyond just managing the IoT platform. The admin panel serves as a powerful and convenient tool for managing the IoT platform in conjunction with the processing center. The modular application system ensures the multifunctionality of the IoT platform.

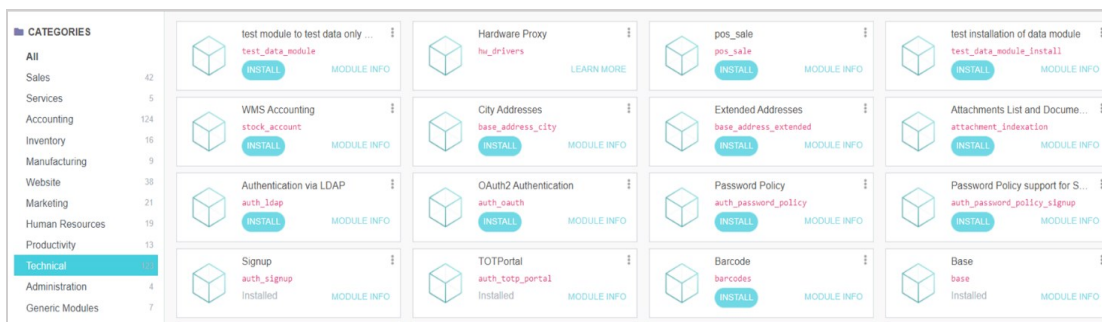

Fig. 9. Modular system of machining center applications

Review and Discussion of Results

The data processing center has extensive capabilities for collecting data from IoT devices. This can involve scenarios such as continuous streaming and processing of data, storing all data, or only data that differs based on certain criteria. It can also include polling IoT devices at specific time intervals or listening to the network for incoming data from devices.

The ability to expand the functions of the data processing center allows for the implementation of complex analytical processes and the integration of neural networks. By utilizing neural networks, the IoT platform can provide recommendations for adjusting control inputs and improving the platform itself based on monitoring results. The IoT platform is capable of sending notifications to users through a dedicated mobile application, generating diagrams, tables, and charts for the visual representation of information, and sending emergency alerts.

Here are a few relevant application areas. The IoT platform can be deployed in enterprises for equipment monitoring and management. By integrating into the enterprise's local network, the data processing center can be used to monitor sensor performance, devices, loads, generate control inputs, and notify about hazardous situations. The data processing center can also be configured as a logistics center for managing targeted equipment.

The use of the IoT platform in stores and shopping centers enables efficient management. By utilizing a neural network and sensor complex, it becomes possible to detect expired products, empty shelves, and analyze product demand. Hospitals and public institutions equipped with the IoT platform can significantly improve the living conditions of individuals.

As an enhancement to smart homes, the IoT platform can analyze temperature, air quality, residents' activities, provide recommendations for improving living conditions, and generate control inputs to create a comfortable environment. It can respond to stimuli such as flooding or critical substance levels in the air, acting as a protective system, notifying the homeowner, or making decisions according to protocols and informing relevant services.

Conclusions

The article proposes and investigates means of improving IoT platforms based on edge computing technology, which enables the transfer of data collection, processing, and analysis functions to the local level of the IoT

network. This approach addresses issues of latency and excessive data transmission costs over the global network.

The implementation of a prototype IoT platform based on the proposed solutions demonstrates that enhancement through edge computing technology allows for autonomy, flexibility, personalization, and multifunctionality of the IoT platform. The proposed tools are versatile and multifunctional, making them applicable in various industries and sectors.

Based on the analysis of existing technical solutions, it was found that the main cause of delays and transportation issues in IoT technology is the cloud-centric architecture of IoT. Companies implementing IoT systems are interested in using the cloud to control and provide subscriber support to users. The proposed IoT platform provides specific services to ensure the system's functioning and necessary user services, similar to cloud services, with the ability to customize, expand, and adapt to the specific needs of IoT applications in the local domain. Decentralization from the cloud also eliminates data processing delays and reduces the load on the global network.

The functional concept implemented in software focuses on offloading tasks from cloud and fog systems to the IoT platform at the edge of the local IoT network. The security of the developed concept follows advanced ideas and technologies for securing the local network domain, thereby isolating all data within the local domain.

To address hardware requirements, the Raspberry Pi microcomputer was used, providing a cost-effective and versatile solution that allows for the connection of inexpensive and diverse sensors and devices, reducing the cost and increasing the accessibility of the IoT platform.

The adoption of the proposed architectural and functional concept of the IoT platform enables system configuration and personalization according to individual needs, resulting in significant operational flexibility of the network. As a result, the system not only becomes user-friendly but also significantly improves the quality of life. The underlying concept of analysis and suggestions allows for environmental quality monitoring, utilization of the system as a research station, and even the application of advanced neural technologies to obtain prepared analytical data with suggestions for improving environmental parameters.

References

1. Mishra S. Cloud of Things (CoT): Security, Privacy & Adoption. International Journal of Security and Its Applications. Vol. 14, No. 3. IJSIA Copyright, 2020. p. 1-14. <http://doi.org/10.33832/ijsia.2020.14.3.01>
2. Ramachandra G., Iftikhar M., Khan F.A. A Comprehensive Survey on Security in Cloud Computing. Procedia Computer Science. Vol 3, Issue 11. 2017. p. 465–472. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2017.06.124>
3. Kaur C. The Cloud Computing and Internet of Things (IoT). International Journal of Scientific Research in Science, Engineering and Technology. 2020. Vol. 7. Issue 1. <http://dx.doi.org/10.32628/IJSRSET196657>
4. Atlam H., Walters R., Wills G. Fog Computing and the Internet of Things: A Review. Big Data and Cognitive Computing. 2018. Vol. 2, No. 2. p. 10. <https://doi.org/10.3390/bdcc2020010>
5. Gupta M. Fog Computing Pushing Intelligence to the Edge. International Journal of Science Technology & Engineering. Vol. 3, Issue 08. 2017. p. 42 – 46.
6. Atlam H.F., Walters R.J., Wills G.B. Fog Computing and the Internet of Things: A Review. Big Data Cognitive Computing. 2018. Vol. 2, No. 10.
7. Chiang M. Fog Networking: An Overview on Research Opportunities. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1601.00835>
8. Yousefpour A., Fung C., Nguyen T., Kadiyala K. All one needs to know about fog computing and related edge computing paradigms: A complete survey. Journal of Systems Architecture. Vol. 98. 2019. p. 289–330. <https://doi.org/10.1016/j.sysarc.2019.02.009>
9. Punithallayarani P., Dominic M. Anatomization of Fog Computing and Edge Computing. 2019 IEEE International Conference on Electrical, Computer and Communication Technologies (ICECCT), (Coimbatore, India, 20-22 February 2019). 2019. <https://doi.org/10.1109/ICECCT.2019.8869125>
10. Hamdan S., Ayyash M., Almajali S. Edge-Computing Architectures for Internet of Things Applications: A Survey. Sensors (Basel). 2020. No 20(22). <https://doi.org/10.3390/s20226441>
11. Ogino T., Kitagami S., Shiratori N. A Multi-agent Based Flexible IoT Edge Computing Architecture and Application to ITS. Journal of Communications. 2019. p. 47–52. <https://doi.org/10.12720/jcm.14.1.47-52>
12. Teach, learn, and make with the Raspberry Pi Foundation. <https://www.raspberrypi.org/>
13. Singh V. Flask vs Django in 2022: Which Framework to Choose? <https://hackr.io/blog/flask-vs-django>
14. Python Software Foundation. <https://pypi.python.org/pypi>
15. Kodali R.K., Mahesh K.S. A low cost implementation of MQTT using ESP8266. 2016 2nd International Conference on Contemporary Computing and Informatics (IC3I) (Greater Noida, India, 14-17 December 2016). 2016. <https://doi.org/10.1109/IC3I.2016.7917998>
16. Dow C.-R., Cheng S., Hwang S.-F. A MQTT-based Guide and Notification Service System. 2016 IEEE 7th Annual Information Technology, Electronics and Mobile Communication Conference (IEMCON). 2016. <http://dx.doi.org/10.1109/IEMCON.2016.7746240>

ОСАДЧУК ОЛЕКСАНД

Вінницький національний технічний університет

ORCID ID: 0000-0001-6662-9141

e-mail: osadchuk.av69@gmail.com

ДУМЕНКО ДЕНИС

Вінницький національний технічний університет

ORCID ID: 0000-0002-4051-9355

e-mail: doomdenny@gmail.com

АНАЛІЗ ЗАЛЕЖНОСТЕЙ ПАРАМЕТРІВ ТРАНЗИСТОРНИХ АНАЛОГІВ ІНДУКТИВНОСТІ ВІД ТЕМПЕРАТУРИ

У статті проаналізовано залежності параметрів транзисторних аналогів індуктивності (TAI) від температури. Розглянутий вплив температури на елементи першої групи. Розглянуто вплив температури на параметри електричної моделі транзистора. Визначено основні формули, які можна використати при практичних розрахунках задля визначення опору емітера в інтервалі температур застосування транзистора від -160 до 160 градусів за Цельсієм. Визначений залежність ємності емітерного переходу в інтервалі температури від -70 до 70 градусів за Цельсієм, наведені відповідні формули для її обрахунку. Досліджено залежність опору бази транзистора від температури окремо для кремнієвих, та окремо для кремній-германієвих транзисторних структур, наведені відповідні вирази залежностей. Проаналізована залежність значення ємності колекторного переходу транзисторної структури від температури, визначені її залежності як для кремнієвих, так і для кремній-германієвих транзисторів. Виведена залежність, яка є справедливою при температурі від 0 до 80 градусів за Цельсієм. Досліджений коефіцієнт передачі струму, та його залежність від температури, наведені відповідні розрахунки, що доводять цю залежність, яка є справедливою при температурі від -70 до 70 градусів за Цельсієм. Також було досліджено залежність граничної частоти роботи транзистора від температури, виведені коригуючі коефіцієнти для дрейфових та бездрейфових транзисторів, наведені відповідні розрахунки та формули. Приведені графіки залежностей опору емітерного переходу та опору бази від температури. Для всіх досліджених параметрів транзисторної структури виведені основні температурні діапазони, що будуть справедливими при застосуванні в зазначених межах. Зроблені висновки про відповідні можливості застосування при рості чи зниженні температури, та необхідні дії для збереження ефективного використання транзисторних структур в таких умовах.

Ключові слова: параметри; температура; транзистор; індуктивність; частота; струм; емітер; колектор; база; добротність; навантаження; кремній; діапазон.

OSADCHUK OLEXANDER

Vinnytsia National Technical University

DUMENKO DENYS

Vinnytsia National Technical University

ANALYSIS OF THE DEPENDENCES OF THE PARAMETERS OF TRANSISTOR ANALOGUES OF INDUCTANCE ON TEMPERATURE

The article analyzes the dependence of parameters of transistor analogs of inductance (TAI) on temperature. The effect of temperature on the elements of the first group is considered. The effect of temperature on the parameters of the electrical model of the transistor is considered. The main formulas that can be used in practical calculations to determine the emitter resistance in the temperature range of transistor application from -160 to 160 degrees Celsius have been determined. The dependence of the capacitance of the emitter junction in the temperature range from -70 to 70 degrees Celsius is determined, and the corresponding formulas for its calculation are given. The dependence of the resistance of the transistor base on the temperature was studied separately for silicon and silicon-germanium transistor structures, and the corresponding expressions of the dependences were given. The temperature dependence of the value of the collector junction capacitance of the transistor structure was analyzed, and its dependences were determined for both silicon and silicon-germanium transistors. The dependence is derived, which is valid at a temperature from 0 to 80 degrees Celsius. The studied current transfer coefficient and its dependence on temperature, corresponding calculations are given, which prove this dependence, which is valid at a temperature from -70 to 70 degrees Celsius. The dependence of the limiting frequency of transistor operation on temperature was also investigated, the correcting coefficients for drift and driftless transistors were derived, the corresponding calculations and formulas were given. Graphs of dependences of emitter junction resistance and base resistance on temperature are given. For all investigated parameters of the transistor structure, the main temperature ranges are derived, which will be valid when applied within the specified limits. Conclusions have been made about the appropriate possibilities of application when the temperature increases or decreases, and the necessary actions to preserve the effective use of transistor structures in such conditions.

Keywords: parameters; temperature; transistor; inductance; frequency; current; emitter; collector; base; goodness; load; silicon; range

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Підвищення надійності, а також зменшення габаритів радіoeлектронних приладів привело до створення нового науково-технічного напрямку в електроніці, яке отримало назву функціональної мікроелектроніки, основою якої є спеціалізовані інтегральні схеми [1–3]. Інтегральні схеми з успіхом виконують багато цифрових і лінійних функцій, які раніше виконувались за допомогою схем з дискретними радіокомпонентами. Однак, однією із функцій, яка не підлягає реалізації з використанням лише одних інтегральних схем, є підсилення із селекцією частоти. Причина полягає в неможливості мініатюризації

індуктивної компоненти з високою добротністю до розмірів, сумісних із іншими інтегральними компонентами. Якщо зменшувати всі розміри конденсатора, то ємність зменшується при цьому пропорційно, а добротність залишається незмінною при постійній частоті. Якщо таким же чином зменшувати елемент індуктивності, то добротність зменшується як квадрат кратності зменшення розмірів. Отже, потрібне суттєве підвищення характеристик магнітних матеріалів, перш ніж буде можливим розробити інтегральні LC-схеми селекції з високим значенням добротності.

Одним із методів вирішення даної проблеми є дослідження індуктивних властивостей і від'ємного диференційного опору у напівпровідникових приладах, а також схемотехнічних методів реалізації функції активної індуктивності [3]. Підвищення якості активних індуктивних елементів та пристроїв на їх основі можливо за рахунок використання від'ємного диференційного опору напівпровідникових приладів на основі транзисторних структур, бо характер реактивного і від'ємного диференційного опорів однозначно пов'язані між собою.

Із поширенням використання транзисторних структур, як найпоширенішою частиною електронного обладнання у всіх сферах нашого життя, гостро виникає проблема [1] залежності параметрів цих структур від температури задля застосування їх в певних умовах, або просто дослідження відповідних режимів їх роботи. Відповідно, виникає необхідність визначення точних та достовірних залежностей таких структур від температури, та їх чутливість до зовнішніх та внутрішніх чинників [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На даний час постійно проводяться наукові дослідження, що аналізують проблематику та залежності параметрів транзисторних структур та можливості зменшення їх впливу на роботу транзистора й всього приладу в цілому [4–8]. Найбільш ґрунтовними дослідженнями серед опублікованих є роботи таких авторів як Florian Rigaud-Minet, Julien Buckley, Eva Bestelink, Hao-Jing Teng, Alessandro Grillo, Enver Faella. Всі вони описують питання, що безпосередньо пов'язані з залежностями певних транзисторних структур від температури та індивідуальних особливостей та аспектів в напівпровідниках [4].

А оскільки тенденція використання транзисторних структур тільки зростає, то ми потребуємо і подальших досліджень цієї проблематики.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття.

Незважаючи на значну кількість досліджень у цій сфері проблема все ще є актуальною і потребує подальшого дослідження та виявлення нових методів усунення впливу температури на параметри роботи транзистора чи покращення існуючих. Оскільки кожне застосування тієї чи іншої транзисторної структури є унікальним, то проблема потребує подальших досліджень й виявлення найкращих шляхів реалізації впровадження таких структур.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз залежностей параметрів транзисторних аналогів індуктивності від температури, її впливу на транзисторні структури, та способів нівелювання цього впливу. Аналіз максимальних температур роботи таких структур, при яких зберігається можливість їх ефективного застосування.

Виклад основного матеріалу

Температура, є одним з основних чинників, які ускладнюють проектування та розробку будь-яких радіотехнічних та телекомунікаційних систем. Прямо чи опосередковано вона впливає на роботу пристрою, і після досягання певної межі, пристрій вже виходить за ефективний режим роботи, після чого його використання може бути не доцільним [5]. Це залежить від низки факторів, один з яких є чутливість радіотехнічних компонентів до зміни температури. Деякі з них можуть витримувати відхилення в сотні градусів, а деякі вже суттєво погіршують свої параметри від зміни кількох градусів за шкалою Цельсія. Розглянемо вплив температури на транзисторні аналоги індуктивності, як одні з базисних компонентів при проектуванні високочастотних систем передачі інформації.

1. Опір емітерного переходу.

Опір емітерного переходу може впливати на роботу транзистора, величину струму бази та коефіцієнт підсилення. Як правило, опір емітерного переходу зменшується з підвищенням температури. Через підвищення температури збільшується кількість електронів та дірок, що генеруються на базі транзистора, що сприяє зменшенню опору. Також, через збільшення температури зменшується ширина забороненої зони емітерного переходу, що збільшує ймовірність тунелювання через перехід.

При практичних розрахунках в інтервалі температур $\pm 160^{\circ}\text{C}$ можна використати наступну формулу для визначення опору емітера

$$Z_{Et} = Z_{E20^{\circ}\text{C}} \cdot (0,4 + C_3 \Delta t_3), \quad (1)$$

де $C_3 = 5 \cdot 10^{-3}$, $\Delta t_3 = t + 100^{\circ}\text{C}$.

Важливо звернути увагу, що опір емітерного переходу не є лінійним та варіюється від обраного транзистора, його матеріалу та конструкції збірки.

2. Ємність емітерного переходу.

Ємність емітерного переходу так само впливає на вхідні та вихідні характеристики роботи транзисторного каскаду. Велике значення ємності знижує частотну характеристику транзистора, відповідно обмежує швидкодію [6]. Основними чинниками що впливають на її значення є ширина забороненої зони та концентрація носіїв заряду.

Залежність ємності емітерного переходу в інтервалі температури $\pm 70^\circ \text{C}$ можливо представити наступним наближенням виразом

$$C_E = C_{E20^\circ\text{C}} = \frac{0,72 + C_4 \Delta t_4}{1 + C_2 \Delta t_2}, \quad (2)$$

де $C_4 = 3,1 \cdot 10^{-3}$, $C_2 = 5,8 \cdot 10^{-3}$, $\Delta t_4 = t + 70^\circ\text{C}$

Зазвичай, при збільшенні температури, рух носіїв заряду у напівпровіднику прискорюється, що призводить до зменшення часу заряду та, як наслідок, - зменшення ємності переходу [9].

Зобразимо графічно цю залежність на рисунку 1.

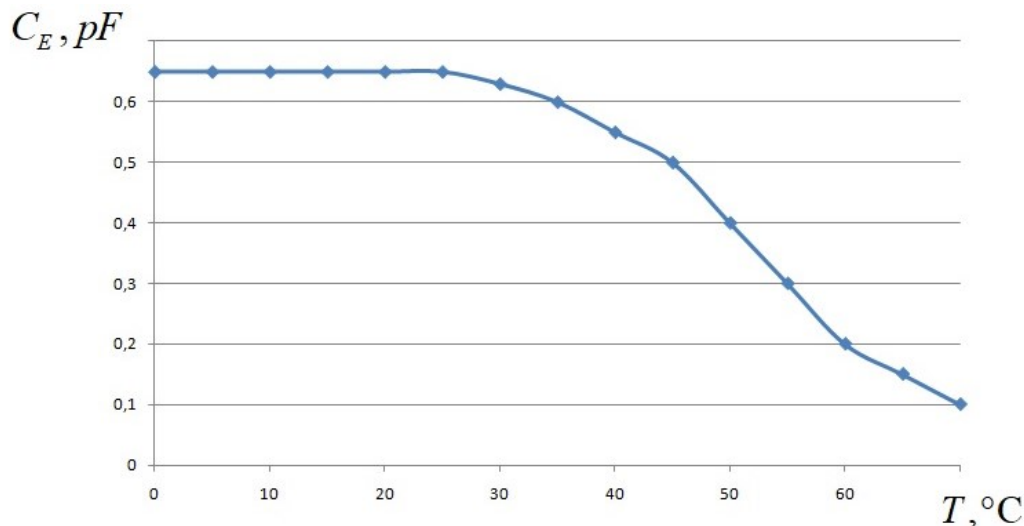

Рис. 1. Графік залежності ємності емітерної ємності від температури

Ємність емітерного переходу також є унікальною для окремо обраного транзистора.

3. Опір бази. Опір бази транзистора пов'язаний з процесами рекомбінації електронів та дірок у переході, а також з опором між шарами напівпровідникової структури [10]. Залежність опору бази від температури можливо представити наступним наближенням виразом

$$Z_{Bt} = Z_{B20^\circ\text{C}} \cdot (1 + C_2 \Delta t), \quad (3)$$

В діапазоні температур від -80°C до 20°C $C_2 = 5,8 \cdot 10^{-3}$, $\Delta t = t + 20^\circ\text{C}$ при $t > 20^\circ\text{C}$ $C_2 = 0$.

Для кремнієвих транзисторів цей вираз справедливий в інтервалі температур від -60 до 100°C .

Опір бази кожного окремого транзистора також є унікальною величиною.

4. Ємність колекторного переходу. Як правило, ємність колекторного переходу зменшується зі збільшенням температури. Це пов'язано з концентрацією носіїв заряду, їх рухливістю та шириною забороненої зони напівпровідника.

Для практичних розрахунків в інтервалі температур можемо скористатися наступною формулою

$$C_K = C_{K20^\circ\text{C}} = \exp(C_5 d), \quad (4)$$

де $d = \frac{\Delta t_5}{T_0(-T_0 + \Delta t_5)}$, $T_0 = 293^\circ\text{K}$

$\Delta t_5 = t - 20^\circ\text{C}$, C_5 – температурний коефіцієнт матеріалу.

Для германієвих транзисторів $C_5 = 2,08 \cdot 10^{-3}$.

Для кремнієвих - $C_5 = 3,25 \cdot 10^{-3}$.

Формула справедлива для інтервалу температур $0 + 80^\circ\text{C}$. Для низьких температур $C_{Kt} \approx C_{K20^\circ\text{C}}$.

Ємність колекторного переходу, при своєму великому значенні, затрачує велику частину енергії на її заряджання та розряджання, а от при нагріванні ефективність споживання енергії навпаки покращується [11].

5. Коефіцієнт передачі струму. Так як більшість приладів дозволяє виміряти коефіцієнт передачі струму бази, то ми будемо розглядати залежність $\beta = \frac{\alpha}{1 - \alpha}$ від температури. Цю залежність можна представити наступним чином

$$\beta_t = \beta_{20^\circ\text{C}} = (0,72 + C_H \Delta t_H), \quad (5)$$

де $C_H = 3,1 \cdot 10^{-3}$, $\Delta t_H = t + 70^\circ\text{C}$.

Цей вираз справедливий для реальних транзисторів в діапазоні температур $\pm 70^\circ\text{C}$.

6. Гранична частота. Вираз для граничної частоти транзистора може бути представлено в вигляді

$$f_t = \frac{2,43 \cdot D_p}{2\pi m \omega^2}, \quad (6)$$

де $m = 1,2$ – для дрейфових транзисторів; $m = 1,6$ – для бездрейфових транзисторів.

Залежність параметрів транзисторної індуктивності від частоти, режиму живлення й інших факторів визначається залежністю дійсної та уявної частин повного вхідного опору від цих факторів. Визначимо повний вхідний опір транзисторного аналога індуктивності:

$$Z_{\text{ex}} = \frac{C + j\omega \cdot T_o D}{g_{11}(1 + j\omega \cdot T_o A - (\omega \cdot T_o)^2 B)}. \quad (7)$$

Проведемо поділ виразу (7) на дійсну і уявну частини. Це необхідно зробити, тому що уявна частина визначає величину індуктивності, а відношення уявної частини до дійсної - величину добротності, отже:

$$R_e(Z_{\text{ex}}) = R = \frac{C(1 - (\omega \cdot T_o)^2 B) + (\omega \cdot T_o)^2 DA}{g_{11}((1 - (\omega \cdot T_o)^2 B)^2 + (\omega \cdot T_o A)^2)}. \quad (8)$$

$$I_m(Z_{\text{ex}}) = X = \frac{\omega \cdot T_o (D(1 - (\omega \cdot T_o)^2 B) - AC)}{g_{11}((1 - (\omega \cdot T_o)^2 B)^2 + (\omega \cdot T_o A)^2)}. \quad (9)$$

Для більш наочного представлення розглянутих залежностей перепишемо вирази (8) і (9) з урахуванням параметрів транзисторів. Поправочні коефіцієнти мають значення $m = 0,21$ і $T = 1,04 / \omega_\alpha$.

Провідність g_{11} дорівнює зворотній величині опору емітера.

Таким чином:

$$R = \frac{(r_e + r_o(1 - \alpha_o)) \left(1 - \frac{\omega^2 r_o C_{\text{ПК}} 1,04}{\omega_\alpha} \right) + \left(\frac{1,04 \omega}{\omega_\alpha} \right)^2 1,19 \cdot r_o \left(1 + \frac{r_o \omega_\alpha C_{\text{ПК}}}{1,04} \right)}{\left(1 - \frac{1,04 \omega^2 r_o C_{\text{ПК}}}{\omega_\alpha} \right)^2 + \left(\frac{1,04 \omega}{\omega_\alpha} \right)^2 \left(1 + \frac{r_o C_{\text{ПК}} \omega_\alpha}{1,04} \right)^2}, \quad (10)$$

$$X = \frac{\frac{1,04 \omega}{\omega_\alpha} \left(1,19 \cdot r_o \left(1 - \frac{\omega^2 r_o C_{\text{ПК}} 1,04}{\omega_\alpha} \right) - (r_e + r_o(1 - \alpha_o)) \left(1 + \frac{r_o \omega_\alpha C_{\text{ПК}}}{1,04} \right) \right)}{\left(1 - \frac{1,04 \omega^2 r_o C_{\text{ПК}}}{\omega_\alpha} \right)^2 + \left(\frac{1,04 \omega}{\omega_\alpha} \right)^2 \left(1 + \frac{r_o C_{\text{ПК}} \omega_\alpha}{1,04} \right)^2}. \quad (11)$$

На основі виразів (10) та (11) запишемо значення індуктивності і добротності транзисторного аналога індуктивності:

$$L = \frac{\frac{1,04}{\omega_\alpha} \left(1,19 \cdot r_o \left(1 - \frac{\omega^2 r_o C_{\text{ПК}} 1,04}{\omega_\alpha} \right) - (r_e + r_o(1 - \alpha_o)) \left(1 + \frac{r_o \omega_\alpha C_{\text{ПК}}}{1,04} \right) \right)}{\left(1 - \frac{1,04 \omega^2 r_o C_{\text{ПК}}}{\omega_\alpha} \right)^2 + \left(\frac{1,04 \omega}{\omega_\alpha} \right)^2 \left(1 + \frac{r_o C_{\text{ПК}} \omega_\alpha}{1,04} \right)^2}, \quad (12)$$

$$Q = \frac{\frac{1,04}{\omega_\alpha} \left(1,19 \cdot r_o \left(1 - \frac{\omega^2 r_o C_{\text{ПК}} 1,04}{\omega_\alpha} \right) - (r_e + r_o(1 - \alpha_o)) \left(1 + \frac{r_o \omega_\alpha C_{\text{ПК}}}{1,04} \right) \right)}{(r_e + r_o(1 - \alpha_o)) \left(1 - \frac{1,04 \omega^2 r_o C_{\text{ПК}}}{\omega_\alpha} \right) + \left(\frac{1,04 \omega}{\omega_\alpha} \right)^2 \cdot 1,19 r_o \cdot \left(1 + \frac{r_o C_{\text{ПК}} \omega_\alpha}{1,04} \right)}. \quad (13)$$

Аналіз виразу (10) показує, що при частотах $\omega \ll \omega_\alpha$ збільшення активної складової пов'язане зі зростанням складової $\left(\frac{1,04 \omega}{\omega_\alpha} \right)^2 \cdot 1,19 r_o \cdot \left(1 + \frac{r_o C_{\text{ПК}} \omega_\alpha}{1,04} \right)$. При значенні частот, що наближаються до граничної

ω_α і вище, починає виявлятися вплив $(r_e + r_o(1 - \alpha_o)) \left(1 - \frac{1,04 \omega^2 r_o C_{\text{ПК}}}{\omega_\alpha} \right)$ складової, що прагне зменшити величину активної складової, що в сумі приводить до того, що вона залишається незмінною. На частотах більших

граничної частоти, обумовленою ланцюгом колектора, може спостерігатися навіть зменшення величини R .

Реактивна складова має складну залежність від частоти. В області частот нижче ω_α відбувається її збільшення, яке викликане зростанням множника ω / ω_α . У діапазоні частот, коли час проходження носіїв струму через базову область транзистора дорівнює періоду прикладених коливань, реактивна складова повного опору досягає максимального значення і подальше збільшення частоти приводить до її зменшення і потім перехід з індуктивного в ємнісний характер. На основі виразу (11) визначаємо значення частоти при якій змінюється характер повного вхідного опору

$$\omega_{x=0} = \sqrt{\frac{\omega_\alpha \omega_k}{1,24 r_o} \left(1,19 r_o - (r_e + r_o(1 - \alpha_o)) \left(1 + \frac{\omega_\alpha}{1,04 \omega_k} \right) \right)}, \quad (14)$$

де

$$\omega_k = \frac{1}{r_o C_{пк}}$$

Як видно з (14), значення $\omega_{x=0}$ істотно залежить від режиму живлення транзистора по постійному струму і це створює передумови для керування характером повного опору в пристроях радіоелектроніки.

Зміна температури навколишнього середовища позначається на значеннях параметрів, що входять у вираз L і Q . Це приводить до небажаних явищ при практичному використанні транзисторних індуктивностей. Зарядна ємність колектора зменшується в невеликому ступені зі збільшенням температури, тому що контактна різниця потенціалів переходу колектор-база, по своїй величині значно менше колекторної постійної напруги і зростає пропорційно температурі.

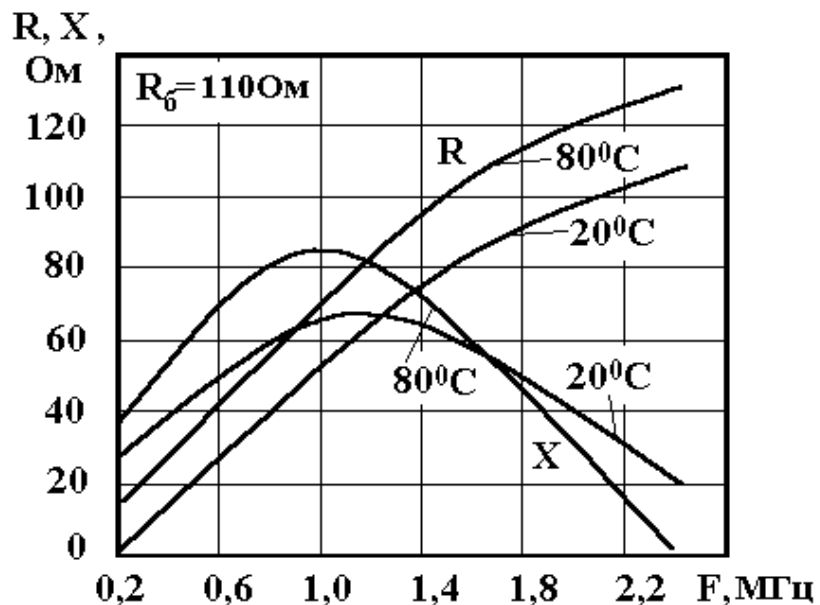

Рис. 2. Залежність активної і реактивної складових від частоти при різних значеннях температури

На рис. 2 надана температурна залежність активної і реактивної складових вхідного опору транзисторного аналога індуктивності. Як видно з графіка, реактивна частина в області низьких частот (200 кГц) при збільшенні температури на 60°C збільшилася на 10 Ом при зовнішньому опорі бази рівним 110 Ом, а в області високих частот (1 МГц) зміна реактивного опору була 20 Ом, що складає 32,4 %. Активна частина при тій же зміні температури на частоті 200 кГц збільшилася на 87%. Також з графіка видно, що гранична частота при зміні температури на 60°C змінилася на 16,7% в сторону зменшення.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

В результаті проведеного аналізу можна зробити висновок, що основні параметри транзисторних структур, які потрібно враховувати при розробці радіотехнічних та телекомунікаційних систем, сильно залежать від температури та від конструкції, використаних матеріалів та технології виготовлення конкретного транзистора. А також варто підкреслити, що вплив температури не завжди спричиняє негативні наслідки, іноді зміни тих чи інших параметрів можуть позитивно вплинути на певні параметри роботи транзисторного каскаду або пристрою в цілому.

Розглянуто вплив температури на параметри електричної моделі транзистора. Визначено основні формули, які можна використати при практичних розрахунках задля визначення опору емітера в інтервалі температур застосування транзистора від -160 до 160 градусів за Цельсієм. Визначений залежність ємності емітерного переходу в інтервалі температури від -70 до 70 градусів за Цельсієм, наведені відповідні формули для її обчислення. Досліджено залежність опору бази транзистора від температури окремо для кремнієвих, та окремо для германієвих транзисторних структур, наведені відповідні вирази залежностей. Проаналізована залежність значення ємності колекторного переходу транзисторної структури від температури, визначені її залежності як для кремнієвих, так і для германієвих транзисторів. Виведена залежність, яка є справедливою при температурі від 0 до 80 градусів за Цельсієм. Досліджений коефіцієнт передачі струму, та його залежність від температури, наведені відповідні розрахунки, що доводять цю залежність, яка є справедливою при температурі від -70 до 70 градусів за Цельсієм. Також було досліджено

залежність граничної частоти роботи транзистора від температури, виведені коригуючі коефіцієнти для дрейфових та бездрейфових транзисторів, наведені відповідні розрахунки та формули.

Література

1. Grillo A., Enver Faella, Filippo Giubileo, Aniello Pelella, Francesca Urban. Temperature Dependence of Germanium Arsenide Field-Effect Transistors Electrical Properties. 2nd International Online-Conference on Nanomaterials, Salerno, Italy, 2020, pp. 1-7.
2. Осадчук В. С. Генератори електричних коливань на основі транзисторних структур з від'ємним опором : монографія / В. С. Осадчук, О. В. Осадчук, А. О. Семенов. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2009. – 183 с.
3. Bestelink Eva, Hao-Jing Teng, Ute Zschieschang, Hagen Klauk, and Radu A. Sporea. Extraordinarily Weak Temperature Dependence of the Drain Current in Small-Molecule Schottky-Contact-Controlled Transistors through Active-Layer and Contact Interplay. *Advanced Electronic Materials* Volume 9, Issue 3. 2022. P 1-10. DOI: <https://doi.org/10.1002/aelm.202201163>
4. Функціональні вузли радіовимірювальних приладів на основі реактивних властивостей транзисторних структур з від'ємним опором : монографія / В. С. Осадчук, О. В. Осадчук, А. О. Семенов та ін. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – 336 с.
5. Rigaud-Minet Florian, Julien Buckley, William Vandendaele, Matthew Charles, Marie-Anne Jaud Capacitance Temperature Dependence Analysis of GaN-on-Si Power Transistors. *Energies journal*, Volume 9, Issue 3. September 2022. P. 1-13. DOI: <https://doi.org/10.3390/en15197062>
6. O. Faruqe M.T. Amin, Active Inductor with Feedback Resistor Based Voltage Controlled Oscillator Design for Wireless Applications. *INTL JOURNAL OF ELECTRONICS AND TELECOMMUNICATIONS*, 2018, VOL. 65, NO. 1, PP. 57-64
7. Razavi B. The Active Inductor. A Circuit for All Seasons. *IEEE Solid-State Circuits Magazine*, vol. 12, no. 2, pp. 7-11, Spring 2020, doi: 10.1109/MSSC.2020.2987500.
8. AlShaikh Ali H.A.A., Murad S.A.Z., Hasan A.F., Bakar F.A., Sapawi R. Design of High-Quality Factor Active Inductor Using CMOS 0.18- μ m Technology for 5G Applications. 2022 IEEE International RF and Microwave Conference (RFM), pp.1-4, 2022.
9. Осадчук О. В. Математичне моделювання генератора НВЧ на основі транзисторної структури з від'ємним опором / О. В. Осадчук, А. О. Семенов // Вісник Хмельницького національного університету. – 2005. – № 4, Ч. 1, Т. 2. – С. 256–259.
10. Guacci M., Heller M., Neumayr D., Bortis D., Kolar J.W. On the Origin of the COSS-Losses in Soft-Switching GaN-on-Si Power HEMTs. *IEEE J. Emerg. Sel. Topics Power Electron.* 2019, v. 7, pp. 679–694. DOI: <https://doi.org/10.1109/JESTPE.2018.2885442>.
11. Diao S., Wang Y., Wang C., Lin F., Heng C. H. VCO Design for Low-Power, High-Efficiency Transmitter Applications, in 2014 IEEE International Symposium on Radio-Frequency Integration Technology, Hefei, China, 2014, pp. 1-4.

References

1. Grillo A., Enver Faella, Filippo Giubileo, Aniello Pelella, Francesca Urban. Temperature Dependence of Germanium Arsenide Field-Effect Transistors Electrical Properties. 2nd International Online-Conference on Nanomaterials, Salerno, Italy, 2020, pp. 1-7.
2. V. S. Osadchuk Generators of electric oscillations based on transistor structures with negative resistance: monograph / V. S. Osadchuk, O. V. Osadchuk, A. O. Semenov. – Vinnytsia: UNIVERSUM-Vinnytsia, 2009. – 183 p.
3. Bestelink Eva, Hao-Jing Teng, Ute Zschieschang, Hagen Klauk, and Radu A. Sporea. Extraordinarily Weak Temperature Dependence of the Drain Current in Small-Molecule Schottky-Contact-Controlled Transistors through Active-Layer and Contact Interplay. *Advanced Electronic Materials* Volume 9, Issue 3. 2022. P 1-10. DOI: <https://doi.org/10.1002/aelm.202201163>
4. Functional nodes of radio measuring devices based on reactive properties of transistor structures with negative resistance: monograph / V. S. Osadchuk, O. V. Osadchuk, A. O. Semenov, et al. — Vinnytsia: VNTU, 2011. — 336 p.
5. Rigaud-Minet Florian, Julien Buckley, William Vandendaele, Matthew Charles, Marie-Anne Jaud Capacitance Temperature Dependence Analysis of GaN-on-Si Power Transistors. *Energies journal*, Volume 9, Issue 3. September 2022. P. 1-13. DOI: <https://doi.org/10.3390/en15197062>
6. O. Faruqe M.T. Amin, Active Inductor with Feedback Resistor Based Voltage Controlled Oscillator Design for Wireless Applications. *INTL JOURNAL OF ELECTRONICS AND TELECOMMUNICATIONS*, 2018, VOL. 65, NO. 1, PP. 57-64
7. Razavi B. The Active Inductor. A Circuit for All Seasons. *IEEE Solid-State Circuits Magazine*, vol. 12, no. 2, pp. 7-11, Spring 2020, doi: 10.1109/MSSC.2020.2987500.
8. AlShaikh Ali H.A.A., Murad S.A.Z., Hasan A.F., Bakar F.A., Sapawi R. Design of High-Quality Factor Active Inductor Using CMOS 0.18- μ m Technology for 5G Applications. 2022 IEEE International RF and Microwave Conference (RFM), pp.1-4, 2022.
9. O. V. Osadchuk Mathematical modeling of a microwave generator based on a transistor structure with negative resistance / O. V. Osadchuk, A. O. Semenov // Bulletin of the Khmelnytskyi National University. – 2005. – No. 4, Part 1, Volume 2. – P. 256–259.
10. Guacci M., Heller M., Neumayr D., Bortis D., Kolar J.W. On the Origin of the COSS-Losses in Soft-Switching GaN-on-Si Power HEMTs. *IEEE J. Emerg. Sel. Topics Power Electron.* 2019, v. 7, pp. 679–694. DOI: <https://doi.org/10.1109/JESTPE.2018.2885442>.
11. Diao S., Wang Y., Wang C., Lin F., Heng C. H. VCO Design for Low-Power, High-Efficiency Transmitter Applications, in 2014 IEEE International Symposium on Radio-Frequency Integration Technology, Hefei, China, 2014, pp. 1-4.

ОВЧАРУК ОЛЕКСАНДР

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0009-0008-3815-0035>e-mail: off4aruk@gmail.com**МАЗУРЕЦЬ ОЛЕКСАНДР**

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0002-8900-0650>e-mail: exe.chong@gmail.com**СОБКО ОЛЕНА**

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0001-5371-5788>e-mail: olena.sobko.ua@gmail.com**МОЛЧАНОВА МАРИНА**

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0001-9810-936X>e-mail: m.o.molchanova@gmail.com**КЛИМЕНКО ВАЛЕРІЯ**

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0001-5869-4269>e-mail: ler.klimenko.8@gmail.com

ІНФОРМАЦІЙНА ТЕХНОЛОГІЯ ПРОГНОЗУВАННЯ РІВНЯ ЕПІДЕМІОЛОГІЧНОЇ НЕБЕЗПЕКИ З ВИКОРИСТАННЯМ НЕЙРОМЕРЕЖЕВОГО МОДЕЛЮВАННЯ

Стаття присвячена розв'язанню задачі визначення рівня епідеміологічної небезпеки, для чого розроблено інформаційну технологію прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки, метод прогнозування значень параметрів за їх часовими рядами рекурентною темпоральною нейронною мережею із згортковим шаром як складову інформаційної технології, та відповідну програмну систему.

OVCHARUK OLEKSANDR, MAZURETS OLEKSANDR,
SOBKO OLENA, MOLCHANOVA MARYNA, KLIMENKO VALERIYA
Khmelnitskyi National University

INFORMATION TECHNOLOGY FOR PREDICTING THE LEVEL OF EPIDEMIOLOGICAL DANGER USING NEURONET MODELING

The problem of epidemiological risk is that infectious diseases can spread rapidly among the population through person-to-person contact, airborne infection, ingestion of food or water, mosquitoes, and other vectors. Increased mobility and globalization are contributing to the rapid spread of infections around the world. The danger of epidemics lies in their impact on public health and socio-economic systems. Large epidemics can have a significant impact on society, causing high mortality, significant economic losses, disruption of production and trade, and social instability. To combat the epidemiological threat, it is necessary to develop strong systems of epidemiological surveillance, rapid response and disease control.

The article is devoted to solving the problem of determining the level of epidemiological danger, for which information technology of forecasting the level of epidemiological danger, a method of forecasting parameter values by their time series using a recurrent temporal neural network with a convolutional layer as a component of information technology, and a corresponding software system have been developed. In addition, the article describes the corresponding software system that implements the developed information technology. This system allows users to obtain predictions about the level of epidemiological danger based on entered data on parameters related to epidemiology. It can be useful for organizations involved in the control and forecasting of epidemic diseases, as well as for government structures and medical institutions. The developed information technology and the corresponding software system can contribute to the improvement of forecasting of epidemiological danger, which allows making more informed decisions regarding the prevention and control of epidemic diseases.

Keywords: epidemiological danger recurrent temporal neural network, predicting the level of epidemiological danger, prediction of diseases.

Постановка проблеми

Нові інфекційні захворювання становлять дедалі більшу загрозу для населення. Висока мобільність населення та збільшена світова торгівля, що є наслідком швидкої глобалізації, сприяють цьому явищу [1]. В таких умовах сплески інфекційних захворювань, що виникають в самих віддалених частинах світу, можуть швидко поширюватися на міста та регіони, наражаючи на ризик зараження великі групи населення. Разом із змінами клімату та зростанням господарської діяльності людини, наростають ризики поширення патогенних мікроорганізмів у прилеглі регіони [2]. В таких умовах важливе значення має моніторинг та прогнозування епідемій у режимі реального часу, що надає можливість передбачати географічне поширення захворювання та прогнозувати кількість нових випадків, а також дозволяє запроваджувати превентивні заходи для здолання епідемії.

Прогнозування дозволяє визначити ймовірність виникнення захворювання, його масштаби та наслідки. Головною метою епідеміологічного прогнозування є попередження виникнення інфекційних захворювань, зменшення загальної кількості хворих та мінімізація соціально-економічних наслідків, що виникають у зв'язку з епідеміями [3, 4].

Аналіз останніх джерел

Системи що застосовуються для прогнозування епідеміологічної ситуації, мають три основних компоненти, а саме: епідеміологічний нагляд за захворюваннями; моделювання ризику виникнення захворювання на основі даних, що були зібрані за увесь період існування захворювання; прогнозування майбутнього ризику шляхом використання прогностичних моделей та постійного епідеміологічного спостереження [5].

Прогнозування захворювань включає також моделювання. Моделювання епідеміологічних процесів може використовувати як статистичний, так і біологічний підхід [6]. Статистичний підхід потребує вибірки з якомога ширшого діапазону даних. Прогнози, що випливають з даного підходу, роблять припущення, що майбутнє буде таким самим як і минуле, тобто зв'язки між даними вже встановлені і вони будуть зберігатися в майбутньому. Біологічний підхід до моделювання епідемій вимагає детальної інформації про різні параметри та змінні, які вважаються важливими для захворювання. Прогнози, що випливають із цього підходу можуть враховувати вплив змін навколишнього середовища, або неочікувану зміну одного або декількох з параметрів (тобто мають місце мутації). Реальні причини багатьох захворювань полягають у взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів, що сприяють їх появі. До внутрішніх факторів належать індивідуальна сприйнятливість, інфекція, імунітет тощо, які змінюються в результаті процесів передачі хвороби. Часто зовнішні фактори включають елементи, пов'язані з кліматичними умовами, погодою та екологічною ситуацією [7].

За часовим горизонтом прогнози системи раннього оповіщення поділяються на короткострокові та довгострокові [8]. Короткострокові прогнози виконуються для прогнозування на період до одного року. Хоча короткострокові прогнози можуть надавати точну інформацію про час та місце виникнення спалахів, їх головний недолік полягає у тому, що залишається обмежений проміжок часу для їх запобігання. Довгострокові прогнози проводяться на період від п'яти років. У порівнянні з короткостроковими прогнозами, довгострокові прогнози можуть бути менш точними, але за рахунок більшого горизонту прогнозування можна прийняти відповідні міри для попередження спалаху або його локалізації. Однак будь-який прогноз повинен містити оцінку його достовірності. Це особливо важливо з точки зору планування охорони здоров'я, оскільки ресурси буде мобілізовано лише після того, як буде перевищено «критичний рівень» достовірності.

Звітні СРО надають лабораторно підтверджені звіти щодо спалахів нових захворювань. Більшість таких систем є частиною міжнародної системи ВООЗ. За допомогою звітних СРО можна проводити прогнозування епідеміологічної ситуації не тільки для конкретних регіонів, а й для цілих країн. Серед прикладів систем, що займаються моніторингом та передбаченням спалахів захворювань, можна вказати такі: SentiWeb, ProMed, Pacific Network, тощо.

В основі сучасного математичного моделювання епідемій закладено принцип експоненційного зростання кількості хворих. Це означає, що кількість хворих з часом поступово збільшується пропорційно до певного коефіцієнта, який є константою і розраховується для кожної окремої хвороби. Однією з найпоширеніших моделей є модель SIR та її модифікації (SI, SIS, SEI, SIRS, SEIS, SEIR, SEIRS, MSIR, MSEIR, MSEIRS, LISEIR) [9]. За допомогою SIR моделі розраховується теоретична кількість людей, інфікованих інфекційним захворюванням, у закритій популяції протягом певного часового відрізка.

Таким чином, огляд сфери прогнозування епідеміологічної ситуації показав, що на сьогоднішній день актуальним є розвиток систем раннього оповіщення в епідеміологічній сфері, зокрема автоматизованого прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки.

Метою роботи є: вирішення задачі визначення рівня епідеміологічної небезпеки. Для вирішення задачі слід розробити інформаційну технологію прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки, метод прогнозування значень параметрів за їх часовими рядами рекурентною темпоральною нейронною мережею із згортковим шаром як складовою інформаційної технології та відповідну програмну систему для дослідження ефективності запропонованих рішень.

Виклад основного матеріалу

Інформаційна технологія, яка використовується для прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки, дозволяє за допомогою вхідних даних про актуальні параметри протягом досліджуваного періоду отримувати вихідні дані у вигляді експертного висновку. Цей висновок містить прогнозовані варіанти рівня епідеміологічної небезпеки та оцінки для кожного з них. При цьому, можна розширити вибірку актуальних параметрів шляхом збільшення розмірності вхідних даних показників епідеміологічної небезпеки у часі. Для цього використано рекурентну темпоральну нейронну мережу із згортковим шаром, яка надає змогу здійснювати прогноз значень параметрів за їх часовими рядами для формування додаткових вхідних даних у вигляді додаткової вибірки із прогнозованими значеннями параметрів для підвищення точності прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки.

У даній роботі використовується підхід до розширення розмірності вхідних даних показників епідеміологічної небезпеки у часі за допомогою використання прогнозованих параметрів рекурентної темпоральної нейронної мережі, що дозволяє за вхідними даними вибірок актуальних параметрів протягом досліджуваного періоду одержати вихідні дані у вигляді результуючого експертного висновку, який включає прогнозовані варіанти рівня епідеміологічної небезпеки та оцінки для кожного з них.

На Рис. 1 зображено схему етапів реалізації інформаційної технології прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки. Першим етапом інформаційної технології є формування структури згорткової нейронної мережі. Структура нейронної мережі залежить від значень вхідної та вихідної матриці. Для створення вхідної матриці потрібно отримати значення для списків періодів та їхні актуальних параметри. Для формування списків періодів необхідно вказати їхні назви. Для створення актуальних параметрів потрібно вказати їхні назви, одиниці вимірювання та їхній тип. Списки періодів та актуальних параметрів будуть формуватися відповідно до кількості введених періодів та параметрів. Для створення вихідної матриці потрібно вказати актуальні висновки, для ініціалізації яких потрібно отримати їхні назви. Після підрахунку кількості актуальних висновків здійснюється створення вихідної матриці. У результаті успішного закінчення формування вхідної та вихідної матриці виконується формування структури згорткової нейронної мережі.

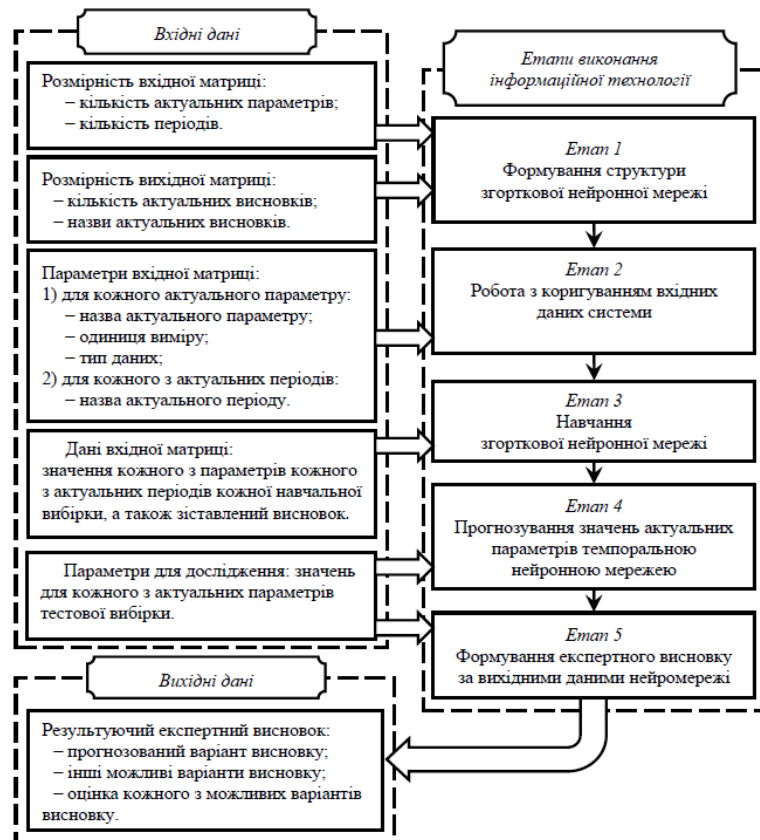

Рис. 1. Схема етапів виконання інформаційної технології прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки

Другий етап виконання інформаційної технології передбачає перевірку коректності введених параметрів. У разі необхідності проводиться коригування отриманих значень.

На третьому етапі відбувається навчання згорткової нейронної мережі. Для успішного завершення цього етапу, необхідно виконати процес формування навчальних вибірок. Структура навчальної вибірки відповідає структурі вхідної матриці. Під час формування навчальної вибірки необхідно вказати значення кожного параметра для кожного періоду, а також вказати актуальний висновок, який відповідає навчальній вибірці. Після завершення формування навчальних вибірок проводиться нормалізація значень вказаних для актуальних параметрів. Заповнені списки навчальних вибірок подаються на входи згорткової нейронної мережі, після чого розпочинається процес навчання нейронної мережі.

На четвертому етапі виконання інформаційної технології здійснюється розпізнавання тестової вибірки. Після закінчення процесу навчання згорткової нейронної мережі необхідно сформулювати тестову вибірку. Структура тестової вибірки відповідає вхідній матриці. Для закінчення формування даної вибірки необхідно вказати тестові значення для актуальних параметрів. Після успішного формування тестової вибірки, вона подається на входи темпоральної нейронної мережі та згорткової нейронної мережі для проведення процесу розпізнавання.

На п'ятому етапі виконання методу відбувається формування експертного висновку за вихідними даними нейромережі. Результуючий експертний висновок містить прогнозований варіант висновку, оцінку для кожного можливого варіанту висновку, а також інші можливі варіанти висновку.

Метод прогнозування значень параметрів за їх часовими рядами рекурентною темпоральною нейронною мережею зі згортковим шаром є важливою складовою інформаційної технології прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки. Цей метод дозволяє на основі вхідних даних у вигляді вибірки залежних від часу значень певного параметру протягом досліджуваного періоду отримувати вихідні дані у вигляді

вибірки з прогнозованими значеннями параметру. Ці прогнозовані значення параметру можуть бути використані для подальшого прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки за допомогою нейромережевого моделювання.

На Рис. 2 зображено схему кроків виконання методу прогнозування значень параметрів за їх часовими рядами рекурентною темпоральною нейронною мережею із згортковим шаром.

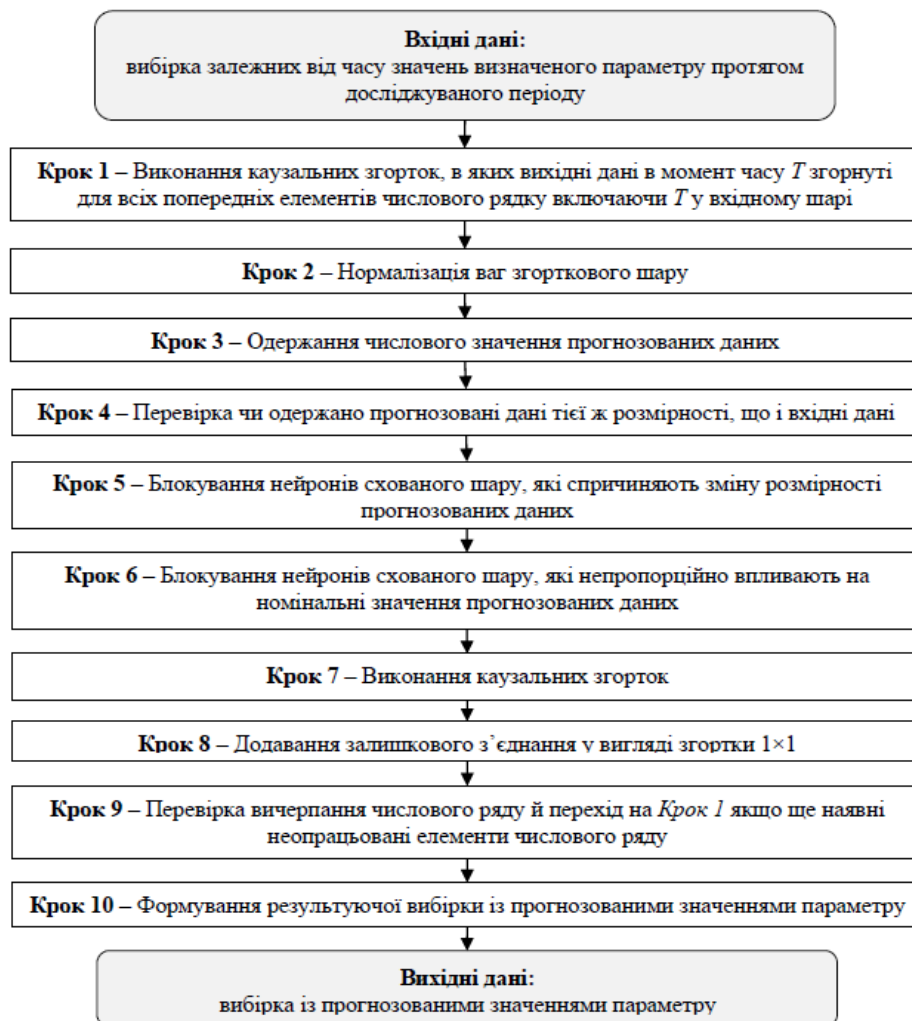

Рис. 2. Схема кроків виконання методу прогнозування значень параметрів за їх часовими рядами

На Кроці 1 відбувається процес виконання каузальних згорток. Виконання даного кроку надає гарантію, що процес згортання числового ряду буде відбуватися в хронологічній послідовності та для кожного з вихідних значень будуть враховуватися всі попередні вхідні дані. Після цього на Кроці 2 відбуватиметься нормалізація вагів. Після виконання Кроків 1 та 2 отримуються числові значення прогнозованих даних. На Кроці 4 виконується перевірка відповідності розмірів вхідних та вихідних даних. На Кроках 5 та 6 виконується блокування нейронів схованого шару.

На Кроці 7 відбувається виконання каузальних згорток з використанням архітектури одновимірної FCN, де кожен прихований шар має ту ж довжину, що і вхідний шар, і додається нульове доповнення довжини (розмір ядра - 1), щоб зберегти наступні шари тієї ж довжини, що й попередні. Крок 8 виконується тільки тоді коли розмірності вхідного і вихідного шару не співпадають і, в такому випадку, відбувається додавання залишкового з'єднання у вигляді згортки 1×1 .

На Кроці 9 відбувається перевірка вичерпання числового ряду, якщо в числовому ряді наявні неопрацьовані елементи, відбувається повернення до Кроку 1. Коли будуть опрацьовані всі елементи числового ряду, виконується перехід до Кроку 10, на якому формується результуюча вибірка, що містить прогнозовані значення параметру.

Відповідно, вихідними даними методу прогнозування значень параметрів за їх часовими рядами рекурентною темпоральною нейронною мережею із згортковим шаром є вибірка із прогнозованими значеннями параметру.

Дослідження ефективності

Для прогнозування значень параметрів за допомогою їх часових рядів було використано спеціалізоване програмне розширення, а саме бібліотеку Darts для мови програмування Python [10, 11]. Ця

бібліотека дозволяє здійснювати перетворення часових рядів та виконувати їх прогнозування.

У бібліотеці Darts доступні моделі глибоких нейронних мереж. Вона також спрощує процес тестування моделей, комбінування прогнозів з різних моделей і обробку зовнішніх даних. Базовим типом даних у Darts є TimeSeries, що подає багатовимірний часовий ряд. В основному це оболонка навколо Pandas DataFrame з деякими додатковими обмеженнями, що гарантують, що він подає правильно сформований часовий ряд з правильним часовим індексом. Бібліотека також містить функції для проведення ретроспективного тестування моделей прогнозування та регресії, пошуку гіперпараметрів за сіткою, оцінювання залишків та навіть автоматичного вибору моделі. В бібліотеці Darts для роботи з часовими рядами реалізовані наступні моделі: RNNModel, BlockRNNModel, TCNModel, NBEATSTModel, NHiTSTModel, TransformerModel та RegressionModel(включаючи LinearRegressionModel, RandomForest, LightGBMModel та CatBoostModel).

Для прогнозування з використанням TCNModel у бібліотеці Darts необхідно спочатку завантажити дані в програму та перетворити їх на числовий ряд за допомогою методів класу TimeSeries. Після цього проводиться перевірка сезонності числового ряду. Перед подачею вихідних даних до нейронної мережі, їх нормалізується за допомогою функції Scaler().

Для розробки компонентів інформаційної системи автоматизованого прогнозування рівнів епідеміологічної небезпеки використовувалась платформа .NET з використанням мови програмування C# [12]. Отже, програмна система включає наступні компоненти:

– «Модуль побудови вхідних матриць даних для ініціації прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки» призначений для створення архітектури нейронної мережі, яка будується на основі розмірностей вхідної та вихідної матриці.

– «Модуль навчання згорткової нейронної мережі», в якому виконується формування навчальних вибірок (Рис. 3а).

– «Модуль генерації експертних висновків» призначений для оброблення даних тестових вибірок та передачу їх на входи навченої нейронної мережі. Після проходження вхідних даних через нейронну мережу, відбувається формування результуючого експертного висновку. Експертний висновок включає прогнозований варіант висновку, який обирається на основі найвищої оцінки, а також оцінку кожного з можливих варіантів висновку (Рис. 3б).

В межах дослідження ефективності інформаційної технології прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки було проведено оцінювання точності прогнозування епідеміологічних параметрів відносно різної кількості епох навчання нейронної мережі на основі реальних даних. Для цього було використано реальні дані з датасету поширення коронавірусної хвороби, який включав інформацію про випадки зараження та смертності, зібрані з усього світу з початку пандемії. Цей датасет доступний в інформаційній панелі Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ).

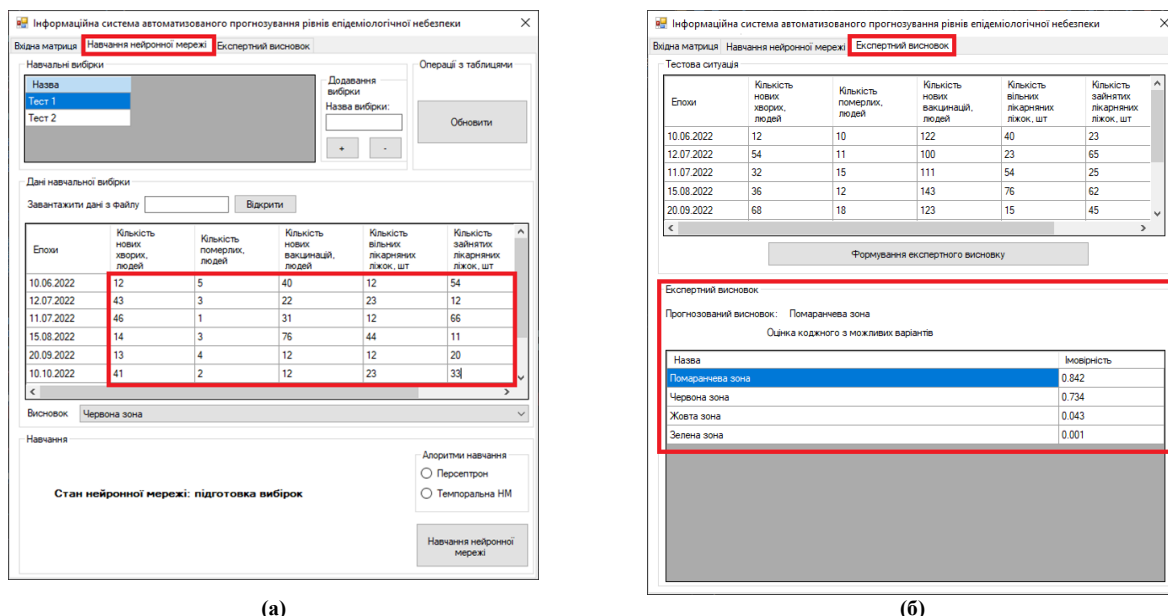

Рис. 3. Прикладні компоненти інформаційної системи: (а) модуль навчання згорткової нейронної мережі, (б) модуль генерації експертних висновків

У дослідженні було проведено порівняння точності прогнозування епідеміологічних параметрів залежно від різної кількості навчальних епох. З метою дослідження було виконано 5 ітерацій навчання рекурентної темпоральної нейронної мережі з згортковим шаром для прогнозування кількості нових випадків зараження протягом 14 днів. Оцінка точності була проведена за допомогою методу precision_metrics() з використанням бібліотеки Darts. Одержані результати дослідження представлені на Рис. 4.

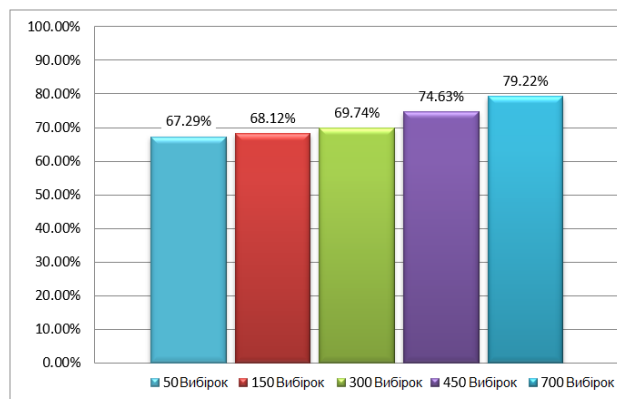

Рис. 4. Залежність точності прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки відповідно до кількості досліджених періодів (вибірок даних), %

У результаті дослідження точності прогнозування кількості нових випадків захворювання була виявлена пропорційна залежність між кількістю навчальних епох і точністю прогнозування. Це означає, що зі збільшенням кількості навчальних епох точність прогнозування також збільшується.

Висновки

Для вирішення завдання прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки була створена відповідна інформаційна технологія. Створена інформаційна технологія використовує нейромережеве моделювання для прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки. Вона оперує вхідними даними про актуальні параметри протягом досліджуваного періоду і надає вихідні дані у вигляді експертного висновку, що містить прогнозовані варіанти рівня епідеміологічної небезпеки й оцінки для кожного з них. Відмінністю цієї технології від існуючих є можливість використовувати різну кількість актуальних параметрів та досліджувані періоди спостережень. Також вона використовує рекурентну темпоральну нейронну мережу зі згортковим шаром для прогнозування значень параметрів за їх часовими рядами. Це дозволяє створити додаткові вхідні дані у вигляді прогнозованих значень параметрів, що сприяє підвищенню точності прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки.

Розроблений метод прогнозування значень параметрів за їх часовими рядами рекурентною темпоральною нейронною мережею із згортковим шаром є складовою інформаційної технології й дозволяє за вхідними даними у вигляді вибірки залежних від часу значень визначеного параметру протягом досліджуваного періоду одержувати вихідні дані у вигляді вибірки із прогнозованими значеннями параметру для подальшого прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки засобами нейромережевого моделювання.

Для оцінки ефективності розробленої інформаційної технології було проведено дослідження, в якому аналізувалась точність прогнозування епідеміологічних параметрів в залежності від різної кількості епох навчання нейронної мережі. Дослідження базувалось на реальних даних. Крім того, було порівняно точність прогнозу між методом прогнозування значень параметрів за їх часовими рядами з використанням рекурентної темпоральної нейронної мережі зі згортковим шаром та методом лінійної регресії. Результати проведених досліджень свідчать про те, що збільшення кількості досліджуваних епох, шляхом включення максимально можливого попереднього діапазону параметрів, призводить до підвищення точності прогнозування рівня епідеміологічної небезпеки. Так, за охоплення аналізом 50 вибірок актуальних параметрів протягом досліджуваного періоду точність прогнозування склала 67.29%, а за охоплення аналізом 700 вибірок актуальних параметрів протягом досліджуваного періоду точність прогнозування збільшилась до 79.22%. Так, розроблена інформаційна технологія дозволяє ефективно прогнозувати рівень епідеміологічної небезпеки. Більш точні прогнози можуть бути отримані шляхом збільшення кількості вибірок актуальних параметрів, які підлягають аналізу.

Література

1. Real-time Epidemic Forecasting: Challenges and Opportunities [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6708259/>
2. Eco-social processes influencing infectious disease emergence and spread [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.cambridge.org/core/journals/parasitology/article/ecosocial-processes-influencing-infectious-disease-emergence-and-spread/D813C041564388F7505FAA5147EBECBB>
3. Овчарук О.М., Мазурець О.В., Молчанова М.О., Собко О.В., Віт Р.В. Експертна система нейромережевого визначення рівня епідеміологічної небезпеки за часовими показниками / О.М. Овчарук, О.В. Мазурець, М.О. Молчанова, О.В. Собко, Р.В. Віт. // Збірник наукових праць за матеріалами XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми комп'ютерних наук АПКН-2022». // Хмельницький. – 2022. – С. 217-222.
4. Infection forecasts powered by big data [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:

<https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA649098738&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=00280836&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon%7Eef1cf681>

5. Epidemiological Surveillance [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.sciencedirect.com/topics/medicine-and-dentistry/epidemiological-surveillance>

6. The Prediction of Infectious Diseases: A Bibliometric Analysis [Електронний ресурс]. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7504049/>

7. Statistical Modeling for the Prediction of Infectious Disease [Електронний ресурс]. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2021.645405/full>

8. A Sustainable Early Warning System Using Rolling Forecasts Based on ANN and Golden Ratio Optimization Methods to Accurately Predict Real-Time Water Levels and Flash Flood [Електронний ресурс]. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.mdpi.com/1424-8220/21/13/4598>

9. SIR Model [Електронний ресурс]. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://mathworld.wolfram.com/SIRModel.html>

10. Principled Training of Neural Networks with Direct Feedback Alignment [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://arxiv.org/abs/1906.04554>

11. Darts: Time Series Made Easy in Python [Електронний ресурс]. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://medium.com/unit8-machine-learning-publication/darts-time-series-made-easy-in-python-5ac2947a8878>

12. Овчарук О.М., Мазурець О.В., Молчанова А.Л., Собко О.В., Молчанова М.О. Експертна система визначення рівня епідеміологічної небезпеки за часовими показниками з використанням нейромережових технологій / О.М. Овчарук, О.В. Мазурець, А.Л. Молчанова, О.В. Собко, М.О. Молчанова. // Proceedings of the XI International Scientific and Practical Conference «Actual problems of learning and teaching methods». // Vienna, Austria. – 2022. – С. 504-510.

References

1. Real-time Epidemic Forecasting: Challenges and Opportunities [Elektronnyi resurs]. – 2019. – Rezhym dostupu do resursu: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6708259/>

2. Eco-social processes influencing infectious disease emergence and spread [Elektronnyi resurs]. – 2016. – Rezhym dostupu do resursu: <https://www.cambridge.org/core/journals/parasitology/article/ecosocial-processes-influencing-infectious-disease-emergence-and-spread/D813C041564388F7505FAA5147EBECBB>

3. Ovcharuk O.M., Mazurets O.V., Molchanova M.O., Sobko O.V., Vit R.V. Ekspertna systema neiromerezhevoho vyznachennia rivnia epidemiolohichnoi nebezpeky za chasovymy pokaznykamy / O.M. Ovcharuk, O.V. Mazurets, M.O. Molchanova, O.V. Sobko, R.V. Vit. // Zbirnyk naukovykh prats za materialamy XIV Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Aktualni problemy kompiuternykh nauk APKN-2022». // Khmelnytskyi. – 2022. – S. 217-222.

4. Infection forecasts powered by big data [Elektronnyi resurs]. – 2018. – Rezhym dostupu do resursu: <https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA649098738&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=00280836&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon%7Eef1cf681>

5. Epidemiological Surveillance [Elektronnyi resurs]. – 2017. – Rezhym dostupu do resursu: <https://www.sciencedirect.com/topics/medicine-and-dentistry/epidemiological-surveillance>

6. The Prediction of Infectious Diseases: A Bibliometric Analysis [Elektronnyi resurs]. – 2020. – Rezhym dostupu do resursu: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7504049/>

7. Statistical Modeling for the Prediction of Infectious Disease [Elektronnyi resurs]. – 2021. – Rezhym dostupu do resursu: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2021.645405/full>

8. A Sustainable Early Warning System Using Rolling Forecasts Based on ANN and Golden Ratio Optimization Methods to Accurately Predict Real-Time Water Levels and Flash Flood [Elektronnyi resurs]. – 2021. – Rezhym dostupu do resursu: <https://www.mdpi.com/1424-8220/21/13/4598>

9. SIR Model [Elektronnyi resurs]. – 2023. – Rezhym dostupu do resursu: <https://mathworld.wolfram.com/SIRModel.html>

10. Principled Training of Neural Networks with Direct Feedback Alignment [Elektronnyi resurs]. – 2019. – Rezhym dostupu do resursu: <https://arxiv.org/abs/1906.04554>

11. Darts: Time Series Made Easy in Python [Elektronnyi resurs]. – 2020. – Rezhym dostupu do resursu: <https://medium.com/unit8-machine-learning-publication/darts-time-series-made-easy-in-python-5ac2947a8878>

12. Ovcharuk O.M., Mazurets O.V., Molchanova A.L., Sobko O.V., Molchanova M.O. Ekspertna systema vyznachennia rivnia epidemiolohichnoi nebezpeky za chasovymy pokaznykamy z vykorystanniam neiromerezhevykh tekhnolohii / O.M. Ovcharuk, O.V. Mazurets, A.L. Molchanova, O.V. Sobko, M.O. Molchanova. // Proceedings of the XI International Scientific and Practical Conference «Actual problems of learning and teaching methods». // Vienna, Austria. – 2022. – S. 504-510.

ПАВЛЕНКО ЄВГЕН

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

<https://orcid.org/0000-0002-0451-3861>e-mail: sl1mvsshady@gmail.com

СТЕПАНОВ МИХАЙЛО

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

<https://orcid.org/0000-0001-6376-4268>e-mail: 2m.stepanov@gmail.com

МАСКУВАННЯ ВИХІДНОГО СИГНАЛУ, ВИЗНАЧЕННЯ МІНІМАЛЬНО НЕОБХІДНОГО РІВНЯ МАСКУЮЧОГО ШУМУ

В даній роботі розглядається один із потенційних способів захисту вихідного сигналу, що виходить за межі контрольованої зони, як результат одного з можливих випадків виявлення розвідувальним приймачем сигналу на фоні шуму, спираючись на існуючу математичну модель каналу витоку інформації із застосуванням радіотехнічної розвідки. В першій частині розглянуті основні положення використаної математичної моделі, що описує процес перетворення прийнятого розвідувальним приймачем електромагнітного коливання з метою прийняття рішення про наявність сигналу, представлена нерівність для винесення рішення про наявність або відсутності детермінованого сигналу на фоні білого шуму, приведена функціональна схема оптимального приймача, описана залежність зв'язку між відношенням сигнал/шуму і ймовірністю виявлення сигналу оптимальним приймачем, розглянута графічна залежність ймовірності виявлення сигналу оптимальним приймачем з відношенням сигнал/шум, а також один з можливих варіантів виявлення приймачем сигналу на фоні шуму на основі якого у другій частині представлений потенційний спосіб для захисту вихідного сигналу.

В другій частині розглядається можливість запобігання перехопленню інформації засобами технічної розвідки шляхом маскування сигналу, що виходить за межі контрольованої зони спеціально сформованим шумом. Представлена структурна схема перехоплення вихідного сигналу засобами технічної розвідки без використання маскуючого шуму. Сформовано відношення сигнал/шум при відсутності або наявності активної шумової завади, визначено мінімально необхідний рівень інтенсивності маскуючої завади. Представлена структурна схема перехоплення вихідного сигналу засобами технічної розвідки з використанням маскуючого шуму.

Ключові слова: технічний захист інформації, радіотехнічна розвідка, маскуючий шум, мінімальний рівень маскуючого сигналу, перехоплення сигналу, контрольована зона.

PAVLENKO YEVHEN, STEPANOV MIKHAILO

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

MASKING OF OUTPUT SIGNAL, DETERMINING MINIMAL LEVEL OF MASKING NOISE

This paper considers one of the potential ways of protecting the output signal which goes beyond the controlled zone, as a result of one possible case of signal detection against background noise by interception receiver based on mathematical model of leakage information using radio engineering intelligence. First part considers the main provisions of used mathematical model and describes the process of converting electromagnetic oscillation received by interception receiver in order to make a decision about signal presence, presented an inequality for making decision about the presence or absence of deterministic signal against background of white noise, given a functional diagram of optimal receiver which performs the specified operations, described signal/noise ratio and probability of signal detection by optimal receiver, considered graphical dependence probability of signal detection by optimal receiver with signal/noise ratio, considered one of the possible variants of signal detection by receiver against background noise based on which in the second part presented a potential way of protection the output signal.

Second part considers the possibility of preventing the interception of information by means of technical intelligence by masking signals that go beyond the controlled zone by means of specifically formed noise, presented structural diagram of interception the output signal by means of technical intelligence without using masking noise, formed signal-to-noise ratio with absence or presence of active noise interference, determined minimal value of intensity level of masking interference, presented structural diagram of interception the output signal by means of technical intelligence using masking noise.

Keywords: technical protection of information, radio technical intelligence, masking noise, minimal level of masking signal, signal interception, controlled zone

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Для перехоплення конфіденційної інформації в приміщенні зловмисник може використовувати великий арсенал технічних засобів розвідки. Технічні засоби розвідки дозволяють перехоплювати інформацію по акустичному, віброакустичному, електроакустичному та іншим каналам. Одним із можливих способів протидії витокам по даним каналам являється активне маскування вихідного сигналу низькочастотним відрізком білого шуму. Актуальність роботи полягає в тому, що на основі існуючої моделі витоку інформації в умовах радіотехнічної розвідки представлено можливість запобігання перехопленню конфіденційної інформації засобами технічної розвідки шляхом маскування сигналів, що виходять за межі контрольованої зони спеціально сформованим шумом, наводиться алгоритм визначення мінімально необхідного рівня інтенсивності маскуючого шуму.

Аналіз досліджень та публікацій

В роботі [1], для захисту мережі когнітивного радіо і погіршення якості сигналу перехоплення пропонується використовувати штучний шум, в статті [2], для зниження ймовірності перехоплення сигналу

був запропонований метод маскування, який в результаті шумоподібного моделювання дозволяє отримати сигнал схожий на шум, тим самим збільшуючи його конфіденційність у разі перехоплення, а в роботі [3] представлений метод для генерації сигналу, який забезпечує більшу маскуючу здатність в порівнянні з білим шумом, що підвищує складність отримання корисної голосової інформації у разі її перехоплення. В статті [4] представлено вдосконалений алгоритм акустичного маскування, запропонований спосіб дозволяє істотно підвищити безпеку голосової інформації і складність дешифрування для прослуховування. Експериментальні результати показують, що згенерований голосовий шум має достатній маскувальний ефект і в той же час являється комфортним для того, хто говорить. В роботі [5] використовується метод на основі моделі генератора з імпульсним зв'язком, для налаштування синхронізації передачі шумового сигналу. Для покращення продуктивності запропонованого методу, вводиться метод перенастройки стану синхронізації, а для оцінки його ефективності використовується моделювання.

Формулювання цілей статті

Метою роботи є забезпечення захисту інформації шляхом маскування вихідного сигналу, визначення мінімально необхідного рівня маскуючого шуму.

Виклад основного матеріалу

Використана в дослідженні модель [6], базуючись на положеннях теорії оптимального прийому, описує процес перетворення прийнятого розвідувальним приймачем електромагнітного коливання з метою прийняття рішення про наявність сигналу розвідувальним радіоелектронним пристроєм враховуючи вимоги незаниження оцінки можливостей розвідки.

При вирішенні задач в контексті даної теорії відповідь повинна бути отримана як на основі попередніх (априорних) відомостей про сигнал та завади, так і результатів аналізу даних, що містяться в прийнятому коливанні. Таким чином, отримана фінальна залежність:

$$q = \frac{2}{N_0} \int_0^T \xi(t) s(t) dt > \frac{E}{N_0} + \ln \frac{W_{pr}(0)}{W_{pr}(1)} = h$$

де q – відношення сигнал/шум; N_0 – спектральна густина шуму; $\xi(t)$ – прийняте коливання, що представляє собою суміш сигналу та шуму і описується залежністю $\xi(t) = s(t) + n(t)$, $W_{pr}(1)$ і $W_{pr}(0)$ априорні ймовірності наявності або відсутності сигналу, h – пороговий рівень.

З даної залежності видно, що для винесення рішення про наявність або відсутність детермінованого сигналу, отриманого на фоні білого шуму потрібно прийняту реалізацію $\xi(t)$ перемножити з сигналом $S(t)$, проінтегрувати отриману залежність за часом T , де відома реалізація, і результат інтегрування порівняти з порогом H , визначеним із правої частини формули. Якщо пороговий рівень перевищений, то приймається рішення про наявність сигналу. Якщо ж поріг не перевищений, то констатується відсутність сигналу. Функціональна схема приймача, який здійснює вказані операції приведена нижче:

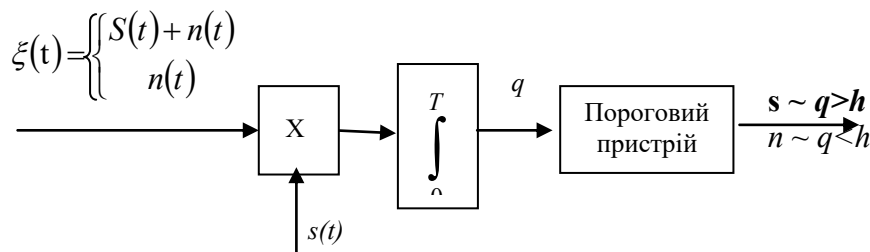

Рис. 1. Оптимальна схема для виявлення детермінованого сигналу на фоні шуму

При заданому рівні порога зв'язок між відношенням сигнал/шум і ймовірності виявлення сигналу оптимальним приймачем описується наступною залежністю:

$$P_{вияв} = P_{ХТ} \frac{-1}{1+0.5 \cdot q^2}$$

де $P_{ХТ}$ - вірогідність хибної тривоги при прийомі сигналу.

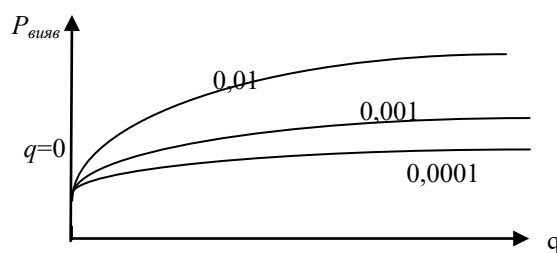

Рис. 2. Криві виявлення

Характерний вигляд кривої виявлення, як залежності ймовірності виявлення сигналу оптимальним

приймачем з відношенням сигнал/шум представлена на рисунку 2:

Як результат роботи приймача, в моделі також розглянуті можливі варіанти виявлення сигналу на фоні шуму. На базі одного з випадків (рис. 3) розглянуто потенційний спосіб захисту вихідного сигналу, що виходить за межі контрольованої зони:

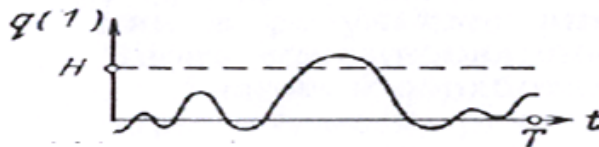

Рис. 3. Один із можливих варіантів виявлення приймачем сигналу на фоні шуму при якому суміш сигналу та шуму перевищує встановлений поріг H .

Розглянемо можливість запобігання перехопленню інформації засобами технічної розвідки шляхом маскування сигналів, що виходять за межі контрольованої зони, спеціально сформованим шумом. Найбільш оперативним та економічним вирішенням цього завдання є активне маскування вихідного сигналу низькочастотним відрізком білого шуму.

Визначимо необхідний мінімальний рівень маскуючих шумів для захисту сигналу за межами контрольованої зони. Розглянемо структурну схему перехоплення вихідного сигналу засобами технічної розвідки (ЗТР):

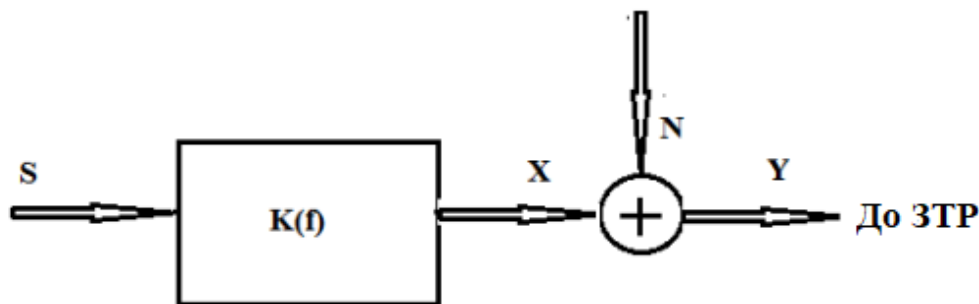

Рис. 4. Структурна схема перехоплення вихідного сигналу ЗТР

де S – тестовий сигнал;
 Y – адитивна суміш вихідного сигналу X і зовнішнього шуму N ;
 $K(f)$ – комплексна частотна характеристика огорожуючої конструкції;
 $ЗТР$ – засіб технічної розвідки.

Якщо маскуючий шум відсутній ($M = 0$) і на виході схеми діє адитивна суміш вихідного сигналу X із зовнішнім (фоновим) шумом N –

$$Y = \sqrt{X^2 + N^2}$$

Тоді вихідний сигнал X_i :

$$X_i = \sqrt{Y_i^2 - N_i^2} = S_i \cdot K(f_i) \quad (1)$$

Нехай на виході контрольованої зони встановлено деякий поріг H_{in} для ЗТР. Тоді розглянемо випадок, коли сигнал не захищений і перевищує поріг H_{in} , тобто

$$H_{in} - H_i = \Delta H_i \quad (2)$$

де ΔH_i – перевищення сигналом порогового рівня ЗТР

$$H_{in} = H_i + \Delta H_i \quad (3)$$

У цьому випадку, задача активного маскування полягає в задаванні такого мінімального рівня маскуючого сигналу M_i при якому $H_{M_i} > H_{in}$

Для виконання умови (2.3), сформуємо активну шумову заваду M . Дана завада відрізняється від зовнішнього фонового шуму відносно стабільною інтенсивністю її формування на протязі всього часу життєвого циклу вихідного сигналу. Запишемо відношення сигнал/шум в кінематичній формі для двох значень активної шумової завади $M = 0$ і $M \neq 0$:

$$q_i = \frac{(S_i \cdot K(f_i))^2}{N_i^2}$$

При $M = 0$

При $M \neq 0$:

$$q_{M_i} = \frac{(S_i \cdot K(f_i))^2}{N_i^2 + M_i^2},$$

де q_i , q_{M_i} - відношення сигнал/шум при відсутності активної маскуючої завади і при наявності активної шумової завади відповідно.

Запишемо відношення виду:

$$\frac{q_i}{q_{M_i}} = 1 + \frac{M_i^2}{N_i^2} = \delta Q_i \quad (4)$$

де δQ_i – кінематичне значення перевищення сигналом порогового рівня ЗТР.

Із виразу (2.4), кінематичний параметр маскуючої завади, забезпечуючий рівність (2.3), являється мінімально необхідним рівнем інтенсивності маскуючої завади:

$$M_i = N_i \sqrt{\frac{q_i}{q_{M_i}} - 1} = N_i \cdot \sqrt{\delta Q_i - 1} \quad (5)$$

Таким чином, структурна схема перехоплення вихідного сигналу ЗТР буде мати наступний вигляд:

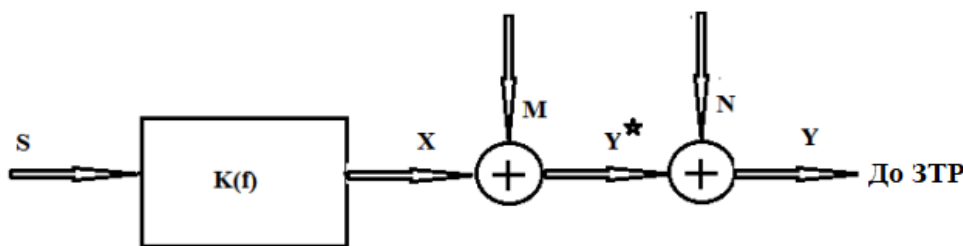

Рис. 5. Структурна схема перехоплення вихідного сигналу ЗТР з використанням маскуючого шуму М

де Y^* – адитивна суміш вихідного сигналу X з маскуючим шумом М;

Y – адитивна суміш вихідного сигналу X з маскуючим шумом М і зовнішнім шумом N.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

В ході проведеного дослідження, в першій частині роботи були проаналізовані основні положення використаної математичної моделі каналу витоку інформації із застосуванням радіотехнічної розвідки, був розглянутий один із можливих варіантів виявлення приймачем сигналу на фоні шуму на основі якого у другій частині представлений потенційний спосіб для захисту вихідного сигналу, що виходить за межі контрольованої зони.

Як результат одного з можливих випадків виявлення розвідувальним приймачем сигналу на фоні шуму, була отримана залежність (5) для визначення мінімально необхідного рівня інтенсивності маскуючої завади, яка відрізняється від зовнішнього фонового шуму відносно стабільною інтенсивністю її формування на протязі всього часу життєвого циклу вихідного сигналу для запобігання його перехопленню засобами технічної розвідки.

Література

1. Yanan Wu, Xiaoming Chen, Xianfu Chen. Secure beamforming for cognitive radio networks with artificial noise. International Conference on Wireless Communications & Signal Processing, October 2015.
2. You Wu, Cheng Chen. The Noise-like Disguised Scheme for Physical Layer Security Using Phase Rotation And Wavelet Transform. 5th International Conference on Systems and Informatics, November 2018.
3. Jiang Jingsai; Li Ye; Zhang Peng; Hao Qiuyun; Ma Xiaofeng; Fan Yanhong. Adaptive acoustic masking based on spectral envelope. International Conference on Audio, Language and Image Processing, July 2016.
4. Jingsai J., Ye L., Peng Z., Yanhong F., Xiaofeng M. and Qiuyun H. Acoustic masking based on time-reversed speech. 2016 IEEE Information Technology, Networking, Electronic and Automation Control Conference, Chongqing, China, 2016, pp. 905-909, doi: 10.1109/ITNEC.2016.7560493.
5. Oyama T. and Taniguchi Y. A self-organizing noise signal transmission method to make eavesdropping difficult in wireless networks. 2022 IEEE International Conference on Consumer Electronics - Taiwan, Taipei, Taiwan, 2022, pp. 151-152, doi: 10.1109/ICCE-Taiwan55306.2022.9869083.
6. Сягаєва О.О. Дослідження та розробка математичної моделі джерела небезпечного сигналу

втрати інформації в банківських системах : дис. магістр. Харків, 2012. 24 с.

References

1. Yanan Wu, Xiaoming Chen, Xianfu Chen. Secure beamforming for cognitive radio networks with artificial noise. International Conference on Wireless Communications & Signal Processing, October 2015.
2. You Wu, Cheng Chen. The Noise-like Disguised Scheme for Physical Layer Security Using Phase Rotation And Wavelet Transform. 5th International Conference on Systems and Informatics, November 2018.
3. Jiang Jingsai; Li Ye; Zhang Peng; Hao Qiuyun; Ma Xiaofeng; Fan Yanhong. Adaptive acoustic masking based on spectral envelope. International Conference on Audio, Language and Image Processing, July 2016.
4. Jingsai J., Ye L., Peng Z., Yanhong F., Xiaofeng M. and Qiuyun H. Acoustic masking based on time-reversed speech. 2016 IEEE Information Technology, Networking, Electronic and Automation Control Conference, Chongqing, China, 2016, pp. 905-909, doi: 10.1109/ITNEC.2016.7560493.
5. Oyama T. and Taniguchi Y. A self-organizing noise signal transmission method to make eavesdropping difficult in wireless networks. 2022 IEEE International Conference on Consumer Electronics - Taiwan, Taipei, Taiwan, 2022, pp. 151-152, doi: 10.1109/ICCE-Taiwan55306.2022.9869083.
6. Siahraeva O.O. Doslidzhennia ta rozrobka matematychnoi modeli dzherela nebezpechnoho syhnalu vtraty informatsii v bankivskykh systemakh: ma: dys. mahistr. Kharkiv, 2012. 24 s.

ПАТРАШКУ ОЛЬГА

Вінницький національний аграрний університет

e-mail: olga.yalina12@gmail.com

БРАЦЛАВЕЦЬ БОГДАН

Вінницький національний аграрний університет

e-mail: bratslavets368@gmail.com

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МАШИН ТА ОБЛАДНАННЯ АПК ЗА РАХУНОК УПРАВЛІННЯ НАДІЙНІСТЮ ЇХ СИСТЕМ

Підвищення та підтримання надійності технічних засобів, що використовуються у сільськогосподарському виробництві, значною мірою визначається стратегією технічного обслуговування та ремонту машин і обладнання. В даний час розроблено достатню кількість стратегій, які дозволяють ефективно виконувати технологічні операції технічного сервісу і тим самим забезпечити необхідну надійність технічних засобів. Будь-яка стратегія обслуговування ремонту машин та обладнання призначена для підтримки виробів у працездатному стані та у належному зовнішньому вигляді; зменшення інтенсивності зношування деталей; попередження відмов та несправностей, а також виявлення їх з метою своєчасного усунення. Кожна зі стратегій, будучи профілактичним заходом, є комплексом організаційно-технічних заходів запобіжного характеру, спрямованих на забезпечення постійної технічної готовності машин і механізмів до роботи і запобігання підвищенням зношуванням їх деталей, і має свої особливості. Аналіз особливостей вітчизняної та зарубіжної стратегій технічного обслуговування машин та обладнання дозволив визначити їх переваги та недоліки стосовно мобільних засобів сільськогосподарського призначення. На підставі оцінки стратегій запропоновано заходи щодо вдосконалення системи технічного обслуговування та ремонту сільськогосподарських машин, що дозволяють підвищити ефективність використання машин та обладнання за рахунок зниження часу на відновлення працездатності виробу та підвищення її інтервальної надійності. Сутність полягає в оперативному управлінні надійністю основних агрегатів та систем технічного засобу, який за допомогою методів періодичного контролю параметрів та режимів роботи виробу дозволяє визначити необхідність проведення регламентних робіт, їх трудомісткість та ефективність. Запропонований метод оперативного управління надійністю виробу забезпечує можливість розробити заходи щодо вдосконалення організації технічного обслуговування та ремонту; визначити оптимальну технологію проведення регламентних робіт; вибрати раціональну централізацію пунктів технічного обслуговування та обґрунтувати доцільність наявності підрозділів технічного сервісу.

Ключові слова: технічне обслуговування, технічний засіб, оперативне управління надійністю, параметри та режими роботи, виріб, регламентні роботи, технічний сервіс.

PATRASHKU OLGA

Vinnytsia National Agrarian University

BRATSLAVETS BOGDAN

Vinnytsia National Agrarian University

IMPROVING THE EFFICIENCY OF FUNCTIONING OF MACHINERY AND APPARATUS EQUIPMENT BY MANAGING THE RELIABILITY OF THEIR SYSTEMS

Increasing and maintaining the reliability of technical means used in agricultural production is largely determined by the strategy for the maintenance and repair of machinery and equipment. At present, a sufficient number of strategies have been developed to effectively perform technological operations of technical service and thereby ensure the necessary reliability of technical means. Any maintenance strategy for the repair of machinery and equipment is designed to keep products in working condition and in proper appearance; reducing the intensity of wear of parts; prevention of failures and malfunctions, as well as their identification in order to eliminate them in a timely manner. Each of the strategies, being a preventive measure, is a set of organizational and technical measures of a protective nature aimed at ensuring the constant technical readiness of machines and mechanisms for operation and preventing increased wear of their parts, and has its own characteristics. An analysis of the features of domestic and foreign strategies for the maintenance of machinery and equipment made it possible to determine their advantages and disadvantages of mobile agricultural equipment. Based on the assessment of the strategies, measures are proposed to improve the system of maintenance and repair of agricultural machines, which make it possible to increase the efficiency of the use of machines and equipment by reducing the recovery time of the product and increasing its interval reliability. The essence lies in the operational management of the reliability of the main units and systems of the technical facility, which, using the methods of periodic monitoring of the parameters and modes of operation of the product, makes it possible to determine the need for routine maintenance, their labor intensity and efficiency. The proposed method of operational control of product reliability provides an opportunity to develop measures to improve the organization of maintenance and repair; determine the optimal technology for routine maintenance; choose a rational centralization of maintenance points and justify the expediency of having technical service units.

Key words: maintenance, technical facility, operational management, parameters and modes of operation, product, routine maintenance, technical service.

Вступ

Система технічного обслуговування та ремонту машин і обладнання, що використовуються при виробництві сільськогосподарської продукції в нашій країні, сформувалася понад 60 років тому і являла собою сукупність різних видів робіт з технічного догляду за технологічними засобами та їх ремонту, що здійснюються для підтримки працездатності та забезпечували найбільш ефективну їх експлуатацію.

Подальший розвиток системи в нашій країні призвів до створення єдиної системи планово-запобіжного ремонту (ПЗР), яка орієнтувала ремонтні служби на підтримку безаварійної роботи технічних

засобів шляхом примусової заміни вузлів у середньостатистичні терміни. Досягти безвідмовної роботи машини можна було лише при впровадженні єдиної системи ПЗР, яка вимагала забезпечення певних заходів щодо догляду, спостереження та ремонту, що виконуються у визначені терміни та спрямовані на запобігання передчасному зносу машин та збереженню нормальних експлуатаційних якостей.

Основним принципом системи ПЗР було те, що кожен технічний засіб за термін експлуатації повинен піддаватися різним видам ремонтів, які проводилися періодично через певну кількість відпрацьованих годин. Дотримання цього принципу та інших не призводило до бажаних результатів та значно збільшувало витрати на утримання машин та обладнання.

Проведені в 70–80-х роках минулого століття дослідження щодо надійності роботи машин та обладнання агропромислового комплексу показали значний розкид у термінах служби однотипних машин. Тому з'явилась потреба визначення фактичного стану конкретного вузла безрозбірними методами технічної діагностики для управління надійністю технічного засобу у процесі експлуатації.

Розвиток методів технічної діагностики показав, що перехід на технічне обслуговування за фактичним станом призводить до значної економії коштів, які витрачаються на забезпечення працездатності машин та обладнання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Суттєвий вклад в дослідження процесу підвищення ефективності функціонування машин та обладнання АПК за рахунок управління надійністю їх систем внесли Е. І. Яковлев, В. А. Иванов, А. В. Шибнев, В. І. Матросов, В. І. Бобровицкий, В. А. Сидоров та інші.

Важко переоцінити значення ефективності використання основних засобів й виробничих потужностей підприємства. Рішення даної задачі означає збільшення виробництва продукції, підвищення віддачі створеного виробничого потенціалу, покращення балансу устаткування, зниження собівартості продукції та зростання рентабельності виробництва. Успішне функціонування основних виробничих засобів залежить від того, наскільки повно реалізуються екстенсивні й інтенсивні фактори поліпшення їхнього використання. Дослідженню проблеми використання основних засобів підприємства присвячено роботи В. Ткаченка, Е. Тарасенко, А. Поддєрьогіної, Я. Манівчука, С. Мочерного, В. П. Вихрущ, І. В. Тирпак, В. О. Оваденко.

На основі інформаційно-аналітичних досліджень виконано аналіз особливостей вітчизняної та зарубіжної стратегій технічного обслуговування машин та обладнання, визначено їх переваги та недоліки та запропоновано метод удосконалення системи регламентних робіт, що забезпечує підтримання заданого рівня коефіцієнта готовності сільськогосподарської техніки.

Мета та завдання дослідження

Мета досліджень полягає у підвищенні ефективності функціонування машин та обладнання АПК за допомогою забезпечення заданого рівня коефіцієнта готовності під час проведення регламентних робіт з технічного обслуговування та ремонту.

Виклад основного матеріалу

Розвиток методів технічної діагностики став початковим етапом розробки загальної проблеми оптимального вибору стратегії технічного обслуговування та ремонту машин і обладнання. Найбільш гостро ця проблема спостерігається в агропромисловому комплексі, який відрізняється від інших галузей економіки умовами роботи технічних засобів, сезонністю технологічних операцій, їх періодичністю та тривалістю виконання.

В даний час в Україні [1, 2,] та зарубіжних країнах [3] технічне обслуговування та ремонт машин і обладнання здійснюється за стратегіями, представленими на малюнку 1.

Як випливає з рис. 1, вітчизняні стратегії технічного обслуговування машин та обладнання аналогічні основним закордонним стратегіям як за назвою, так і сутністю.

Так, обслуговування потреби і аварійне обслуговування (RM – reactive maintenance) проводиться у разі, коли настає відмова елемента системи та її подальша експлуатація неможлива, тобто, є реакцією відмови.

Регламентоване обслуговування з напрацювання та превентивне (планове) обслуговування (PM – preventive maintenance) передбачає планове обслуговування обладнання та здійснюється ще до того, як відбудеться поломка. Воно виконується примусово шляхом заміни вузлів та деталей у строки, що встановлюються на основі статистичного аналізу відмов. При такому обслуговуванні та ремонті не виникає простою технічних засобів та продуктивність праці не падає. Проте фактично виявляється, що не менше 50% регламентних ремонтних дій виконуються без потреби. У деяких випадках безвідмовність роботи обладнання після такого технічного обслуговування або ремонту знижується іноді тимчасово до моменту закінчення процесу приробітку, а іноді постійно.

Технічне обслуговування за станом CBM (condition based maintenance) здійснюється залежно від фактичного стану машин та механізмів і виконується в плановому режимі з певною періодичністю процедур обслуговування, що задається заздалегідь, у плановому режимі. У разі обслуговування за станом заходи виконуються залежно від того, яку інформацію про обладнання представляє система збору даних в режимі реального часу.

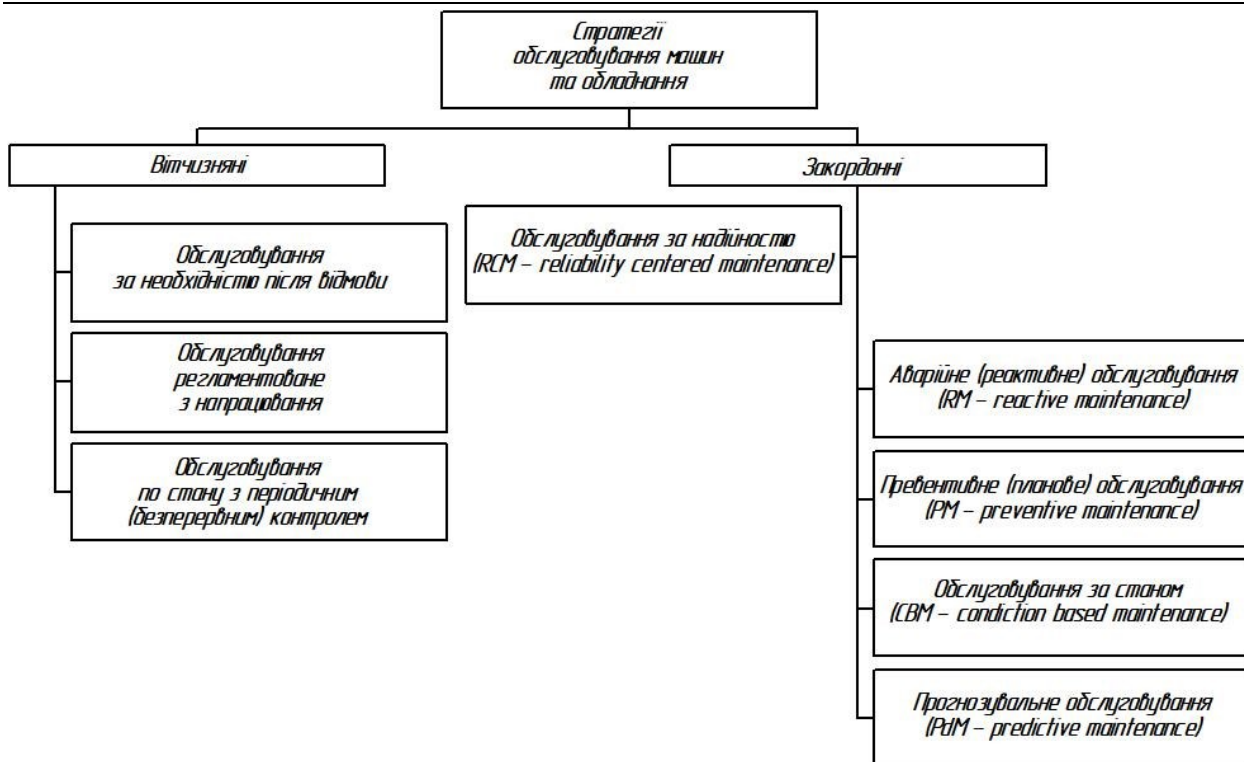

Рисунок 1. Класифікація вітчизняних та закордонних стратегій обслуговування машин та обладнання

Система збору даних зіставляє їх із даними, притаманними аварійному стану. Це робиться для того, щоб можна було здійснити обслуговування до виходу устаткування з експлуатації.

Однією з відмінних зарубіжних стратегій обслуговування та ремонту є прогностичне обслуговування (PdM – predictive maintenance), яке здійснюється на основі специфічної інформації про технічний засіб, що є прогнозом попередником майбутньої відмови. Для використання прогностичного обслуговування необхідно витратитись на придбання аналітичного обладнання та навчання користувачів. Найбільший ефект залежить від правильної оцінки конкретної ситуації.

Ще одна зарубіжна стратегія обслуговування та ремонту машин і обладнання, яка останнім часом знайшла широке застосування, це обслуговування за надійністю (RCM – reliability centered maintenance). Вона має на увазі визначення комплексу заходів, необхідних для забезпечення гарантії того, що будь-який виробничий об'єкт продовжуватиме виконувати функції, необхідні в поточній робочій ситуації (експлуатаційних умовах).

Сутність методології обслуговування RCM зводиться до автоматизованого підвищення економічної ефективності використання технічних засобів, до збільшення ступеня безпеки людей та навколишнього середовища, збільшення терміну служби та продуктивності машин і обладнання та високого рівня інформаційно-технологічного забезпечення процесів. На основі аналізу стану кожного елемента технічного засобу вибирається найбільш підходящий з погляду економії та надійності тип технічного обслуговування (аварійне, профілактичне тощо) [4]. У зв'язку з цим обслуговування за надійності охоплює всі інші стратегії в залежності від компонентів обладнання та доступних ресурсів і є найефективнішою стратегією, спрямованою на гарантоване скорочення витрат під час проведення заходів з технічного обслуговування та ремонту.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних стратегій технічного обслуговування і ремонту машин та обладнання (таблиця 1) показує, що вони спрямовані на підвищення надійності технічного стану та ефективності функціонування машин і обладнання, але кожна з них має свої переваги та недоліки.

Порівнюючи загальні недоліки вітчизняних та зарубіжних стратегій обслуговування і ремонту машин та обладнання стосовно аграрної галузі, неважко помітити, що найбільш прийнятними за їхніми недоліками є стратегії 2 та 3. Проте особливо хотілося б звернути увагу на стратегію RCM – обслуговування, націлене на надійність (ОНН), як ефективну з погляду визначення обслуговуючих заходів, необхідних для гарантованого забезпечення виконання сільськогосподарських технологічних операцій.

Тим не менш, ОНН передбачає впровадження програми технічного обслуговування шляхом використання систематичного структурованого підходу, що ґрунтується на оцінці наслідків відмов, функціональної важливості компонентів системи, а також історії їх відмов та обслуговування. Важливим моментом тут буде необхідність обслуговування технічної системи за розкладом, який погано впливатиме на економічну ефективність та передбачувану високу надійність, особливо для сільськогосподарської техніки.

У [5] було показано, що для машин та обладнання АПК оцінку ефективності функціонування можна проводити за коефіцієнтом готовності, який є комплексним показником надійності та визначається за виразом [6]:

Таблиця 1

**Порівняльна характеристика вітчизняних та закордонних стратегій
технічного обслуговування та ремонту**

Вітчизняні стратегії технічного обслуговування і ремонту				Закордонні стратегії технічного обслуговування і ремонту			
№ стратегії	Назва	Переваги	Недоліки	№ стратегії	Назва	Переваги	Недоліки
1	За потреби після відмови	Мінімальні витрати на технічне обслуговування	Непередбачуваність відмов, що виникають. Значні витрати на ліквідацію наслідків відмов	1	RM – reactive maintenance	Мінімальні затрати на технічне обслуговування	Максимальний ресурс роботи елементів обладнання
2	Регламентовані по напрацюванню	Підвищення безвідмовності роботи обладнання	Значні витрати на технічне обслуговування та ремонт. Заміна працездатних елементів	2	PM – preventive maintenance	Підвищення безвідмовності роботи обладнання	Значні витрати на технічне обслуговування та ремонт. Заміна працездатних елементів
3	По стану	Ремонт проводиться в оптимальні терміни, у необхідному обсязі	Можливість одночасної відмови кількох механізмів. Необхідність інформації про фактичний стан механізму	3	CBM – condition based maintenance	Ремонт проводиться в оптимальні терміни, у необхідному обсязі	Можливість одночасної відмови кількох механізмів. Необхідність інформації про фактичний стан механізму.
				4	PdM – predictive maintenance	Збільшення терміну служби технічних засобів	Значні витрати на придбання аналітичного обладнання
				5	RCM – reliability centered maintenance	Ефективна з погляду надійності. Підтримує у працездатному стані механізми	Значні витрати при використанні в аграрній галузі

$$K_{\Gamma} = \frac{T_O}{T_O + T_B}, \quad (1)$$

де T_O і T_B – відповідно, тривалість виконання технологічних операцій (роботи) та відновлення працездатності технічного засобу, год.

Тоді надійність систем, що відповідає інтервалу часу, необхідного для виконання заданої технологічної операції, оцінюватиметься інтервальним коефіцієнтом готовності. У цьому випадку реалізовуватиметься стратегія безвідмовної роботи виробу до її виконання, а інтервальний коефіцієнт готовності може розглядатися як показник виконання технічним засобом свого функціонального призначення та характеризуватись ймовірністю виконання цієї функції.

Представляється залежність (1) у вигляді:

$$\frac{T_B}{T_O} = \frac{1 - K_{\Gamma}}{K_{\Gamma}} \quad (2)$$

Таким чином можна визначити співвідношення тривалості часу відновлення та роботи, яке слід призначити при відповідному коефіцієнті готовності, необхідному для виконання технологічної операції.

Економічну ефективність обслуговуючих заходів від величини коефіцієнта готовності, тобто надійності сільськогосподарської техніки під час виконання технологічної операції, можна оцінити мірою ефективності.

Уявімо міру ефективності у вигляді коефіцієнта $M_{E\Phi}$:

$$M_{E\Phi} = \frac{\Delta K_{\Gamma}}{\Delta \left(\frac{T_B}{T_O} \right)}, \quad (3)$$

де $\Delta K_r = K_{i+1} - K_i$ – збільшення коефіцієнта готовності машини при переході з одного стану і в інший $(i+1)$; $\Delta \left(\frac{T_B}{T_O} \right) = \left(\frac{T_B}{T_O} \right)_i - \left(\frac{T_B}{T_O} \right)_{i+1}$ – збільшення час T_B у і T_O при варіюванні надійності виробу.

Отже, підтримуючи значення коефіцієнта готовності у межах, необхідних для виконання однієї чи кількох сільськогосподарських технологічних операцій, можна керувати надійністю машин і устаткування АПК з найменшими витратами на обслуговування і ремонт технічних засобів, причому, регламентні роботи можна проводити в перервах між виконанням технологічних операцій, а їх тривалість, сукупність та обсяг залежатимуть від функціональної важливості елементів системи.

Такий підхід до технічного обслуговування та ремонту стосовно технічних засобів сільськогосподарського призначення є обслуговуванням за коефіцієнтом готовності.

Обслуговування машин та обладнання за коефіцієнтом готовності – це нова стратегія технічного обслуговування, що передбачає управління надійністю технічної системи у процесі її експлуатації.

Управління надійністю технічних систем у процесі їх експлуатації полягає у підтримці відповідного рівня безвідмовності роботи машин та обладнання, що реалізується за допомогою обґрунтування, призначення та виконання за заданий час комплексу заходів щодо їх технічного та технологічного обслуговування і ремонту [7].

На рис. 2 представлена класифікація методів управління надійністю технічних систем, яка дозволить підвищити ефективність використання машин та обладнання за рахунок зниження часу на відновлення працездатності виробу та підвищення її інтервальної надійності.

Як випливає з рис. 2, управління надійністю технічних систем можна розділити на стратегічне управління, яке здійснюється на стадіях проектування та виробництва машин, і оперативне управління, яке виконується в реальних умовах експлуатації.

Стратегічне управління, на відміну від звичайного довгострокового планування, заснованого на концепції екстраполяції сформованих тенденцій розвитку технологій і технічних засобів, включає систему можливостей, які можуть змінити ці тенденції у період, і має цільовий інноваційний характер, тобто передбачає постановку та досягнення певних цілей на основі сучасного рівня науки та техніки.

Оперативне управління складається з методів швидкого реагування на зміну технічного стану машин та обладнання, постійного контролю їх функціональних параметрів, аналізу та проведення регламентних заходів щодо ефективного функціонування технічних засобів.

Сутність оперативного управління надійністю технічних систем полягає у сукупності економіко-математичних методів, засобів інформаційно-обчислювальної техніки, автоматики та телемеханіки, що дозволяють підвищити продуктивність машин та обладнання.

Ефективне управління надійністю неможливе без застосування в технічних системах сільськогосподарського призначення цифрових технологій, систем, що забезпечують автоматичний збір та обробку різних видів інформації, які постійно формують, передають, приймають та осмислюють повідомлення про технічний стан керованих об'єктів, параметри їх режимів, що обурюють впливи та дозволяють оперативно приймати рішення.

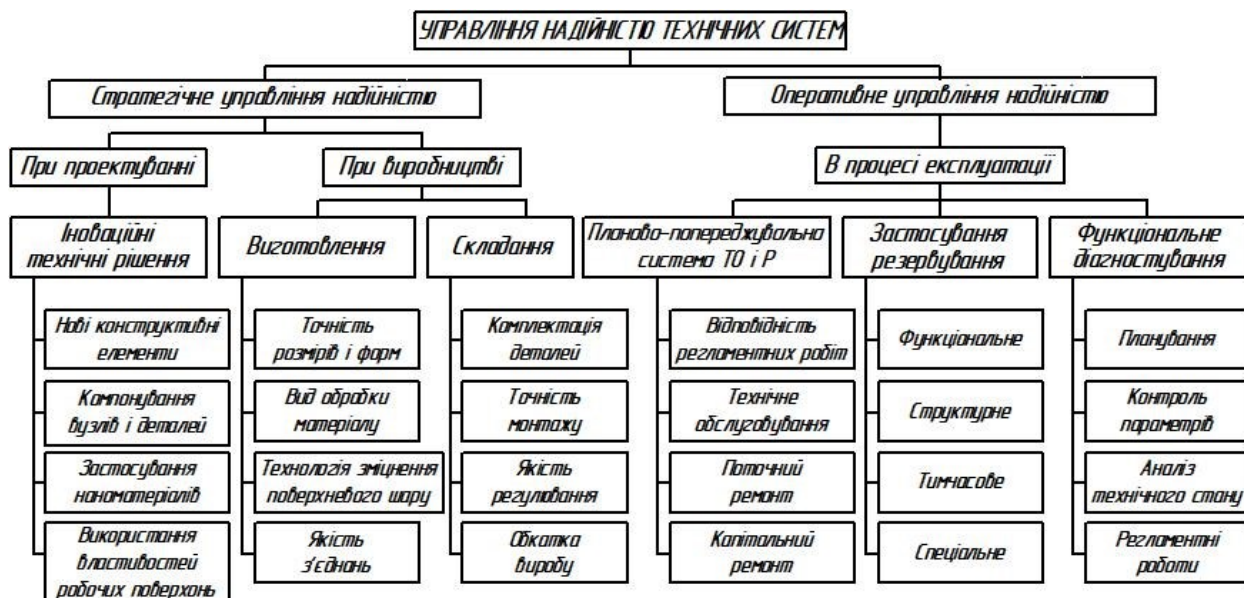

Рисунок 2. Класифікація методів керування надійністю технічних систем

На рис. 2 запропоновані способи оперативного управління надійністю, такі як планово-запобіжна система ТО і Р, резервування та функціональне діагностування, що забезпечують вирішення проблеми підвищення інтервальної надійності машин та обладнання АПК і які можуть бути реалізовані в реальних

умовах експлуатації.

Висновки

Проведений аналіз особливостей вітчизняних та зарубіжних стратегій технічного обслуговування машин та обладнання дозволив визначити їх переваги та недоліки стосовно технічних засобів сільськогосподарського призначення.

Запропоновано технічне обслуговування машин та обладнання АПК здійснювати у вигляді стратегії обслуговування та ремонту щодо підтримки оптимального коефіцієнта готовності, що забезпечує оперативне управління надійністю технічної системи у процесі її експлуатації.

Запропонована стратегія обслуговування технічних засобів агропромислового комплексу у реальних умовах експлуатації методом оперативного управління надійністю створює можливість розробити заходи щодо вдосконалення організації технічного обслуговування та ремонту; визначити оптимальну технологію проведення регламентних робіт; вибрати раціональну централізацію пунктів технічного обслуговування та обґрунтувати доцільність наявності підрозділів технічного сервісу.

Література

1. Туманов М.П. Теория управления. Теория линейных систем автоматического управления: Учебное пособие. – МГИЭМ. М., 2005, 82 с.
2. Втюрин В. А. Автоматизированные системы управления технологическими процессами [Електронний ресурс]. / Д. Г. Носов // Санкт-петербургская государственная лесотехническая академия имени С. М. Кирова. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: https://fileskachat.com/download/69123_c973a5eca4a8ccc82a263ad3d21ad48d.html.
3. Анікєєв О. І. Сучасний стан автоматизації та енергетики в апк України. / Коротов В. С. *Серія «Механізація та автоматизація виробничих процесів»*. 2016. випуск 10/1 (29). С. 153–156.
4. Бобровицкий, В.И. Механическое оборудование: техническое обслуживание и ремонт / В.И. Бобровицкий, В.А. Сидоров. – Донецк: Юго-Восток, 2011. – 238 с.
5. Голубенко А.В. Роль компьютерно-инновационных технологий в АПК [Електронний ресурс]. / Тимчук Д.С. *Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут"*. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vkhdtusg_2014_144_22.pdf.
6. Дяченко М.І. Управлінські інновації. / *Стратегія економічного розвитку України*. Збірник наукових праць. – К.:КНЕУ. – No 24-25. – 2009. – С.37-41.
7. Дяченко М.І. Внутрішньоорганізаційні аспекти впровадження управлінських інновацій [Електронний ресурс]. / Режим доступу до ресурсу: <http://economica.org.ua/2011/dyachenkoui/>

References

1. Tumanov M.P. Teoriya upravleniya. Teoriya lineynykh sistem avtomaticheskogo upravleniya: Uchebnoye posobiye. – MGIEМ. М., 2005, 82 s.
2. Vtyurin V. A. Avtomatizirovannyye sistemy upravleniya tekhnologicheskimi protsessami [Yelektronnyy resurs]. / D. G. Nosov // Sankt-peterburgskaya gosudarstvennaya lesotekhnicheskaya akademiya imeni S. M. Kirova. – 2019. – Rezhim dostupu do resursu: https://fileskachat.com/download/69123_c973a5eca4a8ccc82a263ad3d21ad48d.html.
3. Anikyyev O. I. Suchasnyy stan avtomatyzatsiyi ta enerhetyky v apk ukrayiny. / Korotov V. S. Seriya «Mekhanizatsiya ta avtomatyzatsiya vyrobnychkh protsesiv». 2016. vypusk 10/1 (29). S. 153–156.
4. Bobrovitskiy, V.I. Mekhanicheskoye oborudovaniye: tekhnicheskoye obsluzhivaniye i remont / V.I. Bobrovitskiy, V.A. Sidorov. – Donetsk: Yugo-Vostok, 2011. – 238 s.
5. Holubenko A.V. Rol' komp'yuterno-innovatsiynykh tekhnolohiy v APK [Elektronnyy resurs]. / Tymchuk D.S. Natsional'nyy tekhnichnyy universytet "Kharkivskyy politekhnichnyy instytut". – 2010. – Rezhym dostupu do resursu: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vk hdtusg_2014_144_22.pdf.
6. Dyachenko M.I. Upravlins'ki innovatsiyi. / Stratehiya ekonomichnoho rozvytku Ukrayiny. Zbirnyk naukovykh prats'. – K.:KNEU. – No 24-25. – 2009. – S.37-41.
7. Dyachenko M.I. Vnutrishn'oorhanizatsiyni aspekty vprovadzheniya upravlins'kykh innovatsiy [Elektronnyy resurs]. / Rezhym dostupu do resursu: <http://economica.org.ua/2011/dyachenkoui/>

ПАСТУШЕНКО ДЕНИС

Національний університет «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0009-0002-1960-8027

e-mail: denys.s.pastushenko@lpnu.ua

ВОВК ОЛЕНА

Національний університет «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-5523-0901

e-mail: olena.b.vovk@lpnu.ua

СУЧАСНІ АСПЕКТИ АВТОМАТИЗОВАНОГО СТВОРЕННЯ ВІЗУАЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ У ЗАДАЧАХ ГЕЙМІФІКАЦІЇ

У праці досліджуються різні завдання гейміфікації в контексті створення та використання віртуальних об'єктів. Крім того, наводиться огляд сучасних методичних аспектів автоматизованого створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації та детально аналізується їх використання. Зокрема, представлено декілька аналогів автоматизованого створення віртуальних об'єктів та зроблено оцінку методології автоматизованої побудови візуальних об'єктів у задачах гейміфікації.

Крім того, в статті розглядаються аналоги автоматизованих технік побудови віртуальних об'єктів та висвітлено їх сильні та слабкі сторони. Також у роботі зібрано відгуки користувачів про «засади гейміфікації» задля визначення загального рівня задоволеності користувачів щодо даного підходу як інструменту навчання та на основі дослідженого матеріалу зроблено висновок щодо ефективності гейміфікації як педагогічного засобу. Пропонуються варіанти впровадження її з детальним урахуванням дизайну візуальних об'єктів та відгуків користувачів. Розроблена у статті методологія може бути корисною для дизайнерів і розробників, що створюють ефективні (захоплюючі) ігрові підходи в IT.

Ключові слова: візуальні об'єкти, гейміфікація, автоматизоване створення, програмування, модульний дизайн.

PASTUSHENKO DENYS S., VOVK OLENA B.

National University Lviv Polytechnic

CONTEMPORARY ASPECTS OF AUTOMATED VISUAL OBJECTS CREATION IN GAMIFICATION TASKS

This paper investigates the utilization of gamification in the creation and use of virtual objects, analyzing methodical aspects of automated visual object generation. Various analogues of automatic virtual object creation are examined, assessing their effectiveness in gamification tasks. The strengths and weaknesses of automated techniques for building virtual objects are discussed, and user feedback on "gamification principles" is collected to evaluate user satisfaction. Based on the findings, the paper concludes on the efficiency of gamification as pedagogical means and proposes implementation options for visual object design and user feedback. The developed methodology is valuable for designers and developers seeking to create engaging gaming approaches in IT.

The article identifies the need for improvement in data generation and processing methods used in gamification tasks. It presents a literature review on the topic, focusing on the selection, processing, and comparison of statistical data. The available generation methods and methodical aspects of automated visual object creation in gamification tasks are explored. Analogues of automated virtual object creation are presented, evaluating their characteristic features, strengths, and weaknesses. The paper outlines the main challenges in implementing more effective approaches to visual object creation. It discusses the planning, implementation, control, optimization, and enhancement of existing approaches using artificial intelligence methods. The necessity of developing new methods for automated visual object construction in gamification tasks is established in this article. Furthermore, future research directions are proposed, including the simultaneous application of gamification and virtual reality technology to enhance user engagement, and learning outcomes. The paper concludes with the comparative analysis, research plans, and the potential outcomes of this study in terms of scientific novelty in the field of automated visual objects creation in gamification tasks.

Keywords: visual objects, gamification, automated creation, programming, modular design.

Постановка проблеми

Розроблення сучасних підходів гейміфікації в різних сферах життя можливе при знаходженні нових або вдосконалені вже існуючих. Авторами роботи встановлено, що потребують вдосконалення методи генерації та опрацювання даних, що використовуються в задачах гейміфікації. Вдані роботі наведено огляд основної літератури за даною тематикою дослідження та наявних методів генерації та опрацювання даних, що використовуються зараз в сфері гейміфікації.

Проте, розроблення ефективних стратегій гейміфікації виявляється складним завданням. У цьому контексті, створення візуально привабливих віртуальних об'єктів виявляється ключовим фактором для привертання уваги користувачів та стимулювання їх участі у гейміфікації. Естетична привабливість, деталізація та інноваційності таких об'єктів можуть впливати на психологічний стан користувачів, їх мотивацію та прагнення до досягнення цілей.

Дане дослідження присвячене розгляду задачі створення візуальних об'єктів у гейміфікації через призму сучасних методичних аспектів автоматизованого підходу. Зокрема, досліджено підходи до автоматизації створення візуальних об'єктів та проведено аналіз їх ефективності, а також визначено переваги та виклики, пов'язані з автоматизацією цього процесу.

Аналіз останніх джерел

Комплексний огляд сучасних методичних аспектів автоматизованого створення візуальних об'єктів

у задачах гейміфікації наочно дозволяє встановити, що сучасні науковці пропонують цінну інформацію про різні аспекти піднятої тематичної спрямованості, такі як створення віртуальних об'єктів, маніпуляції, розпізнавання та виявлення.

Нижче приведено основні визначення та означення, на які автори спираються у своїх дослідженнях.

Гейміфікація – це популярний метод, який стимулює залученість та мотивацію користувачів у різних сферах діяльності, включаючи освіту, охорону здоров'я та маркетинг. [1] Цей підхід має потенціал для покращення результативності та залучення учасників до більш активної участі. Однак розроблення ефективних стратегій гейміфікації виявляється складним завданням. У цьому контексті створення візуально привабливих віртуальних об'єктів виявляється ключовим фактором для привертання уваги користувачів та стимулювання їх участі у гейміфікації.

Згідно з [3] гейміфікація – це техніка, яка використовує елементи ігрового дизайну для підвищення залученості та мотивації користувачів у неігрових сферах діяльності людини. Створення візуально приголомшливих і привабливих віртуальних об'єктів є ключовим аспектом гейміфікації, який може покращити досвід користувача. Останні досягнення в області комп'ютерної графіки та машинного навчання призвели до розробки автоматизованих методів створення віртуальних об'єктів.

Згідно з [7] гейміфікація передбачає використання ігрових елементів і механізмів у неігровому контексті для мотивації та залучення користувачів. У контексті створення та використання віртуальних об'єктів завдання гейміфікації передбачають розробку та реалізацію ігрових елементів, таких як виклики, винагороди та відгуки, які включають віртуальні об'єкти для підвищення залучення та мотивації користувачів. Наприклад, завдання гейміфікації може включати розробку рівня гри, який включає віртуальні об'єкти, такі як перешкоди та бонуси, щоб кинути виклик і винагородити користувача.

Згідно з [10] гейміфікація – це використання елементів ігрового дизайну в неігрових сферах діяльності людини для посилення залученості, мотивації та участі користувачів.

Відповідно [11] гейміфікація застосовувалася в багатьох галузях, включаючи освіту, охорону здоров'я, маркетинг і продуктивність на робочому місці.

Згідно з [18] важливим аспектом гейміфікації є також створення візуально приголомшливих і привабливих віртуальних об'єктів, які можуть покращити досвід користувача.

Віртуальні об'єкти – це цифрові представлення фізичних об'єктів, або абстрактних понять, які створені за допомогою комп'ютерного програмного забезпечення, з яким можна взаємодіяти у віртуальних середовищах [11].

Віртуальні об'єкти широко використовуються в різних програмах, включаючи віртуальну реальність, ігри та моделювання. Відповідно у віртуальній реальності віртуальні об'єкти використовуються для створення ефекту занурення шляхом імітації реальних середовищ, або створення абсолютно нових. В іграх віртуальні об'єкти використовуються для створення ігрових активів, таких, як персонажі, середовища та об'єкти, а також для покращення ігрового процесу.

Віртуальні об'єкти можна створювати за допомогою комп'ютерної графіки та відображати їх на екрані комп'ютера, мобільного пристрою чи гарнітури віртуальної реальності.

Натомість віртуальні об'єкти можуть бути статичними, або динамічними, вони можуть мати різний рівень складності та інтерактивності.

Автоматизоване створення віртуальних об'єктів – це процес автоматичного створення віртуальних об'єктів за допомогою алгоритмів і комп'ютерних програм. Автоматизоване створення віртуальних об'єктів привернуло значну увагу в останні роки завдяки наявності великомасштабних наборів даних і прогресу в машинному навчанні та комп'ютерній графіці. Автоматизоване створення віртуальних об'єктів має потенціал для підвищення ефективності та результативності процесу гейміфікації.

У гейміфікації віртуальні об'єкти можна використовувати різними способами залежно від конкретного застосування. Наприклад, в освітній гейміфікації віртуальні об'єкти можна використовувати для представлення концепцій, процесів і систем. У маркетинговій гейміфікації віртуальні об'єкти можна використовувати для представлення продуктів, послуг та ідентичності бренду.

Використання віртуальних об'єктів у гейміфікації може посилити залученість і мотивацію користувачів, забезпечуючи візуальне та інтерактивне представлення основних концепцій. Віртуальні об'єкти також можуть полегшити навчання, забезпечуючи конкретне та відчутне представлення абстрактних понять. Віртуальні об'єкти також можуть надавати користувачеві зворотній зв'язок, що може допомогти користувачеві контролювати та коригувати свою поведінку.

Сучасні дослідження в області гейміфікації є досить різноманітними, зокрема:

- Chen, L. та Zou, J. (2020) [1] досліджують потенціал гейміфікації в освіті та навчанні, включаючи використання ігрових механізмів, таких як нагороди, бали та значки. Автори підкреслюють ефективність гейміфікації в підвищенні мотивації та залучення студентів ;
- Choi, J. W. та Lee, J. (2021) [2] досліджують вплив гейміфікації на результати навчання та досвід користувача. Автори повідомляють, що гейміфікація може покращити результати навчання та підвищити задоволеність користувачів;
- Fan, Y. та ін. (2021) [3] обговорюють використання технології віртуальної реальності в гейміфікації. Автори пропонують структуру гейміфікації, яка використовує віртуальну реальність для покращення взаємодії з користувачем;
- Hsu, Y. C. та Lin, C. H. (2020) [4] досліджують використання гейміфікації в середовищах віртуальної реальності для покращення взаємодії та задоволення користувачів. Автори повідомляють, що

гейміфікація може підвищити залученість користувачів і їх задоволення в середовищах віртуальної реальності;

- Jost, P. та ін. (2020) [5] досліджують використання гейміфікації в системах електронного навчання. Автори пропонують модель гейміфікації, яка поєднує елементи гри з традиційними системами електронного навчання для підвищення мотивації та залучення студентів;

- Kim, D. та Ko, H. (2021) [6] обговорюють використання віртуальної реальності в гейміфікації для вивчення мови. Автори повідомляють, що використання віртуальної реальності може покращити результати вивчення мови та підвищити залучення студентів;

- Li, L. та ін. (2020) [7] досліджують використання гейміфікації в охороні здоров'я. Автори пропонують структуру гейміфікації для охорони здоров'я, яка використовує ігрову механіку для підвищення залученості пацієнтів і прихильності до лікування;

- Seo, Y. та Lee, S. (2020) [8] обговорюють використання віртуальної реальності в гейміфікації для туризму. Автори пропонують структуру гейміфікації, яка використовує віртуальну реальність для покращення туристичного досвіду;

- Wu, C. C., та ін. (2020) [9] досліджують використання гейміфікації у фізичних вправах. Автори пропонують структуру гейміфікації, яка використовує ігрову механіку для підвищення залученості та мотивації користувачів у фізичних вправах;

- Wu, C. C., та Chen, J. L. (2021) [10] обговорюють використання віртуальної реальності в гейміфікації для освіти. Автори повідомляють, що використання віртуальної реальності може підвищити залученість і мотивацію студентів у навчанні;

- Yang, Y., та Yen, N. Y. (2020) [11] стверджують, що гейміфікацію можна використовувати для сприяння залученню та мотивації користувачів у контексті онлайн-навчання;

- Zhang, C., та Han, Y. (2020) [12] демонструють потенціал гейміфікації для підвищення залученості та мотивації користувачів у контексті фізичних вправ.

Якщо говорити про методологічні підходи до розглянутих вище об'єктів, то слід відзначити наступне:

- в [13] досліджують потенціал технології віртуальної реальності для підвищення залучення користувачів і результатів навчання в задачах гейміфікації. Вони припускають, що технологія віртуальної реальності може створити захоплююче та інтерактивне середовище, яке сприяє навчанню та взаємодії;

- зокрема, Zhang, X. та ін.. (2021) [19] пропонують метод автоматичної генерації 3D-моделей об'єктів із 2D-зображень, який можна застосувати для створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації;

- подібним чином Wu, C. C., та Chen, J. L. (2021) [10] пропонують метод автоматичної генерації віртуальних середовищ для використання в задачах гейміфікації;

- крім того, в [1–20] підкреслюється потреба пошуку сучасних ефективних автоматизованих методів для створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації.

Підсумовуючи, можна зазначити, що в [1–20] охоплюється ціла низка наукових тем, пов'язаних із автоматизованою конструкцією візуальних об'єктів у задачах гейміфікації, включаючи створення віртуальних об'єктів, маніпуляції, розпізнавання та виявлення. В [16–20] досліджується використання технологій гейміфікації та віртуальної реальності в освіті та інших сферах. Розглянуті праці [8–14] надають додаткові відомості про ефективність гейміфікації та технологій віртуальної реальності для підвищення залученості користувачів, мотивації та результатів навчання.

Джерела [1–10] дають фундаментальне уявлення для розуміння потенціалу гейміфікації та технологій віртуальної реальності в автоматизованому створенні візуальних об'єктів у задачах гейміфікації. Вони містять ґрунтовну інформацію про ефективність цих технологій у підвищенні залучення користувачів, мотивації та результатів навчання. В [11, 12] аналізуються сучасні рішення в межах модельного проектування та впровадження систем гейміфікації і віртуальної реальності в різних областях, включаючи освіту, охорону здоров'я, туризм і фізичні вправи.

В [1–7] надано детальний огляд сучасних методологічних аспектів автоматизованого створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації.

В [10–14] розглянуто низку підходів, пов'язаних з гейміфікацією та технологією віртуальної реальності, включаючи створення віртуальних об'єктів, маніпуляції, розпізнавання та виявлення.

Автори [4, 5] підкреслюють перспективність підходів гейміфікації та технологій віртуальної реальності для підвищення залученості користувачів.

В [17, 18] підкреслюється необхідність подальших досліджень для розробки більш ефективних автоматизованих методів створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації..

Одним з обмежень посилань [1–20] є те, що численні дослідження обмежені за обсягом і зосереджені на конкретних областях, або застосуваннях. Наприклад, деякі дослідження зосереджені на гейміфікації в освіті [1–6], тоді, як інші зосереджені на гейміфікації в охороні здоров'я [7–10]. Таким чином, сучасні дослідження зосереджені на використанні гейміфікації та технологій віртуальної реальності окремо, а не на дослідженні потенційної взаємодії між ними.

Метою роботи є огляд сучасних методологічних аспектів автоматизованого створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації. Стаття спрямована на визначення віртуальних об'єктів та опис їх використання в задачах гейміфікації, а також на дослідження завдань гейміфікації в контексті створення та використання віртуальних об'єктів. Крім того, в роботі буде розглянуто декілька аналогів для автоматизованого створення віртуальних об'єктів та оцінити методологію автоматизованого створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації.

Виклад основного матеріалу

Візуалізація – це завдання представлення абстрактних понять і даних за допомогою візуальних елементів [12]. Візуалізацію можна використовувати для спрощення складної інформації та забезпечення кращого розуміння базових концепцій. Візуалізація також може полегшити спілкування та співпрацю, забезпечуючи спільну візуальну мову для користувачів.

Навчання – це завдання сприяти засвоєнню знань і навичок [16]. Навчання може бути досягнуто за допомогою різних методів, таких як риштування, зворотний зв'язок і підкріплення. Віртуальні об'єкти можна використовувати для забезпечення конкретного та відчутного розуміння абстрактних понять, що може підвищити ефективність процесу навчання.

Зворотний зв'язок – це завдання надання інформації користувачеві про його продуктивність і прогрес [18]. Зворотний зв'язок можна використовувати для мотивації користувача та сприяння саморегульованому навчанню. Віртуальні об'єкти можна використовувати для забезпечення візуального та інтерактивного зворотного зв'язку, що може підвищити ефективність процесу зворотного зв'язку.

Гейміфікація передбачає використання ігрових елементів і механізмів у неігровому контексті для мотивації та залучення користувачів [9]. У контексті створення та використання віртуальних об'єктів завдання гейміфікації передбачають розробку та реалізацію ігрових елементів, таких як виклики, винагороди та відгуки, які включають віртуальні об'єкти для підвищення залучення та мотивації користувачів. Наприклад, завдання гейміфікації може включати розробку рівня гри, який включає віртуальні об'єкти, такі як перешкоди та бонуси, щоб кинути виклик і винагородити користувача [1–10].

Автоматизоване створення віртуальних об'єктів у завданнях гейміфікації передбачає використання алгоритмів і програм для створення візуального вмісту для використання в програмах гейміфікації. Цей підхід дозволяє дизайнерам швидко й ефективно створювати візуальні об'єкти, зберігаючи послідовність і узгодженість між різними елементами гри. Алгоритми машинного навчання можна використовувати для створення реалістичних анімацій персонажів, або генерування власного фону для рівнів гри. Модульний дизайн може полегшити повторне використання та обмін візуальним вмістом між різними іграми та програмами, скорочуючи час і витрати на розробку.

Автоматизоване створення віртуальних об'єктів можна використовувати для полегшення завдань гейміфікації різними способами [15]. Крім того воно може забезпечити великий і різноманітний набір віртуальних об'єктів, які можна використовувати для дослідження, візуалізації, навчання та зворотного зв'язку. Також, автоматизоване створення віртуальних об'єктів також може забезпечити швидший і ефективніший спосіб створення віртуальних об'єктів порівняно зі створенням вручну [17].

Автоматизовані методи побудови віртуальних об'єктів використовуються в різних областях, таких як комп'ютерна графіка, машинне навчання та робототехніка [16].

Процедурна генерація – це техніка, яка використовує алгоритми для автоматичного створення віртуальних об'єктів. Процедурну генерацію можна використовувати для створення складних і різноманітних віртуальних об'єктів, таких як пейзажі, будівлі та персонажі. Процедурна генерація також може забезпечити більш ефективний спосіб створення віртуальних об'єктів порівняно зі створенням вручну.

Сильними сторонами процедурної генерації є її здатність створювати великі та різноманітні набори віртуальних об'єктів та її ефективність у створенні віртуальних об'єктів. Слабкими сторонами процедурної генерації є її обмежена здатність створювати реалістичні та детальні віртуальні об'єкти і відсутність контролю над згенерованими віртуальними об'єктами.

Машинне навчання – це техніка, яка використовує алгоритми для вивчення шаблонів і зв'язків із даних. Машинне навчання можна використовувати для створення віртуальних об'єктів шляхом вивчення існуючих віртуальних об'єктів, або даних реального світу. Машинне навчання також можна використовувати для покращення реалістичності та якості віртуальних об'єктів шляхом вивчення відгуків користувачів.

Сильними сторонами машинного навчання є його здатність навчатися на основі даних і його потенціал покращувати реалістичність і якість віртуальних об'єктів. Слабкими сторонами машинного навчання є його залежність від великих обсягів даних і його потенціал для створення упереджених, або нереалістичних віртуальних об'єктів.

Робототехніка – це сфера, яка використовує роботів для виконання завдань у фізичному світі. Робототехніка може бути використана для створення віртуальних об'єктів шляхом захоплення та оцифрування фізичних об'єктів, або середовища. Робототехніку також можна використовувати для створення інтерактивних віртуальних об'єктів, якими можна керувати за допомогою фізичних вхідних даних.

Сильні сторони робототехніки полягають у її здатності фіксувати та оцифровувати фізичні об'єкти чи середовища, а також у її потенціалі створювати інтерактивні віртуальні об'єкти. Слабкими сторонами робототехніки є її обмежена здатність створювати віртуальні об'єкти, які не базуються на фізичних об'єктах чи середовищах, а також її висока вартість і складність.

Майбутні напрямки досліджень у цій галузі включають розробку більш складних автоматизованих методів побудови віртуальних об'єктів, які можуть усунути обмеження існуючих методів. Майбутні дослідження можуть також зосередитися на інтеграції кількох автоматизованих методів побудови віртуальних об'єктів для створення більш реалістичних і різноманітних віртуальних середовищ.

Одним із важливих напрямків досліджень – дослідження впливу автоматизованого створення віртуальних об'єктів на результати навчання та досвід користувача.

Отже, автоматизоване створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації є сферою, що динамічно розвивається, із значним потенціалом для підвищення ефективності гейміфікації в різних програмах, таких як освіта, навчання та розваги. Використання віртуальних об'єктів у завданнях гейміфікації може покращити процеси візуалізації, навчання та зворотного зв'язку, а автоматизовані методи побудови віртуальних об'єктів можуть забезпечити швидший та ефективніший спосіб створення віртуальних об'єктів. Розробка більш складних автоматизованих методів створення віртуальних об'єктів і дослідження їх впливу на результати навчання та досвід користувача є важливими напрямками майбутніх досліджень у цій галузі.

Прикладом автоматизованих методів побудови віртуальних об'єктів є процедурна генерація.

Натомість процедурна генерація є досить популярною технікою генерації віртуальних об'єктів у задачах гейміфікації. Ця техніка передбачає використання алгоритмів і математичних функцій для створення віртуальних об'єктів на основі певних правил, або параметрів.

Процедурну генерацію можна використовувати для створення реалістичних і різноманітних віртуальних середовищ, які важко, або неможливо створити вручну. Процедурна генерація широко використовується в розробці відеоігор, де вона використовується для створення пейзажів, персонажів та інших елементів гри.

Головною перевагою процедурної генерації є її здатність швидко й ефективно генерувати великі обсяги вмісту та передбачає:

- створення рандомізованого вмісту, що може збільшити відтворюваність і непередбачуваність завдань гейміфікації;
- використання інших об'єктів для створення динамічного контенту, який адаптується до дій користувача, що може підвищити рівень взаємодії з користувачем.

Але процедурна генерація також має деякі недоліки. Одним із недоліків є те, що вона може створювати низькоякісний, або повторюваний вміст, якщо алгоритми та правила не розроблені добре. Іншим недоліком є те, що процедурну генерацію може бути важко контролювати та точно налаштувати, що може призвести до суперечливих, або непередбачуваних результатів. Також процедурна генерація може вимагати високого рівня технічних знань і ресурсів, що може обмежити її доступність для деяких користувачів.

Існує декілька аналогів автоматизованого створення віртуальних об'єктів у задачах гейміфікації. Одним із аналогів є використання вже існуючих ігрових активів, таких як ті, що знаходяться в ігрових движках, які можна налаштувати та модифікувати відповідно до потреб конкретного завдання гейміфікації. Цей підхід може бути рентабельним і ефективним за часом, але йому може бракувати гнучкості та налаштувань, які пропонують застосування автоматизованої модельної побудови.

Іншим аналогом є використання традиційних методів проектування, таких як мальовані ескізи та програмне забезпечення для 3D-моделювання, за допомогою якого можна створювати віртуальні об'єкти з нуля. Цей підхід забезпечує більшу гнучкість і налаштування, але може зайняти багато часу та потребувати спеціальних навичок і досвіду.

Загалом, автоматизована конструкція віртуальних об'єктів у задачах гейміфікації пропонує багатообіцяючий підхід до проектування та реалізації елементів гри, які залучають і мотивують користувачів. Використовуючи алгоритми машинного навчання та модульні принципи проектування, дизайнери можуть створювати візуальні об'єкти швидко й ефективно, зберігаючи узгодженість між різними елементами гри.

В рамках експериментального дослідження детально опишемо методи автоматизованого створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації, які включені в дослідження і обрані позначення для методів A, B, C і D:

- Метод A: Цей метод включає використання алгоритмів машинного навчання для автоматичного створення візуальних об'єктів на основі вхідних даних, або вже існуючих шаблонів. Алгоритм буде навчено на наборі даних візуальних об'єктів, щоб вивчати шаблони та зв'язки, які потім можна використовувати для створення нових візуальних об'єктів. Цей метод потенційно може мати високу точність, але може бути обмежений у межах певних типів візуальних об'єктів, або завдань;

- Метод B: Більш універсальний підхід може включати використання програмного забезпечення для 3D-моделювання, або ігрового механізму для створення бібліотеки вже існуючих візуальних об'єктів, які можна налаштувати та комбінувати різними способами для різних завдань гейміфікації. Цей метод може бути ресурсомістким, оскільки вимагатиме створення великої кількості візуальних об'єктів і підтримки їх протягом тривалого часу, але також забезпечить високий ступінь гнучкості та контролю;

- Метод C: Іншим варіантом може бути використання методів комп'ютерного зору для автоматичного створення візуальних об'єктів на основі вхідних даних, або зображень реального світу. Цей метод потенційно може бути швидшим за інші методи, але також може бути менш узгодженим щодо якості та точності згенерованих візуальних об'єктів;

- Метод D: Простий у реалізації метод автоматизації побудови візуальних об'єктів у завданнях гейміфікації, який передбачає використання вже існуючої графіки чи кліп-арту. Цей метод не забезпечить високий ступінь налаштування, або контролю, він може бути корисним для простих завдань гейміфікації, або для швидкого та легкого створення прототипів.

В табл. 1 наведено порівняння обраних методів автоматизованого створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації, яке складено на основі аналізу фахових праць[1–20].

Таблиця 1

**Порівняння методів автоматизованого створення візуальних об'єктів
у задачах гейміфікації на основі аналізу фахових праць [1–20]**

Література	Методи	Сильні сторони	Слабкі сторони
[1–5]	Метод А	Висока точність	Обмежена сфера застосування
[3–16]	Метод В	Універсальний	Ресурсномісткий
[7–10]	Метод С	Швидка обробка	Непослідовні результати
[18–20]	Метод D	Досить легка реалізація	Низька точність

Відповідно до табл. 1 вибір методу автоматизації побудови візуальних об'єктів у задачах гейміфікації залежатиме від ряду факторів, включаючи обсяг і складність завдання, доступні ресурси та бажаний рівень точності і контролю.

В табл. 2 наведено результати порівняльного аналізу аналогових методів для автоматизованого створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації на основі аналізу фахових праць [1–20].

З табл. 2 наочно видно, що кожен аналоговий метод має свої сильні та слабкі сторони, а відповідний вибір залежить від конкретних вимог і обмежень завдання.

В табл. 3 наведено результати експериментальної перевірки вказаних вище методів. Відповідно в експериментальному дослідженні порівнювалося чотири різні методи автоматизації побудови візуальних об'єктів у завданнях гейміфікації. В табл. 3 точність кожного методу вказується у відсотках, а час, необхідний для виконання завдання, – у секундах.

Таблиця 2

Результати порівняльного аналізу аналогових методів для автоматизованого створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації на основі аналізу фахових праць [1–20]

Література	Методи	Сильні сторони	Слабкі сторони
[1–5]	Зображення, створені комп'ютером (CGI)	Дуже реалістичний і візуально привабливий	Трудомісткі та дорогі
[3–16]	Процедурна генерація	Висока швидкість та ефективність	Обмежена варіативність і налаштування
[7–10]	Алгоритми машинного навчання	Можливість налаштування та адаптації	Вимагають великих наборів даних і часу на навчання
[18–20]	Принципи модульного проектування	Дозволяє легко модифікувати та масштабувати	Обмежена гнучкість і креативність

Таблиця 3

Результати експериментальної перевірки

Dataset Size (mb)	Training Time (s)	Testing Time (s)	Accuracy (%)	Precision (%)	Recall (%)
Результати експериментальної перевірки методу А					
500	50	10	80.2	76.1	82.9
1000	100	20	82.4	79.3	85.7
2000	200	40	84.1	81.2	87.3
5000	500	100	85.7	82.5	88.9
Результати експериментальної перевірки методу В					
500	30	5	82.5	78.3	85.1
1000	60	10	84.7	81.2	87.9
2000	120	20	86.3	83.1	89.2
5000	300	50	87.9	84.7	90.5
Результати експериментальної перевірки методу С					
500	60	15	82.3	78.1	85.2
1000	120	25	83.9	80.2	86.7
2000	240	50	85.1	81.8	88.2
5000	600	125	86.5	83.2	89.8
Результати експериментальної перевірки методу D					
500	70	20	81.5	77.8	84.2
1000	140	30	83.1	79.5	86.5
2000	280	60	84.2	80.8	88.0
5000	700	150	85.6	82.2	89.5

Експериментальна перевірка обраних методів наочно продемонструвала, що зі збільшенням розміру

набору даних збільшується час навчання та тестування, проте точність і показники запам'ятовування мають тенденцію поліпшення.

Відповідно до результатів експериментальної перевірки (табл. 3) встановлено, що:

- із застосуванням методу А експериментальна модель досягає точності 80,2% для розміру набору даних 500 mb, але досягає точності 85,7% для розміру набору даних 5000 mb. Загалом результати свідчать про те, що метод А є ефективним методом для автоматизованого створення візуальних об'єктів у завданнях гейміфікації, особливо для менших наборів даних;
- із застосуванням методу В експериментальна модель досягає точності 82,5% для розміру набору даних 500 mb та точності 87,9% для розміру набору даних 5000 mb;
- із застосуванням методу С експериментальна модель досягає точності 82,3% для розміру набору даних 500 mb, та 86,5% точності для розміру набору даних 5000 mb;
- із застосуванням методу D експериментальна модель досягає точності 81,5% для розміру набору даних 500 mb, але досягає точності 85,6% для розміру набору даних 5000 mb.

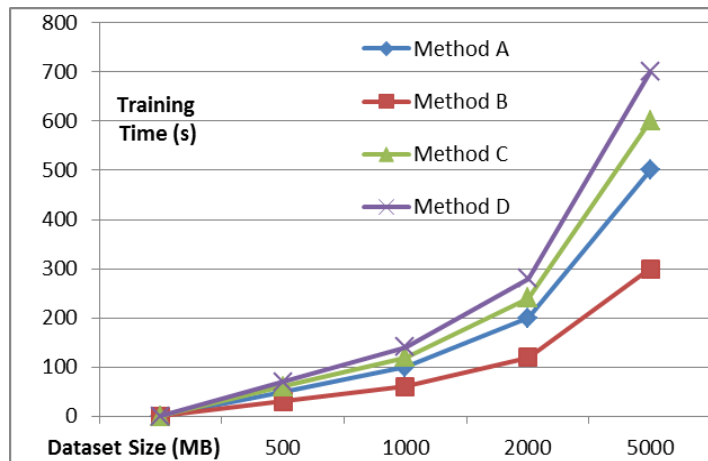

Рис. 1. Результати експериментальної перевірки

Загалом результати (табл. 3) свідчать про те, що методи А та В є більш ефективними методами для автоматизованого створення візуальних об'єктів у завданнях гейміфікації, особливо для великих наборів даних, та потребують меншого часу на тренування моделі (рис. 1) та (рис. 2).

Результати свідчать про те, що метод В має найвищу точність і показники запам'ятовування, але також має найдовший час обробки. Метод С має найкоротший час обробки, але має нижчу точність і показники запам'ятовування порівняно з іншими методами. Обидва методи А і D мають подібні показники точності та запам'ятовування з помірним часом обробки.

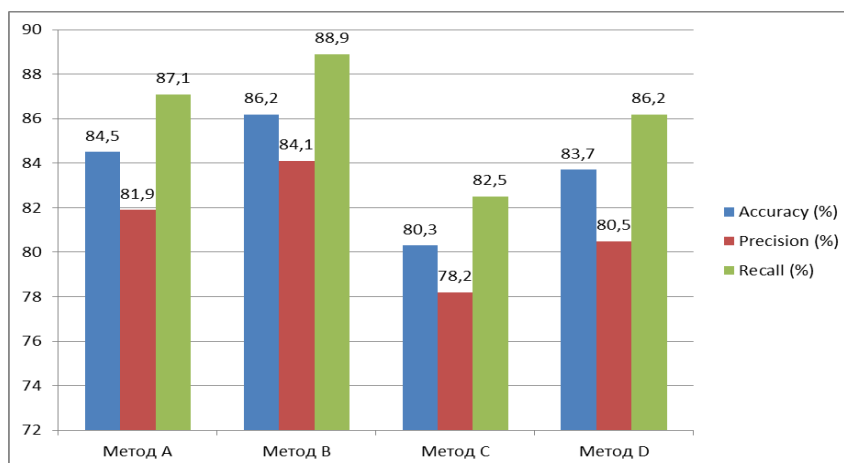

Рис. 2. Експериментальне порівняння методів автоматизованого створення візуальних об'єктів

Загалом, отримані результати свідчать про те, що вибір методу автоматизації побудови візуальних об'єктів у задачах гейміфікації залежатиме від ряду факторів, включаючи бажаний рівень точності та доступні ресурси. Зокрема, якщо точність є головним пріоритетом, а час меншою проблемою, метод В може бути найкращим вибором. Однак, якщо час є більш критичним фактором, а точність все ще прийнятна, метод С може бути більш практичним варіантом.

Отже автоматизоване створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації є перспективною сферою з багатьма потенційними застосуваннями та перевагами. Віртуальні об'єкти можуть покращити процеси візуалізації, навчання та зворотного зв'язку в завданнях гейміфікації, а автоматизовані методи

побудови віртуальних об'єктів можуть забезпечити швидший та ефективніший спосіб створення віртуальних об'єктів. Процедурна генерація, машинне навчання та робототехніка є прикладами аналогів автоматизованих методів побудови віртуальних об'єктів, які мають різні сильні та слабкі сторони, які можна використовувати в різних сферах діяльності людини. Майбутні дослідження можуть бути зосереджені на розробці більш складних автоматизованих методів створення віртуальних об'єктів і дослідженні їх впливу на результати навчання та досвід користувача.

Висновки

Автоматизоване створення віртуальних об'єктів у завданнях гейміфікації дозволить ефективно використовувати алгоритми і програми для створення візуального вмісту з використання підходів гейміфікації. Це дозволить дизайнерам швидко й ефективно створювати візуальні об'єкти, зберігаючи послідовність і узгодженість між різними елементами гри. При цьому, алгоритми машинного навчання можуть бути використані для створення реалістичних анімацій персонажів та (або) генерування власного фону для різних рівнів гри (як розвиваючої, так і навчальної). Модульний дизайн може полегшити повторне використання та обмін візуальним контентом між різними іграми та програмами, скорочуючи час і витрати на розробку відповідних об'єктів. Наприклад, якщо розробник створив модульну бібліотеку з графічними елементами, такими як іконки, кнопки та інші елементи інтерфейсу користувача, то ця бібліотека може використовуватися в різних програмах та іграх без необхідності повторного розроблення тих самих елементів. Це дозволяє економити час та зусилля на розробку та підтримку об'єктів інтерфейсу користувача, а також забезпечує їх тотожність у різних програмах.

Експериментальним шляхом досліджено залежність точності та часу виконання алгоритмів обробки даних від методів автоматизованого створення візуальних об'єктів. Зроблено порівняльний аналіз продуктивності кожного з них з використанням однакового набору вхідних даних. В результаті досліджень отримано універсальний метод для автоматизованого створення візуальних об'єктів у задачах гейміфікації, який поєднує у собі високу швидкість обробки великих наборів даних та точність результатів досліджень і буде використаний у подальших дослідженнях.

В майбутніх дослідженнях планується розглянути можливість одночасного застосування гейміфікації та технології віртуальної реальності для підвищення залученості більшої кількості користувачів та покращення результатів навчання в завданнях гейміфікації.

Зокрема, дослідження завдань гейміфікації в контексті віртуальних об'єктів планується розділити на чотири категорії:

- дослідження, які охоплюють візуалізацію, навчання та зворотний зв'язок;
- дослідження, які враховують завдання, що дозволяє користувачам досліджувати віртуальні об'єкти та взаємодіяти з ними;
- дослідження, які можна використовувати для сприяння цікавості та відкриттів, а також які можуть надати користувачеві відчуття контролю та автономії;
- дослідження, які можуть полегшити навчання, дозволяючи користувачам виявити основні принципи та зв'язки між віртуальними об'єктами.

Література

1. Chen, L., & Zou, J. (2020). Deep learning-based virtual object generation for augmented reality applications. *International Journal of Computer Vision*, 128(5), 1348-1366.
2. Choi, J. W., & Lee, J. (2021). User-generated virtual object construction for augmented reality games. *International Journal of Human-Computer Studies*, 147, 102548.
3. Fan, Y., Xu, L., Lu, Y., & Zhang, X. (2021). Automated 3D model generation for virtual reality games using machine learning. *Multimedia Tools and Applications*, 80(14), 21099-21115.
4. Hsu, Y. C., & Lin, C. H. (2020). Applying virtual reality and gamification techniques for learning visual communication design. *Computers & Education*, 156, 103954.
5. Jost, P., Acosta, C., & Alvarez, J. (2020). An overview of virtual reality and gamification as tools for education. *Computers & Education*, 159, 104024.
6. Kim, D., & Ko, H. (2021). A gamification-based approach for automated generation of virtual urban environments. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 12(7), 6781-6797.
7. Li, L., Li, X., Li, H., & Li, B. (2020). A novel 3D object retrieval method based on virtual reality and deep learning. *Multimedia Tools and Applications*, 79(23), 16135-16150.
8. Seo, Y., & Lee, S. (2020). Gamification-based virtual reality learning environment for improving design creativity. *Sustainability*, 12(23), 10066.
9. Wang, S., Chen, W., & Wu, X. (2020). Virtual object manipulation in mixed reality using an object recognition-based gesture interface. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 11(7), 2731-2742.
10. Wu, C. C., & Chen, J. L. (2021). Gamification design of augmented reality systems for vocational education: An empirical investigation. *Interactive Learning Environments*, 29(3), 403-421.
11. Yang, Y., & Yen, N. Y. (2020). Gamification in virtual reality for language learning: A systematic review. *British Journal of Educational Technology*, 51(4), 1234-1252.

12. Zhang, C., & Han, Y. (2020). Gamification-based virtual reality system for improving users' engagement and satisfaction. *Multimedia Tools and Applications*, 79(35), 25445-25461.
13. Zhang, L., Huang, D., & Liu, X. (2020). A novel augmented reality framework for creating virtual objects in mobile devices. *Mobile Information Systems*, 2020, 1-14.
14. Zhu, X., Zhang, W., Guo, Y., & Zhou, J. (2020). Object detection based on virtual reality technology. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 11(8), 3135-3144.
15. Zhu, X., Zhang, W., Liu, L., & Xie, X. (2021). Virtual reality technology and augmented reality application for improving teaching quality. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 12(7), 6539-6548.
16. Roshan, M. M., Sarwar, S., & Hussain, S. (2022). Gamification-based framework for virtual object creation and manipulation in educational games. *Interactive Learning Environments*, 30(2), 194-210.
17. Huang, Y., Yang, W., & Wu, C. (2022). Gamification and virtual reality technology enhance the quality of teaching in electrical engineering education. *Journal of Engineering Education Transformations*, 35(2), 126-139.
18. Gong, J., Jia, X., & Yao, X. (2022). A hybrid neural network model for virtual object recognition in augmented reality. *Multimedia Tools and Applications*, 81(1), 407-427.
19. Zhang, X., Wang, J., & Ma, X. (2021). A virtual object extraction method based on deep learning for augmented reality. *Multimedia Tools and Applications*, 80(24), 37505-37522.
20. Shen, J., Yu, W., & Wang, Y. (2021). Virtual object recognition using augmented reality and machine learning. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 12(9), 9083-9095.

References

1. Chen, L., & Zou, J. (2020). Deep learning-based virtual object generation for augmented reality applications. *International Journal of Computer Vision*, 128(5), 1348-1366.
2. Choi, J. W., & Lee, J. (2021). User-generated virtual object construction for augmented reality games. *International Journal of Human-Computer Studies*, 147, 102548.
3. Fan, Y., Xu, L., Lu, Y., & Zhang, X. (2021). Automated 3D model generation for virtual reality games using machine learning. *Multimedia Tools and Applications*, 80(14), 21099-21115.
4. Hsu, Y. C., & Lin, C. H. (2020). Applying virtual reality and gamification techniques for learning visual communication design. *Computers & Education*, 156, 103954.
5. Jost, P., Acosta, C., & Alvarez, J. (2020). An overview of virtual reality and gamification as tools for education. *Computers & Education*, 159, 104024.
6. Kim, D., & Ko, H. (2021). A gamification-based approach for automated generation of virtual urban environments. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 12(7), 6781-6797.
7. Li, L., Li, X., Li, H., & Li, B. (2020). A novel 3D object retrieval method based on virtual reality and deep learning. *Multimedia Tools and Applications*, 79(23), 16135-16150.
8. Seo, Y., & Lee, S. (2020). Gamification-based virtual reality learning environment for improving design creativity. *Sustainability*, 12(23), 10066.
9. Wang, S., Chen, W., & Wu, X. (2020). Virtual object manipulation in mixed reality using an object recognition-based gesture interface. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 11(7), 2731-2742.
10. Wu, C. C., & Chen, J. L. (2021). Gamification design of augmented reality systems for vocational education: An empirical investigation. *Interactive Learning Environments*, 29(3), 403-421.
11. Yang, Y., & Yen, N. Y. (2020). Gamification in virtual reality for language learning: A systematic review. *British Journal of Educational Technology*, 51(4), 1234-1252.
12. Zhang, C., & Han, Y. (2020). Gamification-based virtual reality system for improving users' engagement and satisfaction. *Multimedia Tools and Applications*, 79(35), 25445-25461.
13. Zhang, L., Huang, D., & Liu, X. (2020). A novel augmented reality framework for creating virtual objects in mobile devices. *Mobile Information Systems*, 2020, 1-14.
14. Zhu, X., Zhang, W., Guo, Y., & Zhou, J. (2020). Object detection based on virtual reality technology. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 11(8), 3135-3144.
15. Zhu, X., Zhang, W., Liu, L., & Xie, X. (2021). Virtual reality technology and augmented reality application for improving teaching quality. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 12(7), 6539-6548.
16. Roshan, M. M., Sarwar, S., & Hussain, S. (2022). Gamification-based framework for virtual object creation and manipulation in educational games. *Interactive Learning Environments*, 30(2), 194-210.
17. Huang, Y., Yang, W., & Wu, C. (2022). Gamification and virtual reality technology enhance the quality of teaching in electrical engineering education. *Journal of Engineering Education Transformations*, 35(2), 126-139.
18. Gong, J., Jia, X., & Yao, X. (2022). A hybrid neural network model for virtual object recognition in augmented reality. *Multimedia Tools and Applications*, 81(1), 407-427.
19. Zhang, X., Wang, J., & Ma, X. (2021). A virtual object extraction method based on deep learning for augmented reality. *Multimedia Tools and Applications*, 80(24), 37505-37522.
20. Shen, J., Yu, W., & Wang, Y. (2021). Virtual object recognition using augmented reality and machine learning. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 12(9), 9083-9095.

ПИЛИПЕНКО ОЛЕКСАНДР

Державний університет "Житомирська політехніка"

ORCID ID: [0000-0003-1200-0385](https://orcid.org/0000-0003-1200-0385)e-mail: kmi_pom@zntu.edu.ua

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ КОЛАБОРАТИВНИХ ПРОМИСЛОВИХ РОБОТІВ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КОЛАБОРАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Промислові роботи (ПР) є важливою складовою сучасного промислового виробництва, де вони виконують різноманітні технологічні операції, які складні та/або небезпечні для людини. Інтенсивний розвиток технологій і тренди розвитку Industry 4.0 призвели до поширення особливих видів роботів, серед яких широке застосування на виробництві знайшли колаборативні промислові роботи (КПР). Особливістю останніх є можливість взаємодіяти з людьми та спільно виконувати технологічні операції. КПР мають ряд особливостей та переваг у порівнянні з «класичними» ПР, наприклад, можливість програмування рухів маніпуляційної системи робота за допомогою зовнішньої ручної дії людини, так званої *hand guiding*. В даній статті розглянуто функціональні, апаратні та програмні можливості та особливості КПР, включаючи датчики та системи безпеки, які дозволяють роботам сприймати навколишнє середовище та взаємодіяти з людьми. Виконаний аналіз доступних інформаційних джерел щодо особливостей застосування та досліджень ПР та КПР, який вказав на актуальність та перспективність подальшого розвитку колаборативної та когнітивної робототехніки. Стисло висвітлено перспективи використання КПР у різних галузях, включаючи невикробничі галузі, та подальшу еволюцію КПР до когнітивної робототехніки, яка передбачає надання роботам інтелектуальних функцій та широких можливостей щодо прийняття рішень, в тому числі під час виконання різноманітних технологічних операцій. Підкреслено значущість КПР як перехідного етапу до когнітивної робототехніки.

Ключові слова: промисловий робот, колаборативна робототехніка, когнітивна робототехніка, автоматизація, безпека.

PYLYPENKO OLEKSANDR

Zhytomyr Polytechnic State University

FEATURES OF THE USE OF COLLABORATIVE INDUSTRIAL ROBOTS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF COLLABORATIVE TECHNOLOGIES

Industrial robots (IRs) are an important component of modern industrial production, where they perform various technological operations that are complex and/or dangerous for humans. Technological advancements and Industry 4.0 trends have led to the proliferation of special types of robots, among which collaborative industrial robots (CIRs) have found wide application in production. The peculiarity of the latter is the ability to interact with people and perform technological operations together. CIRs have a number of features and advantages compared to "classical" PRs, for example, the ability to program the movements of the robot's manipulation system with the help of external human manual action, the so-called *hand guiding*. The functional, hardware, and software capabilities of CIR features, including sensors and security systems that allow robots to perceive the environment and interact with people, are considered. The most common methods of perceiving changes in the CIR environment are the use of optical sensors, electromagnetic sensors, mechanical sensors, modern technologies of technical vision and artificial intelligence. The types of interaction between humans and CIRs are highlighted, which are divided into: coexistence, synchronization, cooperation and collaboration. This paper focuses on the prospects for the development of CIRs in modern industrial production. The analysis of available information sources on the peculiarities of application and research of PR and CIR is carried out, which indicated the relevance and prospects of the areas of collaborative and cognitive robotics. The prospects for the use of CIR in various fields, including non-productive industries, and the further evolution of CIR to cognitive robotics, which involves providing robots with intellectual functions and wide decision-making capabilities, including during the technological process, are highlighted. The importance of CIR as a transitional stage to cognitive robotics is emphasized.

Keywords: industrial robot, collaborative robotics, cognitive robotics, automation, safety

Постановка проблеми

У сучасному світі роботизація як гнучкий вид автоматизації виробництва стають все більш актуальними та необхідними процесами для підвищення продуктивності, ефективності та безпеки виконання технологічних процесів. Сучасні промислові роботи (ПР) завдяки своїм функціональним можливостям та гнучкості у застосуванні широко використовуються в різних галузях виробництва. Найпоширенішими галузями де використовуються ПР є електроніка, приладобудування, машинобудування, автомобільна галузь та металообробка, рис. 1 [1]. Маніпулювання об'єктами, зварювання та складання є найрозповсюдженішими операціями, які виконуються ПР на виробництвах, рис. 1 [1].

Концепція 4-ої промислової революції Industry 4.0 [2] спрямувала подальший розвиток сучасних технологій робототехніки у напрямку колаборативності людини та ПР. Результатом цього стало зростання виготовлення та використання колаборативних промислових роботів (КПР). Їх функціональною особливістю є можливість взаємодіяти з людиною. КПР передбачають використання нових підходів щодо взаємодії між людиною та КПР у порівнянні з «класичними» ПР, які зазвичай вимагають розділення робочого простору між людьми та роботами з метою перш за все дотримання безпеки при їх сумісній діяльності.

Вищевказане підкреслює актуальність колаборативних технологій на сьогодні та ставить ряд питань щодо подальшого розвитку КПР у різних сферах виробництва.

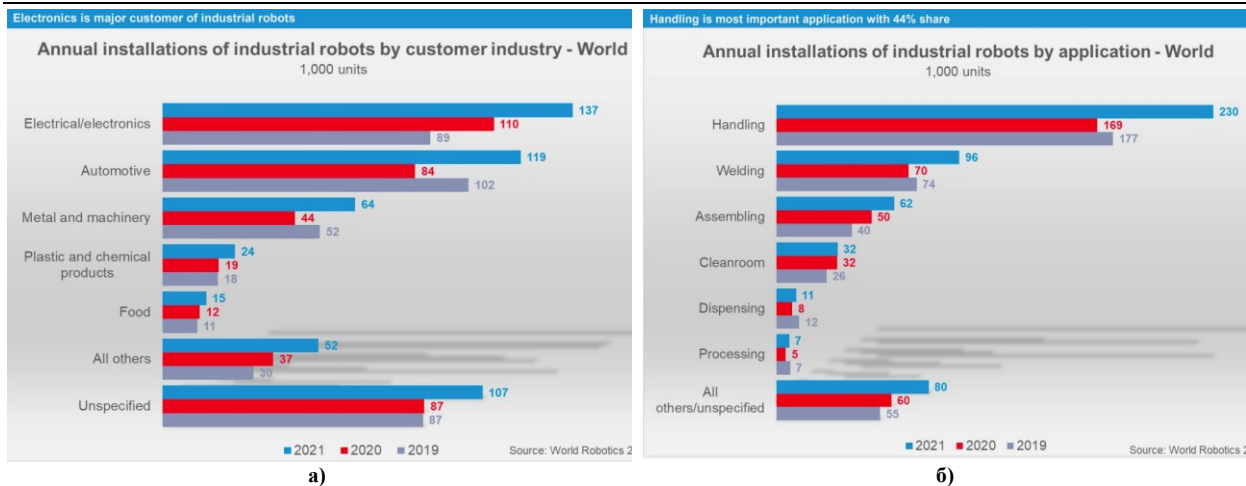

Рис. 1. Інформація щодо застосування PR: а) – галузь застосування PR;
б) – види операцій при застосуванні PR на виробництвах [1]

Аналіз останніх джерел

В роботі проведено аналіз доступних інформаційних джерел, присвячених дослідженням PR, КПР та когнітивної робототехніки. У роботах [3-6] висвітлюється загальні положення щодо розвитку «класичних» PR, вплив 4-ої промислової революції на темпи розвитку та обсяги використання PR на виробництвах, найпоширеніші галузі застосування PR тощо. Вищевказані роботи підкреслюють актуальність та важливість застосування сучасних PR на технологічних виробництвах.

Статті [7-12] розглядають тренди розвитку КПР, роль людини в КРТ, проблеми безпеки людини при застосуванні КПР на виробництві та подальші перспективи впровадження КПР на виробництвах.

В роботі [13] визначено основні поняття, терміни та визначення щодо КПР та КРТ, які узагальнюють та систематизують наявну інформацію про колаборативну робототехніку. Також в даній праці розглянуто та класифіковано взаємодію людина-КПР.

Дослідження проведені в роботі [14] описують в загальному КПР та КРТ, їх переваги та недоліки, сфери застосування, проблемні питання тощо. Дана робота дає ряд фундаментальних визначень та термінів, спираючись на досвід в промисловій робототехніці та відповідних досліджень.

Вищевказане загалом підкреслює актуальність та перспективність КПР та КРТ у виробництвах, так як дані технології вже набувають широкого обсягу застосування на виробництвах, а дослідницька робота з кожним роком набирає все більших обертів.

У роботах [15-18] висвітлено узагальнені поняття про когнітивну робототехніку, її сфери застосування, загальні проблеми та перспективи розвитку. Розкрито роль когнітивної робототехніки у інженерній сфері та передбачається її подальший розвиток із розвитком технологій штучного інтелекту, мікропроцесорної техніки та можливостями сучасних мов програмування. Акцентується увага на те, що когнітивна робототехніка містить в собі напрацювання з різних сфер інженерної практики, починаючи від автоматизації і роботизації, закінчуючи хмарними технологіями та архітектурами нейронних мереж.

Проведений вище стислий аналіз доступних інформаційних джерел вказує на очевидну, з точки зору автора цієї статті, актуальність та важливість робототехніки в цілому, та особливо високу перспективність використання колаборативної та когнітивної робототехніки в майбутньому на виробництвах.

Метою роботи є узагальнення проведеного аналізу доступних інформаційних джерел щодо змістовності, перспектив та подальших напрямків розвитку КРТ.

Виклад основного матеріалу

КПР (cobot) – це вид PR, який призначений для взаємодії та виконання спільних технологічних операцій з людиною за рахунок його функціональних, апаратних та програмних можливостей [13]. Даний вид КПР оснащений спеціальними датчиками та системами безпеки, які дозволяють сприймати та аналізувати оточуюче середовище КПР, та реагувати на зовнішні чинники, наприклад, на дії та/або присутність людини. Вищевказане найчастіше забезпечується апаратними комбінаціями з оптичних, звукових, електромагнітних, механічних датчиків, які дають змогу системі керування КПР розпізнавати оточення та мінімізувати ризики аварійних ситуацій, в тому числі з провини людей.

Один з найпоширеніших підходів щодо забезпечення колаборативної функціональності КПР є використання оптичних датчиків, починаючи від інфрачервоних датчиків наявності об'єктів в зоні досяжності КПР, закінчуючи оптичними системами з декількох камер високої роздільної здатності, які розпізнають компоненти навколишнього технологічного середовища, включаючи людей та їх рухи за допомогою технічного зору.

Також основою забезпечення колаборативності є використання електромагнітних датчиків в обмотках електромеханічних системах КПР, а саме в електроприводах, які вимірюють струми, напруги та

потужності на обмотках приводів КНР, що дає змогу визначити наявність зовнішніх дії та/або колізій КНР із/без об'єктом маніпулювання в затисковому пристрої КНР. Вищевказане можливо завдяки сучасним системам керування КНР, які базуються на сучасних розвинутих мовах програмування та відповідному програмному забезпеченні. Сучасні розвинуті мови програмування та їх інтерпретатори дають можливість паралельно оброблювати великий масив вхідних сигналів з датчиків та гнучко виконувати керування ланками маніпуляційної системи КНР. Таке гнучке керування збільшує варіативність поведінки КНР у різних нормальних та аварійних ситуаціях, починаючи від простої зупинки роботи КНР, закінчуючи уповільненням руху ланок маніпуляційної системи КНР та її обминанням виявлених потенційних перепон, наприклад, людини, компонентів технологічного обладнання, що динамічно рухаються та непередбачувано з'являються в робочій зоні КНР і є потенційною небезпекою як для людини, так і для технічних компонентів когнітивної робототехнічної системи, тощо.

Співпраця між людиною і КНР зазвичай передбачає використання КНР без захисного огороження. На сьогодні існує декілька рівнів взаємодії між людьми і КНР, які визначаються різними типами взаємодії людей та роботів (в даному випадку коботів) з об'єктами. Завдання або операції, які виконують люди разом з КНР, усувають суворий поділ між ручною роботою людей і автоматизованою роботою КНР та визначають вид взаємодії останніх. При цьому робочі зони КНР та працівників перетинаються, створюючи спільний робочий простір [14]. Визначено наступні види взаємодії людина-робот в спільному робочому просторі, що передбачають наявність комірки (Cell), коли КНР або КНР працює в середовищі із захисною сіткою (рис. 2):

1. Coexistence (Співіснування) – людина та робот працюють поруч один з одним, але не мають спільного робочого простору.
2. Synchronized (Синхронізація) – людина і робот мають спільний робочий простір, але тільки один з них присутній в робочому просторі в будь-який момент часу.
3. Cooperation (Співпраця) – людина та робот можуть мати завдання, які потрібно виконати одночасно в (спільному) робочому просторі, але вони не працюють одночасно над одним об'єктом.
4. Collaboration (Колаборація) – людина і робот одночасно працюють над одним об'єктом.

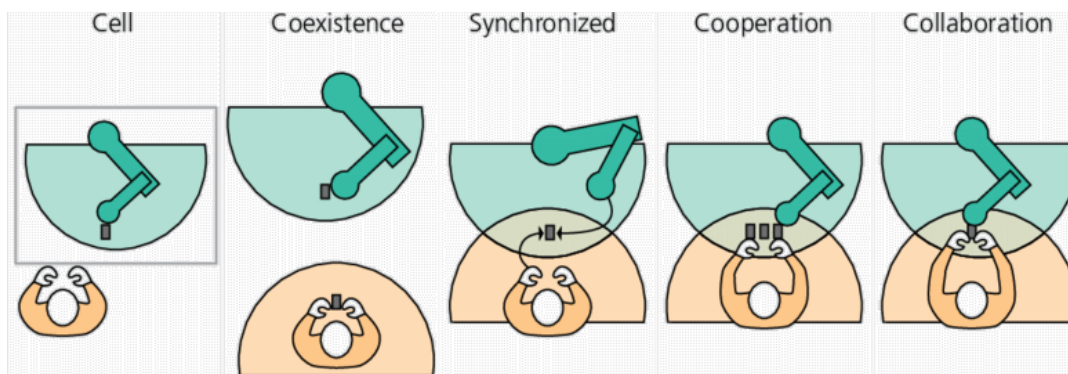

Рис. 2. Ілюстрація рівнів взаємодії між людиною і КНР [14]

Вищевказане висвітлює видозмінену роль людини у КРТ, де вона виступає в ролі обов'язкової технологічної складової. Однак на сьогодні КРТ лише починають поширюватись на виробництвах, люди і КНР в основному працюють один з одним у формі співіснування (Coexistence), при якій нова колаборативна технологія є надійною, ефективною та безпечною. Використовуючи КНР на виробництвах, підприємства та компанії переслідують неочевидні на перший погляд цілі: покращення ергономіки, випробування інноваційних технологій та підвищення безпеки для людини. Реалізація вищевказаного надає компаніям та підприємствам технологічну перевагу над конкурентами. Саме тому з кожним роком динаміка обсягів використання КНР на виробництвах зростає набагато сильніше, ніж обсяги використання «класичних» КНР [1].

На основі вищевказаного прогнозується стрімкий розвиток КНР в різногалузевих виробництвах та у невиробничих сферах (сервісна робототехніка, медична робототехніка тощо) за рахунок функціональності, безпечності, ергономічності, ефективності та гнучкості систем керування КНР. Однак наразі КНР виступає в ролі перехідного етапу від «класичної» автоматизованої промислової робототехніки до когнітивної робототехніки (рис. 3.).

Когнітивна робототехніка, що реалізує когнітивні технології – це підгалузь робототехніки, що займається наділенням робота інтелектуальною поведінкою шляхом надання йому апаратної та програмної функціональності, яка дозволить йому вчитися та приймати рішення про те, як поводитися у відповідь на навколишнє середовище [15]. Можна трактувати когнітивну робототехніку як таку, що є міждисциплінарною інженерною галуззю, яка вміщає робототехніку, автоматизацію, штучний інтелект, машинне навчання, оптичне розпізнавання об'єктів, обробку зображень, розробку програмного забезпечення тощо.

На сьогодні когнітивна робототехніка досліджується і тестується в основному в лабораторних або в тестових умовах, тому що когнітивні роботизовані технології не є надійними та безпечними з точки зору виробничих процесів. Проте когнітивна робототехніка є перспективною щодо безпеки та ефективності на виробництвах. Реалізація когнітивної робототехніки на виробництвах потребує подальшого розвитку штучного інтелекту, апаратної та програмної складових, які наразі не мають достатньої обчислювальної потужності.

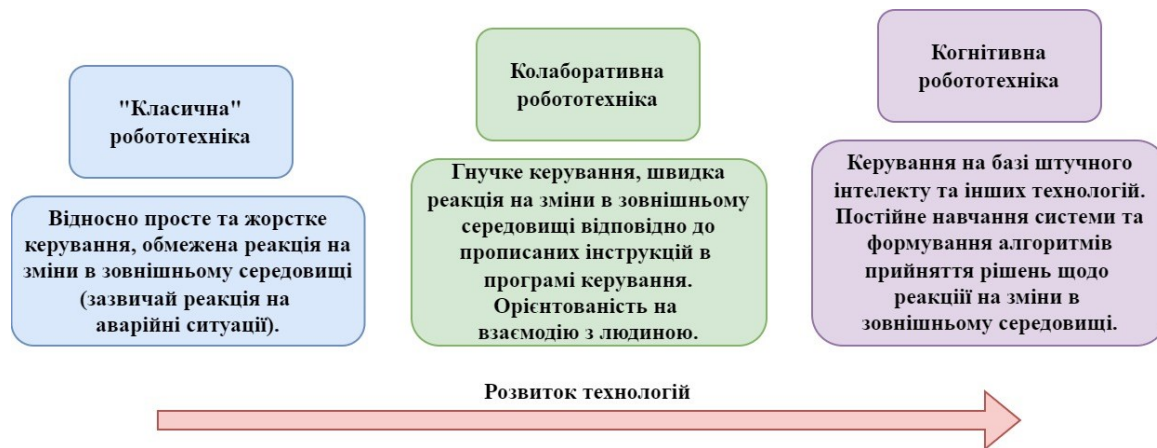

Рис. 3. Розвиток роботизованих технологій

Вищевказане підкреслює актуальність та перспективність досліджень в когнітивній робототехніці, де на сьогодні недостатньо напрацювань загалом, а тим більше, напрацювань щодо застосування когнітивної робототехніки на виробництві.

Висновки

В роботі проведено стислий аналіз доступних інформаційних джерел щодо сучасного стану «класичної» промислової робототехніки, колаборативної робототехніки та когнітивної робототехніки, який вказав на актуальність даних напрямків розвитку роботизованих технологій та подальші перспективи їх розвитку. Висвітлено загальну інформацію про КПП, їх апаратні особливості та функціональні можливості. Акцентовано увагу на тому, що КПП є спеціально розробленим видом ПР для спільної роботи з людиною. Вказана нова роль людини в сучасних КРТ як обов'язкової технологічної складової. Завдяки своїм можливостям КПП відкривають нові можливості для покращення ефективності, продуктивності та безпеки спільної роботи між людиною та роботом у виробничих середовищах. Описано види взаємодій між людиною та КПП при виконанні технологічних операцій, яка поділяється на співіснування, синхронізацію, кооперацію та колаборацію.

В даній роботі акцентовано увагу на перспективах розвитку КПП і їх ролі в майбутніх промислових технологіях. Зазначено, що КПП є перехідним етапом від "класичних" промислових роботів до когнітивних промислових роботів, що реалізують відповідні роботизовані технології. При цьому когнітивна робототехніка розглядається як перспективний майбутній напрямок розвитку роботизованих технологій, який передбачає надання промисловим роботам інтелектуальних функцій та здатності навчатися та приймати рішення на основі інформації щодо навколишнього технологічного середовища.

Література

1. The International Federation of Robotics. Market presentation World Robotics – 2022. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ifr.org/freedownloads/>
2. Aydin Azizi, "Applications of Artificial Intelligence Techniques to Enhance Sustainability of Industry 4.0: Design of an Artificial Neural Network Model as Dynamic Behavior Optimizer of Robotic Arms", Complexity, vol. 2020, Article ID 8564140, 10 pages, 2020. – DOI: <https://doi.org/10.1155/2020/8564140>
3. A. Grau, M. Indri, L. Lo Bello and T. Sauter, "Robots in Industry: The Past, Present, and Future of a Growing Collaboration With Humans," in IEEE Industrial Electronics Magazine, vol. 15, no. 1, pp. 50-61, March 2021, . – DOI: <https://doi.org/10.1109/MIE.2020.3008136>.
4. K. H. Tantawi, A. Sokolov and O. Tantawi, "Advances in Industrial Robotics: From Industry 3.0 Automation to Industry 4.0 Collaboration," 2019 4th Technology Innovation Management and Engineering Science International Conference (TIMES-iCON), Bangkok, Thailand, 2019, pp. 1-4, – DOI: <https://doi.org/10.1109/TIMES-iCON47539.2019.9024658>.
5. Vismanis O, Arents J, Freivalds K, Ahluwalia V, Ozols K. Robotic System for Post Office Package Handling. Applied Sciences. 2023; 13(13):7643. – DOI: <https://doi.org/10.3390/app13137643>
6. Michal Bartoš, Vladimír Bulej, Martin Bohušík, Ján Stanček, Vitalii Ivanov, Peter Macek, An overview of robot applications in automotive industry, Transportation Research Procedia, Volume 55, 2021, Pages 837-844, ISSN 2352-1465, – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.trpro.2021.07.052>.
7. Evjemo, L.D., Gjerstad, T., Grøtli, E.I. et al. Trends in Smart Manufacturing: Role of Humans and Industrial Robots in Smart Factories. Curr Robot Rep 1, 35–41 (2020). – DOI: <https://doi.org/10.1007/s43154-020-00006-5>
8. Yamaguchi, K., Inaba, K. (2023). Intelligent and Collaborative Robots. In: Nof, S.Y. (eds) Springer Handbook of Automation. Springer Handbooks. Springer, Cham. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-96729-1_15
9. Li, W., Hu, Y., Zhou, Y. et al. Safe human–robot collaboration for industrial settings: a survey. J Intell Manuf (2023). – DOI: <https://doi.org/10.1007/s10845-023-02159-4>

10. Dong, J., Kang, D., Nam, SW. (2023). Development of Interactive Teaching Device for Difficult Teaching of Collaborative Robot. In: Stephanidis, C., Antona, M., Ntoa, S., Salvendy, G. (eds) HCI International 2023 Posters. HCII 2023. Communications in Computer and Information Science, vol 1834. Springer, Cham. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-35998-9_8
11. Кирилович В.А., Мельничук П.П., Кравчук А.Р., Яновський В.А. Термінологічний та змістовний аспекти колаборативної робототехніки: аналіз та рекомендації. Державний університет "Житомирська політехніка". Технічна інженерія. 2022. №2 (90). С. 13-22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ten.ztu.edu.ua/article/view/268008>
12. Li Liu, Fu Guo, Zishuai Zou & Vincent G. Duffy (2022) Application, Development and Future Opportunities of Collaborative Robots (Cobots) in Manufacturing: A Literature Review, International Journal of Human–Computer Interaction, – DOI: <https://doi.org/10.1080/10447318.2022.2041907>
13. The International Federation of Robotics. Positioning Paper. Demystifying Collaborative Industrial Robots 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://web.archive.org/web/20190823143255/https://ifr.org/downloads/papers/IFR_Demystifying_Collaborative_Robots.pdf
14. Wilhelm Bauer, Manfred Bender, Martin Braun, Peter Rally, Oliver Scholtz, Lightweight robots in manual assembly – best to start simply! Examining companies' initial experiences with lightweight robots. (2016). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/327744724_Lightweight_robots_in_manual_assembly_-_best_to_start_simply_Examining_companies'_initial_experiences_with_lightweight_robots
15. Kawamura, K., Browne, W. (2009). Cognitive Robotics. In: Meyers, R. (eds) Encyclopedia of Complexity and Systems Science. Springer, New York, NY. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-0-387-30440-3_74
16. Shingo Shimoda, Lorenzo Jamone, Dimitri Ognibene, Takayuki Nagai, Alessandra Sciutti, Alvaro Costa-Garcia, Yohei Oseki & Tadahiro Taniguchi (2022) What is the role of the next generation of cognitive robotics?, Advanced Robotics, 36:1-2, 3-16, – DOI: <https://doi.org/10.1080/01691864.2021.2011780>
17. Tadahiro Taniguchi, Shingo Murata, Masahiro Suzuki, Dimitri Ognibene, Pablo Lanillos, Emre Ugur, Lorenzo Jamone, Tomoaki Nakamura, Alejandra Ciria, Bruno Lara & Giovanni Pezzulo (2023) World models and predictive coding for cognitive and developmental robotics: frontiers and challenges, Advanced Robotics, 37:13, 780-806, – DOI: <https://doi.org/10.1080/01691864.2023.2225232>
18. Shufei Li, Pai Zheng, Sichao Liu, Zuoxu Wang, Xi Vincent Wang, Lianyu Zheng, Lihui Wang, Proactive human–robot collaboration: Mutual-cognitive, predictable, and self-organising perspectives, Robotics and Computer-Integrated Manufacturing, Volume 81, 2023, 102510, ISSN 0736-5845, – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.rcim.2022.102510>

References

1. The International Federation of Robotics. Market presentation World Robotics – 2022. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ifr.org/freedownloads/>
2. Aydin Azizi, "Applications of Artificial Intelligence Techniques to Enhance Sustainability of Industry 4.0: Design of an Artificial Neural Network Model as Dynamic Behavior Optimizer of Robotic Arms", Complexity, vol. 2020, Article ID 8564140, 10 pages, 2020. – DOI: <https://doi.org/10.1155/2020/8564140>
3. Grau, M. Indri, L. Lo Bello and T. Sauter, "Robots in Industry: The Past, Present, and Future of a Growing Collaboration With Humans," in IEEE Industrial Electronics Magazine, vol. 15, no. 1, pp. 50-61, March 2021, – DOI: <https://doi.org/10.1109/MIE.2020.3008136>
4. K. H. Tantawi, A. Sokolov and O. Tantawi, "Advances in Industrial Robotics: From Industry 3.0 Automation to Industry 4.0 Collaboration," 2019 4th Technology Innovation Management and Engineering Science International Conference (TIMES-ICON), Bangkok, Thailand, 2019, pp. 1-4, – DOI: <https://doi.org/10.1109/TIMES-ICON47539.2019.9024658>
5. Vismanis O, Arents J, Freivalds K, Ahluwalia V, Ozols K. Robotic System for Post Office Package Handling. Applied Sciences. 2023; 13(13):7643. – DOI: <https://doi.org/10.3390/app13137643>
6. Michal Bartoš, Vladimír Bulej, Martin Bohušik, Ján Stanček, Vitalii Ivanov, Peter Macek, An overview of robot applications in automotive industry, Transportation Research Procedia, Volume 55, 2021, Pages 837-844, ISSN 2352-1465, – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.trpro.2021.07.052>
7. Evjemo, L.D., Gjerstad, T., Grøtli, E.I. et al. Trends in Smart Manufacturing: Role of Humans and Industrial Robots in Smart Factories. Curr Robot Rep 1, 35–41 (2020). – DOI: <https://doi.org/10.1007/s43154-020-00006-5>
8. Yamaguchi, K., Inaba, K. (2023). Intelligent and Collaborative Robots. In: Nof, S.Y. (eds) Springer Handbook of Automation. Springer Handbooks. Springer, Cham. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-96729-1_15
9. Li, W., Hu, Y., Zhou, Y. et al. Safe human–robot collaboration for industrial settings: a survey. J Intell Manuf (2023). – DOI: <https://doi.org/10.1007/s10845-023-02159-4>
10. Dong, J., Kang, D., Nam, SW. (2023). Development of Interactive Teaching Device for Difficult Teaching of Collaborative Robot. In: Stephanidis, C., Antona, M., Ntoa, S., Salvendy, G. (eds) HCI International 2023 Posters. HCII 2023. Communications in Computer and Information Science, vol 1834. Springer, Cham. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-35998-9_8
11. Kyrylovych V.A., Melnychuk P.P., Kravchuk A.R., Yanovskyi V.A. Terminologichnyi ta zmistovnyi aspekty kolaboratyvnoi robototekhniki: analiz ta rekomendatsii. Derzhavnyi universytet "Zhytomyrska politekhnika". Tekhnichna inzheneriia. 2022. №2 (90). S. 13-22. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ten.ztu.edu.ua/article/view/268008>
12. Li Liu, Fu Guo, Zishuai Zou & Vincent G. Duffy (2022) Application, Development and Future Opportunities of Collaborative Robots (Cobots) in Manufacturing: A Literature Review, International Journal of Human–Computer Interaction, – DOI: <https://doi.org/10.1080/10447318.2022.2041907>
13. The International Federation of Robotics. Positioning Paper. Demystifying Collaborative Industrial Robots 2018 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://web.archive.org/web/20190823143255/https://ifr.org/downloads/papers/IFR_Demystifying_Collaborative_Robots.pdf
14. Wilhelm Bauer, Manfred Bender, Martin Braun, Peter Rally, Oliver Scholtz, Lightweight robots in manual assembly – best to start simply! Examining companies' initial experiences with lightweight robots. (2016). [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.researchgate.net/publication/327744724_Lightweight_robots_in_manual_assembly_-_

_best_to_start_simply_Examining_companies'_initial_experiences_with_lightweight_robots

15. Kawamura, K., Browne, W. (2009). Cognitive Robotics. In: Meyers, R. (eds) Encyclopedia of Complexity and Systems Science. Springer, New York, NY. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-0-387-30440-3_74

16. Shingo Shimoda, Lorenzo Jamone, Dimitri Ognibene, Takayuki Nagai, Alessandra Sciutti, Alvaro Costa-Garcia, Yohei Oseki & Tadahiro Taniguchi (2022) What is the role of the next generation of cognitive robotics?, Advanced Robotics, 36:1-2, 3-16, – DOI: <https://doi.org/10.1080/01691864.2021.2011780>

17. Tadahiro Taniguchi, Shingo Murata, Masahiro Suzuki, Dimitri Ognibene, Pablo Lanillos, Emre Ugur, Lorenzo Jamone, Tomoaki Nakamura, Alejandra Ciria, Bruno Lara & Giovanni Pezzulo (2023) World models and predictive coding for cognitive and developmental robotics: frontiers and challenges, Advanced Robotics, 37:13, 780-806, – DOI: <https://doi.org/10.1080/01691864.2023.2225232>

18. Shufei Li, Pai Zheng, Sichao Liu, Zuoxu Wang, Xi Vincent Wang, Lianyu Zheng, Lihui Wang, Proactive human–robot collaboration: Mutual-cognitive, predictable, and self-organising perspectives, Robotics and Computer-Integrated Manufacturing, Volume 81, 2023, 102510, ISSN 0736-5845, – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.rcim.2022.102510>.

ПИЛИПЕНКО ВЛАДИСЛАВ

Київський національний університет технологій та дизайну

ORCID ID: [0000-0002-2761-4817](https://orcid.org/0000-0002-2761-4817)e-mail: pylypenko.vi@knutd.edu.ua

СТАЦЕНКО ВОЛОДИМИР

Київський національний університет технологій та дизайну

ORCID ID: [0000-0002-3932-792X](https://orcid.org/0000-0002-3932-792X)e-mail: statsenko.v@knutd.edu.ua

ПРОГНОЗУВАННЯ АКТИВНОСТІ КОРИСТУВАЧІВ ПЛАТФОРМИ MOODLE НА БАЗІ МЕТОДІВ МАШИННОГО НАВЧАННЯ

В роботі створено модель машинного навчання на базі бібліотеки Scikit-learn. На основі даних про дії користувачів платформи Moodle, модель дозволяє виконати прогнозування їх активності. Перевірено, що використаний метод випадкового лісу має відносно високу точність та низьку тривалість процесу навчання. Розраховано загальну точність розробленої моделі, яка становить 83%. Перевірено, що використання методу машинного навчання "Random Forest" для задач класифікації добре підходить для прогнозування категорії або класу нового зразка активності користувача на основі його характеристик.

Розрахунки точності моделі показують, що вибір бібліотеки Scikit-Learn дозволить створити ефективну модель обробки даних і прогнозування результатів. Використання створеної моделі для прогнозування дозволить оперативно аналізувати активність користувачів і формувати, при необхідності, відповідні рейтинги. Прогноз, отриманий за допомогою моделі, буде корисний як для викладачів, так і навчальних закладів, оскільки дозволить планувати зміни в навчальних програмах та матеріалах, а також освітньому процесі в цілому.

Ключові слова: платформа управління навчанням, Machine Learning, Python, Scikit-learn, Moodle.

PYLYPENKO VLADYSLAV

Kyiv National University of Technologies and Design

STATSENKO VOLODYMYR

Kyiv National University of Technologies and Design

PREDICTION OF USERS ACTIVITY IN THE MOODLE PLATFORM BASED ON MACHINE LEARNING METHODS

The article presents the creation of a machine learning model for activity prediction based on the Scikit-learn library. The model allows to predict activity based on data about the actions of users of the Moodle platform. The program was developed in the Python language in the PyCharm software development environment. The amount of data taken for processing was 1000 samples of users from the Moodle database. Classification was used as the machine learning task, and the random forest method was used as the method. Random forest copes well with overfitting problems and scales well for large data sets. It is also an ensemble method that combines several decision trees to achieve better accuracy and stability compared to single decision trees. It has been verified that the random forest method has relatively high accuracy and low duration of the learning process. The overall accuracy of the developed model was calculated, which is 83%. Increasing the accuracy of the obtained model is possible due to the expansion of the source data, which requires the creation of appropriate applications (plugins) for the Moodle platform. It has been verified that the use of the Random Forest machine learning method for classification tasks is well suited for predicting the category or class of a new sample of user activity based on its characteristics.

The presented information shows that choosing the Scikit-Learn library will allow to create an effective model of data processing and prediction of results. The statement about the feasibility of choosing the Scikit-Learn library also coincides with the result of the analysis of modern libraries used for the development and training of machine learning models. The use of the created model for forecasting will allow to quickly analyze the activity of users and form, if necessary, appropriate ratings.

Keywords: learning management platform; Machine Learning; Python; Scikit-learn; Moodle.

Постановка проблеми

Moodle є однією з найпопулярніших у світі платформ для навчання та викладання, яка використовується в більш ніж 200 країнах [1]. Вона є основою систем управління навчанням багатьох університетів та шкіл, що використовують її для проведення навчання, онлайн-курсів, тестувань, взаємодії між студентами та викладачами. За даними Capterra [2], станом на 2023 рік Moodle входить у топ-20 платформ управління навчанням для академічних та освітніх цілей і випереджає конкурентів: LAMS, Sakai та ATutor [3]. Однак, зі зростанням кількості користувачів на платформі, що використовується освітнім закладом, часто з'являється потреба в аналізі даних користувачів для оптимізації різних освітніх процесів. Зокрема важливим фактором є визначення активності студентів у освітньому процесі.

Завдяки оцінці активності можна зрозуміти, наскільки ефективно студенти працюють над виконанням навчальних завдань, побачити загальний ступінь залучення до освітнього процесу в цілому, прогнозувати успішність. А в подальшому розвиток даних досліджень допоможе визначати, які саме навчальні матеріали користуються найбільшою популярністю у студентів. Для вирішення поставленої задачі доцільно застосувати методи машинного навчання, які дозволяють побудувати моделі на основі інформації про дії користувачів в системі Moodle. Першим етапом є збір та підготовка даних для тренування моделі. Наступні етапи передбачають визначення типу моделі та розрахунок її параметрів (тренування). Після тренування модель може використовуватись для прогнозування результатів на нових даних. В даному дослідженні джерелом даних є база даних Moodle. Прогноз, що отриманий за допомогою моделі буде

корисний як для викладачів так і навчальних закладів. Оскільки дозволить планувати зміни в навчальних програмах та матеріалах, а також освітньому процесі в цілому.

Аналіз досліджень і публікацій

Авторами розглянуто основні методи та задачі машинного навчання, які можна використати для вирішення даної задачі, зокрема: класифікація, кластеризація [4]. Прогнозування у машинному навчанні – це процес створення моделей, які можуть прогнозувати нові дані на основі зразків із навчальних даних. Воно має великий потенціал у багатьох областях, таких як освіта, наука, бізнес, медицина та інші. Зокрема, в освіті та науці це дає можливість для прогнозування успішності студентів, виявлення популярності різних предметів та прогнозування ефективності методів навчання. Також авторами було розглянуто основні бібліотеки для створення та навчання моделей на базі машинного навчання, та обрано бібліотеку Scikit-learn [5].

Формулювання цілей статті

Метою роботи є створення моделі для прогнозування активності користувачів навчальної платформи Moodle на базі методів машинного навчання, та визначення її загальної точності.

Виклад основного матеріалу

На сьогодні існує ряд бібліотек для Python, які широко застосовуються для вирішення подібних задач, до найбільш популярних відносяться: Scikit-learn [5], PyTorch [6] та TensorFlow [7]. Для створення моделі обрано Scikit-learn, оскільки вона містить багато готових алгоритмів для роботи з моделями, якісно оформлену і описану документацію та зручний інтерфейс.

Для побудови моделі прогнозування активності користувачів платформи Moodle у роботі обрано метод випадкового лісу (Random Forest), який широко застосовується у задачах регресії, класифікації та кластеризації. Ідея алгоритму полягає у використанні ансамблю дерев прийняття рішень, для отримання більш точного та стійкого результату. Класифікація здійснюється в два етапи, на першому визначається клас об'єкта по кожному з дерев, що входять до ансамблю. На другому визначається за який клас проголосувала найбільша кількість дерев і цей клас обирається як остаточний. Це дозволяє підвищити точність моделі. Також перевагою методу є відносно висока швидкість тренування, зокрема за рахунок можливості паралелізації обчислень та ефективного використання сучасних багатоядерних процесорів. Таким чином, на основі методу класифікації випадкового лісу (random forest) дозволяє побудувати модель, яка може класифікувати користувачів в залежності від їхньої активності на платформі [8].

Вихідними даними для моделі є записи з бази даних Moodle (експортовані в csv формат), а на виході модель розраховує прогноз активності користувача платформи. Використання класифікації, в даному випадку, зручне для передбачення категорії або класу нового зразка на основі його характеристик [9]. Оскільки класифікаційні моделі побудовані на основі навчання зразків з відомими категоріями. Ці моделі можуть виділяти ті характеристики, які найбільше сприяють віднесенню зразка до певного класу, і використовувати їх для прийняття рішення про класифікацію нового зразка. Що в свою чергу дає можливість визначати, чи є користувачі активними або неактивними на основі їх історії взаємодії з платформою.

Для створення моделі прогнозування активності користувачів з бази даних Moodle були обрані параметри, що тим чи іншим чином пов'язані з діями, які виконують студенти під час роботи з платформою. Перелік цих параметрів наведено у табл. 1. Їх значення були експортовані з бази даних та збережені у csv форматі (файл moodle_data.csv). Всього експортовано записи 1000 студентів. Після цього на основі результатів оцінювання з відповідних дисциплін було проведено оцінювання активності кожного студента. При цьому оцінка «відмінно» відповідає значенню HIGH для поля «Activity», оцінка «добре» – значенню MEDIUM, оцінка «задовільно» – значенню LOW. Студенти, що не отримали позитивну оцінку до вибірки не включались.

Таблиця 1

Вихідні параметри для створення моделі прогнозування активності користувачів платформи Moodle

Назва	UserID	FirstName	LastName	VisitDate	VisitCount	SpendTime	Activity
Тип	Integer	String	String	String	Integer	Integer	String
Значення	3580611	#####	#####	30/03/2023	7	358	HIGH

де UserID – унікальний ідентифікатор користувача на платформі;

FirstName, LastName – ім'я та прізвище користувача;

VisitDate – дата останнього візиту на платформу;

VisitCount – кількість відвідувань;

SpendTime – час проведений на платформі (у хвиликах);

Activity – експертна оцінка активності студента (можливі значення LOW, MEDIUM, HIGH).

Перед виконанням навчання моделі вихідні дані були розділені на тренувальну та тестову вибірки для того, щоб перевірити, наскільки добре модель, навчена на тренувальній вибірці, може передбачати класи нових даних. Обсяг даних взятих для обробки складав 1000 вибірок користувачів із бази даних, з яких тренувальна вибірка містила 800, а тестова вибірка – 200. Ділення даних на тренувальну та тестову вибірки допомагає уникнути перенавчання (overfitting) моделі [10]. Програмний код завантаження і розділення

даних на тренувальну та тестову вибірки представлено у лістингу 1:

Лістинг 1. Програма формування груп даних для тренувальної та тестової вибірок.

```
# Підключення бібліотек
import pandas as pd
from sklearn.model_selection import train_test_split
from sklearn.ensemble import RandomForestClassifier
from sklearn.metrics import accuracy_score

# Завантаження даних
data = pd.read_csv('moodle_data.csv')
# Визначення змінної залежної та незалежних змінних
X = data[['VisitCount', 'SpendTime']]
y = data['Activity']
# Розділення даних на тренувальну та тестову вибірки
X_train, X_test, y_train, y_test = train_test_split(X, y, test_size=0.2, random_state=42)
```

Операція розділення даних здійснюється за допомогою функції `train_test_split` [11], що входить до бібліотеки Scikit-learn. Аргумент `test_size=0.2` означає, що тестовий набір даних становитиме 20% від загальної кількості даних, а навчальний набір буде складатися з 80%. Це забезпечує баланс між обсягом навчальних та тестових даних для ефективної оцінки ефективності моделі. Таке співвідношення у розподілі даних обрано відповідно до рекомендацій [12]. Аргумент `random_state=42` встановлює початкове значення для генератора випадкових чисел, що забезпечує відтворюваність результатів. Це дозволяє забезпечити стабільні результати під час відлагодження моделі та її налаштування. Кожне дерево у випадковому лісі будується на підмножині навчальних даних, що обираються випадковим чином з повного набору даних, та має свої параметри, що також вибираються випадковим чином. Результатом роботи моделі є класифікація користувачів на три класи: "низька активність" (LOW), "середня активність" (MEDIUM) та "висока активність" (HIGH). Даний метод групує користувачів за спільними ознаками. Створення об'єкту класифікатора випадкового лісу за допомогою конструктора класу `RandomForestClassifier` з бібліотеки `scikit-learn`, виглядає наступним чином:

```
rfc = RandomForestClassifier(n_estimators=5, random_state=42)
rfc.fit(X_train, y_train)
```

Цей об'єкт використовувався для тренування моделі на вхідних даних та подальшої класифікації. Параметр `n_estimators=5` вказує на кількість дерев, що використовувались у моделі, а параметр `random_state=42` встановлює початкове значення для генератора випадкових чисел. При цьому збільшення значення параметру `n_estimators` може допомогти покращити точність моделі, але збільшує час тренування та складність моделі. У даному випадку обране значення `n_estimators=5` обумовлене обчислювальною потужністю обладнання та часом тренування моделі. За допомогою методу `fit()` модель випадкового лісу навчається на тренувальних даних, переданих у масивах `X_train` та `y_train`. Результат тренування моделі показано на рис. 1. Порівняльні параметри `VisitCount` та `SpendTime` відповідають кількості відвідувань та часу проведеному на платформі відповідно.

Рис. 1. Модель прогнозування активності користувачів платформи Moodle

gini (індекс) – один із критеріїв оцінки якості поділу вузла;
 samples – кількість прикладів даних, які потрапляють до вузла;
 value – кількість прикладів в кожному класі, які потрапляють у вузол;
 class – клас, якому відповідає вузол дерева, в даному випадку це значення поля Activity, яке прогнозує модель.

Для визначення точності отриманої моделі, проведено розрахунок її ефективності [13]. Точність класифікації визначалась як співвідношення між вірними відповідями та загальною кількістю відповідей. При цьому використовувалась система True positive, True negative, False positive, False negative, для якої вираз для визначення точності можна записати у вигляді наступної формули:

$$Accuracy = (TP+TN)/(TP+TN+FP+FN) \quad (1)$$

де TP (true positives) – кількість правильно передбачених позитивних класів;
 TN (true negatives) – кількість правильно передбачених негативних класів;
 FP (false positives) – кількість неправильно передбачених позитивних класів;
 FN (false negatives) – кількість неправильно передбачених негативних класів.

Під чутливістю бінарної моделі розуміється частка істинно-позитивних класифікацій в загальній кількості позитивних спостережень (TPR – true-positive rate), що є часткою правильно класифікованих позитивних спостережень [14]. Тому, чим вище чутливість, тим надійніше класифікатор розпізнає позитивні приклади. Під специфічністю моделі розуміється частка істинно-негативних класифікацій в загальній кількості негативних спостережень (TNR – true-negative rate). Таким чином, чим вище специфічність, тим надійніше класифікатор розпізнає негативні спостереження.

Перевірка точності моделі, за допомогою класифікатора випадкового лісу, виконана на тестовому наборі даних X_test. Результатом роботи методу predict() є передбачені значення класів, які модель призначила кожному елементу вхідного тестового набору даних. Ці передбачені значення зберігаються в змінній y_pred. Оскільки є набір вхідних даних, для якого ми знаємо правильні класифікації, то відповідно можна порівняти передбачені класифікації з правильними, щоб оцінити точність моделі. У роботі порівнювались передбачені класи y_pred з правильними класами, які зберігаються у змінній y_test. Далі здійснювалось порівняння передбачених значень y_pred з дійсними значеннями y_test і в результаті розраховувалась доля правильних передбачень, результат accuracy. Значення отриманої точності моделі показано на рис. 2. Програмний код для визначення точності моделі:

```
y_pred = rfc.predict(X_test)
accuracy = accuracy_score(y_test, y_pred)
print(f'Accuracy: {accuracy:.2f}')
```


Рис. 2. Виведення значення точності моделі в консолі

Отриманий результат складає 0.83, а це означає, що модель розроблена за допомогою Scikit-learn, правильно класифікує 83% тестових даних. Результат може відрізнятись в залежності від даних, що використовуються для навчання та тестування моделі, а також від параметрів, встановлених у моделі. Використання в подальшому даного рішення буде досить корисним у додатках для освітніх та навчальних цілей.

Висновки

- 1) У роботі створено модель, що дозволяє на основі даних інформації про дії користувачів платформи Moodle виконати прогнозування їх активності.
- 2) Для побудови моделі використано метод випадкового лісу, який має відносно високу точність та низьку тривалість процесу навчання. Із використанням даного методу отримано структуру дерева прийняття рішень та значення відповідних коефіцієнтів.
- 3) Розраховано точність розробленої моделі, яка становить 83%, що відповідає поставленим задачам дослідження.
- 4) Підвищення точності моделі можливе за рахунок розширення вихідних даних, що потребує створення відповідних додатків (плагінів) для платформи Moodle, та є перспективним напрямом розвитку таких систем.

References

1. About Moodle. 2022. https://docs.moodle.org/401/en/About_Moodle
2. Learning Management System Software. 2023. <https://www.capterra.com/learning-management-system-software/>
3. Statsenko V. V., Pavlenko V. M., Pylypenko V. I. CHOISE PROBLEM IN LEARNING MANAGEMENT SYSTEMS. Digital transformation and technologies for the sustainable development all branches of modern education, science and practice. Łomża: MANS w Łomży, 2023. 125–129.

-
4. Support Vector Machine – Introduction to Machine Learning Algorithms. 2018. <https://towardsdatascience.com/support-vector-machine-introduction-to-machine-learning-algorithms-934a444fca47>
  5. Scikit-learn. 2023. <https://en.wikipedia.org/wiki/Scikit-learn>
  6. PyTorch documentation. 2023. <https://pytorch.org/docs/stable/index.html>
  7. TensorFlow. 2023. https://www.tensorflow.org/api_docs
  8. Random Forests in Scikit-learn. 2023. <https://scikit-learn.org/stable/modules/ensemble.html#random-forests>
  9. Haoyuan T. Machine Learning Algorithm for Classification. 2021. <http://doi.org/10.1088/1742-6596/1994/1/012016>
  10. Model underfitting vs. overfitting. 2021. https://scikit-learn.org/stable/auto_examples/model_selection/plot_underfitting_overfitting.html
  11. Train test split in Scikit-learn. 2022. https://scikit-learn.org/stable/modules/generated/sklearn.model_selection.train_test_split.html
  12. Train/Test Split and Cross Validation in Python. 2017. <https://towardsdatascience.com/train-test-split-and-cross-validation-in-python-80b61beca4b6>
  13. Julian L. Analysis of precision and accuracy in a simple model of machine learning. 2017. <https://doi.org/10.3938/jkps.71.866>
  14. Koray K. Values and inductive risk in machine learning modelling: the case of binary classification models. 2021. <https://doi.org/10.1007/s13194-021-00405-1>

ПОЗУР МИХАЙЛО

Вінницький національний технічний університет

ORCID ID: [0009-0003-5225-2453](https://orcid.org/0009-0003-5225-2453)e-mail: mixalchik545@gmail.com

ВОЙТКО ВІКТОРІЯ

Вінницький національний технічний університет

ORCID: [0000-0002-3329-7256](https://orcid.org/0000-0002-3329-7256)e-mail: defakfki@i.ua

АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО МЕТАПРОГРАМУВАННЯ В .NET

Розглянуто та проаналізовано сучасні підходи до метапрограмування, що використовуються в .NET. Одним із підходів є використання механізму рефлексії платформи .NET, що дозволяє працювати з метаданими програми в процесі виконання та підключати нові модулі. Такий підхід дозволяє узагальнити певний функціонал, що спрощує процес розробки, але використання рефлексії має негативний вплив на швидкість додатку. Іншим підходом є використання функціоналу платформи .NET, що дозволяє генерацію коду під час виконання додатку. Для цього використовуються класи простору імен System.Reflection.Emit, які дозволяють генерувати CIL код. Проте такий підхід потребує знання CIL та особливостей роботи CLR, що ускладнює процес розробки і підтримки програми. В .NET є можливість генерації коду в процесі виконання додатку з використанням декларативного підходу за допомогою механізму виразів. Вирази в .NET являють собою окремі блоки, кожен з яких описує операцію над даними. Такі блоки об'єднуються в дерева виразів, що дозволяє описувати складні операції над даними. Дерево виразів може бути сформоване в процесі виконання додатку та скомпільоване, в результаті чого буде отримано лямбда функцію, що виконує описані виразами операції. Проте такий підхід не надає можливості контролювати процес генерації коду. Окрім генерації CIL, у .NET є механізми генерації вихідного коду різними мовами. В статті розглянуто генерацію коду мови програмування C#. Одним із підходів є використання класів простору імен System.CodeDom, що дозволяє генерацію та компіляцію вихідного коду в процесі виконання програми. Проте, компіляція опирається на використання .NET Framework компілятора, що робить неможливим повноцінне використання такого підходу в нових версіях .NET. Підхід з використанням T4 дозволяє генерацію коду на основі шаблонів перед компіляцією додатку, що надає можливість виявляти синтаксичні помилки в згенерованому коді ще на етапі компіляції. Проте технологія T4 є частиною IDE Visual Studio, що робить її використання неможливим поза межами цієї IDE. Альтернативою T4 виступає технологія Source Generators, яка є частиною .NET Compiler Platform SDK. Оскільки Source Generators є частиною компілятора .NET, то процес генерації коду є складовою процесу компіляції додатку, що надає доступ до великої кількості метаданих. Проте використання Source Generators можливе лише в нових версіях .NET. Коректне поєднання підходів до метапрограмування дозволить створити ефективні інструменти для оптимізації процесу розробки .NET додатків.

Ключові слова: метапрограмування, .NET, C#, рефлексія, генерування коду, Reflection.Emit, Expression, System.CodeDom, T4, Source Generators, Roslyn.

ПОЗУР MYKHAYLO

Vinnytsia National Technical University

VOITKO VIKTORIIA

Vinnytsia National Technical University

ANALYSIS OF METAPROGRAMMING APPROACHES IN .NET

Modern approaches to metaprogramming used in .NET are reviewed and analyzed. One approach is to use the reflection mechanism of the .NET platform, which allows to work with application metadata at runtime and plug in new modules. This approach allows to generalize certain functionality, which simplifies the development process, but the use of reflection has a negative effect on the application performance. Another approach is to use the functionality of the .NET framework, which allows code generation in runtime. For this, the System.Reflection.Emit namespace classes are used, which allow generating CIL code. However, this approach requires knowledge of CIL and internals of CLR, which complicates the process of software development and maintenance. In .NET, it is also possible to generate code during the execution of the application using a declarative approach by utilizing the expression mechanism. Expressions in .NET are separate blocks, each of which describes an operation on data. Such blocks are combined into expression trees, which allows describing complex operation. Expression tree can be formed during the execution of the application and compiled, resulting in a lambda function that performs the operations described by the expressions. However, this approach does not provide an opportunity to control the code generation process. In addition to CIL generation, .NET has mechanisms for generating source code in various languages. The article deals with the generation of C# programming language code. One approach is to use classes in the System.CodeDom namespace, which allows source code to be generated and compiled at runtime. However, the compilation relies on the use of the .NET Framework compiler, which makes it impossible to fully use this approach in new versions of .NET. The approach using T4 allows the generation of code based on templates before compiling the application, which provides an opportunity to detect syntax errors in the generated code at the compilation stage. However, T4 technology is part of the Visual Studio IDE, which makes it impossible to use it outside of that IDE. An alternative to T4 is the Source Generators, which is part of the .NET Compiler Platform SDK. Since Source Generators are part of the .NET compiler, the code generation process is a component of the application compilation process that provides access to a large amount of metadata. However, using Source Generators is only possible in newer versions of .NET. The correct combination of approaches to metaprogramming will allow creating effective tools for optimizing the development process of .NET applications.

Keywords: metaprogramming, .NET, C#, reflection, code generation, Reflection.Emit, Expression, System.CodeDom, T4, Source Generators, Roslyn.

Постановка проблеми

Сучасне програмне забезпечення часто складається з багатьох модулів та містить велику кількість функціоналу. Для автоматизації та спрощення розробки й підтримки програмного забезпечення використовують підходи метапрограмування [1].

У сфері розробки програмного забезпечення метапрограмування є одним із головних та важливих напрямків. Метапрограмування дозволяє як генерувати код під час розробки та компіляції, так і розробляти програмне забезпечення, що здатне змінювати та адаптувати свою поведінку під час виконання [2].

Таким чином, актуальним є питання вибору підходу метапрограмування, щоб забезпечити ефективне використання методів метапрограмування в процесі розробки масштабних програмних проєктів.

Аналіз останніх джерел

Source Generators [3] – інструмент метапрограмування, що є частиною .NET Compiler Platform SDK. Source Generators дозволяє аналізувати та генерувати новий код мови програмування C# під час компіляції. Згенерований код додається до черги компіляції та компілюється разом з іншим кодом програми.

У статті [4] розглянуто результати використання Source Generators у бібліотеці System.Text.Json. Ця бібліотека використовується для серіалізації та десеріалізації об'єктів у формат Json. Автори замінили використання рефлексії (System.Reflection) на Source Generators та провели порівняння швидкодії двох рішень. За результатами порівнянь рішення, що використовує Source Generators, виявилось у середньому на 40-50% більш ефективним з точки зору швидкодії та використання пам'яті, ніж рішення з використанням System.Reflection.

Метою роботи є аналіз підходів метапрограмування на платформі .NET та мові програмування C#, встановлення їх переваг та недоліків, що дозволить забезпечити ефективне використання розглянутих підходів для оптимізації процесу розробки .NET додатків.

Виклад основного матеріалу

Платформа .NET дозволяє використовувати низку підходів метапрограмування. У рамках дослідження важливо розглянути їх і виявити переваги та недоліки кожного. Це дозволить більш ефективно використовувати ті чи інші підходи та їх комбінації під час розробки додатків на .NET.

Найпоширенішим підходом до метапрограмування в .NET є рефлексія (System.Reflection) [1-2]. Рефлексія – це набір інструментів у платформі .NET для роботи з метаданими додатку. Механізм рефлексії має доступ до метаданих додатку та його коду під час виконання самого додатку, що дозволяє отримувати інформацію про класи, їх методи та атрибути, зчитувати та змінювати значення полів класу, викликати методи динамічно й змінювати певні властивості додатку. Це є можливим за рахунок того, що .NET додатки компілюються в Common Intermediate Language (CIL) та зберігаються разом з метаданими в Portable Executable.

Ієрархія метаданих у System.Reflection наведена на рис.1.

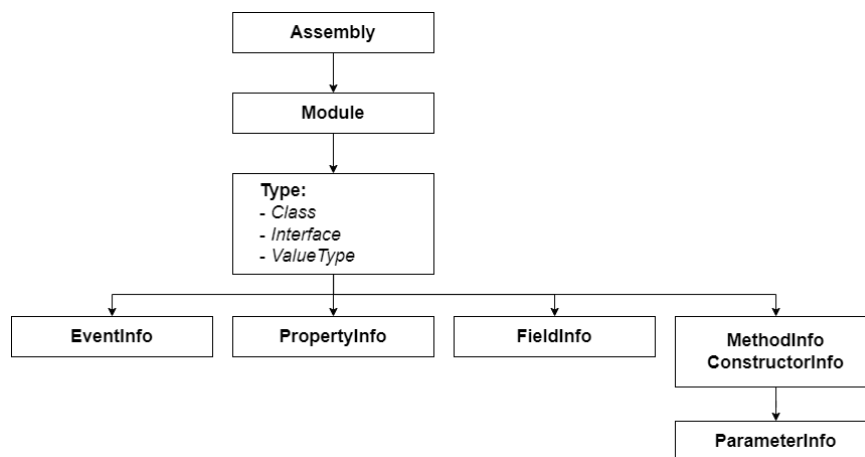

Рис. 1. Ієрархія метаданих у System.Reflection

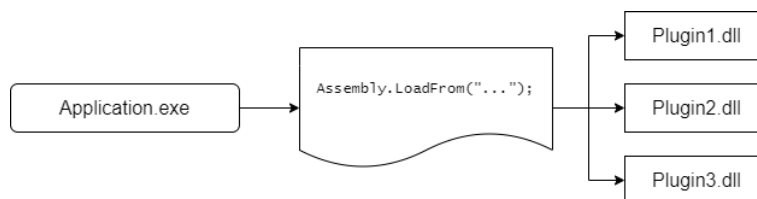

Рис. 2. Схема розширюваного додатку з використанням рефлексії

Зі схеми ієрархії метаданих (рис. 1) випливає, що рефлексія в .NET надає доступ до метаданих усіх рівнів додатку, починаючи з інформації про збірки (Assembly) і закінчуючи інформацією про аргументи

конструкторів та методів (ParameterInfo).

Доступ до метаданих на рівні збірок дозволяє створювати розширювані додатки, що є одним з типових сценаріїв використання рефлексії [2]. Наприклад, додаток може динамічно підключати плагіни, що реалізовані та зібрані у .dll файли (рис. 2).

Іншими типовими сценаріями використання рефлексії є динамічні виклики методів та конструкторів, зчитування та присвоєння значень полів і властивостей (рис. 3). Такий підхід використовують при розробці певного загального функціоналу, що повинен взаємодіяти з великою кількістю класів [1-2].

```
public static string ToStringExternal(this object obj) =>
    string.Join(
        "; ",
        obj.GetType()
            .GetProperties(BindingFlags.Instance | BindingFlags.Public)
            .Select(x => $"{x.Name}: {x.GetValue(obj)}"));
```

Рис. 3. Приклад використання рефлексії в .NET

Окрім вбудованих метаданих, .NET надає можливість створювати власні метадані. Для цього використовуються так звані атрибути (Attribute). Атрибути являють собою анотації, які можна призначити до певних елементів коду. Метадані, що надаються атрибутами, можуть бути зчитані під час виконання додатку за допомогою рефлексії для контролю поведінки тих чи інших модулів додатку (рис. 4). Сторонні інструменти, такі як компілятор чи статичний аналізатор коду, також можуть використовувати атрибути під час компіляції для того, щоб контролювати процеси взаємодії з кодом [5].

```
public class MyClass
{
    [Serializable]
    public string Name { get; set; }
    [Serializable]
    public int Age { get; set; }
    ...
}

public static class Extensions
{
    public static string Serialize(this object obj)
    {
        var propertiesToWrite = obj.GetType()
            .GetProperties()
            .Where(x => x.GetCustomAttribute<SerializableAttribute>() != null);

        return string.Join("; ", propertiesToWrite.Select(x => $"{x.Name}: {x.GetValue(obj)}"));
    }
}
```

Рис. 4. Використання атрибутів для керування логікою роботи додатку

Можливість створювати власні метадані за допомогою атрибутів дозволяє використовувати рефлексію в більшій кількості задач метапрограмування, адже так можна доволі просто контролювати поведінку модулів, що використовують рефлексію.

Варто зазначити, що сама собою рефлексія є лише набором API в .NET для роботи з метаданими та структурою додатку, що не опирається на генерацію коду. З цього випливає один із найбільших недоліків рефлексії, а саме доволі низькі показники швидкодії. Наприклад, у звичайному сценарії, коли необхідно отримати значення з властивості об'єкту, використання рефлексії є повільнішим у 923 рази [6] у порівнянні зі звичайним кодом. Хоча мова йде про наносекунди, проте використання рефлексії в широких масштабах може призвести до значного уповільнення роботи додатку.

Платформа .NET має вбудований механізм генерації CIL коду в процесі виконання додатку [2]. Усе необхідне для цього API подане в просторі імен System.Reflection.Emit. Згенерований код може бути динамічно доданий до поточного додатку, використовуючи рефлексію, або збережений у вигляді Portable Executable (PE) файлу. Розглянемо приклад генерації CIL коду з використанням Reflection.Emit (рис. 5).

Приклад демонструє створення класу, що містить 2 поля типу int та конструктор, що приймає в якості аргументів 2 значення типу int. За допомогою AssemblyBuilder.DefineDynamicAssembly реалізується нова збірка, в якій далі створюється модуль, що містить новий тип даних.

З прикладу видно, що Reflection.Emit дозволяє оголошувати не тільки поля та властивості класів, а й методи та конструктори. Ще однією корисною особливістю є можливість створення лямбда функцій у процесі виконання додатку (DynamicMethod). Для генерації коду методу, конструктора чи функції використовується клас ILGenerator, який дозволяє описувати порядок виконання команд CIL. Робота на такому низькому рівні має як переваги, так і недоліки. До переваг варто віднести можливість доступу до внутрішнього функціоналу Common Language Runtime (CLR) та доволі високий рівень варіативності. Ключовим недоліком такого підходу є необхідність працювати практично з іншою низькорівневою мовою програмування, що може значно ускладнювати процес розробки та підтримки програмного забезпечення.


```

var assemblyName = new AssemblyName("DynamicAssemblyExample");
var ab = AssemblyBuilder.DefineDynamicAssembly(
    assemblyName,
    AssemblyBuilderAccess.Run);

var mb = ab.DefineDynamicModule(assemblyName.Name);
var tb = mb.DefineType("ExampleType", TypeAttributes.Public);

var n1Field = tb.DefineField("_number1", typeof(int), FieldAttributes.Private);
var n2Field = tb.DefineField("_number2", typeof(int), FieldAttributes.Private);

var ctorParameters = new[] { typeof(int), typeof(int) };
ConstructorBuilder ctor1 = tb.DefineConstructor(
    MethodAttributes.Public,
    CallingConventions.Standard,
    ctorParameters);

var ilGen1 = ctor1.GetILGenerator();

ilGen1.Emit(OpCodes.Ldarg_0);
ilGen1.Emit(OpCodes.Ldarg_1);
ilGen1.Emit(OpCodes.Stfld, n1Field);
ilGen1.Emit(OpCodes.Ldarg_0);
ilGen1.Emit(OpCodes.Ldarg_2);
ilGen1.Emit(OpCodes.Stfld, n2Field);
ilGen1.Emit(OpCodes.Ret);

var type = tb.CreateType();

```

Рис. 5. Створення класу з використанням Reflection.Emit

Окрім Reflection.Emit, у .NET існує можливість генерації CIL коду без необхідності роботи з CLR на низькому рівні. Цього можна досягти за рахунок використання виразів (Expression). Самі собою вирази є описами простих операцій над даними, наприклад, порівняння, додавання, конкатенація рядків тощо. Вирази можна об'єднувати у складені структури, таким чином формуючи дерево виразів (Expression Tree), що дозволяє описувати комплексні операції над даними. Враховуючи розглянуті особливості, можна зазначити, що вирази дозволяють використовувати декларативний підхід до метапрограмування в .NET [2], що може значно спростити процес розробки. Розглянемо роботу з виразами на прикладі (рис. 6).

```

static void Main(string[] args)
{
    var addFunc = CalcExpression<decimal>("+").Compile();
    var res = addFunc(5, 5);
}

1 reference
static Expression<Func<T,T,T>> CalcExpression<T>(string operation)
{
    var op1 = Expression.Variable(typeof(T), "operand1");
    var op2 = Expression.Variable(typeof(T), "operand2");

    switch (operation)
    {
        case "+":
            return Expression.Lambda<Func<T, T, T>>(Expression.Add(op1, op2), op1, op2);
        case "-":
            return Expression.Lambda<Func<T, T, T>>(Expression.Subtract(op1, op2), op1, op2);
        case "*":
            return Expression.Lambda<Func<T, T, T>>(Expression.Multiply(op1, op2), op1, op2);
        case "/":
            return Expression.Lambda<Func<T, T, T>>(Expression.Divide(op1, op2), op1, op2);
        default:
            throw new NotSupportedException();
    }
}

```

Рис. 6. Використання виразів для побудови динамічних операцій

Результатом роботи методу CalcExpression є дерево виразів, яке виконує математичну операцію над даними залежно від переданого в метод параметру. Саме дерево складається з блоків виразів, кожен з яких описує певну операцію (створення змінної, додавання, віднімання тощо). В .NET вже реалізована низка готових блоків виразів, що дозволяють виконувати більшість типових задач. Окрім цього, MethodCallExpression може викликати сторонні методи, що дозволяє реалізовувати свої блоки виразів.

Для того, щоб вираз можна було перетворити у лямбда функцію, його потрібно обернути в LambdaExpression, при цьому необхідно явно задати тип делегату функції. Виклик методу Compile об'єкту

LambdaExpression скомпілює дерево виразів у лямбда функцію та поверне її делегат.

Таким чином, вирази дозволяють виконувати більшість задач метапрограмування, використовуючи декларативний підхід. Варто зазначити, що вирази мають певні обмеження [7], що не дозволить використовувати їх для низки задач.

Окрім генерації CIL, .NET надає інструменти для генерації звичайного вихідного коду. Відомо, що .NET не прив'язана до однієї мови програмування, але основною мовою програмування під платформу .NET є C# [1], тому наступні приклади розглядатимуть генерацію саме C# коду. Один із таких підходів опирається на використання System.CodeDom, що містить набір класів для роботи з елементами та структурою файлів коду. Так API дозволяє генерувати вихідний код у процесі роботи додатку та компілювати його. При цьому є можливість генерації не лише C# коду, а й інших мов, що підтримують .NET. Ключовими перевагами підходу є робота з C# кодом напряду та можливість отримати код в якості вихідних даних. До недоліків тут слід віднести те, що System.CodeDom опирається на використання .NET Framework компілятора, що робить неможливим компіляцію згенерованого коду при роботі з новими версіями .NET (.NET Core та .NET 5 і вище). При цьому можливість генерації коду за допомогою класів System.CodeDom все ще залишається.

Окрім генерації коду в процесі виконання додатку, часто використовуються підходи, що опираються на генерацію на етапі компіляції або перед нею. Використання таких підходів дозволяє автоматизувати написання певних повторюваних частин програмного коду, що може скоротити час, потрібний для розробки. Основним підходом у .NET, що дозволяє отримувати вихідний код до компіляції додатку, є підхід з використання Text Template Transformation Toolkit (T4) [2]. T4 – це інструмент для генерації тексту на основі шаблонів. T4 можна використовувати як для генерації звичайних текстових файлів, так і файлів, що містять програмний код. Важливою особливістю T4 є те, що шаблони можуть містити певну логіку, наприклад, цикли або операції порівняння, що дозволяє генерацію складних структур. Ключовими недоліками T4 є прив'язка до IDE Visual Studio та відсутність повної підтримки нових версій .NET [8].

В останніх версіях .NET все більше уваги приділяється швидкодії та незалежності платформи від сторонніх інструментів. Для цього в .NET SDK з'являється все більше інструментів, що дозволяють досягти поставлених цілей. Одним із таких інструментів є Source Generators. Він виступає в якості альтернативи T4 у задачах генерації коду на етапі компіляції [8]. Source Generators є частиною .NET Compiler Platform SDK (Roslyn), що робить його використання незалежним від середовища розробки. У такому випадку генерація коду є складовою процесу компіляції (рис. 7), що дозволяє виявляти помилки у згенерованому коді ще на етапі компіляції.

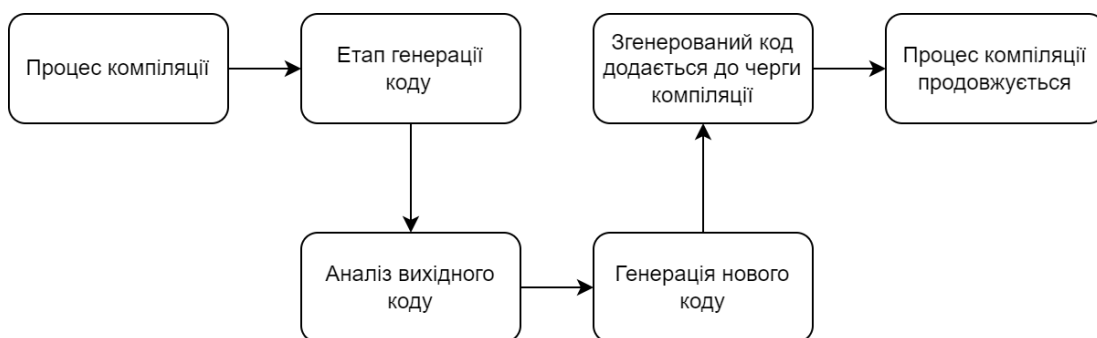

Рис. 7. Схема роботи Source Generators

Окрім генерації певних повторюваних частин коду, Source Generators можна використовувати в якості альтернативи підходам, що опираються на рефлексію або генерацію в процесі виконання програми. Наприклад, використання Source Generators для заміни рефлексії може значно підвищити швидкість додатку [4]. Крім цього, генерація коду на етапі компіляції дозволить використання Native AOT компіляції. Такий підхід до компіляції опирається на генерацію відразу байт коду, а не CIL. Так можна уникнути використання JIT у процесі роботи додатку, що зменшує використання пам'яті та підвищує швидкість додатку.

Результати порівняння підходів до метапрограмування в .NET зведено в таблицю 1.

Висновки

Для створення ефективних інструментів оптимізації процесу розробки .NET додатків з використанням метапрограмування необхідно сфокусуватися на комбінації різних підходів до метапрограмування з урахуванням їх переваг та недоліків.

Важливо розуміти специфіку сфери, оптимізація якої буде виконуватися за допомогою метапрограмування, оскільки певні задачі можуть потребувати змін у додатку в процесі виконання. У такому випадку варто розглядати поєднання підходів з використанням рефлексії та виразів. Для більш загальних випадків доцільно буде використовувати Source Generators з елементами виразів та рефлексії. Такий підхід дозволить написання загального функціоналу без необхідності додаткових операцій у процесі виконання додатку, що позитивно відобразиться на його швидкодії. Також це дозволить виявляти помилки згенерованого коду на етапі компіляції.

Таким чином, коректне поєднання підходів до метапрограмування дозволить створити ефективні інструменти для оптимізації процесу розробки .NET додатків.

Таблиця 1

Порівняння підходів до метапрограмування в .NET

Підхід	Підтримка нових версій .NET	Зміна програми під час виконання	Виявлення помилок під час компіляції	Вбудований в .NET	Сумісність з Native AOT
Рефлексія	Так	Так	Ні	Так	Частково
Reflection.Emit	Так	Так	Ні	Так	Ні
Expression	Так	Так	Так	Так	Частково
CodeDom	Частково	Так	Ні	Частково	Ні
T4	Частково	Ні	Так	Ні	Так
Source Generators	Так	Ні	Так	Так	Так

Література

1. Ingebrigtsen E. Metaprogramming in C#: Automate your .NET development and simplify overcomplicated code / Einar Ingebrigtsen. – Birmingham, 2023. – 352 с. – (Packt Publishing).
2. Hazzard K. Metaprogramming in .NET / K. Hazzard, J. Brock. – New York, 2013. – 360 с. – (Manning).
3. Source Generators [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://learn.microsoft.com/en-us/dotnet/csharp/roslyn-sdk/source-generators-overview>.
4. System.Text.Json Source Generators [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://devblogs.microsoft.com/dotnet/try-the-new-system-text-json-source-generator>.
5. Attribute Class [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://learn.microsoft.com/en-us/dotnet/api/system.attribute?view=net-7.0>.
6. Warren M. Why is reflection slow? [Електронний ресурс] / Matt Warren. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://mattwarren.org/2016/12/14/Why-is-Reflection-slow/>.
7. Expression trees [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://learn.microsoft.com/en-us/dotnet/csharp/advanced-topics/expression-trees/>.
8. Stroppek R. C# Source Generators [Електронний ресурс] / Rainer Stroppek. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://devm.io/csharp/csharp-source-generators>.

References

1. Ingebrigtsen E. Metaprogramming in C#: Automate your .NET development and simplify overcomplicated code / Einar Ingebrigtsen. – Birmingham, 2023. – 352 с. – (Packt Publishing).
2. Hazzard K. Metaprogramming in .NET / K. Hazzard, J. Brock. – New York, 2013. – 360 с. – (Manning).
3. Source Generators [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu do resursu: <https://learn.microsoft.com/en-us/dotnet/csharp/roslyn-sdk/source-generators-overview>.
4. System.Text.Json Source Generators [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu do resursu: <https://devblogs.microsoft.com/dotnet/try-the-new-system-text-json-source-generator>.
5. Attribute Class [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu do resursu: <https://learn.microsoft.com/en-us/dotnet/api/system.attribute?view=net-7.0>.
6. Warren M. Why is reflection slow? [Elektronnij resurs] / Matt Warren. – 2016. – Rezhim dostupu do resursu: <https://mattwarren.org/2016/12/14/Why-is-Reflection-slow/>.
7. Expression trees [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu do resursu: <https://learn.microsoft.com/en-us/dotnet/csharp/advanced-topics/expression-trees/>.
8. Stroppek R. C# Source Generators [Elektronnij resurs] / Rainer Stroppek. – 2022. – Rezhim dostupu do resursu: <https://devm.io/csharp/csharp-source-generators>.

ПОКОТИЛО ОЛЕКСАНДРА

Державний університет «Житомирська політехніка»

ORCID ID: [0000-0002-1587-235X](https://orcid.org/0000-0002-1587-235X)e-mail: kik_poa@ztu.edu.ua

БАЙЛЮК ЄЛІЗАВЕТА

Державний університет «Житомирська політехніка»

ORCID ID: [0000-0002-4961-7816](https://orcid.org/0000-0002-4961-7816)e-mail: liza.bailiuk@gmail.com

ЩУР НАТАЛІЯ

Державний університет «Житомирська політехніка»

ORCID ID: [0000-0002-1182-4799](https://orcid.org/0000-0002-1182-4799)e-mail: thalitana@ztu.edu.ua

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЛЯ МОДЕЛЮВАННЯ ЗАГРОЗ

У статті наводяться результати аналізу програмного забезпечення для моделювання загроз, зокрема розглянуто найпопулярніші інструменти Microsoft Threat Modeling Tool, OWASP Threat Dragon, ThreatModeler, IriusRisk та SecuriCAD. Визначено їх основні функції, можливості та обмеження, продемонстровано загальний вигляд побудованих моделей. На основі проведеного аналізу складено таблицю з результатами порівняння розглянутих програмних засобів згідно критеріїв, які найчастіше враховуються при виборі засобів для моделювання загроз. Використовуючи отримані результати та наведену математичну модель, визначено числові значення наступних показників ефективності для кожної з програм по шкалі від 1 до 5: зручність використання, час моделювання, рівень деталізації, спектр виявлення загроз, рівень підтримки, можливість інтеграції з іншими інструментами.

Ключові слова: метод моделювання, стандарти безпеки, показники ефективності, Microsoft Threat Modeling Tool, OWASP Threat Dragon, ThreatModeler, IriusRisk, SecuriCAD..

POKOTYLO OLEKSANDRA, BAILIUK YELYZAVETA, SHCHUR NATALIYA

Zhytomyr Polytechnic National University

COMPARATIVE ANALYSIS OF THREAT MODELING SOFTWARE

With the increase in the use of information and communication systems, the probability of cyber attacks, which can cause significant damage, increases. In this regard, their security has become one of the main problems of our time. Therefore, there is an important and urgent problem of using software for modeling and analyzing potential threats. The article presents the results of analysis of threat modeling software, including the most popular tools Microsoft Threat Modeling Tool, OWASP Threat Dragon, ThreatModeler, IriusRisk and SecuriCAD. Their main functions, capabilities and limitations are defined, the general appearance of the built models is demonstrated. In addition, the modeling process was investigated with further analysis of the results using each of the considered tools. Their effectiveness in identifying and mitigating potential threats was also evaluated. Based on the analysis, a table was compiled with the results of the comparison of the considered software tools according to the criteria that are most often taken into account when choosing tools for threat modeling, in particular, openness of the source code, support for security standards and various platforms, the possibility of integration with other tools, automatic detection of threats, model visualization, vulnerability analysis, risk assessment and management, planning of security measures, support for joint work with the team, cost. Using the results obtained and the given mathematical model, numerical values of the following performance indicators were determined for each of the programs on a scale from 1 to 5: ease of use, simulation time, level of detail, spectrum of threat detection, level of support, possibility of integration with other tools. The choice of the optimal tool will depend on the level of priority of a specific indicator for the enterprise. The obtained results of the analysis make it possible to simplify the decision-making process of choosing the optimal program, as they clearly demonstrate the advantages and disadvantages of each of them, as well as to increase the effectiveness of the use of software tools for threat modeling thanks to the received evaluations of effectiveness and the identified potential areas of their use.

Keywords: modeling method, security standards, performance indicators, Microsoft Threat Modeling Tool, OWASP Threat Dragon, ThreatModeler, IriusRisk, SecuriCAD..

Постановка проблеми

Моделювання загроз є обов'язковим для кожної організації, яка хоче захистити свої дані, враховуючи все більш зростаючу залежність від технологій. У третьому кварталі 2022 року було зламано приблизно 108,9 мільярдів облікових записів, що на 70% більше, ніж у попередні квартали того ж року[1]. Одна невелика вразливість може дозволити зловмисникам проникнути в мережу або хмару компанії та отримати доступ до даних клієнтів.

Моделювання загроз – це структурований підхід до визначення потенційних ризиків для системи та розробки плану їх пом'якшення. Метою моделювання загроз є виявлення потенційних зловмисників, їх мотивації та методів атаки. Потім ця інформація може бути використана для розробки плану управління ризиками, який можна використовувати для захисту системи.

Сам процес моделювання можна проводити у будь-який момент під час розробки, але найбільш оптимальний варіант – на початку проектування. Це дасть можливість раніше виявити загрози та впоратися з ними до того, як вони можуть завдати збитків.

Для створення моделей загроз використовують спеціалізоване програмне забезпечення, яке

допомагає проаналізувати потенційні загрози і вразливості в системах та розробити ефективні стратегії їх захисту.

На сьогоднішній день існує багато інструментів, які мають свої переваги та недоліки, відрізняються за функціональністю, можливістю інтегруватися з іншими засобами та підтримкою платформ. Їх порівняння між собою дозволяє зрозуміти, які функції та можливості мають бути присутні в програмі та обрати оптимальний інструмент для конкретної потреби організації чи окремого користувача, а також допомогти в ефективному забезпеченні захисту інформаційної системи. Тому питання проведення порівняльного аналізу програмного забезпечення для моделювання загроз є актуальним.

Метою роботи є підвищення ефективності використання сучасних програмних засобів для моделювання загроз, зокрема Microsoft Threat Modeling Tool, OWASP Threat Dragon, ThreatModeler, IriusRisk та SecuriCAD шляхом проведення їх узагальненого порівняння та визначення оцінки ефективності цих інструментів для подальшого визначення потенційної сфери використання кожного з них.

Основними задачами для досягнення поставленої мети є: визначення інструментів для подальшого аналізу; вивчення їх функціональних особливостей та процесу створення моделей загроз; проведення порівняння засобів згідно наступних критеріїв: відкритість вихідного коду, підтримка стандартів безпеки та різних платформ, можливість інтеграції з іншими інструментами, автоматичне виявлення загроз, візуалізація моделі, аналіз вразливостей, оцінка та управління ризиками, планування заходів безпеки, підтримка спільної роботи з командою, вартість; дослідження отриманих результатів.

Аналіз останніх джерел

Дослідженнями програмного забезпечення для побудови моделей загроз займається ряд вітчизняних та закордонних вчених, таких як А.О. Гапон, В.М. Федорченко, А.О. Поляков, І.Ф. Аулов, Дж. Сімен, К.Бернсмед, Д.Крузес, М.Г. Джаатун, М.Айован, А.Шаад, Д.Біндер та інші.

В статті "Підходи до побудови моделі загроз для аналізу безпеки відкритого програмного коду"[2] йдеться про аспекти, які потрібно враховувати при побудові моделі загроз, такі як визначення, поняття, класифікація загроз, визначення стратегії перекриття загроз або зниження рівня ризиків, а також тестової стратегії побудованої моделі. Авторами проаналізовано існуючі підходи класифікації загроз, враховуючи весь спектр потенційних ризиків, та сформувано рекомендації для формування моделей загроз, що враховують вразливості в програмному коді.

Публікація "Засоби моделювання та аналізу ризиків в середовищі хмарних обчислень"[3] містить дослідження програмних продуктів з відкритим кодом (OWASP Threat Dragon, CAIRIS, Mozilla Seasponge) та із закритим кодом (Microsoft Threat Modeling Tool, RiskWatch, vsRisk). Наведено ряд переваг та недоліків кожного інструменту, висунуто ряд вимог, за якими порівнювалися програмні продукти. В результаті визначено, що жодна з програм в повній мірі не відповідає висунутим вимогам, описано варіанти їх вдосконалення.

Дослідження "Cyber Threat Prediction and Modelling"[4], "Adopting threat modelling in agile software development projects"[5] та "ML-Supported Identification and Prioritization of Threats in the OVVL Threat Modelling Tool"[6] містять відомості про збір та використання інформації про загрози, яка використовуватиметься в подальшій побудові моделі та про процес моделювання в цілому.

Авторами запропоновано ряд інструментів для автоматизації аналізу загроз для кожного окремого елемента та надано рекомендації, як зробити процес моделювання ефективнішим.

За даними аналізу наявних публікацій зроблено висновок про відсутність робіт, де було б продемонстровано процес створення моделей загроз за допомогою різних програмних засобів і описано функціональні особливості кожного з них, а також проведено оцінку ефективності їх використання залежно від пріоритетів організації, де кожний з інструментів буде застосовуватися.

Виклад основного матеріалу

Процес моделювання загроз складається з визначення активів підприємства, дослідження функцій кожної програми в загальній схемі та створення профілю безпеки для кожної з них. Процес продовжується визначенням потенційних загроз та пріоритетів, а потім – документуванням шкідливих подій та дій, які необхідно вжити для їх усунення[7].

Існують різні методи моделювання загроз, включаючи підходи, орієнтовані на активи, зловмисників і програмне забезпечення. Кожен із цих підходів має свої переваги та недоліки, і організації повинні враховувати свої конкретні потреби та ресурси при виборі методу моделювання загроз.

На сьогоднішній день є багато програмних засобів, доступних для моделювання загроз інформаційно-комунікаційної системи. Розглянемо деякі з найпопулярніших інструментів та їх особливості.

Microsoft Threat Modeling Tool – це безкоштовний інструмент, який допомагає організаціям визначати потенційні загрози для їхніх програмних систем. Інструмент використовується для побудови діаграми потоку даних, яка відображає, які дані пересилаються в системі. Після цього визначаються потенційні загрози для кожного елемента побудованої діаграми, та ризики, пов'язані з ними, щоб визначити їх складність та небезпечність. Наступний етап – надання рекомендацій щодо пом'якшення цих загроз. Типова модель загроз, побудована за допомогою даного інструменту, наведена на рис.1(а).

Створені загрози допомагають зрозуміти потенційні недоліки конструкції та надають уявлення про можливі вектори атак, тоді як додатковий опис містить інформацію про те, що саме не так, а також потенційні способи пом'якшення загроз. Після внесення всіх необхідних змін є можливість зберегти або

роздрукувати звіт (рис.1(б)).

Основними перевагами Microsoft Threat Modeling Tool є те, що його можна завантажувати та використовувати безкоштовно, і що ним легко можуть користуватися навіть ті, хто має обмежені технічні знання. Інструмент також інтегрується з життєвим циклом розробки безпеки (SDL) Microsoft, що допомагає переконатися, що безпека вбудована в процес розробки[8]. Microsoft Threat Modeling Tool підтримує різні стандарти безпеки, такі як STRIDE, DREAD та PASTA, та може автоматично генерувати звіти, які допомагають зрозуміти результати аналізу безпеки програмного забезпечення. Інструмент забезпечує високу ефективність виявлення та пом'якшення потенційних загроз, має широкий спектр їх виявлення та високий рівень деталізації.

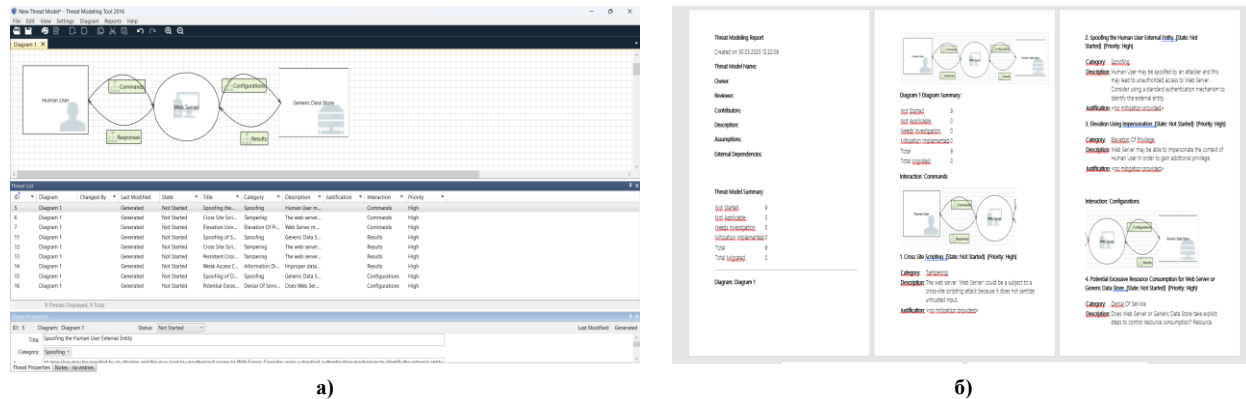

Рис. 1. Microsoft Threat Modeling Tool : а) – модель загроз; б) – звіт з результатами моделювання

Даний програмний засіб можна використовувати для оцінки безпеки хмарних систем, виявлення потенційних загроз і вразливостей, що характерні для них. Також він може застосовуватися для моделювання та аналізу безпеки пристроїв Інтернету речей (IoT), визначаючи потенційні вектори атак і слабкі місця. Проте Microsoft Threat Modeling Tool має деякі обмеження. Наприклад, він підтримується лише операційними системи Windows, що може обмежити його корисність для організацій, які використовують інші операційні системи. Крім того, він підтримує тільки обмежену кількість архітектур програмного забезпечення[9].

OWASP Threat Dragon – це інструмент моделювання загроз із відкритим кодом, розроблений Open Web Application Security Project (OWASP), з метою допомогти фахівцям із безпеки визначати пріоритети потенційних загроз безпеці у своїх програмах і системах. При запуску програми одразу відкривається сторінка редагування, де можна ввести загальну інформацію про модель. Додавання компонентів системи та потоків даних відбувається шляхом їх перетягування на основне поле. Потім додаються загрози та встановлюються їх властивості, такі як вірогідність виникнення та наслідки. Залишається тільки встановити зв'язки між компонентами та загрозами, після чого можна переходити до аналізу. Приклад моделі загроз, побудованої за допомогою OWASP Threat Dragon, наведено на рис.2(а). У перегляді деталей моделі загроз відображається підсумковий звіт створеної моделі з переліком діаграм, елементів та загроз, який можна зберегти або роздрукувати для подальшого використання(рис.2(б)).

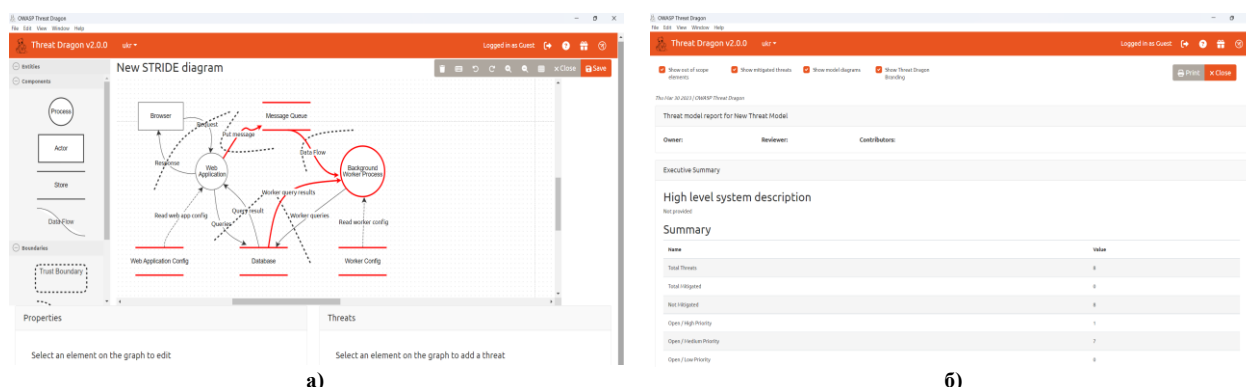

Рис. 2. OWASP Threat Dragon: а) – модель загроз; б) – звіт з результатами моделювання

Однією з ключових особливостей OWASP Threat Dragon є простота використання. Інструмент розроблено таким чином, щоб бути зручним і доступним як для спеціалістів із безпеки, так і для розробників із невеликим досвідом або зовсім без досвіду моделювання загроз. Це досягається завдяки використанню простого графічного інтерфейсу, який дозволяє користувачам легко створювати та візуалізувати моделі загроз. OWASP Threat Dragon підтримує різноманітні методології моделювання загроз, зокрема STRIDE, DREAD і PASTA. Він також пропонує можливість створювати власні методології моделювання загроз, а також імпортувати й експортувати моделі загроз у різних форматах, включаючи формат Microsoft Threat

Modeling Tool, YAML і JSON[10]. Ще однією важливою особливістю є його інтеграція з іншими інструментами розробки, зокрема такими як Visual Studio Code, Jira та GitLab, що полегшує включення моделювання загроз в існуючі робочі процеси розробки.

OWASP Threat Dragon є безкоштовним інструментом, та має відкритий код, що дозволяє розробникам та інженерам змінювати його під свої потреби. Він добре підходить для виявлення загроз і вивчення протоколів, але має обмежені можливості для пом'якшення цих загроз. Практичне застосування даного інструменту доцільне для забезпечення безпеки мобільних та веб-додатків. Його можна використовувати для моделювання архітектури і виявлення потенційних загроз, таких як ін'єкційні атаки, міжсайтовий сценарій (XSS) або підrobка міжсайтового запиту (CSRF). Threat Dragon також може допомогти проаналізувати безпеку мобільних додатків, виявити такі ризики, як незахищене зберігання даних, незахищений зв'язок або слабкі механізми автентифікації.

Одним із потенційних недоліків OWASP Threat Dragon є обмежена підтримка платформ. Зараз інструмент доступний лише для операційних систем Windows, Linux і macOS. Крім того, він має невеликий спектр виявлення загроз, тому для створення моделей необхідно вручну вводити дані, що може зайняти багато часу та зробити процес складнішим[11].

ThreatModeler – це інструмент моделювання загроз, який використовує автоматичний аналіз даних для визначення потенційних загроз для системи. Інструмент використовує алгоритми машинного навчання для аналізу даних і виявлення шаблонів, які вказують на потенційні загрози.

Створення моделі загроз починається з розміщення попередньо визначених компонентів на полотні діаграми. Потім вони поєднуються відповідними зв'язками та визначаються конкретні властивості компонентів. Це можна робити як для кожного елемента окремо, так і для попередньо створеної групи. Далі додаються загрози та визначаються їх властивості з подальшим встановленням їх зв'язків з компонентами(рис.3(а)).

Подробиці налаштованої моделі відображаються на підсумковому екрані, де можна побачити список сформованих загроз, зокрема їх назву, джерело, статус та рівень ризику, який вони можуть спричинити(рис.3(б))[12].

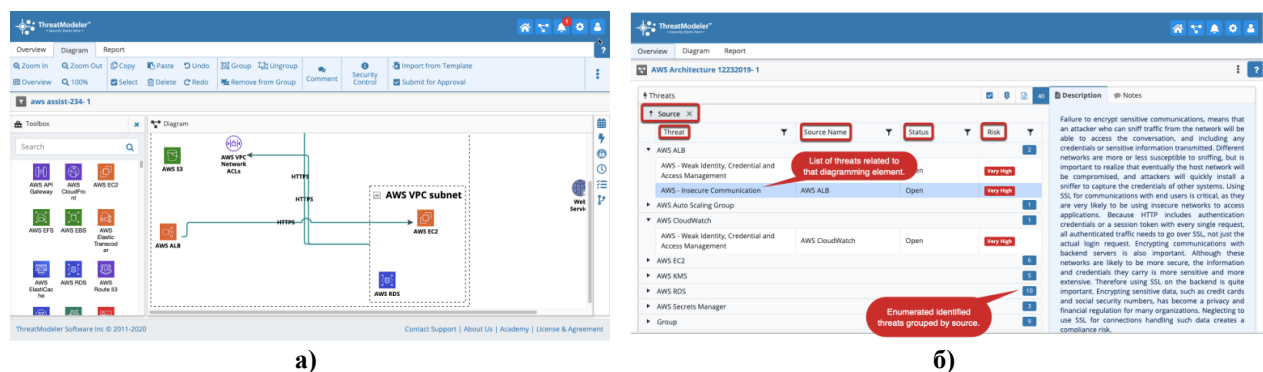

Рис. 3. ThreatModeler: а) – головне вікно з побудованою діаграмою; б) – список сформованих загроз

Основна перевага ThreatModeler – це його широкі можливості налаштування. Інструмент дозволяє користувачам визначати власні моделі загроз, які можна адаптувати до конкретних потреб організації, або автоматично їх створювати на основі аналізу коду програмного забезпечення та архітектури системи. Крім того, інструмент надає детальний аналіз потенційних загроз і вразливостей, що може допомогти організаціям розробити більш ефективні плани управління ризиками та забезпечити гнучкість при моделюванні.

ThreatModeler підтримує різні стандарти безпеки, такі як STRIDE, DREAD, CVSS та OWASP Top 10, та може інтегруватися з іншими інструментами безпеки, зокрема з Burp Suite та Splunk. Він забезпечує ефективне виявлення та аналіз потенційних загроз, а також пропонує певні рекомендації щодо їх пом'якшення.

Прикладом практичного використання даного інструменту є інтеграція життєвого циклу розробки програмного забезпечення. ThreatModeler можна використовувати для бездоганної інтеграції моделювання загроз у процес розробки програмного забезпечення, гарантуючи безпеку на кожному етапі.

Однак у ThreatModeler є деякі обмеження. Наприклад, інструмент є відносно дорогим, що може обмежити його корисність для невеликих організацій або окремих користувачів. Крім того, інструмент може бути складним у використанні для користувачів, які не мають багато досвіду в області безпеки, з врахуванням багатьох функцій та можливостей, які пропонуються[13].

IriusRisk – це інструмент моделювання загроз, який використовує підхід, заснований на оцінці ризику, для виявлення потенційних загроз для системи. Інструмент використовує серію попередньо визначених шаблонів для виявлення потенційних загроз і вразливостей, а потім надає рекомендації щодо пом'якшення цих загроз.

Початок створення моделі загроз починається з визначення активів підприємства та встановлення їх взаємозв'язків. Далі формуються сценарії загроз, що можуть на них впливати. Сценарії можна створити

вручну або імпортувати з інших інструментів, таких як Microsoft Threat Modeling Tool, OWASP Threat Dragon або ThreatModeler. Наступний крок – встановити вплив кожної загрози, визначити ризики, які з ними пов'язані, та встановити пріоритети для ризиків. Все це стає основою для розробки плану заходів по зменшенню ризиків і підвищенню безпеки проекту. На рис.4(а) відображено головне вікно програми з побудованою діаграмою. Вбудована система аналітики та звітності дозволяє отримати практичну інформацію про дані моделі загроз в режимі реального часу, яка відображається на інформаційних панелях(рис.4(б)).

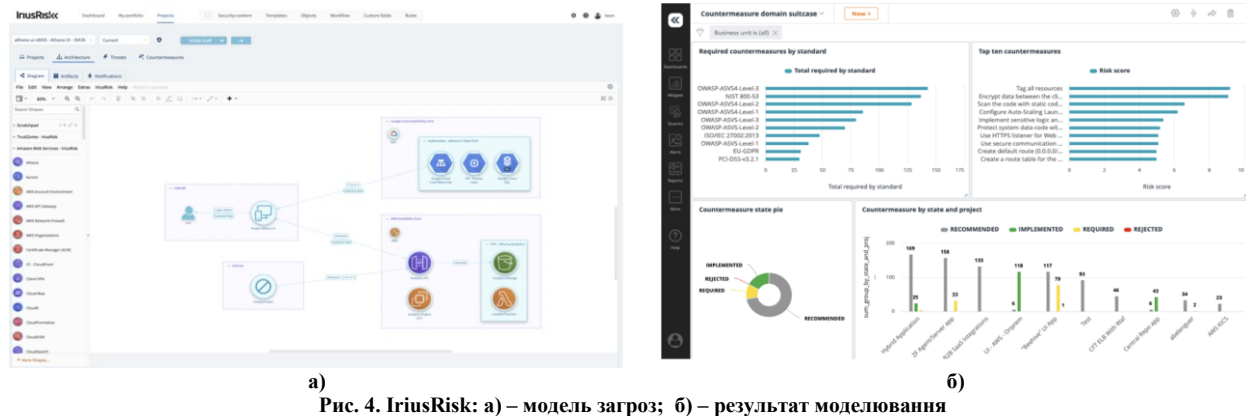

Рис. 4. IriusRisk: а) – модель загроз; б) – результат моделювання

До переваг IriusRisk можна віднести можливість інтегруватися з іншими інструментами безпеки, такими як JIRA, Git та Jenkins та підтримку стандартів безпеки STRIDE, DREAD, CVSS та OWASP Top 10. Інструмент має модульну структуру, що дозволяє користувачам легко налаштовувати та розширювати функціонал. У IriusRisk є також можливість використання готових шаблонів, які допомагають створювати моделі загроз для різних типів проектів, таких як банківські системи, медичні системи тощо. Інструмент має розширені можливості виявлення потенційних загроз та розробки стратегій їх пом'якшення. IriusRisk дозволяє організаціям легко включати моделювання загроз у свої процеси DevSecOps, сприяючи постійному вдосконаленню безпеки протягом життєвого циклу розробки програмного забезпечення.

Серед недоліків варто відмітити складність використання у зв'язку з наявністю великої кількості додаткових функцій, та високу вартість, так як IriusRisk є комерційним інструментом і вимагає платної ліцензії, що може бути непосильним для невеликих організацій та індивідуальних користувачів[14].

SecuriCAD – це інструмент для автоматизованої оцінки ризиків та вразливостей в IT-інфраструктурі компаній та організацій. SecuriCAD має інтуїтивно зрозумілий інтерфейс, який дозволяє легко перетягувати та змінювати розміщення компонентів на полі моделювання. Також інструмент надає можливість використання готових шаблонів, які допомагають створювати моделі загроз для різних типів проектів.

Для побудови моделі загроз в SecuriCAD потрібно додати активи, які необхідно захистити, та компоненти захисту, такі як брандмауери, антивірусні програми, шифрування тощо на поле моделювання. Сценарії атак, які можуть бути спрямовані на визначені ресурси, можна створювати вручну або імпортувати з інших інструментів. Щоб почати симуляцію, потрібно додати зловмисника до моделі. Точки входу зловмисника визначаються шляхом його підключення до існуючих об'єктів у моделі(рис.5(а)).

Після завершення моделювання є можливість згенерувати звіт, який дасть загальне уявлення про рівень ризиків, критичні шляхи атаки, інформацію про всі дії, які виконує зловмисник, щоб отримати доступ до активів високої вартості під час симуляції. Також буде сформовано список засобів безпеки, які можна застосувати, щоб запобігти загрозам(рис.5(б))[15].

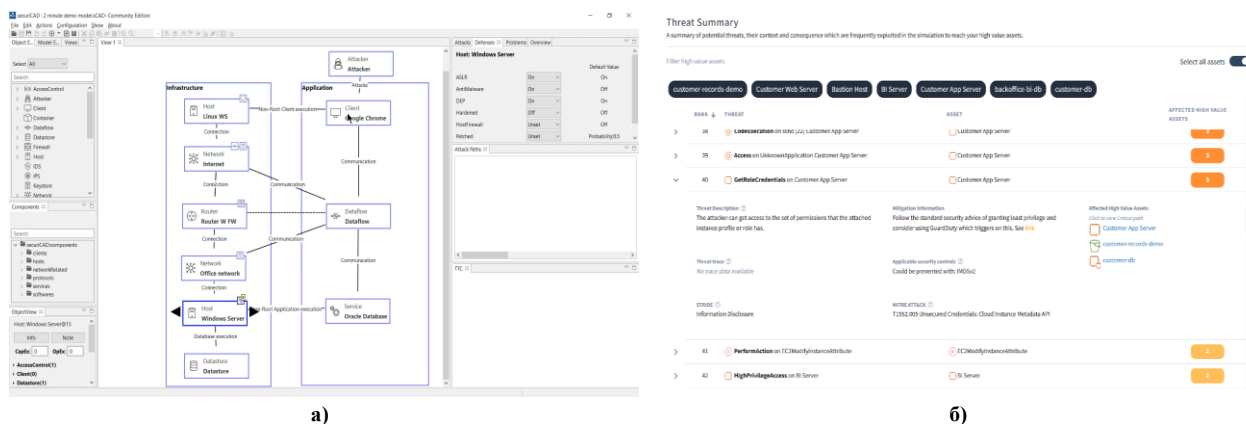

Рис. 5. SecuriCAD: а) – модель загроз; б) – результат моделювання

Сильними сторонами SecuriCAD є виявлення вразливостей на ранніх етапах розробки системи, що

дозволяє вчасно вжити заходів для зменшення ризику їх використання, та різноманітна оцінка ризиків, що дозволяє зосередитися на найбільш критичних частинах системи та зменшити загальний рівень ризику. SecuriCAD використовує методи машинного навчання та інші автоматизовані методи для аналізу безпеки, що дає можливість ефективно виявляти можливі вразливості та ризики, і може інтегруватися з іншими інструментами безпеки. Він забезпечує ефективне виявлення та аналіз потенційних загроз за допомогою моделювання виробничих процесів та інших систем.

SecuriCAD можна використовувати для моделювання та симуляції атак на системи критичної інфраструктури, такі як електромережі або транспортні мережі, для виявлення потенційних вразливостей і планування стратегій їх пом'якшення. Це дозволяє перевіряти ефективність існуючих заходів безпеки, допомагаючи організаціям посилити захист.

Основні недоліки SecuriCAD на сьогоднішній день – це висока вартість та серйозні вимоги до знань, адже для ефективного використання інструменту користувач повинен мати розуміння процесів розробки програмного забезпечення, безпеки мереж та веб-додатків, що може вимагати додаткових навчань. Крім того, він не має можливості моделювання певних типів ІТ-інфраструктур, таких як мобільні додатки або хмарні рішення.

Всі розглянуті інструменти надають цінну допомогу у виявленні та зменшенні ризиків безпеки в різних областях, включаючи хмарні архітектури, веб- та мобільні додатки, життєвий цикл розробки програмного забезпечення, критичну інфраструктуру та ін. Вибір інструменту залежить від конкретних потреб організації, складності систем, що моделюються, і бажаного підходу до моделювання загроз.

Ефективність програмних засобів для моделювання можна визначити за допомогою різних показників, але важливо враховувати, що ця оцінка суб'єктивна і буде залежати від конкретних потреб. До загальних показників, які можуть використовуватися для оцінювання ефективності, можна віднести наступні: зручність використання, час моделювання, рівень деталізації, інтеграція з іншими інструментами, спектр виявлення загроз, рівень підтримки.

Для оцінювання використаємо 5-бальну шкалу, в якій значення від 1 до 5 можемо розглядати за такими принципами: 1 – дуже низький рівень (програма має серйозні обмеження в реалізації показника, майже не задовольняє вимогам), 2 – низький рівень (програма частково задовольняє вимогам, є деякі обмеження в реалізації показника), 3 – середній рівень (програма задовольняє основним вимогам щодо показника, без особливих обмежень та винятків), 4 – високий рівень (програма демонструє гарні результати, є деякі обмеження в реалізації показника), 5 – дуже високий рівень (програма демонструє виняткові результати та переваги в реалізації показника). Значення від 1 до 5 дозволяють створити градацію програм за ефективністю виконання показників для їх подальшого порівняння та визначення найкращого варіанту при врахуванні конкретних потреб організації.

На основі загальної методології оцінювання можна навести приблизну математичну модель для визначення значень показників ефективності інструментів для моделювання. Оцінка зручності буде визначатися на основі кількох факторів, таких як інтерфейс користувача, наявність готових шаблонів, інтуїтивно зрозумілих функцій та документації. Для її визначення можна використовувати інформацію з форумів, де користувачі обговорюють простоту використання, або експертні оцінки.

Час моделювання, необхідний для створення діаграми, може бути виміряний в годинах або днях. Чим швидше буде побудовано модель, тим вища оцінка. Для визначення рівня деталізації буде враховуватися кількість та різноманітність елементів, доступних для створення моделі загроз. Більша кількість деталей відповідає вищій оцінці. Оцінка інтеграції базуватиметься на підтримці стандартних форматів обміну даними, API для взаємозв'язку з іншими інструментами, можливості підтримки інших засобів розробки та наявності плагінів. Для оцінювання спектру виявлення загроз враховуватиметься кількість та діапазон різноманітності доступних загроз, які можуть бути змодельовані в програмі. Більшій оцінці відповідає ширший спектр загроз. Оцінка рівня підтримки буде визначена на базі доступності технічної підтримки, активності розробника у виправленні помилок, наявності постійних оновлень, документації та спільноти користувачів.

Результати

В результаті проведеного дослідження пропонується наступна таблиця порівняння інструментів згідно таких критеріїв: відкритий вихідний код (програми з відкритим вихідним кодом забезпечують можливість його перегляду та змін, що допомагає перевіряти наявність потенційних загроз та вносити власні покращення до програми), підтримка стандартів безпеки (відповідність різним стандартам безпеки гарантує, що програма відповідає встановленим нормам та має належні засоби безпеки), інтеграція з іншими інструментами (дозволяє забезпечити обмін даними та інформацією між різними компонентами системи), автоматичне виявлення загроз (допомагає швидко ідентифікувати потенційні вразливості та загрози безпеки в системі; може включати виявлення аномальної активності або спроб несанкціонованого доступу), візуалізація моделі (графічне відображення допомагає зрозуміти складність побудови системи та виявити потенційні ризики), аналіз вразливостей (здатність виявляти вразливості в системі або програмному коді), оцінка ризиків (можливість ідентифікувати потенційні загрози, виявляти вразливості та визначати ймовірність їх виникнення та потенційні збитки), управління ризиками (відображає здатність ефективно визначати, аналізувати, оцінювати та керувати ризиками з метою зниження ймовірності виникнення небажаних подій та зменшення їх впливу), планування заходів безпеки (здатність до розробки та реалізації

ефективних планів та заходів безпеки), аудит безпеки (можливість проводити процес перевірки та оцінки безпекових заходів для захисту системи від загроз з метою виявлення недоліків в безпеці), перегляд історії змін моделювання (здатність до зберігання та відстеження історії змін), робота з командою (можливість використання програми для спільного доступу до проектів, спілкування та співпраці між учасниками команди, коментування та обговорення моделей), підтримка різних платформ (забезпечує універсальність та доступність програмного забезпечення для користувачів різних операційних систем), вартість (платні та безкоштовні варіанти мають різні функціональні можливості) (табл.1).

Використовуючи результати проведеного аналізу, визначимо числові значення показників ефективності для кожної програми, враховуючи, що вони є умовними і можуть варіюватися в залежності від визначених умов, налаштувань програм та конкретних сценаріїв.

Всі оцінки були визначені шляхом аналізу відгуків та рейтингу користувачів, які можна знайти в публічних джерелах, та загальної інформації, яка є на сайтах розробників. Результати наведено в табл.2.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика програмних засобів для моделювання загроз

Критерії	Microsoft Threat Modeling Tool	OWASP Threat Dragon	ThreatModeler	IriusRisk	SecuriCAD
Відкритий вихідний код	Hi	Так	Hi	Hi	Hi
Підтримка стандартів безпеки	Так (STRIDE, DREAD, CVSS)	Так (OWASP Top 10, CWE)	Так (STRIDE, DREAD, CVSS, CWE)	Так (OWASP Top 10, ISO/IEC 27001)	Так (CVSS)
Інтеграція з іншими інструментами	Так (Visual Studio, Azure DevOps)	Hi	Так (JIRA, ServiceNow, Microsoft Teams, Slack)	Так (JIRA, GitLab)	Так (JIRA, ServiceNow)
Автоматичне виявлення загроз	Hi	Hi	Так	Так	Так
Візуалізація моделі	Так	Так	Так	Так	Так
Аналіз вразливостей	Так	Так	Так	Так	Так
Оцінка ризиків	Так	Так	Так	Так	Так
Планування заходів безпеки	Hi	Hi	Так	Так	Так
Управління ризиками	Hi	Hi	Так	Так	Так
Аудит безпеки	Hi	Hi	Так	Hi	Так
Перегляд історії змін моделювання	Hi	Так	Так	Hi	Так
Спільна робота з командою	Hi	Так	Так	Так	Так
Підтримка різних платформ	Так (Windows, .NET Framework 4.5 і вище)	Так (Windows, macOS, Linux)	Так (Windows, хмарна інфраструктура)	Так (Windows, macOS, Linux, хмарна інфраструктура)	Так (Windows, macOS, Linux)
Вартість	Безкоштовний	Безкоштовний	Платний	Платний	Платний

Таблиця 2

Оцінки ефективності програмних засобів для моделювання загроз

Програмне забезпечення	Зручність	Час моделювання	Рівень деталізації	Інтеграція	Спектр виявлення загроз	Рівень підтримки
Microsoft Threat Modeling Tool	3	4	4	3	5	4
OWASP Threat Dragon	4	3	3	2	3	3
ThreatModeler	3	4	5	3	4	3
IriusRisk	4	3	5	4	5	5
SecuriCAD	3	3	4	5	3	4

На основі визначених числових значень показників ефективності можна зробити висновок, що кращою програмою для моделювання загроз у випадку врахування шести обраних показників і використанні сумарного балу, є IriusRisk. Вона пропонує високий рівень деталізації, розглядає широкий спектр загроз і має високий рівень інтеграції з іншими програмними засобами. Крім того, даний засіб отримує винятковий рівень підтримки, тобто регулярно оновлюється, надає вичерпну документацію та активну технічну підтримку користувачам.

Проте деякі показники можуть мати більш важливе значення для конкретних організацій, залежно від їх пріоритетів. Деякі проекти можуть потребувати детального розгляду загроз та наслідків їх впливу. В такому випадку більший пріоритет матиме рівень деталізації. Якщо достатньо тільки загального огляду

вразливостей, тоді цей показник матиме меншу значущість.

Час моделювання матиме високий пріоритет, якщо термін для створення чи оновлення моделі буде обмеженим. Також в такій ситуації важливою буде зручність, так як програми, що мають більшу оцінку за цим показником, можуть полегшити процес моделювання, підвищити ефективність роботи, та зменшити час, який потрібний для моделювання загроз. Крім того, зручність матиме більший пріоритет у випадку, якщо в організації наявна невелика кількість експертів з безпеки. У випадку, якщо в організації вже використовуються інші інструменти для керування загрозами та безпекою, і є можливість взаємодіяти з ними, показник інтеграції може бути вирішальним.

Щодо організаційного типу, важливо враховувати їх специфічні потреби та обмеження. Наприклад, корпоративні мережі можуть ставити на перше місце показники, пов'язані із швидкістю впровадження та зручністю. Якщо говорити про державні та урядові установи, для них важливими є висока безпека та відповідність стандартам. Підприємства з високою критичністю безпеки, зокрема організації, пов'язані з обробкою персональних даних, або фінансові установи, звертають увагу на рівень деталізації та спектр виявлення загроз. Невеликий бізнес може зосередитися на доступній ціні програмного засобу та зручності його використання. Тому важливо враховувати контекст використання та особливості інформаційно-комунікаційної системи при обранні програмного засобу для моделювання загроз.

Визначимо потенційні сфери використання розглянутих програмних засобів, в яких вони будуть найефективніші, згідно отриманих результатів дослідження. Враховуючи особливості Microsoft Threat Modeling Tool, найкраще застосовувати його для організацій, які вже користуються екосистемою Microsoft та мають інші інструменти безпеки від даного виробника. Крім того, даний засіб може бути особливо корисним у випадку необхідності включення моделювання загроз в ранні стадії життєвого циклу розробки програмного забезпечення завдяки широкому спектру виявлення загроз.

OWASP Threat Dragon ідеально підходить для організацій, які шукають безкоштовний та відкритий варіант програмного забезпечення з акцентом на веб-застосунках, та які дотримуються рекомендацій методології OWASP з безпеки програмного забезпечення, так як даний засіб з усіх розглянутих показників найвищу оцінку має по зручності використання.

Використання ThreatModeler буде найефективнішим для компаній з великою та складною інфраструктурою, які потребують детального моделювання загроз та аналізу ризиків для забезпечення безпеки, завдяки максимальному значенню рівня деталізації.

IriusRisk найкраще підходить для організацій з різними потребами та типами інфраструктури, які потребують зручного та простого у використанні інструмента для моделювання загроз та управління ризиками. Високі оцінки показників рівня деталізації та спектру загроз забезпечують ефективність використання даної програми для проектів, які вимагають глибокого аналізу та комплексного моделювання. Завдяки відмінному рівню підтримки, інструмент також підходить для організацій, які потребують постійної підтримки та оновлення.

Так як SecuriCAD має максимальну оцінку з інтеграції, найефективнішим його використання буде для організацій з комплексною інфраструктурою та потребами у взаємодії з іншими інструментами безпеки, у яких є необхідність моделювати загрози як з фізичної, так і з кібербезпеки.

Не знаючи конкретних потреб організації, складно визначити найкращий засіб для побудови моделі загроз. Наприклад, якщо потрібен інструмент для роботи в середовищі Windows, то найбільш підходящими варіантами будуть Microsoft Threat Modeling Tool та ThreatModeler, а якщо використовуються різні операційні системи, то кращим вибором будуть OWASP Threat Dragon, IriusRisk чи SecuriCAD. Microsoft Threat Modeling Tool, ThreatModeler і IriusRisk підходять для великих корпоративних додатків через свої широкі можливості і високий рівень інтеграції, а OWASP Threat Dragon і SecuriCAD краще використовувати для невеликих проектів, враховуючи їх простоту та спеціалізовані функції.

Вибираючи інструмент моделювання загроз обов'язково мають враховуватися і такі критерії як функціональність, бюджет, технічний досвід та ліцензування. Крім того, організації повинні переконатися, що інструмент добре інтегрується з наявною інфраструктурою безпеки та процесами розробки.

Висновки

Моделювання загроз є важливим процесом для розробки ефективних заходів безпеки для інформаційних і комунікаційних систем. Використання програмних засобів може значно допомогти в цьому процесі, автоматизуючи аналіз даних і надаючи рекомендації щодо пом'якшення потенційних загроз.

Авторами було розглянуто п'ять популярних програмних засобів для моделювання загроз інформаційно-комунікаційних систем. Хоча кожен інструмент має свої переваги та недоліки, усі вони дають цінну інформацію про потенційні загрози та вразливі місця. Всі перераховані програми мають різний рівень ефективності виявлення та пом'якшення потенційних загроз, проте деякі з них мають розширені можливості для розробки стратегій їх пом'якшення, що робить їх більш ефективними у цьому відношенні.

Отримані результати дозволяють обрати найбільш ефективний засіб для моделювання, враховуючи особливості конкретної інформаційної системи.

Наукова новизна цієї роботи полягає в тому, що визначено оцінки ефективності програмних засобів на базі результатів аналізу з використанням шести загальних показників, наведено приблизну математичну модель для визначення ефективності програмних засобів, проаналізовано, в яких випадках кожен з показників матиме більший пріоритет та визначено потенційні сфери використання інструментів з

врахуванням отриманих результатів.

Практична значущість демонструється результатами порівняння, які дозволяють обрати найефективніший засіб для створення моделі загроз, враховуючи особливості конкретної інформаційної системи. Використовуючи ці інструменти, організації можуть краще зрозуміти потенційні загрози своїм системам і розробити більш ефективні плани управління ризиками для їх захисту.

У подальших дослідженнях планується вивчення можливостей використання найсучаснішого програмного забезпечення для моделювання загроз у віртуальному середовищі. Це може допомогти відтворити реальні умови та перевірити ефективність заходів захисту від потенційних загроз.

Література

1. Advantages of Threat Modeling in 2023 & beyond [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.we45.com/post/advantages-of-threat-modeling-in-2023-beyond>. Дата звернення: 31 берез. 2023
2. А.О Гапон, В.М Федорченко, А.О Поляков "Підходи до побудови моделі загроз для аналізу безпеки відкритого програмного кода", Захист інформації та кібернетична безпека, № 1(160), с. 128–135, 2020. [Онлайн]. Режим доступу: <https://journal-hnups.com.ua/index.php/soi/article/view/184/130>. Дата звернення: 5 квіт. 2023.
3. І.Ф Аулов, К.Е Лисицький "Засоби моделювання та аналізу ризиків в середовищі хмарних обчислень", Радиотехника. Методы и алгоритмы защиты и сокрытия информации, № 195, с. 138–143, 2018. [Онлайн]. Режим доступу: https://nure.ua/wp-content/uploads/2018/Scientific_editions/rvmnts_2018_195_15.pdf. Дата звернення: 31 берез. 2023.
4. J. Seaman "Cyber Threat Prediction and Modelling", Artif. Intell. Nat. Secur., с. 113–156, 2022. [Онлайн]. Режим доступу: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-06709-9_7#citeas. Дата звернення: 5 квіт. 2023.
5. K. Bernsmed, D. Cruzes, M. G. Jaatun, M. Iovan "Adopting threat modelling in agile software development projects", J. Syst. Softw. 183(12):111090, 2021. [Онлайн]. Режим доступу: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0164121221001874?via=ihub>. Дата звернення: 5 квіт. 2023.
6. Schaad, D. Binder "ML-Supported Identification and Prioritization of Threats in the OVVL Threat Modelling Tool", Data Appl. Secur. Privacy XXXIV, с. 274–285, 2020. [Онлайн]. Режим доступу: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-49669-2_16. Дата звернення: 5 квіт. 2023.
7. What is Threat Modeling: Process and Methodologies [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.simplilearn.com/what-is-threat-modeling-article>. Дата звернення: 31 берез. 2023.
8. Microsoft Threat Modeling Tool 2016 [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.microsoft.com/en-us/download/details.aspx?id=49168>. Дата звернення: 31 берез. 2023.
9. Microsoft Threat Modeling Tool [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://learn.microsoft.com/en-us/azure/security/develop/threat-modeling-tool>. Дата звернення: 31 берез. 2023.
10. OWASP Threat Dragon [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://owasp.org/www-project-threat-dragon/>. Дата звернення: 31 берез. 2023.
11. OWASP Cheat Sheet Series. Threat Modeling Cheat Sheet [Електронний ресурс] Режим доступу: https://cheatsheetseries.owasp.org/cheatsheets/Threat_Modeling_Cheat_Sheet.html. Дата звернення: 31 берез. 2023.
12. ThreatModeler™: Interface Guide [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://tm-awsmp.s3.amazonaws.com/ThreatModeler%2BInterface%2BGuide.pdf>. Дата звернення: 31 берез. 2023.
- 12.1) ThreatModeler - Automated Threat Modeling Solution [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://threatmodeler.com/>. Дата звернення: 31 берез. 2023.
13. IriusRisk | The Automated Threat Modeling Platform [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.iriusrisk.com/>. Дата звернення: 30 берез. 2023.
14. SecuriCAD. NSE Lab [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://nse.digital/pages/guides/Creating%20threat%20models/securiCAD.html>. Дата звернення: 30 берез. 2023.

References

1. Advantages of Threat Modeling in 2023 & beyond [Online]. Available: <https://www.we45.com/post/advantages-of-threat-modeling-in-2023-beyond>. Accessed on: Mar. 31, 2023.
2. A. O. Hapon, V. M. Fedorchenko, A. O. Polyakov "Threat model building approaches for open code security analysis", Information protection and cyber security, № 1(160), pp. 128–135, 2020. [Online]. Available: <https://journal-hnups.com.ua/index.php/soi/article/view/184/130>. Accessed on: Apr. 5, 2023 [in Ukrainian].
3. I. F. Aulov, K. E. Lysytskyi "Risk modeling and analysis tools in the cloud computing environment", Radio engineering. Methods and algorithms for protecting and hiding information, № 195, pp. 138–143, 2018. [Online]. Available: https://nure.ua/wp-content/uploads/2018/Scientific_editions/rvmnts_2018_195_15.pdf. Accessed on: Mar. 31, 2023 [in Ukrainian].
4. J. Seaman "Cyber Threat Prediction and Modelling", Artif. Intell. Nat. Secur., pp. 113–156, 2022. [Online]. Available: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-06709-9_7#citeas. Accessed on: Apr. 5, 2023.
5. K. Bernsmed, D. Cruzes, M. G. Jaatun, M. Iovan "Adopting threat modelling in agile software development projects", J. Syst. Softw. 183(12):111090, 2021. [Online]. Available: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0164121221001874?via=ihub>. Accessed on: Apr. 5, 2023.
6. A. Schaad, D. Binder "ML-Supported Identification and Prioritization of Threats in the OVVL Threat Modelling Tool", Data Appl.

- Secur. Privacy XXXIV, c. 274–285, 2020. [Online]. Available: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-49669-2_16 Accessed on: Apr. 5, 2023.
7. 7. What is Threat Modeling: Process and Methodologies [Online]. Available: <https://www.simplilearn.com/what-is-threat-modeling-article>. Accessed on: Mar. 31, 2023.
8. 8. Microsoft Threat Modeling Tool 2016 [Online]. Available: <https://www.microsoft.com/en-us/download/details.aspx?id=49168>. Accessed on: Mar. 31, 2023.
9. Microsoft Threat Modeling Tool [Online]. Available: <https://learn.microsoft.com/en-us/azure/security/develop/threat-modeling-tool>. Accessed on: Mar. 31, 2023.
10. OWASP Threat Dragon [Online]. Available: <https://owasp.org/www-project-threat-dragon/>. Accessed on: Mar. 31, 2023.
11. OWASP Cheat Sheet Series. Threat Modeling Cheat Sheet [Online]. Available: https://cheatsheetseries.owasp.org/cheatsheets/Threat_Modeling_Cheat_Sheet.html. Accessed on: Mar. 31, 2023.
12. ThreatModeler™: Interface Guide [Online]. Available: <https://tm-awssmp.s3.amazonaws.com/ThreatModeler%2BInterface%2BGuide.pdf>. Accessed on: Mar. 31, 2023.
13. 13. ThreatModeler - Automated Threat Modeling Solution [Online]. Available: <https://threatmodeler.com/> Accessed on: Mar. 31, 2023.
14. 14. IriusRisk | The Automated Threat Modeling Platform [Online]. Available: <https://www.iriusrisk.com/> Accessed on: Mar. 30, 2023.
15. SecuriCAD. NSE Lab [Online]. Available: <https://nse.digital/pages/guides/Creating%20threat%20models/securiCAD.html> Accessed on: Mar. 30, 2023.

ПОПОВИЧ БОГДАН

Національний університет "Львівська політехніка"

ORCID ID: 0000-0001-6259-2361

e-mail: bogdan.popovych@gmail.com

ПОПОВИЧ РОМАН

Національний університет "Львівська політехніка"

ORCID ID: 0009-0006-0992-0825

e-mail: rombp07@gmail.com

ЕЛЕМЕНТИ ВЕЛИКОГО ПОРЯДКУ ДЛЯ КРИПТОСИСТЕМ З НЕАБЕЛЕВИМИ БАЗОВИМИ ГРУПАМИ

Показано, як явно збудувати два елементи великого порядку, які не комутують, для випадку неабелевої групи квадратних матриць з ненульовим визначником над довільним скінченним полем. Для отримання таких двох елементів використано відомі результати про побудову елементів великого порядку в скінчених полях загального вигляду. Ключова думка полягає в тому, щоб утворити матрицю, визначник якої дорівнює елементу великого порядку в скінченному полі. Тоді порядок елемента скінченного поля є нижньою межею для порядку матриці. Пропонується утворювати таку матрицю як добуток нижньої трикутної та верхньої трикутної матриць. Розглянуто постквантові асиметричні криптосистеми, які використовують елементи великого порядку з вказаної групи.

Ключові слова: криптографічний захист інформації, скінченне поле, загальна лінійна група, порядок елемента, постквантова криптосистема.

POPOVYCH BOGDAN

Lviv Polytechnic National University

POPOVYCH ROMAN

Lviv Polytechnic National University

ELEMENTS OF HIGH ORDER FOR CRYPTOSYSTEMS WITH NON-ABELIAN PLATFORM GROUPS

The security of a number of well-known cryptographic primitives (Diffie-Hellman protocol, El-Gamal public key cryptosystem, El-Gamal digital signature) is based on the computational complexity of the discrete logarithm problem in a finite cyclic group. In the case of both abelian and non-abelian groups, this complexity is ensured by construction of elements of high (ideally, maximum possible) order from the group. Actually, such elements are used in the implementation of corresponding asymmetric cryptosystems. However, for the case of a non-abelian group, it is not known how to explicitly obtain such elements. Therefore, it is customary to take random elements, that does not guarantee the system's resistance to hacking.

The paper shows how to explicitly construct two high order elements that do not commute for the case of non-abelian group of square matrices with nonzero determinant over an arbitrary finite field. To obtain such two elements, known results on the construction of high order elements in finite fields of general form were used. The key idea is to form a matrix whose determinant is equal to high order element in the finite field. Then the order of this element is a lower bound for the order of the matrix. As one of the options, it is proposed to form such a matrix as a product of lower triangular and upper triangular matrices. Post-quantum asymmetric cryptosystems that use high order elements from the specified group are considered. It is shown how, using the constructed elements, to implement the cryptosystem that is analogous to the El-Gamal cryptosystem in the non-commutative case. A simple computational example is given that illustrates the implementation of this cryptosystem in the case of 2×2 matrices with elements from a finite field with 256 elements. Cryptosystems in the field of multivariate cryptography are also considered, for the construction of which high order elements from the specified group of matrices are required. Obtained results can be used in the construction of various post-quantum primitives.

Keywords: cryptographic information protection, finite field, general linear group, order of element, post-quantum cryptosystem.

Постановка проблеми

Важливою на даний час задачею є забезпечення конфіденційності, цілісності та автентичності інформації, криптографічний захист інформаційних зв'язків між компонентами сучасних комп'ютерних систем та мереж. Безпека низки відомих криптографічних примітивів (протокол Діффі-Хелмана, криптосистема Ель-Гамала з відкритим ключем, цифровий підпис Ель-Гамала) ґрунтується на складності проблеми дискретного логарифма в скінченній циклічній групі. Нагадаємо, що проблема дискретного логарифмування є наступною: для заданих елементів g і h групи знайти натуральне число x таке, що

$g^x = h$. Як своєрідне узагальнення цієї проблеми можна вважати проблему спряженості: для заданих

елементів g і h групи знайти елемент x групи такий, що $g^x = xgx^{-1} = h$. Хоча проблема дискретного логарифма формулюється для будь якої скінченної групи, але в застосуваннях до криптографії добре вивчені лише кілька груп: мультиплікативні групи простого та розширеного скінченних полів (алгоритм Діффі-Хелмана), група взаємно простих з числом pq (p та q – прості) і меншим за нього натуральних чисел (криптосистема RSA), група точок еліптичної кривої над скінченним полем. Усі наведені групи є абелевими.

В більшості випадків інших груп, зокрема неабелевих, складність проблеми дискретного алгоритму є недостатньо дослідженою. Досить часто проблема залежить від вибору твірного елемента та способу подання інформації про групу [1, 2]. Група може бути визначена за допомогою твірних елементів і

відношень, як група автоморфізмів алгебраїчного многовиду, як група матриць над скінченим кільцем, група перестановок. Вона може визначатися багатьма іншими способами. Наступний приклад демонструє важливість способу зображення абстрактної групи. Мультиплікативна група Z_p^* цілих чисел за модулем простого числа p ізоморфна адитивній групі кільця Z_{p-1} цілих чисел за модулем числа $p-1$. Якщо p - досить велике, то проблема є важкою в Z_p^* , проте для Z_{p-1} проблема еквівалентна розв'язанню лінійного рівняння.

Слід зауважити, що отриманий елемент великого порядку в довільній групі можна розглядати як генератор псевдовипадкової послідовності. Елементами цієї послідовності є попарно різні степені елемента великого порядку. Довжина послідовності дорівнює порядку елемента. Це ще одне можливе застосування елементів великого порядку в групах.

Отже, питання дослідження складності задачі дискретного логарифма, а також пов'язане з ним питання побудови елементів великого порядку в неабелевих групах, залишається актуальним.

Аналіз останніх джерел

Через F_q , де $q = p^n$ для деякого простого числа p та натурального числа n , позначаємо скінченне поле з q елементів. Твірні мультиплікативної групи $F_q^* = F_q \setminus \{0\}$ називають примітивними елементами.

Для реалізації криптографічних примітивів потрібна скінченна циклічна група. Усі групи, які на даний час широко використовують, зокрема група точок еліптичної кривої над скінченим полем, є абелевими. Вважається, що відповідні криптографічні побудови над ними можна зламати з використанням достатньо потужного квантового комп'ютера. Тому розглядають постквантові побудови з використанням неабелевих груп [1, 2, 3].

У всіх випадках (як абелевих, так і неабелевих груп) складність проблеми дискретного логарифма забезпечується наявністю в групі елементів великого мультиплікативного порядку (в ідеалі твірних елементів груп). Для отримання елемента великого порядку є два відомих підходи: 1) побудова елемента з отриманням нижньої межі для порядку цього елемента [4, 5, 6]; 2) використання теореми Лагранжа для скінчених груп [7]. Цей підхід можна застосувати, якщо порядок групи розкладений в добуток простих чисел. Другий спосіб часто використовують для еліптичних кривих.

Однією з широко відомих неабелевих груп є загальна лінійна група $GL(m, F_q)$ – матриці розміру $m \times m$ заповнені елементами поля F_q та з ненульовим визначником відносно операції множення матриць (або в іншій формі лінійні перетворення в першому варіанті з $(F_q)^n$ в $(F_q)^n$, а в другому – з F_{q^n} в F_{q^n} відносно операції композиції відображень) [2, 3]. Так званий цикл Зінгера має максимальний можливий для загальної лінійної групи порядок $q^m - 1$ [8]. Проте, як явно збудувати цей елемент невідомо. Є лише відомі результати про його існування.

Схему узгодження ключа з використанням неабелевих груп запропоновано Стікелем [3]. Цю схему можна розглядати як перенесення ідеї протоколу Діффі-Хелмана для комутативних груп на некомутативний випадок. В комутативному випадку для вказаного протоколу використовують степінь g^u одного елемента g групи. В протоколі Стікеля використовують некомутативну поведінку добутку степенів a^v , b^w двох елементів a, b групи.

Виходячи з протоколу Діффі-Хелмана в комутативному випадку було розроблено криптосистему Ель-Гамала з відкритим ключем. Аналогічно в [3], виходячи з протоколу Стікеля, збудовано криптосистему з відкритим ключем. Суттєвою рисою цієї криптосистеми є те, що її реалізовано в некомутативній групі. Для її реалізації потрібно мати в повній лінійній групі два елементи великого порядку, які не комутують. Це відзначають автори роботи [3]. Проте, як отримати такі елементи в роботі не описано. В наведеному прикладі елементи вибирають випадком чином, а потім програмним шляхом обчислюють їх порядки. У випадку, коли повна лінійна група має досить багато елементів, це неможливо зробити за прийнятний час.

У роботах [1, 2] запропоновано криптосистеми з використанням низки бієктивних перетворень векторного простору $(F_q)^n$ (як лінійних, так і нелінійних). Такі перетворення з операцією їх композиції утворюють неабелеву групу. Маючи в цій групі елемент великого порядку, можна реалізувати як протокол Діффі-Хелмана, схему Ель-Гамала чи цифровий підпис. Для отримання такого елемента потрібен елемент великого порядку в повній лінійній групі. Як його можна отримати в [1, 2] не сказано. Є лише згадка про

використання циклу Зінгера.

Таким чином, проблема стійкості до зламування запропонованих постквантових криптосистем [1, 2, 3], яка залежить від наявності елементів великого порядку в повній лінійній групі, залишається невирішеною. Тому актуальною задачею є розроблення методу отримання елементів великого порядку в повній лінійній групі.

Метою роботи є: запропонувати підхід до отримання елементів великого порядку із заданими властивостями в повній лінійній групі та дослідження подальшої можливості покращення криптосистем з робіт [1, 2, 3].

Виклад основного матеріалу

Далі описано, як отримати елементи A , B великого порядку в повній лінійній групі над скінченним полем. При цьому спираємось на результати робіт [4, 5, 6] стосовно отримання елементів великого порядку в довільних скінченних полях.

Ключова думка полягає в тому, щоб утворити матрицю A , визначник якої дорівнює $\det A = \alpha$, де α – елемент великого порядку рівного $\text{ord}(\alpha)$ в скінченному полі F_q . Оскільки визначник добутку

матриць над полем дорівнює добутку визначників цих матриць, тобто $\det \prod_{i=1}^r M_i = \prod_{i=1}^r \det M_i$, то порядок

матриці A є принаймні $\text{ord}(\alpha)$. Дійсно, $\det A^i = \alpha^i$, $\alpha^i \neq 1$ при $1 \leq i < \text{ord}(\alpha)$ та $\alpha^{\text{ord}(\alpha)} = 1$.

Порядок матриці може бути й більшим від $\text{ord}(\alpha)$, бо те, що визначник матриці $A^{\text{ord}(\alpha)}$ дорівнює одиниці, не означає співпадіння цієї матриці з одиничною матрицею.

Як утворити матрицю, визначник якої дорівнює α ? Пропонується (для спрощення обчислень та можливості підсилення нижньої межі для порядків матриць) утворювати таку матрицю як добуток нижньої трикутної та верхньої трикутної матриць. Перша перевага – визначник верхньої (нижньої) трикутної матриці дорівнює добутку її діагональних елементів. Тому просто утворити нижню (верхню) трикутну матрицю, а тоді й довільну матрицю з потрібним визначником. Друга перевага – при викресленні з нижньої (верхньої) трикутної матриці якихось рядка і стовпця, на перетині яких знаходиться ненульовий елемент, отримуємо нижню (верхню) трикутну матрицю. Це дозволяє просто отримати обернену до нижньої (верхньої) трикутної матриці.

Більш точно, беремо нижню трикутну матрицю

$$\begin{pmatrix} \alpha & 0 & \dots & 0 \\ a_{21} & 1 & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1} & a_{m2} & & 1 \end{pmatrix},$$

де α – елемент великого порядку в F_q .

Вказаний елемент великого порядку будемо, використовуючи підходи, які описані в [4, 5, 6]. Наприклад [4], для випадку $q = p = 3$, $n = 298$ маємо $l = 3^6 = 729$, $t^l - g(t) = t^{729} - (2t^7 + t^4 + t^3 + t^2 + 1)$. Многочлен $t^l - g(t)$ розкладається над полем F_3 на нерозкладні многочлени степеня 10, 310, 298, 22, 25, 4, 60. Нерозкладний многочлен $f(t)$ степеня 298 задає потрібне скінченне поле $F_3(\alpha) = F_3[t]/(f(t))$ з 3^{298} елементів. Елемент α є елементом великого порядку в цьому скінченному полі.

Оскільки визначник цієї матриці дорівнює α , то вона має порядок принаймні $\text{ord}(\alpha)$ і є елементом великого порядку в групі $GL(m, F_q)$. Аналогічно виглядає верхня трикутна матриця

$$\begin{pmatrix} 1 & b_{12} & \dots & b_{1m} \\ 0 & \alpha & \dots & b_{2m} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 & & 1 \end{pmatrix}.$$

Добуток такої верхньої трикутної і аналогічної нижньої трикутної матриць є матрицею з ненульовим визначником α^2 , яка загалом вже не є ні верхньою, ні нижньою трикутною матрицею. Вона

має порядок принаймні $ord(\alpha^2)$. Елементи в матрицях над головною діагоналлю можемо довільно вибирати. Беремо їх так, щоб добуток цих матриць мав якнайбільший порядок. Зауважимо, що кожна матриця з повної лінійної групи має LU -розклад, тобто може бути записана у вигляді добутку нижньої трикутної та верхньої трикутної матриць.

Інший варіант утворення матриці з потрібним визначником – це утворення верхньої трикутної матриці з таким визначником і домноження її зліва на якусь оборотну матрицю та справа на обернену до цієї оборотної матриці (тобто формування спряженої до верхньої трикутної матриці). Зауважимо, що спряжені елементи в будь-якій групі мають однакові порядки. Дійсно, це випливає з рівності

$$(HAN^{-1})^k = HA^k H^{-1}.$$

У частковому випадку повної лінійної групи можемо пробувати підбирати параметри q і m так, щоб число $q^m - 1$ мало великий простий дільник. Згідно з наслідком з теореми Лагранжа для скінченних груп, якщо кількість елементів групи є простим числом, то всі елементи цієї групи, крім нейтрального, є твірними елементами цієї групи. У вказаному випадку можна скористатися цим наслідком. Досить перевірити, чи взята матриця у степені простого дільника числа $q^m - 1$ дорівнює одиничній матриці. Зокрема, можна вибрати $q = 2$ та m таке просте число, що $2^m - 1$ є простим числом (так зване просте число Мерсена). Наприклад, число $2^{521} - 1$ є простим [9]. Інший можливий вибір: $q = 109987$ – просте, $m = 137$ – просте, число $q^m - 1 = 2467 \cdot D$ (D – великий простий дільник) має приблизно $17 \times 137 \approx 2000$ біт.

Коротко опишемо, які обчислення виконують при реалізації криптосистеми з роботи [3].

Початковий крок. Припускають, що в групі існують два елементи A , B великих порядків $ord(A) = n_1$ та $ord(B) = n_2$, $AB \neq BA$ та проблема дискретного логарифму й проблема спряженого елемента є обчислювально важкими.

Утворення ключів. Аліса вибирає випадковим чином $0 < r < n_1$, $0 < s < n_2$, (r, s) – приватний ключ Аліси, і обчислює $K = A^r B^s$, (A, B, K) – публічний ключ.

Шифрування. Щоб переслати Алісі повідомлення M (довільна матриця розміру $m \times m$, заповнена елементами поля F_q), Боб вибирає $0 < v < n_1$, $0 < w < n_2$ і виконує обчислення

$$X = A^v B^w, C_1 = X^{-1} K X, C_2 = X K X^{-1}, C = C_1 M C_2, C' = A^v K B^w.$$

Пара (C, C') є шифрограмою.

Дешифрування. Аліса виконує обчислення

$$D = (A^r)^{-1} C' (B^s)^{-1}, D_1 = D^{-1} K^{-1} D, D_2 = D K^{-1} D^{-1}, M = D_1 C D_2.$$

В роботі [3] описано, що матриця повідомлення повинна бути елементом повної лінійної групи. Тоді виникає проблема, як довільне повідомлення (блок), яке можна розглядати як послідовність символів в системі числення за основою p , перетворити в оборотну матрицю над полем F_q , де $q = p^n$. Насправді матриця повідомлення M не мусить бути оборотною матрицею, бо не фігурує в виразах, де треба знаходити обернену матрицю. M може бути довільною матрицею розміру $m \times m$, заповненою елементами поля F_q . Кожен елемент поля F_q можна розглядати як послідовність з n символів в системі числення за основою p .

За оцінкою авторів роботи [3] описана криптосистема дає безпеку d біт, якщо скінченне поле F_q має розмір $2d$ біт. Наприклад, для досягнення рівня безпеки 112 біт слід використовувати поле, яке має принаймні 2^{224} елементів. У цьому разі не враховано вплив розміру матриць m . Для врахування цього параметра слід зменшити розмір поля до q/m^2 , тобто до $2d - \log_2 m^2$ біт.

Далі даємо простий приклад реалізації описаної раніше криптосистеми з роботи [3] з врахуванням запропонованих нами вдосконалень. Обчислювальні дані отримані з використанням реалізації криптосистеми в середовищі об'єктно-орієнтованого програмування C# 5.0. Ця реалізація, зокрема, містить функції додавання та множення елементів скінченного поля, множення матриць із загальної лінійної групи, піднесення матриці до степеня, знаходження оберненої матриці.

Розглядаємо матриці розміру 2×2 з ненульовим визначником над скінченним полем $F_{2^8} = F_2[t]/(t^8 + t^4 + t^3 + t + 1)$. Зауважимо, що многочлен $f(x) = t^8 + t^4 + t^3 + t + 1$ є нерозкладним над полем F_2 . При виконанні обчислень слід додавати й множити елементи поля F_{2^8} . Множення елементів заміняємо на послідовні зсуви коефіцієнтів многочлена від змінної t і корекції (відповідні додавання).

Початковий крок. Матрицю A отримуємо як добуток нижньої трикутної матриці

$$A_1 = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ t^7 + t + 1 & t + 1 \end{pmatrix}$$

та верхньої трикутної матриці

$$A_2 = \begin{pmatrix} t + 1 & t \\ 0 & 1 \end{pmatrix}.$$

Матриця A_1 має визначник рівний $t + 1$. Оскільки елемент $t + 1$ є примітивним елементом скінченного поля F_{256} , тобто має максимально можливий порядок 255, то порядок матриці A_1 принаймні 255. Аналогічно матриця A_2 має визначник $t + 1$ і порядок принаймні 255.

Матриця

$$A = A_1 A_2 = \begin{pmatrix} t + 1 & t \\ t^7 + t^4 + t^3 + t^2 + t & t^4 + t^3 + t^2 + t \end{pmatrix}$$

має визначник $(t + 1)^2 = t^2 + 1$, який є примітивним елементом в F_{256} . Таким чином, порядок матриці A принаймні 255. Обчислення показують, що $A^{255} \neq E = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$, а $A^{255 \cdot 257} = E$. Так як 257 – просте число, то порядок матриці A дорівнює $n_1 = \text{ord}(A) = 255 \cdot 257 = 65535$. Це максимально можливий порядок елемента в повній лінійній групі, яку розглядаємо. Такий елемент прийнято називати циклом Зінгера.

Аналогічно матрицю B отримуємо як добуток нижньої трикутної матриці

$$B_1 = \begin{pmatrix} t^3 + t + 1 & 0 \\ t^5 + t^2 + 1 & 1 \end{pmatrix}$$

та верхньої трикутної матриці

$$B_2 = \begin{pmatrix} 1 & t \\ 0 & t^3 + t + 1 \end{pmatrix}.$$

Елемент $t^3 + t + 1$ є примітивним елементом скінченного поля F_{256} . Матриця

$$B = B_1 B_2 = \begin{pmatrix} t^3 + t + 1 & t^4 + t^2 + t \\ t^5 + t^2 + 1 & t^6 + 1 \end{pmatrix}$$

має порядок $n_2 = \text{ord}(B) = 65535$.

У результаті маємо дві матриці A , B , мультиплікативні порядки яких дорівнюють 65535. Крім того, перевірка показує, що ці матриці не комутують, тобто $AB \neq BA$.

Для пришвидшення обчислень при утворенні ключів, шифруванні та дешифруванні можна на початковому кроці крім вибору матриць A , B підготувати (обчислити) A^{2^i} , B^{2^i} для $i=1,2,\dots,15$, та A^{-2^j} , B^{-2^j} для $j=1,2,\dots,15$.

Утворення ключів. Для утворення публічного та секретного ключів, Аліса вибирає два випадкових натуральних числа $r=20312 < n_1=65535$ та $s=37411 < n_2=65535$. Тоді вона обчислює

$$K = A^{20312} B^{37411} = \begin{pmatrix} t^7 + t^6 + t^5 + t^4 + t^3 + 1 & t^4 + t + 1 \\ t^7 + t^5 + t^4 + t^3 + t^2 + t & t^7 + t^4 + t^3 + t^2 + t + 1 \end{pmatrix}.$$

Секретний ключ Аліси дорівнює $(20312; 37411)$, а публічний – (A, B, K) .

Шифрування. Щоб зашифрувати для Аліси повідомлення

$$M = \begin{pmatrix} t^7 + t & t^6 + t^2 \\ t^5 & t^6 + t^4 + t^2 + 1 \end{pmatrix},$$

Боб вибирає випадковим чином $u=11547 < n_1$ та $v=23178 < n_2$. Вхідними даними для шифрування є повідомлення M (зауважимо, що обсяг кожного такого повідомлення в даному прикладі – $4 \times 8 = 32$ біти) та публічний ключ Аліси (A, B, K) . Для отримання шифрограми Боб виконує такі обчислення.

Знаходить

$$Y = A^{11547} B^{23178} = \begin{pmatrix} t^4 + t^3 + t^2 + t + 1 & t^7 + t^6 + t^4 + t^3 + t + 1 \\ t^7 + t^2 + t + 1 & t^6 + t^2 \end{pmatrix},$$

$$Y^{-1} = \begin{pmatrix} t^7 + t^6 + t^4 + t^3 + t^2 + t + 1 & t^6 + t^3 + t \\ t^7 + t^3 + t & t^7 + t^6 + t^3 + t^2 \end{pmatrix}.$$

Тоді утворює

$$C_1 = Y^{-1} K Y = \begin{pmatrix} t^6 + t^5 + t^3 + t^2 & t^7 + t^5 + t^3 + 1 \\ t^7 + t^6 + t^3 + 1 & t^3 + t \end{pmatrix},$$

$$C_2 = Y K Y^{-1} = \begin{pmatrix} t^7 + t^6 + t^5 + t^3 & t^7 + t^5 + t^2 + t \\ t^7 + t^4 + t^3 + t^2 + t + 1 & t^7 + t^3 + t^2 + t \end{pmatrix}.$$

Отримує

$$C = C_1 M C_2 = \begin{pmatrix} t^6 + t^4 + t^2 + t & t^7 + t^2 \\ t^7 + t^5 + t^4 + t^2 + t & t^5 + t^4 + t^2 + t + 1 \end{pmatrix},$$

$$C' = A^{11547} K B^{23178} = \begin{pmatrix} t^4 + t^3 + t^2 + t + 1 & t^6 \\ t^5 + t^3 + 1 & t^7 + t^4 + t^2 \end{pmatrix}.$$

Криптограма, яку Боб пересилає Алісі, це пара (C, C') .

Дешифрування. Аліса обчислює

$$A^{-20312} = \begin{pmatrix} t^4 + t^3 + t^2 & t^7 + t^6 + t^2 \\ t^7 + t^6 + t^5 + t^3 + t^2 + 1 & t^7 + t^5 + t^3 + 1 \end{pmatrix},$$

$$B^{-37411} = \begin{pmatrix} t^3 + t^2 + t + 1 & t^7 + t^3 + t^2 + t + 1 \\ t^5 + t^4 + t^2 & t^6 + t^5 + t^2 + t + 1 \end{pmatrix}$$

і тоді отримує

$$D = A^{-20312} C' B^{-37411} = \begin{pmatrix} t^4 + t^3 + t^2 + t + 1 & t^7 + t^6 + t^4 + t^3 + t + 1 \\ t^7 + t^2 + t + 1 & t^6 + t^2 \end{pmatrix}.$$

Далі обчислює

$$D^{-1} = \begin{pmatrix} t^7 + t^6 + t^4 + t^3 + t^2 + t + 1 & t^6 + t^3 + t \\ t^7 + t^3 + t & t^7 + t^6 + t^3 + t^2 \end{pmatrix},$$

$$K^{-1} = \begin{pmatrix} t^7 + t^3 + t^2 + t & t^3 + t \\ t^6 + t^2 & t^7 + t^6 + t^5 + t^4 + t^3 + t^2 + t \end{pmatrix},$$

$$D_1 = D^{-1} K^{-1} D = \begin{pmatrix} t^6 + t^5 + t^3 + t & t^7 + t + 1 \\ t^7 + t^6 + t^2 + t & t^4 + t^3 + t \end{pmatrix},$$

$$D_2 = D K^{-1} D^{-1} = \begin{pmatrix} t^6 + t^5 + t^3 + t^2 + t + 1 & t^7 + t^6 + t^4 + t^3 + t^2 \\ t^7 + t^3 + t^2 + t & t^4 + t^3 + t^2 + t + 1 \end{pmatrix}.$$

У результаті Аліса отримує повідомлення, яке зашифрував Боб:

$$M = D_1 C D_2 = \begin{pmatrix} t^7 + t & t^6 + t^2 \\ t^5 & t^6 + t^4 + t^2 + 1 \end{pmatrix}.$$

У роботах [1, 2] для побудови криптосистем в криптографії багатьох змінних використовують групу, елементами якої є всеможливі біективні перетворення (як лінійні, так і нелінійні) векторного простору $(F_q)^n$ над скінченним полем F_q . Маючи в цій неабелевій групі елемент великого порядку g , можна реалізувати як протокол Діффі-Хелмана, так і схему Ель-Гамала. У роботі [1] потрібний елемент $g = N^{-1} A N$ має порядок $q^n - 1$, де N – нелінійне перетворення, а A – елемент загальної лінійної групи. В [2, Theorem 2] описано, як отримати бажаний елемент g , застосовуючи низку певних елементів групи перетворень. Нижня межа для порядку елемента g визначається одним із застосовуваних елементів, який є елементом групи $GL(k, F_q)$, де $n = k(k+1)$. Таким чином, для обидвох випадків необхідно знайти елемент A великого порядку у відповідній повній лінійній групі.

В [1, 2] сказано, що як елемент A слід взяти так цикл Зінгера, який має максимальний можливий порядок для загальної лінійної групи. Проте, як вже було зауважено раніше, як явно збудувати цикл Зінгера невідомо. Є лише відомі результати про його існування. Пропонуємо як елемент A брати будь-яку з матриць, запропонованих у цій роботі для криптосистем з [3].

Висновки

З метою покращення відомих асиметричних криптосистем, розглянуто можливість отримання елементів великого порядку із заданими властивостями в повній лінійній групі над довільним скінченним полем.

Для випадку неабелевої групи квадратних матриць з ненульовим визначником над довільним скінченним полем показано, як явно збудувати два елементи великого порядку з цієї групи, які не комутують. Для отримання таких двох елементів використано відомі результати про побудову елементів великого порядку в скінчених полях загального вигляду. Ключова думка полягає в тому, щоб утворити матрицю, визначник якої дорівнює елементу великого порядку в скінченному полі. Тоді порядок елемента скінченного поля є нижньою межею для порядку матриці. Пропонується утворювати таку матрицю як добуток нижньої трикутної та верхньої трикутної матриць.

Також розглянуто постквантові асиметричні криптосистеми багатьох змінних, які використовують елементи великого порядку з вказаної групи. Отримані результати можуть бути використані при побудові різних постквантових примітивів.

Майбутнє дослідження може бути спрямоване на покращення нижніх меж для порядків отриманих елементів з повної лінійної групи.

Література

1. Ustimenko V. On the families of stable transformations of large order and their cryptographical

- applications / V. Ustimenko // Tatra Mountains Mathematical Publications. – 2017, Volume 70 (1), P. 107–117. DOI: <https://doi.org/10.1515/tmmp-2017-0021>.
2. Ustimenko V. On computations with double Schubert automaton and stable maps of multivariate cryptography / V. Ustimenko // Interdisciplinary Studies of Complex Systems. – 2021, No. 19, P. 18–32. DOI: <https://doi.org/10.31392/iscs.2021.19.018>.
3. Kanwal S. A cryptosystem with noncommutative platform groups / S. Kanwal, R. Ali // Neural Computing and Applications. – 2018. – Volume 29. – P. 1273–1278. – DOI: <https://doi.org/10.1007/s00521-016-2723-8>.
4. Попович Б.Р. Комп'ютерна перевірка припущення Гао, пов'язаного з отриманням елементів великого порядку в скінченних полях / Б.Р. Попович // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Комп'ютерні системи та мережі. – 2018. – № 905. – С. 106–110. – DOI: <https://doi.org/10.23939/csn2018.905.106>.
5. Попович Б.Р. Елементи великого мультиплікативного порядку в розширених скінченних полях на основі модифікованого підходу Гао / Б.Р. Попович // Науковий журнал “Комп'ютерні системи та мережі”, Національний університет “Львівська політехніка”. – 2019. – Випуск 1 (1). – С. 63–68. – DOI: <https://doi.org/10.23939/csn2019.01.063>.
6. Dunets R. On construction of high order elements in arbitrary finite fields / R. Dunets, B. Popovych, R. Popovych // JP Journal of Algebra, Number Theory and Applications. – 2019. – Volume 42 (1). – P. 71–76. – DOI: <http://dx.doi.org/10.17654/NT042010071>.
7. Menezes A. J. Handbook of Applied Cryptography / A. J. Menezes, P. C. van Oorschot, S. A. Vanstone. – Boca Raton: CRC Press, 2001. – 816 p.
8. Ghorpade S. R. Primitive polynomials, singer cycles and word-oriented linear feedback shift registers / S. R. Ghorpade, S. U. Hasan, M. Kumari // Designs, Codes and Cryptography. – 2011. – Volume 58 (2). P. 123–134. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10623-010-9387-7>.
9. Great Internet Mersenne Prime Search. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mersenne.org/primes/> – (Дата звернення 16.08.2023). – Назва з екрану.

References

1. Ustimenko V. On the families of stable transformations of large order and their cryptographical applications / V. Ustimenko // Tatra Mountains Mathematical Publications. – 2017, Volume 70 (1), P. 107–117. DOI: <https://doi.org/10.1515/tmmp-2017-0021>.
2. Ustimenko V. On computations with double Schubert automaton and stable maps of multivariate cryptography / V. Ustimenko // Interdisciplinary Studies of Complex Systems. – 2021, No. 19, P. 18–32. DOI: <https://doi.org/10.31392/iscs.2021.19.018>.
3. Kanwal S. A cryptosystem with noncommutative platform groups / S. Kanwal, R. Ali // Neural Computing and Applications. – 2018. – Volume 29. – P. 1273–1278. – DOI: <https://doi.org/10.1007/s00521-016-2723-8>.
4. Popovych B.R. Komp'uterna perevirka prypushchennia Gao, poviazanoho z otrymanniam elementiv velykoho poriadku v skinchennykh poliakh / B.R. Popovych // Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”. Komp'uterni systemy ta merezhi. – 2018. – № 905. – С. 106–110. – DOI: <https://doi.org/10.23939/csn2018.905.106>.
5. Popovych B.R. Elementy velykoho multiplykatyvnoho poriadku v rozshyrenykh skinchennykh poliakh na osnovi modyfikovanoho pidkhodu Gao / B.R. Popovych // Naukovyi zhurnal “Komp'uterni systemy ta merezhi”, Natsionalnyi universytet “Lvivska politekhnika”. – 2019. – Vypusk9999 1 (1). – С. 63–68. – DOI: <https://doi.org/10.23939/csn2019.01.063>.
6. Dunets R. On construction of high order elements in arbitrary finite fields / R. Dunets, B. Popovych, R. Popovych // JP Journal of Algebra, Number Theory and Applications. – 2019. – Volume 42 (1). – P. 71–76. – DOI: <http://dx.doi.org/10.17654/NT042010071>.
7. Menezes A. J. Handbook of Applied Cryptography / A. J. Menezes, P. C. van Oorschot, S. A. Vanstone. – Boca Raton: CRC Press, 2001. – 816 p.
8. Ghorpade S. R. Primitive polynomials, singer cycles and word-oriented linear feedback shift registers / S. R. Ghorpade, S. U. Hasan, M. Kumari // Designs, Codes and Cryptography. – 2011. – Volume 58 (2). P. 123–134. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10623-010-9387-7>.
9. Great Internet Mersenne Prime Search. [Online]. – Access mode: <https://www.mersenne.org/primes/> – (Date of application 16.08.2023). – Name from the screen.

РАЦУК МАРІЯ

Херсонський національний технічний університет

ORCID: [0000-0002-1159-206X](https://orcid.org/0000-0002-1159-206X)e-mail: mr0581@ukr.net

ЮРОВА ТЕТЯНА

Херсонський національний технічний університет

ORCID: [0000-0002-8147-7024](https://orcid.org/0000-0002-8147-7024)e-mail: lubimovataneka0@gmail.com

БЕЛКА АЛІНА

Херсонський національний технічний університет

e-mail: belkaalin2@gmail.com

ВИЗНАЧЕННЯ ЯКОСТІ ТА БЕЗПЕЧНОСТІ РАФІНОВАНОЇ СОНЯШНИКОВОЇ ОЛІЇ

У статті наведено результати дослідження показників якості та безпечності рафінованих соняшникових олій різних торгових марок. Проведено аналіз повноти маркування зразків рафінованої соняшникової олії, визначено показники кольору, прозорості, смаку та запаху обраного асортименту олій. За допомогою високоефективної рідинної хроматографії досліджено наявність в обраних зразках олії залишкових кількостей пестицидів, кватів та поліциклічних ароматичних вуглеводнів.

Ключові слова: олія соняшникова, технологія виробництва олії, експертиза, якість, безпека.

RATSUK MARIYA

Kherson National Technical University

YUROVA TATYANA

Kherson National Technical University

BIELKA ALINA

Kherson National Technical University

DETERMINATION OF THE QUALITY AND SAFETY OF REFINED SUNFLOWER OIL

Ukraine is the largest exporter of sunflower oil in the world (about 40% of world exports). The high level of quality of exported food products contributes to the formation of a positive image not only of the country's economy but also of the state as a whole. Unfortunately, there are cases when food products are characterized by low quality, health hazards, and sometimes they are simply counterfeit. Under such conditions, a comprehensive study of research into product quality, consumer protection from substandard, counterfeit, and sometimes clearly dangerous goods becomes relevant. The results of the study of quality and safety indicators of refined sunflower oils of the brands "CHUMAK" "Gold", "Generous Gift" and "Oil" are presented in the article. The analysis of completeness of marking of samples of refined sunflower oil is carried out. The availability of all necessary information provided by the Law of Ukraine "On information for consumers about food" and the current DSTU 4495: 2017 for tested samples of oils. Important characteristics of the quality of sunflower oil are organoleptic characteristics, acid, peroxide and iodine number, mass fraction of moisture and volatile substances, the content of soap, wax and waxy substances. These indicators not only characterize the nutritional value of oil, but also serve as criteria for naturalness and falsification of products.

Indicators of color, transparency, taste and odor of samples of refined sunflower oil were determined. It is established that the organoleptic quality indicators of the studied samples of oils meet the requirements of DSTU 4492:2017 "Sunflower oil. Specifications". The study of physico-chemical parameters of selected oil samples allows us to state that all samples meet the requirements of the current standard. According to the results of determining the acid and peroxide number, the freshest oil of the studied is the oil of TM "CHUMAK" "Gold". The presence of residual amounts of pesticides, quats and polycyclic aromatic hydrocarbons in the selected oil samples was investigated by high-performance liquid chromatography. The studied refined sunflower oils have been shown to be safe to use.

Key words: sunflower oil, oil production technology, expertise, quality, safety.

Постановка проблеми

Ринок олійножирової продукції – один із найбільш насичених та висококонкурентних. Олія рослинна – продукт, що відноситься до першої необхідності, оскільки використовується при приготуванні багатьох страв. Харчова цінність рослинних олій обумовлена великим вмістом у них жиру, високим ступенем їх засвоєння, а також вмістом у них біологічно цінних для організму людини речовин – ненасичених жирних кислот, фосфатидів, жиророзчинних вітамінів та ін. [1].

Україна є лідером на світовому ринку як вирощування соняшнику, так і виробництва олії. Аграрні компанії постійно інвестують у розвиток технологій, що призводить до збільшення врожайності соняшнику і підвищення якості соняшникової олії. Обсяги виробництва соняшникової олії постійно зростають через стабільно високий попит на зовнішніх ринках [2]. Але варто відмітити, що цей товар часто піддається фальсифікації.

Аналіз останніх джерел

В роботах [3–6] наведено найбільш поширені способи фальсифікації соняшникової олії. Внаслідок повного очищення соняшникова олія рафінована дезодорована втрачає характерний для даного виду продукції смак, запах і колір, і, відповідно, стає найбільш доступним об'єктом для фальсифікації. Найпростіший спосіб фальсифікації – розведення менш цінними видами олій, наприклад, пальмовою. Також часто соняшкову олію фальсифікують курячим жиром, який суттєво дешевший за олію. Крім того,

інформація на етикетках про склад чи термін придатності олій не завжди відповідає дійсності. Вживання фальсифікованої, неякісної чи простроченої олії може нанести значну шкоду споживачеві.

Метою роботи є проведення порівняльної експертизи якості та безпечності зразків рафінованої соняшникової олії різних торгових марок.

Виклад основного матеріалу

В лабораторних умовах проведено дослідження якості та безпечності рафінованих дезодорованих соняшникових олій торгових марок «Щедрий дар», «Чумак» «Золота» та «Олейна» згідно ДСТУ 4492:2017 «Олія соняшникова. Технічні умови».

На першому етапі дослідження проведено аналіз повноти маркування всіх досліджуваних зразків олії соняшникової. Результати аналізу маркування олії соняшникової наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Маркування олії соняшникової

№ п/п	Інформація маркування	Досліджуваний продукт		
		Зразок 1	Зразок 2	Зразок 3
1	2	3	4	5
1.	Назва олії	Олія соняшникова «Щедрий Дар» рафінована дезодорована	Олія соняшникова «Чумак» «Золота» рафінована дезодорована	Олія соняшникова «Олейна» рафінована дезодорована
2.	Склад	Олія соняшникова рафінована дезодорована	Олія соняшникова рафінована дезодорована	Олія соняшникова рафінована дезодорована
3.	Кількість харчового продукту	0,870 (г)г	0,850 (г)г	0,850 (г)г
4.	Термін придатності, дата виробництва	+	+	+
5.	Умови зберігання	Зберігати у закритих затемнених приміщеннях в рекомендованому інтервалі температур від 0 – 24°C	Зберігати у закритих затемнених приміщеннях в рекомендованому інтервалі температур від 0 – 24°C	Зберігати у закритих затемнених приміщеннях в рекомендованому інтервалі температур від 0 – 24°C
6.	Найменування та місцезнаходження оператора ринку	ПрАТ «Полтавський олійноекстракційний завод – Кернел Груп» Адреса виробничих потужностей: Україна, 36007, м. Полтава, вул. М. Бірюзова, 17	ПрАТ «Чумак» Адреса виробничих потужностей: Україна, 74800, Херсонська обл., м. Каховка, вул. Козацька, 3	ПрАТ «Дніпропетровський олійноекстракційний завод» Адреса виробничих потужностей: Україна, 49000, м. Дніпро, вул. Князя Ярослава Мудрого, 46
7.	Інформація про поживну цінність харчового продукту	Жири -99,9 г Насичені жири – 8,8 – 16,8 г Білки – 0 г Цукор – 0 г Сіль – 0 г Вуглеводи – 0 г Енергетична цінність - 3,76142 кДж (899 ккал)	Жири -99,9 г Насичені жири – 8,8 – 16,8 г Білки – 0 г Цукор – 0 г Сіль – 0 г Вуглеводи – 0 г Енергетична цінність - 3,76142 кДж (899 ккал)	Жири -99,9 г Насичені жири – 8,8 – 16,8 г Білки – 0 г Цукор – 0 г Сіль – 0 г Вуглеводи – 0 г Енергетична цінність - 3,76142 кДж (899 ккал)
8.	Тара	Пластмасова пляшка	Пластмасова пляшка	Пластмасова пляшка

Для всіх зразків олій обраного асортименту встановлено наявність необхідної інформації, яка передбачена ДСТУ 4492:2017 «Олія соняшникова. Технічні умови».

На наступному етапі проведено органолептичну оцінку якості обраних зразків олії соняшникової.

Колір харчових жирів дозволяє ідентифікувати їх вид і підвид, а також якість. Жовтий колір у жирах обумовлений наявністю в них природного каротину, що переходить у продукцію із сировини при її виробництві, або харчових барвників жовтого кольору. При рафінації рослинних олій каротин частково видаляється, тому гідратовані олії світліші, ніж нерафіновані, а рафіновані олії - світліше гідратованих.

Смак і запах визначаються при видовій асортиментній та кваліметричній ідентифікації. Кожен вид нерафінованої рослинної олії має свій специфічний смак та запах. При рафінації рослинних олій з

використанням дезодорування видаляються речовини, що визначають смак і запах конкретного виду, продукт стає знеособленим.

Прозорість встановлюється лише для рідких рослинних олій, вона є важливою ідентифікуючою ознакою підвиду і товарного сорту. Так, рафіновані олії прозорі, без осаду, а в нерафінованих оліях допускається легке помутніння чи «сітка» над осадом. Наявність суспензії в останніх обумовлена вмістом в олії дрібнодисперсних частинок.

Результати проведеної органолептичної експертизи, наведені в табл. 2, свідчать про те, що показники досліджуваних зразків олій соняшникових відповідають вимогам ДСТУ 4492:2017 «Олія соняшникова. Технічні умови».

Таблиця 2

Органолептична оцінка якості олій соняшникової

Показник	Торгова марка			Відповідність ДСТУ 4492:2017
	«Щедрий Дар»	«Чумак» «Золота»	«Олейна»	
Смак та запах	Смак знеособленої олії, без запаху	Смак знеособленої олії, без запаху	Смак знеособленої олії, без запаху	Відповідає
Прозорість	Прозорий жовтуватий, без осаду	Прозорий жовтуватий, без осаду	Прозорий жовтуватий, без осаду	Відповідає
Колір	Жовтуватий із зеленуватим відтінком	Жовтуватий	Жовтуватий	Відповідає

Проведено дослідження фізико-хімічних показників зразків олій соняшникової.

Фізико-хімічні властивості рослинних олій мають велике значення для розуміння їх потенційних технологічних властивостей та можливості їх використання у складі певних жирових продуктів. Визначення фізико-хімічних параметрів лежить в основі контролю якості олій, жирів та жирових продуктів, дозволяє проводити ідентифікацію, достовірно визначати природне джерело олій та жирів, ступінь їх очищення чи можливої модифікації, виключити можливість фальшування або невідповідності критеріям безпеки [7].

Жир – визначальна речовина харчової цінності товарів цієї групи. Однак при кваліметричній ідентифікації градації якості визначається не масова частка жиру (тригліцеридів та жирних кислот), а їх характеристика: кольорове, кислотне числа, що відносяться до загальних для підгрупи рослинних олій ідентифікуючих ознак. Жиринокислотний склад тригліцеридів є одним з найбільш достовірних і важко фальсифікованих показників асортиментної характеристики харчових жирів різних підгруп та видів.

Рослинні олії відрізняються, як правило, підвищеним вмістом ненасичених жирних кислот, що і визначає їх рідку консистенцію та хорошу засвоюваність. Виняток становить лише невелика кількість твердих рослинних жирів (какао-масло, кокосове та пальмоядрове масла). Для кожного виду рослинних олій характерний унікальний жиринокислотний склад тригліцеридів, що є дуже важливою ідентифікуючою ознакою виду.

Йодне число характеризує ступінь свіжості жирів. За цим показником можна судити про ступінь ненасиченості жиру, здатності його до окислення, висихання, приєднання водню і т.д. При окисненні жирів йодне число зменшується. Чим вище йодне число, тим легше окислюється жир, тому він більш придатний для виготовлення лаків, фарб, оліфів і менш придатний для вживання в їжу.

Значення кислотного числа характеризує товарний гатунок і якість олій. Кількість вільних жирних кислот в оліях залежить від якості сировини, способу отримання, умов їх зберігання. Чим нижче кислотне число, тим вище харчова цінність олії. У виробничій практиці кислотне число використовують для розрахунку лугу, необхідного для рафінування жирів та олій.

За величиною пероксидного числа можна визначити ступінь свіжості олій та жирів та їхню придатність до використання. Пероксидне число характеризує процес окислення олій під впливом кисню повітря. У результаті впливу кисню на жири відбувається накопичення різних продуктів розпаду, що погіршують їхні органолептичні властивості.

В роботі також визначено масову частку вологи та летких речовин, наявність мила, воску та воскоподібних речовин.

Результати визначення фізико-хімічних показників досліджених олій наведені в табл. 3.

Аналіз одержаних даних дозволяє стверджувати, що обрані для проведення експертизи зразки олій соняшникової знаходяться в межах допустимих значень та відповідають вимогам ДСТУ 4492:2017 «Олія соняшникова. Технічні умови».

За результатами дослідження кислотного та пероксидного чисел найсвіжішою олією є олія ТМ «Чумак» «Золота», «Щедрий Дар» в межах норми – 5,7 $\frac{1}{2}$ О ммоль/кг, а от «Олейна» за показниками кислотного та пероксидного чисел близька до завершення терміну зберігання. За показниками йодного числа на першому місці ТМ «Чумак» «Золота» – 113%, друге – «Олейна» – 114%, третє «Щедрий Дар» – 115%.

Таблиця 3

Результати фізико-хімічних випробувань

Показник	Норма згідно з ДСТУ 4492:2017	Торгова марка		
		«Щедрий Дар»	«Чумак» «Золота»	«Олейна»
Йодне число, %	109 – 120	115	113	114
Мило (якісна проба)	Відсутність	Відсутність	Відсутність	Відсутність
Кислотне число, мг КОН/г, не більше ніж	0,25–0,60	0,45	0,30	0,50
Пероксидне число, $\frac{1}{2}$ O ммоль/кг, не більше ніж – наприкінці терміну зберігання	10,0	5,7	4,0	7,0
Масова частка вологи та летких речовин, %, не більше ніж	0,10	0,1	0,09	0,08
Віск та воскоподібні речовини	Відсутність завислих кристалів та воску	Відсутність	Відсутність	Відсутність

Всі досліджені зразки олій не містять воску та воскоподібних речовин, а також мила. Щодо масової частки вологи та летких речовин, всі зразки відповідають вимогам стандарту.

В лабораторних умовах проведено дослідження безпечності рафінованих дезодорованих олій торгових марок «Щедрий дар», «Чумак» «Золота» та «Олейна». В обраних зразках соняшникової олії досліджували наступні показники безпеки: наявність пестицидів, регуляторів росту (кватів) та поліциклічних ароматичних вуглеводнів.

Пестициди широко використовуються в сільському господарстві для контролю за розмноженням та попередження появи сільськогосподарських шкідників (шкідливих або небажаних мікроорганізмів, рослин і тварин). У світовій практиці в наш час відомо понад 10000 найменувань таких препаратів. Окрім безпосереднього цільового призначення пестициди мають багатосторонній негативний вплив на біосферу, масштаб якого порівнюють з глобальними екологічними чинниками. Головна небезпека пестицидів полягає у входженні їх у біологічний кругообіг, у процесі якого вони надходять в організми людини і тварин. Пестициди, які містять хлор, мають високу токсичність та надмірну біологічну активність. Навіть в незначних концентраціях пестициди пригнічують імунну систему організму та таким чином підвищують його чутливість до інфекцій [8]. Виробники харчової продукції повинні контролювати кількість залишкових пестицидів у всіх видах продукції. Це суворо контролюється законодавством практично всіх країн та сприяє безпечному споживанню продуктів [9].

Квати, а саме хлормекват, мепікват, паракват, дікват, є регуляторами росту, що впливають на фізіологічні процеси рослин через затримку синтезу або дію гормонів росту (ауксинів та гіберелінів). Результатом цього впливу є вкорочення довжини соломини та підвищення її жорсткості, кращий розвиток, а також перерозподіл поживних речовин у рослині, що сприяє закладці більшої кількості продуктивних стебел та підвищенню продуктивності рослин. Квати незамінні при вирощуванні з використанням азотистих добрив на схильних до вилягання сортах, а також в умовах надмірного зволоження. Тобто завдяки добривам та кватам стебла стають міцніші, тому не прилягають до землі, в результаті чого фермерам легше збирати врожай. Максимально допустиме значення кватів не повинно перевищувати 0,1 мг/кг.

Бенз(а)пірен, бенз(а)антрацен, бенз(б)флуорантен – небезпечні поліциклічні ароматичні вуглеводні (ПАН4), що можуть бути присутні в олії. Їх відносять до активних канцерогенів. Представники цієї групи сполук виявлені в вихлопних газах двигунів, продуктах горіння печей і опалювальних установок, тютюновому і копильному димі. Поліциклічні ароматичні вуглеводні присутні в повітрі, ґрунті та воді, надзвичайно стійкі в будь-якому середовищі, і при систематичному їх утворенні існує небезпека їх накопичення в природних об'єктах та продуктах харчування [10]. Максимально допустиме значення ПАН4 не має перевищувати 2 мг/кг.

Вміст залишкових кількостей пестицидів у зразках соняшникових олій визначали згідно з EVS–EN 15662:2018 «Харчові продукти рослинного походження – Мультиметод для визначення залишків пестицидів за допомогою аналізу на основі GC та LC після екстракції/розподілу ацетонітрилу та очищення дисперсійним SPE – Модульний QuEChERS–метод» [11]. Визначення кватів (хлормеквату, мепіквату, параквату, діквату) проводили, спираючись на внутрішньолaboratorний стандарт BL–003:2018 «Метод визначення хлормеквату, мепіквату, параквату, діквату методом LC/MS». Визначення бенз(а)пірену, хризену, бенз(а)антрацену, бенз(б)флуорантену (ПАН4) проводилось, спираючись на внутрішньолaboratorний стандарт BL–004:2018 «Метод визначення бенз(а)пірену, хризену, бенз(а)антрацену, бенз(б)флуорантену (ПАН4) методом GC/MS».

Результати проведених досліджень наведені в табл. 4.

Таблиця 4

Визначення показників безпечності соняшникової олії

Показник	Норма	Торгова марка		
		«Щедрий Дар»	«Чумак» «Золота»	«Олейна»
Пестициди, млн ⁻¹ (мг/кг)				
ГХЦГ гама-ізомер (гексахлоран)	0,05	відсутність	відсутність	відсутність
Гептахлор	відсутність	відсутність	відсутність	відсутність
ДДТ	0,1	відсутність	відсутність	відсутність
Квати, мкг/кг				
Хлормекват	<0,1	відсутність	відсутність	відсутність
Мепікват	<0,1	відсутність	відсутність	відсутність
Паракват	<0,1	відсутність	відсутність	відсутність
Дікват	<0,1	відсутність	відсутність	відсутність
Поліциклічні ароматичні вуглеводні, мкг/кг				
Бенз(а)пірен	<2	<0,5	<0,5	<0,5
Хризен	<2	<0,5	<0,5	<0,5
Бенз(а)антрацен	<2	<0,5	<0,5	<0,5
Бенз(б)флуорантен	<2	<0,5	<0,5	<0,5

Одержані результати свідчать про те, що всі досліджені зразки олії не містять залишкових кількостей пестицидів, квати (хлормекват, мепікват, паракват, дікват), а поліциклічні ароматичні вуглеводні – бенз(а)пірен, хризен, бенз(а)антрацен, бенз(б)флуорантен містяться в незначних кількостях. Отже, можна стверджувати, що рафіновані дезодоровані олії торгових марок «Щедрий дар», «Чумак» «Золота» та «Олейна» є безпечними для вживання.

Висновки

1. Проведено дослідження якості та безпечності зразків рафінованої соняшникової олії ТМ «Щедрий дар», ТМ «Чумак» «Золота» та ТМ «Олейна».

2. За результатами визначення повноти маркування встановлено наявність всієї необхідної інформації, яка передбачена ДСТУ 4492:2017 «Олія соняшникова. Технічні умови» та Законом України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» для всіх зразків олій обраного асортименту.

3. Визначено органолептичні показники зразків рафінованої соняшникової олії ТМ «Щедрий дар», ТМ «Чумак» «Золота» та ТМ «Олейна». Встановлено, що показники кольору, прозорості, смаку та запаху досліджуваних зразків олій відповідають вимогам ДСТУ 4492:2017 «Олія соняшникова. Технічні умови».

4. Досліджено фізико-хімічні показники обраних зразків олій. За результатами визначення кислотного та перекисного числа найсвіжішою олією є олія ТМ «Чумак» «Золота», «Щедрий Дар» в межах норми, «Олейна» близька до завершення терміну зберігання. За показниками йодного числа найсвіжіша олія ТМ «Чумак» «Золота», на другому місці – «Олейна», третє місце у олії «Щедрий Дар».

За відсутністю воску та воскоподібних речовин, мила та за значеннями масової частки води та летких речовин всі зразки відповідають вимогам стандарту.

5. Визначено показники безпечності обраних зразків рафінованої соняшникової олії. Досліджені зразки олій не містять залишкових кількостей пестицидів, квати (хлормекват, мепікват, паракват, дікват), а поліциклічні ароматичні вуглеводні – бенз(а)пірен, хризен, бенз(а)антрацен, бенз(б)флуорантен містяться в незначних кількостях. Отже, можна стверджувати, що рафіновані соняшникові олії торгових марок «Щедрий дар», «Чумак» «Золота» та «Олейна» є безпечними для вживання.

Література

1. Сирохман І. В. Товарознавство продовольчих товарів : підручник / І. В. Сирохман. – Х. : Світ Книг, 2016. – 713 с.
2. Дослідження ринку рослинної олії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://pro-consulting.ua/ua/issledovanie-rynka/analiz-rynka-rastitelnogo-masla-ukrainy-2018-god>
3. Ідентифікація та виявлення фальсифікації соняшникової олії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/29319/1/falsification%20of%20sunflower%20oil.pdf>
4. Особливості виявлення фальсифікації олійно-жирової продукції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ql.org.ua/uk/osoblyvosti-vyyavlennya-falsyfikacziyi-olijno-zhyrovoyi-produkcziyi/>
5. Виявлення фальсифікації соняшникової олії за допомогою модифікованого тесту крисмера [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://core.ac.uk/download/pdf/162882917.pdf>
6. Оцінка якості соняшникової олії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-fksa/all-fksa-2018/paper/download/4729/4348>
7. Генчева В.І. Фізико-хімічні показники якості рослинної олії / В. І. Генчева, Є. Ю. Влодова //

Актуальні питання біології, екології та хімії. – 2018. – Т. 16, № 2. – С. 108–116.

8. Воронов С.А. Токсикологічна хімія харчових продуктів та косметичних засобів : підручник / С.А. Воронов, Ю.Б. Стецишин, Ю.В. Панченко, В.П. Васильєв ; за ред. проф. С.А. Воронова. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2010. – 316 с.

9. Визначення різних груп пестицидів хроматографічними методами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://apk.hlr.ua/obektyi-isledovaniya/zerno/pesticidy/>

10. Адамчук Т.В. Регламентация та визначення вмісту поліциклічних ароматичних вуглеводнів у харчових продуктах / Т.В. Адамчук, А.П. Гринько, Т.І. Мороз, О.А. Макарова, Н.О. Стаднічук, Г.А. Деміч, Т.О. Щуцька, О.М. // Єдине здоров'я та проблеми харчування України. – 2020. – № 1 (52).

11. EVS-EN15662:2018 «Продукция пищевая растительного происхождения. Определение остатков пестицидов с применением ГХ-МС и/или ЖХ-МС/МС послеэкстракции разделения ацетонитрилом и очистки с применением дисперсионной ТФЭ. Метод QuEChERS» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://files.stroyinf.ru/Index2/1/4293723/4293_723971.htm.

References

1. Syrokhman I. V. Tovaroznavstvo prodovolchyykh tovariv : pidruchnyk / I. V. Syrokhman. – X. : Svit Knyh, 2016. – 713 s.
2. Doslidzhennia rynku roslynnoi olii Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://pro-consulting.ua/ua/issledovanie-rynka/analiz-rynka-rastitelnogo-masla-ukrainy-2018-god>
3. Identyfikatsiia ta vyavlennia falsyfikatsii soniashnykovoi olii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/29319/1/falsification%20of%20sunflower%20oil.pdf>
4. Osoblyvosti vyavlennia falsyfikatsii oliino-zhyrovoyi produktsii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://ql.org.ua/uk/osoblyvosti-vyyavlennia-falsyfikacziyi-olijno-zhyrovoyi-produktsii/>
5. Vyavlennia falsyfikatsii soniashnykovoi olii za dopohoiu modyfikovanoho testu krysmiera [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://core.ac.uk/download/pdf/162882917.pdf>
6. Otsinka yakosti soniashnykovoi olii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-fksa/all-fksa-2018/paper/download/4729/4348>
7. Hencheva V.I. Fizyko-khimichni pokaznyky yakosti roslynnoi olii / V. I. Hencheva, Ye. Yu. Vladova // Aktualni pytannia biolohii, ekolohii ta khimii. – 2018. – Т. 16, № 2. – С. 108–116.
8. Voronov S.A. Toksykologichna khimiia kharchovykh produktiv ta kosmetychnykh zasobiv : pidruchnyk / S.A. Voronov, Yu.B. Stetsyshyn, Yu.V. Panchenko, V.P. Vasyliiev ; za red. prof. S.A. Voronova. – Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 2010. – 316 s.
9. Vyznachennia riznykh hrup pestytsydiv khromatohrafichnymy metodamy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://apk.hlr.ua/obektyi-isledovaniya/zerno/pesticidy/>
10. Adamchuk T.V. Rehlementatsiia ta vyznachennia vmistu politsyklichnykh aromatychnykh vuhlevodniv u kharchovykh produktakh / T.V. Adamchuk, A.P. Hrynko, T.I. Moroz, O.A. Makarova, N.O. Stadnichuk, H.A. Diemich, T.O. Shchut'ska, O.M. // Yedine zdorovia ta problemy kharchuvannia Ukrainy. – 2020. – № 1 (52).
11. EVS-EN15662:2018 «Produkciya pishhevaya rastitel'nogo proishozhdeniya. Opredelenie ostatkov pesticidov s primeneniem GH-MS i/ili ZhH-MS/MS poslejekstrakcii razdeleniya acetonitriлом i ochistki s primeneniem dispersionnoj TFJe. Metod QuEChERS». https://files.stroyinf.ru/Index2/1/4293723/4293_723971.htm.

RUBANKA MYKOLA

Kyiv National University of Technologies and Design

<https://orcid.org/0000-0003-2367-0333>e-mail: rubanka.mm@knuatd.edu.ua**VYNNYCHUK MARIIA**

Academy of Design and Technology (DTA)

<https://orcid.org/0000-0002-5126-6568>e-mail: m.vynnychuk@ukr.net**VYDOLOB DMYTRO**

Union of Jewelers of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-2969-2210>e-mail: dm.vydolob@gmail.com**POLISHCHUK OLEH**

Khmelnitskyi National University

<https://orcid.org/0000-0002-9764-8561>e-mail: opolishchuk71@gmail.com**KAMENIEV VOLODYMYR**

Khmelnitskyi National University

<https://orcid.org/0009-0004-4643-336X>e-mail: oxomaneoxoma@gmail.com

THE FEASIBILITY OF USING MODERN SOFTWARE FOR THREE-DIMENSIONAL MODELING IN THE JEWELRY INDUSTRY

The article considers the features of the jewelry designer's work at the design stage of the creation of jewelry. The feasibility of using the Rhinoceros 3D modern software for three-dimensional NURBS modeling is proved. The scientific novelty consists in the development of engineering methods of jewelry design. The most common computer programs for three-dimensional modeling of various levels of complexity are listed. A complex of general scientific approaches has been used to conduct the research, namely the visual-analytical approach, the system-informational approach, modern methods of analysis of mechanical systems, analysis of scientific literature as well as the method of classifications. The most important factors that directly affect the process of creating jewelry are singled out. The algorithm for creating a three-dimensional model of a single-profile ring with engraving by using the Rhinoceros 3D software is proposed and its main stages are characterized. Certain recommendations for the effective use of the Rhinoceros 3D software for three-dimensional NURBS modeling in the jewelry industry are formulated.

Keywords: design-projecting, jewelry, algorithm, 3D model, ring, software product, Rhinoceros 3D.

РУБАНКА МИКОЛА

Київський національний університет технологій та дизайну

ВИННИЧУК МАРІЯ

Академія дизайну та технологій (DTA)

ВИДОЛОБ ДМИТРО

Союз ювелірів України

ПОЛІЩУК ОЛЕГ, КАМЕНЕВ ВОЛОДИМИР

Хмельницький національний університет

ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНОГО ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЛЯ ТРИВИМІРНОГО МОДЕЛЮВАННЯ У ЮВЕЛІРНІЙ СПРАВІ

Метою дослідження, висвітленого у цій публікації, є оцінка доцільності використання програмного забезпечення для тривимірного NURBS-моделювання Rhinoceros 3D у ювелірній справі на прикладі створення моделі однопрофільної каблучки з гравіруванням. Акцентовано увагу на проектному етапі створення ювелірних виробів. При проведенні досліджень використано комплекс загальнонаукових підходів: візуально-аналітичний, системно-інформаційний, сучасні методи досліджень механічних систем, аналізу наукової літератури та метод класифікацій. Наукова новизна полягає у розвитку інженерних методів проектування ювелірних виробів. Перелічено найбільш поширені комп'ютерні програми для тривимірного моделювання різних рівнів складності. На основі аналізу роботи дизайнера-ювеліра на проектному етапі створення ювелірного виробу встановлена доцільність використання комерційного програмного забезпечення для тривимірного NURBS-моделювання Rhinoceros 3D, частково розкрито особливості його використання та основні функціональні можливості. Виокремлено найбільш важливі фактори, що безпосередньо впливають на процес створення ювелірних виробів. Запропоновано алгоритм створення тривимірної моделі однопрофільної каблучки з гравіруванням в програмному середовищі Rhinoceros 3D та охарактеризовано основні його етапи. Сформульовано певні рекомендації щодо ефективного використання програмного забезпечення для тривимірного NURBS-моделювання Rhinoceros 3D у ювелірній справі, зокрема на проектному етапі створення ювелірних виробів. Встановлено, що використання сучасного програмного забезпечення дозволяє дизайнерам-ювелірам суттєво зменшити трудомісткість технологічних процесів виробництва ювелірних виробів. Запропонований алгоритм побудови 3D моделі однопрофільної каблучки з гравіруванням може знайти практичне застосування на конкурентоспроможних підприємствах галузі, які використовують в своїх технологічних процесах виробництва сучасні комп'ютерні програми для тривимірного моделювання.

Ключові слова: дизайн-проекування, ювелірний виріб, алгоритм, 3D модель, каблучка, програмний продукт, Rhinoceros 3D.

Introduction

The price policy of a finished jewelry is determined by a lot of factors, namely the consumption of materials and their cost, the labor intensity and the complexity of the production process, the qualification of the craftsman, the reputation of the brand, etc. Of course, for a true master-virtuoso of jewelry, a priori, there should not be any particular difficulties at all stages of technological process of production. However, it is important to take into account the time spent on the production of a product unit. This issue is especially relevant at the design stage of the creation of a new jewelry product, when the design, in particular, aesthetic characteristics of the product are determined, the necessary sketches are developed, and design and technological development is carried out [1]. The complexity and tension of performing stated tasks at the design stage of creating jewelry are significantly simplified by using modern specialized software for three-dimensional modeling and visualization by the jewelry designer.

Problem statement

In our days, the market of software products for three-dimensional modeling is quite saturated. So a novice designer is often faced with the difficult choice of the most suitable computer program for three-dimensional modeling and visualization. The capabilities of the selected software product must fully meet the up-to-date requirements of graphic design, in particular design-projecting of jewelry [2].

A competitive, multi-functional software product should perform the defined tasks of any complexity and help implement the creative ideas of jewelry designers in creating 3D models for further use.

The purpose of the study covered in this publication is to assess the feasibility of using Rhinoceros 3D software for three-dimensional NURBS modeling in the jewelry industry on the example of creating a model of a single-profile ring with engraving.

Methodology

A complex of general scientific approaches has been used to conduct the research, namely the visual-analytical approach, the system-informational approach, modern methods of analysis of mechanical systems, as well as the method of classifications.

The scientific novelty consists in the development of engineering methods of jewelry design. The algorithm for creating a 3D model of a single-profile ring with engraving using the Rhinoceros 3D software for three-dimensional NURBS modeling is proposed and its stages are characterized.

Practical significance

The algorithm for creating a 3D model of a single-profile ring with engraving is developed. Specific recommendations for the effective use of Rhinoceros 3D software for three-dimensional NURBS modeling in the jewelry industry are formulated.

Presentation of the main material

The most common computer programs (Fig. 1) that allow creating 3D models of different complexity are Autodesk 3ds Max (3d Studio MAX), SolidWorks, Rhinoceros 3D, ZBrush, PTC Creo Parametric, TopSolid Design, Autodesk Fusion 360, and Computer Aided Three-Dimensional Interactive Application (CATIA). The features of use and functionality of some of the abovementioned software products are given in the scientific work [2].

At the design stage of the jewelry designer's work, a computer program for three-dimensional modeling can serve as a tool. And it does not matter, what program the user has chosen, because he must be able to perform geometric modeling of details, mechanisms, and constructions in the form of spatial models and projection images. To use a computer program effectively, a jewelry designer must have spatial imagination, be able to perform pencil drawings, and know the established rules and regulatory standards. The computer program does not perform work instead of the user, it only significantly simplifies this process.

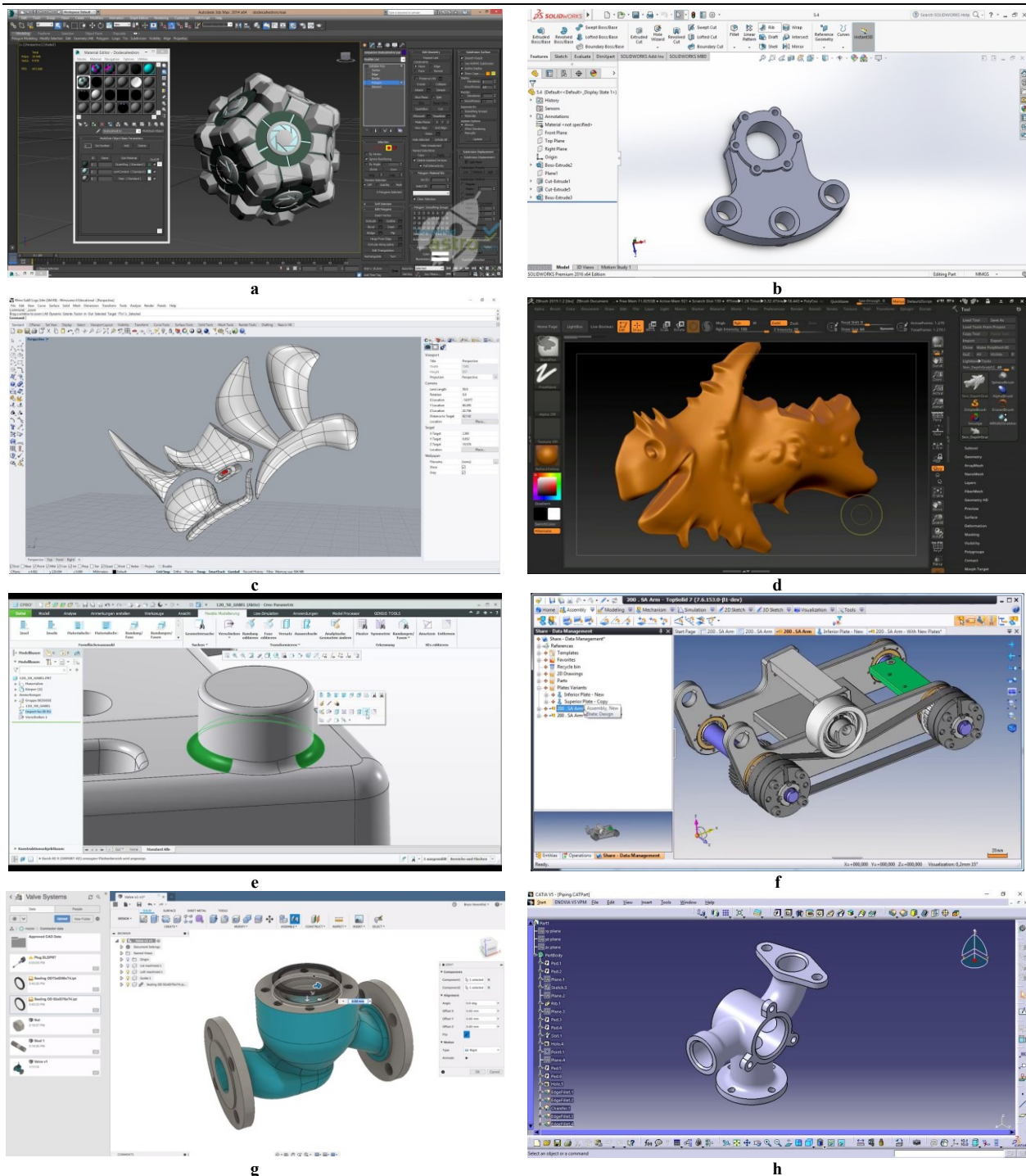
A rational choice of software determines the complexity of the process of creating a jewelry model. With a strong desire, it is possible to create something like a detail drawing using a primitive (simple) graphic editor (for example, Paint). The same thing can be done, but more qualitatively and with significantly less time spent, using a modern, specialized, powerful graphic editor that is developed specifically for this task (i.e. AutoCAD, PTC Creo Parametric, etc.) [3, 4].

According to the authors of the article, the Rhinoceros 3D commercial software for three-dimensional NURBS modeling, developed by Robert McNeel & Associates, the United States of America [5], is the most adapted software for the jewelry industry from the above list of software products for three-dimensional modeling. Such software has a powerful and at the same time simple and intuitively understandable set of functions necessary for creating a 3D model of jewelry of any complexity [6]. The Rhinoceros file format (*.3dm) is useful for exchanging NURBS geometry [7].

The proposed algorithm for design-projecting a model of a single-profile ring with engraving by using the Rhinoceros 3D software to increase convenience, visualization and achieve more powerful functionality and the degree of adaptation is as follows:

- to create a new project using the template "Small Objects – Millimeters";
- to enable binding by the endpoints (End), middle points (Mid), quadrants (Quad), and central points (Center);
- to draw an arc ("Arc: Start, End, Radius" tool) between two points with coordinates (-5.5; 10); (5.5; 10) and with a radius of 6.54 mm (Fig. 2, a) in the context window "Right";

Fig. 1. The working windows of the programs for three-dimensional modeling: a – Autodesk 3ds Max; b – SolidWorks; c – Rhinoceros 3D; d – Zbrush; e – PTC Creo Parametric; f – TopSolid Design; g – Fusion 360; h – CATIA

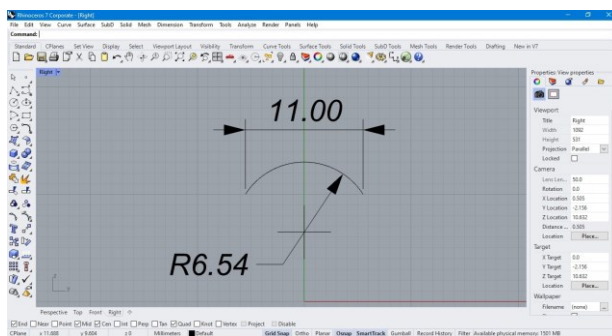
- to connect the beginning and the end of the created arc with a straight line in the context window “Right”, using the tool “Polyline”. To round the sharp edges of the future profile of the ring using the tool “Fillet Curves”. The radius of rounding is 0.25 mm;
- to join all curves into one contour in the context window “Right” using the command “Join”;
- to create a rotation object relative to the axis y at the angle of 360^0 (Fig. 2, b) in the context window “Right” using the command “Surface-Revolve”;
- to create an ellipse of the specified dimensions (Fig. 2, c) with the starting point in the center of coordinates in the context window “Top” using the tool “Ellipse: From center”. Then apply the command “Edit-Rebuild” to the created ellipse;
- to turn on the control points editing mode (“Show object Control Points” tool) in the context window “Top” and give the ellipse the appearance according to the drawing;
- to move the curve created in the previous step by 15 mm along the axis z in the context window “Front”. Then turn over to the display mode “Shaded”;

- to project a curve on the surface of the ring (Fig. 2, d) in the context window “Perspective” using the command “Curve-Curve From Object-Project”;
- to add two points in the context window “Top”, which will be used to divide the form into parts using the “Edit-Control Points-Insert Kink” command. Use the tool “Explode”;
- to highlight both curves in the context window “Perspective” and to extrude the shape in both directions (Fig. 2, e) by 0.25 mm using the command “Surface-Extrude Curve-Straight”;
- to fill in the form at the top and bottom (Fig. 2, f) in the context window “Perspective” using the command “Surface-Blend Surface”;
- to join all created surfaces into one object in the context window “Perspective” using the tool “Join”;
- to create a polar array of 32 copies with the point of the center of rotation at the origin (Fig. 2, g) in the context window “Front” using the command “Transform-Array-Polar”;
- to delete the part of the body (32 arrays) of the ring in the context window “Perspective” using the tool “Boolean Difference”;
- to give the ring a color scheme (Fig. 2, h) in the context window “Perspective” in accordance with the original drawing. Then turn over to the display mode “Rendered”.

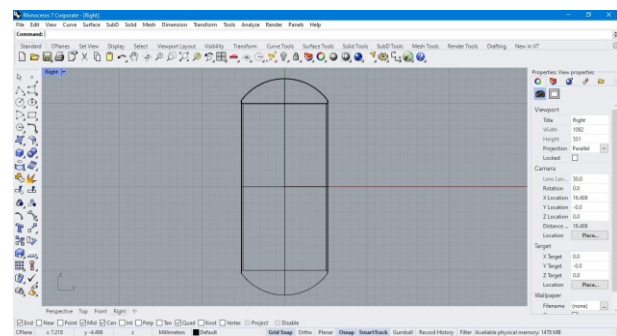
Before saving the obtained result of the creation 3D model of jewelry using the Rhinoceros 3D software, it is necessary to make check for errors, which, if any, must be corrected. The types of files for saving the created jewelry model are the follows: Rhino 3D model (*.3dm), Stereolithography (*.stl), AutoCAD drawing file (*.dwg), 3D Studio (*.3ds), Adobe Illustrator (*.ai), Raw Triangles (*.raw) and many others.

The STL (*.stl) file format is widely used to save three-dimensional models for use in additive technologies [8 - 11]. The created 3D model can be printed on a 3D printer using a polymer material [12–14].

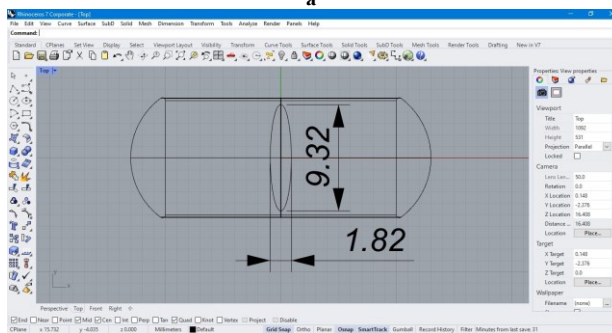
If necessary, the jewelry designer will be able to determine the mass characteristics of the object (i.e. the center of mass of the model, the volume of the material needed to create the entire model or its individual parts, etc.), using a set of commands in the “Analyze” tab, switch to visualization mode and save the obtained result in the formats *.bmp, *.jpg, *.png, *.tga, *.pcx or *.tif.

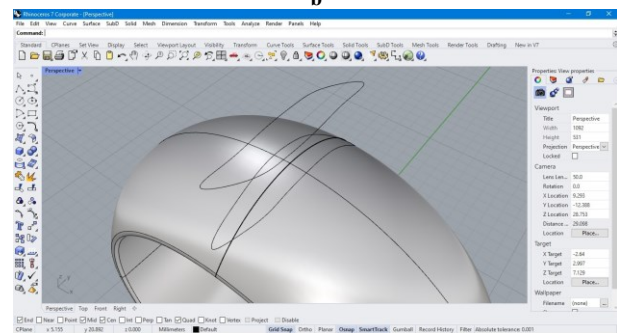
a

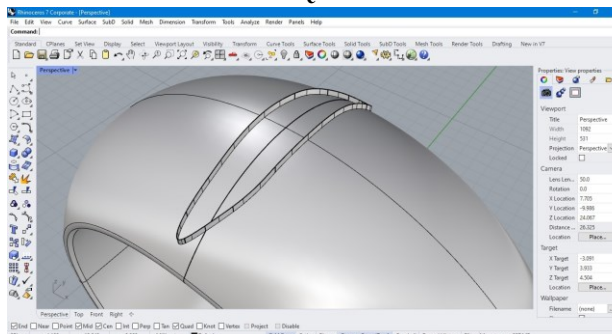
b

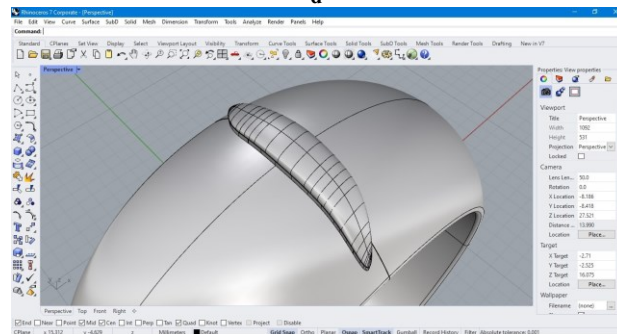
c

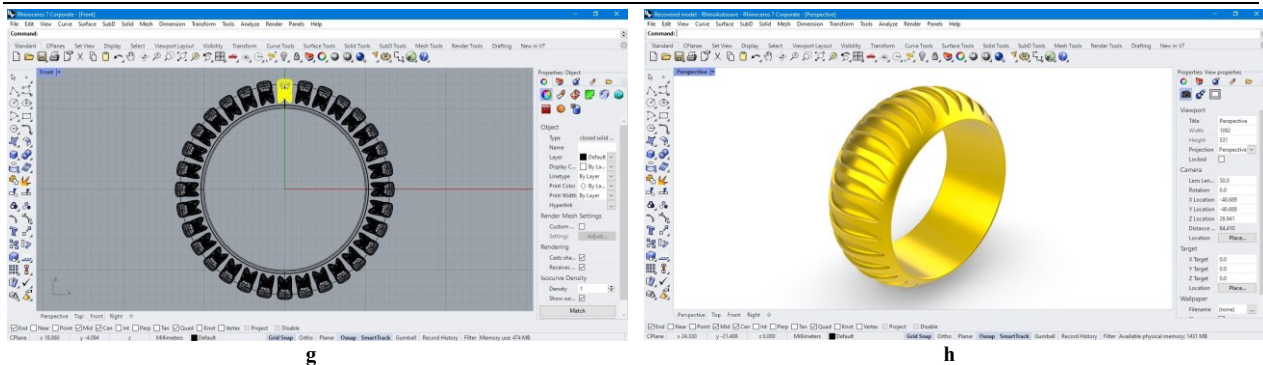
d

e

f

Fig. 2. The working windows of the Rhinoceros 3D program for design-projecting a model of a single-profile ring with engraving: a – the use of the tool “Arc: Start, End, Radius” to draw an arc; b – the use of the command “Surface-Revolve” to create a rotation object relative to the axis y at the angle of 3600; c – the use of the tool “Ellipse: From center” to create an ellipse; d – the use of the command “Curve-Curve From Object-Project” to project a curve on the surface of the ring; e – the use of the command “Surface-Extrude Curve-Straight” to extrude the shape; f – the use of the command “Surface-Blend Surface” to fill in the form; g – the use of the command “Transform-Array-Polar” to create massive objects; h – the final result

Conclusions

Having analyzed the obtained results, it is possible to conclude that:

- based on the analysis of the features of the jewelry designer's work at the design stage of the creation of jewelry, the feasibility of using modern software is proved;
- on the example of the proposed algorithm for design-projecting a model of a single-profile ring with engraving, it is stated that the Rhinoceros 3D commercial software for three-dimensional NURBS modeling, developed by Robert McNeel & Associates, the United States of America, is one of the most adapted software for the jewelry industry;
- the use of modern software allows jewelry designers to significantly reduce the labor intensity of technological processes of jewelry production, in particular at the design stage of the creation of jewelry;
- the proposed algorithm for designing a 3D model of a single-profile ring with engraving can be practically implemented at the enterprises of the industry, which use modern computer programs for three-dimensional modeling in their manufacturing processes.

Література

1. Винничук М.С., Колосніченко М.В. Особливості дизайн-проектування ювелірних виробів. Актуальні проблеми сучасного дизайну : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (20 квітня 2018 року). Київ : КНУТД, 2018. Том 1. С. 320–323.
2. Рубанка М. М., Остапенко Н. В., Рубанка А. І. Особливості застосування сучасних програм у дизайн-проектуванні ювелірних виробів. Art and Design. 2019. № 4 (08). С. 109–118.
3. Key features of AutoCAD 2024. URL: <https://www.autodesk.com/products/autocad/features>.
4. Creo Parametric - незамінне тривимірне параметричне рішення CAD. URL: <https://tpolis.com/ptc/creo/modules.php>
5. Rhinoceros 3D. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Rhinoceros_3D
6. New in Rhino 7. URL: <https://www.rhino3d.com/7/new/>
7. NURBS. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/NURBS>
8. Андрощук Г. О. Адитивні технології: перспективи і проблеми 3D-друку. Наука, технології, інновації. 2017. № 1. С. 68-77.
9. Назаркевич Є. Адитивні технології та 3D моделювання в ювелірному мистецтві. Народна творчість та етнологія. 2021. № 2 (390). С. 113–122.
10. Що таке файл STL? URL: <https://docs.fileformat.com/uk/cad/stl/>
11. Файли STL. URL: <https://www.adobe.com/ua/creativecloud/file-types/image/vector/stl-file.html>
12. Винничук Марія. Стилістика прикрас і доповнень як засіб гармонізації художнього образу костюма: теорія та практика : монографія. Tallinn : Disaini ja tehnoloogia akadeemia, 2021. 450 с.
13. Choi K. A Study on the Characteristics of 3D Printing Jewelry Design Utilizing with Fractal Geometry. Journal of Fashion Business. 2017. № 21(5). С. 136-150.
14. Jung-Soo Lee, Kyung-Chul Cha. A study on the manufacture of dissimilar metal jewelry using 3D printer. Journal of the Korean Crystal Growth and Crystal Technology. 2016. Vol. 26. № 1. P. 19-22.

References

1. Vynnychuk M.S., Kolosnichenko M.V. Osoblyvosti dyzain-proektuvannia yuvelirnykh vyrobiv. Aktualni problemy suchasnoho dyzainu : zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (20 kvitnia 2018 roku). Kyiv : KNUITD, 2018. Tom 1. S. 320–323.
2. Rubanka M. M., Ostapenko N. V., Rubanka A. I. Osoblyvosti zastosuvannia suchasnykh prohram u dyzain-proektuvannia yuvelirnykh vyrobiv. Art and Design. 2019. № 4 (08). S. 109–118.
3. Key features of AutoCAD 2024. URL: <https://www.autodesk.com/products/autocad/features>.
4. Creo Parametric - nezaminne tryvymirne parametrychne rishennia CAD. URL: <https://tpolis.com/ptc/creo/modules.php>

-
5. Rhinoceros 3D. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Rhinoceros_3D
  6. New in Rhino 7. URL: <https://www.rhino3d.com/7/new/>
  7. NURBS. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/NURBS>
  8. Androshchuk H. O. Adyativni tekhnolohii: perspektyvy i problemy 3D-druku. Nauka, tekhnolohii, innovatsii. 2017. № 1. S. 68-77.
  9. Nazarkevych Ye. Adyativni tekhnolohii ta 3D modeliuвання v yuvelirnomu mystetstvi. Narodna tvorchist ta etnolohiia. 2021. № 2 (390). S. 113–122.
  10. Shcho take fail STL? URL: <https://docs.fileformat.com/uk/cad/stl/>
  11. Faily STL. URL: <https://www.adobe.com/ua/creativecloud/file-types/image/vector/stl-file.html>
  12. Vynnychuk Mariia. Stylistyka prykras i dopovnen yak zasib harmonizatsii khudozhnoho obrazu kostiума: teoriia ta praktyka : monohrafiia. Tallinn : Disaini ja tehnoloogia akadeemia, 2021. 450 s.
  13. Choi K. A Study on the Characteristics of 3D Printing Jewelry Design Utilizing with Fractal Geometry. Journal of Fashion Business. 2017. № 21(5). S. 136-150.
  14. Jung-Soo Lee, Kyung-Chul Cha. A study on the manufacture of dissimilar metal jewelry using 3D printer. Journal of the Korean Crystal Growth and Crystal Technology. 2016. Vol. 26. № 1. P. 19-22.

РЯБЧИКОВ МИКОЛА

Луцький національний технічний університет

ORCID ID: [0000-0002-9382-7562](https://orcid.org/0000-0002-9382-7562)e-mail: mykola.riabchykov@lntu.edu.ua**МИЦА ВІКТОРІЯ**

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0000-0002-5453-9787](https://orcid.org/0000-0002-5453-9787)e-mail: mitsa_vv@ukr.net**МОВЧАНИУК АНАСТАСІЯ**

Хмельницький національний університет

e-mail: movchaniuk911@gmail.com

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДИЗАЙНУ ОДЯГУ ЗА ДОПОМОГОЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Виконані дослідження з використання нейронних мереж зі штучним інтелектом для створення колекції моделей одягу. Представлено ряд сервісів для генерування зображень та текстової інформації, придатних до використання для подальшого створення колекцій моделей одягу. Виконано генерування колекції жіночих суконь та варіантів однієї з моделей за допомогою нейромережі зі штучним інтелектом Leonardo AI.

Ключові слова: штучний інтелект, генерація, нейронна мережа, колекція, промпт, референс.

RIABCHYKOV MYKOLA

Lutsk National Technical University

MYTSA VIKTORIIA, MOVCHANIUK ANASTASIIA

Khmelnitsky National University

CONCEPT FORMATION IN CLOTHING DESIGN USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Artificial intelligence in the fashion industry has great potential for increasing production efficiency, creating personalized offers, implementing more sustainable production and reducing the negative impact on the environment. The originality of neural networks, as an analogue of the biological brain, lies in the ability to learn using examples that make up the training set.

Modern artificial intelligence generators are widely used to optimize product industrialization as well as sales and customer experience. Instead, the use of artificial intelligence tools in relation to the design process is very limited. The leading brands of the fashion industry are limited to the use of such applications mainly for communication purposes.

This work presents a number of services (Midjourney, Leonardo AI, Craiyon, DreamStudio, Playground AI, BlueWillow, NightCafe Creator, etc.), which can be used to generate images that can later be used to create a concept for a collection of clothing models.

The differences of the process of generating a collection of clothing models using different types of neural networks from the classical approach of creating sketches of models of a clothing collection are presented. Detailed stages of creating a collection of clothing models in the Leonardo AI generative neural network environment.

The collection of women's suits (jacket and pants) has been generated, edited and adjusted. The basis is classical and romantic styles. For one of the models in the collection, generation was performed based on a referent and a prompt detailing the structural elements.

A number of advantages of using generators with artificial intelligence to create clothing collections or any light industry products have been established. It has been established that the successful use of AI depends on the designer's ability to effectively interact with these tools and adapt their results to their creative needs and market demands.

Keywords: artificial intelligence, generation, neural network, collection, prompt, referent.

Постановка проблеми у загальному вигляді

Штучний інтелект (ШІ) швидко розвивається і вже широко застосовується у різних галузях, включаючи fashion-індустрію. Від проектування одягу до прогнозування споживчих вподобань – штучний інтелект трансформує способи виробництва, продажу та споживання модного одягу. Завдяки здатності аналізувати величезні обсяги даних і вчитися на закономірностях, штучний інтелект відкриває нові можливості для дизайнерів, ритейлерів та споживачів і має багатообіцяючі перспективи.

Проблема творчої концепції (основна ідея, смислова спрямованість цілей і завдань проектування) займає центральне місце в проблематиці сучасного дизайну [1]. Хоча традиційно модний сектор покладається на ручний дизайн [2,3], рішення на основі штучного інтелекту пропонують нові способи підтримки виробництва. Від використання зображень попередніх колекцій і даних клієнтів для створення нових дизайнерських ідей до відстеження поточних тенденцій – штучний інтелект виявляється безцінним інструментом там, де фізична робоча сила неможлива.

Штучний інтелект у fashion-індустрії має великий потенціал для підвищення ефективності, створення персоналізованих пропозицій, впровадження сталого виробництва та зниження негативного впливу на довкілля. Концепції моди, створені штучним інтелектом, стають все більш поширеними, оскільки технологія продовжує вдосконалюватися і дослідження сфер застосування генерацій є актуальними.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Від аналізу тенденцій і вподобань клієнтів до визначення найкращих бізнес-стратегій, світ моди прийняв штучний інтелект різними способами. За останні шість місяців, коли на сцену вийшли ChatGPT, Lensa AI, Midjourney, Stable Diffusion і Dall-E, так зване генеративне програмне забезпечення, штучний

інтелект вибухнув. Кілька провідних брендів fashion-індустрії скористалися цією тенденцією, хоча поки обмежилися використанням подібних додатків переважно в комунікаційних цілях. Наприклад, Паризький будинок моди Casablanca Paris запустив свій перший проєкт зі штучним інтелектом для кампанії весна-літо 2023, показавши зображення, створені британським фотографом Люком Ньюгентом за допомогою інструментів ШІ.

Сучасні генератори зі штучним інтелектом широко використовуються для оптимізації індустріалізації продукту, а також продажів і клієнтського досвіду. Натомість інструменти штучного інтелекту щодо процесу проєктування використовуються дуже обмежено. Проте, пандемія Covid-19 дала поштовх цифровізації, і технології штучного інтелекту ще більше вдосконалилися.

Робота [4] демонструє, що дослідження, пов'язані з цифровою економікою та штучним інтелектом перемістилися з розвинених країн у країни, що розвиваються. Зараз все більше досліджень проводиться в таких країнах, як Китай, Пакистан, Бангладеш, Україна та Індія.

Автори статті [5] відзначають проблеми зв'язку людського і штучного інтелекту в творчих роботах. Завдяки поширенню передових моделей штучного інтелекту, здатних імітувати витвори мистецтва людини, творіння незабаром можуть замінити продукти людської творчості. Тому може виникати питання як і чому люди будуть віддавати перевагу продуктам творчості, створених людиною або штучним інтелектом.

В роботі [6] представлена методологія дизайну на основі штучного інтелекту, що базується на перестановках і нейронних мережах. Елементи комбінуються всіма можливими способами, щоб сформувати всі можливі дизайнерські рішення, а нейронна мережа виділяє найкраще рішення після навчання за об'єктивними чи суб'єктивними критеріями. Передбачається, що ця методологія матиме багато застосувань у моді, чи будь-якій іншій сфері дизайну.

В дослідженні [7] наведені можливості практичного застосування ШІ в дизайні одягу, що, в свою чергу дає змогу дизайнерам зосередитися на творчості, вдосконалити свою роботу та використовувати ШІ у творчих проєктах, пов'язаних зі складними системами. Виконані порівняння робіт, створених за допомогою генеративних мереж та людиною-дизайнером.

Аналіз стану питання щодо використання систем штучного інтелекту демонструє актуальність їх активного впровадження в об'єкти творчої діяльності. У той же час слід відзначити відсутність реальних розробок, що доводять ефективність використання подібних систем. Таким чином, слід констатувати наявність протиріччя, яке визначає мету даного дослідження.

Метою дослідження є: розробка колекції моделей одягу з використанням генератора зі штучним інтелектом та дослідження можливостей нейромережі щодо об'єктів творчої діяльності.

Виклад основного матеріалу

Історія штучних нейронних мереж сягає ранніх днів розвитку обчислювальної техніки. У 1943 році математики Уоррен Маккалох і Волтер Пітс створили прототип штучної нейронної мережі, яка наближено імітувала роботу людського мозку і здійснювала прості алгоритми.

Проте справжній бум досліджень з штучних нейронних мереж відбувся приблизно з 2010 року. Завдяки тенденції великих даних і паралельних обчислень дослідники отримали доступ до величезного обсягу даних і обчислювальних ресурсів, необхідних для створення складних штучних нейронних мереж.

Нейронна мережа зазвичай включає в себе велику кількість процесорів, що працюють паралельно і розташовані ярусами. Оригінальність нейромереж, як аналога біологічного мозку, полягає у здібності до навчання за допомогою прикладів, що складають навчальну множину.

За період розвитку нейронні мережі поділилися на безліч типів, які переплітаються між собою в різних завданнях. На даний момент складно класифікувати будь-яку мережу лише за однією ознакою. Це можна зробити у поєднанні за принципом застосування, типом вхідної інформації, характером навчання, характером зв'язків, сферою застосування і т.п. Загалом, штучні нейромережі є потужним інструментом у сфері штучного інтелекту та комп'ютерних наук. Вони відкривають нові можливості для розвитку інноваційних технологій і допомагають вирішувати складні завдання в різних галузях, що сприяє прогресу та зростанню суспільства.

Завдяки розвитку технологій штучного інтелекту створення реалістичних 3D моделей людей стало значно простішим. Генератори моделей одягу з штучним інтелектом забезпечують оптимізований підхід, який дозволяє користувачам швидко і легко створювати неймовірні візуальні ефекти.

Моделі, створені за допомогою штучного інтелекту, вражають своєю реалістичністю та можуть бути налаштовані під конкретні потреби бренду. Генератори фешн-моделей зі штучним інтелектом революціонізують індустрію моди, роблячи її більш інклюзивною, ефективною та рентабельною.

На сьогоднішній день існує ряд сервісів (Midjourney, Leonardo AI, Craiyon, DreamStudio, Playground AI, BlueWillow і т.п.), за допомогою яких можна генерувати зображення та текстовий опис, які в подальшому доцільно використати для створення колекцій моделей одягу.

В класичному підході створення ескізів одягу здійснювалося дизайнером вручну на папері. Пізніше почали використовувати графічні редактори, такі як Adobe Photoshop, Adobe Illustrator, CorelDRAW та інші.

На відміну від традиційних алгоритмів, нейронні мережі не програмуються у звичайному розумінні, а формуються відповідно до поставлених завдань, що й становить головну перевагу цього виду штучного інтелекту. Нейронна мережа може виявляти складні залежності між вхідними та вихідними даними, а також

знаходити та виконувати узагальнюючі дії. Одним із важливих досягнень став результат тестування мережі на відсутність, або «викривлення» у даних, що, практично демонструє врахування машиною емоції/емоційного стану досліджуваного об'єкту.

Процес створення колекції моделей одягу з використанням різних типів нейромереж має свої особливості. Загалом, процес створення колекції одягу складається з наступних етапів:

Вибір теми (ідеї) колекції (постановка задачі, формування концепції та проектного образу);

Створення візуального мудборду (Мудборд (на англ. Moodboard) – дошка настрою – це набір спеціально підібраних зображень, які передають емоційний контекст бренду або продукту);

Створення текстового опису – промпту (Промпт (на англ. Prompt) – коротка текстова інструкція, яка допомагає ШІ правильно виконати завдання людини. Запит потрібен для навчання штучного інтелекту);

Реєстрація у відповідній нейронній мережі, створення аканту → Робота в нейромережі;

Генерування колекції → Редагування за потреби → Завантаження задовільного результату.

Для досягнення оптимального результату, в нейромережу заходимо з готовою ідеєю, готовим промптом та готовими візуальними референтами.

Розглянемо більш детально поетапну роботу створення колекції моделей одягу в середовищі генеративної нейромережі Leonardo AI.

I етап – Створення промпту

Чітко визначаємо ідею, стиль, напрямок колекції, призначення одягу, асортимент, конструктивні особливості. (Приклад: Колекція жіночих костюмів, жакети, штани святкового призначення, декоровані тканинними квітами, бісером, зборками, класично-романтичний стиль).

Складаємо детальний текстовий опис того, що хочемо побачити на зображенні. (Приклад: Одяг класично-романтичного стилю. Фото жіночих костюмів з штанами на повно розмірних манекенах. Костюми темних кольорів (чорний, сірий), прикрашені шовковими, напівпрозорими фатиновими елементами та квітами з тканини, бісером, зборками, мереживом, рюшами відтінків фіолетового).

Виділяємо ключові елементи (слова). Найкращий спосіб написання промпту – перерахувати бажані елементи, ознаки зображення. (Приклад: Повний зріст, святковий одяг, манекен в чорному, сірому костюмі, декорованому шовком, квітами з тканини, великою кількістю бісеру та пасток, елементами напівпрозорого тюлю та збірками, мереживом, рюшами фіолетового кольору в класичному та романтичному стилі).

Розташовуємо ключові слова, визначаючи їх пріоритетність – Leonardo.Ai працює за принципом порядкової пріоритетності слів у промпті та детальністю опису елементів, тобто, чим детальніше буде описаний елемент та чим ближче до початку знаходитиметься опис, тим більше уваги буде приділено саме цьому елементу. (Приклад: Повний зріст, манекен, святковий одяг, чорні, сірі костюми (жакети та штани), в класичному та романтичному стилі, увесь зріст, декорований шовком, квітами з тканини, великою кількістю бісеру та пасток, тюлеві елементи та збірки, мереживо, рюші фіолетових кольорів).

Перекладаємо промпт на англійську мову. (Приклад: Full body, mannequin, festive clothes, black, grey suits (pants and jackets), in a classic and romantic style, full body, classic, decorated with silk, fabric flowers, a lot of beads and sequins, tulle elements and assemblies, lace, ruffles of purple colors)..

II етап – Реєстрація на сайті нейромережі та ознайомлення з роботою Leonardo.Ai

Загальноприйняті правила реєстрації на офіційному сайті AI-генератора (Приклад: <https://leonardo.ai/>).

III етап – Генерування зображення

У вкладці AI Generation Tool вставляємо попередньо підготовлений промпт у відповідне поле, налаштовуємо додаткові параметри:

Рис. 1. Результат генерації Leonardo.Ai

Кількість зображень – в кінцевому результаті – 4 (доступно до 8 зображень за одну генерацію);
Промпт магія – покращуємо результат шляхом оптимізації промпту;
Сила магії промпту – регулюємо вплив промпту на кінцевий результат;
Високий контраст – додаємо зображенню бажаного контрасту, тіні;
Розміри зображення – редагуємо розміри зображення/зображень, у пік селях;
Шкала Настанов – встановлюємо, наскільки зображення відповідатиме промпту;
Промпт-зображення – за необхідності, додаємо бажані референти (графічні зображення).
Обираємо модель зі списку, за подібністю до якої буде здійснена генерація. Здійснюємо генерацію, клацаючи на відповідну кнопку Generate. Отриманий результат генерації представлено на рис. 1.
Отриманий результат не відповідає задуму у повній мірі, оскільки переважають елементи романтичного стилю, а класичний стиль втратив свої риси. Тому переходимо до наступного етапу.

IV етап – Редагування отриманого зображення

Додаємо кілька референтів:

Вага зображення – наскільки подібними до даного зображення/зображень буде результат:

Редагуємо промпт, акцентуючи увагу на бажаних елементах, прибираємо кольори, котрих забагато, додаємо негативний промпт (речі, яких ми не хочемо бачити у згенерованому зображенні).

Генеруємо і отримуємо черговий результат. Кількість генерацій залежить від рівня відповідності кінцевого результату вимогам автора. Обираємо найбільш вдалий варіант та завантажуюмо кінцевий варіант.

Бажаний результат, який у значній мірі відповідає задуму авторів колекції наведено на рис. 2.

Рис. 2. Колекція моделей жіночих костюмів відкоригована та згенерована в середовищі Leonardo.Ai

Генератори зі штучним інтелектом допомагають дизайнерам одягу у багатьох аспектах творчого процесу, роблячи його більш ефективним та інноваційним, створюючи нові дизайни виробів на основі різних параметрів та стилів. На рис. 3 наведено приклад отримання можливих варіантів однієї моделі з попередньо розробленої колекції шляхом генерування референту (графічного зображення моделі) та промпту з деталізацією окремих конструктивних елементів.

Як видно з рисунку 3, значна частина згенерованих деталей є оригінальними. Окремі елементи виробів потребують додаткового доопрацювання. Таким чином, використання генераторів зі штучним інтелектом для створення колекцій одягу чи будь-яких виробів легкої промисловості має ряд позитивних сторін і переваг:

- творче натхнення і вибір ідей: генератори штучного інтелекту можуть надавати дизайнерам нові, неочікувані та креативні ідеї;
- збільшення продуктивності: генератори штучного інтелекту можуть автоматизувати деякі рутинні завдання, такі як генерація пробних виробів, варіантів дизайну, аналіз даних і тенденцій;
- прискорення процесу розробки: завдяки генераторам штучного інтелекту можна прискорити процес розробки колекції, зменшивши час, необхідний для генерації ідей, прототипів та варіантів дизайну;
- персоналізація: генератори штучного інтелекту можуть допомагати створювати персоналізовані вироби, враховуючи унікальні вподобання та потреби кожного клієнта.

Успішне використання ШІ залежить від здатності дизайнера ефективно взаємодіяти з цими інструментами та адаптувати їх результати до своїх творчих потреб і вимог ринку.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Виконане дослідження підтвердило, що використання генераторів зі штучним інтелектом у модній індустрії сприяє покращенню якості та творчого потенціалу дизайнерів, зростанню продуктивності та прискоренню процесу розробки нових колекцій. Проте, AI-генератори є корисним інструментом, але не замінюють творчої людини, її унікального погляду на світ та професійного досвіду.

Рис. 3. Варіанти моделі жіночого костюму, згенеровані за допомогою референту та промпту з деталізацією конструктивних елементів

Література

1. Славінська А. Дизайнерська компонента застосування зорових ілюзій у моделях сучасного одягу / А. Славінська, В. Мица. // Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасного дизайну», м. Київ, 22 квітня 2021 року. Київ: КНУТД, 2021. у 2 томах. Том 1. - С 181-184.
2. Славінська А.Л. Інноваційні технології модульного проектування конструктивно-уніфікованих рядів стабільного асортименту / А.Л. Славінська, В.В. Мица // Індустрія моди. – 2021. – №2. – с. 34-42.
3. Баранкіна М. Модернізація жіночих костюмів в стилі «Шанель» / М. Баранкіна, В. Василичук, В. Мица // Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції молодих вчених та студентів, 17-18 листопада 2021 р. – Хмельницький : ХНУ, 2021. – с.30-31.
4. Akhtar M. J., Azhar M., Khan N. A. and Rahman M. N. (2023). Conceptualizing social media analytics in digital economy: An evidence from bibliometric analysis. *Journal of Digital Economy*. 2, 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.jdec.2023.03.004>.
5. Bellaiche L., Shahi R., Turpin M.H. et al. (2023). Humans versus AI: whether and why we prefer human-created compared to AI-created artwork. *Cogn. Research*. 8, 42. <https://doi.org/10.1186/s41235-023-00499-6>.
6. Terzidis K., Fabrocini F., Lee H. and Daumard L. (2023). Deep Permutation Design: A New Potential Artificial Intelligence-Based Design Methodology. *Leonardo*. 56 (3): 283–289. https://doi.org/10.1162/leon_a_02341.
7. Lee Y. K. (2022). How complex systems get engaged in fashion design creation: Using artificial intelligence. *Thinking Skills and Creativity*. 46. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2022.101137>.

References

1. Slavinska A. Dyzainerska komponenta zastosuvannya zorovykh iluzii u modeliakh suchasnoho odiahu / A. Slavinska, V. Mytsa. // Zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Aktualni problemy suchasnoho dyzainu», m. Kyiv, 22.04. 2021. Kyiv: KNUTD, 2021. u 2 tomakh. Tom 1. - S 181-184.
2. Slavinska A.L. Innovatsiini tekhnolohii modulnoho proektuvannya konstruktyvno-unifikovanykh riadiv stabilnoho asortymentu / A.L. Slavinska, V.V. Mytsa // Industriia mody. – 2021. – №2. – s. 34-42.
3. Barankina M. Modernizatsiia zhinochykh kostiumiv v styli «Shanel» / M. Barankina, V. Vasylynychuk, V. Mytsa // Zbirnyk tez dopovidei Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi Internet-konferentsii molodykh vchenykh ta studentiv, 17-18 lystopada 2021 r. – Khmelnytskyi : KhNU, 2021. – s.30-31.
4. Akhtar M. J., Azhar M., Khan N. A. and Rahman M. N. (2023). Conceptualizing social media analytics in digital economy: An evidence from bibliometric analysis. *Journal of Digital Economy*. 2, 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.jdec.2023.03.004>.
5. Bellaiche L., Shahi R., Turpin M.H. et al. (2023). Humans versus AI: whether and why we prefer human-created compared to AI-created artwork. *Cogn. Research*. 8, 42. <https://doi.org/10.1186/s41235-023-00499-6>.
6. Terzidis K., Fabrocini F., Lee H. and Daumard L. (2023). Deep Permutation Design: A New Potential Artificial Intelligence-Based Design Methodology. *Leonardo*. 56 (3): 283–289. https://doi.org/10.1162/leon_a_02341.
7. Lee Y. K. (2022). How complex systems get engaged in fashion design creation: Using artificial intelligence. *Thinking Skills and Creativity*. 46. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2022.101137>.

СЕВЕРИНЕНКО ДАНИЛО

Національний університет "Львівська Політехніка"

<https://orcid.org/0000-0002-1708-316X>e-mail: danylo.y.severynenko@lpnu.ua

СЕНИК АНДРІЙ

Національний університет "Львівська Політехніка"

<https://orcid.org/0000-0002-1614-512X>e-mail: andrij.p.senyk@lpnu.ua

ПУКАЧ ПЕТРО

Національний університет "Львівська Політехніка"

<https://orcid.org/0000-0002-0359-5025>e-mail: petro.y.pukach@lpnu.ua

РОЗРОБКА КРОСПЛАТФОРМНОЇ СИСТЕМИ ДЛЯ ОСОБИСТОГО ФІНАНСОВОГО АНАЛІЗУ ЗА ДОПОМОГОЮ ПРОГРАМНОГО КАРКАСУ FLUTTER

У сучасному швидкоплинному світі, який характеризується різноманітними можливостями витрачання коштів, численними підписками та агресивною рекламою, люди часто не підозрюють, куди витрачаються їхні гроші. Незважаючи на те, що на ринку доступні різні програми для управління фінансами, більшість із них мають недоліки, особливо, коли йдеться про український ринок. Враховуючи цю інформацію, стає очевидним, що розробка програми, яка ефективно допомагає людям керувати особистими фінансами, має вирішальне значення.

У цьому документі подано огляд спеціалізованих джерел інформації, присвячених бухгалтерському обліку особистих фінансів і фінансовим консультаціям. Він оцінює плюси та мінуси різних програм. Завдяки цьому аналізу стає очевидним, що більшість популярних програм розроблено для ринку США, причому більше половини з них є платними системами. Отже, розробка кросплатформної системи фінансового аналізу вимагає ретельного вибору технологій, придатних для цього застосування. Сучасний світ інформаційних технологій пропонує широкий вибір мов програмування, бібліотек і фреймворків, які можуть допомогти вирішити різні проблеми.

Далі в статті представлено порівняльний аналіз конкретних інформаційних технологій і мов програмування, таких як Python, Flutter, Node.js та інших, які можна використовувати у фінансовому аналізі та консалтингу. На основі вище зазначених даних було обрано певний стек технологій для створення кросплатформної системи персонального фінансового аналізу. Крім того, у роботі описано процес розробки бажаного додатка, результатом якого є готовий продукт, який функціонує як мобільний додаток для Android, веб-орієнтована система та настільний додаток для Windows. Підсумовуючи, зусилля, описані в цій роботі, призвели до успішного створення кросплатформної програми для персонального фінансового аналізу.

Ключові слова: кросплатформність, фінанси, Dart, Flutter, веб розробка

SEVERYNENKO DANYLO, SENYK ANDRIY, PUKACH PETRO

Lviv Polytechnic National University

DEVELOPMENT OF A CROSS-PLATFORM SYSTEM FOR PERSONAL FINANCIAL ANALYSIS USING THE FLUTTER FRAMEWORK

In today's fast-paced world, characterized by diverse spending opportunities, numerous subscriptions, and aggressive advertising, people frequently find themselves unaware of where their money is being lost. Although there are various financial management apps available in the market, most of them have flaws, particularly when it comes to the Ukrainian market. Given this information, it becomes evident that the development of an application that effectively assists individuals in managing their personal finances is crucial.

This paper provides an overview of specialized information sources focused on personal finance accounting and financial advice. It evaluates the pros and cons of different applications. Through this analysis, it becomes apparent that the majority of popular apps are designed for the US market, with over half of them being paid systems. Consequently, the development of a cross-platform financial analysis system requires careful selection of technologies suitable for this application. The current world of information technology offers a wide range of programming languages, libraries, and frameworks that can help address various problems.

The paper further presents a comparative analysis of specific information technologies and programming languages, such as Python, Flutter, Node.js, and others, that can be employed in financial analysis and consulting. Based on the aforementioned data, a specific technology stack was chosen to create a cross-platform system for personal financial analysis. Additionally, the paper documents the process of developing the desired application, resulting in a finished product that functions as a mobile Android application, web-oriented system, and desktop Windows application. In conclusion, the efforts described in this work have led to the successful creation of a cross-platform application for personal financial analysis.

Keywords: Cross-platform, finances, Dart, Flutter, web development

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Невід'ємною частиною життя кожної особистості є належний облік та аналіз власних фінансів. З огляду відсутності кросплатформного додатку сфокусованого на ринку України, є актуальною тема створення такої платформи для збору та аналізу фінансової інформації для прогнозування та покращення фінансового статусу користувача.

Для виконання цієї задачі обрано мову програмування Dart з використанням фреймворку Flutter як

одну з найкращих комбінацій технологій для подібних застосунків, з огляду на можливість реалізації застосунку на різних платформах, використовуючи одну базу коду, а також присутність інструментів для прискорення розробки, таких як hot reload та інтеграцію з різноманітними IDE. Наявність такої структури дозволяє розробнику витрачати менше часу на написання та відлагодження програми, та уникнути потреби розробки та підтримки різних сервісів з використанням різних фреймворків та бібліотек для різних платформ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Розглянувши популярні системи персонального фінансового обліку, можна дійти висновку про відсутність доступного, кросплатформного додатку націленого на ринок України. Система YNAB користується популярністю завдяки своїй філософії бюджетування. Компанія пропонує безкоштовну пробну версію протягом 34 днів, а після цього вартість становить 98,99 доларів США на рік. YNAB пропонує можливість синхронізувати ваші банківські рахунки, імпортувати дані з файлу або вручну вводити кожну транзакцію. Для початку компанія пропонує вивчити основи програми за допомогою відеокурсів, живого семінару або читання посібника. YNAB пропонує проактивний підхід до бюджету, а не відстежує те, що ви вже витратили, як деякі конкуренти [1].

Mint є найвідомішим безкоштовним бюджетним додатком на ринку. Це чудовий варіант для тих, хто хоче покращити свої фінансові звички. Додаток безкоштовний, але містить у собі цільову рекламу продуктів. Ви можете синхронізувати свої фінансові рахунки в програмі або вручну додати транзакції. Mint дозволяє переглядати всі свої облікові записи в одному місці та щоденно відстежувати свої витрати. Додаток автоматично організовує ваші витрати, щоб ви могли відразу побачити підсумки за категоріями. Mint також пропонує щомісячне відстеження рахунків, включаючи нагадування про оплату, щоб уникнути несвоєчасних платежів. Додаток також пропонує можливість відстежувати ваші інвестиції. Mint пропонує кілька освітніх ресурсів, як-от калькулятор доступності житла, калькулятор погашення кредиту та блог з різними темами щодо особистих фінансів [2].

Simplifi від Quicken найкраще оцінює грошові потоки через ефективні можливості відстеження програми. Це найкращий варіант, щоб бути в курсі того, скільки ви можете витратити кожного місяця. Додаток пропонує безкоштовну 30-денну пробну версію, потім щорічно виставляється плата у 47,99 доларів США, або 5,99 доларів США на місяць. Для початку вам потрібно синхронізувати банківські рахунки, і тоді у вас буде повний знімок ваших фінансів. Додаток автоматично класифікує ваші витрати, відстежує регулярні рахунки та підписки, а також відстежує майбутні витрати. Однією з особливостей є спеціальні списки спостереження, які дозволяють обмежувати витрати за категоріями або одержувачами. Крім того, індивідуальний план витрат відстежує грошовий потік, щоб переконатися, що ви ніколи не витрачаєте більше, ніж заробляєте. Simplifi від Quicken пропонує поради під час використання програми, але також є блог, повний освітнього вмісту, під рукою [3].

PocketGuard заробив свою репутацію, як додаток для перевитратників. Його функції зосереджені на тому, щоб допомогти користувачам контролювати перевитрати. Додаток пропонує безкоштовну та платну преміальну версію PocketGuard Plus. Для початку вам потрібно підключити свої чекові, ощадні та кредитні картки. Додаток може бачити, на що ви витрачаєте, де заощадити, і нагадує вам, коли потрібно оплатити рахунки за кредитною картою. Функція PocketGuard «У моїй кишені» використовує алгоритм, щоб визначити, скільки грошей ви можете витратити на основі вашого доходу, майбутніх рахунків, цілей, останніх витрат та бюджетів. Додаток пропонує розумне нагадування про рахунки, щоб відстежувати терміни платежу, і показує, де ви можете домовитися про нижчі рахунки. Також є функція автоматичного заощадження, яка дозволяє встановити ціль і заощадити для неї. PocketGuard автоматично переміщує гроші на банківський рахунок від вашого імені. PocketGuard Plus пропонує додаткові функції, такі як створення категорій, зміна дат транзакцій, можливість експорту даних, відстеження готівки, управління депозитами та зняттям коштів у банкоматах, а також розділення транзакцій. Компанія також публікує освітній блог для додаткових можливостей для навчання [4].

З огляду вище згаданих додатків можемо бачити що більшість функцій тісно пов'язані з ринком США, що робить їх не зручними для використання. Також можна виділити ряд особливостей які є важливими при створенні такого додатку, як: категоризація витрат, синхронізація між пристроями, повідомлення про витрати.

Серед огляду інформаційних технологій, бібліотек та програмних каркасів, які можуть бути використані для розробки інформаційних систем, було розглянуто такі аналоги комбінації Dart та Flutter, як Django, Flask та NodeJS [5].

Flask та Django є одними з найпопулярніших високорівневих програмних каркасів для серверної частини веб-сервісів, що дозволяє швидко реалізувати архітектуру REST для системи, яка є у розробці. Ці фреймворки спрощують створення таких базових систем, як керування сесіями, створення структури та керування базами даних, маршрутизації, створення шаблонів, панель керування, є включені в цей каркас. Також, модульна система каркасу дозволяє відключати та підключати різноманітні модулі за потребою [6]. І хоча створення веб-сервісу за допомогою згаданих фреймворків передбачає взаємодію користувача з програмним інтерфейсом за допомогою веб-браузера, і хоча у Python є можливість створення користувацьких інтерфейсів для настільних пристроїв [7, 8], для створення кросплатформної системи вимагається підтримка мобільних застосунків з використанням інших технологій, наприклад React Native,

який базується на мові програмування JavaScript, що значно здорожчує розробку та підтримку такої системи.

Платформа Node.js є середовищем виконання JavaScript, що дозволяє підтримувати, як серверну та і клієнтську частину сервісу, використовуючи одну мову програмування, що полегшує розробку. У випадку використання Node.js все ще залишається потреба в підтримці декількох різноманітних систем для кожної окремої платформи.

Фреймворк Flutter використовує повний потенціал мови програмування Dart. А саме основну її особливість, можливість компіляції у JavaScript для використання як веб-застосунку, а також компіляція до нативного коду інших платформ, таких як Android, iOS, macOS та Windows. Значна частина коду буде однаковою для всіх платформ, розробнику потрібно буде вносити незначні виправлення зважаючи на особливості певної платформи, що значно прискорить розробку продукту. Також подібний користувацький інтерфейс на різних платформах дозволяє бути впевненим у тому, що користувачу буде легко використовувати застосунок з будь-якого пристрою [9, 10].

Формулювання цілей статті

Метою роботи є створення та відлагодження кросплатформної системи для особистого фінансового аналізу, для таких платформ як Windows, Android, iOS, а також розробки версії для веб-браузера, за допомогою програмного каркасу Flutter.

Розробка програмного забезпечення

Для коректного зв'язку з програмним інтерфейсом серверу, потрібно описати моделі для взаємодії. Модель має реалізувати такі операції як get, insert, delete, update, list та subscribe. Це можна зробити за допомогою наступних директив:

abstract class CategoryApi - оголошення опису класу для об'єктів категорій витрат застосунку

Future<Category?> get (String id); - оголошення операції get для запити даних про певну категорію з вказаним ідентифікаційним номером

Для відмальовування користувацького інтерфейсу у Flutter використовується концепція віджетів. Кожен віджет відповідає за певну частину функціоналу на даній сторінці, та може містити в собі вільну кількість інших віджетів. Власне за допомогою цієї концепції досягається висока швидкість розробки та роботи самого застосунку.

Створення віджетів відбувається за допомогою наступних директив:

Class Dashboard extends StatelessWidget - оголошення класу віджета

Widget build(BuildContext context) - основна функція віджета яка виконується при його відмальовуванні на користувацькому інтерфейсі, у цій функції задаються різноманітні атрибути даного віджета, такі як розмір, колір, співвідношення сторін, тощо. Також, за потреби задається дочірні віджети які будуть відмальовані разом з даним, батьківським, віджетом.

У результаті розробки віджетів, які реалізують потрібний функціонал системи. Без внесення додаткових змін, в залежності від платформи, можемо бачити користувацький інтерфейс на різних пристроях, з різними роздільними здатностями екранів.

Рис. 1. Порівняння вигляду користувацького інтерфейсу на платформах Windows та Android

Аналіз результатів

У результаті розробки та відлагодження даної системи, створені версії застосунку на такі платформи як Windows, Android та версія для веб-браузерів. Користувач має можливість вносити дані про витрати та присвоювати їм категорії, отримувати аналіз внесених даних у вигляді графіків витрат залежно від часу, а також отримувати сповіщення про збереження та витрати.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

За результатами розробки запропоновано модель для створення кросплатформного додатку для

різноманітних пристроїв. При цьому дані, введені користувачем, синхронізуються між додатками, що дозволяє уникнути повторення роботи.

У перспективі планується підтримка інших платформ, таких як macOS та iOS, а також розширення функцій, які доступні користувачу, в тому числі синхронізація транзакцій з банком, більш детальний аналіз фінансів, автоматична категоризація витрат на основі існуючих даних.

References

1. Gain total controll of your money with YNAB [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ynab.com/>
2. Mint | Budget Tracker and Planner [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://mint.intuit.com/>
3. Simplifi by Quicken. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.quicken.com/simplifi/>
4. PocketGuard Budget Planner App. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://pocketguard.com/>
5. Flask vs Django vs NodeJS. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.softwaretestinghelp.com/django-vs-flask-vs-node/>
6. Головатий А. The Definitive Guide to Django: Web Development Done Right / А. Головатий, Я. Каплан-Моз. – «Apress», 2007. – 479 с. – ISBN 978-1-4302-1936-1
7. Python GUI Programming with Tkinter. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://realpython.com/python-gui-tkinter/>
8. Безлі Д. Python Cookbook, 3rd Edition / Д. Безлі, Б. К. Джоунс., 2013.
9. Наполі М. Beginning Flutter: A Hands On Guide to App Development / Марко Л. Наполі., 2019. – 528 с.
10. Learn Flutter [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://flutter.dev/learn>

References

1. Gain total controll of your money with YNAB [Online resource] – URL: <https://www.ynab.com/>
2. Mint | Budget Tracker and Planner [Online resource] – URL: <https://mint.intuit.com/>
3. Simplifi by Quicken. [Online resource] – URL: <https://www.quicken.com/simplifi/>
4. PocketGuard Budget Planner App. [Online resource] – URL: <https://pocketguard.com/>
5. Flask vs Django vs NodeJS. [Online resource – URL: <https://www.softwaretestinghelp.com/django-vs-flask-vs-node/>
6. Holovaty A. The Definitive Guide to Django: Web Development Done Right / Adrian Holovaty, Jacob Kaplan-Moss – «Apress», 2007. – 479 с. – ISBN 978-1-4302-1936-1
7. Python GUI Programming with Tkinter. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://realpython.com/python-gui-tkinter/>
8. Beazley D. Python Cookbook, 3rd Edition / D. Beazley, B. K. Jones., 2013.
9. Napoli M. Beginning Flutter: A Hands On Guide to App Development / Marco L. Napoli., 2019. – 528 с.
- 10 Learn Flutter [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://flutter.dev/learn>

СТРИЖОВА ОКСАНА

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0000-0003-2751-1807](https://orcid.org/0000-0003-2751-1807)e-mail: stryzhovao@khnpu.edu.ua

БАЗИЛЮК ЕЛЬВІРА

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0000-0003-3123-8372](https://orcid.org/0000-0003-3123-8372)e-mail: bazyliukel@khnpu.edu.ua

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ВІЗУАЛЬНОМУ ТА КОМУНІКАТИВНОМУ ВИДАХ ГЕНЕРАТИВНОГО ДИЗАЙНУ

У статті висвітлено основні результати аналізу сервісів нейромереж зі штучним інтелектом, які були апробовані при створенні графічних зображень за допомогою нейромережових принципів генеративного дизайну.

Ключові слова: візуальний і комунікативний дизайн, генеративний дизайн, нейромережі в дизайні.

STRYZHOVA OKSANA.

Khmelnitskyi National University

ORCID ID: 0000-0003-2751-1807

e-mail: stryzhovao@khnpu.edu.ua

BAZYLIUK ELVIRA.

Khmelnitskyi National University

ORCID ID: 0000-0003-3123-8372

e-mail: bazyliukel@khnpu.edu.ua

RESEARCH OF THE POSSIBILITIES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN VISUAL AND COMMUNICATIVE TYPES OF GENERATIVE DESIGN

The principles of generative design are based on parametric modeling and optimization of initial data, which is an effective means of solving design problems. But there is a complication due to the need for preliminary processing of the raw data by the designer manually. This leads to a decrease in the productivity of generative design. Therefore, to work out a large number of parameters and determine their limitations, the designer should use the capabilities of neural networks with artificial intelligence. AI-services are capable of processing large volumes of information, as well as finding their own errors and self-improvement. This also has a positive effect on the development and improvement of options and combinations created by neural networks. The deep machine self-learning of the neural network helps to free up the working time of the designer, which can be used to produce other creative solutions. *The article highlights the main results of the analysis of the main services of neural networks with artificial intelligence, which were tested when creating graphic images with the help of neural network services. The work was carried out with AI-services: Midjourney, Leonardo AI, Jasper Art, Waifu2x, Zyro AI Image Upscaler, AI Image Enlarger, Scribble Diffusion 1.5. The peculiarities of the generation of graphic objects and the time with which various services learned to create images within the given data were studied. The involvement of generative services of neural networks with artificial intelligence allows obtaining multi-vector and parallel ways of making pre-project decisions, instead of the traditional linear trajectory of movement when solving tasks in graphic design. The use of AI-services allows you to very quickly create and assemble design prototypes and check and evaluate their visual or communicative hypothesis. The advantage of these services is their possibility of deep learning and self-learning without human supervision on data that may be unstructured at first.*

Keywords: visual and communicative design, generative design, neural networks in design.

Постановка проблеми

Генеративний дизайн – такий вид проектування, в якому отримання результатів базується на автоматизації виконання певних етапів завдань, з мінімальною участю дизайнера, наприклад, створення великої кількості простих пошукових варіантів, комбінацій, рішення яких засновані на чітко заданих параметрах та обмеженнях. Генеративний дизайн допомагає дизайнерам експериментувати з широким спектром варіантів, а також допомагає оптимізувати ці варіанти за заданим параметром, критерієм.

Принципи генеративного дизайну засновані на параметричному моделюванні та особливостях оптимізації вихідних даних, яке є ефективним засобом вирішення проектних завдань, але і, водночас, ускладненим, що потребує значного попереднього оброблення таких даних. Часто етап обробки, формування і оптимізації вихідних даних дизайнеру доводиться виконувати в ручному режимі, що призводить до зниження продуктивності генеративного дизайну. Тому для опрацювання великої кількості параметрів і визначення їх обмежень дизайнерам варто долучати можливості нейромереж зі штучним інтелектом, які здатні обробляти великі обсяги інформації, а також віднаходити власні помилки та самовдосконалюватися, що позначається і на розвитку і вдосконаленні варіантів та комбінацій, створених вже цими нейромережами та їх сервісами. Глибоке машинне самонавчання нейромережі сприяє вивільненню робочого часу дизайнера, який можна використати для продукування інших креативних рішень.

Аналіз останніх джерел

У різних видах промислового дизайну (предметному, архітектурному, ландшафтному, інтер'єрному) відомі світові виробники дуже інтенсивно впроваджують принципи генеративного проектування і параметричного моделювання, із залученням методу кластеризації даних. Наприклад, в роботі [1] висвітлено як в архітектурі чи в дизайні інтер'єру генеративний дизайн допомагає у генеруванні форм забудов, генеруванні планів приміщень на основі заданих критеріїв функціональності, енергоощадливості чи інших, або на основі заданих критеріїв естетичності. У роботах [2-3] подано

характеристику розвитку генеративного дизайну в цифровому мистецтві та перспективи збільшення різноманіття вихідних даних генерованих об'єктів із залученням штучного інтелекту.

Однак, в українському сегменті графічного дизайну досі не активно використовують можливості збільшення продуктивності генеративного дизайну завдяки залученню нейромереж зі штучним інтелектом, при створенні візуальних продуктів і їх комунікативного супроводу.

Мета роботи

Дослідити можливості використання сервісів штучного інтелекту (AI-сервіси) в генеративному проектуванні у візуальному та комунікативному видах графічного дизайну для розширення оптимізації параметризації вихідних даних і збільшення варіативності пошукових ідей та зменшення часових витрат на перед проектному етапі.

Виклад основного матеріалу

Генеративний дизайн допомагає виконати рутинні завдання, на реалізацію яких дизайнером-графіком вручну може бути витрачено дуже багато часу. На даному моменті розвитку дизайн-проекування, генеративний дизайн можна активно посилювати завдяки залученню нейронних мереж, за допомогою яких можна не лише спростувати пошуковий процес, не лише отримувати відповіді на критерії і запити, а й формувати самі критерії, не витрачаючи на це багато часу.

Для вивчення можливостей інтегрування штучного інтелекту у передпроектні етапи, проведено апробацію вісьмох сервісів нейромереж зі штучним інтелектом при генеруванні ними нескладних графічних зображень та здійснено аналіз основних задіяних прийомів генеративного дизайну.

Із AI-сервісами, які аналізувалися, швидко і зручно виконувати такі передпроектні роботи над графікою, як, наприклад:

- покращувати якість зображення як референсів, так і власних (Zyro AI Image Upscaler, Snap Edit);
- видаляти непотрібні об'єкти, змінювати фон, розрізняючи багатоплановість зображень (Erase.bg, Green Screen AI, Restore Photos.io);
- перетворювати швидкі нечіткі замальовки, начерки ідей на чіткі, промальовані ескізи або майже фотографічні зображення (Waifu 2x, Scribble Diffusion 1.5).

Такі сервіси як Waifu2x, Zyro AI Image Upscaler, AI Image Enlarger можуть слугувати проміжним інструментом із покращення якості зображення та можуть стати помічниками, які дуже суттєво економлять час при їх адекватному тренуванні та їх самонавчанні.

Серед більш комплексних сервісів із звуженими напрямками застосування вже безпосередньо для графічних дизайн-продуктів можна виділити AI-сервіси, за допомогою яких можна виконувати їх певне візуальне «програмування», але яке не потребує знання коду, тобто закладати потрібні графічні параметри та досягати їх повного виконання, а саме:

- створювати типографічно нескладні іконкові чи текстові логотипи, наприклад, для власного каналу на YouTube, для сайту магазину, певного продукту, для персонального бренду (logo.ai, logomancer);
- генерувати візуальні ідеї як векторні зображення або правдоподібні «фотографії» за текстовим описом-завданням, додаючи власні або готові референси (сервіси Midjourney, Leonardo AI);
- виконувати зміну, стилізацію рис обличчя на фотографіях чи у відеоверсіях (сервіси категорії deep fake та Face Swap).

За допомогою сервісів нейромереж можна виконувати нескладні дизайнерські завдання з генерування ідей потенційних візуальних рішень з подальшим їх аналізом, селекцією та доопрацюванням чи вдосконаленням за допомогою, знову ж таки, штучного інтелекту, так і за допомогою будь-яких комп'ютерних графічних редакторів або в комбінації цих обох інструментів. Таким чином можна отримати штучні дизайн-продукти (їх непередбачувані візуальні зображення), до яких людина, природа навряд чи могли б подуматися і зпродувати.

При цьому важливо уважно підбирати нейронну мережу, яка може виконувати схожий вид генерувань (часто це саме візуальне розпізнавання заданих об'єктів) та чітко, за планом, адаптувати, «довчити» її до потрібних цілей та можливостей, наприклад, розпізнавати і генерувати шрифти або їх протоформи як частини, елементи. Найголовніший критерій підбору – це можливості обраної нейромережі до самовдосконалення і виправлення власних помилок.

Сервіс Jasper Art використовує інструмент машинного самонавчання DALL-E 2 – одного із найбільш досконалих на даний момент навчального алгоритму, для створення об'єктів цифрового мистецтва. Характерним є те, що DALL-E генерує зображення без візуальних підказок, лише за допомогою текстових промтів-описів. Це на порядок скорочує час виконання генерувань та підвищує їх якість вже у перших спробах генерації – без підбору і надання референсів. Також результати генерування з алгоритмами GPT-3 та CLIP у DALL-E 2 є найбільш адекватні запитам, з найкращим рівнем реалістичності як щодо фотографічності, так і щодо імітації традиційних живописних технік та живописних матеріалів. Таким само властивостями володіє і AI-сервіс зі створення цифрового мистецтва Stability AI Dream Studio. DALL-E 2 разом із алгоритмами CLIP або VQGAN + CLIP дозволяють перетворити власні зображення будь-якої якості на мистецькі digital-об'єкти. AI-сервіс Deep Dream – цей сервіс дає можливість завантажувати реальні дизайнерські розробки як начерки, фор-ескізи та отримувати результати рівня справжнього живописного полотна або рукотворної ілюстрації.

Такі можливості генерування зображень за допомогою штучного інтелекту є дуже перспективними для digital-мистецтва NFT-формату, однак, визнання авторства подібних робіт поки що знаходиться у процесі розроблення та має особливості у верифікації.

Генеративний дизайн може допомогти виконувати графічні завдання за допомогою також мобільних додатків: наприклад, підбір можливих ідей візуальних рішень анімованих 3D логотипів за

допомогою простих готових фільтрів у мобільних додатках (таких як Glitch) дає дуже швидке оброблення вихідних параметрів і велику кількість варіантів. Найефективніше в мобільних додатках AI-сервісів працювати з абстрактними, формальними дизайн-об'єктами: геометризованими формами, фігурами, як у форматі зображення (статичні ізоформи), так і у відео-форматі (динамічні, анімаційні ізоформи), а також створювати прості патерни, які легко змінювати, повторювати і комбінувати [4]. Такі можливості практично безкінечного генерування дозволяють розвиватися такому напрямку візуального дизайну як *unrepeatable design* – неповторюваний дизайн, особливо для промислового тиражування зображень – складання з патернів неповторюваного на великій площі рисунку.

Тож, штучний інтелект в графічному дизайні є добре адаптованим для таких рутинних дій як розпізнавання, коригування, створення, трансформація та анімація, а також для побудови дизайн-систем (набору візуальних стилів, елементів, правил, візуальної та комунікативної архітектури розробки та функціонування графічного дизайн-продукту).

В комунікативному дизайні є розвиток використання AI-сервісів для аналітичної складової вивчення соціальних мереж та їх відгуків на візуальний продукт графічного дизайну в контексті реклами. Маркетингові комунікативні стратегії відомого українського бренду будівельних матеріалів «Епіцентр» стали залучати текстові AI-сервіси для генерування для споживачів контенту з різноманітними описами товарів.

Також великим полем для генеративного дизайну із залученням штучного інтелекту все більше стає web-дизайн, який не потребує геніальних і високохудожніх візуальних продуктів, а як раз повинен мати велике різноманіття швидких та малозатратних рішень.

Розпочато створення електронних бібліотек нейромереж, в яких можна робити пошук потрібних AI-сервісів: Ai-library- з пошуком за фільтрами за сферою використання, вартістю, Theresanaiforthe – з підказками, які сервіси для чого можна задіяти, Future Tools – це найчисельніша бібліотека, містить понад 1000 AI-сервісів.

Висновки

Встановлено, що залучення генеруючих сервісів нейромереж зі штучним інтелектом дозволяє отримувати багатовекторність та паралельність шляхів прийняття передпроектних рішень, замість традиційної лінійної траєкторії руху при вирішенні завдань в графічному дизайні. Застосування AI-сервісів дозволяє дуже швидко створити і зібрати дизайн-протопити та перевірити, оцінити їх візуальну чи комунікативну гіпотезу. Перевагою цих сервісів є їх можливість глибокого навчання і самонавчання без нагляду людини за даними, які можуть буди спершу неструктуровані.

За два роки відбулося стрімке зростання різноманітних платних та безкоштовних AI-сервісів, які за дуже короткий термін переходять від бета-версії при створенні і обмеженому їх тестуванні до рівня usability. Головне – чітко розібратися у їх можливостях та мати об'єктивне розуміння, яким чином і для чого саме ті чи інші сервіси зі штучним інтелектом можуть конкретно допомогти у дизайн-проектуванні.

Використання AI-сервісів допомагає створювати ефектний та ефективний візуальний комунікативний матеріал. Штучне генерування є невичерпним набором дизайн-інструментів, але треба враховувати, що за дуже короткий термін штучні ефекти стають упізнаними, розповсюдженими і, з часом, можуть втратити свою конкурентність, тому дизайн-проектування зі штучним інтелектом потребує постійного тренування таких сервісів та їх самовдосконалення.

Література

1. Жао Шеньхуань, де'Ангеліс Енріко. Проектування генеративної архітектури на основі продуктивності: огляд, формулювання проблем дизайну та використання програмного забезпечення / Ш. Жао, Е. де'Ангеліс // Журнал інтегрованого проектування та науки про процеси. – 2018. Том. 22. Вип. 3. – С. 55-76, (опубл. 22.11.2019 р.). – DOI: 10.3233/JID190001.
2. Бернс С. Збільшення різноманітності глибоких генеративних моделей // Матеріали конференції AAAI зі штучного інтелекту, 36 (11), 2022. С. 12870-12871. – DOI: 10.1609/aaai.v36i11.21572.
3. Кайзер З. Творчість як обчислення: навчання дизайну в епоху автоматизованого дизайну та культури 201911(2): С. 173-192. (опубл. 10.06.2019 р.). – DOI: 10.1080/17547075.2019.1609279.
4. Штучний інтелект та генеративний дизайн в комунікаціях. Освітня платформа Cases. – [Електронний ресурс] : [веб-сайт]. – Режим доступу: <https://cases.media/article/shtuchnii-intelekt-ta-generativnii-dizain-v-komunikatsiyakh> (дата звернення 10.06.2023). – Назва з екрану.

References

1. Shenghuan Zhao, Enrico De Angelis. Performance-based Generative Architecture Design: A Review on Design Problem Formulation and Software Utilization // Journal of Integrated Design and Process Science. Volume 22. Issue 3. P. 55-76. Published online: 22.11.2019 p. – <https://doi.org/10.3233/JID190001>.
2. Sebastian Berns/ Increasing the Diversity of Deep Generative Models // Twenty-seventh AAAI / SIGAI Doctoral Consortium / The Thirty-Sixth AAAI Conference on Artificial Intelligence (AAAI-22). – <https://doi.org/10.1609/aaai.v36i11.21572>.
3. Zachary Kaiser. Creativity as Computation: Teaching Design in the Age of Automation Design and Culture // Journal of the Design Studies Forum. 2019. Volume 11. Issue 2. P. 173-192. Published online: 10 Jun 2019. – <https://doi.org/10.1080/17547075.2019.1609279>.
4. Shtuchnyi intelekt ta heneratyvnyi dyzain v komunikatsiyakh. Osvitnia platforma Cases. – [Elektronnyi resurs] : [veb-sait]. – Rezhyim dostupu: <https://cases.media/article/shtuchnii-intelekt-ta-generativnii-dizain-v-komunikatsiyakh> (data zvernennia 10.06.2023). – Nazva z ekranu.

ТЕСЛЮК ГЕННАДІЙ

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ORCID ID: [0000-0002-7008-2895](https://orcid.org/0000-0002-7008-2895)e-mail: tesliuk_h@ukr.net**ЗОЛОТАВСЬКА ОЛЕНА**

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ORCID ID: [0000-0003-4434-7498](https://orcid.org/0000-0003-4434-7498)e-mail: zolotovska.o.v@dsau.dp.ua**ПОНОМАРЕНКО НАТАЛІЯ**

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ORCID ID: [0000-0001-8263-2914](https://orcid.org/0000-0001-8263-2914)e-mail: nanagieva@ukr.net**ІВЛЄВ ВІТАЛІЙ**

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ORCID ID: [0000-0002-4878-4794](https://orcid.org/0000-0002-4878-4794)e-mail: ivliev.v.v@dsau.dp.ua**ЛУЦ ПАВЛО**

Вінницький національний аграрний університет

ORCID ID: [0000-0002-3776-8940](https://orcid.org/0000-0002-3776-8940)e-mail: luts@vsau.vin.ua

ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЗИКО-МЕХАНІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ НАСІННЯ ГАРБУЗА ДЛЯ ЧИСЕЛЬНОГО МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ЇХ СЕПАРАЦІЇ

В статті вперше встановлено, що кут зовнішнього тертя мезги гарбуза залежить від зовнішнього тиску. Встановлені причини цього явища. Це, перш за все, зміна структури, вичавлення повітря та води. Розроблена оригінальна методика і відстежена залежність. Як показали дослідження, коефіцієнт тертя збільшується прямо пропорційно зовнішньому тиску у діапазоні до 0,5 МПа. З достатньою для розрахунків точністю можна вважати, що коефіцієнт тертя збільшується в середньому на 0,03 на кожні 0,1 МПа тиску. Встановлено, що пружність гарбузового насіння і опір механічному пошкодженню у вигляді проколювання прямо пропорційно залежить від його геометричних розмірів.

Ключові слова: насіння, гарбуз, розділення, очищення, сепарація, властивості, моделювання.

TESLYUK HENNADIY, ZOLOTAVSKA OLENA, PONOMARENKO NATALIA, IVLEV VITALIY

Dnipro State Agrarian and Economic University

LUTS PAVLO

Vinnytsia National Agrarian University

STUDY OF PHYSICAL-MECHANICAL PROPERTIES OF PUMPKIN SEEDS FOR NUMERICAL SIMULATION OF THEIR SEPARATION PROCESS

This article presents the results of research on the physical and mechanical properties of pumpkin seeds with the aim of their numerical modeling in the process of separation. Studying the physical and mechanical properties of pumpkin seeds is an important step for understanding the mechanisms of separation and optimizing this process.

The article examines the physical and mechanical properties of pumpkin seeds, such as geometric parameters, mass, density, modulus of elasticity, coefficient of friction, and others. To determine these properties, various research methods were used, in particular, microscopy, dynamic mechanics and experiments on separators.

The obtained results make it possible to build a numerical model of the pumpkin seed separation process. This model can be used to predict and optimize the efficiency of separation systems. The authors of the article discuss possible approaches to improving the separation process based on the obtained results and recommend further research directions.

The article established for the first time that the angle of external friction of pumpkin pulp depends on external pressure. The established causes of this phenomenon are, first of all, a change in structure, squeezing out air and water. An original technique was developed and the dependence was tracked. Research has shown that the coefficient of friction increases in direct proportion to the external pressure in the range of up to 0.5 MPa. With sufficient accuracy for calculations, it can be assumed that the friction coefficient increases by an average of 0.03 for every 0.1 MPa of pressure. It was established that the elasticity of pumpkin seeds and resistance to mechanical damage in the form of a puncture is directly proportional to its geometric dimensions.

Key words: seeds, pumpkin, separation, purification, separation, properties, modeling.

Постановка проблеми

На сьогодні створення нового обладнання для сепарації насіння культурних рослин не можливе без проведення моделювання зазначеного технологічного процесу. Так з використанням САЕ-системах (наприклад, Ansys, Star-CCM+ тощо) можливо без виготовлення обладнання оптимізувати конструкцію робочих органів використовуючи при цьому потужності персональних комп'ютерів. Це значно скорочує час і зменшує матеріальні витрати на розробку складного обладнання [1, 2]. Науково обґрунтоване удосконалення існуючого і створення нового обладнання для сепарації насіння потребує поглибленого вивчення їх фізико-механічних властивостей [3]. Дотепер фізико-механічні характеристики плодів і насіння баштанних культур були певною мірою вивчені [4–8]. Однак, дані наукових літературних джерел часто носять суперечливий характер. Дані таких показників, як питомий опір роздавлюванню, міцність оболонки,

щільність свіжовичавленого насіння дуже різні, іноді досить протилежні, а в багатьох випадках відсутні.

Аналіз останніх джерел

Під час проектування машини для очищення і сепарації насіння гарбуза необхідно враховувати особливості плодів і насіння різних сортів, матеріали конструкції робочого органу і технічні умови проведення процесу [9–11]. Вони полягають у наступному. Для плодів – форма, розмір, маса, опір роздавлювання, вміст сирого насіння. Для насіння – форма, розмір, питома та об'єм вага, щільність, опір оболонки, вологість.

Мета досліджень – за результатами лабораторних досліджень визначити діапазони морфологічних і фізико-механічних властивостей насіння гарбуза і вороху для оцінки можливості його поділу за цими параметрами.

Для виконання програми лабораторних досліджень необхідно було:

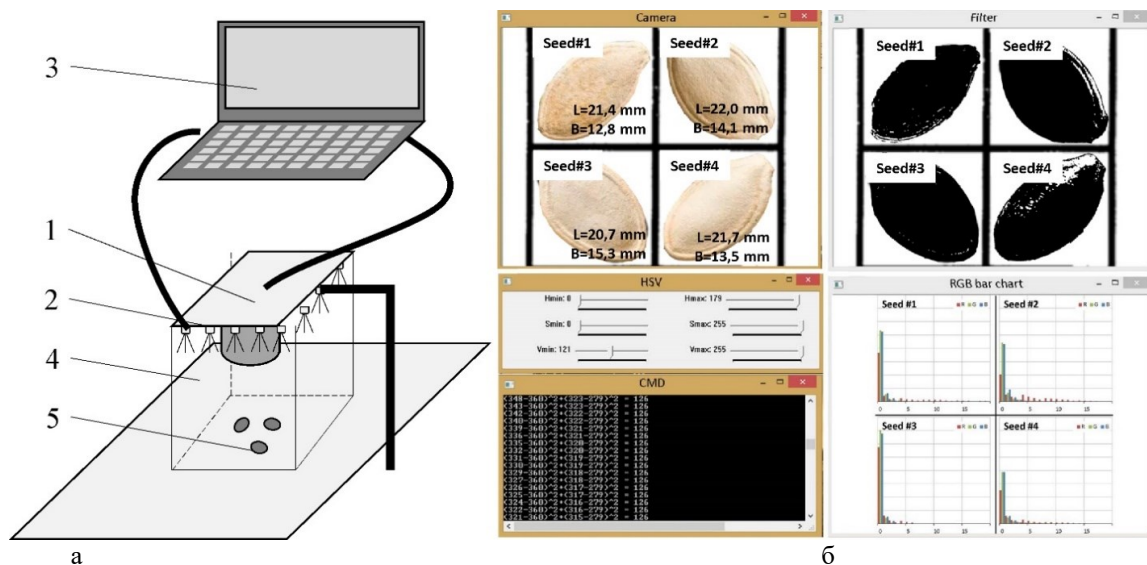
- визначити групу сортів гарбузів, які найбільш перспективні для вирощування в Україні;
- визначити групу морфологічних і фізико-механічних властивостей, за якими проводилася оцінка якості очищення і сепарації насіння;
- розробити методику дослідження і виготовити відповідне лабораторне обладнання;
- організувати проведення лабораторних досліджень та провести обробку результатів досліджень.

Мета роботи – визначити діапазон морфологічних і фізико-механічних властивостей насіння гарбуза і вороху для оцінки можливості його поділу за цими параметрами.

Виклад основного матеріалу

Інститут овочівництва і баштанництва НААН рекомендує для посадки сорти гарбуза, як Стофунтовий, Ждана, Лель, Славута, Український багатоплідний, Світень. У зв'язку з цим були проведені дослідження по відношенню до цієї групи сортів.

Як впливає з аналізу досліджень [1–3, 12, 13], найбільш важливим параметром в процесі очищення і сепарації насіння є його геометричні розміри. Використовуючи програмне забезпечення і обладнання для автоматичного фенотипування насіння, розроблене Алієвим Е. Б. [14, 15], були визначені морфологічні властивості насіння гарбуза (рис. 1). Похибка вимірювання складала 0,01 мм.

а
1 – відеокамера; 2 – набори світлодіодів трьох типів (червоний, зелений, синій); 3 – персональний комп'ютер; 4 – захисний екран; 5 – насіння гарбуза

Рис. 1. Схема обладнання (а) і програмне забезпечення (б) для автоматичного фенотипування насіння гарбуза

Відбір проб насіння проводився за ДСТУ 4802:2007 [16]. Під час дослідження відбирали і вимірювали по 100 насінин кожного сорту та визначали середнє, дисперсію (σ^2) і середньоквадратичне відхилення ($\pm\sigma$) морфологічних параметрів. Під час лабораторних досліджень вимірювали насипну щільність насіння за загальноприйнятими методиками з використанням торованої пурки [17].

Абсолютну масу (1000 насінин) визначали за ДСТУ 4138-2002 [18], а вологість насіння – за ДСТУ 4811:2007 [19].

Аналіз теоретичних досліджень і чисельного моделювання конструкцій сепараторів в САЕ-системах підтверджує, наскільки важливо знати коефіцієнт зовнішнього тертя в стані спокою і при ковзанні окремо для визначення поведінки насіння при взаємодії їх з робочими органами. Дія статичного коефіцієнта тертя триває до тих пір, поки насіння не почне рухатися під дією загальної зовнішньої сили. Іншими словами, цей коефіцієнт визначає силу, необхідну для початку руху. Коефіцієнт ковзання діє під час руху і визначає силу,

необхідну для підтримки руху [20].

Для визначення коефіцієнта зовнішнього тертя в стані спокою використовують прилад, схематично зображений на рис. 2. Два кронштейни 7 закріплені на горизонтальній пластині 11, за допомогою гвинтів 6, що обертаються. Під час експерименту натерту м'якоть стиглого плоду гарбуза наносили на поверхню пластини 8 та на саме насіння. У ліву щілину пластини 8 поміщали насіння згідно з методикою, а нахил пластини збільшували обертанням рукоятки 5 до тих пір, поки вона не почне рухатись. Кут нахилу, що відповідає тангенсу кута зовнішнього тертя в стані спокою, фіксувався на шкалі 9 приладу. Перед початком експерименту пластину 8 покривали відповідним листом матеріалу і натирали поверхню мезгою.

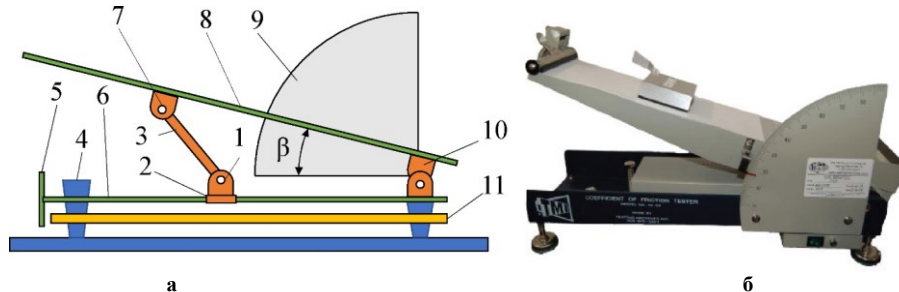
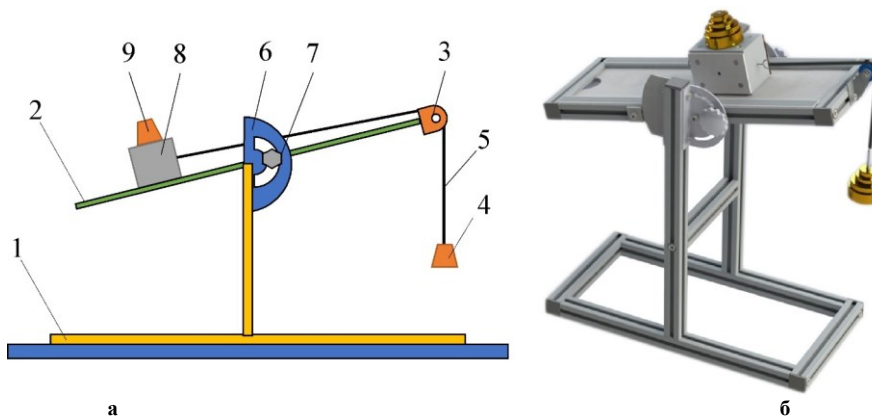

Рис. 2. Схема (а) і загальний вигляд (б) обладнання для визначення коефіцієнта зовнішнього тертя спокою: 1, 7, 10 – кронштейни, 2 – упор, 3 – важіль, 4 – утримувач, 5 – рукоятка, 6 – гвинт, 8 – пластина, 9 – шкала, 11 – горизонтальна пластина

Важливість коефіцієнта зовнішнього тертя ковзання насіння полягає в тому, що він визначає характер взаємодії насіння з матеріалом робочого органу під час руху. Його визначали з використанням обладнання, схема і загальний вигляд якого представлені на рис. 3.

1 – рама, 2 – площина ковзання, 3 – блок, 4, 9 – вантаж, 5 – тросик, 6 – пластина регулювання, 7 – гвинт, 8 – короб без дна
Рис. 3. Схема (а) і загальний вигляд (б) обладнання для визначення коефіцієнта зовнішнього тертя ковзання

Обладнання складається із рами, до якої на шарнірі прикріплено площину ковзання 2. На одному з кінців площини для ковзання 3 закріплено блок 3. Положення площини ковзання 3 фіксується за допомогою пластини регулювання 6 і гвинта 7. На пластину ковзання встановлюється короб без дна 8, в який засипається насіння. До короба за допомогою тросика 5 через блок 3 приєднано вантаж 4. На коробі зверху встановлюється додатковий вантаж 9. Далі згідно загальноприйнятої методики [21], розписуючи рівняння результуючої сили і вимірюючи час і відстань, яке пройшов короб із насінням розраховується коефіцієнт зовнішнього тертя ковзання.

Модуль пружності та зусилля на прокол насіння є важливими фізико-механічними властивостями з точки зору оптимізації діючих зусиль при моделюванні процесу сепарації насіння в САЕ-системах. Модуль пружності визначали за діаграмою навантаження-розвантаження за одновісного стиснення. Дослідження виконувались з використанням пристрою для автоматичного визначення структурно-механічних властивостей, який розроблений Алієвим Е. Б. та ін. [22]. Конструктивно-технологічна схема і загальний вигляд пристрою для автоматичного визначення структурно-механічних властивостей приведено на рис. 4

Зусилля на прокол насіння визначали з використанням того ж самого пристрою для автоматичного визначення структурно-механічних властивостей. Тільки замість індентор циліндричної форми 18 встановлювали голку діаметром 1 мм. Момент проколу визначали візуально з графіку залежності сили від деформації.

Результати досліджень

В результаті лабораторних досліджень наочно було встановлено, що фізико-механічні властивості насіння та мезги (вороху) гарбуза проявляються інакше, ніж властивості інших матеріалів.

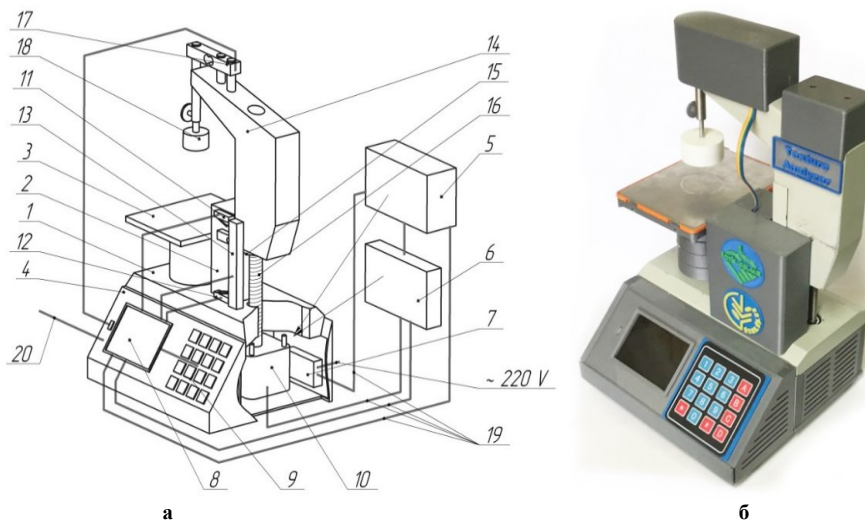

Рис. 4. Конструктивно-технологічна схема (а) і загальний вигляд (б) пристрою для автоматичного визначення структурно-механічних властивостей: 1 – станина, 2 – направляюча, 3 – робочий стіл, 4 – короб, 5 – блок живлення, 6 – драйвер крокового двигуна, 7 – розетка із вимикачем, 8 – блок керування із LCD-дисплем, 9 – клавіатура, 10 – кроковий двигун, 11 – верхній кінцевий вимикач, 12 – нижній кінцевий вимикач, 13 – лінійний змінний резистор, 14 – штатив, 15 – гайка із біговими доріжками для кульок, 16 – різьбовий вал, 17 – тензодатчик, 18 – індентор циліндричної форми, 19 – електричні проводи, 20 – USB-вихід

Фізико-механічні властивості матеріалів характеризують їх поведінку в разі прикладання до них механічного зусилля. У загальному випадку коефіцієнт тертя не залежить від тиску. Особливість мезги полягає в тому, що під час прикладання зусилля змінюється структура робочого тіла і його основні фізичні властивості. У процесі експериментальних досліджень нами відмічена залежність коефіцієнтів внутрішнього та зовнішнього тертя від тиску.

Процеси, що відбуваються в робочому тілі в разі дії тиску, мають малий час релаксації. Як наслідок – залежність властивостей від швидкості прикладання зусилля.

При контактуванні мезги з повітрям відбувається хімічна реакція, яка, перш за все, впливає на липкість матеріалу. Якщо в гвинтовому транспортері, де відбувається зминання мезги, контакт з повітрям практично відсутній, то сепаратор-очисник, навпаки, розділяє суміш за інтенсивного контакту з повітрям. Тому один і той же показник на початковому етапі виділення й на кінцевому відрізняється за абсолютним значенням, яке до того ж змінюється в часі.

Насіння гарбуза, як правило, округле, сплюснуте і має грушоподібну форму. Плоди сорту Ждана, гладкі плоско-округлі й слабосегментовані. Маса досліджуваних плодів становить 2,56–6,32 кг, діаметр 230–380 мм. Середня товщина м'якоти 40–55 мм. Вихід сирого насіння – 1,8–2,57 %, а сухого – 1,3–1,5 %.

Плоди сорту Стофунтовий гладкі, форма – сплюсненого типу. Маса 2,25–4,23 кг, середній діаметр плодів 180–310 мм. Товщина м'якоти 35–48 мм. Вихід сирого насіння 3,35–3,5 %, сухого 2,1–2,5 %. По краю насіння паралельно бортикам проходить виїмка. Поверхня насіння трохи шорстка і вкрита тонкою прозорою плівкою, яка знімається під час сушіння.

Результати розмірно-масових характеристик плодів гарбуза, розмірні показники насіння, яке тількино видалили, і їх фізичні властивості показані в табл. 1–2.

Таблиця 1

Фізичні властивості насіння

Абсолютна вологість насіння, %	Абсолютна маса 1000 насінин, г			Об'ємна маса, г/л			Щільність насіння, г/см ³		
	мін.	макс.	середн.	мін.	макс.	середн.	мін.	макс.	середн.
48,2	690	850	770	514	598	570	0,84	0,91	0,90
45,6	326	382	372	586	660	630	0,87	0,92	0,91

Таблиця 2

Геометричні параметри насіння деяких сортів гарбуза, мм

Сорт	Довжина		Ширина		Товщина	
	L_{CP}	$\pm\sigma$	b_{CP}	$\pm\sigma$	a_{CP}	$\pm\sigma$
Славута	21,07	3,01	12,83	1,49	5,53	0,33
Лель	18,09	1,67	10,73	1,85	2,84	0,19
Світень	20,74	2,41	11,54	1,09	3,87	0,20
Ждана	20,29	2,50	12,36	0,89	5,37	0,28
Стофунтовий	20,71	2,35	11,60	1,25	3,52	0,15

У ході експерименту встановлено, що коефіцієнт зовнішнього тертя ковзання під час досліджень сортів Ждана, Стофунтовий, Славута, Лель, Світень практично не залежить від сорту. Результати досліджень наведені в таблиці 3. Похибка вимірювання визначена за загальноприйнятими методиками [23] і

становить 5 %.

Таблиця 3

Результати практичного визначення коефіцієнта зовнішнього тертя ковзання

Результати практичного визначення коефіцієнта зовнішнього гертя ковзання						
№	a, мм	$f_{l(i)}$ = Ошибка! Объект не может быть создан из кодов полей редактирования.	$f_{l(ср)}$	$f_{l(i)} - f_{l(ср)}$	$(f_{l(i)} - f_{l(ср)})^2$	σ
1	2	3	4	5	6	7
Через 20 хв після зминання						
1	23	0,23	0,252 (14°6')	-0,0022	0,00048	0,00024
2	26	0,26		0,008	0,000064	
3	24	0,24		-0,012	0,00014	
4	24	0,24		-0,012	0,00014	
5	26	0,26		0,008	0,000064	
6	27	0,27		0,018	0,00032	
7	28	0,28		0,028	0,00078	
8	23	0,23		-0,022	0,00048	
9	24	0,24		-0,012	0,00014	
10	24	0,24		-0,012	0,00014	
11	26	0,26		0,008	0,000064	
12	25	0,25		-0,002	0,000004	
13	25	0,25		0,002	0,000004	
14	26	0,26		0,008	0,000064	
15	24	0,24		0,012	0,00014	
16	27	0,27		0,018	0,00032	
17	28	0,28		0,028	0,00078	
18	24	0,24		-0,012	0,00014	
19	23	0,23		-0,022	0,00048	
20	26	0,26		0,008	0,000064	
Через 10 хв після зминання						
1	20	0,20	0,202 (11°24')	-0,002	0,000004	0,00022
2	21	0,21		0,008	0,000064	
3	19	0,19		-0,012	0,0001	
4	22	0,22		0,018	0,0003	
5	18	0,18		-0,022	0,00048	
6	19	0,19		-0,012	0,0001	
7	19	0,19		-0,012	0,0001	
8	21	0,21		0,008	0,000064	
9	23	0,23		0,028	0,0007	
10	22	0,22		0,018	0,0003	
11	19	0,19		-0,012	0,0001	
12	19	0,19		-0,012	0,0001	
13	23	0,23		0,028	0,0007	
14	21	0,21		0,008	0,000064	
15	20	0,20		-0,002	0,000004	
16	18	0,18		0,018	0,0003	
17	18	0,18		0,018	0,0003	
18	23	0,23		0,028	0,0007	
19	20	0,20		-0,002	0,000004	
20	19	0,19		-0,012	0,0001	
Безпосередньо після зминання						
1	14	0,14	0,139 (7°54')	0,001	0,000001	0,0005
2	16	0,16		0,021	0,00044	
3	17	0,17		0,031	0,00096	
4	15	0,15		0,011	0,00012	
5	14	0,14		0,001	0,000001	
6	15	0,15		0,011	0,00012	
7	17	0,17		0,031	0,00084	

Продовження табл. 3

1	2	3	4	5	6	7
8	11	0,11		-0,029	0,0008	
9	15	0,15		0,011	0,00012	
10	13	0,13		-0,009	0,00008	
11	17	0,17		0,031	0,00096	
12	14	0,14		0,001	0,0015	
13	10	0,10		-0,039	0,0015	
14	13	0,13		-0,009	0,00008	
15	16	0,16		0,021	0,00044	
16	14	0,14		0,001	0,000001	
17	11	0,11		-0,029	0,0008	
18	13	0,13		-0,009	0,00008	
19	13	0,13		-0,009	0,00008	
20	10	0,10		-0,039	0,0015	

Таким чином, встановлено, що коефіцієнт зовнішнього тертя ковзання зростає протягом перших 20 хв. (рис. 5). Дослідження мезги з більш тривалим терміном знаходження на відкритому повітрі не показали суттєвої зміни в значенні коефіцієнта зовнішнього тертя.

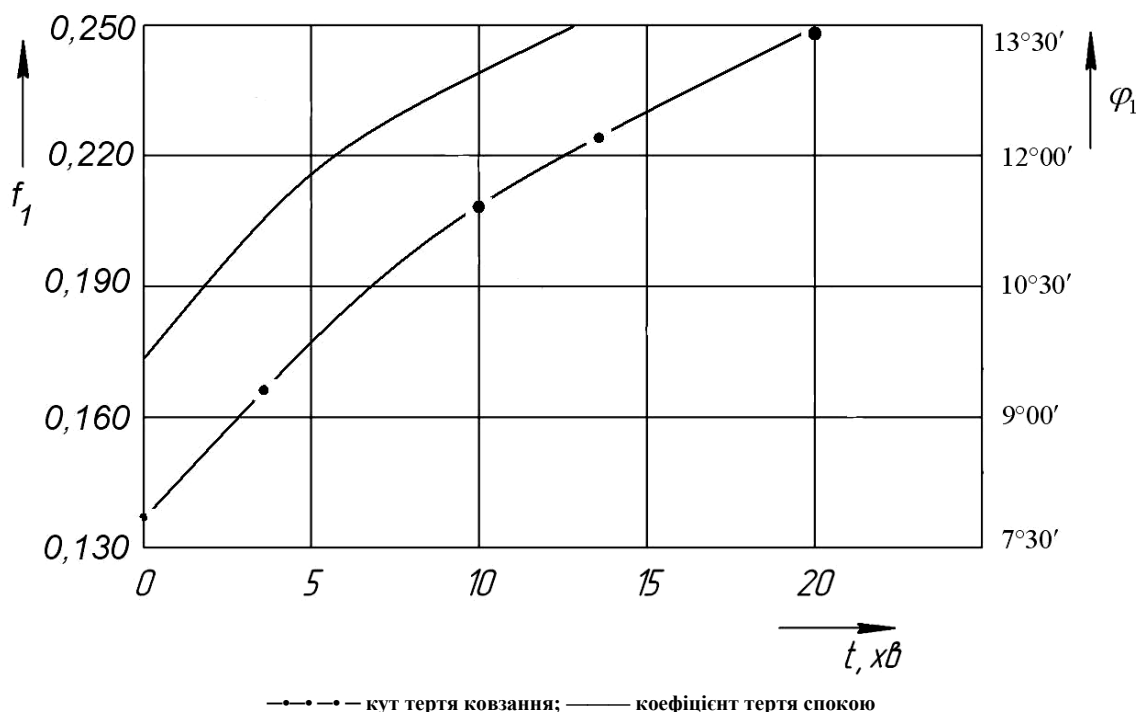

Рис. 5. Залежність кута зовнішнього тертя ковзання мезги по гумі від часу проведення експерименту

Із аналізу рис. 5 бачимо, що коефіцієнт тертя спокою для гарбузової мезги приблизно на 30 % більший за коефіцієнт тертя ковзання. Значення останнього можна отримати із вказаного рис. 5, враховуючи, що він дорівнює $\operatorname{tg} \varphi_1$.

Середнє значення коефіцієнта пружності $\tau = 2,124 \pm 0,3$. Результати замірювань представлені в табл. 4. Нижче наведені результати досліджень міцності оболонки насіння на прокол (табл. 5).

Аналіз отриманих даних показує, що більш крупне, дозріле насіння має й більш високу міцність. Однак, великі розміри насіння потребують більш пом'якшених режимів їх доочистки. Пояснюється це тим, що зі збільшенням геометричних розмірів насіння підвищується імовірність травмування його робочими органами. Зокрема, виникає загроза пошкодження носика насіння, що призводить до зниження його посівних якостей.

Висновки

Лабораторними дослідження вперше встановлено, що кут зовнішнього тертя мезги гарбуза залежить від зовнішнього тиску. Встановлені причини цього явища, це перш за все зміна структури, вичавлення повітря та води. Розроблена оригінальна методика і відстежена залежність. Як показали дослідження, коефіцієнт тертя збільшується прямо пропорційно зовнішньому тиску у діапазоні до 0,5 МПа. З достатньою для розрахунків точністю можна вважати, що коефіцієнт тертя збільшується в середньому на 0,03 на кожні 0,1 МПа тиску. Встановлено, що пружність гарбузового насіння і опір механічному пошкодженню у вигляді проколювання прямо пропорційно залежить від його геометричних розмірів

Таблиця 4

Результати дослідження коефіцієнта пружності насіння (у перерахунку на одну насінину)

№	α , град	$\tau = \operatorname{tg} \alpha$	$\tau_{(CP)}$, МПа	$\tau - \tau_{(CP)}$	$(\tau - \tau_{(CP)})^2$	σ
1	61	1,804	2,124	-0,32	0,1024	0,35
2	66	2,246		0,122	0,015	
3	59	1,664		-0,46	0,212	
4	70	2,747		0,623	0,388	
5	64	2,050		-0,074	0,005	
6	61	1,804		-0,32	0,102	
7	69	2,605		0,481	0,231	
8	59	1,664		-0,46	0,212	
9	67	2,356		0,232	0,05	
10	60	1,732		-0,392	0,154	
11	66	2,246		0,122	0,015	
12	64	2,050		-0,074	0,005	
13	61	1,804		-0,32	0,102	
14	68	2,475		0,351	0,123	
15	59	1,664		-0,46	0,212	
16	63	1,963		-0,161	0,026	
17	67	2,356		0,232	0,05	
18	70	2,747		0,623	0,388	
19	65	2,145		0,021	0,0004	
20	67	2,356		0,232	0,054	

Таблиця 5

Міцність оболонки свіжовиділеного насіння на прокол

Сорт	σ , Н/мм ²		
	мінімальна	максимальна	середня
Ждана	29,3	69,1	43,8
Стофунтовий	23,2	44,4	32,9

Література

- Алієв Е. Б. Механіко-технологічні основи процесу прецизійної сепарації насіннєвого матеріалу соняшнику : дис. ... д-ра техн. наук : 05.05.11. Запоріжжя, 2020. 530 с.
- Степаненко С. П. Механіко-технологічне обґрунтування процесів і обладнання безрешітного фракціонування зернових матеріалів : дис. ... д-ра техн. наук : 05.05.11. Глеваха, 2021. 362 с.
- Алієв Е. Б. Фізико-математичні моделі процесів прецизійної сепарації насіннєвого матеріалу соняшнику : монографія. Запоріжжя : СТАТУС. 2019. 196 с. ISBN 978-617-7759-32-3.
- Khoshnam F., Namjool M., Golbakhshi H., Dowlati M. Physical and Mechanical Changes in Ripening Melon Fruits. YYÜ TAR BİL DERG (YYU J AGR SCI). 2016.26(2): 135-144. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/222898>
- Bande Y.M., Adam N.M., Jamarei B.O., Azmi Y. Physical and Mechanical Properties of “Egusi” Melon (Citrullus colocynthis lanatus var. lanatus) Fruit. International Journal of Agricultural Research. 2012. 7: 494-499. DOI: 10.3923/ijar.2012.494.499
- Mansouri A., Mirzabea A. H., Ráufi A. Physical properties and mathematical modeling of melon (Cucumis melo L.) seeds and kernels. Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences. 2017. 16 (3): 218-226. DOI: 10.1016/j.jssas.2015.07.001
- Khodabakhshian R. Mechanical Strength and Physical Behavior of Pumpkin Seed and Its Kernel. Thai Journal of Agricultural Science 2011, 45(1): 37-43. https://www.academia.edu/4517084/Mechanical_Strength_and_Physical_Behavior_of_Pumpkin_Seed_and_Its_Kernel
- Altuntaş E. Some Physical Properties of Pumpkin (Cucurbita pepo L.) and Watermelon (Citrullus lanatus L.) Seeds. Tarım Bilimleri Dergisi. 2008. 14 (1): 62-69. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1509449>
- Kaletnik G., Tsurkan O., Rimar T., Stanislavchuk O. Determination of the kinetics of the process of pumpkin seeds vibrational convective drying. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 2020. 1(8 (103): 50–57. DOI: 10.15587/1729-4061.2020.195203
- Odewole M. M., Adesoye O. A., Oyeniyi S. K., Isiaka, A.O. Development and performance evaluation of fluted pumpkinseed dehulling machine. Arid Zone Journal of Engineering, Technology and Environment. August. 2015. 11: 120-130. https://www.researchgate.net/publication/309476600_Development_and_Performance_Evaluation_of_Fluted_Pumpkin_Seed_DeHulling_Machine
- Головчук А., Павленко С., Волик Б., Теслюк Г. Модельні дослідження очищувача насіння гарбуза на основі вальців змінної кривизни. Геотехническая механика : міжвід. сб. науч. тр. Днепропетровськ : ІГТМ НАНУ. 2008. 79: 1-7. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/32755/09%20-%20Golovchuk.pdf?sequence=1>
- Aliiev E., Gavrilchenko A., Tesliuk H., Tolstenko A., Koshul'ko V. Improvement of the sunflower seed separation process efficiency on the vibrating surface. Acta Periodica Technologica, 2019. APTEFF, 50, P. 12-22.

http://aliev.in.ua/doc/stat/2019/stat_24.pdf

13. Aliev E. B., Yaropud V. M., Dudin V. Yr., Pryshliak V. M., Pryshliak N. V., Ivlev V. V. Research on sunflower seeds separation by airflow. INMATEH – Agricultural Engineering. 2018. 56 (3): 119-128. http://aliev.in.ua/doc/stat/2018/stat_15.pdf.

14. Алієв Е. Б. Автоматичне фенотипування насіннєвого матеріалу соняшнику : монографія. Київ : Аграрна наука. 2022. 104 с. ISBN 978-966-540-540-5

15. Aliiev E.B. Automatic Phenotyping Test of Sunflower Seeds. Helia. 2020. Volume 43. Issue 72. P. 51-66. DOI: 10.1515/helia-2019-0019

16. ДСТУ 4802:2007. Насіння плодів культур. Методи відбирання проб. К. : Держспоживстандарт України, 2009. 9 с.

17. ДСТУ 10840:2019. Зерно. Метод визначення натури. К. : Держспоживстандарт України. 2019. 12 с.

18. ДСТУ 4138-2002. Насіння сільськогосподарських культур. Методи визначення якості. К. : Держспоживстандарт України. 2003. 148 с.

19. ДСТУ 4811:2007. Насіння олійних культур. Методи визначення вологості. К. : Держспоживстандарт України. 2008. 6 с.

20. Aliev E. B., Bandura V. M., Pryshliak V. M., Yaropud V. M., Trukhanska O. O. Modeling of mechanical and technological processes of the agricultural industry. INMATEH – Agricultural Engineering. 2018. 54 (1): 95-104. http://aliev.in.ua/doc/stat/2018/stat_2.pdf.

21. Kumar K. L. Engineering Mechanics. McGraw-Hill Education (India) Pvt Limited. 2003. 799 p. ISBN 0070494738, 9780070494732.

22. Алієв Е. Б., Миколенко С. Ю., Дудін В. Ю. Патент України на корисну модель 151728. МПК (2006) G01N 3/44 (2006.01), G01N 19/00, G01B 3/00. Пристрій для автоматичного визначення структурно-механічних властивостей харчових мас. Заявник : Дніпровський державний аграрно-економічний університет, № u202106596. Заявл. 08.09.2022. Опубл. 07.09.2022, бюл. № 36.

23. Кисельов О. В., Комарова І. Б., Мілька Д. О., Бакарджієв Р. О. Статистична обробка і оформлення результатів експериментальних досліджень (із досвіду написання дисертаційних робіт) : навчальний посібник. За заг. ред. Д. О. Мілька ; Інститут механізації тваринництва НААН. Електронний аналог друкованого видання (електронна книга). Запоріжжя : СТАТУС. 2017. 1181 с.

References

1. Aliev E. B. Mechanical and technological basis of the process of precision separation of sunflower seed material: dissertation Dr. Tech. Sciences: 05.05.11. Zaporizhzhia, 2020. 530 p.
2. Stepanenko S.P. Mechanical-technological substantiation of the processes and equipment of sieveless fractionation of grain materials: dissertation Dr. Tech. Sciences: 05.05.11. Glevakha, 2021. 362 p.
3. Aliyev E. B. Physico-mathematical models of processes of precision separation of sunflower seed material: monograph. Zaporizhzhia: STATUS. 2019. 196 p. ISBN 978-617-7759-32-3.
4. Khoshnam F., Namjool M., Golbakhshi H., Dowlati M. Physical and Mechanical Changes in Ripening Melon Fruits. YYÜ TAR BİL DERG (YYU J AGR SCI). 2016.26(2): 135-144. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/222898>
5. Bande Y.M., Adam N.M., Jamarei B.O., Azmi Y. Physical and Mechanical Properties of "Egusi" Melon (Citrullus colocynthis lanatus var. lanatus) Fruit. International Journal of Agricultural Research. 2012. 7: 494-499. DOI: 10.3923/ijar.2012.494.499
6. Mansouri A., Mirzabae A. H., Ráufi A. Physical properties and mathematical modeling of melon (Cucumis melo L.) seeds and kernels. Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences. 2017. 16 (3): 218-226. DOI: 10.1016/j.jssas.2015.07.001
7. Khodabakhshian R. Mechanical Strength and Physical Behavior of Pumpkin Seed and Its Kernel. Thai Journal of Agricultural Science 2011, 45(1): 37-43. https://www.academia.edu/4517084/Mechanical_Strength_and_Physical_Behavior_of_Pumpkin_Seed_and_Its_Kernel
8. Altıntaş E. Some Physical Properties of Pumpkin (Cucurbita pepo L.) and Watermelon (Citrullus lanatus L.) Seeds. Tarim Bilimleri Dergisi. 2008. 14 (1): 62-69. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1509449>
9. Kaletnik G., Tsurkan O., Rimar T., Stanislavchuk O. Determination of the kinetics of the process of pumpkin seeds vibrational convective drying. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 2020. 1(8 (103)): 50–57. DOI: 10.15587/1729-4061.2020.195203
10. Odewole M. M., Adesoye O. A., Oyeniyi S. K., Isiaka, A.O. Development and performance evaluation of fluted pumpkinseed dehulling machine. Arid Zone Journal of Engineering, Technology and Environment. August. 2015. 11: 120-130. https://www.researchgate.net/publication/309476600_Development_and_Performance_Evaluation_of_Fluted_Pumpkin_Seed_DeHulling_Machine
11. Golovchuk A., Pavlenko S., Volyk B., Teslyuk G. Model studies of a pumpkin seed cleaner based on rollers of variable curvature. Geotechnical mechanics: Mezhd. sat. science tr. Dnipropetrovsk: IGTm of the National Academy of Sciences. 2008. 79: 1-7. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/32755/09%20-%20Golovchuk.pdf?sequence=1>
12. Aliiev E., Gavrilenko A., Tesliuk H., Tolstenko A., Koshul'ko V. Improvement of the sunflower seed separation process efficiency on the vibrating surface. Acta Periodica Technologica, 2019. APTEFF, 50, P. 12-22. http://aliev.in.ua/doc/stat/2019/stat_24.pdf
13. Aliev E. B., Yaropud V. M., Dudin V. Yr., Pryshliak V. M., Pryshliak N. V., Ivlev V. V. Research on sunflower seeds separation by airflow. INMATEH – Agricultural Engineering. 2018. 56 (3): 119-128. http://aliev.in.ua/doc/stat/2018/stat_15.pdf.
14. Aliev E. B. Automatic phenotyping of sunflower seed material: monograph. Kyiv: Agrarian Science. 2022. 104 p. ISBN 978-966-540-540-5
15. Aliiev E.B. Automatic Phenotyping Test of Sunflower Seeds. Helia. 2020. Volume 43. Issue 72. P. 51-66. DOI: 10.1515/helia-2019-0019
16. DSTU 4802:2007. Seeds of fruit crops. Sampling methods. K.: Derzhspozhivstandard of Ukraine, 2009. 9 p.
17. DSTU 10840:2019. Grain. The method of determining nature. K.: State consumer standard of Ukraine. 2019. 12 p.
18. DSTU 4138-2002. Seeds of agricultural crops. Methods of determining quality. K.: State consumer standard of Ukraine. 2003. 148 p.
19. DSTU 4811:2007. Oil seed. Methods of determining humidity. K.: State consumer standard of Ukraine. 2008. 6 p.
20. Aliev E. B., Bandura V. M., Pryshliak V. M., Yaropud V. M., Trukhanska O. O. Modeling of mechanical and technological processes of the agricultural industry. INMATEH – Agricultural Engineering. 2018. 54 (1): 95-104. http://aliev.in.ua/doc/stat/2018/stat_2.pdf.
21. Kumar K. L. Engineering Mechanics. McGraw-Hill Education (India) Pvt Limited. 2003. 799 p. ISBN 0070494738, 9780070494732.
22. Aliev E.B., Mykolenko S.Yu., Dudin V.Yu. Patent of Ukraine for utility model 151728, IPC (2006) G01N 3/44 (2006.01), G01N 19/00, G01B 3/00. Device for automatic determination of structural and mechanical properties of food masses. Applicant: Dnipro State Agrarian and Economic University, No. u202106596. Application 09/08/2022. Publ. 09/07/2022, Bull. No. 36.
23. Kiselyov O.V., Komarova I.B., Milko D.O., Bakardzhiev R.O. Statistical processing and design of experimental research results (from the experience of writing dissertations): Study guide. In general ed. D. O. Milka; Institute of Animal Husbandry Mechanization of the National Academy of Sciences. Electronic analogue of the printed edition.

ТУРОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР

Національний авіаційний університет

ORCID ID: 0000-0002-4961-0876

e-mail: s19641011@ukr.net

МЕЛЕШКО ТЕТЯНА

Національний авіаційний університет

ORCID ID: 0000-0002-9278-8987

e-mail: sorokunnet@ukr.net

ОЦІНКА ВПЛИВУ МУЛЬТИПЛИКАТИВНОЇ ЗАВАДИ НА ІМОВІРНІСТЬ БІТОВОЇ ПОМИЛКИ КОГЕРЕНТНОГО ПРИЙОМУ СИГНАЛІВ З БАГАТОПОЗИЦІЙНОЮ ФАЗОВОЮ МАНІПУЛЯЦІЄЮ

В статті вирішується нове актуальне наукове завдання щодо оцінки впливу мультипликативної завади на імовірність біткової помилки когерентного прийому сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією. Розроблено та подано модель оцінки впливу мультипликативної завади на імовірність біткової помилки когерентного прийому сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією. Подана модель ґрунтується на імовірнісних характеристиках появи символної та біткової помилки сигналу з багатопозиційною фазовою модуляцією відносно прийнятого рівня інтенсивності мультипликативної завади для різних значень співвідношень сигнал/шум на вході когерентного приймача.

Результати оцінки імовірності біткової помилки когерентного прийому сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією при наявності в складі вхідного сигналу мультипликативної завади показали наступне. Мультипликативна завада з відносним середнім значенням інтенсивності $\mu = 0,1$, дисперсією амплітуди $0,01$ та дисперсією фази $0,01 \text{ рад}^2$ для 2-ФМ та 4-ФМ дає при імовірності біткової помилки $0,001$ погіршення співвідношення сигнал/шум від $0,3$ до 1 дБ . Для сигналів з 8-ФМ та 16-ФМ це погіршення може становити від $2,5$ та 5 дБ , відповідно. При збільшенні дисперсії флуктуацій негативна дія мультипликативної завади значно зростає. У райсієвському каналі на завадостійкість прийому сигналів з малою позиційністю ($M < 8$) більш істотний вплив мають флуктуації амплітуди, ніж фази. При $M > 8$ вплив фазових флуктуацій на значення імовірності помилки суттєво зростає.

Подані результати можуть бути застосовані при розробці нових та удосконалені існуючих телекомунікаційних систем, заснованих на технології передачі сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією.

Ключові слова: багатопозиційна фазова маніпуляція, завадозахищеність телекомунікаційної мережі, мультипликативні завади.

TUROVSKY OLEKSANDR, MELESHKO TETIANA

National Aviation University

EVALUATION OF THE INFLUENCE OF MULTIPLICATIVE INTERFERENCE ON THE BIT ERROR PROBABILITY OF COHERENT RECEPTION OF SIGNALS WITH MULTIPosition PHASE SHIFT KEYING

In the article, there is a new topical scientific task to estimate the impact of the multiplicative problem on the probability of the bit error of the coherent signal reception with the rich positional phase shift keying. The model for evaluating the injection of a multiplicative input on the immovability of a bit error of a coherent signal reception with rich positional phase manipulation has been disassembled and submitted. The given model is based on the movable characteristics of the appearance of a symbolic and bit error to a signal with a rich positional phase modulation of the received level of the intensity of the multiplicative input for different values of the signal-to-noise ratio at the input of the coherent receiver.

The results of the evaluation of the immovability of the bit error of the coherent receiving signal with a rich positional phase manipulation with the presence of the multiplicative input signal in the warehouse showed the advance. A multiplicative task with an apparent mean value of intensity $\mu = 0.1$, an amplitude dispersion of 0.01 and a phase dispersion of 0.01 rad^2 for BPSK and QPSK is given with a bit-cutting intensity of 0.001 signal/noise ratio 0.3 to 1 dB . For signals with 8PSK and 16PSK, the attenuation can be 2.5 and 5 dB , obviously. With increased dispersion fluctuations, the negative effect of the multiplicative wave increases significantly. In the district channel, for the reliability of receiving signals with a small position ($M < 8$), there is a larger influx of fluctuations in amplitude, lower phase. At $M > 8$, the inflow of phase fluctuations on the value of the smoothness of the error is essentially growing. The presented results can be applied in the development of new and improved existing telecommunication systems based on signal transmission technology with multi-position phase shift keying. The solution of the problem of estimating the influence of multiplicative interference on the probability of a bit error of coherent reception of input signals is aimed at improving the efficiency of functioning of telecommunication facilities based on a signal with multiposition phase shift keying.

Keywords: multi-position phase shift keying, interference immunity of the telecommunication network, multiplicative interference.

Вступ та постановка проблеми

Забезпечення високого рівня ефективності передачі дискретних сигналів в умовах додержання високих вимог до спектральної та енергетичної ефективності та завадостійкості вимагають постійного удосконалення та розвитку існуючих технологій передачі даних. Однією з найбільш відомих та ефективних технологій, що широко застосовуються в сучасних телекомунікаційних мережах (ТКМ) є технології передачі сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією (БФМ) [1].

Системи передачі сигналів на основі технології БФМ достатньо широко використовуються у різних

телекомунікаційних мережах цифрових систем передачі. Таких як супутникові лінії зв'язку, системи цифрового телебачення (DVB-S і DVB-S2/S2X), безпроводові та стільникові телекомунікаційні мережі.

Розвиток та удосконалення технології БФМ вимагає опрацювання низки наукових задач безпосередньо направлених на обмеженнями шкідливих процесів, які чинять негативний вплив на швидкість передачі цифрових даних, цілісність їх пакетів та на достовірність отриманих сигналів. Очевидним є, що одним з таких негативних процесів є вплив завад та перешкод різного характеру, які не дозволяють певним чином підтримувати необхідний рівень ефективності ТКМ через зниження рівня завадозахищеності сигналу та втрату частини корисних даних в процесі їх прийому вхідним пристроєм ТКМ [2,3].

Необхідно відмітити, що в процесі бездротової передачі даних поряд з існуючими процесами формування флуктуаційних та нефлуктуаційних імпульсних завад можуть виникнути процеси перевідбиття електромагнітних хвиль від будівель, навколишніх предметів та інших поверхонь. Тобто може сформуватися певна багатопроменевість каналу передачі даних, наслідком якої буде поява мультиплікативної завади (райсівський канал) [2, 4].

Основною характеристикою мультиплікативної завади є неперіодичність дії, викликана появою на вході тракту прийому корисного сигналу неперіодичних послідовностей одиночних імпульсів, що приходять в канал в процесі перевідбиття корисного сигналу від різних відбиваючих поверхонь. [2, 3]. Наслідком такого прийому є зниження рівня завадозахищеності, яке буде проявлятися з виникненням бітової помилки, значення якої оцінюється імовірністю її появи [2, 4].

Поява в прийомному тракті обробки вхідних сигналів ТКМ на основі технології БФМ, зовнішніх неперіодичних відбитих шкідливих сигналів формує нове наукове завдання щодо оцінки впливу мультиплікативної завади на імовірність бітової помилки когерентного прийому сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією.

Вирішення завдання щодо оцінки впливу мультиплікативної завади на імовірність бітової помилки когерентного прийому вхідних сигналів має на меті підвищення ефективності функціонування ТКМ на базі сигналу з багатопозиційною фазовою маніпуляцією.

Для вирішення визначеного наукового завдання необхідно:

- розробити математичні залежності та на їх основі цілісну модель оцінки впливу мультиплікативної завади на імовірність бітової помилки когерентного прийому сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією;

- провести оцінку впливу мультиплікативної завади на імовірність бітової помилки когерентного прийому сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією.

Аналіз останніх джерел

Питанням дослідження впливу завад різного характеру на ефективність функціонування ТКМ на базі сигналу БФМ та розробці окремих алгоритмів оцінки їх впливу на процес прийому дискретних сигналів присвячено ряд робіт [3-7].

Робота [3] подано математичні залежності і на їх основі описана моделі каналу зв'язку телекомунікаційної системи на базі сигналу БФМ, що враховує вплив спрямованої дії навмисно організованих завад та збурень. Для зменшення впливу таких збурень запропоновано застосування часового захисного інтервалу та компенсація частини втраченої інформації копіювання даних з сусіднього каналу. Питання безпосередньої оцінки впливу мультиплікативної завади на імовірність появи бітової помилки сигналу БФМ в даній роботі не розглядалися.

В роботі [4] подано результати оцінки впливу нефлуктуаційних завад на когерентний прийом сигналу з БФМ. В даній роботі запропоновано критерій оцінки впливу нефлуктуаційних завад розглянуто вплив імпульсної завади на завадозахищеність прийому БФМ. Питання оцінки впливу безпосередньо мультиплікативної завади в роботі не розглядалися.

Роботи [5, 6] присвячені питанню обмеження впливу позасмугових радіо сигналів в системах передачі даних з ортогональним частотним розподілом. Вказані радіосигнали в роботі визначені як нефлуктуаційні завади від зовнішніх шкідливих джерел. Для зменшення їх впливу запропоновано нову структуру кодової конструкції дискретного сигналу, що дозволяє приймачу вхідного сигналу використовувати класичний оцінювач каналу БФМ. При цьому, питання впливу перешкод різного характеру на завадозахищеність та оцінка такого впливу на імовірність появи бітової помилки в даних роботах не відсутні.

Питання оцінки бокового перевідбитого сигналу, який можна кваліфікувати як мультиплікативну заваду подано в роботі [7]. Запропоновано спосіб по зменшенню блокової діагоналізації перевідбитого сигналу на лініях передачі даних та розподілу потужності з урахуванням як наявності, так і відсутності інформації про стан каналу в багато користувачьких телекомунікаційних мережах на основі сигналів МІМО-OFDM. Безпосередній вплив відхилення параметрів одного з каналів передачі даних, та формування негативного впливу від нього на імовірність появи бітової помилки в даній роботі не розглядалися.

Таким чином, аналіз публікацій, присвячених розгляду впливів нефлуктуаційних завад на ефективність прийому сигналів БФМ дозволив виявити невідповідності, що стосуються безпосередньої оцінки впливу мультиплікативних завад на імовірність появи бітової помилки сигналів БФМ в процесі їх когерентного прийому. Визначені невідповідності дозволили сформувати нове наукове завдання дослідження та обґрунтувати мету даної роботи.

Теоретичний матеріал

Модель оцінки впливу мультипликативної завади на імовірність бітової помилки когерентного прийому сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією.

Модель сигналів з БФМ на i – тому тактовому інтервалі T подано в вигляді одного з M можливих значень [2,3]:

$$S_i(t) = A_0 \cos(\omega_0 t + \varphi_i + \varphi_c); \quad (1)$$

де $\varphi_i = \frac{i2\pi}{M}$, $t \in [0, T_s]$, $i = 0, 1, \dots, M-1$.

ω_0 – несуча частота; φ_i – інформаційна фаза;

$A_0 = \sqrt{2E_s/T_s}$ – амплітуда сигналу.

$E_s = k E_b$ – енергія каналного символу, що несе інформацію про $k = \log_2 M$ інформаційних біт;

E_b – енергія, яку має один біт інформації;

φ_c – початкове фазове зміщення сигнального сузір'я.

Математична модель процесу прийому змішаного вхідного сигналу на вході ТКМ при сформованій мультипликативній заваді подаємо в вигляді (2) [8, 9]:

$$S_j(t) = \mu(t) A_0 \cos[(\omega_0 t + \omega_i + \omega_p)], \quad \varphi_i = \frac{i2\pi}{N}, t \in 0, 1 \dots M-1. \quad (2)$$

де $\mu(t)$ – амплітудний множник, що описується законом розподілу Райса [1, 8].

Математична модель класичного кореляційного когерентного прийому сигналу з БФМ виду (1) під впливом білого гаусівського шуму реалізується на основі обчислення інтегралів згортки I коливань вхідного сигналу $x(t)$ та M опорних сигналів [4,9]:

$$I_i = \frac{2A_0}{N_0} \cdot \int_0^T x(t) \cos\left(\omega_0 t + \frac{i2\pi}{M}\right) dt. \quad (3)$$

Процес $x(t)$, що входить до (3), має вигляд:

$$x(t) = s_1(t) + n(t),$$

де $n(t)$ – складова мультипликативної завади

При фіксації початкової фази φ_n вектору завади $s_n(t)$ сумарний вектор $s_i(t) + s_n(t)$ можна прийняти умовно детермінованим, а процеси I_i на виходах кореляторів демодулятора будуть випадковими. За рахунок гаусівського шуму вони розподілені за нормальним законом розподілу. Статистичні характеристики таких розподілень можна визначити за початковою фазою завади φ_n .

А саме, середні значення m_0 , m_i , m_{M-1} , дисперсії D_0 , D_i , D_{M-1} , взаємні кореляційні моменти M_{0-1} , а також характеристики процесів $y = I_0 - I_1$ на вході пристрою порівняння кореляційних інтегралів [10, 12]:

$$m_{0-i} = \langle y_{0-i} \rangle = \langle I_0 - I_i \rangle = m_0 - m_i \quad (4)$$

та

$$D_{0-i} = D_0 + D_i - 2M_{0-i} \quad (5)$$

При фіксації величини μ і φ розрахуємо значення змінних, що входять до (4) та (5), з урахуванням (1), (2), (3).

Середні значення:

$$\begin{aligned} m_0 &= \langle I_0 \rangle = \frac{2A_0}{N_0} \int_0^T \langle x(t) \rangle \cos(\omega_0 t + \varphi_0) dt = \\ &= \frac{2A_0}{N_0} \int_0^T \langle s_0(t) + n(t) \rangle \cos(\omega_0 t + \varphi_0) dt = \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
&= \frac{2\mu A_0}{N_0} \int_0^{T_s} \langle s_0(t) \rangle \cos(\omega_0 t + \varphi_0) dt + \frac{2A_0}{N_0} \int_0^{T_s} \langle n(t) \rangle \cos(\omega_0 t + \varphi_0) dt = \\
&= \frac{2\mu A_0^2}{N_0} \int_0^{T_s} \cos(\omega_0 t + \varphi_0 + \varphi) \cos(\omega_0 t + \varphi_0) dt + 0 = \frac{2\mu A_0^2}{N_0} \int_0^{T_s} \cos^2(\omega_0 t + \varphi_0 + \varphi) dt = \frac{2\mu E_s}{N_0}; \\
&m_i = \langle I_0 \rangle = \frac{2A_0}{N_0} \int_0^{T_s} \langle x(t) \rangle \cos\left(\omega_0 t + \frac{i2\pi}{M}\right) dt = \\
&= \frac{2A_0^2}{N_0} \int_0^{T_s} \langle s_0(t) + n(t) \rangle \cos\left(\omega_0 t + \frac{i2\pi}{M}\right) dt = \\
&= \frac{2A_0}{N_0} \int_0^{T_s} \langle s_0(t) \rangle \cos\left(\omega_0 t + \frac{i2\pi}{M}\right) dt + \frac{2A_0}{N_0} \int_0^{T_s} \langle n(t) \rangle \cos\left(\omega_0 t + \frac{i2\pi}{M}\right) dt = \\
&= \frac{2\mu A_0^2}{N_0} \int_0^{T_s} \cos(\omega_0 t + \varphi_0 + \varphi) \cos\left(\omega_0 t + \frac{i2\pi}{M}\right) dt + 0 = \\
&= \frac{2\mu A_0^2}{N_0} \int_0^{T_s} \cos(\omega_0 t + \varphi_0 + \varphi) \cos\left(\omega_0 t + \frac{i2\pi}{M}\right) dt = \frac{2\mu E_s}{N_0} \cos\left(\varphi_0 + \varphi - \frac{i2\pi}{M}\right).
\end{aligned}$$

Розрахунки показали, що середні значення m_{0-i} визначаються наступним чином:

$$m_{0-i} = \frac{2\mu E_s}{N_0} \left[1 - \cos\left(\varphi_0 + \varphi - \frac{i2\pi}{M}\right) \right].$$

Дисперсія визначається по виразу:

$$D_{0-i} = \frac{4E_s}{N_0} \left[1 - \cos\left(\varphi_0 - \frac{i2\pi}{M}\right) \right].$$

Якщо для спрощення розрахунків врахувати, що $\varphi_0 = 0$, то

$$\begin{aligned}
m_{0-i} &= \frac{2\mu E_s}{N_0} \left[1 - \cos\left(\varphi - \frac{i2\pi}{M}\right) \right], \\
D_{0-i} &= \frac{4E_s}{N_0} \left(1 - \cos\frac{i2\pi}{M} \right).
\end{aligned}$$

Після проведення цих розрахунків нескладно визначити також умовні ймовірності помилки, наприклад, по параметру φ_n , що входять до виразу (3).

Приймемо ймовірність помилки сигналу БФМ за наступним виразом [9, 12, 13]:

$$p_i(I_0 > I_i) \Big|_0 = 1 - \Phi\left(\frac{m_{0-i}}{\sqrt{D_{0-i}}}\right). \quad (6)$$

Для випадку впливу мультиплікативної завади ймовірність (6) визначимо за наступним виразом [9, 12, 13]:

$$\begin{aligned}
p_i(I_0 > I_i) \Big|_0 &= 1 - \Phi\left\{ \frac{\frac{2\mu E_s}{N_0} \left[1 - \cos\left(\varphi - \frac{i2\pi}{M}\right) \right]}{\sqrt{\frac{4E_s}{N_0} \left(1 - \cos\frac{i2\pi}{M} \right)}} \right\} = \\
&= 1 - \Phi\left\{ \mu \left[1 - \cos\left(\varphi - \frac{i2\pi}{M}\right) \right] \sqrt{\frac{\frac{E_s}{N_0}}{\sqrt{1 - \cos\frac{i2\pi}{M}}}} \right\}.
\end{aligned}$$

Для усереднення ймовірності бітової помилки за випадковими параметрами μ і φ був

використаний метод Монте-Карло [9, 15].

Результати та дискусія

Оцінка впливу мультиплікативної завади на ймовірність бітової помилки когерентного прийому сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією.

Розрахуємо та відобразим в графічному вигляді залежність ймовірності бітової помилки P_{eb} від відношення сигнал/шум (ВСШ) $\frac{E_b}{N_0}$ для $M = 2, 4, 8, 16$ та 32 при різних параметрах інтенсивності мультиплікативних завад [16, 17].

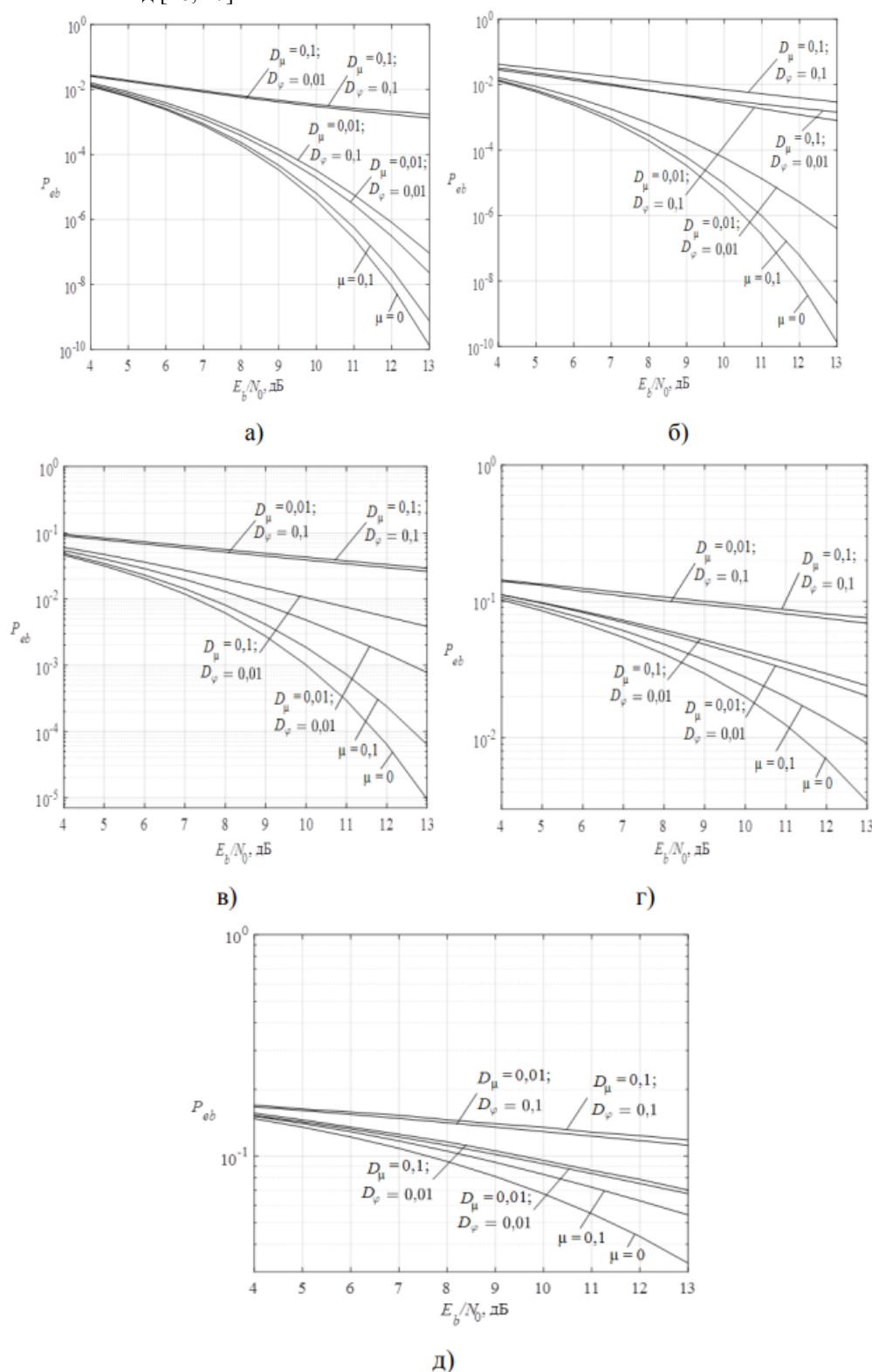

Рис.1. Залежність ймовірності помилки P_{eb} від ВСШ $\frac{E_b}{N_0}$ для сигналів БФМ

за наявності мультиплікативної завади: а) 2-ФМ; б) 4-ФМ; в) 8-ФМ; г) 16-ФМ; д) - 32-ФМ

Висновки

На рис.1 наведено розраховані залежності ймовірності бітової помилки при інтенсивності ретрансльованої завади $\mu = 0.1$, середньому значенні рівня сигналу при райсівських завмираннях $m_\mu=1$, дисперсіях амплітудних завмирань $D_\mu = 0.01$ та фази $D_\varphi = 0.1$.

В разі мультиплікативної завади під величиною E_b розуміється середня енергія завмираючого сигналу [18].

Для порівняння наведено залежність завадостійкості прийому сигналів БФМ тільки відносно до білого гаусівського шуму ($\mu = 0$).

Аналіз поданих на рис.1 залежностей дозволяє зробити висновок про те, мультиплікативна завада з відносним середнім значенням інтенсивності $\mu = 0.1$ [19, 20], дисперсією амплітуди 0,01 та дисперсією фази 0,01 рад² для 2-ФМ та 4-ФМ дає при ймовірності бітової помилки $P_{eb} = 10^{-3}$ погіршення ВСШ від 0,3 до 1 дБ, а для 8-ФМ та 16-ФМ це погіршення може становити від 2,5 та 5 дБ, відповідно.

При збільшенні дисперсії флуктуацій негативна дія мультиплікативної завади значно зростає. У райсівському каналі на завадостійкість прийому сигналів з малою позиційністю ($M < 8$) більш істотний вплив мають флуктуації амплітуди, ніж фази. При $M > 8$ вплив фазових флуктуацій на значення ймовірності помилки суттєво зростає.

В статі вирішується нове актуальне наукове завдання щодо оцінки впливу мультиплікативної завади на завадозахищеність когерентного прийому сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією.

1. Розроблено та подано модель оцінки впливу мультиплікативної завади на ймовірність бітової помилки когерентного прийому сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією.

Подана модель основана на ймовірнісних характеристиках появи символної та бітової помилки сигналу з багатопозиційною фазовою модуляцією відносно прийнятого рівня інтенсивності мультиплікативної завади для різних значень співвідношень сигнал/шум на вході когерентного приймача.

2. Результати оцінки ймовірності бітової помилки когерентного прийому сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією при наявності в складі вхідного сигналу мультиплікативної завади показали наступне:

Мультиплікативна завада з відносним середнім значенням інтенсивності $\mu = 0.1$, дисперсією амплітуди 0,01 та дисперсією фази 0,01 рад² для 2-ФМ та 4-ФМ дає при ймовірності бітової помилки $P_{eb} = 10^{-3}$ погіршення співвідношення сигнал/шум від 0,3 до 1 дБ. Для сигналів з 8-ФМ та 16-ФМ це погіршення може становити від 2,5 та 5 дБ, відповідно.

При збільшенні дисперсії флуктуацій негативна дія мультиплікативної завади значно зростає.

У райсівському каналі на завадостійкість прийому сигналів з малою позиційністю ($M < 8$) більш істотний вплив мають флуктуації амплітуди, ніж фази. При $M > 8$ вплив фазових флуктуацій на значення ймовірності помилки суттєво зростає.

Література

1. Балашов В. О. Системи передавання широкосмуговими сигналами / В. О. Балашов, П. П. Воробієнко, Л. М. Ляховецький, В. В. Педяш. - Одеса: Вид. центр ОНАЗ ім. О.С. Попова, 2012. - 336 с.
2. Kalantaievska S. Development of a complex mathematical model of the state of a channel of multi-antenna radio communication systems /S. Kalantaievska, O. Kuvshynov, A. Shyshatskyi, O. Salnikova, Y. Punda, P. Zhuk, O. Zhuk, H. Drobakha, L. Shabanova-Kushnarenko, S. Petruk //Eastern-European Journal of Enterprise Technologies. – 2019. - № 3. – P. 21-30, <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2019.166994>.
3. Зайцев С.В. Математична модель каналу зв'язку з сигналами OFDM та навмисними завадами /С.В. Зайцев //Математичні машини і системи. – 2011. - № 4. – С. 166–175, <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/83639>.
4. Швець В. Оцінка завадозахищеності когерентного прийому сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією при наявності нефлуктуаційних завад /В. Швець, Т. Мелешко //Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах. – 2023. - № 2. – С. 167–178, <https://doi.org/10.31891/2219-9365-2023-74-21>.
5. Mohamad M. Transmitter Architecture for Spectrally-Precoded OFDM /M. Mohamad, R. Nilsson, A. De Beek, V-J. Novel //IEEE Transactions on Circuits and Systems I: Regular Papers. – 2018. – Vol. 65(8). - P. 2592-2605.
6. Beek J. OFDM Spectral Precoding with Protected Subcarriers /J. Beek //IEEE Communications Letters. – 2013. – Vol. 17(12). - P. 2209-2212.
7. Кадет Н.П. Оцінка впливу навмисних завад на системи радіозв'язку з псевдовипадковою перестройкою робочої частоти /Н.П. Кадет, А.В. Шишацький, В.В. Лютов, М.В. Зірка //Проблеми інформатизації та управління. – 2015. - № 4(52). - С. 37–44, <https://doi.org/10.18372/2073-4751.4.10334>.
8. Стеклов В.К. Оптимізація та моделювання пристроїв і систем зв'язку /В.К. Стеклов, Л.Н. Беркман, С.В. Кільчицький. - Київ: Техніка, 2004. - 576 с.
9. Туровський О.Л. Методологія оцінки впливу нефлуктуаційних завад на завадостійкість прийому дискретних сигналів з багатопозиційною фазовою маніпуляцією / О.Л. Туровський, Т.В. Мелешко, В.О. Дробик //Зв'язок. – 2022. - № 5 (159). - С.45–52.
10. Hwang W. Performance analysis of OFDM on the shadowed multipath channels / W. Hwang, K. Kim //IEEE Transactions on Consumer Electronics, IEEE. – 1998. – Vol. 44, no.4. – P. 1323-1328.
11. Палагин В. В. Модели и методы обработки сигналов при взаимодействии с коррелированными негауссовскими помехами /В. В. Палагин //Электронное моделирование. – 2015. - № 37(6). - С. 19–34.

12. Прокофьев М. Оцінювання коефіцієнта якості шумової завади в системах активного захисту інформації / М. Прокофьев, В. Куліш, М. Ващенко, В. Дворський та інші. //Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні. – 2015. - вип. 1 (29). - С. 11-20.
13. Приходько С. І. Основи теорії інформації та кодування /С. І. Приходько, К. А. Трубочанінова, О. П. Батаєв. - Харків: УкрДУЗТ, 2017. - 109 с.
14. Науково-прикладні питання забезпечення роздільної здатності і ефективності обробки сигналів у радіотехнічних та телекомунікаційних системах за наявності завад : монографія / Ю. М. Бойко, О. М. Шинкарук, Л. В. Карпова, І. І. Чесановський. – Хмельницький : ХНУ, 2019. – 218 с.
15. Палагін В.В. Комп'ютерне моделювання системи обробки шумових сигналів на фоні негаусових завад /В.В. Палагін, О.А. Палагіна, О.С. Зорін //Математичне та комп'ютерне моделювання. Серія: Технічні науки: зб. наук. пр. – 2017. - Кам'янець-Подільськ. нац. ун-т, вип. 16. - С. 104-113.
16. Pyatin I. Implementation and analysis of 5G network identification operations at low signal-to-noise ratio /I. Pyatin, J. Boiko, O. Eromenko, I. Parkhomey //TELKOMNIKA (Telecommunication Computing Electronics and Control). – 2023. – Т. 21. – №. 3. – С. 496-505.
17. Boiko J. Signal processing with frequency and phase shift keying modulation in telecommunications /J. Boiko, V. Tolubko, O. Barabash, O. Eromenko, Y. Havrylko // TELKOMNIKA (Telecommunication Computing Electronics and Control). –2019. –Т. 17. –№.4. – С. 2025-2038.
18. Boiko J. Study of the influence of changing signal propagation conditions in the communication channel on bit error rate /J. Boiko, I Pyatin, L Karpova, O Eromenko //Data-Centric Business and Applications: ICT Systems—Theory, Radio-Electronics, Information Technologies and Cybersecurity. –Cham : Springer International Publishing, 2021. –С. 79-103.
19. Бойко Ю. М. Підвищення завадостійкості блоків оброблення сигналів супутникових засобів телекомунікацій на основі модифікованих схем синхронізації /Ю. М. Бойко //Вісник Національного технічного університету України Київський політехнічний інститут. Серія: Радіотехніка. Радіоапаратобудування. – 2015. – №. 61. – С. 91-107.
20. Бойко Ю. М. Теоретичні аспекти підвищення завадостійкості й ефективності обробки сигналів в радіотехнічних пристроях та засобах телекомунікаційних систем за наявності завад : монографія /Ю.М.Бойко, В. А. Дружинін, С. В. Толюпа. – Київ : Логос, 2018. –227 с.

References

1. Balashov V. O. Broadband signal transmission systems /V. O. Balashov, P. P. Vorobienko, L. M. Lyakhovetskyi, V. V. Pedyash. - Odesa: Ed. ONAZ center named after O.S. Popova, 2012. - 336 p.
2. Kalantaievska S. Development of a complex mathematical model of the state of a channel of multi-antenna radio communication systems /S. Kalantaievska, O. Kuvshynov, A. Shyshatskyi, O. Salnikova, Y. Punda, P. Zhuk, O. Zhuk, H. Drobakha, L. Shabanova-Kushnarenko, S. Petruk //Eastern-European Journal of Enterprise Technologies. – 2019. - №. 3. – P. 21-30, <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2019.166994>.
3. Zaitsev S.V. A mathematical model of a communication channel with OFDM signals and intentional interference /S.V. Zaitsev //Mathematical machines and systems. - 2011. - №4. – P.166–175, <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/83639>.
4. Shvets V. Evaluation of the predation protection of coherent signal reception with a rich positional phase manipulation with the presence of non-fluctuating predispositions /V. Shvets, T. Meleshko //Measuring and computing devices in technological processes. – 2023. - №2. – P. 167–178, <https://doi.org/10.31891/2219-9365-2023-74-21>.
5. Mohamad M. Transmitter Architecture for Spectrally-Precoded OFDM /M. Mohamad, R. Nilsson, A. De Beek, V-J. Novel //IEEE Transactions on Circuits and Systems I: Regular Papers. – 2018. – Vol. 65(8). - P. 2592-2605.
6. Beek J. OFDM Spectral Precoding with Protected Subcarriers /J. Beek //IEEE Communications Letters. –2013. – Vol. 17(12). - P. 2209-2212.
7. Cadet N.P. Assessment of the influence of intentional interference on the radio communication system with pseudorandom rearrangement of the operating frequency /N.P. Cadet, A.V. Shishatsky, V.V. Lyutov, M.V. Zirka //Problems of informatization and management. – 2015. № 4(52). - P. 37–44, <https://doi.org/10.18372/2073-4751.4.10334>.
8. Steklov V.K. Optimization and modeling of communication devices and systems /V.K. Steklov, L.N. Berkman, E.V. Kilchitskyi. - Kyiv: Technika, 2004. - 576 p.
9. Turovskiy O.L. Metodolohiia otsinky vplyvu neflukuatsiinykh zavad na zavadostiikist priyomu dyskretnykh syghnaliv z bahatopozysynoiu fazovoiu manipuliatsiiei /O.L. Turovskiy, T.V. Meleshko, V.O. Drobakha //Zviazok. – 2022. - № 5 (159). - S.45–52.
10. Hwang W. Performance analysis of OFDM on the shadowed multipath channels / W. Hwang, K. Kim //IEEE Transactions on Consumer Electronics, IEEE. – 1998. – Vol. 44, no.4. – P. 1323-1328.
11. Palagin V.V. Models and methods of signal processing when interacting with correlated non-Gaussian noise /V.V. Palagin //Electronic modeling. – 2015. - №37(6). - P. 19–34.
12. Prokofiev M. Dvorsky and others. Evaluation of the quality coefficient of noise interference in active information protection systems /M. Prokofiev, V. Kulish, M. Vashchenko, V. Dvorsky and others. //Legal, regulatory and metrological support of the information protection system in Ukraine. – 2015. vol. 1 (29). - P. 11-20.
13. Prykhodko S. I. Fundamentals of information theory and coding /S. I. Prykhodko, K. A. Trubchaninova, O. P. Bataev. - Kharkiv: UkrDUZT, 2017. - 109 p.
14. Naukovo-prikladni pytannja zabezpechennja rozdilnoji zdatnosti i efektyvnosti obrobky syghnaliv u radiotekhnichnykh ta telekomunikatsiynykh systemakh za najavnosti zavad /J. Boiko, O. Shynkaruk, L. Karpova, I. Chesanovskiy. – Khmelnytskyi : KhNU, 2019. – 218 s.
15. Palagin V.V. Computer modeling of the noise signal processing system against the background of non-Gaussian disturbances /V.V. Palagin, O.A. Palagina, O.S. Zorin //Mathematical and computer modeling. Series: Technical sciences: coll. of science Kamianets-Podilsk Ave. national University. – 2017. - Vol. 16. - P. 104-113.
16. Pyatin I. Implementation and analysis of 5G network identification operations at low signal-to-noise ratio /I. Pyatin, J. Boiko, O. Eromenko, I. Parkhomey //TELKOMNIKA (Telecommunication Computing Electronics and Control). – 2023. – Т. 21. – №. 3. – С. 496-505.
17. Boiko J. Signal processing with frequency and phase shift keying modulation in telecommunications /J. Boiko, V. Tolubko, O. Barabash, O. Eromenko, Y. Havrylko //TELKOMNIKA (Telecommunication Computing Electronics and Control). –2019. –Т. 17. –№.4. – С. 2025-2038.
18. Boiko J. Study of the influence of changing signal propagation conditions in the communication channel on bit error rate /J. Boiko, I Pyatin, L Karpova, O Eromenko //Data-Centric Business and Applications: ICT Systems—Theory, Radio-Electronics, Information Technologies and Cybersecurity. –Cham : Springer International Publishing, 2021. –С. 79-103.
19. Boiko J. M. Increasing the noise immunity of signal processing units of telecommunications on the basis of the modified synchronization schemes /J. M. Boiko //Visnyk NTUU KPI Seriya – Radiotekhnika Radioaпаратobuduvannia. – 2015. - №61. - P. 91–107.
20. Boiko J.M. Teoretychni aspekty pidvyshchennia zavadostiikosti y efektyvnosti obrobkysyghnaliv v radiotekhnichnykh prystroiakh ta zasobakh telekomunikatsiynykh system za naiavnosti zavad: monohrafiia /J. M. Boiko, V. A. Druzhynin, S. V. Toliupa. - Kyiv: Lohos, 2018. - 227 s.

ФАЛЬКОВСЬКИЙ ІГОР

Державний технологічний університет «Житомирська політехніка»

ORCID ID: 0009-0002-0022-1068

e-mail: falkovsky@ukr.net

ГОЛОВНЯ ОЛЕНА

Державний технологічний університет «Житомирська політехніка»

ORCID ID: 0000-0003-0095-7585

e-mail: olenaholovnia@gmail.com

OPENWRT У ВІРТУАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ VIRTUALBOX

Робота присвячена створенню віртуальної машини OpenWRT на платформі Oracle VirtualBox. OpenWRT – це операційна система на основі Linux, розроблена для вбудованих пристроїв, таких як маршрутизатори. Вона надає розширені можливості налаштування мережі і підтримує багато корисних функцій. У статті розглядаються необхідні кроки для налаштування віртуальної машини, такі як визначення розмірів диска, встановлення базових налаштувань та конфігурування мережі. Стаття допоможе читачам зрозуміти процес створення віртуальної машини OpenWRT на платформі Oracle VirtualBox та надасть необхідні вказівки для успішного встановлення та налаштування OpenWRT на їхньому комп'ютері.

Ключові слова: OpenWRT, віртуальна машина, Oracle VirtualBox, операційна система.

FALKOVSKIY IHOR, HOLOVNYA OLENA
State Technological University "Zhytomyr Polytechnic"

OPENWRT IN A VIRTUAL ENVIRONMENT USING VIRTUALBOX

The article is devoted to the creation of an OpenWRT virtual machine on the Oracle VirtualBox platform. OpenWRT is a Linux-based operating system specifically designed for embedded devices such as routers, offering advanced network configuration options and support for a variety of useful features. Existing work focuses on implementing OpenWRT in larger projects. However, deploying OpenWRT in virtualized environments may involve certain details that the researcher must work out before using OpenWRT to solve more practical problems in networking or other areas. The article provides a guide to installing Oracle VirtualBox, a free virtualization software that allows you to run multiple operating systems on a single computer. It covers important steps for setting up a virtual machine, including determining disk size, basic settings, and network settings. The main part of the article is devoted to the process of installing OpenWRT on a virtual machine. It describes where to download an OpenWRT image that contains an image of this operating system, methods for converting disk images to compatible VirtualBox formats. Advanced errors when converting disk images and their resolution are described. Also covered is setting up a virtual machine to install OpenWRT. The installation process is explained step by step. Attention is paid to solving the main existing difficulties during the installation process. The article is intended to help readers understand the process of creating an OpenWRT virtual machine on the Oracle VirtualBox platform and provides as many instructions as necessary to successfully install and configure OpenWRT on their computer. It is useful for researchers, students and anyone interested in installing and using OpenWRT in virtual environments. The publication of this article will help to understand the specifics of deploying OpenWRT in virtualized environments and to improve the understanding of its capabilities in practical situations.

Keywords: OpenWRT, virtual machine, Oracle VirtualBox, operating system.

Постановка проблеми

OpenWRT [1] – це відкрите програмне забезпечення для маршрутизаторів та інших мережевих пристроїв, яке забезпечує користувачам повний контроль над їхніми мережами, побудоване на ядрі Linux. Воно дозволяє налаштовувати різні мережеві функції, такі як маршрутизація, фаєрвол та VPN-підключення, і використовувати різні додаткові сервіси, такі як файл-сервер, або медіасервер.

Якщо ви бажаєте використовувати OpenWRT, але не хочете витрачатись на додатковий мережевий пристрій, розгортання віртуальної машини OpenWRT може бути ідеальним рішенням. Віртуальна машина OpenWRT дозволяє створити віртуальну мережу, на якій можна тестувати та розгортати різні мережеві рішення без необхідності у фізичному маршрутизаторі.

Аналіз останніх досліджень

OpenWRT є частиною широкого кола досліджень. Даний програмний засіб використовується як частина більших систем та методів. Так, у [2] OpenWRT застосовується у системі виявлення ARP-спуфінгу. У [3] віртуальна машина з OpenWRT використовується у ресурсоефективному рішенні для протоколу RESTCONF. У роботі [4] для вирішення проблеми мобільності в IP-мережах застосовується OpenWRT на базі VirtualBox. У публікації [5] OpenWRT і VirtualBox використано у децентралізованій самоорганізованій бездротовій мережі, яка лежить в основі рішення для блокчейну.

Наведений тут перелік досліджень демонструє різноманітність рішень, у яких може бути застосовано OpenWRT, зокрема й встановлений на віртуальну машину. Проте у наявних дослідженнях не розглянуто розгортання OpenWRT саме у віртуалізованому середовищі на базі VirtualBox та особливості такого розгортання, зокрема потенційні труднощі, без вирішення яких неможливе подальше застосування OpenWRT на базі VirtualBox у складніших проектах.

Метою даної статті є дослідження особливостей процедури розгортання та налаштування віртуальної машини OpenWRT у віртуальному середовищі на базі VirtualBox. Крок за кроком, буде розглянуто як завантажити образ OpenWRT та налаштувати віртуальну машину для його встановлення.

Також буде продемонстровано деякі базові та додаткові налаштування OpenWRT, які дозволять отримати максимальну користь від віртуальної машини.

Вибір гіпервізора для розгортання віртуальної машини

Гіпервізор – це програмне забезпечення, яке дозволяє створювати та управляти віртуальними машинами (virtual machines, VM) на фізичних серверах. Гіпервізор забезпечує окреме середовище для кожної віртуальної машини та ізолює їх одну від одної, щоб забезпечити безпеку та стабільність роботи.

Вибір гіпервізора для розгортання OpenWRT зумовлений декількома факторами. Основні з них це простота встановлення та налаштування, доступність на різних операційних системах (ОС), можливість легко встановлювати та налаштовувати гостьові ОС, а також оптимальні вимоги до ресурсів комп'ютера.

Oracle VirtualBox [6] є одним з популярних вільно поширюваних гіпервізорів, який задовольняє цим вимогам та має деякі особливості, що роблять його привабливим для розгортання OpenWRT, зокрема наступні:

- Є безкоштовним та підтримується більшістю основних ОС (host OS), включаючи Windows, macOS та Linux. Це робить його доступним для великої кількості користувачів з різних платформ.
- Має зручний та простий інтерфейс, який дозволяє легко створювати та налаштовувати віртуальні машини. Крім того, VirtualBox підтримує різні формати образів віртуальних машин, включаючи VDI, VHD та VMDK, що робить його універсальним рішенням для віртуалізації різних ОС.
- Має можливість налаштування мережі для віртуальних машин, включаючи мережу NAT, міст та host-only. Це дозволяє забезпечити гнучкість та налаштування мережевого з'єднання для віртуальної машини OpenWRT.
- Має оптимальні вимоги до ресурсів комп'ютера, що дозволяє запускати його на недорогих комп'ютерах зі середніми характеристиками.
- Підтримує широкий спектр гостьових ОС, включаючи різні варіанти Linux, Windows та macOS, що дозволяє користувачам вибрати той варіант, який найбільше відповідає їх потребам та вимогам.
- Має розширення, які можуть бути встановлені в гостьову ОС, що дозволяє додатково налаштовувати та покращувати функціональність віртуальної машини.

Встановлення та налаштування Oracle VirtualBox

Встановлення Oracle VirtualBox достатньо просте. Необхідно обрати актуальну версію програмного забезпечення, залежно від основної ОС та виконати завантаження інсталяційного пакету з офіційного веб-сайту. Після завантаження інсталяційного пакету запускаємо його та слідуємо інструкціям на екрані.

Після встановлення гіпервізора необхідно завантажити та встановити Extension pack (розширення) для Oracle VirtualBox. Це додатковий пакет функцій та драйверів, який розширює базовий функціонал гіпервізора VirtualBox. Він містить деякі додаткові можливості, такі як підтримка USB 2.0 та 3.0, підтримка мережевих пристроїв, що не підтримуються базовим VirtualBox, та підтримка розширених функцій відео.

Extension pack VirtualBox можна завантажити з офіційного сайту Oracle VirtualBox та встановити, як окремий пакет після встановлення базової версії VirtualBox. Встановлення розширення дуже просте - досить обрати інсталяційний пакет, який додає розширені можливості до VirtualBox.

Важливо зазначити, що версія Extension pack VirtualBox має бути сумісною з базовою версією VirtualBox, тобто повинна мати таку ж версію, як і базова програма.

Оскільки йдеться про віртуалізацію ОС, орієнтованої на роботу з мережею, велике значення мають можливості віртуалізації мережі. VirtualBox надає можливості об'єднання машини в одну локальну мережу, надання їм доступу до інтернету і зв'язку їх з основною системою. Існує кілька способів, і кожен з них підходить для кращого вирішення певних завдань.

Створення віртуального жорсткого диску OpenWRT

Офіційний сайт OpenWRT містить статтю присвячену методиці запуску образів x86-64 OpenWRT у якості віртуальної машини середовища Oracle VirtualBox [5]. Продемонструємо розгортання віртуальної машини, слідуючи описаному алгоритму. Перше, що необхідно зробити – обрати та завантажити образ диска.

Для побудови віртуальної машини потрібно обирати 64-розрядну версія x86 OpenWrt. Існує дві їх версії:

- **combined-squashfs.img.gz.** Цей образ диска використовує традиційний макет OpenWrt, кореневу файлову систему squashfs, призначену лише для читання, і розділ для читання та запису, де зберігаються налаштування та пакети, які встановлюються. Через те, як зібрано цей образ, буде доступно лише 230 МБ місця для зберігання додаткових пакетів і конфігурації, а Extroot не працюватиме.
- **combined-ext4.img.gz.** У цьому образі диска використовується один розділ ext4 для читання та запису без кореневої файлової системи squashfs, призначеної лише для читання, що дозволяє збільшити розділ. Такі функції, як Failsafe Mode або Factory Reset, будуть недоступні, оскільки для роботи їм потрібний розділ squashfs лише для читання.

У документації рекомендується використовувати *openwrt-x86-64-combined-ext4.img.gz*, оскільки він має менше обмежень. Завантажуємо найновіший на час написання цієї статті, стабільний випуск релізу 22.03.04 образу *openwrt-22.03.4-x86-64-generic-ext4-combined-efi.img.gz* із папки *targets/x86/64/*.

Розпаковуємо gzip-файл та отримуємо необроблений файл зображення:

openwrt-22.03.4-x86-64-generic-ext4-combined-efi.img

Формат img-файлу прошивки не підтримується системами віртуалізації, але згідно з методикою для середовища Oracle VirtualBox [5] можна скористатися конвертором образу прошивки, який входить до складу розгорнутої системи віртуалізації. Це додаток **VBoxManage.exe**. Він не має графічного інтерфейсу і міститься у каталозі, де встановлено Oracle VirtualBox. Викликаємо командний рядок, та додаємо у нього до шляхів робочий каталог VirtualBox:

SET PATH=%PATH%;C:\Program Files\Oracle\VirtualBox

Виклик **VBoxManage.exe** без параметрів дозволяє переглянути доступні ключі запуску. Для конвертації образу прошивки у формат диску VirtualBox використовується наступний формат:

VBoxManage convertfromraw --format VDI INPUT_FILE.* OUTPUT_File.vdi

де INPUT_FILE.* – вхідний файл прошивки образу.

OUTPUT_File.vdi – файл диску VirtualBox

Команду для образу, що розглядається у цій статті, показано на рис. 1:

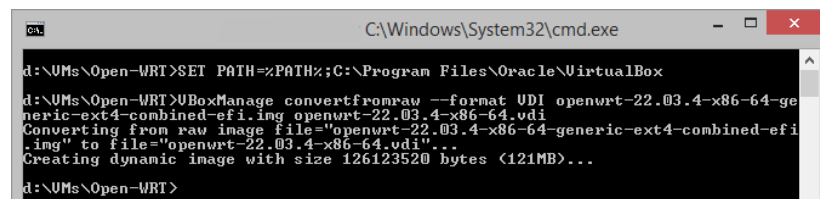

Рис. 1. Конвертація образу диску OpenWRT у формат VDI

У документації описано типову помилку конвертації, що може виникнути на цьому етапі. Повідомлення виглядає подібно до наступного:

VBoxManage.exe: error: VD: The given disk size ...

VBoxManage.exe: error: Error code VERR_VD_INVALID_SIZE at ... in function int_cdecl VDCreateBase(struct VDISK *,const char *,const char *,unsigned __int64,unsigned int,const char *,const struct VDGEOMETRY *,const struct VDGEOMETRY *,const union RTUUID *,unsigned int,struct VDINTERFACE *,struct VDINTERFACE *)

VBoxManage.exe: error: Cannot create the disk image .... VERR_VD_INVALID_SIZE

Помилка означає, що розмір диску, який користувач намагається створити або конвертувати, недопустимий. Це може бути пов'язано з різними факторами, наприклад, якщо вихідний образ диска містить неправильний розмір, або якщо на цій ОС відсутній достатній обсяг вільного місця на диску. Але, зазвичай, у випадку конвертації OpenWRT IMG до VDI-диску маємо справу з неправильним вхідним розміром віртуального диску.

У документації наведено рішення для цієї помилки – використання **dd** [7] (англ. dataset definition – визначення набору даних) команди Unix, призначеної для низькорівневого копіювання й конвертації необроблених (raw) даних. Вона використовується для копіювання визначеної кількості байтів чи блоків, заміни порядку байтів «на льоту», копіювання областей файлів пристроїв, резервного копіювання завантажувального сектора жорсткого диску або читання фіксованої кількості даних зі спеціальних файлів /dev/zero чи /dev/random.

Команду **dd** жартома називають «винишувач диску» (disk destroyer), «винишувач даних» (data destroyer), чи «стерти дані» (delete data), оскільки при виконанні низькорівневих операцій навіть незначна помилка (така, як плутанина у параметрах **if** та **of**) може призвести до втрати деяких (або навіть усіх) даних на диску [8].

Головна проблема такого рішення – необхідність розгортання Linux або Unix-системи, оскільки портована Windows-версія **dd** не підтримує повний функціонал оригіналу. Використовуючи рекомендований запис, отримуємо помилку “Unknown command conv=sync”:

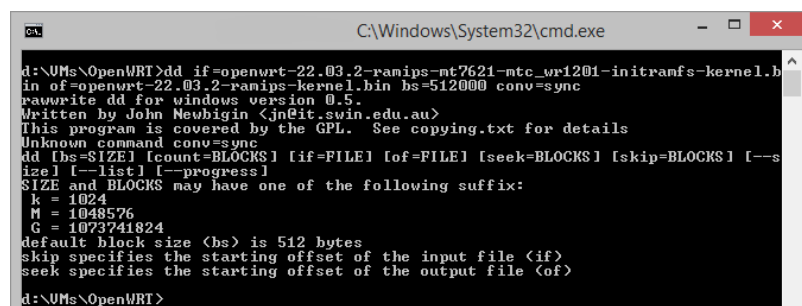

Рис. 2. Помилка «Unknown command conv=sync»

Помилка вказує, що ключ «conv=sync» не підтримується Windows-версією dd, але він обов'язковий для доповнення образу до необхідного розміру нулями.

На щастя, подібний функціонал має не тільки рекомендована OpenWRT програма **dd**.

Подібне може виконувати менш відома програма QEMU-Img, що дозволяє створювати, конвертувати та змінювати зображення дисків в автономному режимі. Є єдине зауваження – перетворення образу виконується над тим самим образом. Тому перед виконанням конвертації необхідно зробити копію файлу образу.

Команда доповнення образу до розміру у 10 Мб за допомогою qemu-img виглядає наступним чином:

qemu-img resize openwrt-22.03.4-kernel.bin 10M

Після перетворення образу виконується конвертація файлу до формату VDI, як описувалося вище.

Створення віртуальної машини OpenWRT

Створюємо нову віртуальну машину: тип ВМ «Linux», версія «Linux 2.6/3.x/4.x(64-bit)», обсяг пам'яті «128 Mb» та підключаємо до віртуальної машини відконвертований раніше віртуальний жорсткий диск (рис. 3)

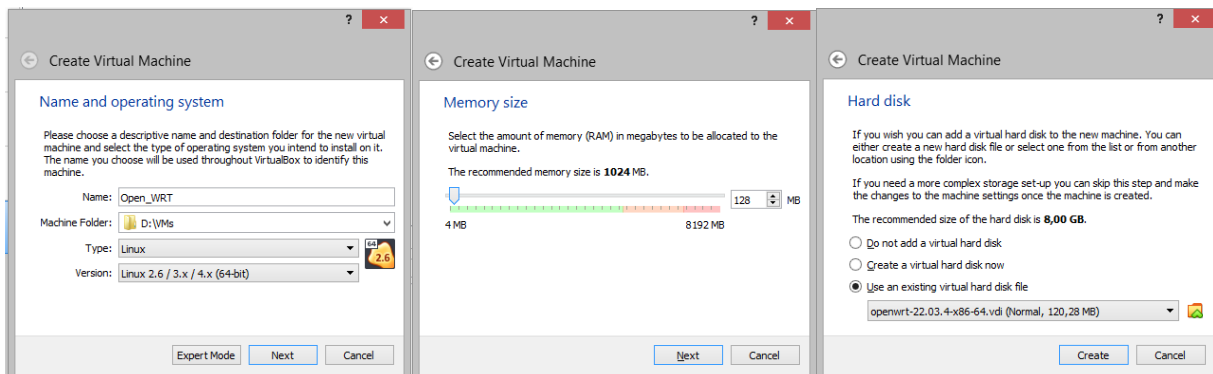

Рис. 3. Створення віртуальної машини та підключення жорсткого диску

Переходимо до налаштувань створеної віртуальної машини. Обираємо налаштування мережевих адаптерів. Щоб отримати доступ до віртуальної машини з інших пристроїв у мережі, замість режиму NAT, обираємо мережевий міст (Bridged Adapter). У ролі фізичного адаптера мосту (поле Name) обираємо «робочий» фізичний адаптер нашого хосту (рис. 4).

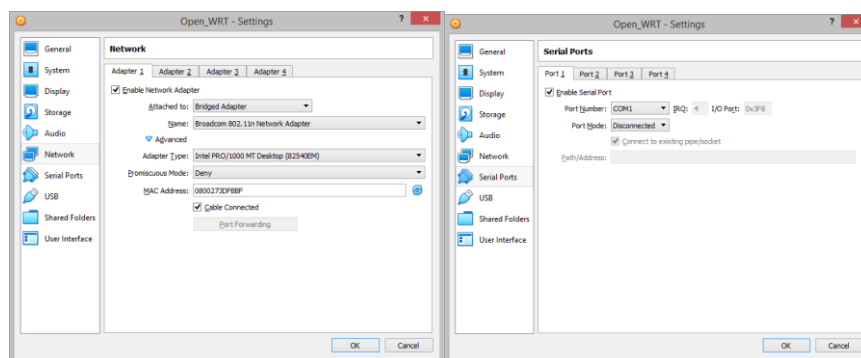

Рис. 4. Налаштування мережевого мосту та COM-порту

Запускаємо віртуальну машину (рис. 5).

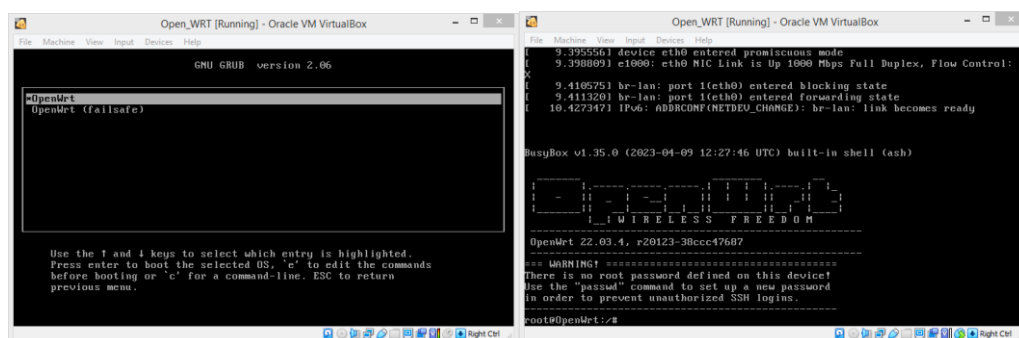

Рис. 5. Стартівний екран та консоль системи

У першу чергу, задаємо пароль адміністратора, ввівши *passwd* та новий пароль у відповідь на

запрошення.

Мережеві налаштування

Зазвичай, OpenWrt створює власну мережу, ігноруючи наявні, та виділяє для себе у ній адресу 192.168.1.1. Можливо спробувати підключитися до віртуальної машини за цією адресою, задавши своєму комп'ютеру (мережевій карті або віртуальному адаптеру хоста, залежно від налаштувань VirtualBox) статичну адресу в підмережі 192.168.1.*, але це не зручний та не гнучкий для використання варіант налаштування мережі.

Переглянемо налаштування мережі за допомогою команди `uci show network` (рис. 6).

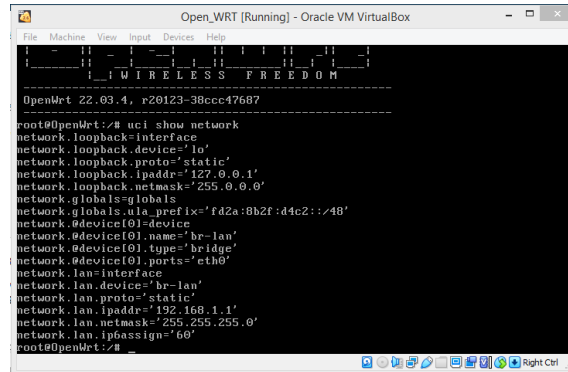

Рис. 6. Мережеві налаштування за замовчуванням

Набагато зручніший варіант, при якому емульований роутер з'єднується з наявною мережею, отримуючи доступ в інтернет і до пристроїв у мережі.

Для редагування файлу конфігурації використаємо вбудований текстовий редактор `vi`.

`vi /etc/config/network`

Для підключення віртуального пристрою до мережі найпростіше ввімкнути налаштування DHCP на мережевому адаптері. Приводимо конфігурацію до наступного вигляду (змінити option proto зі static на dhcp):

```

# Copyright (C) 2006 OpenWrt.org
config interface loopback
    option ifname lo
    option proto static
    option ipaddr 127.0.0.1
    option netmask 255.0.0.0
config interface lan
    option ifname eth0
    option proto dhcp
  
```

Застосування змін виконуємо командою:

`/etc/init.d/network restart`

Переглядаємо отриману пристроєм адресу (рис. 7).

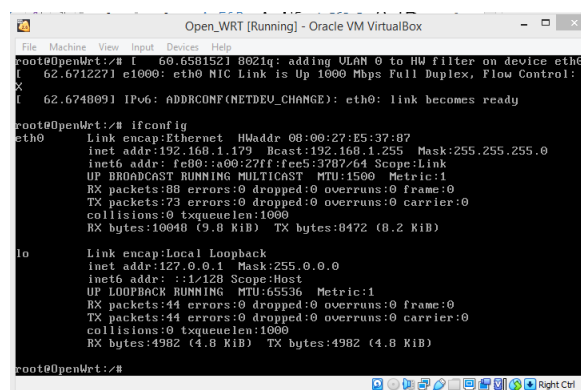

Рис. 7. IP адреса, отримана від DHCP 192.168.1.179

OpenWrt запущена та доступна по мережі. IP адреса 192.168.1.179 тимчасова і може змінюватися після перезапуску емулятора або через деякий час (кілька годин). Запускаємо Putty та підключаємося до віртуальної машини на цю адресу (рис. 8). Логін для підключення – root, пароль задавався при першому завантаженні.

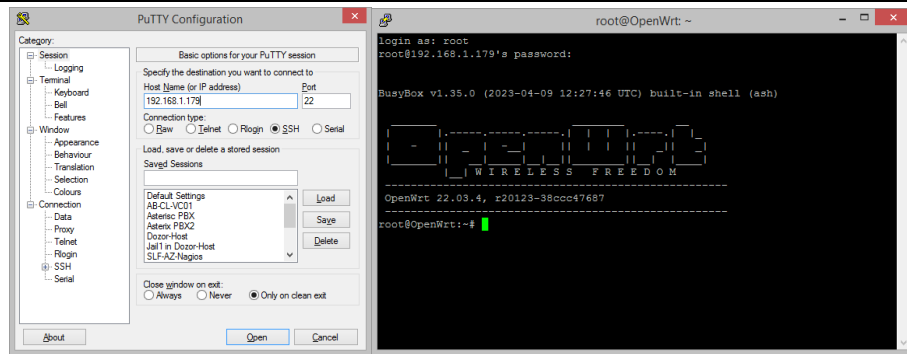

Рис. 8. SSH підключення до віртуального пристрою

Більшість версій OpenWrt має вбудовану веб оболонку LuCI. LuCI розшифровується як Lua Configuration Interface. Переходимо в браузері за мережевою адресою роутера. Вводимо заданий спочатку пароль і працюємо з LuCI (рис. 9).

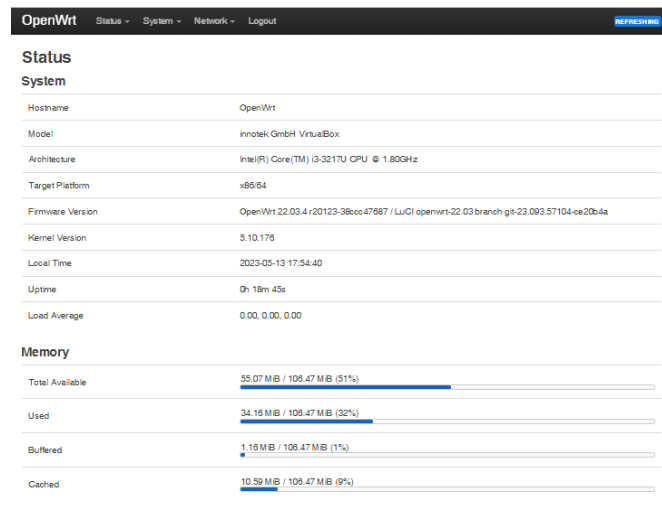

Рис. 9. Web інтерфейс віртуального пристрою

Висновки

У статті досліджено процедуру розгортання віртуальної машини OpenWRT на віртуальній машині на базі гіпервізора VirtualBox. Описано особливості такого розгортання, продемонстровано вирішення потенційних проблем.

Таким чином, розгортання OpenWRT у вигляді віртуальної машини у Oracle VirtualBox легко реалізується та може мати багато переваг і бонусів, зокрема наступних:

- **Гнучкість.** Використання OpenWRT як віртуальної машини дозволяє експериментувати з різними налаштуваннями і конфігураціями мережі, не впливаючи на вашу основну мережеву інфраструктуру. Можливо створювати, зберігати та відновлювати снапшоти (snapshots) віртуальної машини, щоб зручно тестувати різні налаштування.
- **Легкість встановлення.** OpenWRT має власні образи для віртуалізації, які можна завантажити та імпортувати безпосередньо у VirtualBox. Це робить процес установки OpenWRT як віртуальної машини простим і швидким.
- **Мережева гнучкість.** Використання OpenWRT у вигляді віртуальної машини дозволяє створити віртуальну мережу зі зв'язком з різними іншими віртуальними машинами. Це дозволяє створити складні мережеві топології для тестування або налаштування різних сценаріїв.
- **Масштабованість.** Використання віртуальної машини дозволяє легко масштабувати OpenWRT, додавати нові ресурси, такі як процесори і пам'ять, для покращення продуктивності і обробки більшої кількості мережевого трафіку.
- **Тестування безпеки.** Використання віртуальної машини OpenWRT дозволяє проводити тестування безпеки мережі, налаштування файрволу та інших функцій без ризику впливу на реальну мережу. Можливо створювати віртуальні мережеві сканери, використовувати інструменти для перевірки безпеки і проводити різні випробування безпеки, не ставлячи під загрозу основні мережеві ресурси.
- **Резервне копіювання.** Використання віртуальної машини OpenWRT у VirtualBox дозволяє зробити резервну копію всієї віртуальної машини. Це дає можливість легко відновити

налаштування та дані у випадку непередбачуваної ситуації або несправності.

- **Розширені функції.** OpenWRT надає широкий набір додаткових функцій, таких як підтримка VPN, QoS, DNS-серверів, мережевого моніторингу та багатьох інших. Використання OpenWRT у вигляді віртуальної машини дозволяє використовувати ці функції безпосередньо на вашому комп'ютері або сервері.

Враховуючи перелічені вище переваги та додаткові опції, використання OpenWRT у вигляді віртуальної машини Oracle VirtualBox є вигідним і ефективним способом для тестування, налаштування та експериментування з мережевими налаштуваннями, а також підвищує безпеку і надійність мережі.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на вивчення функціоналу та можливостей OpenWRT, що можуть бути використані для покращення мережевої інфраструктури (VPN, створення брандмауера, налаштування багатозонних мереж і так далі) та аспекти безпеки в OpenWRT. Другий напрямок – використання OpenWRT як серверу для різних служб, таких як файловий сервер, медіасервер, DNS-сервер тощо.

References

1. OpenWrt on VirtualBox HowTo. OpenWrt wiki. 2023. <https://openwrt.org/docs/guideuser/virtualization/virtualbox-vm>
2. Jeong Y., Kim H., Jo H. J. ASD: ARP Spoofing Detector Using OpenWrt. Communication Security in Socialnet-Oriented Cyber Spaces. 2022. Vol. 2022, Article ID 2196998. DOI: <https://doi.org/10.1155/2022/2196998>
3. Grandérath M., Schönwälder J. A Resource Efficient Implementation of the RESTCONF Protocol for OpenWrt Systems. The proceedings of NOMS 2020 – 2020 IEEE/IFIP Network Operations and Management Symposium, Budapest, Hungary, 2020. P. 1-6. DOI: 10.1109/NOMS47738.2020.9110458.
4. Malacea C. M., Robu D. N., Alexandru M. Mobility in IP networks using LISP and OpenWRT. Review of the Air Force Academy. 2018. No.3 (38). P. 85-90. https://www.afahc.ro/ro/revista/2018_3/RevNo3-2018.pdf#page=85
5. Platt S., Oliver M. Towards Blockchain for Decentralized Self-Organizing Wireless Networks. The proceedings of 2019 IEEE Globecom Workshops (GC Wkshps), Waikoloa, HI, USA, 2019. P. 1-5. DOI: 10.1109/GCWkshps45667.2019.9024426.
6. Download VirtualBox. <https://www.oracle.com/>. 2023. <https://www.virtualbox.org/wiki/Downloads>
7. dd download page. chrysocome.net. 2007. <http://www.chrysocome.net/downloads/dd-0.5.zip>
8. dd. <https://uk.wikipedia.org>. 2023. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Dd>

KHOBOR OLEXIY

National University "Lviv Polytechnic"

ORCID ID: [0000-0002-3210-036X](https://orcid.org/0000-0002-3210-036X)

SENYK ANDRIY

Lviv Polytechnic National University

ORCID ID: [0000-0002-1614-512X](https://orcid.org/0000-0002-1614-512X)

LYTVYN VASYL

Lviv Polytechnic National University

ORCID ID: [0000-0002-9676-0180](https://orcid.org/0000-0002-9676-0180)

USAGE OF INFORMATION TECHNOLOGIES TO PREVENT METEOROLOGICAL RISKS

Without even thinking about it, most people rely on the weather to some extent. Everyone has wondered at least once whether predicting what causes headaches, joint pain, and many other symptoms caused by weather dependence is possible.

The web-based information platform will help weather-dependent people prepare for weather anomalies. This, in turn, leads to a sense of human security because, for example, if a person knows that a deviation from normal atmospheric pressure is expected tomorrow, he is prepared for a particular threat. In general, due to the predictability of these threats and their effects on the human body, there is no need to worry about meteorological hazards that will positively impact human well-being, as they will reduce unnecessary anxiety and prevent the risks of unexpected deterioration of well-being or well-being.

Therefore, creating an information-oriented web platform for forecasting meteorological risks is the need of the hour. Without exaggeration, it can be said that this is the only way to calculate the possible development of certain diseases in a weather-dependent population to not only the negative consequences of chronic diseases, including preventing death.

Therefore, building an information network platform for forecasting meteorological risks is crucial.

The first part explains the importance and significance of forecasting meteorological anomalies. It also describes and compares existing software products for forecasting certain data types proportional to meteorological anomalies.

The second section describes information technologies used to create information-oriented web platforms. A comparative description of two popular programming languages and their frameworks for web applications: Python (Django framework) and Javascript (Node.js framework). The main Python libraries, distributions, and web editors for building web solutions are also covered. In particular, the resources for developing the user part (interface) were considered.

The third part describes the process of developing an information-oriented web platform. Developed a database scheme and implemented integration with one of the services listed in the second part. Development results are published in the cloud and available on the Internet under a registered domain name.

Keywords: information network platform, programming languages

ХОБОР ОЛЕКСІЙ

Національний Університет "Львівська Політехніка"

ORCID ID: [0000-0002-3210-036X](https://orcid.org/0000-0002-3210-036X)

СЕНИК АНДРІЙ

Національний Університет "Львівська Політехніка"

ORCID ID: [0000-0002-1614-512X](https://orcid.org/0000-0002-1614-512X)

ЛИТВИН ВАСИЛЬ

Національний Університет "Львівська Політехніка"

ORCID ID: [0000-0002-9676-0180](https://orcid.org/0000-0002-9676-0180)

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ЗАПОБІГАННЯ МЕТЕОРОЛОГІЧНИМ РИЗИКАМ

Навіть не замислюючись про це, більшість людей тією чи іншою мірою покладаються на погоду. Кожен хоча б раз замислювався над тим, чи можливо передбачити, що викликає головний біль, біль у суглобах та багато інших симптомів, спричинених метеозалежністю.

Інформаційна веб-платформа допоможе метеозалежним людям підготуватися до погодних аномалій. Це, в свою чергу, призводить до відчуття безпеки людини, адже, наприклад, якщо людина знає, що завтра очікується відхилення від нормального атмосферного тиску, вона готова до тієї чи іншої загрози. Загалом, завдяки передбачуваності цих зароз та їх впливу на організм людини, немає потреби переживати про метеорологічні небезпеки, які позитивно впливатимуть на самопочуття людини, оскільки зменшать зайву тривогу та попередять ризики неочікуваного погіршення самопочуття чи самопочуття.

Тому створення інформаційно-орієнтованої веб-платформи для прогнозування метеорологічних ризиків є потребою часу. Без перебільшення можна сказати, що це єдиний спосіб прорахувати можливий розвиток тих чи інших захворювань у метеозалежного населення, щоб не тільки запобігти негативним наслідкам хронічних захворювань, але й попередити летальні випадки.

Тому побудова інформаційної мережевої платформи для прогнозування метеорологічних ризиків є вкрай важливою.

У першій частині пояснюється важливість і значення прогнозування метеорологічних аномалій. У ній також описуються та порівнюються існуючі програмні продукти для прогнозування певних типів даних, пропорційних метеорологічним аномаліям.

У другому розділі описано інформаційні технології, що використовуються для створення інформаційно-орієнтованих веб-платформ. Наведено порівняльну характеристику двох популярних мов програмування та їх фреймворків для веб-додатків:

Python (фреймворк Django) та Javascript (фреймворк Node.js). Також розглянуто основні бібліотеки, дистрибутиви та веб-редактори Python для створення веб-рішень. Зокрема, розглянуто ресурси для розробки користувацької частини (інтерфейсу).

У третій частині описано процес розробки інформаційно-орієнтованої веб-платформи. Розроблено схему бази даних та реалізовано інтеграцію з одним із сервісів, перелічених у другій частині. Результати розробки опубліковані в хмарі та доступні в Інтернеті під зареєстрованим доменним ім'ям.

Ключові слова: інформаційна мережева платформа, мови програмування

Materials and Methods

Although weather changes are considered a natural phenomenon, sharp shifts in daytime temperatures are a common anomaly and a problem for the human body. Sudden temperature transformations can lead to a sharp drop in atmospheric pressure, which presents severe pain for the 80% of the world's population that is believed to be dependent on the weather. Patients with asthma, hypertension, neurological diseases, and diseases of blood vessels, joints, kidneys, and others are most often faced with the problems of weather changes.

A person's temperature from 16 to 18 degrees Celsius is optimal for fully functioning all his body processes. When the temperature drops by 10 degrees or more, histamine is released into the body's blood, which causes many allergic reactions. At this time, the level of protective proteins immunoglobulins A and M in the blood of healthy people decreases, which has a protective effect on mucous membranes and respiratory tracts.

High humidity, more than 80%, is highly harmful to people with chronic respiratory diseases. In periods of high humidity, there is a tendency to increase the number of colds and inflammatory processes in the joints and kidneys. At this time, people with cold symptoms are advised to limit activity in the fresh air.

When the humidity decreases, dry air irritates the nose's mucous membrane, which ceases its protective functions and allows pathogenic malignant viruses and microorganisms to enter the body. At this time, allergy sufferers are at risk.

Normal atmospheric pressure for the human body is 750 mm Hg. Art. Even if there is a deviation of 10-15 units, the patient's well-being will deteriorate. Low atmospheric air pressure can put hypotensives, people with heart failure, vascular diseases, and respiratory diseases at risk. People with high blood pressure, asthma, and allergies react negatively to increased atmospheric pressure.

Cyclones and anticyclones are formed due to changes in atmospheric pressure. Cyclones are atmospheric movements that cause a drop in atmospheric air pressure. Cyclones are usually accompanied by high humidity, precipitation, and cloudiness. Anticyclones are accompanied by high atmospheric pressure and predict clear, windless, and dry weather. People with different medical conditions react differently to approaching cyclones and anticyclones, so weather forecasting is essential. That is why they are often called "living barometers." During a cyclone, there is less oxygen in the air, which leads to a deterioration in general health as the cells of the body experience oxygen starvation. This, in turn, can lead to a heart attack, an asthma attack, or a hypertensive crisis. As for anticyclones, the most vulnerable population group during this period are hypertensives, i.e., people with overtime blood pressure. Studies have shown that changes in atmospheric pressure have the most significant effect on changes in blood pressure. The critical point is that anticyclones are dangerous not only because of the difference in atmospheric pressure. If an anticyclone hangs over an active industrial center, there is a good chance that smog will form from chemical emissions from industrial plants and cars. It is at this time that mortality from cardiovascular and pulmonary diseases increases. In addition, people who do not have any of the above diseases are also at risk of developing lung diseases.

The general condition of people with rheumatoid arthritis can worsen due to low atmospheric pressure, high humidity, and sudden temperature changes. Bones and joints are often the weakest points during this weather change. Joint pain before rainy weather is usually caused by swelling of the nerve endings in the damaged joint. Changes in air temperature can cause pain, while changes in atmospheric pressure can change the pressure in the joint cavity. Older adults are most often at risk of adverse effects on bones and joints due to degenerative changes in their musculoskeletal system.

It is difficult for the human body to cope with such abnormal situations as magnetic storms. They harm the respiratory, cardiovascular, and nervous systems. They can also cause changes in blood viscosity. They interfere with the work of the cardiovascular, respiratory, and nervous systems and change blood viscosity. A person with thrombophlebitis and atherosclerosis has a thickening of the blood and an increase in its coagulation. Bleeding may occur in healthy people.

Risk Management

A solid understanding of using information technology to avoid weather risks is critical for those in the field. Here are some notable examples:

Early warning system

The early warning system is one of the main ways to use information technology to prevent meteorological risks. These systems use a variety of data sources, including satellite imagery, weather radar, and ground-based sensors, to detect and predict severe weather conditions. This information is then disseminated to the public through various channels, including television, radio, and mobile applications. By providing timely and accurate alerts, these systems can help individuals and communities prepare for extreme weather events and minimize the damage they cause.

Climate modeling

Another way to avoid meteorological risks using information technology is through climate modeling.

These models use complex algorithms to simulate Earth's climate system and predict future climate scenarios. By analyzing the data generated by these models, meteorologists can identify trends and patterns in weather patterns and develop strategies to manage the risks associated with extreme weather events.

Geographic information systems (GIS)

Geographic Information Systems (GIS) are another essential tool for avoiding meteorological risks. These systems use satellite imagery and other data sources to map the geographic distribution of weather patterns and identify areas particularly vulnerable to extreme weather events. By visualizing this data, meteorologists can develop strategies to mitigate the risks associated with these events, such as B. Build dikes or develop evacuation plans.

Social media monitoring

Finally, social media monitoring is becoming increasingly crucial for preventing weather risks. By monitoring social media platforms such as Twitter and Facebook, meteorologists can quickly identify and respond to emerging weather-related issues. For example, they could track the spread of weather-related rumors and misinformation to inform the public and avoid panic and confusion.

It is critical to recognize the many ways in which information technology is used to avoid meteorological risks. By understanding these tools and technologies, people can contribute to the ongoing effort to protect communities from the catastrophic effects of severe weather.

Analysis of Web Sources

Open-Meteo

Free weather forecast service with API access. Open-Meteo provides a large amount of data for further processing the weather forecast. The service offers an opportunity to construct a request to the API with the help of its own constructor and receive only the data needed for further work and analysis.

Open-Meteo combines local (2 km resolution) and global (11 km) weather models from national metrological services. Open-Meteo APIs are designed to be as fast and scalable as possible. All weather data is stored on high-speed NVMe drives in optimized time series formats. API requests typically take less than ten milliseconds.

All weather variables, such as clouds, fog, rain, or thunderstorm probability, are combined into an interpreted weather code. Codes follow WMO (World Meteorological Organization) criteria, including codes for fair weather, cloudy, drizzle, rain, shower, snow, and thunderstorm.

Weather API (Open Weather API)

Weather forecasting service and weather factors with API access. Open Weather API supports hourly and minute weather forecasts for more convenient data processing. The service does not provide access to the radar; this option is available only upon payment of the appropriate tariff. The Open Weather API provides a graph of temperature changes for a more straightforward analysis.

To work with the API, we provide the following input data: coordinates (longitude and latitude), date, time, and API access key. We send an HTTP request, and as a result, we receive a mark in "JSON" format, which contains all the information about the weather state according to the request data. Open Weather offers a wide range of paid services, including access to a historical weather forecast database, hourly forecast by the minute, hourly forecast for four days, and others.

With the help of the data received from the API request, we can obtain data on humidity and atmospheric pressure and warn the user about deviations from the norm. From the user's point of view, the Open Weather API provides an opportunity to obtain and independently analyze weather forecast data without knowledge of programming and the principles of working with the API. From a developer's perspective who receives data using the API, the Open Weather API service provides comprehensive information for further analysis of meteors and anomalies. Summing up the review, the service offers a relatively large array of free data, making it easy for analysis without obstacles.

Gismeteo

Gismeteo is one of the most popular weather forecast services. Provides information about the amount of precipitation, atmospheric pressure, and humidity according to the location. The service is registered on the territory of Ukraine and receives data from many Ukrainian hydrometeorological centers. Gismeteo also provides a forecast of magnetic storms and depicts them in geomagnetic activity using the Kp-index, where 0...4 - Small disturbance, 5 - Weak storm, 6 - Moderate storm, 7 - Strong storm, 8 - Storm, and 9 - Extreme storm.

Gismeteo provides access to data via API only under a cooperation agreement and exclusively to legal entities under a bilateral financial agreement.

Technical Stack Analysis

Python

Python is an object-oriented programming language. Python is very popular among developers and algorithm enthusiasts. Currently, Python is considered one of the most popular programming languages because the barrier to entry to understanding the language is much lower than that of similar programming languages. The language has a reasonably clear syntax, so even mathematicians use this programming language to find solutions to many problems. Python supports modules and module packages that promote modularity and code reuse.

It is also worth noting that Python has the largest community, which is expanding daily, contributing to language development. This programming language is suitable for many tasks, such as web programming, neural

networks, and machine learning, solving complex mathematical and physical problems using standard modules.

JavaScript

JavaScript is a scripting language used to create and manage dynamic website content—anything that moves, updates, or changes in any way on the screen without requiring a manual reload of the web page. Features include animated graphics, slideshows, photo galleries, autocomplete suggestions, and interactive forms. The best way to understand the power of JavaScript is to consider some of the features of the web you use every day and may take for granted — like when Facebook's timeline automatically updates the feed on your screen or when Google provides services based on multiple search terms, both of which is JavaScript.

Django

A high-level, open-source Python framework for developing various types of web systems. This framework is the most popular solution for writing the backend of a website in the Python programming language. Django differs from similar tools in that a site written in Django consists of one or more parts that are recommended to be modular. Django has one of the most popular Model-View-Controller (MVC) frameworks. But what does "controller" mean in the classic MVC model, Django means "view," and when it should be "view" in Django, it is "template." For this reason, MVC developers writing programs on Django call models MTV ("Model-Template-View" or "Model-Template-View").

Node.js

Node.js is an open-source, cross-platform application runtime environment for server development and networking. Node.js applications are written in JavaScript and can run in the Node.js runtime on OS X, Microsoft Windows, and Linux.

Node.js also provides a rich library of different JavaScript modules, which makes it much easier to develop web applications using Node.js.

Redis

Redis is an in-memory data structure store used as a distributed key-value database, cache, and message broker with added durability. Redis supports abstract data structures, such as strings, lists, maps, sets, sorted sets, HyperLogLog, bitmaps, streams, and spatial indexes.

Redis popularized the idea of a system that can be considered both storage and cache, using a design where data is continually being modified and read from the computer's main memory but is also stored on disk in a format unsuitable for random data. Access to data, but only to recover data in memory after a system reboot. At the same time, Redis provides a data model that is very unusual compared to a relational database management system (RDBMS).

When data durability is not required, the in-memory nature of Redis allows it to perform well compared to database systems that write each change to disk before considering a transaction that has been committed.

Celery

Celery is an asynchronous or open-ended task queue code based on the distributed transmission of messages. Although it supports scheduling, it focuses on real-time operations.

Blocks of execution, called tasks, are executed simultaneously on one or more worker nodes using multiprocessing. Tasks can be completed asynchronously (in the background) or synchronously (waiting for readiness). Celery is used in production systems like Instagram to process millions of daily tasks.

Celery is written in Python, but the protocol can be implemented in any language. It can also work with other languages using webhooks.

Recommended message brokers are RabbitMQ or Redis. Additionally, MongoDB, Amazon SQS, CouchDB, IronMQ, and databases (using SQLAlchemy or Django ORM) are supported in Experimental status.

Results

With the help of this study, a web-oriented platform for forecasting meteorological risks and warnings was developed as a web-oriented application.

The application's main functionality involves receiving personal data from the user, such as average humidity, atmospheric pressure, temperature, and maximum temperature deviation, for individual processing of the weather forecast and further notifications about deviations from the norm.

The web-oriented platform receives data using an application software interface and forms an individual weather forecast based on the data entered by the user. Also, with the user's consent, the platform sends a notification every three hours about deviations from the user's norm in the form of a push notification in the browser.

The use of colored highlights is thought out for convenient reading of the forecast - this is done for users who perceive visual information more efficiently and provides an opportunity to find the information required quickly utilizing colored highlights on the forecast page.

The result of this study is a developed and tested web-based platform for forecasting meteorological risks and warnings in the form of a web-based application.

Conclusion

1. An overview of sources of information describing commonly accepted methods of meteorological warning and forecasting is given.
2. A comparative analysis of information technologies and programming languages that can be used to forecast and track meteorological risks is presented.

3. The structure and algorithm of the web-based network platform, which can be used for forecasting and monitoring meteorological risks, are introduced.
4. Using the Python programming language, the JetBrains PyCharm integrated development environment, the Django framework, and supporting technologies Celery, Redis, and Docker to create an information-driven web platform for weather risk prediction and risk prevention.
5. As a result of the work, a web-oriented platform for forecasting meteorological risks and warnings was developed as a web-oriented application.

References

1. Beazley D. Python Cookbook: книга / David Beazley, Brian K. Jones. – 3-тє вид. – [Б. м.]: O'Reilly Media, Inc., 2013. – 706 с.
2. Documentation. (2020). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.djangoproject.com/en/3.0/> - Назва з екрана.
3. Swaroop C. H. Byte of Python / C. H. Swaroop. – Північний Чарлстон, Південна Кароліна : O'Reilly Media, 2015. – 110 с.
4. International Perspectives on Psychosocial Working Conditions, Mental Health, and Stress of Dairy Farm Operators [Електронний ресурс] / Christina Lunner Kolstrup [та ін.] // Journal of Agromedicine. – 2013. – Т. 18, № 3. – С. 244–255. – Режим доступу: <https://doi.org/10.1080/1059924x.2013.796903> – Назва з екрана.
5. Antonio M. Django By Example / Malé Antonio. – Бірмінгем: Комп'ютери, 2018. – 526 с. – (Packt Publishing Ltd).
6. OpenWeatherMap.org. (2023). Current weather data. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://openweathermap.org/current> - Назва з екрана.
7. RRolyon. (2020). Azure documentation. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://learn.microsoft.com/en-us/docs/> – Назва з екрана.
8. Automate the boring stuff with Python: practical programming for total beginners – San Francisco: No Starch Press, 2015. – 479 с. – (No Starch Press).
9. Senyk A. P., Khobor O. R., Lishchynska Kh. I., Sokulska N. B. Vrakhuvannia faktoriv meteozelezhnosti samopochuttia viiskovosluzhbovtiv v protsesakh upravlinnia viiskamy // Zbirnyk tez dopovidei Mizhnarodnoi naukovo-tekhnichnoi konferentsii "Perspektyvy rozvytku ozbroiennia ta viiskovoi tekhniki Sukhoputnykh viisk" (Lviv, 14 travnia 2021 r.). – 2021. – С. 253–254.
10. Lishchynska Kh. I., Senyk A. P., Khobor O. R., Severynenko D. Yu. Prohnozuvannia meteorologichnykh ryzykiv zminy samopochuttia viiskovosluzhbovtiv z vykorystanniam informatsiinykh tekhnolohii // I MIZH Narodna Naukovo-Tekhnichna Konferentsiia "Systemy i tekhnolohii zv'язku, informatyzatsii ta kiberbezpeky: aktualni pytannia i tendentsii rozvytku" 25 – 26 lystopada 2021 roku. – 2021. – С. 195
11. Khobor O. Informatsiina systema prohnozuvannia meteorologichnykh ryzykiv dlia meteozelezhnnykh osib // 79-ta Studentska naukovo-tekhnichna konferentsiia : zbirnyk tez dopovidei, zhovten, 2021, Lviv. Sektsiia arkhitektury. – 2021. – С. 253–254

References

1. Beazley D. Python Cookbook: книга / David Beazley, Brian K. Jones. – 3-тє вид. – [Б. м.]: O'Reilly Media, Inc., 2013. – 706 с.
2. Documentation. (2020). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.djangoproject.com/en/3.0/> - Назва з екрана.
3. Swaroop C. H. Byte of Python / C. H. Swaroop. – Північний Чарлстон, Південна Кароліна : O'Reilly Media, 2015. – 110 с.
4. International Perspectives on Psychosocial Working Conditions, Mental Health, and Stress of Dairy Farm Operators [Електронний ресурс] / Christina Lunner Kolstrup [та ін.] // Journal of Agromedicine. – 2013. – Т. 18, № 3. – С. 244–255. – Режим доступу: <https://doi.org/10.1080/1059924x.2013.796903> – Назва з екрана.
5. Antonio M. Django By Example / Malé Antonio. – Бірмінгем: Комп'ютери, 2018. – 526 с. – (Packt Publishing Ltd).
6. OpenWeatherMap.org. (2023). Current weather data. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://openweathermap.org/current> - Назва з екрана.
7. RRolyon. (2020). Azure documentation. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://learn.microsoft.com/en-us/docs/> – Назва з екрана.
8. Automate the boring stuff with Python: practical programming for total beginners – San Francisco: No Starch Press, 2015. – 479 с. – (No Starch Press).
9. Сенік А. П., Хобор О. Р., Ліщинська Х. І., Сокульська Н. Б. Врахування факторів метеозалежності самопочуття військовослужбовців в процесах управління військами // Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції "Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ" (Львів, 14 травня 2021 р.). – 2021. – С. 253–254.
10. Ліщинська Х. І., Сенік А. П., Хобор О. Р., Севериненко Д. Ю. Прогнозування метеорологічних ризиків зміни самопочуття військовослужбовців з використанням інформаційних технологій // I МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ТЕХНІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ "Системи і технології зв'язку, інформатизації та кібербезпеки: актуальні питання і тенденції розвитку" 25 – 26 листопада 2021 року. – 2021. – С. 195
11. О. Хобор. Інформаційна система прогнозування метеорологічних ризиків для метеозалежних осіб // 79-та Студентська науково-технічна конференція : збірник тез доповідей, жовтень, 2021, Львів. Секція архітектури. – 2021. – С. 253–254

ЦУРКАН ОЛЕГ

Відокремлений структурний підрозділ «Ладижинський фаховий коледж

Вінницького національного аграрного університету»

ORCID ID: [0000-0002-7218-0026](https://orcid.org/0000-0002-7218-0026)e-mail: tsurkan_ov76@ukr.net

РУТКЕВИЧ ВОЛОДИМИР

Вінницький національний аграрний університет

ORCID ID: [0000-0002-6366-7772](https://orcid.org/0000-0002-6366-7772)e-mail: v_rut@ukr.net

ДІДИК АНДРІЙ

Вінницький національний аграрний університет

ORCID ID: [0000-0002-0524-0017](https://orcid.org/0000-0002-0524-0017)e-mail: anddidyk99@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СУШІННЯ ВОЛОСЬКИХ ГОРІХІВ З ВИКОРИСТАННЯМ ВІБРАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Розглянуто питання підвищення якісних показників волоських горіхів в процесі зберігання та переробки за рахунок теоретичних досліджень процесу сушіння волоських горіхів у вібраційній машині.

На основі аналізу наукових досліджень з даної тематики встановлено, що використання вібраційних технологій підвищує ефективність сушіння волоських горіхів і дозволяє зменшити час сушіння до 30-40 % в порівнянні з традиційними методами. Крім того, вібраційні технології дозволяють зберегти якість горіхів, зменшуючи вплив тепла на їх структуру.

Зазначено, що вібраційні технології покращують процес сушіння за рахунок стимулювання руху вологи з поверхні волоських горіхів. При цьому на практиці застосовують різні типи вібрації, такі як лінійна, коливальна, відцентрова та ультразвукова.

Розроблено конструктивно-технологічну схему вібраційної машини для сушіння волоських горіхів в шкаралупі. Під час вібраційного сушіння у вібраційній машині волоський горіх розміщується на вібруючій поверхні, яка генерує механічні коливання, що допомагають розподілити тепло та вологу по всьому волоському горіху. Використання запропонованої конструкції вібраційної машини для сушіння волоських горіхів дозволяє досягти більш рівномірного та швидкого видалення вологи з продукту.

В результаті теоретичних досліджень було встановлено, що вібраційне сушіння є ефективним методом для сушіння волоських горіхів, який дозволяє зберігати якість продукту та зменшити витрати на енергію. Для досягнення поставлених результатів необхідно дотримуватися оптимальних параметрів сушіння, таких як температура, відносна вологість та амплітуда вібраційного руху.

Також зазначено, що використання вібраційних технологій у процесі сушіння волоських горіхів є перспективним напрямом досліджень, який може забезпечити покращення економічної ефективності та якості волоських горіхів.

Ключові слова: волоський горіх, сушильне обладнання, вібрація, вібраційна машина, продуктивність, енергоефективність, витрати, вологість.

TSURKAN OLEH

Separated structural unit «Ladyzhyn Professional College of Vinnytsia National Agrarian University»

RUTKEVYCH VOLODYMYR, DIDYK ANDRII

Vinnytsia National Agrarian University

THEORETICAL RESEARCH OF THE DRYING PROCESS OF WALNUTS USING VIBRATION TECHNOLOGIES

The question of increasing the quality indicators of walnuts in the process of storage and processing is considered, due to theoretical studies of the process of drying walnuts in a vibrating machine.

Based on the analysis of scientific research on this topic, it was established that the use of vibration technologies increases the efficiency of drying walnuts and allows to reduce the drying time by 30-40 % compared to traditional methods. In addition, vibration technologies allow to preserve the quality of nuts, reducing the effect of heat on their structure.

It is noted that vibration technologies improve the drying process by stimulating the movement of moisture from the surface of walnuts. At the same time, various types of vibration are used in practice, such as linear, oscillatory, centrifugal and ultrasonic.

A structural and technological diagram of a vibrating machine for drying walnuts in the shell has been developed. During vibration drying in a vibrating machine, a walnut is placed on a vibrating surface that generates mechanical vibrations that help distribute heat and moisture throughout the walnut. The use of the proposed design of the vibrating machine for drying walnuts allows to achieve a more uniform and rapid removal of moisture from the product.

As a result of theoretical studies, it was established that vibration drying is an effective method for drying walnuts, which allows you to preserve product quality and reduce energy costs. To achieve the set results, it is necessary to observe optimal drying parameters, such as temperature, relative humidity and amplitude of vibration movement.

It is also stated that the use of vibration technologies in the process of drying walnuts is a promising direction of research that can improve the economic efficiency and quality of walnuts.

Keywords: walnut, drying equipment, vibration, vibration machine, productivity, energy efficiency, costs, humidity.

Постановка проблеми

Особливі кліматичні умови України сприяють ефективному розвитку горіхового бізнесу, але

відсутність високоефективного та ресурсоощадного обладнання для його переробки завдають значних збитків виробникам даної галузі. Завищений вміст вологи на рівні 35-45 % (міжнародний стандарт 10 %) при збиранні створюють сприятливі умови для розвитку мікробіологічних та ферментативних процесів, що призводять до швидкого псування волоського горіха та погіршення його якості [1,2].

Для зменшення вологості волоських горіхів зазвичай використовують методи сушіння такі, як природне сушіння або сушіння у спеціальних камерах, але наявне обладнання не завжди забезпечує ефективне сушіння, що може призводити до зниження якості продукту та втрати ваги, що є фінансово невигідно.

Дослідження процесу сушіння волоських горіхів з використанням вібраційних технологій є досить актуальним напрямком досліджень в галузі обробки сільськогосподарської продукції. Вібраційне сушіння має декілька переваг порівняно з традиційними методами сушіння, такими як термічне сушіння або сушіння на повітрі, а саме, вібраційне сушіння дозволяє зменшити час та збільшити ефективність процесу. Крім того, вібраційне сушіння дозволяє зберегти більше корисних речовин та вітамінів у продуктах, порівняно із термічним сушінням.

Таким чином, створення нового, більш ефективного обладнання для сушіння волоських горіхів є важливою проблемою для виробників українського волоського горіха. Дане обладнання має забезпечувати швидке та ефективне сушіння продукту з мінімальною втратою ваги та збереженням якості волоських горіхів, що може збільшити прибутковість та конкурентоспроможність українських виробників волоського горіха на міжнародному ринку.

Аналіз останніх джерел

Основні принципи сушіння волоських горіхів полягають у зменшенні вмісту води в продукті до певного рівня. Це досягається за допомогою збільшення температури та вентиляції навколишнього повітря. При цьому необхідно дотримуватися оптимальних параметрів температури та вологості, щоб не пошкодити якість волоського горіха [3].

Дослідження, присвячені вивченню аналізу фізико-хімічних змін складу горіхоплідних у процесі зберігання, проведені багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими, зокрема: Сперанським В.Г., Страховим С.А., Цурканом О.В., Скоканом Л.Є., Котовим Б.І., Grossom N.R., Martinez M.L., Çağlarirmak N., Amaral J.S., Savage G.P. та іншими [3-5].

Вібраційні технології використовуються для покращення процесу сушіння за рахунок стимулювання руху вологи з поверхні продукту. При цьому застосовуються різні типи вібрації, такі як лінійна, коливальна, відцентрова, ультразвукова тощо. Вібраційні технології дозволяють зменшити час сушіння та покращити якість продукту [3, 5, 6].

У наукових дослідженнях були досліджені різні методи вібраційного сушіння, такі як сушіння на вібраційному столі, у вібраційній сушці, сушіння у вібраційному барабані. У результаті досліджень було встановлено, що вібраційне сушіння є ефективним методом для сушіння волоських горіхів, який дозволяє зберігати якість продукту та зменшити витрати на енергію, але для досягнення найкращих результатів, необхідно дотриматись оптимальних параметрів сушіння, таких як температура, відносна вологість та амплітуда вібраційного руху.

Наукові дослідження про процес сушіння волоських горіхів з використанням вібраційних технологій показують, що цей процес має декілька переваг порівняно з традиційними методами сушіння.

Один з таких досліджень, проведених у 2015 році, показав, що вібраційне сушіння волоських горіхів зменшує час сушіння та покращує якість продукту порівняно з традиційними методами сушіння. В дослідженні було використано вібраційну сушарку з горизонтальним розташування горіхів. Було встановлено, що при використанні вібраційного сушіння час сушіння скоротився від 48 до 24 годин, а вміст вологи у продукті зменшився з 5,5 % до 2,5 % [5].

В науковому дослідженні, що проведено в Китаї у 2019 році було досліджено вплив вібрації на процес сушіння волоських горіхів. В результаті досліджень встановлено, що вібраційні коливання сприяють розподілу вологи по всій поверхні горіхів, що сприяє їх більш рівномірному висушуванню [3].

Інше дослідження, проведене у 2018 році, показало, що вібраційне сушіння волоських горіхів з використанням гіперзвукової вібрації є ефективним методом сушіння. У цьому дослідженні використовували вібраційні сушарки з вертикальним розташуванням горіхів. Встановлено, що застосування гіперзвукової вібрації сприяє зменшенню часу сушіння на 20-30 % та збільшення продуктивності на 10-15 % [6].

В журналі «Drying Technology», було опубліковано дослідження про процес сушіння волоських горіхів з використанням вібраційних технологій, що дозволяють зменшити час сушіння горіхів на 30-40 % в порівнянні з традиційними методами.

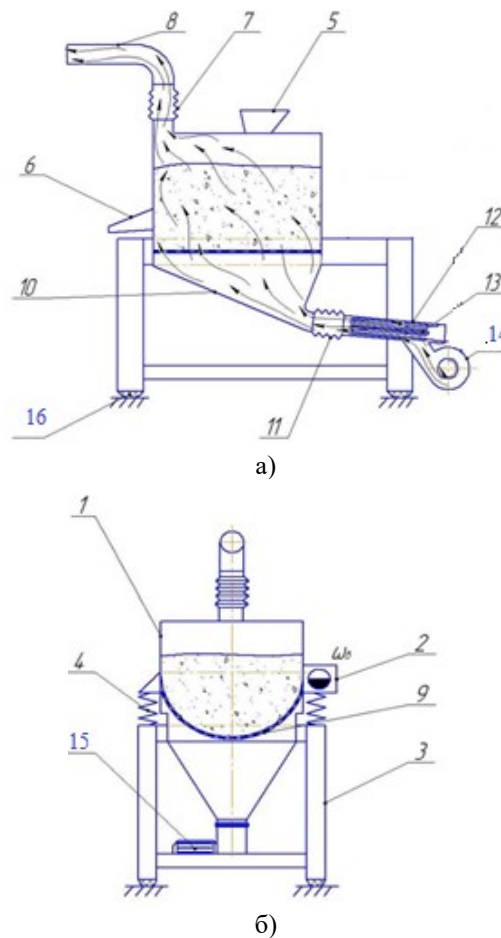
Крім того, дослідження показало, що використання вібраційних технологій дозволяє зберегти якість горіхів, зменшуючи вплив тепла на їх структуру, що зокрема проявляється у збереженні кольору, текстури та смакових якостей готових продуктів.

Таким чином, наукові дослідження показують, що використання вібраційних технологій в процесі сушіння волоських горіхів є ефективним і дозволяє зменшити час сушіння та зберегти якість горіхів.

Метою роботи є: розробка високоефективного та ресурсозберігаючого обладнання для сушіння волоських горіхів в шкарлупі.

Виклад основного матеріалу

Для підвищення ефективності та покращення якості сушіння волоських горіхів на кафедрі технологічних процесів та обладнання переробних і харчових виробництв Вінницького національного аграрного університету розроблена вібраційна машина, конструктивно-технологічна схема, якої приставлена на рис.1.

а – вигляд збоку; б – вигляд спереду;

Рис. 1. Конструктивно-технологічна схема вібраційної машини для сушіння волоських горіхів: 1 – U-подібна камера; 2 – вібратор; 3 – рама; 4 – пружини; 5 – завантажувальний лоток; 6 – розвантажувальний лоток; 7, 11 – еластичні з'єднання; 8 – повітропровід для виведення відпрацьованого повітря; 9 – перфороване днище; 10 – піддон; 12 – повітропровід; 13 – електричні нагрівальні елементи; 14 – вентилятор; 15 – електродвигун; 16 – гумові опори

Вібраційна машина для сушіння волоських горіхів містить: U-подібну камеру 1, що оснащена вібратором 2 та встановлена на рамі 3 на пружинах 4. Сушильна камера 1 містить завантажувальний 5 і розвантажувальний 6 лоток. Виведення відпрацьованого повітря здійснюється через повітропровід 8, що з'єднаний через еластичне з'єднання 7 з сушильною камерою. Нижня частина камери містить перфороване днище 9 і піддон 10, який через еластичне з'єднання 11 сполучений з нагрівальними елементами 13, по якому подається підігріте повітря, яке підводиться по повітропроводу 12 до вентилятора 14, який приводиться в рух електродвигуном 15. Рама встановлена на опорах 16.

Вібраційна машина працює наступним чином. Волога горіхова маса подається через завантажувальний лоток 5 поступає в U-подібну камеру 1. Одночасно вмикається вібратор 2, електричні нагрівальні елементи 13 та електродвигун 15 вентилятора 14. За допомогою вентилятора подається в повітропровід 12, де нагрівається електричними нагрівальними елементами 13 і через еластичне з'єднання 11, піддон 10 та перфороване днище 9 поступає в U-подібну камеру з вологою горіховою масою. Пройшовши через матеріал, відпрацьоване повітря через еластичне з'єднання 7 та повітропровід 8 виводиться із сушильної камери. При досягненні необхідної вологості волоського горіха вимикається електродвигун вентилятора та нагрівальні електричні елементи. Вивантаження горіхів здійснюється через розвантажувальний лоток 6 за рахунок вібрацій U-подібної камери.

Вібраційна машина для сушіння волоських горіхів відноситься до машин, які працюють за конвективним методом з використанням вібраційних технологій для змішування переробної сировини.

При вирішенні задач, які пов'язані із підвищенням енергетичного удосконалення сушильних установок, необхідно визначати кількісні показники, які називають критеріями ефективності або характеристиками цілі [7-11].

Важливим показником енергетичного (теплого) удосконалення вібраційної машини прийнято

термічний коефіцієнт корисної дії, що являє собою відношення корисно використаної теплоти (q_k) до всієї теплоти (q_3), яку витрачено на процес сушіння:

$$\eta_T = \frac{q_k}{q_3}. \quad (1)$$

Витрачена теплота в розрахунку на один кілограм сухого повітря, що нагрівається в теплогенераторі або топковому блоці, визначається [9]:

$$q_3 = c_p (t_1 - t_0), \quad (2)$$

де c_p – питома теплоємність повітря, Дж/(кг · К);

t_1 – температура сушильного агента на вході в сушарку, К;

t_0 – температура повітря, яке подається в теплогенератор, К.

Теплота, яка витрачена на випаровування води, віднесена до кілограма нагрітого повітря (сухого), визначається за формулою [3]:

$$q_k = \frac{r(d_2 - d_1)}{1000}, \quad (3)$$

де d_1, d_2 – вологовміст теплового агента на вході і виході вібраційної машини, кг/м³.

Тоді:

$$\eta_T = r \frac{d_2 - d_1}{c_p(t_1 - t_0) \cdot \rho_{CA}} 10^{-3}, \quad (4)$$

де ρ_{CA} – густина сушильного агента, кг/м³.

Для визначення найбільшого коефіцієнта корисної дії вібраційної машини доцільно використовувати залежність (5). Виходячи із залежності (5) коефіцієнт корисної дії досягається при максимальній різниці вологовмісту теплового агента на вході і виході з вібраційної машини (коли вологовміст теплового агента на виході із вібраційної машин досягне насичення $d_2 = d_m$), а температура теплового агента на виході – $t_2 = t_m$.

При сушінні із використанням конвективного методу [6]:

$$\eta = \frac{t_1 - t_2}{t_1 - t_0}, \quad (5)$$

де t_2 – температура сушильного агента на виході із сушарки.

У данному виразі корисною тепловою енергією є вся теплота, яка виділяється енергоносієм в вібраційній машині.

Отже:

$$\eta_{\max} = (t_1 - t_m) / (t_1 - t_0), \quad (6)$$

де t_m – температура вологого термометра, °С.

Ступінь впливу початкової t_1 і кінцевої t_2 температури теплового агента на енергетичну ефективність процесу сушіння неоднозначна. Відповідно до співвідношення (5) ККД збільшується при підвищенні t_1 , оскільки при цьому має збільшуватись швидкість сушіння і відповідно зменшуватись t_2 . Однак, дослідження [3, 5] показують, що підвищення швидкості сушіння супроводжується підвищенням інтенсивності нагріву волоського горіха. В результаті цього співвідношення між витратами теплоти на нагрівання волоського горіху, яка втрачається в навколишнє середовище та фізичною теплою, що надходить до машини, зростає. При цьому зменшується ступінь насичення теплового агента [9].

Енергетичну ефективність сушильного процесу можна оцінити більш загальним (для всіх машин) показником – питомими витратами енергії на одиницю (1 кг) випаруваної води або висушених волоських горіхів, що може бути кількісно оцінено за допомогою співвідношення [6]:

$$q_0 = \frac{c_p \cdot (t_1 - t_0)}{(d_2 - d_1) \cdot 10^{-3}} = \frac{I_1 - I_0}{(d_2 - d_1) \cdot 10^{-3}}, \quad (7)$$

де I_1, I_0 – ентальпія теплового агента на вході до робочої камери і на вході до теплогенератора відповідно.

Величина $\Delta d = d_2 - d_1$ в знаменнику (7) визначає кількість випаруваної води, яка з урахуванням того, що процес сушіння відрізняється від ізобарного, може бути відповідно до [5] визначена із співвідношення:

$$\Delta d = \frac{c_p \cdot (t_1 - t_2) - \sum Q_{\text{emp}}}{3,01 + 5,51 \cdot (t_1 + t_2 + 546) \cdot 10^{-5} + r_1}, \quad (8)$$

де Q_1 – теплота, яку сприйняла волога (1 кг) в машині;
 $\Sigma Q_{\text{втр}}$ – теплові втрати, віднесені до 1 кг випаруваної вологи.
 Кількість випаруваної вологи в процесі сушіння можна визначити також і з балансного рівняння:

$$L \cdot \rho_{CA} \cdot \Delta d = G_0 \frac{dU}{dt}, \quad (9)$$

де dU/dt – швидкість зневоднення горіхів, кг/год;
 G_0 – продуктивність машини по абсолютно сухих волоських горіхах, кг/год;
 L – витрати теплового агента, м³/год.
 Визначаючи Δd з (9) і порівнюючи з (8), отримаємо для «теоретичної сушарки» ($\Sigma Q_{\text{втр}} = 0$):

$$t_1 - t_2 = \frac{G_0}{L \rho} \cdot \frac{dU}{d\tau} 10^{-3} \cdot \frac{1}{c_p} \cdot f(t, r). \quad (10)$$

Підставляючи значення (10) в (5), отримаємо:

$$\eta = \frac{G_0 \cdot \frac{dU}{d\tau} 10^{-3} \cdot f(t, r)}{L \cdot \rho_{CA} \cdot c_p \cdot (t_1 - t_0)}. \quad (11)$$

Враховуючи, що $L = S \times V_{CA}$, остаточно отримаємо залежність для ККД вібраційної машини:

$$\eta = \frac{G_0 \cdot I \cdot f(t, r) 10^{-3}}{S \cdot V_{CA} \cdot \rho_{CA} \cdot c_p (t_1 - t_0)}, \quad (12)$$

де $I = \frac{dU}{dt}$ – швидкість втрати вологи волоського горіху, кг/год;
 $f(t, r)$ – питомі затрати теплового агента:

$$f(t, r) = \frac{r}{G}, \quad (13)$$

де G – продуктивність сушіння волоських горіхів, кг/год.
 V_{CA} – швидкість теплового агента у вібраційній машині, м/с.
 Таким чином, енергетична ефективність вібраційної машини загалом залежить від режимних параметрів сушильного процесу: температури теплового агента, його швидкості, інтенсивності видалення вологи і експозиції сушіння.

Висновки.

Отже, підвищення виконання технологічного процесу сушіння волоських горіхів, може бути здійснено за рахунок нових методів та напрямків вдосконалення технології сушіння в розробленій вібраційній машині, за допомогою використання раціональних та регламентованих режимів сушіння.

Література

1. Сатіна Г. М. Грецький горіх в Україні: економічний огляд і перспективи / Г. М. Сатіна // Київ: видавничий центр НАУ. – 2006. – 22 с.
2. Глобальний і вітчизняний ринок волоських горіхів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/24754-hlobalnyi-i-vitchyzniani-rynok-voloskykh-horikhiv.html> (дата звернення 1.04.2023).
3. Калетник Г. М. Особливості конструкції вібраційного обладнання для сушіння високо вологої сировини / Г. М. Калетник, О. В. Цуркан // Вібрації в техніці та технологіях. Серія: «Технічні науки» – 2021. – №1(100). С. 5–13.
4. Руткевич В. С. Огляд методів та засобів для сушіння волоського горіха в шкаралупі / В. С. Руткевич, А. М. Дідик // Вісник Хмельницького національного університету. Серія: «Технічні науки» – 2023. – №1(317). С. 230 – 236.
5. Цуркан О. В. Аналіз вібраційних технічних засобів для сушіння насіння гарбуза / О. В. Цуркан // Вібрації в техніці та технологіях. Серія: «Технічні науки» – 2021. – № 4 (103). С. 5 – 14.
6. Kaletnik G. Determination of the kinetics of the process of pumpkin seeds vibrational convective drying / G. Kaletnik, O. Tsurkan, T. Rimar, O. Stanislavchuk // Eastern-European Journal of Enterprise Technologies. – 2020. Vol. 8(103), № 1. P. 1 – 17.
7. Ratushna N. Методичні підходи до створення нової сільськогосподарської техніки у відповідності з вимогами ринку наукоємної продукції / N. Ratushna, I. Mahmudov, A. Kokhno // MOTROL. – 2007. – № 9А. С. 119–123.

8. Ivanov M.I. Research on the block-portion separator parameters influence on the adjustment range of operating elements speed / M.I. Ivanov, V.S. Rutkevych, O.M. Kolisnyk, I.O. Lisovoy // *INMATEH - Agricultural Engineering*. – 2019. – № 1 (57). P. 37–44.
9. Цуркан О.В. Передумови розробки математичної моделі руху насіння гарбуза у вібраційній сушарці /О.В. Цуркан// *Вібрації в техніці та технологіях. Серія: «Технічні науки»* – 2021. – № 1 (104). С. 12 – 19.
10. Gunko I. Optical sensor of harmful air impurity concentration / I. Gunko, V. Hraniak, V. Yaropud, I. Kupchuk, V. Rutkevych // *Przegląd elektrotechniczny*. – 2021. – № 7 (97). P. 76 – 79.
11. Honcharuk I. Mathematical modeling and creation of algorithms for analyzing the ranges of the amplitude-frequency response of a vibrating rotary crusher in the software Mathcad / I. Honcharuk, I. Kupchuk, V. Yaropud, R. Kravets, S. Burlaka, V. Hraniak, Ju. Poberezhets, V. Rutkevych // *Przegląd Elektrotechniczny*. – 2022. – № 9 (98). P. 14–20.

References

1. Satina H. M. Hretsnyi horikh v Ukraini: ekonomichniy ohliad i perspektyvy /H.M.Satina // Kyiv: vydavnychiy tsentr NAU. – 2006. – 22 s.
2. Hlobalnyi i vitchyzniani rynok voloskykh horikhiv [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichniy-hektar/item/24754-hlobalnyi-i-vitchyzniani-rynok-voloskykh-horikhiv.html> (data zvernennia 1.04.2023).
3. Kaletnik H.M. Osoblyvosti konstruktivnoy vibratsiynohy obladnannya dlia sushinnia vysoko volohoi syrovyny / H.M. Kaletnik, O.V. Tsurkan // *Vibratsii v tekhnitsi ta tekhnolohiiakh*. – 2021. – №1(100). S. 5–13.
4. Rutkevych V.S. Ohliad metodiv ta zasobiv dlia sushinnia voloskoho horikha v shkaralupi /V.S. Rutkevych, A.M. Didyk// *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: «Tekhnichni nauky»* – 2023. – №1(317). С. 230 – 236.
5. Tsurkan O.V. Analiz vibratsiynykh tekhnichnykh zasobiv dlia sushinnia nasinnia harbuza /O.V. Tsurkan/ *Vibratsii v tekhnitsi ta tekhnolohiiakh. Seriya: «Tekhnichni nauky»* – 2021. – № 4 (103). S. 5 – 14.
6. Kaletnik G. Determination of the kinetics of the process of pumpkin seeds vibrational convective drying / G. Kaletnik, O. Tsurkan, T. Rimar, O Stanislavchuk // *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. – 2020. Vol. 8(103), № 1. P. 1 – 17.
7. Ratushna N. Metodychni pidkhody do stvorennia novoi silskohospodarskoi tekhniki u vidpovidnosti z vymohamy rynku naukoiemnoi produktsii / N. Ratushna, I. Mahmudov, A. Kokhno // *MOTROL.*–2007. – № 9A. S. 119–123.
8. Ivanov M.I. Research on the block-portion separator parameters influence on the adjustment range of operating elements speed / M.I. Ivanov, V.S. Rutkevych, O.M. Kolisnyk, I.O. Lisovoy // *INMATEH - Agricultural Engineering*. – 2019. – № 1 (57). P. 37–44.
9. Tsurkan O.V. Peredumovy rozrobky matematychnoi modeli rukhu nasinnia harbuza u vibratsiynii sushartsii /O.V. Tsurkan// *Vibratsii v tekhnitsi ta tekhnolohiiakh. Seriya: «Tekhnichni nauky»* – 2021. – № 1 (104). S. 12 – 19.
10. Gunko I. Optical sensor of harmful air impurity concentration / I. Gunko, V. Hraniak, V. Yaropud, I. Kupchuk, V. Rutkevych // *Przegląd elektrotechniczny*. – 2021. – № 7 (97). P. 76 – 79.
11. Honcharuk I. Mathematical modeling and creation of algorithms for analyzing the ranges of the amplitude-frequency response of a vibrating rotary crusher in the software Mathcad / I. Honcharuk, I. Kupchuk, V. Yaropud, R. Kravets, S. Burlaka, V. Hraniak, Ju. Poberezhets, V. Rutkevych // *Przegląd Elektrotechniczny*. – 2022. – № 9 (98). P. 14–20.

ЩЕРБАНЬ ВОЛОДИМИР

Київський національний університет технологій та дизайну

ORCID ID: [0000-0002-4274-4425](https://orcid.org/0000-0002-4274-4425)e-mail: scherbanvu@ukr.net**КОЛИСКО ОКСАНА**

Київський національний університет технологій та дизайну

ORCID ID: [0000-0003-4043-1238](https://orcid.org/0000-0003-4043-1238)e-mail: kipt@i.com.ua**МЕЛЬНИК ГЕННАДІЙ**

Київський національний університет технологій та дизайну

ORCID ID: [0000-0002-0002-7663](https://orcid.org/0000-0002-0002-7663)e-mail: melnik.gv@knuutd.com.ua**КОЛИСКО МАР'ЯНА**

Київський національний університет технологій та дизайну

ORCID ID: [0000-0002-9982-7264](https://orcid.org/0000-0002-9982-7264)e-mail: Sholudko.mi@knuutd.edu.ua**ЩЕРБАНЬ ЮРІЙ**

Київський фаховий коледж прикладних наук

ORCID ID: [0000-0001-5024-8387](https://orcid.org/0000-0001-5024-8387)e-mail: scherban@i.ua

КОМП'ЮТЕРНА РЕАЛІЗАЦІЯ МОДУЛЯ ДЛЯ ШАТУННО-КОРОМИСЛОВІ ГРУПИ ПРОГРАМИ K DAM ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ КІНЕМАТИЧНИХ ТА ДИНАМІЧНИХ ПАРАМЕТРІВ

Комп'ютерний модуль програми K DAM для визначення кінематичних та динамічних параметрів шатунно-коромислової групи механізмів машин легкої промисловості дозволяє визначати координати, проекції швидкостей та прискорень центру мас шатуна, коромисла та точки приєднання ланок груп Асура на шатун та коромисло. При динамічному аналізі роботи шатунно-коромислової групи визначаються проекції повної реакції в шарнірах між кривошипом та шатуном, між шатуном та коромислом, між коромислом та нерухомою опорою. Отримані результати використовуються в програмі для оцінки напруженості технологічних процесів легкої та текстильної промисловості при визначенні зміни відносного натягу нитки по зонам заправки на технологічному обладнанні.

Ключові слова: модуль комп'ютерної програми, кінематичні параметри, динамічні параметри, шатунно-коромислова група.

SHCHERBAN VOLODYMYR, KOLISKO OKSANA, MELNIK GENADIJ, KOLISKO MARJANA I.

Kyiv National University of Technologies and Design, Kyiv, Ukraine

SHCHERBAN YURYJ YU.

Kyiv Professional College of Applied Sciences

COMPUTER IMPLEMENTATION OF THE MODULE FOR THE CONNECTING ROD GROUP OF THE K DAM PROGRAM FOR THE DETERMINATION OF KINEMATIC AND DYNAMIC PARAMETERS

The computer module of the K DAM program for determining the kinematic and dynamic parameters of the connecting rod and rocker arm group of mechanisms of light industry machines allows you to determine the coordinates, velocity projections and accelerations of the center of mass of the connecting rod, rocker arm and the point of attachment of the links of the Asura groups to the connecting rod and rocker arm. During the dynamic analysis of the operation of the connecting rod and rocker arm group, the projections of the total reaction in the joints between the crank and the connecting rod, between the connecting rod and the rocker arm, and between the rocker arm and the fixed support are determined. The obtained results are used in the program to assess the intensity of technological processes of the light and textile industry when determining the change in the relative tension of the thread in the filling zones on the technological equipment. The development of a computer module for kinematic and dynamic analysis of lever mechanisms of light industry machines, which include connecting rod and rocker arm groups, allows to determine the parameters used in the program for assessing the intensity of technological processes of the light and textile industry when determining the change in the relative tension of the thread in the filling zones on the technological equipment. Kinematic and dynamic analysis of flat mechanisms, which include connecting rod-rocker groups, plays a significant role in the design of new mechanisms and modernization of existing ones. The results of these studies can be used to calculate the strength of individual links, their inertial characteristics, optimization of structural parameters of mechanisms, and minimization of consumed energy. The objective function in the problem is the minimum necessary tension, which is the minimum sum of the angles covered by the thread of guide surfaces that have a cylindrical, elliptical shape, discrete segments of a straight line. The use of a computer program allows you to determine tensions and changes in relative tension in the filling zones of light and textile industry machines, which allows you to optimize the shape of the thread supply line even at the stage of designing the technological process. Thus, the topic of this article is relevant, which is important for assessing the intensity of technological processes of the light and textile industry when determining the change in the relative tension of the thread in the filling zones on the technological equipment.

Keywords: computer program module, kinematic parameters, dynamic parameters, connecting rod and rocker arm group.

Постановка проблеми

Розробка комп'ютерного модуля для кінематичного та динамічного аналізу важільних механізмів машин легкої промисловості, які включають шатунно-коромислові групи дозволяє визначати параметри, які

використовуються в програмі для оцінки напруженості технологічних процесів легкої та текстильної промисловості при визначенні зміни відносного натягу нитки по зонам заправки на технологічному обладнанні. Кінематичний та динамічний аналіз плоских механізмів, які включають шатунно-коромислові групи вирає значну роль при проектуванні нових механізмів та модернізації існуючих. Результати, які отримуються при проведенні даних досліджень, можна використовувати при розрахунку міцності окремих ланок, їх інерційних характеристик, оптимізації конструктивних параметрів механізмів, мінімізації споживаної енергії. Цільовою функцією в задачі виступає мінімально необхідний натяг, яка представляє собою мінімальну суму кутів охоплення ниткою напрямних поверхонь які мають циліндричну, еліптичну форми, дискретні відрізки прямої лінії. Використання комп'ютерної програми дозволяє визначати напруженості та зміни відносного натягу по зонах заправки машин легкої та текстильної промисловості, що дозволяє ще на стадії проектування технологічного процесу оптимізувати форму лінії подачі нитки.

Таким чином, тема даної статті є актуальною, яка має важливе значення для оцінки напруженості технологічних процесів легкої та текстильної промисловості при визначенні зміни відносного натягу нитки по зонах заправки на технологічному обладнанні.

Аналіз джерел

Комп'ютерне визначення кінематичних та динамічних параметрів плоских механізмів, які включають шатунно-коромислові групи дозволяє визначати параметри, які використовуються при визначенні напруженості технологічних процесів [1-4]. Натяг нитки збільшується при переході по зонах заправки системи подачі нитки на технологічному обладнанні. Це збільшення обумовлено взаємодією нитки з напрямними та пристроями для натягу [3-6]. Максимального значення натягу буде перед робочою зоною. Основним параметром оптимізації системи подачі ниток на технологічному обладнанні текстильної та трикотажної промисловості є мінімально необхідний натяг в робочій зоні [2]. Збільшення натягу в робочій зоні призводить до обриву ниток і, як наслідок, до зупинки технологічного обладнання [1, 4-9]. Простої устаткування, пов'язані з ліквідацією обриву, складають в даний час 75-80% від загального часу простоїв [1]. Розробка прикладних пакетів комп'ютерних програм дозволяє максимально скоротити час на проектування технологічних процесів в легкій та текстильній промисловості. Це пов'язано з модернізацією лінії заправки ниток на технологічному обладнанні, що дозволяє мінімізувати натяг нитки в робочій зоні. Мінімізація натягу забезпечується оптимізацією форми лінії заправки нитки, при якій сумарний кут охоплення напрямних буде мінімальним.

Метою роботи є: розробка комп'ютерного модуля програми K DAM для визначення кінематичних та динамічних параметрів шатунно-коромислової групи механізмів машин легкої та текстильної промисловості.

Виклад основного матеріалу

Компонент Button4: Tbutton на формі TPMForm2 = class(TForm) ініціює виконання процедури procedure TPMForm2.Button4Click(Sender: TObject) переходу до модуля unit ko0 розрахунку механізму для шатунної коромислової групи Асура. На формі TFormko0 = class(TForm) (рис.1а) розташовані наступні компоненти TFormko0 = class(TForm), Button1: Tbutton, Image1: TImage, Image2: TImage, Label1: TLabel, Label2: TLabel, Label3: TLabel, Edit1: TEdit, Edit2: TEdit, Label4: TLabel, Edit3: TEdit, Label5: TLabel, Edit4: TEdit, Label6: TLabel, Edit5: TEdit, Label7: TLabel, Label8: TLabel, Label9: TLabel, Edit6: TEdit, Label10: TLabel, Edit7: TEdit, Label11: TLabel, Edit8: TEdit, Label12: TLabel, Edit9: TEdit, Label13: TLabel. Компоненти Image1: TImage та Image2: TImage призначені для розміщення схем шатунної коромислової групи для 2 збирань. Перша схема збирання відповідає випадку, коли точка шарніра В розташовується вище точки шарніру С. На схемі представлені основні лінійні та кутові геометричні параметри. Друга схема збирання відповідає випадку, коли точка шарніра В розташовується нижче точки С шарніра. На схемі представлені основні лінійні та кутові геометричні параметри для другої схеми.

Компонент Edit1: TEdit представляє одно строковий компонент для завдання номеру збирання. Компонент Edit2: TEdit представляє одно строковий компонент для завдання довжини шатуна (в метрах). Компонент Edit3: TEdit представляє одно строковий компонент для завдання довжини коромисла (в метрах). Компонент Edit4: TEdit представляє одно строковий компонент для завдання координати x від початку координат до опори С.

На рис.1б представлена форма TFormko1 = class(TForm) для кінематичного розрахунку шатунної коромислової групи механізму. На формі TFormko1 = class(TForm) (рис.1б) представлені наступні компоненти TFormko1 = class(TForm), btnkrpo: Tbutton, Chart1: Tchart, Series3: TlineSeries, Series4: TlineSeries, Series5: TlineSeries, Button1ks: Tbutton, Button2ks: Tbutton, Series6: TlineSeries, Chart2: Tchart, Chart3: Tchart, Chart4: Tchart, Series8: TlineSeries, Series7: TlineSeries, Series9: TlineSeries, StringGrid1: TstringGrid, Series22: TlineSeries, Series23: TlineSeries, Series24: TlineSeries, Series25: TlineSeries, Series26: TlineSeries, Series12: TlineSeries, Series13: TlineSeries, Series27: TlineSeries, Series28: TlineSeries, Series29: TlineSeries, Series30: TlineSeries, Series16: TlineSeries, Series17: TlineSeries, Series18: TlineSeries, Series19: TlineSeries, Series20: TlineSeries, Series21: TlineSeries, Button1: Tbutton, Button2: Tbutton, Series1: TlineSeries, Series2: TlineSeries, Series10: TlineSeries, Series11: TlineSeries, Series14: TlineSeries, Series15: TlineSeries, Series31: TlineSeries, Series32: TlineSeries, Series33: TlineSeries, Series34: TlineSeries, Series35: TlineSeries, Series36: TlineSeries, Chart5: Tchart, Series37: TpointSeries, Series38: TpointSeries, Series39: TpointSeries, Button3: Tbutton.

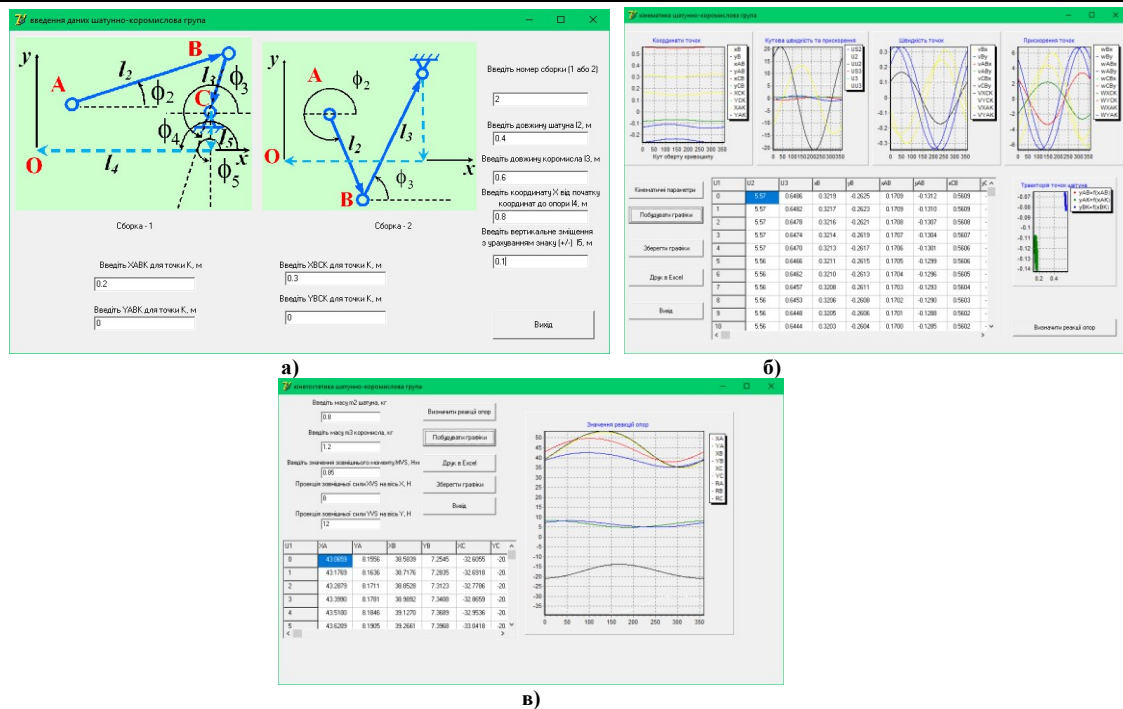

Рис.1. Форми комп'ютерної програми KDM для шатунно-коромислової групи при кінематичному та динамічному дослідженні: а) форма TFormko0 = class(TForm) комп'ютерного модуля unit ko0 для шатунно-коромислової групи; б) форма TFormko1 = class(TForm) модуля unit ko1 для кінематичного дослідження шатунно-коромислової групи; в) форма TFormko2 = class(TForm) модуля unit ko2 для динамічного дослідження шатунно-коромислової групи

Компонент Button1kls: Tbutton на формі TFormko1 = class(TForm) призначений для ініціалізації процедури procedure Button1klsClick(Sender: TObject). На компоненті Chart1: Tchart відображаються переміщення точок шатунної коромислової групи механізму. На компоненті Chart2: Tchart відображається кутова швидкість та прискорення ланок шатунної коромислової групи механізму. На компоненті Chart3: Tchart відображаються проекції на осі x та y векторів швидкості точок та центрів мас ланок шатунної коромислової групи механізму. На компоненті Chart4: Tchart відображаються проекції на осі x та y векторів прискорення точок та центрів мас ланок шатунної коромислової групи механізму. На компоненті Chart5: Tchart відображаються траєкторії точок шатуна.

Компонент Button2: Tbutton викликає процедуру procedure Button2Click(Sender: TObject) для друку результатів розрахунку даних переміщення точок, кутової швидкості та прискорення ланок шатунної коромислової групи, проекцій на осі x та y векторів швидкості точок та центру мас ланок шатунної коромислової групи, проекцій на осі x та y векторів прискорення точок та центрів мас ланок шатунної коромислової групи з таблиці, з використанням компоненту StringGrid, в таблиці Excel.

Компонент Button1: Tbutton ініціює процедуру procedure Button1klsClick(Sender: TObject) згортання форми TFormko1 = class(TForm) та активації форми TFormko2 = class(TForm) для проведення кінетостатичного дослідження для визначення реакцій в шарнірах шатунної коромислової групи з використанням принципу Даламбера (рис.1в). Компонент Edit1: TEdit представляє одно рядковий компонент для введення маси шатуна (в кг). Компонент Edit2: TEdit представляє одно рядковий компонент для введення маси коромисла (в кг). Компонент Edit3: TEdit представляє одно рядковий компонент для введення зовнішнього моменту (Нм). Компонент Edit4: TEdit представляє одно рядковий компонент для введення проекції головного вектору зовнішніх сил на вісь x (в Н). Компонент Edit5: TEdit представляє одно рядковий компонент для введення проекції головного вектору зовнішніх сил на вісь y (в Н).

В таб.1 представлені результати розрахунку для шатунно-коромислової групи механізму для п'яти положень кривошипу: 0° ; 90° ; 180° ; 270° ; 360° .

Таблиця 1

Кінематичні та динамічні параметри для точок шатунно-коромислової групи									
U1	vCBx	vCBy	wBx	wBy	wABx	XB	RA	RB	RC
0	-0.0810	0.1068	-3.7815	5.1868	-5.8907	38.5839	43.8314	39.2600	38.6917
90	-0.0893	0.1304	2.9129	-3.9605	1.4564	50.7692	50.1959	51.3797	42.5223
180	0.0702	-0.1039	3.7901	-5.4191	5.8951	50.6010	46.3555	50.9283	40.0650
270	0.1000	-0.1333	-3.1181	4.4660	-1.5590	37.1026	38.6347	37.4442	35.3692
360	-0.0810	0.1068	-3.7815	5.1868	-5.8907	38.5839	43.8314	39.2600	38.6917

При виконанні розрахунків кутова швидкість кривошипа дорівнювала 20 c^{-1} , довжина кривошипа дорівнювала 0.020 м , довжина шатуна дорівнювала 0.4 м , довжина коромисла дорівнювала 0.6 м , координата X від початку координат до опори 4 дорівнювала 0.8 м , вертикальне зміщення опори 4 дорівнювало 0.1 м , координати центра ваги шатуна дорівнювали 0.2 м та 0 м в відносній координатній системі, координати центра ваги коромисла дорівнювали 0.3 м та 0 м в відносній координатній системі, маса вхідної ланки дорівнювала 0.565 кг , маса шатуна дорівнювала 0.8 кг , маса коромисла дорівнювала 1.2 кг , проекції на осі X та Y результуючої зовнішніх сил дорівнювали 8 Н та 12 Н відповідно, момент зовнішніх сил дорівнював 0.85 Нм . При розрахунках враховували, що вхідна шатунно-коромислова група розташована у вертикальній площині.

Висновки

Розроблений комп'ютерний модуль програми K DAM для визначення кінематичних та динамічних параметрів шатунно-коромислової групи механізмів машин легкої промисловості. Це дозволяє визначати координати, проекції швидкостей та прискорень центру мас шатуна, коромисла та точки приєднання ланок груп Асура на шатуні та коромислі. При динамічному аналізі роботи шатунно-коромислової групи визначаються проекції повної реакції в шарнірах між кривошипом та шатуном, між шатуном та коромислом, між коромислом та нерухомою опорою.

Література

1. Щербань В.Ю. САПР оборудования и технологических процессов легкой и текстильной промышленности / В.Ю. Щербань, О.И. Волков, Ю.Ю. Щербань. - К.: Бумсервис, 2004. - 519 с.
2. Computer systems design: software and algorithmic components / V.Y. Shcherban, O.Z. Kolisko, G.V. Melnyk, M.I. Sholudko, V.Y. Kalashnik. - K.: Education of Ukraine, 2019. - 902 p.
3. Algorithmic, software and mathematical components of CAD in the fashion industry / V. Yu. Scherban, O.Z. Kolisko, M.I. Sholudko, V. Yu. Kalashnik. - K.: Education of Ukraine, 2017. - 745 p.
4. Scherban V.Yu. Mechanics of Threads / V.Yu.Scherban. -K.: Formation of Ukraine, 2018.- 533 p.
5. Mathematical Models in CAD. Selected sections and examples of application / V. Yu. Scherban, S.M. Krasnitsky, V.G. Rezanov.-K.: KNU TD, 2011. -220p.
6. Щербань В.Ю. Базове проектує забезпечення САПР в індустрії моди / В.Ю. Щербань, Ю.Ю. Щербань, О.З. Коліско, Г.В. Мельник, М.І. Шолудько, В.Ю. Калашник. - К.: Освіта України, 2018. - 902 с.
7. Щербань В.Ю. Дослідження впливу матеріалу нитки і анізотропії тертя на її натяг і форму осі / В.Ю.Щербань, В.Ю.Калашник, О.З.Коліско, М.І.Шолудько // Вісник Хмельницького національного університету. Технічні науки. - 2015. - 223(2). - С.25-29.
8. Shcherban V. Warp yarn tension during fabric formation / V. Shcherban, G. Melnyk, M. Sholudko, V. Kalashnyk // *Fibres and Textiles*. - 2018. - volume 25. - №2. - PP.97-104.
9. Differential equations of the relative motion of the filament element on the end sections of the coil of the winding drum / I.A. Yakubitskaya, V.V. Chugin, V.Yu. Shcherban // *Technology of the textile industry*. - 1997. - №6. - P.50-54.

References

- 1.1.1.1 Scherban V.Yu. CAD equipment and technological processes for light and textile industries / V.Yu. Shcherban, O.I. Volkov, Yu.Yu. Shcherban. - K.: Boomservice, 2004. - 519 p.
- 1.1.1.2 Computer systems design: software and algorithmic components / V.Y. Shcherban, O.Z. Kolisko, G.V. Melnyk, M.I. Sholudko, V.Y. Kalashnik. - K.: Education of Ukraine, 2019. - 902 p.
- 1.1.1.3 Algorithmic, software and mathematical components of CAD in the fashion industry / V. Yu. Scherban, O.Z. Kolisko, M.I. Sholudko, V. Yu. Kalashnik. - K.: Education of Ukraine, 2017. - 745 p.
- 1.1.1.4 Scherban V.Yu. Mechanics of Threads / V.Yu.Scherban. -K.: Formation of Ukraine, 2018.- 533 p.
2. Mathematical Models in CAD. Selected sections and examples of application / V. Yu. Scherban, S.M. Krasnitsky, V.G. Rezanov.-K.: KNU TD, 2011. -220p.
3. Shcherban V.Yu. Basic design support of CAD in the fashion industry / V.Y. Shcherban, Y.Y. Shcherban, O.Z. Kolisko, G.V. Melnik, M.I. Sholudko, V.Y. Kalashnik. - Kyiv: Education of Ukraine, 2018. - 902 p.
4. Scherban V.Yu., Kalashnik V.Yu., Kolisko O.Z., Sholudko M.I. Investigation of the influence of the thread material and the anisotropy of friction on its tension and the shape of the axis // *Herald of Khmelnytskyi National University. Technical sciences*. - .2015. Volume 223. Issue 2. pp.25-29.
5. Shcherban V. Warp yarn tension during fabric formation / V. Shcherban, G. Melnyk, M. Sholudko, V. Kalashnyk // *Fibres and Textiles*. - 2018. - volume 25. - №2. - PP.97-104.
6. Differential equations of the relative motion of the filament element on the end sections of the coil of the winding drum / I.A. Yakubitskaya, V.V. Chugin, V.Yu. Shcherban // *Technology of the textile industry*. - 1997. - №6. - P.50-54.

ЯРОШЕНКО ОЛЕКСАНДР

Національний технічний університет України

"Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського"

ORCID ID: [0000-0003-1871-3810](https://orcid.org/0000-0003-1871-3810)e-mail: o.yaroshenko.ip12f@kpi.ua

СЕНТИМЕНТ АНАЛІЗ ВІДГУКІВ ПРО ПРОДУКТИ ЗА ДОПОМОГОЮ МОДЕЛЕЙ ГЛИБОКОГО НАВЧАННЯ

У роботі наведено результати досліджень щодо використання підходів глибокого навчання для задачі сентимент аналізу відгуків про продукти з комерційних платформ. Було проведено аналіз існуючих підходів для цього завдання. Побудовано моделі на основі BERT та GPT-3, проаналізовано їх доцільність для практичного використання, виділено переваги та недоліки різних типів моделей.

Ключові слова: сентимент аналіз, відгуки про продукти, NLP, BERT, GPT-3

YAROSHENKO OLEKSANDR

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

SENTIMENT ANALYSIS OF PRODUCT REVIEWS WITH DEEP LEARNING MODELS

This article researches the usage of modern deep learning models for sentiment analysis of product reviews gathered from online commercial platforms. For companies that launch and sell products, feedback analysis is valuable for gathering intel on their customers' opinions. Reviews allow companies to understand exactly what customers like or dislike about their products. This information helps businesses identify their products' strengths and weaknesses and use this knowledge to improve product quality, introduce new features, or solve problems that may arise. With the rapid growth of consumer review data available on the internet, opinion mining has become a complex task that can benefit from automation based on machine learning techniques.

This article describes the hands-on approach of review analysis using modern NLP models based on transformers, such as BERT and GPT-3. During previous work analysis, it was concluded that those models are trending in NLP nowadays.

Models were trained using pre-processed Amazon Product Reviews dataset. During the research, a few minor tasks were accomplished, such as GPT-3 prompt generation and selection of main metrics for accuracy evaluation. Essential steps of development were documented and described. Research results show that both models can accurately analyze text sentiment and are eligible for practical use, but GPT-3 based model shows higher balanced accuracy on provided dataset. The caveats of each approach were described and concluded.

The research results will help obtain more accurate and comprehensive answers about customers' attitudes to products and contribute to improving interaction in the aspect of company-client in this matter. The developed models can be applied to automate the analysis of feedback from those data sources where there is no scoring functionality, for example, social networks.

Keywords: sentiment analysis, product reviews, NLP, BERT, GPT-3.

Постановка проблеми

За останні роки інтернет став не тільки незамінним джерелом інформації, але й платформою для вираження думок і вражень користувачів щодо різноманітних продуктів та послуг. За допомогою онлайн-ресурсів, таких як соціальні мережі, веб-сайти, форуми і електронні комерційні платформи, люди активно діляться своїми досвідами та відгуками про продукти, надаючи важливу інформацію для користувачів і компаній, які ці продукти створюють.

Для компаній, які запускають та продають продукти, аналіз відгуків є цінним інструментом для збору зворотного зв'язку від своїх клієнтів. Відгуки надають компаніям можливість зрозуміти, що саме сподобалося або не сподобалося клієнтам у їхніх продуктах. Ця інформація дозволяє компаніям виявити сильні та слабкі сторони своїх продуктів і використовувати ці знання для поліпшення якості товарів, впровадження нових функцій або вирішення проблем, які можуть виникнути. Наприклад, якщо багато відгуків показують наявність певних проблем або недоліків у продукті, компанія може приступити до розробки плану вдосконалення і вирішення цих проблем. Відгуки також надають компаніям можливість впроваджувати маркетингові стратегії, спрямовані на залучення нових клієнтів та підтримку існуючих.

Для користувачів, що купують продукти, аналіз відгуків є цінним джерелом інформації перед покупкою. Користувачі шукають об'єктивну оцінку продукту від реальних людей, які вже його випробували. Відгуки допомагають користувачам отримати додаткову інформацію про продукт, включаючи його переваги, недоліки, якість, функціонал та загальне задоволення попередніх покупців. Ця інформація дозволяє користувачам зробити більш обґрунтований вибір під час покупки і уникнути ризику придбання низькоякісного або невлаштовуючого продукту. Крім того, відгуки можуть допомогти користувачам знайти продукти, що відповідають їхнім потребам та вимогам, і отримати підтримку від інших споживачів у виборі найкращого варіанту.

Зі зростанням обсягів цифрових даних, що їх потрібно аналізувати, стає складною задачею визначити загальний настрій відгуків. Тому, для компаній, які запускають та продають продукти, важливо мати ефективні методи аналізу відгуків, які допоможуть їм отримати цінну інформацію про враження та задоволення клієнтів, а також про можливі проблеми або недоліки продукту [1]. Автоматизація цього процесу може значно підвищити ефективність бізнес-процесів, пов'язаних із розробкою ідей, запуском та підтримкою наявних на ринку продуктів.

Останнім часом виникли нові підходи до аналізу відгуків, зокрема використання моделей

машинного навчання, таких як BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) та GPT-3 (Generative Pre-trained Transformer 3). Ці моделі, які були запущені в 2018 та 2020 роках відповідно, використовують глибокі нейронні мережі та трансформерну архітектуру для досягнення високої точності в обробці природної мови [2].

BERT та GPT-3 відкривають нові можливості в аналізі відгуків, оскільки вони можуть ефективно враховувати контекст та семантику тексту, розуміти відтінки сенсу та допомогти розрізнити позитивні, негативні та нейтральні відгуки. Ці моделі здатні працювати з великими обсягами даних і швидко аналізувати текстову інформацію, що робить їх ідеальними кандидатами для задачі сентимент аналізу у великому масштабі.

Метою цієї статті є розгляд задачі аналізу настрою відгуків про продукти з комерційних платформ і визначення потенціалу моделей машинного навчання, зокрема BERT та GPT-3, у вирішенні цієї задачі. В рамках цієї статті буде проведено попередню обробку та векторизацію тексту на основі готового розміченого датасету, а також розробку рішення з використанням моделей ШІ для класифікації настрою відгуків. Також будуть розглянуті існуючі рішення в галузі сентимент аналізу та вказані на їхні можливі обмеження та потенційні шляхи покращення. Результати дослідження допоможуть отримати більш точні та комплексні відповіді про ставлення клієнтів до продуктів та сприяти покращенню взаємодії в аспекті компанія-клієнт в цьому питанні. Розроблені моделі можуть бути застосовані для автоматизації аналізу відгуків з тих джерел даних, де немає функціоналу скорингу, наприклад, соціальних мереж.

Аналіз останніх джерел

За останні 5 років спостерігається кілька важливих трендів у вирішенні задачі аналізу сентименту. Один з них - це розвиток архітектур моделей глибокого навчання для досягнення кращої точності та універсальності у сентимент аналізі. Transformers моделі, такі як BERT, RoBERTa, або GPT-3, користуються з успіхом у багатьох дослідженнях, оскільки вони можуть автоматично вивчати складні залежності між словами та контекстуалізувати інформацію з великими обсягами тексту [2].

Ще одним трендом є використання методів активного навчання та підходів з учителем для поліпшення якості сентимент аналізу. Це означає, що модель може взаємодіяти з експертами або користувачами, щоб отримувати повторну зворотну інформацію про класифікацію сентименту і вдосконалювати свою роботу в режимі реального часу [3]. Цей підхід виявляється особливо корисним в ситуаціях, коли змінюються стилі виразу сентименту або коли виникають нові види відгуків, які не були враховані в початковому тренувальному наборі даних.

Інший тренд, який можна помітити, - це розширення області застосування сентимент аналізу. Окрім класичних випадків, таких як аналіз відгуків про фільми або ресторани, сентимент аналіз стає все більш популярним у нових контекстах, таких як аналіз соціальних медіа, політичних дебатів, бізнес-відгуків та інших сфер життя. Наприклад, у статті "Sentiment analysis meets social media – Challenges and solutions of the field in view of the current information sharing context " [4] розглянуто застосування сентимент аналізу в соціальних мережах та його вплив на традиційні дослідження.

Ще однією значною тенденцією є розробка систем сентимент аналізу з урахуванням культурних та мовних особливостей. Оскільки сентимент може бути виражений різними способами в залежності від культурного тла та мови, дослідники працюють над створенням моделей, які можуть враховувати ці особливості. Наприклад, у статті [5] автори аналізують методи та виклики, пов'язані з врахуванням перекладу, мовних відмінностей та культурних нюансів у сентимент аналізі. Впровадження сучасних методів аналізу тексту для інших мовних груп має значну практичну цінність, адже більшість нових досліджень беруть за основу найпоширеніші мови та латинський алфавіт, що призводить до ускладнення впровадження результатів у певних регіонах.

Загалом, тренди в області сентимент аналізу орієнтовані на досягнення більшої точності, універсальності та контекстуалізації в аналізі сентименту. Враховуючи розширення джерел даних, використання новітніх моделей машинного навчання та розвиток нових підходів до аналізу мультимодальних та культурно зумовлених даних, можна очікувати подальше зростання в якості та поширення застосування сентимент аналізу в різних галузях, включаючи маркетинг, медицину, політичний аналіз та багато інших.

Метою роботи є: налаштування моделей Bert та GPT-3 для задачі оцінки сентименту та проведення порівняльного аналізу цих моделей.

Виклад основного матеріалу

У цьому розділі описано методи та матеріали, що були використані для виконання завдання даного дослідження. Першим етапом у процесі визначення тону тексту за допомогою моделей машинного навчання є збір даних. За основу для виконання завдання в представленому дослідженні був взятий набір даних [6], що містить відгуки про продукти з онлайн-платформи Amazon, з оцінкою відгуку за 5-ти бальною шкалою.

Після отримання даних, була проведена їх обробка, а саме – значення сентименту для кожного відгуку було перетворено у 2 класи – "positive" (значення Score $\in [4;5]$) та "negative" (Score $\in [1;2]$). Нейтральні відгуки (зі значенням Score=3) було відкинуто. Було встановлено, що датасет, який використовується для даної моделі - незбалансований, тобто кількість записів зі значенням позитивного сентименту значно перевищує кількість записів з негативним сентиментом. Для того щоб збалансувати

датасет, було обрано однакову кількість відгуків з різним значенням сентименту у фінальному представленні даних для обробки.

Наступним етапом є очистка та трансформація тексту відгуку – відкидання спецсимволів, знаків пунктуації, видалення стоп-слів, токенизація та лемматизація. Для цих задач були використані stopwords, word_tokenize та WordNetLemmatizer з модулю nltk. Наступними кроками є тренування моделі та аналіз точності прогнозів.

За одну з основних метрик для аналізу точності моделі було взято F1-score, який поєднує в собі метрики Precision (чутливість), та Recall (повноту) та відповідає за малу кількість хибних позитивних та негативних класифікацій [8]. Але оскільки обраний датасет був збалансованим, є доцільним аналізувати також метрику balanced accuracy score, що включає в себе показники Sensitivity та Specificity. Sensitivity вимірює частку реальних позитивних результатів, які правильно передбачені серед усіх позитивних прогнозів, які може зробити модель і розраховується за такою формулою: $\text{Sensitivity} = \text{TP} / (\text{TP} + \text{FN})$, де TP – правильно визначений позитивний клас, FN – хибно визначений негативний клас. Specificity вимірює частку правильно визначених негативів у загальній кількості негативних прогнозів, які може зробити модель і розраховується за такою формулою: $\text{Specificity} = \text{TN} / (\text{TN} + \text{FP})$, де TN – правильно визначений негативний клас, FP – хибно визначений позитивний клас. Формула для обчислювання збалансованої точності має вигляд:

Ошибка! Объект не может быть создан из кодов полей редактирования.,

Для аналізу відгуків за допомогою моделі BERT був використаний модуль transformers, у якості оптимізатора використовувався AdamW - це варіант оптимізатора Adam, спрямований на вирішення проблеми розпаду ваги. Розпад ваги — це техніка регуляризації, яка штрафувє великі ваги в нейронній мережі, щоб запобігти перетренуванню. Навчання проводилось на 10 епохах з використанням підмножини датасету з 2000 відгуків. Під час запуску даної моделі було досягнуто наступних результатів:

Таблиця 1

Результати оцінки сентименту з використанням моделі BERT

Class	Precision	Recall	F1-Score
Negative	0.94	0.85	0.89
Positive	0.83	0.93	0.88
Accuracy			0.89
Macro Avg	0.89	0.89	0.88
Weighted Avg	0.89	0.89	0.89

Для дослідження вище було отримано наступне значення Balanced accuracy: 0.8846. Таке значення можна вважати прийнятним для аналізу реальних відгуків та використовувати розроблену модель в практичних цілях для даних зі структурою, аналогічною навчальному набору даних.

Для аналізу GPT-3 архітектури було використано модуль openai та модель Curie, адже вона є оптимальним вибором з точки зору потужності та витрат. Варіація Curie була основі аналізу даних з огляду GPT-3 API [7]. Хоча ця модель і показує демонструє відставання від варіації Davinci в загальному, при цьому вона є в рази вигідніше з економічної точки зору при використанні у практичних цілях. Також вказано, що Curie є моделлю загального призначення, але виконує задачі класифікації та сентимент аналізу помітно краще, аніж Ada та Babbage.

Таблиця 2

Результати оцінки сентименту з використанням моделі GPT-3 з використанням необробленого тесту відгуків

Class	Precision	Recall	F1-Score
Negative	0.83	0.77	0.80
Positive	0.78	0.84	0.81
Accuracy			0.80
Macro Avg	0.81	0.80	0.80
Weighted Avg	0.81	0.80	0.80

Для побудови prompt-запиту було протестовано декілька варіантів і виявлено, що найбільш оптимальним варіантом є структура запиту з двох частин, що задають контекст роботи моделі та приклади

для доповнення. “This is a Sentence sentiment classifier with 2 classes: 'Positive' and 'Negative'.” - ця частина задає контекст. Наступна частина, що має вигляд повторюваних блоків “\nSentence: {review}\nSentiment: {sentiment}”, де review – приклад відгуку, а {sentiment} – значення “Positive” та “Negative” – оголошує моделі формат передачі даних, які потрібно аналізувати. В цій частині перші блоки мають бути зафіксованими, з однаковим контентом. Останнім блоком йде відгук, що має бути проаналізованим, для нього блок {sentiment} залишається пустим – саме його поверне модель у результаті запиту.

В результаті запуску моделі оцінки настрою для підмасиву відгуків розміром в 2000 елементів було отримано наступні результати:

Для дослідження вище було отримано наступне значення Balanced accuracy: 0.8035

Таблиця 3

Результати оцінки настрою з використанням моделі GPT-3 з використанням обробленого тесту відгуків

Class	Precision	Recall	F1-Score
Negative	0.96	0.93	0.94
Positive	0.93	0.96	0.94
Accuracy			0.94
Macro Avg	0.94	0.94	0.94
Weighted Avg	0.94	0.94	0.94

Для запуску вище було отримано наступне значення Balanced accuracy: 0.942

Як виявилось, для моделі GPT-3 очистка тексту від спецсимволів, пунктуації і іншого не є необхідним і модель GPT-3 показує кращі результати при використанні вхідних текстів без обробки. Це можна пояснити тим, що ця модель була натренована на величезних об'ємах даних з текстом у вихідному вигляді і може оброблювати дані з шумним або неструктурованим текстом. GPT-3 може ефективно працювати з текстом, що містить різні знаки пунктуації, аббревіатури та помилки, які зазвичай зустрічаються в природній мові.

Отже, з наведених вище результатів можна побачити, що модель GPT-3 краще підходить для задачі визначення настрою тексту. Проте, недоліком цієї моделі є те, що вона доступна через платне API і використання її на практиці для аналізу великих масивів даних є менш економічно доцільним ніж модель BERT, яка має меншу, але відносно гарну точність у виконанні задачі визначення настрою.

Загалом, розроблені моделі можна вважати прийнятними для використання у практичних цілях для аналізу відгуків на комерційних платформах. Буде доречним також використання результатів дослідження для обробки текстів з соціальних мереж, хоча лексика і контекст повідомлень з джерел цього типу є відмінним від даних в досліджуваному датасеті.

Висновки

В роботі було продемонстровано підхід до вирішення задачі аналізу настрою для продуктивних відгуків за допомогою сучасних NLP моделей.

Для виконання завдання було використано відкритий датасет з даними з онлайн-платформи Amazon, що має систему для оцінки Product Score, що був використаний при оцінці настрою.

У ході дослідження було представлено комплексний підхід до вирішення задачі настрою-аналізу з описом етапів попередньої обробки тексту та векторизації, навчання та аналізу результатів моделей. Для архітектури GPT-3 було описано логіку вибору моделі та промпу для генерації потрібної відповіді. Ця модель і показала найкращий результат зі значенням метрики balanced accuracy 0.942.

Як можна побачити з результатів оцінки точності прогнозування, моделі на основі BERT та GPT-3 архітектури показали результати в межах допустимої похибки точності; а отже підходять для завдання оцінки настрою відгуків та можуть використовуватись у комерційних цілях.

Подальшими кроками можуть бути: аналіз відгуків з використанням інших мов та джерел даних або заглиблення у aspect-based sentiment analysis для більш точного розподілу настрою відповідно до окремих якостей товарів, що надасть змогу більш точно аналізувати ставлення клієнтів до них.

Література

1. Dang N. C. Sentiment Analysis Based on Deep Learning: A Comparative Study [Електронний ресурс] / Nhan Cach Dang, Maria N. Moreno-García, Fernando De la Prieta // Electronics. – 2020. – Т. 9, № 3. – С. 483. – Режим доступу: <https://doi.org/10.3390/electronics9030483> (дата звернення: 30.07.2023). – Назва з екрана.
2. Transformers: State-of-the-Art Natural Language Processing / Thomas Wolf [та ін.] // Proceedings of the 2020 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing: System Demonstrations. – 2020. – С. 38–45.

3. Survey on reinforcement learning for language processing [Електронний ресурс] / Victor Uc-Cetina [та ін.] // Artificial Intelligence Review. – 2022. – Режим доступу: <https://doi.org/10.1007/s10462-022-10205-5> (дата звернення: 30.07.2023). – Назва з екрана.
4. Balahur A. Sentiment analysis meets social media – Challenges and solutions of the field in view of the current information sharing context [Електронний ресурс] / Alexandra Balahur, Guillaume Jacquet // Information Processing & Management. – 2015. – Т. 51, № 4. – С. 428–432. – Режим доступу: <https://doi.org/10.1016/j.ipm.2015.05.005> (дата звернення: 30.07.2023). – Назва з екрана.
5. Wan Y. A Sentiment Analysis of Star-rating: a Cross-Cultural Perspective / Yun Wan, Makoto Nakayama // Hawaii International Conference on System Sciences. – 2022.
6. Amazon Product Reviews [Електронний ресурс] // Kaggle: Your Machine Learning and Data Science Community. – Режим доступу: <https://www.kaggle.com/datasets/saurav9786/amazon-product-reviews> (дата звернення: 30.07.2023). – Назва з екрана.
7. Tingiris S. Exploring GPT-3: An Unofficial First Look at the General-Purpose Language Processing API from OpenAI / Steve Tingiris, Bret Kinsella. – [Б. м.] : Packt Publishing, Limited, 2021. – 296 с.
8. Rudzevych A.-M. P. Machine learning in sentiment-analysis of text information on the example of user attitudes regarding candidates for Ukrainian presidential elections 2019 [Електронний ресурс] / Anna-Mariia P. Rudzevych // System research and information technologies. – 2020. – № 3. – С. 78–88. – Режим доступу: <https://doi.org/10.20535/srit.2308-8893.2020.3.06> (дата звернення: 30.07.2023). – Назва з екрана.

References

1. Dang N. C. Sentiment Analysis Based on Deep Learning: A Comparative Study [Electronic resource] / Nhan Cach Dang, María N. Moreno-García, Fernando De la Prieta // Electronics. – 2020. – Vol. 9, no. 3. – P. 483. – Mode of access: <https://doi.org/10.3390/electronics9030483> (date of access: 30.07.2023). – Title from screen.
2. Transformers: State-of-the-Art Natural Language Processing / Thomas Wolf [et al.] // Proceedings of the 2020 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing: System Demonstrations. – 2020. – P. 38–45.
3. Survey on reinforcement learning for language processing [Electronic resource] / Victor Uc-Cetina [et al.] // Artificial Intelligence Review. – 2022. – Mode of access: <https://doi.org/10.1007/s10462-022-10205-5> (date of access: 30.07.2023). – Title from screen.
4. Balahur A. Sentiment analysis meets social media – Challenges and solutions of the field in view of the current information sharing context [Electronic resource] / Alexandra Balahur, Guillaume Jacquet // Information Processing & Management. – 2015. – Vol. 51, no. 4. – P. 428–432. – Mode of access: <https://doi.org/10.1016/j.ipm.2015.05.005> (date of access: 30.07.2023). – Title from screen.
5. Wan Y. A Sentiment Analysis of Star-rating: a Cross-Cultural Perspective / Yun Wan, Makoto Nakayama // Hawaii International Conference on System Sciences. – 2022.
6. Amazon Product Reviews [Electronic resource] // Kaggle: Your Machine Learning and Data Science Community. – Mode of access: <https://www.kaggle.com/datasets/saurav9786/amazon-product-reviews> (date of access: 30.07.2023). – Title from screen.
7. Tingiris S. Exploring GPT-3: An Unofficial First Look at the General-Purpose Language Processing API from OpenAI / Steve Tingiris, Bret Kinsella. – [S. l.] : Packt Publishing, Limited, 2021. – 296 p.
8. Rudzevych A.-M. P. Machine learning in sentiment-analysis of text information on the example of user attitudes regarding candidates for Ukrainian presidential elections 2019 [Electronic resource] / Anna-Mariia P. Rudzevych // System research and information technologies. – 2020. – No. 3. – P. 78–88. – Mode of access: <https://doi.org/10.20535/srit.2308-8893.2020.3.06> (date of access: 30.07.2023). – Title from screen.

ЩУР ВАДИМ

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: [0000-0001-8925-4813](https://orcid.org/0000-0001-8925-4813)
e-mail: vadimshchur@gmail.com

КУЛАКОВ ЮРІЙ

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: [0000-0002-8981-5649](https://orcid.org/0000-0002-8981-5649)
e-mail: ya.kulakov@gmail.com

АНАЛІЗ СУЧАСНИХ МЕТОДІВ БАЛАНСУВАННЯ НАВАНТАЖЕННЯ В SDN МЕРЕЖАХ

У даній статті виконано аналіз сучасних підходів до балансування навантаження в програмно-конфігурованих мережах (SDN). Досліджено різні методи балансування, спрямовані на досягнення рівномірного розподілу трафіку між серверами з метою забезпечення більшої продуктивності та надійності мережі.

Проаналізовано методи балансування на рівні транспортного рівня. Зокрема, розглянуті підходи, такі як Round Robin, Least Connections та Weighted Round Robin, які сприяють ефективному розподілу навантаження. Далі розглянуто методи на рівні додатку, такі як використання HTTP-проксі, що дозволяє інтелектуальніше розподіляти трафік в залежності від характеристик додатків та користувачів. Також проаналізовано використання методів балансування на рівні SDN контролера, які централізовано керують розподілом трафіку у програмованих мережах.

Особлива увага приділена перспективам покращення стратегії балансування навантаження. Висвітлено важливість використання методів машинного навчання для оптимізації процесу балансування. Застосування цих методів дозволить системі адаптуватися до зміни умов мережі та навантаження, що покращить ефективність та оптимальність розподілу трафіку. Також розглянуто можливість врахування специфічних вимог користувачів та додатків для досягнення найкращого балансування навантаження. Зазначено, що перехід до динамічного керування навантаженням може сприяти оптимальному використанню ресурсів мережі та попередженню перевантажень. Додатково, в аналізі враховано можливість використання контексту та додаткової інформації про додатки для більшої розуміння їхньої поведінки та потреб. Це може сприяти застосуванню більш інтелектуальних та контекстно-орієнтованих стратегій балансування, що покращить розподіл трафіку та якість обслуговування.

Незважаючи на досягнуті успіхи в галузі балансування навантаження в програмно-конфігурованих мережах (SDN), існують важливі виклики та багатообіцяючі напрямки для подальших досліджень. Розвиток методів машинного навчання, динамічного керування та інтеграція з новітніми технологіями можуть допомогти зробити стратегію балансування ще більш ефективною та надійною для різноманітних сценаріїв.

Ключові слова: балансування навантаження, програмовані мережі, SDN, методи балансування, машинне навчання, динамічне керування, масштабованість.

SHCHUR VADYM, KULAKOV YURI

National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”

ANALYSIS OF MODERN LOAD BALANCING METHODS IN SDN NETWORKS

This article analyses modern approaches to load balancing in software-defined networks (SDN). Various balancing methods aimed at achieving an even distribution of traffic between servers in order to ensure greater network performance and reliability are investigated.

The balancing methods at the transport level are analysed. In particular, approaches such as Round Robin, Least Connections and Weighted Round Robin are considered, which contribute to the efficient load distribution. Next, we consider application-level methods, such as the use of HTTP proxies, which allows for more intelligent traffic distribution depending on the characteristics of applications and users. The article also analyses the use of balancing methods at the SDN controller level, which centrally manage traffic distribution in programmable networks.

Particular attention is paid to the prospects for improving the load balancing strategy. The importance of using machine learning methods to optimise the balancing process is highlighted. The application of these methods will allow the system to adapt to changing network and load conditions, which will improve the efficiency and optimality of traffic distribution. The possibility of taking into account the specific requirements of users and applications to achieve the best load balancing is also considered. It is noted that the transition to dynamic load management can contribute to the optimal use of network resources and prevent congestion. In addition, the analysis takes into account the possibility of using context and additional information about applications to better understand their behaviour and needs. This can lead to more intelligent and context-aware balancing strategies that improve traffic distribution and quality of service.

Despite the progress made in the field of load balancing in software-defined networks (SDNs), there are important challenges and promising areas for further research. The development of machine learning and dynamic control methods and integration with the latest technologies can help make the balancing strategy even more efficient and reliable for various scenarios.

Keywords: load balancing, programmable networks, SDN, balancing methods, machine learning, dynamic control, scalability.

Постановка проблеми

З кожним днем швидкість розвитку технологій забезпечення мережевого зв'язку зростає неухильно, спонукаючи до створення більш ефективних та надійних мережевих рішень. Відповідно, програмно-

конфігуровані мережі (SDN) вийшли на передній план як потужна платформа для інновацій та управління мережами нового покоління [1,2].

Забезпечення оптимального розподілу трафіку та балансування навантаження стає викликом у сучасних SDN мережах. Розробники та інженери знаходяться перед завданням забезпечити рівномірне розподілення навантаження на різні елементи мережі з метою забезпечення оптимальної продуктивності, ефективного використання ресурсів та мінімізації затримок.

Проблема балансування навантаження в SDN мережах полягає в ефективному розподілі мережевого трафіку між різними вузлами та ресурсами мережі. У ситуаціях, коли певний вузол чи лінія стає перевантаженим, а інші залишаються недоексплуатованими, ефективність та продуктивність мережі знижуються [4,6]. Це може призвести до затримок у передачі даних, недостатньої пропускної здатності та погіршення якості обслуговування для користувачів.

Балансування навантаження має вирішальне значення для забезпечення ефективності та надійності мереж. Правильне розподілення навантаження дозволяє максимально використовувати ресурси мережі та уникнути перевантажень. Це сприяє забезпеченню стабільної та швидкої передачі даних, а також зменшенню витрат на розгортання та управління мережею.

В цій статті ми дослідимо різні підходи до балансування на різних рівнях мережі та проаналізуємо переваги та обмеження кожного з методів. Зосередимося на сучасних викликах, з якими стикаються розробники у вирішенні проблеми балансування, і розглянемо можливості оптимізації та покращення продуктивності мережі.

Мета роботи: Дослідження сучасних методів балансування навантаження в програмно-конфігурованих мережах (SDN) з метою покращення ефективності та надійності мережевого ресурсу.

Об'єкт дослідження: Процес балансування навантаження в програмно-конфігурованих мережах (SDN).

Предмет дослідження: Сучасні методи та стратегії балансування навантаження, їх вплив на ефективність та надійність програмно-конфігурованих мереж (SDN).

Виклад основного матеріалу

Балансування навантаження є критичним аспектом для забезпечення оптимальної продуктивності, ефективності та надійності SDN мереж [1,3]. Розглянемо різні методи балансування навантаження на різних рівнях мережі SDN, а саме на рівні транспортного рівня, рівні додатку та рівні SDN контролера. Для кожного методу вказані переваги та обмеження його використання.

Методи балансування на рівні транспортного рівня

Round Robin. Round Robin є одним із найпростіших методів балансування навантаження, де трафік розподіляється рівномірно між різними серверами або вузлами [3,6]. Кожен наступний запит направляється на наступний сервер у послідовності, що допомагає уникнути перевантаження одного конкретного сервера. Однак, Round Robin не враховує реальний стан серверів та їх завантаження, що може призвести до нерівномірного розподілу навантаження в деяких сценаріях.

Least Connections. Метод Least Connections призначає новий запит до сервера з найменшою кількістю активних з'єднань. Цей підхід дозволяє розподілити трафік між серверами більш ефективно, оскільки завжди обирається сервер з меншим навантаженням [6,9]. Least Connections дозволяє враховувати поточний стан серверів, але при великій кількості серверів вимагає значних обчислювальних ресурсів для пошуку сервера з найменшою кількістю активних з'єднань.

Weighted Round Robin. Weighted Round Robin - це вдосконалений варіант методу Round Robin, де кожному серверу призначається вага, яка визначає його роль у балансуванні навантаження. Сервери з більшою вагою отримують більше запитів, але все одно зберігається рівномірний розподіл трафіку [11]. Цей метод дозволяє керувати пропускною здатністю серверів і забезпечує гнучкий підхід до балансування навантаження.

Методи балансування на рівні додатку

HTTP-проксі. Метод HTTP-проксі передбачає використання проксі-сервера для збору та перерозподілу HTTP запитів між різними серверами. При отриманні запиту, проксі-сервер перевіряє навантаження на серверах та вибирає оптимальний для обробки запиту. HTTP-проксі дозволяє більш точно керувати розподілом трафіку залежно від конкретних параметрів HTTP запитів, але може вплинути на швидкість обробки запитів через додаткову прослойку проксі-сервера [2,15].

Методи балансування на рівні SDN контролера

Equal-Cost Multi-Path (ECMP). ECMP - це метод балансування навантаження на рівні SDN контролера, який базується на використанні різних шляхів для пересилання пакетів [19]. Контролер розподіляє трафік між різними шляхами з однаковими метриками вартості. Це дозволяє збалансувати навантаження між різними шляхами та уникнути перевантаження на конкретних маршрутах.

Алгоритм вагового балансування. Алгоритм вагового балансування - це спеціальний алгоритм, який призначає ваги різним шляхам для розподілу трафіку [4]. Ваги можуть бути визначені на основі пропускної здатності шляхів, завантаження вузлів або інших метрик [15]. Алгоритм вагового балансування дозволяє забезпечити динамічне балансування трафіку в залежності від зміни умов мережі.

Отже, кожен метод має свої переваги та обмеження, і вибір певного підходу залежить від конкретних вимог та властивостей мережі. Наведені вище методи є лише одними з найбільш популярних з можливих підходів до балансування навантаження.

Відповідно до проведеного аналізу основних методів балансування, було зроблено таблицю переваг та недоліків кожного з них (таблиця 1).

Ефективне балансування навантаження в SDN мережах є ключовим фактором для забезпечення оптимальної продуктивності та надійності. Однак, існують ряд викликів та обмежень, які необхідно враховувати при виборі та реалізації методів балансування. У даному розділі ми розглянемо чотири основні виклики та обмеження сучасних методів балансування навантаження в SDN мережах: масштабованість, збереження стану, безпека та вразливості, а також вимоги до швидкодії та ефективності.

Таблиця 1

Переваги та недоліки сучасних методів балансування

Метод балансування	Переваги	Недоліки
<i>Round Robin</i>	Простий у реалізації; рівномірний розподіл трафіку	Не враховує навантаження серверів; можливе перевантаження одного сервера; не ефективний при нерівномірних завантаженнях
<i>Least Connections</i>	Ефективний при різному навантаженні серверів; надійний	Вимагає багато обчислювальних ресурсів для пошуку сервера з найменшою кількістю активних з'єднань
<i>Weighted Round Robin</i>	Дозволяє керувати пропускну здатністю серверів; гнучкий підхід	Потребує налаштування ваг для кожного сервера; можливі проблеми з розбалансуванням при неправильному налаштуванні
<i>HTTP-проксі</i>	Дозволяє керувати пропускну здатністю серверів; гнучкий підхід	Додаткова прослойка проксі-сервера може вплинути на швидкість обробки запитів
<i>ECMP</i>	Збалансовує навантаження між різними шляхами; простий у реалізації	Може привести до нерівномірного розподілу трафіку на шляхах із однаковою метрикою вартості
<i>Алгоритм вагового балансування</i>	Динамічний балансування трафіку; визначення ваг на основі різних метрик	Потребує аналізу та оцінки певних метрик для визначення ваг; може бути більш складним у налаштуванні

Один з головних викликів у сучасних мережах - забезпечити масштабованість балансування навантаження [12]. Зі зростанням обсягів трафіку та кількості підключених пристроїв, методи балансування повинні бути здатні працювати ефективно навіть при великих навантаженнях. Використання певних методів, таких як Round Robin або Least Connections, може призвести до зростання обчислювальних навантажень на контролерах мережі. Потрібні розумні алгоритми балансування, які можуть забезпечити оптимальний розподіл трафіку без негативного впливу на продуктивність системи.

Багато методів балансування навантаження вимагають збереження стану, такого як інформація про активні з'єднання до серверів або стан мережесхем шляхів. Зберігання та синхронізація стану може бути вимогливим завданням і може призвести до додаткової вартості та складнощів у конфігуруванні та підтримці мережі [17]. Особливо це стає актуальним у великих розподілених системах з великою кількістю серверів.

Балансування навантаження може стати потенційним місцем для атак та зловмисного використання, особливо якщо не враховувати заходи безпеки [13]. Деякі методи балансування можуть призвести до нерівномірного розподілу трафіку і сприяти DDoS атакам. Також, у разі вразливостей у програмних алгоритмах або атаки на контролери мережі, може бути підірвана продуктивність та надійність балансування.

Для деяких додатків та сервісів вимоги до швидкодії та ефективності можуть бути критичними. Деякі методи балансування можуть впливати на швидкість мережі та затримки при обробці запитів. Наприклад, застосування HTTP-проксі може збільшити затримки в обробці запитів через додатковий рівень проксі-сервера [20]. Такі обмеження важливо враховувати при виборі методу балансування для конкретного застосування.

Ураховуючи ці виклики та обмеження, важливо здійснити правильний вибір методу балансування навантаження для SDN мережі залежно від її специфікацій, розміру та конкретних потреб. Для цього може бути корисним провести детальний аналіз та експерименти з різними методами, враховуючи особливості конкретного середовища та потреб користувачів.

Перспективи покращення балансування навантаження в SDN мережах

Використання методів машинного навчання та штучного інтелекту є однією з ключових перспектив для покращення балансування навантаження в SDN мережах [8]. Застосування таких технологій дозволяє системі аналізувати великі обсяги даних про стан мережі, навантаження серверів, затримки тощо. За

допомогою цих аналізів можна виробляти прогнози щодо змін навантаження та варіантів розподілу трафіку, що дозволяє розробляти оптимальні стратегії балансування.

Машинне навчання дозволяє системі самостійно вивчати та покращувати свої алгоритми на основі даних, що є особливо корисним у змінних умовах мережі. Наприклад, можна використовувати нейронні мережі для прогнозування майбутнього навантаження та автоматичного налаштування параметрів балансування.

Індивідуальні потреби користувачів та різноманітність додатків можуть сильно відрізнятися, тому важливо враховувати їх вимоги при розробці методів балансування навантаження. Використання контексту та додаткової інформації про додатки дозволяє зрозуміти їх поведінку та специфічні потреби щодо навантаження. Наприклад, деякі додатки можуть бути більш чутливими до затримок, тоді як інші можуть вимагати більшої пропускної здатності.

Розробка гнучких алгоритмів балансування, що дозволяють налаштовувати параметри з урахуванням вимог конкретного додатку, допоможе забезпечити оптимальний розподіл трафіку та задовольнити індивідуальні потреби користувачів [5].

Застосування динамічного керування навантаженням дозволяє системі адаптуватися до змінних умов мережі та навантаження, що сприяє ефективному використанню ресурсів. Замість статичного налаштування балансування, система може автоматично перерозподіляти трафік на основі актуальних даних про стан мережі та серверів. Наприклад, при збільшенні навантаження на певний сервер, система може автоматично переключити частину трафіку на інші менш завантажені сервери, щоб уникнути перевантаження та забезпечити оптимальний розподіл.

Оцінка контексту та аналіз додатків дозволяє зрозуміти їхню поведінку та вимоги до навантаження, що може бути корисним для покращення балансування. Врахування контексту може включати інформацію про користувачів, географічне розташування, типи додатків тощо. На основі цієї інформації система може використовувати більш інтелектуальні стратегії балансування, що дозволить оптимізувати розподіл трафіку відповідно до контексту та потреб користувачів.

Інтеграція методів балансування навантаження з іншими технологіями, такими як Network Function Virtualization (NFV) та інші, може дати ще більші переваги та ефективність. Використання SDN разом із NFV дозволяє створювати гнучкі та масштабовані сервіси, які можуть динамічно реагувати на зміни умов мережі та навантаження [10]. Інтеграція таких технологій може допомогти забезпечити оптимальний розподіл ресурсів та забезпечити високий рівень продуктивності та надійності мережі.

Застосування балансування навантаження для різних сценаріїв

Балансування навантаження є важливим аспектом для ефективності та надійності різних типів мереж. У сучасних дата-центрах та хмарних сервісах, де обробка даних та запитів великого обсягу здійснюється на багатьох серверах, балансування навантаження грає критичну роль. Методи балансування навантаження на рівні транспортного рівня, такі як Round Robin, Least Connections та Weighted Round Robin, часто застосовуються для розподілу трафіку між серверами в дата-центрах. Такі методи дозволяють забезпечити рівномірне розподіл навантаження та уникнути перевантаження окремих серверів [14, 16].

Застосування алгоритмів балансування на рівні додатку, таких як HTTP-проксі, дозволяє здійснювати додатковий аналіз запитів та більш гнучко розподіляти трафік на основі характеристик додатків або користувачів. Для хмарних сервісів, де здатність масштабування та ефективність є критичними, можуть застосовуватись більш складні алгоритми балансування на основі машинного навчання та аналізу контексту.

В мобільних мережах та інтернеті речей (IoT), де з'єднання можуть бути ненадійними та змінюватись, балансування навантаження має велике значення для забезпечення якості обслуговування та надійності [7]. У таких мережах можуть застосовуватись алгоритми балансування, що враховують якість каналу зв'язку, розташування пристроїв та їхні можливості.

Застосування методів балансування на рівні додатку може бути корисним для мобільних додатків та IoT-пристроїв, де можна здійснювати додатковий аналіз запитів та адаптувати розподіл трафіку відповідно до вимог додатків або обмежень пристроїв.

У корпоративних мережах та системах з розподіленим доступом, де важлива безпека, цілісність та швидкість передачі даних, балансування навантаження може забезпечити ефективне використання ресурсів та запобігти перевантаженню серверів. Використання методів балансування на рівні транспортного рівня дозволяє забезпечити розподіл трафіку між серверами таким чином, що кожен сервер отримує приблизно однакове навантаження [18].

Застосування балансування на рівні додатку може бути корисним для корпоративних систем, де важливо здійснювати додатковий аналіз запитів та розподіляти трафік відповідно до типу додатків, їхньої критичності та інших параметрів [7].

Загалом, балансування навантаження використовується в різних сценаріях мереж для забезпечення оптимального розподілу трафіку, покращення ефективності використання ресурсів та забезпечення високої продуктивності та надійності систем. Вибір методів балансування та їхнє налаштування залежать від конкретних вимог та характеристик мережі та додатків.

Висновки

У даній статті був проведений огляд сучасних методів балансування навантаження в SDN мережах. Балансування навантаження є важливою стратегією для розподілу трафіку між різними серверами, що дозволяє досягти більшої ефективності, надійності та продуктивності мережі.

Методи балансування на рівні транспортного рівня, такі як Round Robin, Least Connections та Weighted Round Robin, забезпечують розподіл трафіку між серверами на основі заздалегідь визначених правил. Методи на рівні додатку, такі як HTTP-проксі, дозволяють здійснювати більш гнучкий та інтелектуальний розподіл трафіку враховуючи характеристики додатків та користувачів. Методи на рівні SDN контролера, такі як Equal-Cost Multi-Path (ECMP) та алгоритм вагового балансування, дозволяють централізовано керувати розподілом трафіку у SDN мережах.

Незважаючи на значні досягнення у галузі балансування навантаження в SDN мережах, існують певні виклики та майбутні напрямки досліджень для покращення цієї стратегії.

Одним із перспективних напрямків є використання методів машинного навчання та штучного інтелекту для оптимізації балансування навантаження. Застосування таких технологій дозволить системі автоматично адаптуватись до зміни умов мережі та навантаження, що забезпечить більш ефективне та оптимальне балансування.

Покращення балансування навантаження може бути досягнуто шляхом врахування специфічних вимог користувачів та додатків. Розробка гнучких алгоритмів, що дозволяють налаштовувати параметри балансування відповідно до потреб конкретного додатку або сервісу, допоможе забезпечити оптимальний розподіл трафіку та індивідуальне задоволення потреб користувачів. Перехід до динамічного керування навантаженням може сприяти більш ефективному використанню ресурсів мережі. Автоматична адаптація стратегій балансування в залежності від змінних умов мережі та навантаження дозволить забезпечити оптимальний розподіл трафіку та уникнення перевантаження.

Аналіз контексту та додаткової інформації про додатки може допомогти зрозуміти їх поведінку та потреби. Врахування такої інформації дозволяє застосовувати більш інтелектуальні та контекстно-орієнтовані стратегії балансування, що сприяє оптимальному розподілу трафіку та забезпечує кращу якість обслуговування.

Мережеві технології постійно розвиваються, і нові технології можуть принести нові можливості для балансування навантаження. Наприклад, інтеграція з технологіями Software-Defined WAN (SD-WAN) може допомогти розподілити навантаження між різними лініями зв'язку для оптимального використання пропускну здатності. Також можливо розглядати можливості використання блокчейн технологій для створення децентралізованих та безпечних механізмів балансування навантаження.

Розвиток та дослідження в цих напрямках можуть вплинути на майбутність балансування навантаження в SDN мережах, зроблять його більш ефективним та адаптивним для різних сценаріїв, а також сприятимуть покращенню продуктивності та надійності мереж.

Наші висновки та рекомендації можуть послужити підґрунтям для майбутніх досліджень та розвитку більш продуктивних та надійних мережевих рішень, спрямованих на задоволення зростаючих вимог у сфері зв'язку та інтернет-технологій.

Література

1. Kreutz, D., Ramos, F. M. V., Verissimo, P. E., Rothenberg, C. E., Azodolmolky, S., & Uhlig, S. (2015). Software-Defined Networking: A Comprehensive Survey. *Proceedings of the IEEE*, 103(1), 14-76.
2. Kong, J., Yu, M., Guo, S., Yang, X., & Zhao, B. Y. (2013). Toward an elastic and in-network cloud storage service for personal data. *ACM SIGCOMM Computer Communication Review*, 43(4), 411-422.
3. Chen, M., Hao, Q., & Li, B. (2017). A survey of SDN load balancing: Techniques and trends. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, 19(1), 568-592.
4. Shafique, M., Awais, M., Khokhar, I., Ahmed, H. B., & Chen, S. (2020). Machine learning techniques for load balancing in SDN: A comprehensive survey. *Computer Communications*, 147, 12-30.
5. Mishra, S., & Verma, A. (2019). A comparative analysis of load balancing algorithms in Software Defined Networking. *2019 4th International Conference on Information Systems and Computer Networks (ISCON)*, 179-184.
6. Gong, D., Wen, Y., Han, K., Wu, J., & Guo, Y. (2018). Survey on Load Balancing Algorithms in SDN. *Journal of Physics: Conference Series*, 1000(5), 052035.
7. Dinh, T. C., Lee, C., Niyato, D., & Wang, P. (2013). A survey of mobile cloud computing: architecture, applications, and approaches. *Wireless Communications and Mobile Computing*, 13(18), 1587-1611.
8. Dastjerdi, A. V., Tabatabaei, S. G. H., & Buyya, R. (2016). *Mobile cloud computing: A survey, state of art and future directions*. Mobile Information Systems, 2016.
9. Xu, Y., Wu, Y., He, Y., Yang, L. T., & Min, G. (2019). A survey of load balancing in Internet of Things: Concepts, methodologies, and research challenges. *Internet of Things*, 8, 100106.
10. Chen, C., Li, F., Liu, J., & Tong, Q. (2020). A Survey of Load Balancing in Edge Computing. *IEEE Access*, 8, 45146-45161.
11. Farahnakian, F., & Tari, Z. (2020). Load balancing in Software-Defined Networking: A comprehensive survey. *Journal of Network and Computer Applications*, 149, 102488.

12. Ghaleb, B. M., Al-Fagih, A. M., & Mahmoud, A. A. (2019). Load balancing in Software Defined Networking: A comprehensive review and future directions. *Computer Communications*, 149, 1-16.
13. Alsmadi, I., Shaout, A., & Jang-Jaccard, J. (2021). SDN load balancing algorithms: A survey and empirical comparison. *Computer Networks*, 191, 108051.
14. Mijumbi, R., Serrat, J., Gorricho, J. L., Boutaba, R., & Lopez, D. (2015). Network function virtualization: State-of-the-art and research challenges. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, 18(1), 236-262.
15. Costa, P. F., Vargas, L. F., & Rothenberg, C. E. (2014). Towards an SDN-based distributed cloud storage service. *Proceedings of the 2014 ACM conference on SIGCOMM*, 75-76.
16. Gupta, S., & Dhurandher, S. K. (2018). Load Balancing in Software-Defined Networking: A Comprehensive Survey. *IETE Technical Review*, 35(2), 103-115.
17. Nizam, M., Khan, N. I., Anisi, M. H., & Ahmad, R. W. (2016). A survey of load balancing in cloud computing: Challenges and algorithms. *Journal of Network and Computer Applications*, 71, 200-220.
18. Zhu, Y., & Ammar, M. H. (2015). OpenFlow-based server load balancing gone wild. *Proceedings of the 2015 ACM conference on Special Interest Group on Data Communication*, 475-486.
19. Jiang, J., Li, Z., Lu, G., Wu, C., & Guo, S. (2017). Load balancing and fault tolerance for distributed SDN controllers. *Journal of Network and Computer Applications*, 88, 14-23.
20. Kumar, V., Singh, A. K., & Gupta, R. (2020). A comprehensive survey of load balancing in SDN. *Annals of Telecommunications*, 75(11-12), 625-658.

References

1. Kreutz, D., Ramos, F. M. V., Verissimo, P. E., Rothenberg, C. E., Azodolmolky, S., & Uhlig, S. (2015). Software-Defined Networking: A Comprehensive Survey. *Proceedings of the IEEE*, 103(1), 14-76.
2. Kong, J., Yu, M., Guo, S., Yang, X., & Zhao, B. Y. (2013). Toward an elastic and in-network cloud storage service for personal data. *ACM SIGCOMM Computer Communication Review*, 43(4), 411-422.
3. Chen, M., Hao, Q., & Li, B. (2017). A survey of SDN load balancing: Techniques and trends. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, 19(1), 568-592.
4. Shafique, M., Awais, M., Khokhar, I., Ahmed, H. B., & Chen, S. (2020). Machine learning techniques for load balancing in SDN: A comprehensive survey. *Computer Communications*, 147, 12-30.
5. Mishra, S., & Verma, A. (2019). A comparative analysis of load balancing algorithms in Software Defined Networking. *2019 4th International Conference on Information Systems and Computer Networks (ISCON)*, 179-184.
6. Gong, D., Wen, Y., Han, K., Wu, J., & Guo, Y. (2018). Survey on Load Balancing Algorithms in SDN. *Journal of Physics: Conference Series*, 1000(5), 052035.
7. Dinh, T. C., Lee, C., Niyato, D., & Wang, P. (2013). A survey of mobile cloud computing: architecture, applications, and approaches. *Wireless Communications and Mobile Computing*, 13(18), 1587-1611.
8. Dastjerdi, A. V., Tabatabaei, S. G. H., & Buyya, R. (2016). Mobile cloud computing: A survey, state of art and future directions. *Mobile Information Systems*, 2016.
9. Xu, Y., Wu, Y., He, Y., Yang, L. T., & Min, G. (2019). A survey of load balancing in Internet of Things: Concepts, methodologies, and research challenges. *Internet of Things*, 8, 100106.
10. Chen, C., Li, F., Liu, J., & Tong, Q. (2020). A Survey of Load Balancing in Edge Computing. *IEEE Access*, 8, 45146-45161.
11. Farahnakian, F., & Tari, Z. (2020). Load balancing in Software-Defined Networking: A comprehensive survey. *Journal of Network and Computer Applications*, 149, 102488.
12. Ghaleb, B. M., Al-Fagih, A. M., & Mahmoud, A. A. (2019). Load balancing in Software Defined Networking: A comprehensive review and future directions. *Computer Communications*, 149, 1-16.
13. Alsmadi, I., Shaout, A., & Jang-Jaccard, J. (2021). SDN load balancing algorithms: A survey and empirical comparison. *Computer Networks*, 191, 108051.
14. Mijumbi, R., Serrat, J., Gorricho, J. L., Boutaba, R., & Lopez, D. (2015). Network function virtualization: State-of-the-art and research challenges. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, 18(1), 236-262.
15. Costa, P. F., Vargas, L. F., & Rothenberg, C. E. (2014). Towards an SDN-based distributed cloud storage service. *Proceedings of the 2014 ACM conference on SIGCOMM*, 75-76.
16. Gupta, S., & Dhurandher, S. K. (2018). Load Balancing in Software-Defined Networking: A Comprehensive Survey. *IETE Technical Review*, 35(2), 103-115.
17. Nizam, M., Khan, N. I., Anisi, M. H., & Ahmad, R. W. (2016). A survey of load balancing in cloud computing: Challenges and algorithms. *Journal of Network and Computer Applications*, 71, 200-220.
18. Zhu, Y., & Ammar, M. H. (2015). OpenFlow-based server load balancing gone wild. *Proceedings of the 2015 ACM conference on Special Interest Group on Data Communication*, 475-486.
19. Jiang, J., Li, Z., Lu, G., Wu, C., & Guo, S. (2017). Load balancing and fault tolerance for distributed SDN controllers. *Journal of Network and Computer Applications*, 88, 14-23.
- Kumar, V., Singh, A. K., & Gupta, R. (2020). A comprehensive survey of load balancing in SDN. *Annals of Telecommunications*, 75(11-12), 625-658.

КУШНІРЧУК АНДРІЙ

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0000-0002-5445-7378](https://orcid.org/0000-0002-5445-7378)e-mail: kyshnir98@gmail.com**ТКАЧУК ВІТАЛІЙ**

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0000-0003-0640-2740](https://orcid.org/0000-0003-0640-2740)e-mail: tkachuk.v.p@gmail.com**КАРАЗЕЙ ВІТАЛІЙ**

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0000-0001-9110-8559](https://orcid.org/0000-0001-9110-8559)e-mail: witalij.karazey@gmail.com**ХАРЖЕВСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ**

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0000-0003-4816-2781](https://orcid.org/0000-0003-4816-2781)e-mail: yk.solidworks@gmail.com**МАРЧЕНКО МАКСИМ**

Хмельницький національний університет

ORCID ID: [0000-0002-8645-3013](https://orcid.org/0000-0002-8645-3013)e-mail: max@solidworks.net.ua

ВИКОРИСТАННЯ SOLIDWORKS У ПРОТОТИПУВАННІ АЕРОДИНАМІЧНОГО ХВОСТОВОГО КЕРМА

В роботі розглядається ефективне застосування програмного продукту Solidworks для моделювання складних механізмів з рухомими елементами складної форми. Застосування програми конструкторами на підприємствах значно підвищує ефективність роботи конструкторських бюро та дослідно-експериментальних відділів. Час на розробки значно зменшується, а багато інструментів аналізу дозволяють уникати помилок. Використання Solidworks для створення 3D моделей разом з адитивними технологіями для виготовлення цих моделей, виводять на якісно інший рівень створення прототипів складних рульових приводів.

Ключові слова: Solidworks, 3D модель.

KUSHNIRCHUK ANDRIY SERGIYOVYCH, TKACHUK VITALII PAVLOVICH, KARAZEY VITALII DMITROVICH, KHARZHEVSKIY VIACHESLAV OLEKSANDROVICH, MARCHENKO MAKSYM VASYLOVYCH
Khmelnytskyi National University

USING SOLIDWORKS FOR PROTOTYPING AERODYNAMIC STEERING DRIVES

The work discusses the effective use of the Solidworks software for modeling complex mechanisms with moving elements of intricate shapes. The application of the program by designers in enterprises significantly increases the efficiency of the work of design bureaus and research and experimental departments. Development time is greatly reduced, and many analysis tools allow for the avoidance of errors. The use of Solidworks for creating 3D models, along with additive technologies for manufacturing these models, takes the creation of prototypes of complex steering drives to a qualitatively different level.

To model such complex-shaped parts as ailerons, the Solidworks tool, "Section hood" was used, such a tool greatly simplifies modeling and allows you to achieve the desired shape of the model.

The engine models were used in the Solidworks assembly and combined with the mating conditions with other components, this allowed to adjust the design "in the context of the assembly" to the actual dimensions of the engines. To analyze the correct movements of the drive elements, "mechanical couplings" with real gear ratios were installed on all gears. In this way, it was possible to fully analyze the movement of all drive elements, to determine their position during movement

After the modeling and analysis process was completed, the prototype manufacturing process began, for which the FDM printing technology was chosen as the fastest, cheapest, but capable of reproducing complex shape details. CoPET plastic is chosen as the main material for printing, bearings are used for smooth rotation of drive elements, all axes of mechanisms are made of metal with the help of mechanical processing. The manufactured prototype turned out to be working, all movements are performed as intended in the modeling process, you can perform experiments and research with the obtained product to obtain the necessary results. The Solidworks software product allowed not only to fully simulate the steering drive, but also to avoid many errors thanks to the available analysis tools.

The FDM printing technology made it possible to quickly create a prototype, provide all the intended functionality, the quality of the parts allows the drive to work correctly.

Keywords: Solidworks, 3D model.

Постановка проблеми

Для створення прототипу аеродинамічного рульового приводу оригінальної конструкції, пропонується використати адитивну технологію FDM друку. Для моделювання і дослідження взаємодії елементів приводу, обрано програмний продукт Solidworks, як найбільш ефективний інструмент 3D моделювання з широкими можливостями та доповненнями, що спрощують і значно прискорюють процеси підготовки прототипів.

Виклад основного матеріалу

Solidworks є однією з найбільш популярних програм для моделювання механізмів. Вона дозволяє створювати та моделювати складні механізми з точністю та ефективністю, що робить її незамінним

інструментом для професійних інженерів та конструкторів. Одним з найбільш важливих аспектів використання Solidworks у моделюванні, є його можливості створення 3D-моделей. За допомогою цієї програми інженери можуть створювати складні деталі та збірки механізмів. Solidworks також дозволяє створювати анімації та візуалізації, що дозволяє інженерам побачити, як буде працювати механізм у реальному житті.

Іншим важливим аспектом використання Solidworks, є можливість проводити аналіз механізмів. За допомогою програми інженери можуть проводити різні види аналізу. Це дозволяє визначити, чи витримає механізм навантаження, чи буде працювати він ефективно та безпечно. Програма дозволяє створювати більш складні механізми, які містять різні компоненти та складаються з багатьох рухомих частин.

Solidworks має широкий вибір доповнень та плагінів, які дозволяють працювати з різними типами механізмів та компонентів. Наприклад, додаток Toolbox дозволяє створювати та редагувати гвинти, гайки, підшипники та інші механічні компоненти такі як зубчасті колеса. Додаток Flow Simulation дозволяє проводити аналіз теплової та гідравлічної механіки механізмів, що дозволяє визначити їхню ефективність та оптимізувати проект.

Також програма має широкі можливості для співпраці та обміну даними з іншими програмами, що дозволяє інженерам спільно працювати над проектами та обмінюватися даними зі своїми колегами. Solidworks є потужним інструментом для професійних інженерів та конструкторів, які займаються моделюванням деталей та механізмів. За допомогою програми можна моделювати складні механізми зі збірками, рухомими деталями та механізмами, такими як двигуни, механізми передачі, системи керування та інші.

Саме тому цей програмний продукт був обраний для моделювання аеродинамічного рульового приводу. Аеродинамічні рулі - це механізми, які використовуються на поверхнях керування літака, таких як крила, щоб допомогти управляти рухом літака. Рулі можуть бути рухомими або нерухомими та мають різні форми та розміри в залежності від їх призначення та місця встановлення. Найбільш поширеними аеродинамічними рулями є елерони, руль напрямку та руль висоти. Елерони розташовуються на задній кромці крила та використовуються для керування креном літака, руль напрямку розташовується на хвостовій частині літака та використовується для керування розворотом літака, а руль висоти розташовується на верхній частині хвостової частини та використовується для керування кутом підйому або зниження літака [1].

Рулі мають важливе значення для безпеки та ефективності польотів, тому їх проектування та виготовлення потребує детальної аеродинамічної та інженерної розробки. Наприклад, елерони повинні мати відповідну форму та розмір для забезпечення необхідного підйому під час крену літака, а руль висоти повинен бути достатньо великим та ефективним, щоб забезпечити достатнє керування.

Аналогічно до літаків, рулі використовуються на ракетах для керування траєкторією польоту. Принцип дії аеродинамічних рулів для ракет в основному аналогічний до принципу дії рулів на літаках. Рулі можуть бути рухомими або нерухомими, та розміщуються на задній частині ракети. Найпоширенішими рулями для ракет є напрямні рулі, що використовуються для керування кутом напрямку, та кренові рулі, що використовуються для зміни кута крену. Також існують рулі висоти, які використовуються для зміни кута підйому або зниження ракети.

Рулі для ракет повинні бути спроектовані та виготовлені з урахуванням особливостей польоту ракети, в тому числі її форми, маси, швидкості, висоти та маневреності. Крім того, рулі мають бути досить ефективними, щоб забезпечити достатнє керування траєкторією польоту, а також не повинні впливати негативно на аеродинаміку.

Пропонується змоделювати рульовий привід з рухомими взаємно перпендикулярними парами елеронів (рис.1), для корегування вертикального польоту в двох площинах, а також для запобігання закручування ракети відносно своєї осі. Дві пари елеронів з незалежними приводами забезпечуватимуть керуваність, а одна пара також утримуватиме від обертання за рахунок конічної передачі (рис. 2), що забезпечить симетричне відхилення елеронів, що в свою чергу забезпечить вирівнювання від обертання. Вирівнювання контролюється автоматично за допомогою контролера польоту NX4 EVO з вбудованим гіроскопом.

Для надання руху елементам рульового приводу використанні серводвигуни MG90S. Моделі двигунів були використані в збірці Solidworks та об'єднанні умовами спряження з іншими компонентами, це дозволило скорегувати конструкцію «в контексті збірки» під реальні розміри двигунів. Для аналізу коректних рухів елементів приводу, на всі зубчасті передачі було встановлено «механічні спряження» з реальними передаточними числами зубчастих коліс. Таким чином вдалось повністю проаналізувати рух всіх елементів приводу, визначити їх положення під час руху.

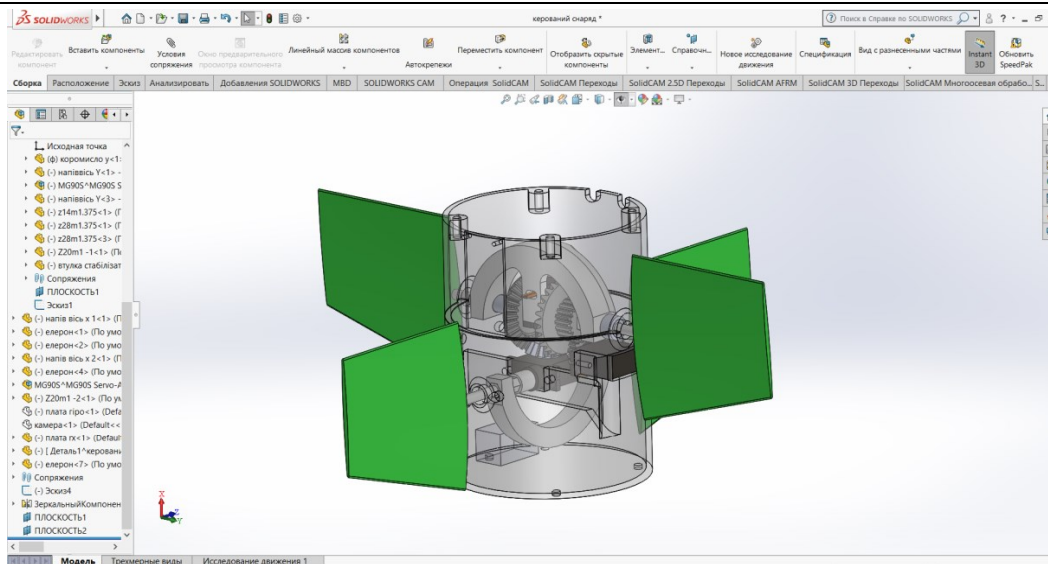

Рис. 1. Загальний вигляд аеродинамічного рульового приводу

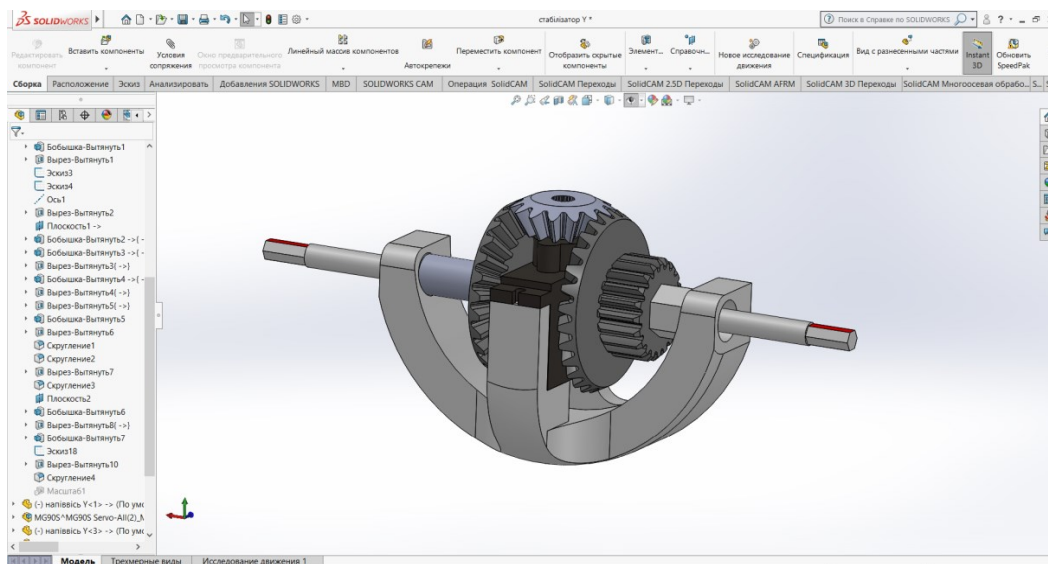

Рис.2 Механізм стабілізації від обертання

Для моделювання таких складних за формую деталей як елерони, було використано інструмент Solidworks, «Витяжка по перерізам», такий інструмент значно спрощує моделювання, дозволяє досягати необхідної форми моделі.

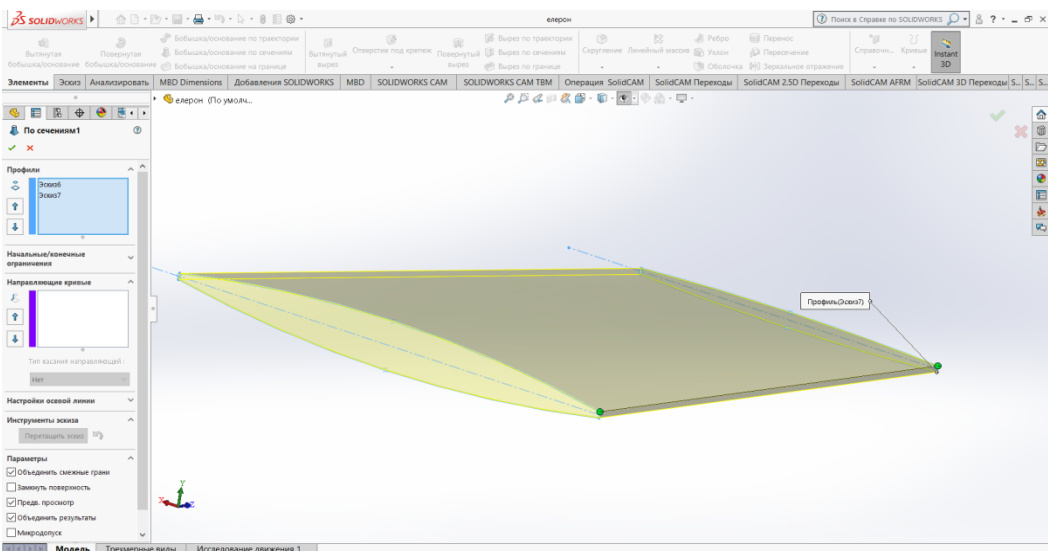

Рис. 3. Моделювання елерона в Solidworks

Після завершення процесу моделювання і аналізу, розпочався процес виготовлення прототипу, для цього було обрано технологію FDM друку [2], як найбільш швидко, дешево, але здатну відтворити деталі складної форми. Основним матеріалом для друку обрано CoPET пластик, для плавного обертання елементів приводу використано підшипники, всі осі механізмів виготовлено з металу за допомогою механічної обробки.

Висновки

Виготовлений прототип (рис.4) виявився робочим, всі рухи виконуються як і задумано в процесі моделювання, можна виконувати експерименти та дослідження з отриманим виробом для одержання необхідних результатів. Програмний продукт Solidworks дозволив не лише повністю змодельовати рульовий привід, а і дозволив уникнути багатьох помилок завдяки наявним інструментам аналізу.

Технологія FDM друку дозволила швидко створити прототип, забезпечити весь задуманий функціонал, якість деталей дозволяє коректно працювати приводу.

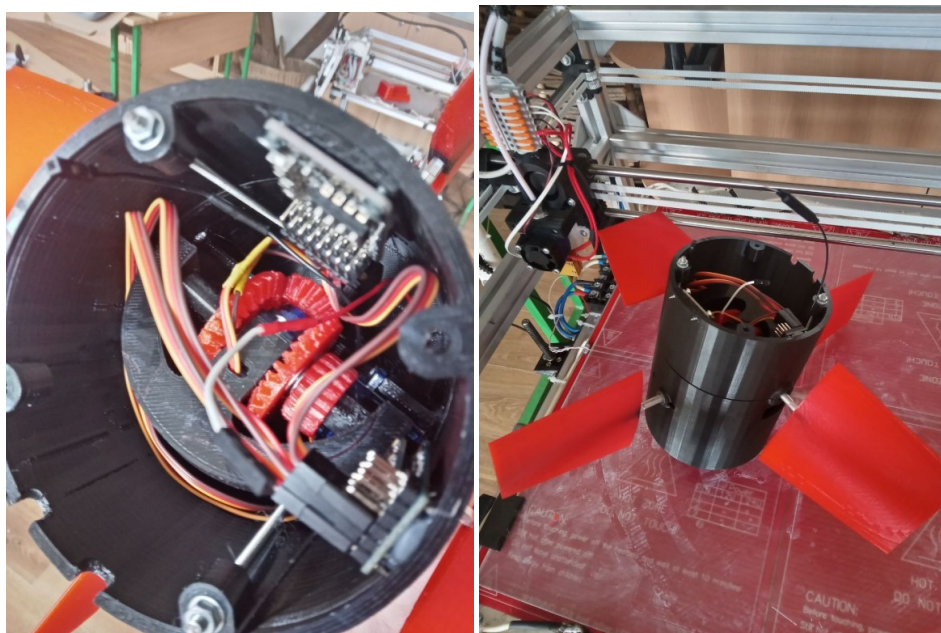

Рис. 4. Прототип аеродинамічного хвостового керма

Література

1. Савицький, О. А. Електромеханічні приводи малорозмірних БПЛА / О. А. Савицький, П. С. Мироненко // XIII Науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Погляд у майбутнє приладобудування», 13-14 травня 2020 р., м. Київ, Україна : збірник праць конференції. – Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2020. – С. 63–66. – Бібліогр.: 6 назв.
2. Чаговець В.В. Перспективи розвитку FabLab в Україні. Новітні комп'ютерні технології. Кривий Ріг : Криворізький національний університет, 2016. Т. XIV. С. 120–121.

References

1. Savytskyi, O. A. Elektomekhanichni pryvody malorozmirnykh BPLA / O. A. Savytskyi, P. S. Myronenko // KhIII Naukovo-praktychna konferentsiia studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh «Pohliad u maibutnie pryladobuduvannia», 13-14 travnia 2020 r., m. Kyiv, Ukraina : zbirnyk prats konferentsii. – Kyiv : KPI im. Ihoria Sikorskoho, 2020. – S. 63–66. – Bibliogr.: 6 nazv.
2. Chahovets V.V. Perspektyvy rozvytku FabLab v Ukraini. Novitni kompiuterni tekhnolohii. Kryvyi Rih : Kryvorizkyi natsionalnyi universytet, 2016. T. XIV. S. 120–121.

КАРПЕНКО МАРГАРИТА

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: [0000-0003-3237-4130](https://orcid.org/0000-0003-3237-4130)
e-mail: history1991@ukr.net

РАДОВЕНЧИК В'ЯЧЕСЛАВ

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: [0000-0001-5361-5808](https://orcid.org/0000-0001-5361-5808)
e-mail: dokeco@ukr.net

ОЦІНКА МОЖЛИВОСТІ ЗМЕНШЕННЯ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ НА ДОВКІЛЛЯ ДРУГОГО ТА ТРЕТЬОГО ЕТАПІВ ОБРОБКИ ВОДИ В СИСТЕМАХ ЗВОРОТНЬОГО ОСМОСУ

В роботі описано особливості формування другого та третього етапів обробки води в системах зворотного осмосу малої та середньої продуктивності. Проаналізовано склад існуючого обладнання, відходи різного агрегатного стану, що утворюються при реалізації другого та третього етапів обробки води, оцінено можливість повторного використання чи утилізації таких відходів. Запропоновано шляхи вирішення зазначених питань.

Ключові слова: зворотний осмос, обробка води, відходи процесів доочищення води, системи малої та середньої продуктивності, регенерація відходів.

KARPENKO MARGARYTA

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

RADOVENCHYK VYACHESLAV

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

ASSESSMENT OF THE POSSIBILITY OF REDUCING THE NEGATIVE IMPACT ON THE ENVIRONMENT OF THE SECOND AND THIRD STAGES OF WATER TREATMENT IN REVERSE OSMOSIS SYSTEMS

Reverse osmosis systems of low and medium productivity include up to 7-9 stages of water treatment to bring its quality to drinking quality. At the same time, the main component of such systems is the membrane, and the first three stages of treatment of the incoming water are designed to protect it from damage and extend the service life. The period of exhaustion of the cartridge resource is 3-6 months, after which the cartridges replenish the volume of solid household waste, increasing the burden on the environment, the content of microplastics in its components, irreversibly losing valuable natural raw materials. The cartridge of the first stage of pre-membrane water treatment is a monolithic polypropylene block and can be successfully regenerated by chemical methods for reuse. Cartridges of the second stage are mainly represented by carbon-containing materials, the regeneration of which is economically impractical today, so such cartridges can be disposed of by thermal methods. Another way to solve the problem can be the manufacture of cartridge housings dismountable, which will allow after the resource is exhausted at service enterprises to replace the contents of the cartridge and restore its properties. Things are much worse with cartridges of the third stage of water treatment. Even within the model range of one manufacturer, materials with different properties are often used, which prevents not only their regeneration, but also makes effective disposal impossible. The problem of using substances capable of transforming at high temperatures (silver blocks) or complex cartridges containing several (three to five) materials with different properties at the same time deepens the problem even more. In this case, the organization of replacing the used cartridges with new ones and returning the used ones to the manufacturing enterprises for disposal in the conditions of their industrial production seems to be the most likely.

Key words: reverse osmosis, water treatment, waste from water purification processes, low and medium productivity systems, waste regeneration.

Постановка проблеми. Ріст чисельності населення збільшує потребу у воді як для сільського господарства, так і для домашнього та промислового використання. При цьому обмежені запаси прісної води зумовлюють гострі екологічні та соціальні проблеми на вододефіцитних територіях. І з часом вони будуть лише зростати та загострюватися. Згідно розрахунків Агенства захисту довкілля (США), у 2030 році поточні ресурси прісної води (грунтові та поверхневі води) на 30 % не задовольнятимуть попит [1]. Крім цього, більшість природних вод мають недостатню якість і потребують додаткової обробки. Доочищення потребують навіть води централізованих систем водопостачання, оскільки містять значні кількості іонів коагулянтів (алюміній чи залізо), домішки флокулянтів, залишкові концентрації хлору, різноманітні біологічні об'єкти, що потрапляють у воду в процесі транспортування. Серед різноманітних систем обробки води найбільшою популярністю побутових споживачів користується зворотний осмос. Однією з переваг систем зворотного осмосу, особливо малої та середньої продуктивності є те, що вони безпосередньо підключаються до централізованої або локальної мережі, забезпечуючи очищення води до параметрів питної. При цьому в процесі експлуатації такі системи практично не потребують складного обслуговування, за виключенням періодичної заміни картриджів (переважно через 3 – 6 місяців). Саме зростаючий потік відпрацьованих картриджів, котрі сьогодні викидаються в потік твердих побутових відходів разом із

вмістом та затриманими забрудненнями і заховуються на полігонах та звалищах, формуватиме в майбутньому нову екологічну та ресурсну проблему. Доки кількість систем зворотного осмосу в приватних користувачів невелика, проблему просто замовчують. Однак, катастрофічне погіршення якості природних вод стимулюватиме лавиноподібне збільшення систем зворотного осмосу із відповідними негативними наслідками. Виникнуть також проблеми при роздільному зборі твердих побутових відходів. Сьогодні ці проблеми потребують ґрунтовних досліджень та наукового обґрунтування можливих шляхів вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зворотній осмос (ЗО) забезпечує 1 % світового виробництва питної води [2]. Технологія ЗО має ряд переваг перед звичайною дистиляцією чи осмосом (рис. 1). Для обробки ЗО можна подавати воду з вищою мінералізацією, ніж для дистиляції. Хоча і тут є ряд жорстких умов. Крім того, енергоспоживання ЗО є порівняно низьким, що часто робить опріснювальні установки на базі ЗО -технологій більш прибутковими, ніж дистиляційні за однакових виробничих потужностей. З іншого боку, ЗО вимагає серйозних етапів попередньої обробки вхідної води для забезпечення її високої прозорості та попередження швидкого закупорювання мембран. Це робить попередню обробку води перед опрісненням ЗО життєво важливою передумовою. Традиційно така обробка виконується на етапах механічного, сорбційного, іонообмінного очищення і визначається виробником систем зворотного осмосу.

Вода, котра подається на вхід системи обробки, зазвичай, проходить три етапи попередньої очистки, що виконують видалення механічних домішок (мул, глина, частинки іржі та піску), а також залишкові сполуки активного хлору та органічних речовин. На четвертому етапі працює зворотноосмотична мембрана, яка очищає воду на молекулярному рівні, у тому числі від вірусів і бактерій, таких як сальмонела, шигела, холерний вібріон, синьогнійна паличка. Вугільний постфільтр використовується на заключному, п'ятому етапі. Він включає фільтрування води через високоякісне активоване вугілля зі шкаралупи кокосових горіхів та коригує смак і запах обробленої води. Через низьку вартість картриджів для систем ЗО було проведено небагато досліджень, пов'язаних із їх станом в процесі експлуатації [3 - 5]. Забруднення картриджів призводить до забруднення мембрани та скорочення терміну її експлуатації і може значно знизити продуктивність системи та якість перміату. З іншого боку, забруднення картриджів призводить до необхідності підвищення робочого тиску та високих експлуатаційних затрат у зв'язку із збільшення витрати енергії [6].

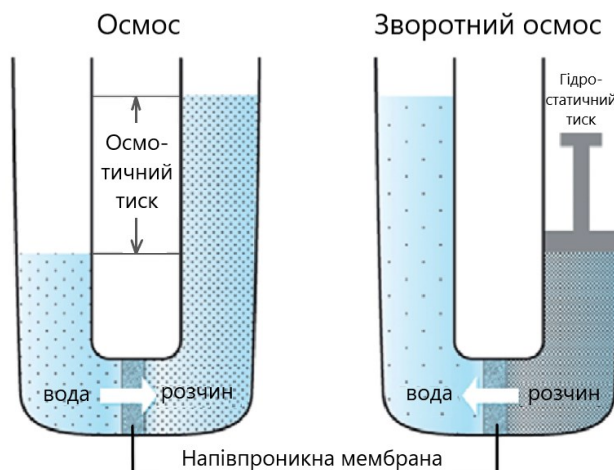

Рис. 1. Принципова схема осмосу та зворотного осмосу

Сьогодні виробниками картриджів до установок ЗО розроблені альтернативи попередньої обробки в різних конфігураціях, включаючи стадії коагуляції, флокуляції та дозрівання або просто стадія коагуляції з наступним двома фільтрами під тиском [7]. В той же час, в цьому випадку виникає ряд додаткових проблем, тому широкого розповсюдження в установках середньої та малої продуктивності ці процеси ще не набули. Неоднорідний склад водопровідної води у різних регіонах України, відсутність єдиного стандарту у поєднанні трьох передмембранних видів картриджів та різні умови їх експлуатації значно ускладнюють проведення вичерпного аналізу в цій області. Проте, той факт, що крім хімічних та механічних забруднювачів на використаних картриджах були виявлені біологічні, досить небезпечні для людини відкладення. Так, дослідження [8] показує, що на використаних фільтрах ЗО було виділено загалом 83 типи штамів біологічних забруднювачів, що належать до 34 родів бактерій. Серед них 27 були ідентифіковані як умовно-патогенні мікроорганізми для людини, які часто пов'язані з багатьма серйозними захворюваннями. Це вказує на те, що ці штами можуть зробити багато сучасних антибіотиків марними при лікуванні інфекцій людей і тварин.

Формулювання цілей статті. Значні витрати різноманітних матеріалів, котрі мало змінюють свої властивості в процесі експлуатації, суттєве поповнення об'ємів твердих побутових відходів, накопичення в картриджах шкідливих забруднень різноманітного характеру змушують шукати шляхи вирішення проблем негативного впливу систем ЗО на довкілля та умови існування людини. Тому метою нашого дослідження

був аналіз складу картриджів другого та третього етапу обробки води в системах ЗО та пошук шляхів зменшення навантаження на навколишнє середовище.

Викладення основного матеріалу. Картриджі призначені для видалення з водного потоку речовин, що можуть зашкодити людині та мембрані. Типова система обробки води на основі ЗО малої продуктивності має, зазвичай, наступні технічні характеристики: середня продуктивність системи складає близько 6 - 12 дм³/год, робочий тиск 3 - 6 атм, матеріал мембрани - нітрат целюлози, ацетат целюлози, поліамідна плівка і т.п., діапазон температур 5 - 45 °С. Суттєвою перевагою систем зворотного осмосу є їх компактність в порівнянні з дистильційними та електродіалізними системами. Вони прості та зручні в експлуатації, забезпечують очищення води від іонів металів та інших хімічних речовин, здійснюють механічне очищення від домішок, вірусів та бактерій. Такі установки є одними з найкращих систем для очищення води у побуті. В загальному вони видаляють більше 98 % шкідливих домішок.

Класичні процеси попередньої обробки води перед подачею її на мембрану системи ЗО можуть включати фільтрування, сорбцію, іонний обмін та інші процеси, що реалізуються в межах трьох основних етапів обробки. Для кожного з цих етапів розроблена конструкція картриджів та їх комбінація в системі. Так, компанія Aquafilter [9] реалізує попередню очистку води комплектом із трьох картриджів у такій конфігурації:

- 1-й картридж із спіненого поліпропілену. Видаляє пісок, мул, окалину і інші механічні домішки з розміром часток більше 5 мкм.
- 2-й картридж Aquafilter FCCST2, заповнений іонообмінною смолою. Знижує вміст у воді солей жорсткості, а також видаляє сполуки заліза.
- 3-тій картридж Aquafilter FCCBKDF, з гранульованого активованого вугілля з шкаралупи кокосових горіхів. Видаляє з води хлорорганічні сполуки і механічні домішки.

Зовнішній вигляд зазначених картриджів представлено на рис. 2. Як видно, 1-й картридж сформований із спіненого поліпропілену і в такому вигляді використовується в системах ЗО. 2-й картридж представляє собою закритий корпус, заповнений іонообмінною смолою. Зважаючи на незначні розміри зерен смоли, для попередження вимивання їх із картриджа, застосовується спеціальна система із пластикових сіток та спеціальних тканин із отворами різного розміру. Картридж представляє собою нерозбірну конструкцію, тому замінити фільтруючий матеріал без пошкодження колби неможливо. Аналогічний за конструкцією і 3-й картридж, з тією лише різницею, що заповнений гранульованим активованим вугіллям.

Рис. 2. Комплект картриджів Aquafilter для попередньої обробки води в системі ЗО

Сьогодні в галузі розробки та виробництва систем ЗО малої та середньої продуктивності працює величезна кількість різноманітних компаній. Найбільш популярні серед них представлені в табл. 1. І кожна з цих компаній намагається надати своїй продукції особливих характеристик, відмінних від конкурентів. Тому навіть одна компанія може виготовляти системи ЗО з різною структурою передмембранної підготовки води. В більшості випадків ця структура визначається складом води, що подається на вхід системи. Так, наприклад, норвежська компанія Saint-Gobain Bygghvarer AS продукує лінійку картриджів різних типів для використання в установках зворотного осмосу - Filtralite NC та Filtralite HC. При цьому заповнення картриджів може бути як подрібненими глинистими матеріалами різної дисперсності, так і активованим вугіллям [10].

Таблиця 1

Найпопулярніші виробники систем зворотного осмосу та комплектуючих до них	
Назва виробника, країна	Опис
Aquafilter, Польща	Найпопулярніший бренд в Європі, термін експлуатації картриджів 6 місяців завдяки високоякісній технології виготовлення
Platinume Waster, Німеччина	Компактні фільтри з насосами, проста комплектація, швидкозмінені картриджі
BWT, Англія	Високий рівень зборки, відсутність браку
Ecosoft, Україна	Представлені три конфігурації картриджів у різних цінових категоріях
Espring, США	Висока якість картриджів, проте вузька спрямованість (видалення хлору і запаху), не видаляє залізо, марганець та інші речовини, тому досить вузька сфера застосування
Aqualine, Тайвань	Класичні фільтри, відмінне поєднання ціни та якості

З іншого боку, позитивним моментом в даній галузі є стандартизація форми та розмірів картриджів, що робить їх універсальними та такими, що підходять до будь-якої побутової системи ЗО. Картридж виготовляється у вигляді щільно запаяного корпусу, заповненого відповідною засипкою. Індивідуальний склад засипки для кожного типу картриджа та для кожного виробника перешкоджає ефективній їх регенерації. В Україні найбільш поширеною схемою передмембранної обробки води є конфігурація із поліпропіленового картриджу, вугільного картриджу та карбон-блоку. Серед лідерів виробництва таких картриджів в Україні є компанія Ecosoft.

Проблему першого механічного картриджа із спіненого поліпропілену чи поліпропіленової нитки нами було запропоновано вирішувати шляхом регенерації на спеціальній установці [11]. Вона передбачає використання розчину сульфатної кислоти з підтриманням рН на рівні 1,5, оскільки основним компонентом осаду на фільтрі є сполуки заліза. При такому водневому показнику весь осад із забруднених пор картриджа впродовж півгодини переходить в розчин кислоти. При цьому доцільно кислоту додавати по мірі росту рН. Відпрацьований розчин заліза найдоцільніше обробляти вапном із подальшим фільтруванням. Відфільтрований маточний розчин із вмістом сульфату кальцію на рівні розчинності ($2,0 \text{ г/дм}^3$) використовується для приготування наступної дози регенераційного розчину шляхом дозування відповідної кількості сірчаної кислоти. Відфільтрована тверда фаза із суміші гідроксиду заліза та гіпсу при накопиченні достатньої кількості може бути використана в технологіях отримання будівельних матеріалів та конструкцій.

Очевидно, що і для картриджів другого та третього етапів необхідно рішення шукати в цьому ж напрямку. Ми вважаємо найбільш прийнятними два шляхи – регенерація та утилізація.

Як показує аналіз, для більшості виробників систем ЗО в Україні другий етап реалізується на основі вугільних картриджів, котрі представляють собою корпус із засипкою із кокосового чи бітумінізованого активованого вугілля або у вигляді вугільного блоку. Термін експлуатації картриджів коливається для різних виробників в межах 3 – 6 місяців. Далі картридж потрапляє в потік твердих побутових відходів. Щодо можливості регенерації таких картриджів варто зауважити наступне. Робоча площа поверхні вугільних гранул, які містяться у картриджах, за 6 місяців експлуатації зменшується приблизно на 60 % від площі первинних і покривається біоплівкою та неорганічними відкладеннями [12-14]. Фільтри зменшують в обробленій воді концентрацію розчинної органіки, головним чином білків, і працюють як ефективна система нітрифікації, також майже повністю видаляючи марганець. Протягом усього терміну експлуатації фільтри стабільно видаляють такі речовини як гідрохлортиазид, метопролол, соталол і триметоприм, принаймні на 70 %. Нарешті, за допомогою аналізу мікробної спільноти було виявлено, що нітрифікуючі та марганцевоокислювальні бактерії розташовуються у значній кількості на поверхні гранул. Макрозйомка поверхні забруднених фільтрів (рис. 3) [15] показує також, що кожен фільтр має своє унікальне сформоване забруднення, яке залежить від режиму експлуатації, складу водопровідної води, пливу сезонних чинників (цвітіння води влітку), стану трубопроводної системи, по якій подається вода в ту чи іншу квартиру, а також від регіону збору досліджуваних матеріалів. Тому цілком очевидно, що єдиної технології регенерації таких картриджів сьогодні не відпрацьовано. Більше того, інтенсивних пошуків таких технологій також не спостерігається. І пов'язана така ситуація, в більшості випадків, із низькою вартістю вуглецевих матеріалів. Тому частковим вирішенням проблеми, на нашу думку, може бути використання розбірних корпусів картриджів, що дозволить сервісним компаніям легко замінювати засипку після вичерпання ресурсу картриджа. Використане завантаження найбільш раціонально піддавати термічній обробці з отриманням додаткової енергії.

Третій картридж має дуже багато варіантів виконання і може містити як глинисті матеріали, так і кремнієві, кварцеві, вугільні, поліпропіленові та ін. речовини. Інколи вони можуть поєднувати кілька відділень з різними матеріалами – іонообмінна смола, активоване вугілля, поліпропіленовий блок. Виходячи із такої великої кількості різноманітних варіантів компонування та заповнення, картриджі третього етапу регенерувати досить важко. Формально деякі типи картриджів можливо регенерувати. Наприклад, не існує проблем в регенерації іонообмінних смол. Однак, в реальних умовах, для регенерації необхідно зібрати економічно доцільну кількість картриджів чи суміші з них одного виробника, оскільки кожен виробник не лише використовує суміші різних катіонітів, а й додає до них матеріали своєї індивідуальної розробки,

кількість котрих може доходити до трьох і більше компонентів. Регенерувати такі суміші навіть з технічної точки зору неможливо. Щодо утилізації картриджів третього етапу обробки води перед мембранами ЗО, то варто зауважити, що навіть тут необхідно підбирати відповідні технології. Наприклад, найбільш універсальний термічний метод не зовсім придатний для утилізації картриджів, заповнених глинистими або іншими негорючими матеріалами. Тому найбільш прийнятним на сьогодні нам видається заміна використаних картриджів на нові та повернення використаних для знешкодження в умовах їх промислового виробництва.

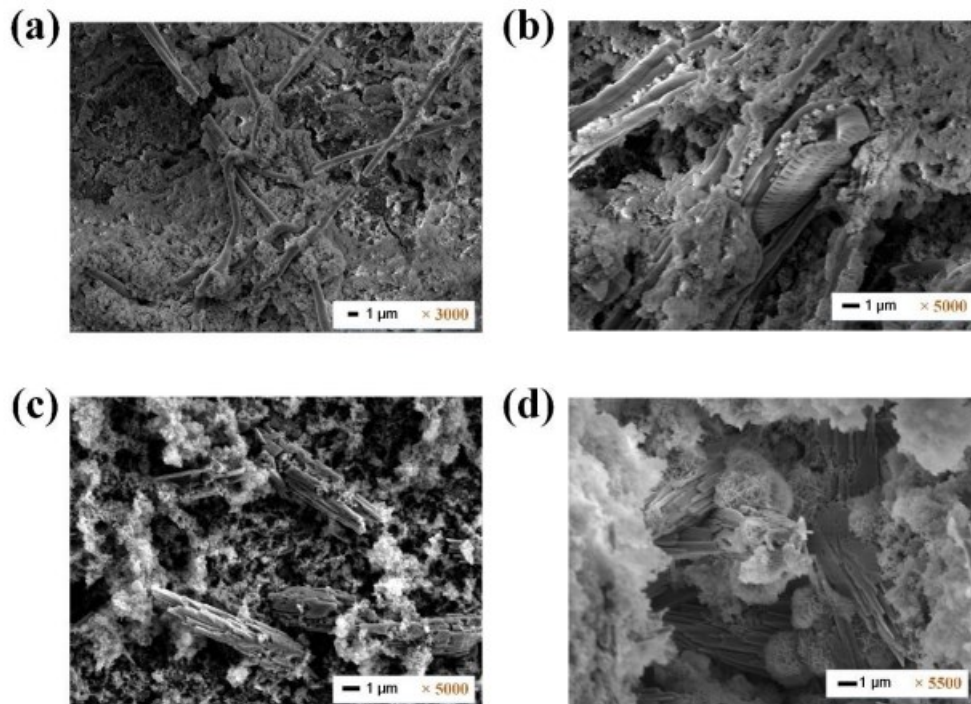

Рис. 2. Зображення структури забруднених фільтрів зворотного осмосу (a, b, c, d - забруднені фільтри)

Висновки. Проведені дослідження показали, що на сьогодні відсутні технології та обладнання для регенерації чи утилізації картриджів другого та третього етапу обробки води в системах ЗО малої та середньої продуктивності. Встановлено, що для картриджів другого етапу, в силу використання, переважно, вуглецевих матеріалів, найбільш вірогідною видається утилізація термічним методом. Зважаючи на невелику вартість заповнення картриджів другого етапу обробки, регенерація їх економічно недоцільна і наукові дослідження в цьому напрямку практично не проводяться. Щодо картриджів третього етапу обробки води, то на сьогодні великий перелік матеріалів, що використовуються в якості заповнення таких картриджів, не дозволяє підібрати єдину технологію для регенерації в промислових масштабах. Більше того, навіть найбільш універсальний термічний метод не завжди може бути застосований для утилізації картриджів цього етапу. Тому найбільш вірогідним на сьогодні видається організація заміни використаних картриджів на нові та повернення використаних на підприємства – виробники для знешкодження в умовах їх промислового виробництва.

Список літератури:

1. Environmental Protection Agency (EPA). Strategic Plan for Homeland Security // Washington, D.C. EPA. – 2002. – 213p.
2. Sauv  S. A review of what is an emerging contaminant / Sauv  S, Desrosiers M. // Chemistry Central Journal. – 2014. – №8(1):15, p. 18-24.
3. Jamison D. Disease Control Priorities in Developing Countries: 2nd edition / Jamison D, Breman J, Measham A, et al. / Washington (DC): The International Bank for Reconstruction and Development. The World Bank: New York, Oxford University Press, – 2006. – 135p.
4. Kinamura K. Irreversible membrane fouling during ultrafiltration of surface water / Kinamura K., Hane Y., Watanabe Y., Amy G., Ohkuma, N. // Water Research, – 2018. – № 38. – p. 3431–3441.
5. Monnot M. Granular activated carbon filtration plus ultrafiltration as a pretreatment to seawater desalination lines // Impact on water quality and UF fouling. Desalination, – 2016. – № 383, p. 1–11.
6. Кравченко М.В. Застосування методу зворотного осмосу для доочистки питної води / М.В. Кравченко, О.С. Волошкіна, Л.О. Василенко // Екологічна безпека та природокористування: збірник наукових праць / Київський національний університет будівництва і архітектури; відп. ред. О.С. Волошкіна, О.М. Трофимчук. – Київ: КНУБА, 2021. – №4 (40). – С. 32–45.
7. Labry C. Competition for phosphorus between two dinoflagellates: a toxic *Alexandrium minutum* and a non-toxic *Heterocapsa triquetra* / Labry C., Erard-Le Denn E., Chapelle A., Fauchot J., Youenou A., Crassous M., Le grand, J. // Journal of Experimental Marine Biology and Ecology – 2014. – №358 p. 124–135.

8. Resosudarmo A. Analysis of UF membrane fouling mechanisms caused by organic interactions in seawater / Resosudarmo A., Ye Y., Le-Clech P., Chen V. // *Water Research* – 2008. – №47 – p. 911–921.
9. Комплект картриджів для зворотного осмосу [Електронний ресурс] Режим доступу: https://edobro.com.ua/kartridzhi-i-zasyпки/godovoy-komplekt-kartridzhey-aquafilter-fp3-hj-k1-membrana-tlchf-2?gclid=Cj0KCQjw5f2lBhCkARIsAHeTvlx660o9STex2qry9wZSqVlpN5AZmzhUUcX-QOREU-DHYTBjgqwDAwaAtbFEALw_wcB – (Дата звернення 13.07.2023 р.). – Назва з екрана.
10. Corral, A. Comparison of slow sand filtration and microfiltration as pre-treatments for inland desalination via reverse osmosis / Corral, A. F., Yenal, U., Strickle, R., Yan, D., Holler, E., Hill, C., Ela, W. P. & Arnold, R. G. // *Desalination* – 2014. – №334 – p. 1–9.
11. Карпенко М.В. Видалення сполук заліза із механічних фільтрів побутових зворотноосмотичних систем очищення води. / Карпенко М.В., Радовенчик Я.В., Іваненко О.І. // *Енергетика: економіка, технології, екологія*. – Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, – 2023. – № 2., с. 67-76.
11. Resosudarmo, A., Ye, Y., Le-Clech, P. & Chen, V. Analysis of UF membrane fouling mechanisms caused by organic interactions in seawater / Resosudarmo, A., Ye, Y., Le-Clech, P. & Chen, V. // *Water Research*, – 2017. – №47– p. 911–921.
12. Куликов Н.І. Теоретичні основи очищення води / Н. І. Куликов, Л. Я. Найманов, Н. П. Омельченко, В. Н. Чернишов. – Донецьк: НОУЛІДЖ, – 2009. – 298 с..
13. Первов А.Г. Удосконалення мембранних систем водопідготовки-виключення реагентів та стоків / О.Г. Першов, А.П. Андріанов, Є.Б. Юрчевський // *Водоочищення, водопідготовка, водопостачання*. - 2012 - N5. - С.44-51.
14. Гулієнко С.В. Дослідження процесу зворотного осмосу. Методичні вказівки для проведення науково-дослідної роботи студентів з кредитного модуля «Моделювання процесів мембранного розділення» [Електронний ресурс]: / НТУУ „КПІ”; уклад. Гулієнко С.В. – Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2017. – 14 с.
15. P. Schumanna, J. A. Ordycze Andradec, M. Jekelb, A. S. Ruhla. Packing granular activated carbon into a submerged gravitydriven flat sheet membrane module for decentralized water treatment / P. Schumanna, J. A. Ordycze Andradec, M. Jekelb, A. S. // *Journal of Water Process Engineering* – 2020. – № 38 – p. 56-71.

References

1. Environmental Protection Agency (EPA). Strategic Plan for Homeland Security // Washington, D.C. EPA. – 2002. – 213 p.
2. Sauve S. A review of what is an emerging contaminant / Sauve S, Desrosiers M. // *Chemistry Central Journal*. – 2014. – №8(1):15, p. 18-24.
3. Jamison D. Disease Control Priorities in Developing Countries: 2nd edition / Jamison D, Breman J, Measham A, et al. / Washington (DC): The International Bank for Reconstruction and Development. The World Bank: New York, Oxford University Press, – 2006. – 135 p.
4. Kinamura K. Irreversible membrane fouling during ultrafiltration of surface water / Kinamura K., Hane Y., Watanabe Y., Amy G., Ohkuma, N. // *Water Research*, – 2018. – № 38. – p. 3431–3441.
5. Monnot M. Granular activated carbon filtration plus ultrafiltration as a pretreatment to seawater desalination lines // *Impact on water quality and UF fouling. Desalination*, – 2016. – № 383, p. 1–11.
6. Kravchenko M.V. Zastosuvannya metodu zворотного осмосу dlya doochistki pitnoyi vodi / M.V. Kravchenko, O.S. Voloshkina, L.O. Vasilenko // *Ekologichna bezpeka ta prirodokoristuvannya: zbirnik naukovih prac / Kiyivskij nacionalnij universitet budivnictva i arhitekturi; vidp. red. O.S. Voloshkina, O.M. Trofimchuk*. – Kiyiv: KNUBA, 2021. – №4 (40). – p. 32–45.
7. Labry C. Competition for phosphorus between two dinoflagellates: a toxic *Alexandrium minutum* and a non-toxic *Heterocapsa triquetra* / Labry C., Erard-Le Denn E., Chapelle A., Fauchot J., Youenou A., Crassous M., Le grand, J. // *Journal of Experimental Marine Biology and Ecology* – 2014. – №358 – p. 124–135.
8. Resosudarmo A. Analysis of UF membrane fouling mechanisms caused by organic interactions in seawater / Resosudarmo A., Ye Y., Le-Clech P., Chen V. // *Water Research* – 2008. – №47 – p. 911–921.
9. Комплект картриджів для зворотного осмосу [Електронний ресурс] Режим доступу: https://edobro.com.ua/kartridzhi-i-zasyпки/godovoy-komplekt-kartridzhey-aquafilter-fp3-hj-k1-membrana-tlchf-2?gclid=Cj0KCQjw5f2lBhCkARIsAHeTvlx660o9STex2qry9wZSqVlpN5AZmzhUUcX-QOREU-DHYTBjgqwDAwaAtbFEALw_wcB – (Дата звернення 13.07.2023 р.). – Назва з екрана.
10. Corral, A. Comparison of slow sand filtration and microfiltration as pre-treatments for inland desalination via reverse osmosis / Corral, A. F., Yenal, U., Strickle, R., Yan, D., Holler, E., Hill, C., Ela, W. P. & Arnold, R. G. // *Desalination* – 2014. – №334 – p. 1–9.
11. Karpenko M.V. Vidalennya spoluk zaliza iz mehanichnih filtriv pobutovih zворотноосмотичних систем ochishennya vodi. / Karpenko M.V., Radovenchik Ya.V., Ivanenko O.I. // *Energetika: ekonomika, tehnologiyi, ekologiya*. – Kiyiv: KPI im. Igorya Sikorskogo, – 2023. – № 2., p. 67-76.
11. Resosudarmo, A., Ye, Y., Le-Clech, P. & Chen, V. Analysis of UF membrane fouling mechanisms caused by organic interactions in seawater / Resosudarmo, A., Ye, Y., Le-Clech, P. & Chen, V. // *Water Research*, – 2017. – №47– p. 911–921.
12. Kulikov N.I. Teoretichni osnovi ochishennya vodi / N. I. Kulikov, L. Ya. Najmanov, N. P. Omelchenko, V. N. Chernishov. – Doneck: NOULIDZh, – 2009. – 298 p.
13. Pervov A.G. Udokonalennya membrannih sistem vodopidgotovki-viklyuchennya reagentiv ta stokiv / O.G. Pershov, A.P. Andrianov, Ye.B. Yurchevskij // *Vodochishennya, vodopidgotovka, vodopostachannya*. - 2012 - N5. - p.44-51.
14. Guliyenko S.V. Doslidzhennya procesu zворотного осмосу. Metodichni vkazivki dlya provedennya naukovy-doslidnoyi roboti studentiv z kreditnoho modulya «Modelyuvannya procesiv membrannogo rozdilennya» [Elektronnij resurs]: / NTUU „KPI”; uklad. Guliyenko S.V. – Kiyiv: KPI im. Igorya Sikorskogo, 2017. – 14 p.
15. P. Schumanna, J. A. Ordusez Andradec, M. Jekelb, A. S. Ruhla. Packing granular activated carbon into a submerged gravitydriven flat sheet membrane module for decentralized water treatment / P. Schumanna, J. A. Ordusez Andradec, M. Jekelb, A. S. // *Journal of Water Process Engineering* – 2020. – № 38 – p. 56-71.

СЕГЕДА МИХАЙЛО

Національний університет «Львівська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0001-8459-5758>e-mail: mseheda@ukr.net

СІКОРСЬКА ОЛЕНА

Вінницький національний технічний університет

<https://orcid.org/0000-0001-7341-9724>e-mail: olenasikorska@ukr.net

ДУДУРИЧ ОЛЕКСАНДРА

Репетиторський онлайн-центр ON-TUTORS

РОМАНІВ СТАНІСЛАВ

REC security LLC

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ГОЛОВНИХ СХЕМ ЕЛЕКТРИЧНИХ З'ЄДНАНЬ СУЧАСНИХ МЕРЕЖЕВИХ ВІТРОВИХ ЕЛЕКТРИЧНИХ СТАНЦІЙ ПІД ЧАС ВИБОРУ ТА ОБГРУНТУВАННЯ ОСНОВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ВІТРОЕЛЕКТРИЧНОЇ УСТАНОВКИ ДЛЯ ІНТЕГРАЦІЇ В РОБОТУ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Розглянуто питання застосування головних схем електричних з'єднань у сучасних електромережах під час вибору та обґрунтування основних характеристик вітрових електричних установок для інтеграції в роботу енергосистем. Описано сучасні системи вітрових електричних установок різного призначення та їх класифікацію за основними параметрами. Розглянуто основні компоненти вітрових електричних установок, їх конструкцію та призначення. Проведене дослідження структури та особливостей застосування електричних з'єднань сучасних мережеских вітрових електричних установок. Описано 8 різних конфігурацій вітрових електричних установок з укомплектуванням різними типами генераторів, з використанням приводу і без, з конденсаторами, з перетворювачами частини номінальної потужності і всієї номінальної потужності генераторів.

Ключові слова: асинхронний генератор з короткозамкненим ротором (АГКЗР), асинхронний генератор з фазним ротором (АГФР), асинхронний генератор з подвійним живленням (АГПЖ), вітрова електрична станція (ВЕС), вітроелектрична установка змінної швидкості обертання (ВЕУ ЗШО), вітроелектрична установка постійної швидкості обертання (ВЕУ ПШО), електроенергетична система (ЕЕС), електрична мережа (ЕМ), синхронний генератор з перетворювачем номінальної частоти (СГ ПНЧ).

SEGEDA MYKHAILO

Lviv Polytechnic National University

SIKORSKA OLENA

Vinnytsia National Technical University

DUDURYCH OLEXANDRA

Online tutoring center ON-TUTORS

ROMANIV STANISLAV

REC security LLC

FEATURES OF THE APPLICATION OF THE MAIN DIAGRAMS OF ELECTRICAL CONNECTIONS OF MODERN NETWORKED WIND POWER PLANTS DURING THE SELECTION AND JUSTIFICATION OF THE MAIN CHARACTERISTICS OF THE WIND ELECTRIC PLANT FOR INTEGRATION IN THE WORK OF ELECTRICAL ENERGY ISSUE

The paper discusses the application of main electrical connection schemes in modern power grids when choosing and justifying the key characteristics of wind power plants for integration into power systems. It describes modern wind power systems of various purposes and their classification based on the key parameters. The main components of wind power plants, their design, and purpose are considered. The research investigates the structure and features of electrical connections in modern grid-connected wind power plants. It describes eight different configurations of wind power plants with different types of generators, with and without a gearbox, with capacitors, with converters for partial and full-rated power of the generators. In the work, the selection and justification of the main characteristics of modern wind turbine systems for integration into the operation of electric power systems is carried out. With: a study of the specifics of the structural and functional composition of modern wind turbine systems was carried out. It was established that the degree of development and cost of power electronics will continue to play a key role in the selection of optimal schemes for the technical connection of WPPs to UES networks; conducted a study of the structure and features of the application of the main schemes of electrical connections of modern network wind power stations. It has been established that the main driving forces for the development of wind turbine technology can be the technical requirements of system operators for connecting wind turbines/wind turbines to the grid, as well as the cost of the electricity produced by them (including the reliability of wind turbines); the selection and substantiation of the main characteristics of modern systems of wind energy installations for integration into the operation of electric power systems was carried out. The structure, characteristics and component schemes of electrical connections of wind power plants are determined by the unit capacity of the wind power plant, their number, location on the terrain, and the type of used wind turbine power generation system. Depending on these parameters, the scheme of electrical connections of the wind turbine to the EM can be made according to the main, radial or mixed principle.

Key words: squirrel cage induction generator (SCIG), wound rotor induction generator (WRIG), doubly fed induction generator (DFIG), wind power plant (WPP), variable speed wind turbine (VSWT), fixed speed wind turbine (FSWT), power grid (PG), electrical network (EN), synchronous generator with nominal frequency converter (SGNFC).

Постановка проблеми

Вибір конфігурації системи вітроелектричної установки (ВЕУ) та прогнозований виробіток електричної енергії нею є одними з ключових питань, які постають в процесі проектування та експлуатації вітрових електричних станцій (ВЕС). На даний час є досить широкий вибір ВЕУ серед іноземних виробників [18 – 29]. Це дозволяє краще підібрати тип ВЕУ для забезпечення необхідних вимог.

Сучасні системи ВЕУ призначені для двох різних цілей:

1) для отримання механічної енергії: для приводу механічних млинів, водяних pomp, підігрівачів води тощо;

2) для отримання електричної енергії, які поділяються на:

➤ мережеві ВЕУ мегаватного класу, що працюють в складі електроенергетичних систем (ЕЕС);

➤ приватні, робота яких буде спрямована на часткову електрифікацію об'єктів, які не мають доступу до електроенергетичної мережі (ЕМ), та інші господарські потреби.

У зв'язку з низкою переваг мережевих ВЕУ мегаватного класу перед приватними ВЕУ використання перших розвивається прискореними темпами. Однак у зв'язку з великим різноманіттям конструкцій сучасних потужних ВЕУ, представлених на світовому ринку, з одного боку, і специфічними вимогами до розміщення установок на місцевості, з іншого боку, головні схеми електричних з'єднань ВЕС також відрізняються різноманіттям, крім технічної сторони визначаються місцевими кліматичними умовами і ландшафтом.

Різноманіття конфігурацій систем ВЕУ пов'язано насамперед у використанні провідними виробниками декількох типів генераторів електричної енергії, які, в свою чергу, висувають різні вимоги як до систем управління і комплексів регулювання в цілому, так і до наявності або відсутності додаткових ступенів перетворення електричної енергії перед підключенням до ЕМ.

На відміну від традиційних електростанцій з досить компактним розташуванням первинних і вторинних перетворювачів енергії, ВЕС в залежності від встановленої потужності можуть займати значні площі з розташуванням окремих ВЕУ на різному рівні по вертикалі і протяжністю від сотень метрів до декількох десятків кілометрів. З урахуванням досить значних одиничних потужностей сучасних ВЕУ (від 1 до 5 МВт і вище) таке положення обумовлює необхідність застосування проміжних ступенів трансформації електричної енергії для зниження рівня електричних втрат.

Виклад основного матеріалу

Метою статті є проаналізувати основні фактори застосування головних схем електричних з'єднань в сучасних ЕМ під час вибору та обґрунтування основних характеристик ВЕУ для інтеграції в роботу ЕЕС.

Класифікація сучасних систем ВЕУ за основними параметрами. ВЕУ прийнято класифікувати за різними параметрами [2, 3, 6, 7, 14], серед яких можна виділити наступні [2, 3, 6, 7, 13, 14, 15]:

- за призначенням;
- за положенням осі обертання;
- за потужністю;
- за з'єднанням вітроколеса (ВК) з електрогенератором;
- за типом генератора тощо.

На рис. 1 наведені основні компоненти сучасної ВЕУ [2, 3, 6, 7, 13, 14].

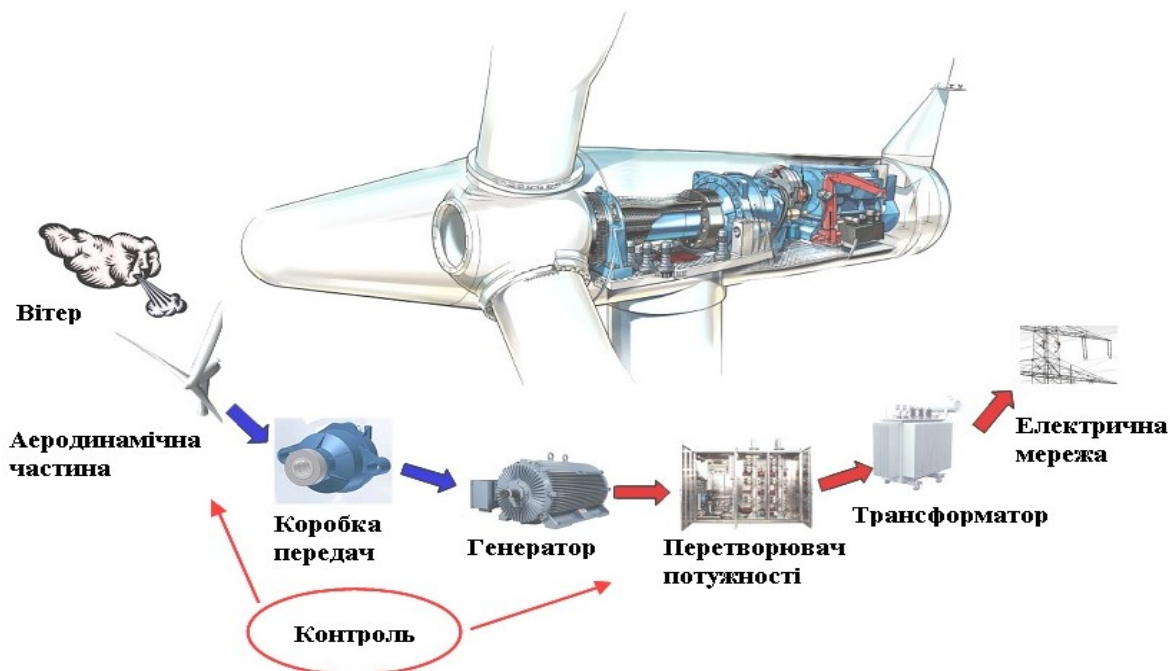

Рис. 1. Конструкція сучасної вітроелектричної установки

Кожна ВЕУ, незалежно від того, чи працює вона окремо чи як ВЕС, складається з наступних компонентів:

- баштова конструкція – найбільша частина ВЕУ, яка складається з башти та гондоли, де встановлено механізм повороту, а також генератор, редуктор (чи коробка передач) та перетворювач потужності;

- ротор з лопатями, що прикріплені до втулки. Найпоширеніший тип ротора ВЕУ є трилопатевий. Основний фактор ротору визначається його стрілоподібною площею. У сучасних ВЕУ з великою площею обертання також для регулювання можуть обертатися лопаті;

- вал з механічною передачею. Конструкція цього елемента не є складною. Основною частиною механічної передачі є редуктор (коробка передач). Даний механізм застосовується для підвищення повільного обертання ротора на більш швидкісне потрібне обертання генератора ВЕУ;

- електричний генератор. У сучасних ВЕУ застосовуються два типи трифазних генераторів: синхронний і асинхронний. На сьогоднішній день найбільш поширеним є асинхронний генератор (АГ), хоч і синхронний – також продовжує застосовуватися. АГ може працювати з низькою швидкістю обертання, навіть і без редуктору (коробки передач) і дозволяє виконувати контроль активної та реактивної потужностей. Асинхронний генератор може бути з короткозамкненим ротором (АГКЗР), який не потребує додаткового живлення та має вищі фізико-електричні характеристики перехідних процесів. Відносно новим є асинхронний генератор з подвійним живленням (АППЖ). Це дозволяє передавати енергію в двох напрямках, що дозволяє виконувати оптимізацію вихідної потужності (можна виконати зміну швидкості обертання вала генератора відповідно до зміни швидкості вітру), а обертання ротора ВЕУ використовувати як запас енергії, а також виконати пасивне регулювання генерованої енергії без використання конденсаторних батарей;

- поворотний механізм, який дозволяє узгодити положення ВЕУ з відповідним напрямком потоку вітру. Цей механізм взаємодіє з анемометрами та датчиками керування (з контролером зупинки);

- перетворювач потужності з силовою електронікою та датчиками керування. Ця система відповідає за перетворення потужності, вимірювання і контроль основних параметрів ВЕУ.

Дослідження структури та особливостей застосування головних схем електричних з'єднань сучасних мережевих ВЕС. Підключена ВЕУ, як і всі пристрої, що підключені до ЕМ, більшою чи меншою мірою, впливає на якість електроенергії. Також розташування ВЕУ в районах зі сприятливими вітровими умовами не є доцільним, якщо в наявності є слабо розвинена електрична мережа. Тим не менш, ВЕУ повинні підключатися одним із кількох наступних способів:

- одинарна ВЕУ з потужністю до 300 кВт може бути підключена до лінії низької напруги (НН). Таке підключення призначене для невеликих побутових споживачів;

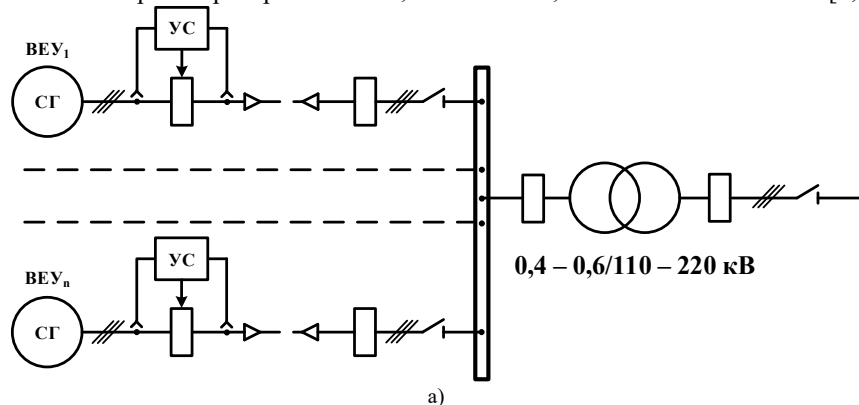
- ВЕС з номінальною потужністю від 2 до 5 МВт може бути підключена до існуючої лінії СН. При такому способі підключення відстань між ВЕС та точкою підключення складає не більше 20 км;

- у випадку коли лінія середньої напруги (СН) занадто слабка для ВЕС (номінальна потужність – від 10 до 40 МВт), то її можна підключити до шин СН найближчої підстанції високої/середньої напруг окремою лінією електропередавання (ЛЕП). При цьому ВЕС буде мати менший вплив на місцеву якість електроенергії. Відстань також має бути не більше 20 км між ВЕС та ПС;

- ВЕС з номінальною потужністю до 100 МВт може бути підключена до шин високої напруги (ВН) на найближчій підстанції ВН/СН власною лінією електропередач за допомогою власного трансформатора ВН/СН. Застосування власного трансформатора ВН/СН є найвитратнішим рішенням;

- ВЕС з номінальною потужністю 0,5 ГВт може бути з'єднана з ЕМ кабельною лінією (КЛ) і з перетворювачем постійного/змінного струму. Такий спосіб є звичайним для великих берегових ВЕС. Застосування даного способу дозволяє передавати електроенергію на відстані більше 50 км. Інвестиційна вартість такого проекту є високою, але дозволяє побудувати великі ВЕС на значній відстані від узбережжя.

На рис. 2 (а – в) наведені варіанти радіальних схем електричних з'єднань ВЕС малої потужності з ВЕУ з різними типами електрогенераторів: а – з СГ; б – з АГКЗР; в – з АГ або СГ і ПНП [8, 18].

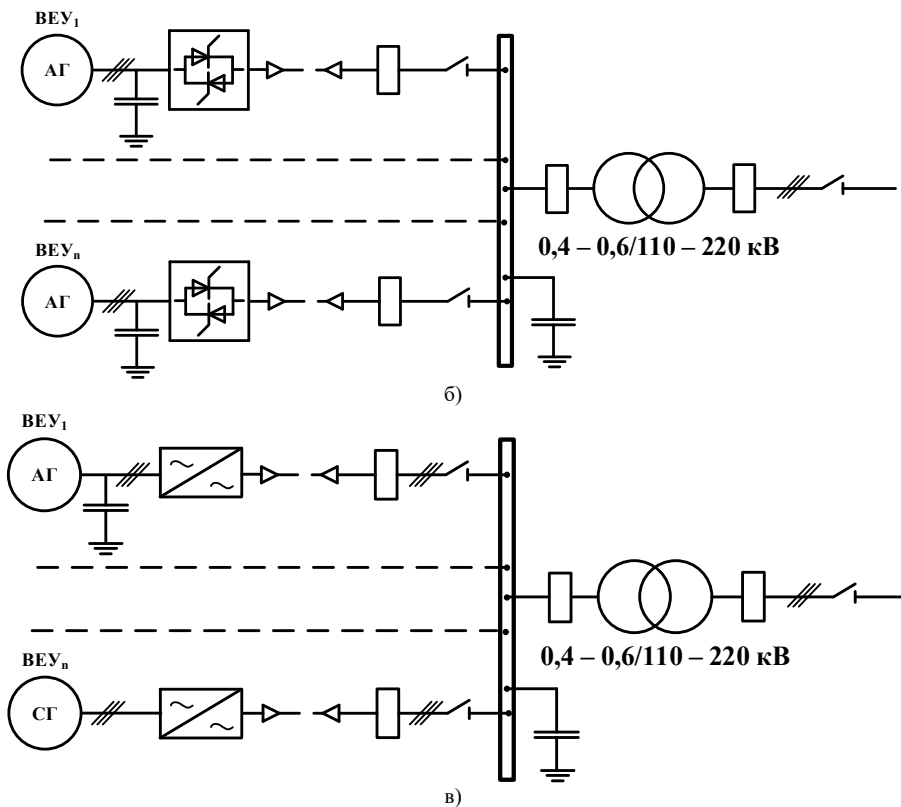
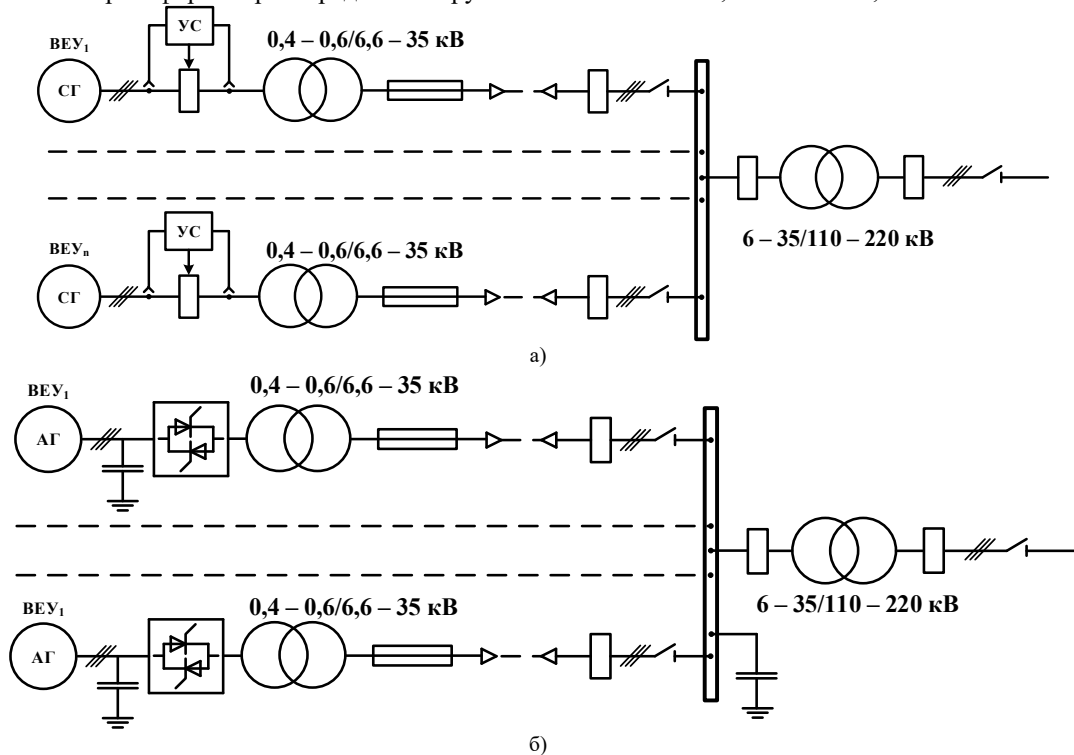

Рис. 2. Радіальні схеми електричних з'єднань ВЕС малої потужності з ВЕУ з різними типами електрогенераторів: а – з СГ; б – з АГКЗР; в – з АГ або СГ і ПНП

На рис. 3 (а – в) наведено схеми електричних з'єднань ВЕС, побудовані за радіальним принципом з використанням трансформаторів середньої напруги біля ВЕУ: а – з СГ; б – з АГКЗР; в – з АГ або СГ і ПНП

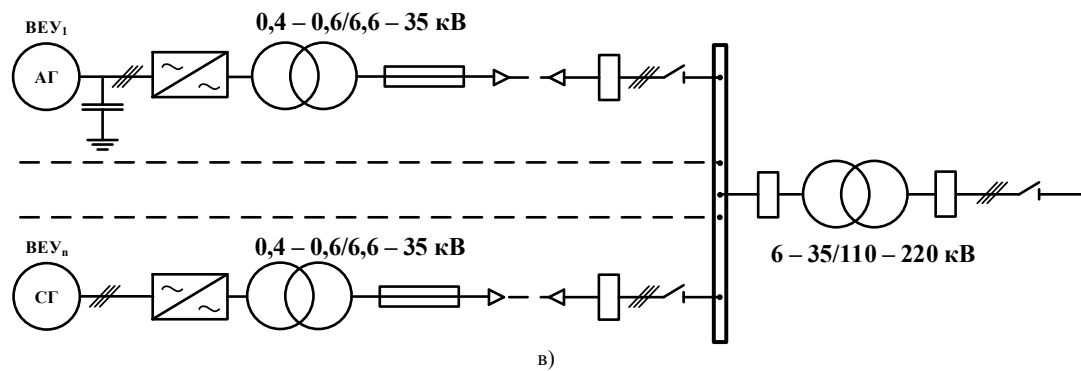

Рис. 3. Схеми електричних з'єднань ВЕС, побудовані за радіальним принципом з використанням трансформаторів середньої напруги біля ВЕУ: а – з СГ; б – з АГКЗР; в – з АГ або СГ і ПНП

За сприятливої геометрії рози вітрів може спостерігатися підключення декількох ВЕУ на один підвищувальний трансформатор середньої напруги (рис. 4).

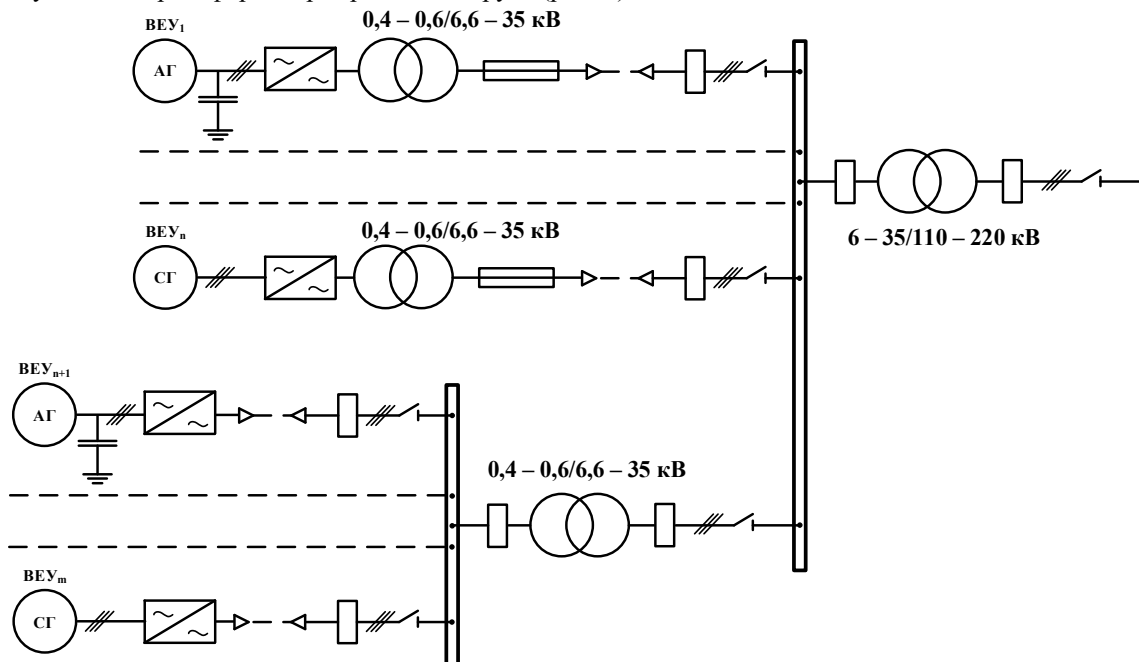

Рис. 4. Схема підключення декількох ВЕУ на один підвищувальний трансформатор середньої напруги

Слід відзначити, що застосування ВЕУ з різними за принципом дії і конструкцією електричних генераторів спостерігається в основному при модернізації або розширенні діючих ВЕС. На рис. 3 – 4 зображено різні генератори, як можливі варіанти для відповідних схем електричних з'єднань. У нових ВЕС за експлуатаційними міркуваннями використовуються ВЕУ однакової конструкції, типу і однієї потужності [8 – 0].

Незалежно від способу підключення ВЕС, вона буде спричиняти в ЕМ більші чи менші коливання потужності. Слід відзначити, що у світі найпоширенішим рішенням є підключення ВЕС до ліній СН, що, в свою чергу, породжує значну кількість перешкод. До цих перешкод можна віднести: коливання амплітуди напруги і частоти, виникнення вищих гармонік напруги та струму, збільшення струмів короткого замикання, втрат активної потужності тощо. Основна причина таких перешкод пов'язана з постійно-змінною нерівномірністю швидкості вітру, а також з наявністю випрямлячів та інверторів.

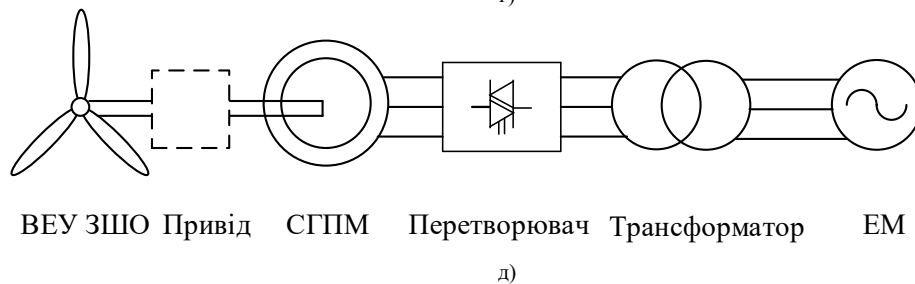
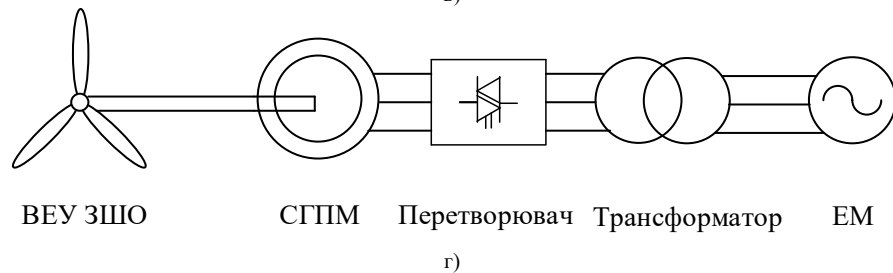
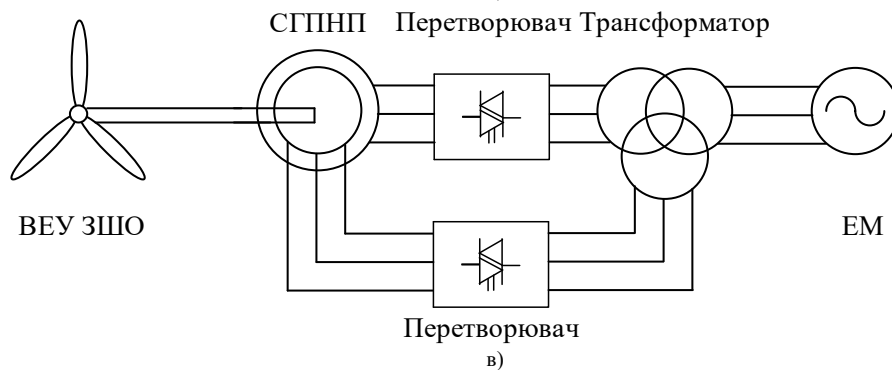
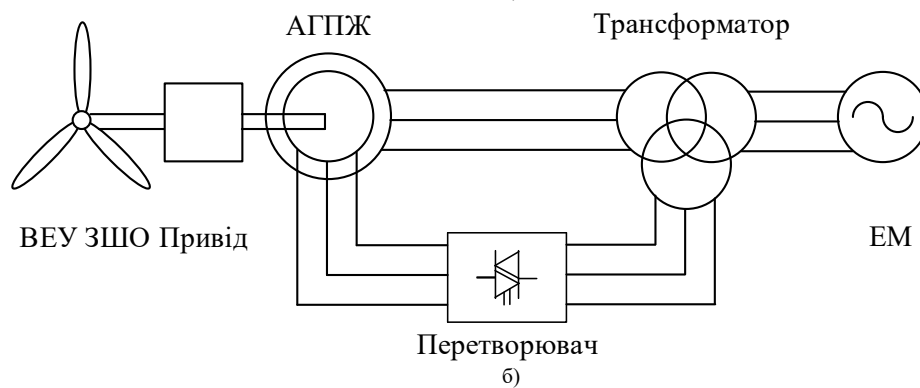
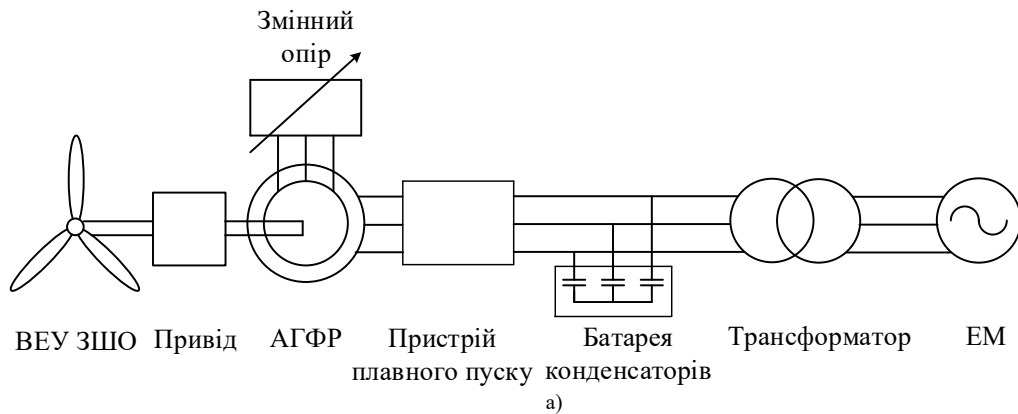
Але слід відзначити і переваги ВЕС, які пов'язані з можливістю регулювання активної та реактивної потужностей під час нормальної та критичної роботи ЕМ. Переваги пов'язані з типом встановлених генераторів: АГКЗР не дозволяє значно регулювати реактивну потужність (регулюванням напруги) на відміну від використання АПЖ і СГ. Однак все це залежить від швидкості вітру у відповідний момент регулювання.

Вибір та обґрунтування основних характеристик сучасних систем вітроенергетичних установок для інтеграції в роботу електроенергетичних систем. У літературі описано 8 різних конфігурацій ВЕУ з укомплектуванням різними типами генераторів, з використанням приводу і без, з конденсаторами, з перетворювачами частини номінальної потужності і всієї номінальної потужності генераторів [1, 5, 11, 17].

Найпростішою схемою СГЕЕ ВЕУ є СГЕЕ ВЕУ ПШО з АГКЗР, але в багатьох роботах доведено, що вищезазначені схеми не є доцільними для використання в промислових масштабах [0, 6, 0, 16].

Схема СГЕЕ ВЕУ ЗШО повинна забезпечувати перетворення змінної енергії за швидкістю обертання валу ВК в електричну енергію з постійною за частотою і амплітудою напругою. На сьогоднішній день найбільшого поширення знайшли наступні схеми СГЕЕ ВЕУ ЗШО [2, 3, 7, 14]:

- СГЕЕ ВЕУ ЗШО з АГФР та змінним опором (рис. 5 а);
- СГЕЕ ВЕУ ЗШО з АГПЖ (рис. 5 б);
- СГЕЕ ВЕУ ЗШО з ПНП (можуть бути укомплектовані СГПМ, СГФР, АГФР) (рис. 5 в).

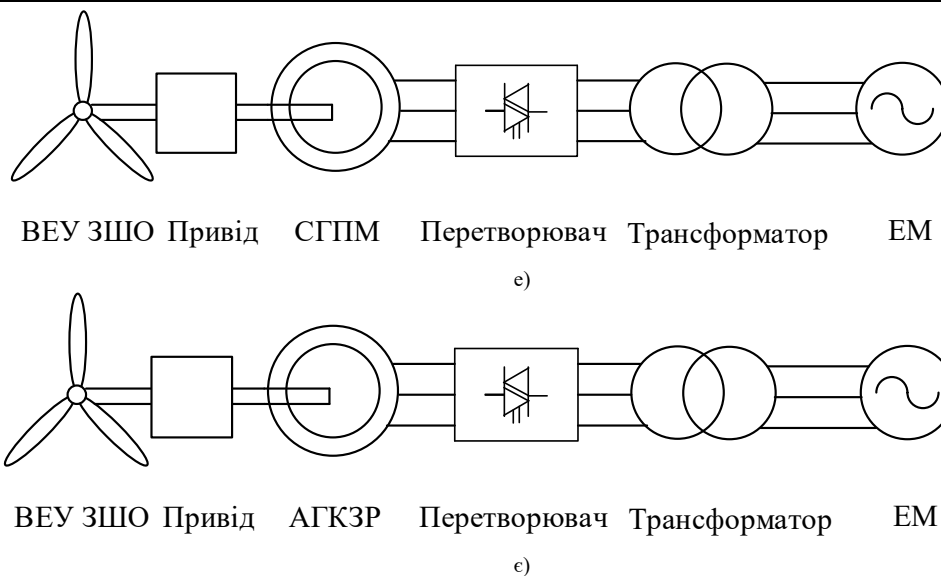

Рис. 5. Схеми системи генерування електричної енергії вітроелектричною установкою змінної швидкості обертання

Усі вище приведені схеми 5 а – в мають переваги, але, також слід зазначити, про присутність більшої кількості недоліків ніж переваг у цих схемах.

Також відома безредукторна схема СГПМ ВЕУ ЗШО з СГ з постійними магнітами (ПМ) та підключенням до мережі через ПНП, яка приведена на рис. 5 г.

Останні розробки в області СГПМ дозволяють вирішити одну з принципових проблем їх використання в вітроенергетиці – велика вага. Однією з таких розробок є NewGem колишнього професора університету Durham (Великобританія). Маса СГПМ NewGen потужністю 4 МВт складає 37 тонн, яка на 70% менше маси еквівалентного за потужністю багатополюсного генератора.

СГПМ ВЕУ ЗШО з СГПМ з одноступеневим приводом (тип D) зображена на рис. 5 д.

Особливістю і основною перевагою СГПМ ВЕУ ЗШО з СГПМ з одноступеневим приводом є вища швидкість, ніж з прямим приводом (без приводу) і менше механічних компонентів, ніж схема з багатоступеневим приводом.

У СГПМ ВЕУ ЗШО з ПНП використовуються СГПМ з багатоступеневим приводом (рис. 5 е) та АГКЗР (рис. 5 є).

Основними перевагами СГПМ ВЕУ ЗШО з СГПМ з багатоступеневим приводом у порівнянні з ВЕУ ЗШО з АГПЖ є: вища ефективність; може використовуватись без щіток; здатність витримувати пошкодження в мережі є менш складна. Недоліками СГПМ ВЕУ ЗШО з СГПМ з багатоступеневим приводом є: більший та дорожчий конвертор; втрати в перетворювачі вищі, бо перетворювач обробляє всю номінальну потужність.

Перевагами СГПМ ВЕУ ЗШО з АГКЗР з багатоступеневим приводом є: гнучке управління з ПНП, оскільки працює зі змінною швидкістю; поліпшені властивості компенсації реактивної потужності і плавного приєднання. Недоліком СГПМ ВЕУ ЗШО з АГКЗР з багатоступеневим приводом є висока вартість і втрати в ПНП, тому ефективність всієї системи може бути низькою.

Висновки

Виконано вибір та обґрунтування основних характеристик сучасних систем ВЕУ для інтеграції в роботу електроенергетичних систем. При цьому:

- виконане дослідження специфіки структурно-функціонального складу сучасних систем ВЕУ. Встановлено, що ступінь розвитку і вартість силової електроніки відіграватиме і надалі ключову роль у виборі оптимальних схем технічного підключення ВЕС до мереж ЕЕС;

- проведено дослідження структури та особливостей застосування головних схем електричних з'єднань сучасних мережевих вітрових електричних станцій. Установлено, що основними рушійними силами розвитку технології ВЕУ можуть бути технічні вимоги системних операторів до підключення ВЕУ/ВЕС до мережі, а також собівартість виробленої ними електроенергії (з включенням надійності ВЕУ);

- виконано вибір та обґрунтування основних характеристик сучасних систем вітроенергетичних установок для інтеграції в роботу електроенергетичних систем. Структура, характеристики та комплектуючі схеми електричних з'єднань ВЕС визначаються одиничною потужністю ВЕУ, їх кількістю, розташуванням на місцевості, типом застосовуваної СГПМ ВЕУ. Залежно від цих параметрів схема електричних з'єднань ВЕС до ЕМ може бути виконана за магістральним, радіальним або змішаним принципом.

Література

1. Chen H. Li. Z. Overview of different wind generator systems and their comparisons // IET Renew. Power Generation., 2008, Vol. 2, pp. 123 – 138.

2. IEC 61400-12-1 Ed.1: Wind turbines - Part 12-1: Power performance measurements of electricity producing wind turbines, 88/244/FDIS, 2005.
3. Kusiak A., Zheng H., Song Z. On-line monitoring of power curves. *Renewable Energy* 2009; 34:1487–93.
4. Lydia M., Selvakumar AI, Kumar SS, Kumar GEP. Advanced algorithms for wind turbine power curve modeling. *IEEE Trans Sustainable Energy* 2013; 4:827–35.
5. Malik N. H., Mazi A. A. Capacitance Requirements for Isolated Self Excited Induction Generators.// *IEEE Transactions on Energy Conversion*, Vol. EC-2 No.1, PP. 62 – 69, March 1987.
6. Manwell JF, McGowan JG, Rogers AL. *Wind energy explained: theory, design and application*. UK: John Wiley & Sons; 2009.
7. Monteiro C., Bessa R., Miranda V., Botterud A., Wang J., Conzelmann G. Wind power forecasting: state-of-the-art 2009. Decision and Information Sciences Division, Argonne National Laboratory, ANL/DIS-10-1. 2009.
8. Olaofe OZ, Folly KA. Wind energy analysis based on turbine and developed site power curves: a case-study of Darling city. *Renewable Energy* 2013; 53:306–18.
9. Schlechtingen M., Santos I.F., Achiche S. Wind turbine condition monitoring based on SCADA data using normal behavior models. Part 1: System description, *Appl. Soft Comput.* 13 (2013) 259–270.
10. Shafiullah GM, Oo AMT, Shawkat Ali ABM, Wolfs P. Potential challenges of integrating large-scale wind energy into the power grid - a review. *Renewable Sustainable Energy Rev* 2013; 20:306–21.
11. Slootweg J. G. Wind Power: Modelling and Impact on Power System Dynamics. Ph.D. thesis. 2003. – 207 p.
12. Tandon A. K., Murthy S. S., Berg G. J. Steady State Analysis of Capacitor Self- Excited Induction Generators.// *IEEE Transactions on Power Apparatus and Systems*, Vol. PAS-103, No 3, PP.612 – 618, March 1984.
13. Trivellato F., Battisti L., Miori G. The ideal power curve of small wind turbines from field data. *Wind Eng. Ind. Aerodyn* 2012; 107-108:263–73.
14. Wagner R., Courtney M. Multi-MW wind turbine power curve measurements using remote sensing instruments - the first Hovsore campaign 2009.
15. Whale J., McHenry MP., Malla A. Scheduling and conducting power performance testing of a small turbine. *Renewable Energy* 2013; 55:55–61.
16. Youssef E., Sharaf A., Amin A., El Samhey A. Wind Energy FACTS Applications and Stabilization Schemes. *Advances in Renewable Energies and Power Technologies*, Chapter 14, Elsevier, 2018. – 431-460 p.
17. Zhang Yi, Ula Sadrul Comparison and Evaluation of Three Main Types of Wind Turbines. // *IEEE*, 2008. Pp. 1 – 6.
18. <https://www.c-o-k.ru/library/document/13057/36229.pdf>
19. <https://www.pse.pl/web/pse-eng/data/polish-power-system-operation/basic-data>
20. <https://www.thewindpower.net/>
21. <http://www.aaer.ca/>. (AAER). 14. <http://www.ecotecnia.com/>. (ECOTECNIA).
22. http://www.enercon.de/fr/_home.htm. (ENERCON GmbH).
23. <http://www.-friendly-energy.de/>; <http://www.fuhrlander.de>. (Fuhrlander AG).
24. <http://www.gamesacorp.com>; <http://www.gamesa.es/en>. (Gamesa).
25. <http://www.gewind-energy.com>, http://www.gepower.com/businesses/ge_wind_energy/en. (General Electric Company).
26. http://www.mpshq.com/products_wind.htm. (Mitsubishi Power Systems).
27. <http://www.nordexonline.com/en>. (Nordex).
28. <http://www.vergnet.fr>. (Vergnet).
29. <http://www.vestas.com/de>. (Vestas).

References

1. Chen H. Li. Z. Overview of different wind generator systems and their comparisons // *IET Renew. Power Generation.*, 2008, Vol. 2, pp. 123 – 138.
2. IEC 61400-12-1 Ed.1: Wind turbines - Part 12-1: Power performance measurements of electricity producing wind turbines, 88/244/FDIS, 2005.
3. Kusiak A., Zheng H., Song Z. On-line monitoring of power curves. *Renewable Energy* 2009; 34:1487–93.
4. Lydia M., Selvakumar AI, Kumar SS, Kumar GEP. Advanced algorithms for wind turbine power curve modeling. *IEEE Trans Sustainable Energy* 2013; 4:827–35.
5. Malik N. H., Mazi A. A. Capacitance Requirements for Isolated Self Excited Induction Generators.// *IEEE Transactions on Energy Conversion*, Vol. EC-2 No.1, PP. 62 – 69, March 1987.
6. Manwell JF, McGowan JG, Rogers AL. *Wind energy explained: theory, design and application*. UK: John Wiley & Sons; 2009.
7. Monteiro C., Bessa R., Miranda V., Botterud A., Wang J., Conzelmann G. Wind power forecasting: state-of-the-art 2009. Decision and Information Sciences Division, Argonne National Laboratory, ANL/DIS-10-1. 2009.
8. Olaofe OZ, Folly KA. Wind energy analysis based on turbine and developed site power curves: a case-study of Darling city. *Renewable Energy* 2013; 53:306–18.
9. Schlechtingen M., Santos I.F., Achiche S. Wind turbine condition monitoring based on SCADA data using normal behavior models. Part 1: System description, *Appl. Soft Comput.* 13 (2013) 259–270.

10. Shafiullah GM, Oo AMT, Shawkat Ali ABM, Wolfs P. Potential challenges of integrating large-scale wind energy into the power grid - a review. *Renewable Sustainable Energy Rev* 2013; 20:306–21.
11. Slootweg J. G. Wind Power: Modelling and Impact on Power System Dynamics. Ph.D. thesis. 2003. – 207 p.
12. Tandon A. K., Murthy S. S., Berg G. J. Steady State Analysis of Capacitor Self- Excited Induction Generators. // *IEEE Transactions on Power Apparatus and Systems*, Vol. PAS-103, No 3, PP.612 – 618, March 1984.
13. Trivellato F., Battisti L., Miori G. The ideal power curve of small wind turbines from field data. *Wind Eng. Ind. Aerodyn* 2012; 107-108:263–73.
14. Wagner R., Courtney M. Multi-MW wind turbine power curve measurements using remote sensing instruments - the first Hovsore campaign 2009.
15. Whale J., McHenry MP., Malla A. Scheduling and conducting power performance testing of a small turbine. *Renewable Energy* 2013; 55:55–61.
16. Youssef E., Sharaf A., Amin A., El Samhey A. Wind Energy FACTS Applications and Stabilization Schemes. *Advances in Renewable Energies and Power Technologies*, Chapter 14, Elsevier, 2018. – 431-460 p.
17. Zhang Yi, Ula Sadrul Comparison and Evaluation of Three Main Types of Wind Turbines. // *IEEE*, 2008. Pp. 1 – 6.
18. <https://www.c-o-k.ru/library/document/13057/36229.pdf>
19. <https://www.pse.pl/web/pse-eng/data/polish-power-system-operation/basic-data>
20. <https://www.thewindpower.net/>
21. <http://www.aaer.ca/>. (AAER). 14. <http://www.ecotecnia.com/>. (ECOTECNIA)
22. http://www.enercon.de/fr/_home.htm. (ENERCON GmbH).
23. [tp://www.-friendly-energy.de/](http://www.-friendly-energy.de/); <http://www.fuhrlaender.de>. (Fuhrländer AG).
24. <http://www.gamesacorp.com>; <http://www.gamesa.es/en>. (Gamesa).
25. <http://www.gewindenergy.com>, http://www.gepower.com/businesses/ge_wind_energy/en. (General Electric Company).
26. http://www.mpshq.com/products_wind.htm. (Mitsubishi Power Systems).
27. <http://www.nordexonline.com/en>. (Nordex).
28. <http://www.vergnet.fr>. (Vergnet).
29. <http://www.vestas.com/de>. (Vestas).

BANDURA IRYNA

Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University

<https://orcid.org/0000-0001-7835-3293>e-mail: eshkina97@gmail.com

KOSHEL OLENA

Sumy National Agrarian University

<https://orcid.org/0000-0002-2184-2106>

THE RELEVANCE OF RESEARCH THE PROGRESS ON THE APPLICATION OF MUSHROOM IN MEAT PRODUCTS PROCESSING

In this article, the function of mushrooms and the progress of their application in meat processing were introduced. According to the last research, some types of meat products contain more saturated fatty acids, cholesterol, sodium salt, phosphate, nitrite and other components, and excessive intake of these components may lead to obesity, cardiovascular disease, cancer and a series of diseases. So, the food industry is redesigning existing products or developing new ones that are healthier and more sustainable, and shifting to focus on the application of plant ingredients. Attention is drawn to the fact that more and more studies have been conducted to improve the nutritional and functional properties of food by adding vegetables, beans, cereals, tubers, edible seeds, algae or insects as substitutes for fat, protein and salt. Mushrooms has attracted much attention because of its high nutritional value, wide variety of bioactive compounds, antioxidant effect and health function, and excellent flavor and taste, mushroom can provide exogenous active substances for meat products and improve the nutritional value and functional properties of meat products. The application progress and development prospect of mushroom as fat substitute, protein substitute, salt, phosphate and nitrite substitute, flavor additive and antioxidant in meat products were analyzed. There is a lack of research on the health function of mushroom in meat products, and the potential effects and mechanisms of mushroom applied to meat products on human health and health function need to be further explored in the future. The results showed that the application of mushrooms in meat processing meets people's requirements for green, healthy and functional food industry. Mushrooms are a promising functional additive in meat processing.

Keywords: mushrooms, application, meat products, processing, functional properties.

БАНДУРА ІРИНА

Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного

КОШЕЛЬ ОЛЕНА

Сумський національний аграрний університет

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ГРИБІВ У ПРИ ВИРОБНИЦТВІ М'ЯСОПРОДУКТІВ

У статті було представлено функціональні властивості грибів і перспективу їх застосування в технології м'ясопродуктів. Згідно з останніми дослідженнями, деякі види м'ясних продуктів містять більше насичених жирних кислот, холестерину, солі натрію, фосфати, нітриту та інші компоненти, а надмірне споживання їх може призвести до ожиріння, серцево-судинних захворювань, раку та ряду інших захворювань. Таким чином, харчова промисловість переробляє існуючі продукти або розробляє нові, більш здорові, і зосереджується на застосуванні рослинних інгредієнтів. Звертається увага на той факт, що все більше і більше досліджень проводяться задля поліпшення поживних і функціональних властивостей їжі шляхом додавання овочів, бобів, злаків, водоростей як заміників жиру, білка і солі. Заслужує уваги застосування грибів, що завдяки своїй високій поживній цінності, широкому спектру біологічно активних сполук, антиоксидантній дії та оздоровчій функції, а також чудовому аромату та смаку, можуть забезпечити екзогенні активні речовини для м'ясних продуктів і покращити їх харчову цінність і функціональні властивості. Проаналізовано особливості застосування грибів як заміника жиру, білка, заміника солі, фосфату та нітриту, смакової добавки та антиоксиданту в м'ясних продуктах. Останнім часом недостатньо досліджень щодо оздоровчої дії грибів у м'ясних продуктах, тому потенційний ефект на здоров'я людини та механізми застосування грибів у м'ясних продуктах потребують подальшого вивчення. Результати показали, що застосування грибів у технології м'ясопродуктів відповідає вимогам щодо екологічних, здорових та функціональних продуктів харчування. Таким чином, гриби є перспективною функціональною добавкою при переробці м'яса.

Ключові слова: гриби, застосування, м'ясні продукти, виробництво, функціональні властивості.

Formulation of the problem

Meat and meat products are important sources of nutrients such as protein, vitamins, fatty acids, minerals and some bioactive compounds, and play an important role in People's Daily diet [1]. However, some types of meat products contain more saturated fatty acids, cholesterol, sodium salt, phosphate, nitrite and other components, and excessive intake of these components may lead to obesity, cardiovascular disease, cancer and a series of diseases [2]. Therefore, reducing the use of these adverse ingredients, increasing healthy ingredients such as unsaturated fatty acids and natural antioxidants, and developing more nutritious and healthy meat products with functional properties have become a research hotspot in recent years [3].

Currently, the food industry is redesigning existing products or developing new ones that are healthier and more sustainable, and shifting to focus on the application of plant ingredients [4]. More and more studies have been conducted to improve the nutritional and functional properties of food by adding vegetables, beans, cereals, tubers, edible seeds, algae or insects as substitutes for fat, protein and salt [5]. Because of its high nutritional value, wide variety of bioactive compounds, antioxidant effect and health function, and excellent flavor and taste, mushroom can

provide exogenous active substances for meat products and improve the nutritional value and functional properties of meat products, so it has attracted much attention [2-3]. In recent years, mushroom have been widely used in the meat processing industry, including as a substitute for animal fat, protein, salt, flavor additives and antioxidants in meat products. Therefore, the nutritional value and health function of mushroom were briefly introduced in this paper, and the application progress of mushroom in meat products in recent years was reviewed, which provided a certain reference for the further study of healthy and nutritious meat products.

Analysis of recent sources

Mushroom are a kind of edible large fungi, with the characteristics of high dietary fiber, high protein, low fat, low calorie and many active substances. Therefore, many nutritionists believe that "one meat, one vegetable and one mushroom" can be promoted as a better dietary structure [6-7]. In recent years, with the understanding of the health effects of dietary fiber of mushroom and the in-depth study of its molecular properties, many researchers pay more attention to the relationship between the composition, functional properties and application prospects of dietary fiber.

Mushroom are a source of novel dietary fiber and are rich in carbohydrates with a total content of 35% to 70% of dry matter [8], including digestible carbohydrates such as trehalose, glycogen, mannitol and glucose, as well as non-digestible carbohydrates such as beta-glucan, chitin and mannan [9]. Studies have shown that β -glucan is a polymer composed of glucose units connected by α and β -glucoside bonds. It is the main polysaccharide of mushroom with a content of 0.21 ~ 0.53 g/100g (dry base) and exists in the cell wall of fungi. It is mainly composed of 54% ~ 82% insoluble and 16% ~ 46% soluble β -glucan [10]. It has the functions of immune regulation, antibacterial, antioxidant, antiviral, antifungal, anti-tumor, cholesterol-lowering and blood glucose regulation, and has become a new source of prebiotics [11-12]. For example, recent studies by Murphy et al. [13] have shown that β -glucan in shiitake mushrooms has antiviral activity and can play a preventive role in novel coronavirus pneumonia by enhancing immune system tolerance. In addition, some studies have shown that β -glucan has gelling and thickening properties, which has certain application potential in food [14-15]. Khan et al. [14] reported that β -glucan extracted from different mushroom (Agaricus bisporus, Oyster mushroom and Drumstick mushroom) had certain expansibility (3.45-4.49 g water /g sample), fat binding force (5.34-6.65 g oil /g sample), emulsification ability (about 65% oil /1% β -glucan) and thermal stability, and could be used as an effective functional ingredient in food or pharmaceutical industry processing. Abreu et al. [15] reported that β -D-glucan extracted from Silky mushroom exhibited shear thinning behavior. When the concentration of the solution increased, the apparent viscosity increased, showing gel behavior and thermal stability during simulated pasteurization.

Protein is the second largest component of mushroom, and its content generally accounts for 19% ~ 35% of dry matter [16-17]. It contains 9 kinds of essential amino acids for human body, especially rich in lysine and leucine, which are lacking in most cereal foods, and can meet human protein requirements [17]. In addition, mushroom do not contain cholesterol and have low lipid content, usually accounting for 0.1% ~ 16.3% of dry matter. The main components are unsaturated fatty acids such as linoleic acid, oleic acid and linolenic acid, among which linoleic acid is an essential fatty acid and cannot be directly synthesized in human body [18]. Mushroom are also a good source of vitamins, containing B vitamins, thiamine, pantothenic acid, niacinamide, folic acid and a small amount of VK, VE and VC [19]. In addition, UV-irradiated mushroom are an important source of ergocalciferol [20]. VD, a known prohormone, usually exists in two common forms, ergocalciferol and cholecalciferol, and is mainly associated with important physiological functions such as bone mineralization, immune regulation and calcium and phosphorus homeostasis [21].

Moreover, mushroom also contain more minerals that can play an important role in the normal operation of different metabolic pathways, such as calcium, potassium, magnesium, sodium, phosphorus, copper, iron, manganese and selenium [19]. Therefore, the nutritional value of mushroom is rich, can provide the human body with the required protein, essential amino acids, dietary fiber, vitamins and minerals and other nutrients, is an essential part of the human diet.

Mushroom not only have good nutritional value, but also have better health function. Beginning in the 1960s, scientists began to explore the potential of mushroom for health benefits and discovered a variety of unique bioactive compounds, including phenols, terpenoids, fungal lectins, polysaccharides (mainly beta-glucans), etc. [22]. Scientific evidence confirms that compounds or fungal chemicals derived from mushroom can be used to maintain health and regulate multiple functions of the body [23]. For example, phenolic compounds in mushroom, including flavonoids, hydroxybenzoic acid, hydroxycinnamic acid, lignans, phenolic acids, tannins and oxidized polyphenols, can act as free radical inhibitors, metal passivators, peroxide decomposition agents or oxygen scavengers, have anti-cancer, anti-bacterial and anti-inflammatory effects, and can prevent a variety of degenerative diseases. Including brain dysfunction, cardiovascular disease, and aging [8, 23]. Polyphenol derivatives in *Sarcodonia albicollis* can improve glucose and lipid metabolism by reducing glycosylated hemoglobin, insulin and blood sugar levels, and increase plasma superoxide dismutase levels by reducing liver total cholesterol, triglyceride and low density lipoprotein cholesterol levels, thereby reducing inflammation and fatty liver and changing intestinal microbiota [24]. In addition, vanillic acid and syringic acid (0.31 mg/g dry sample, 0.45mg/g dry sample, respectively) extracted from shiitake waste have potential benefits in the treatment of osteoporosis. The main mechanism of action is that vanillic acid and eugenic acid reduce the activity of tartrate-resistant acid phosphatase (TRAP) and the number of TRAP-positive polykaryotic cells in the osteoclasts induced by nuclear factor κ B receptor activation factor ligand in RAW264.7 cells. Inhibiting the differentiation of pre-RAW264.7 osteoclasts into osteoclasts has the potential to prevent osteoporosis [25].

The aim of this work is to introduce the function of mushrooms and the progress of their application in meat processing.

Presenting of main material

According to the progress in the application of mushroom in meat processing, attention is drawn to the use mushrooms as a fat substitute. Animal fat is a triacylglycerol ester formed by esterification of glycerol and fatty acids, which plays an important role in the taste, juiciness and water retention of food. However, excessive intake of fat seriously affects human health. According to the report on Nutrition and Chronic Diseases of Chinese Residents (2020), the ratio of dietary fat to energy supply of residents continues to rise, unhealthy lifestyles are still prevalent, and the problem of overweight and obesity among residents continues to become prominent. Therefore, the development of low-fat meat products has attracted increasing attention and attention, and the development of healthy and nutritious animal fat substitutes has become a current research hotspot. At present, the commonly used fat substitutes are lipid substitutes, protein substitutes and carbohydrate substitutes. Mushrooms have low fat content, high quality polyunsaturated fatty acids and high dietary fiber content, excellent ability to adsorb and bind water, which can improve the juiciness and taste of meat products, minimize the impact of fat on meat products, and is a potential alternative to fat [18].

In recent years, more and more mushroom have been applied to the production of low-fat meat products in order to achieve the purpose of not affecting the taste and quality of products on the basis of fat reduction. Ceron-Guevara et al. [26] studied the effects of bisporus mushroom powder and oyster mushroom powder on the quality characteristics of Frankfurt sausages during refrigeration after replacing 30% or 50% fat, respectively. The results showed that the fat content of the two kinds of prepared sausages decreased, the content of water and dietary fiber increased, the protein content and amino acid spectrum did not change, and the sensory score increased. Among them, the increase in water content is attributed to the addition of edible fungus powder, which is rich in dietary fiber, especially β -glucan, has the ability to retain fat and water, and plays a role in improving the texture and water retention of meat products. In addition, the study also noted that the bisporus mushroom powder caused the sausage to be too dark due to its dark color, while the addition of oyster mushroom powder caused the texture of the sausage to soften.

These results indicate that the color properties, dietary fiber and protein content of edible mushroom powder have certain effects on the color, water retention and texture of the product. Patinho et al. [27-28] added *Agaricus bisporus* pulp to fat-reducing beef burgers, and found that the high water content and water retention properties of *Agaricus bisporus* increased the moisture content of beef burgers, improved juiciness, did not affect elasticity and color but reduced hardness. This is mainly due to the addition of non-meat components of mushroom to reduce the protein content of meat, thus reducing the hardness of the product, but mushroom can retain more water in the protein matrix, improve the sense of "fat" in the senses, increase the "juicy" experience, so as to reduce the negative impact of fat reduction. In addition, through different treatment of mushroom, the effect of fat reduction can be better achieved. Using *Pleurotus eryngii* as raw material, Wang Liyan et al. [29] studied the substitution effect of four treatments (unheated, boiled, fried and fried) on all backfat in *Pleurotus eryngii* pork sausage from aspects of physical and chemical properties, process and sensory aspects. The results showed that different pre-treatment of mushroom had different effects on the nutritional composition and quality characteristics of low-fat meat products. Compared with the control group, the energy and fat contents of the four kinds of prepared *Pleurotus eryngii* pork sausage were significantly reduced, and the content of protein, water, total dietary fiber, cooking loss and retention water were increased.

However, the fried and oil-fried *pleustrei* pork sausage had better flavor and higher texture and overall acceptability scores. The above research shows that mushroom as a fat substitute is a good choice, which can not only maintain the sensory and physical and chemical properties of the product, but also achieve fat reduction, improve product yield, improve nutritional composition, increase flavor and other effects. However, in the future, it is necessary to consider the influence of the color of mushroom itself, the amount of fat replacement and the pre-treatment method of mushroom on meat products.

As about the use mushroom as a protein substitute, mushrooms contain a high proportion of easily digestible protein and dietary fiber, presenting the texture of meat and becoming a potential substitute for meat protein. In recent years, there have been many studies to partially replace meat protein in meat products with mushroom. Yahya et al. [30] studied the effects of different proportions of chicken and fresh oyster mushroom on chicken sausage, and found that the chicken sausage with fresh Oyster mushroom added had the highest acceptability, increased moisture and dietary fiber content, decreased hardness and increased elasticity, indicating that oyster mushroom is a potential substitute for chicken, suitable for the production of meat products with lower meat protein content and more healthy nutrition. The study suggests that dietary fiber in Oyster mushrooms can improve the water retention of meat products and retain the water released by the meat substrate. In addition, because Oyster mushroom contains more β -glucan and water, when oyster mushroom is ground in a blender, polysaccharide and water will interact to form a thick paste, and the interaction between water and polysaccharide in the paste will affect the action of protein, thus affecting the gelling properties of the gel [31], which is conducive to the elasticity of the gel but not conducive to the hardness of the gel. Al-Dalain [32] studied the application of *Agaricus bisporus* mushroom substitute meat in beef sausage processing, and found that the optimal replacement amount of *Agaricus bisporus* mushroom is 30%.

At this time, the total essential amino acid content of beef sausage is increased by 1.11 times, the antioxidant effect is better, and the sensory score is higher. The studies of Myrdal [33] and Wong [34] et al also

showed that *Agaricus bisporus* mushroom could be used as a potential meat substitute, with up to 80% added, without affecting the physical and chemical properties of the product, and the sensory properties of the product were better. Wang Liyan et al. [35] studied the effect of shiitake mushrooms replacing pork on sausage processing characteristics, and the results showed that shiitake mushrooms protein interfered with the formation of meat protein network and destroyed its continuity during heating, thus reducing the hardness of sausage. However, the addition of mushroom increased the content of water, total dietary fiber, total phenol and 1, 1-diphenyl-2-trinitrophenylhydrazide free radical clearance, reduced the level of protein and energy, and effectively increased the nutritional value of sausage.

In recent years, with the advent of artificial meat and plant-based meat, the application of mushroom in meat analogues has been further developed. Fungal proteins are low fat, high protein and high fiber (including nearly 2/3 β -glucan and 1/3 chitin poly (N-acetylglucosamine) compounds, and can be used as safe meat alternatives due to their tightly packed layered structure that produces more fiber and elastic eating qualities [36]. At present, studies [37] have reported that the mycelium of *Agaricus bisporus* cultured by deep fermentation has a fleshy fiber structure, which can be used to produce delicious, healthy and nutritious artificial meat food. In addition, there are many new processing technologies that can also be used in the production of edible mushroom meat analogues. Yuan et al. [38] used mushroom (*Shiitake* mushroom, *Pleurotus* mushroom, *Drumstick* mushroom) and soybean protein as raw materials to prepare three kinds of mushroom based plant meat with similar structure to real beef by hot extrusion method. Then, using the prepared plant meat as raw material, Yuan Xinyue et al. [38] successfully prepared three kinds of plant meat sausage with different formulas. Among them, the plant meat sausage prepared with drumstick mushroom and soybean protein as raw materials is the most similar to meat sausage texture. In addition, the improvement of physical and chemical properties, texture properties, taste and flavor of fermented sausages by fibrous extrudates of mushrooms and soy protein as meat substitutes was further studied.

The results showed that the physical and chemical properties and texture properties of meat substitutes were close to those of real meat products, and the fermented sausages prepared by them were close to the taste of traditional fermented sausages. At the same time, the unique aroma characteristics of drumstick mushroom were added [39]. The above research shows that mushroom and fungal proteins are potential meat protein substitutes that can improve the nutritional value of products and contribute to the production of healthy meat products with low animal protein content and high nutritional value. However, consumer acceptance is an important issue that must be considered.

If use the mushroom as a substitute for salt, phosphate and nitrite, it can be noted, that salt, phosphate and nitrite in meat products can not only taste and protect against corrosion, but also promote the hydrolysis of myofibrillate protein, improve product water and oil retention, improve product texture and improve product stability [40]. However, excessive intake of salt can cause high blood pressure, heart disease or kidney disease and adversely affect human health [41]. Mushroom are potential salt substitutes because they can provide saltiness to meat products, increase pH value, improve water retention, etc. [42]. Recently, some researchers have successfully used mushroom to replace sodium, phosphate and nitrite in meat products, thus achieving the effect of reducing the salt consumption of meat products [33, 41, 43].

Salt plays an important role in food processing, providing saltiness and promoting the dissolution of salt-soluble proteins. Mushrooms contain unique umami enhancing compounds (free amino acids such as glutamate, 5'-nucleotides, L-glutamyl oligopeptides, tripeptides, etc.), which can provide a certain saltiness and umami taste, thereby improving the taste of meat products. Myrdal et al. [33] replaced part of sodium chloride and meat protein with *bisporus* mushrooms in beef tortillas, which could significantly reduce the salt content without affecting the overall taste of the product. The authors speculate that the main umami substances in the mushroom can synergistically act on the taste of meat, providing a balanced salty and rich taste, thus achieving salt reduction in meat products without loss of overall flavor intensity. Wong et al. [44] found that replacing 26.7% of sodium chloride with *bisporus* mushrooms in the preparation of beef patties reduced the sodium chloride content of beef patties, but did not affect their saltiness. In a recent study, Franca et al. [45] extracted umami components (mainly L-glutamic acid) from the by-products of mushroom and used them as flavor enhancers to produce low-salt beef burgers. The results showed that the salt content of hamburgers was reduced by 34.74% to 52.50%, and the texture did not change significantly.

Phosphates, especially alkaline phosphates such as sodium pyrophosphate and sodium tripolyphosphate, can improve the quality of products by increasing the pH of processed meats to increase water retention, improve texture, and inhibit lipid oxidation.

Mushrooms contain dietary fiber, have antioxidant effects and raise pH value, and exhibit functions similar to phosphate, which is a potential phosphate substitute [46]. Jo et al. [41] successfully applied *Flammulina* mushroom powder to the production of low-salt chicken sausage instead of phosphate. The results showed that the fat and water loss of chicken sausage were significantly reduced due to the ability of dietary fiber in *Flammulina* mushroom to combine water and oil. In addition, polyphenol substances inhibited lipid oxidation of chicken sausage by exerting antioxidant effects, with no negative effects on the color and sensory properties of the sausage.

The study of Choe et al. [47] showed that the pH value and malondialdehyde content of emulsified sausage with 1.0% *Flammulina* powder added was slightly higher than that of sausage with 0.3% phosphate added, and it was believed that *Flammulina* powder could replace phosphate in meat products. Jeong et al. [46] reported that when 1% freeze-dried *Flammulina* mushroom powder was used to replace 0.3% sodium pyrophosphate, the cooking

loss of beef patties was reduced, possibly due to the effect of dietary fiber, while 1% ovens dried *Flammulina* mushroom powder significantly improved the lipid oxidation of beef patties. In addition, the two *Flammulina* mushrooms powders had no significant effect on the texture of beef patties.

The main function of nitrite in meat processing is hair color and preservation. Edible mushrooms combined with the right processing techniques can also play a similar role to nitrite. Jo et al. [43] found that plasma treated *Flammulina* powder could synthesize nitrite, and the treated *Flammulina* powder could replace the nitrite of ham sausage. The results showed that the nitroso heme content and color of *Flammulina* powder sausage were close to those containing phosphate and nitrite when stored for 30 days under the condition of accelerated oxidation. There was no significant difference in thiobarbituric acid reactive substances (TBARs), which confirmed that *Flammulina* powder could effectively replace nitrite in ham intestines. However, there are few studies on the use of mushroom to replace nitrite. In the future, the effect and potential of different mushroom and their combined processing methods to replace salt, phosphate and nitrite in meat products can be explored, which has broad application prospects in the development of low-salt healthy food in the future.

As about the mushroom as flavor additives, various ingredients and additives are widely used to improve the flavor characteristics of meat products. With the improvement of living standards and health awareness, consumers are paying more and more attention to product flavor, food safety and the use of natural additives [48]. Because of its unique taste and aroma, mushroom can be used as flavoring substances in the food industry. For example, 1-octene-3-ol is one of the typical eight-carbon aromatic compounds of mushroom, which has a mushroom, musty or earthy taste, and also has a sweet taste, and has been included in the Food additives database of the United States Food and Drug Administration [41]. At present, mushroom as flavor additives to improve the flavor characteristics of meat products has gradually attracted the attention and attention of researchers.

Liu et al. [49] prepared meat-taste Maillard reaction products by thermal reaction using mushroom (*Shiitake* mushroom, *Pleuropleube erineus*, *Pleuropleube disporangus*) as raw materials. The results showed that mushroom were ideal raw materials for preparing meat-taste base precursors, and could produce a large number of free amino acids and polypeptides by decomgenerating proteins. Mushroom can not only provide meat flavor, but also promote the formation of flavor substances in meat products. Wang et al. [50] studied the effects of straw mushroom powder on the physicochemical, nutritional and sensory characteristics of Cantonese sausages. The results showed that the addition of straw mushroom powder could improve the physical properties of sausages, increase the contents of amino acids, fatty acids and volatile compounds, and enhance the flavor characteristics, among which phenylalanine may be a potential source of volatile compounds. It is biotransformed by enzyme action or microbial action to produce benzaldehyde.

The authors speculated that the changes of physical and chemical properties and flavor characteristics of sausage might be related to the interaction of endogenous enzymes and meat proteins during sausage processing. In order to further explore the effects of endogenous enzymes of straw mushroom on the flavor and flavor formation of Cantonese sausage. Wang et al. [51] studied the effects of different amounts of grass mushroom endogenous enzymes on the physicochemical and flavor characteristics of Cantonese sausages. The results showed that the endogenous enzymes of grass mushroom could improve the taste, taste and flavor characteristics of sausages by promoting moderate protein hydrolysis and lipid hydrolysis of sausages. Among them, the contents of umami, sweet, bitter and essential amino acids were significantly increased, the alcohol content was significantly decreased, and the ester content was significantly increased, forming the characteristic aroma of sausage, which could not only cover the putrid taste of the product, but also provide floral and fruity flavor for the product. These results indicate that mushroom can be used as a natural flavor additive, which can enrich the types of flavor substances in meat products and promote the formation of flavor substances, and contribute to the development of meat products with better flavor, but the specific mechanism of action is still unclear.

Mushrooms also can be used as antioxidants, when meat and meat products are prone to oxidation reactions during handling, processing, storage and cooking preparation before consumption [52]. Lipid oxidation and protein oxidation directly affect the flavor, color, texture and other quality characteristics of meat and meat products, and reduce the nutritional value and safety [53]. As a result, there is growing interest in products containing natural antioxidants to control lipid oxidation and food spoilage. Mushrooms contain a variety of natural antioxidant components such as polyphenols, flavonoids, dietary fiber, ascorbic acid, carotene, polysaccharide, ergothioneine and terpene, which have antioxidant and free radical scavenging effects and can be used as food antioxidants and supplements to reduce the risk of food oxidation [54].

In recent years, many scholars have studied the antioxidant effect of mushroom and their extracts on meat products, and believe that mushroom and their extracts have antioxidant activity, which can inhibit protein and lipid oxidation to a certain extent. For example, the study of Pahila et al. [55] found that the crude extract of ergothioneine can neutralize hydrophilic and lipophilic active free radicals, thereby controlling the oxidation of astaxanthin lipids and delaying its oxidation process. Ozunlu et al. [56] added oyster mushroom powder to salami to evaluate its effects on lipid and protein oxidation in salami during storage. The results showed that oyster mushroom powder could effectively delay the lipid oxidation and protein oxidation of sausage during storage. Pil-Nam et al. [57] studied the effect of mushroom powder on Frankfurter sausage during storage, and the results showed that mushroom powder could significantly inhibit the growth of TBARs value and the growth of aerobic mold of sausage during storage, without changing the color and texture of sausage during storage, and improve the oxidation stability of sausage. However, in recent studies, the antioxidant effect of mushroom has not been confirmed, on the contrary,

there are studies showing that mushroom can promote product oxidation. For example, Ceron-Guevara et al. [26] studied the effects of *Agaricus bisporus* and oyster mushroom on the oxidation stability of Frankfurt sausage during storage, and the results showed that *Agaricus bisporus* and oyster mushroom had higher TBARs value during storage. This may be due to the drying conditions during the drying process, which promote Browning of mushroom and the formation of protein degradation products, which react with thiobarbituric acid to form colored complexes.

In addition, Qing et al. [48] studied the effects of Grass mushroom, Crab mushroom, Oyster mushroom, and *Agaricus bisporus* mushroom powder on the physicochemical properties of minced beef and found that mushroom can promote moderate oxidation of minced beef itself, and the oxidation process may be mainly related to the two effects of active enzymes of mushroom:

1) The endogenous enzymes of mushroom, such as protease and serine protease, can hydrolyze meat proteins, promote the release of peptide chains, and thus make proteins easier to oxidize;

2) The oxidase of mushroom induces protein oxidation and the formation of protein cross-linked structures. It can be seen that the antioxidant effect of mushroom in meat products has not been a consistent conclusion. In the future, it is necessary to further study the effect of mushroom and their extracts on the antioxidant effect of meat products and the internal mechanism, which has positive significance for the quality, function and human health of meat products.

Conclusion

Mushroom are important sources of nutrients and bioactive ingredients, which have high nutritional value, unique flavor and various health functions, and have attracted attention in the field of food processing. Mushroom can be used as animal fat, protein and salt substitutes and flavor additives to improve the nutritional composition and value of meat products, processing characteristics and health characteristics, in line with people's requirements for green, healthy and functional food industry. However, the antioxidant effect of mushroom in meat products is still controversial, and the mechanism of its action in meat products is not deeply studied.

At present, the relevant reports on the application of mushroom in meat products are relatively lacking, which can not meet the needs of current food processing applications. Therefore, in order to better develop new and healthy edible mushroom meat products, the following prospects were made:

1) Further study the effects of different types of mushroom, different addition ratios, and different edible mushroom components (dietary fiber, polysaccharide, protein, etc.) on the physical and chemical properties and nutritional properties of meat products;

2) Further study the potential mechanism of the effects of mushroom and their components on the quality characteristics of meat products, and establish a complete database of the quality changes of mushroom and meat products;

3) More in-depth studies are needed in the future to determine the antioxidant effect of mushroom on meat products and the underlying mechanism;

4) There is a lack of research on the health function of mushroom in meat products, and the potential effects and mechanisms of mushroom applied to meat products on human health and health function need to be further explored in the future.

References

1. Olmedilla-Alonso B. Development and assessment of healthy properties of meat and meat products designed as functional foods / B. Olmedilla-Alonso, F. Jimenez-Colmenero, F.J. Sanchazmuniz // *Meat Science*. – 2013. – Volume 95(4). – P. 919-930. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.meatsci.2013.03.030>
2. Perez-Montes A. Edible mushrooms as a novel trend in the development of healthier meat products / A. Perez-Montes, E. Rangel-Vargas, J.M. Lorenzo // *Current Opinion in Food Science*. – 2021. – Volume 37. – P. 118-124. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cofs.2020.10.004>
3. McClements D. J. Building a resilient, sustainable, and healthier food supply through innovation and technology / D. J. McClements, R. Barrangou, C. Hill // *Annual Review of Food Science and Technology*. – 2021. – Volume 12. – P. 1-28. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-food-092220-030824>
4. McClements D. J., DAS A K, DHAR P, et al. Nanoemulsionbased technologies for delivering natural plant-based antimicrobials in foods / D. J. McClements, A. K. Das, P. Dhar // *Frontiers in Sustainable Food Systems*. – 2021. – Volume 5. – P. 643208. DOI: <https://doi.org/10.3389/fsufs.2021.643208>
5. Das A. K. A comprehensive review on antioxidant dietary fibre enriched meat-based functional foods / A. K. Das, P. K. Nanda, P. Madane // *Trends in Food Science and Technology*. – 2020. – Volume 99. – P. 323-336. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tifs.2020.03.010>
6. Zhang L. Analysis of taste substances and evaluation of umami of 7 edible fungi / L. Zhang, Z. Q. Gong, W. L. Wang // *Food science and technology*. – 2017. – Volume 3. – P. 274-278. DOI: <https://doi.org/10.13684/j.cnki.spkj.2017.03.053>
7. Wan Rosli W. I. The ability of oyster mushroom in improving nutritional composition, β -glucan and textural properties of chicken frankfurter / W. I. Wan Rosli, M. S. Nor Maihiza, M. Raushan // *International Food Research Journal*. – 2015. – Volume 22(1). – P. 311-317.
8. Yadav D. Bioactive components of mushrooms: processing effects and health benefits / D. Yadav, P. S.Negi // *Food Research International*. – 2021. – Volume 148. – P. 110599. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.foodres.2021.110599>
9. Kou R. Triterpenoids and meroterpenoids from the edible *Ganoderma resinaceum* and their potential anti-inflammatory, antioxidant and anti-apoptosis activities / R. Kou, B. Xia, Z. Wang // *Bioorganic Chemistry*. – 2022. – Volume 121. – P. 105689. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.bioorg.2022.105689>
10. Khan A. A. Biological and pharmaceutical activities of mushroom β -glucan discussed as a potential functional food ingredient / A. A. Khan, A. Gani, F. A. Khanday // *Bioactive Carbohydrates and Dietary Fibre*. – 2018. – Volume 16. – P. 1-13. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.bcdf.2017.12.002>
11. Sawangwan T. Study of prebiotic properties from edible mushroom extraction / T. Sawangwan, W. Wansanit, L. Pattani // *Agriculture and Natural Resources*. – 2018. – Volume 52(6). – P. 519-524. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.anres.2018.11.020>
12. Ruthes A. C. Prebiotic potential of mushroom D-glucans: implications of physicochemical properties and structural features / A. C. Rutes, T. M. Cantu-Jungles, L. M. C. Cordeiro // *Carbohydrate Polymers*. – 2021. – Volume 262. – P. 117940. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.carbpol.2021.117940>

13. Murphy E. J. β -Glucan extracts from the same edible shiitake mushroom *Lentinus edodes* produce differential in vitro immunomodulatory and pulmonary cytoprotective effects: implications for coronavirus disease (COVID-19) immunotherapies / E. J. Murphy, C. Masterson, E. Rezoagli // *Science of the Total Environment*. – 2020. – Volume 732. – P. 139330. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.139330>
14. Khan A. A. Structural, rheological, antioxidant, and functional properties of β -glucan extracted from edible mushrooms *Agaricus bisporus*, *Pleurotus ostreatus* and *Coprinus atramentarius* / A. A. Khan, A. Gani, F. A. Masoodi // *Bioactive Carbohydrates and Dietary Fibre*. – 2017. – Volume 11. – P. 67-74. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.bcdf.2017.07.006>
15. Abreu H. Gelling functional property, anti-inflammatory and antinociceptive bioactivities of β -Dglucan from the edible mushroom *Pholiota nameko* / H. Abreu, F. F. Simas, F. R. Smiderle // *International Journal of Biological Macromolecules*. – 2019. – Volume 122. – P. 1128-1135. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ijbiomac.2018.09.062>
16. Das A. K. Edible mushrooms as functional ingredients for development of healthier and more sustainable muscle foods: a flexitarian approach / A. K. Das, P. K. Nanda, P. Dandapat // *Molecules*. – 2021. – Volume 26(9). – P. 2463. DOI: <https://doi.org/10.3390/molecules26092463>
17. Kakon A. J. Mushroom is an ideal food supplement / A. J. Kakon, M. B. K. Choudhury, S. Saha // *Journal of Dhaka National Medical College and Hospital*. – 2012. – Volume 18(1). – P. 58-62. DOI: <https://doi.org/10.3329/jdnmch.v18i1.12243>
18. Sande D. Edible mushrooms as a ubiquitous source of essential fatty acids / D. Sande, G. P. de Oliveira, E. Moura // *Food Research International*. – 2019. – Volume 125. – P. 108524. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.foodres.2019.108524>
19. Singh R. A review on different benefits of mushroom / R. Singh // *IOSR Journal of Pharmacy and Biological Sciences*. – 2017. – Volume 12(1). – P. 107-111. DOI: <https://doi.org/10.9790/3008-120102107111>
20. Ba D. M. Association of mushroom consumption with all-cause and cause-specific mortality among American adults: prospective cohort study findings from NHANES III / D. M. Ba, X. Gao, J. Muscat // *Nutrition Journal*. – 2021. – Volume 20(1). – P. 1-11. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12937-021-00691-8>
21. Pinto J. M. Assessing the impact of a mushroom-derived food ingredient on vitamin D levels in healthy volunteers / J. M. Pinto, V. Merzbach, A. G. B. Willmott // *Journal of the International Society of Sports Nutrition*. – 2020. – Volume 17(1). – P. 1-10. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12970-020-00387-0>
22. Bains A. Bioactives from mushroom: health attributes and food industry applications / A. Bains, P. Chawla, S. Kaur // *Materials*. – 2021. – Volume 14(24). – P. 7640. DOI: <https://doi.org/10.3390/ma14247640>
23. Li Y. Nutritional value and health function of food containing edible fungi / Y. Li // *Modern food*. – 2020. – Volume 23. – P. 153-155. DOI: <https://doi.org/10.16736/j.cnki.cn41-1434/ts.2020.23.045>
24. Sun L. Amelioration of metabolic disorders by a mushroom-derived polyphenols correlates with the reduction of Ruminococcaceae in gut of DIO mice / L. Sun, L. Bao, D. Phurba // *Food Science and Human Wellness*. – 2021. – Volume 10(4). – P. 442-451. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fshw.2021.04.006>
25. Tanaka T. Anti-osteoporotic effects of syringic acid and vanilic acid in the extracts of waste beds after mushroom cultivation / T. Tanaka, H. Onuma, T. Shigihara // *Journal of Bioscience and Bioengineering*. – 2019. – Volume 128(5). – P. 622-629. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jbiosc.2019.04.021>
26. Ceron-Guevara M. I. Reduction of salt and fat in frankfurter sausages by addition of *Agaricus bisporus* and *Pleurotus ostreatus* flour / M. I. Ceron-Guevara, E. Rangel-Vargas, J. M. Lorenzo // *Foods*. – 2020. – Volume 9(6). – P. 760. DOI: <https://doi.org/10.3390/foods9060760>
27. Patinho I. Use of *Agaricus bisporus* mushroom in beef burgers: antioxidant, flavor enhancer and fat replacing potential / I. Patinho, E. Saldana, M. M. Selani // *Food Production Processing and Nutrition*. – 2019. – Volume 1(1). – P. 1-15. DOI: <https://doi.org/10.1186/s43014-019-0006-3>
28. Patinho I. *Agaricus bisporus* mushroom as partial fat replacer improves the sensory quality maintaining the instrumental characteristics of beef burger / I. Patinho, M. M. Selani, E. Saldana // *Meat Science*. – 2021. – Volume 172. – P. 108307. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.meatsci.2020.108307>
29. Wang L. Production of pork sausages using *Pleurotus eryngii* with different treatments as replacements for pork back fat / L. Wang, C. Li, L. Ren // *Journal of Food Science*. – 2019. – Volume 84(11). – P. 3091-3098. DOI: <https://doi.org/10.1111/1750-3841.14839>
30. Yahya F. Effect of different ratios of chicken meat to fresh *Oyster* mushroom (*Pleurotus sajor-caju*) on the physicochemical properties and sensory acceptability of sausages / F. Yahya, H. T. Ting // *International Journal on Food, Agriculture, and Natural Resources*. – 2020. – Volume 1(1). – P. 7-14. DOI: <https://doi.org/10.46676/ij-fanres.v1i1.2>
31. Chung S. I. Development of surimi gel from king oyster mushroom and cuttlefish meat paste / S. I. Chung, S. Y. Kim, Y. J. Nam // *Food Science and Biotechnology*. – 2010. – Volume 19(1). – P. 51-56. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10068-010-0007-0>
32. Al-Dalain S. Y. A. Utilization of mushroom fungi in processing of meat sausage / S. Y. A. Al-Dalain // *Research on Crops*. – 2018. – Volume 19(2). – P. 294-299. DOI: <https://doi.org/10.5958/2348-7542.2018.00044.X>
33. Myrdal Miller A. Flavor-enhancing properties of mushrooms in meat-based dishes in which sodium has been reduced and meat has been partially substituted with mushrooms / A. Myrdal Miller, K. Mills, T. Wong // *Journal of Food Science*. – 2014. – Volume 79(9). – P. S1795-S1804. DOI: <https://doi.org/10.1111/1750-3841.12549>
34. Wong K. M. Utilizing mushrooms to reduce overall sodium in taco filling using physical and sensory evaluation / K. M. Wong, E. A. Decker, W. R. Autio // *Journal of Food Science*. – 2017. – Volume 82(10). – P. 2379-2386. DOI: <https://doi.org/10.1111/1750-3841.13838>
35. Wang L. Roles of *Lentinula edodes* as the pork lean meat replacer in production of the sausage / L. Wang, H. Guo, X. Liu // *Meat Science*. – 2019. – Volume 156. – P. 44-51. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.meatsci.2019.05.016>
36. Hashempour-Baltork F. Mycoproteins as safe meat substitutes / F. Hashempour-Baltork, K. Khosravi-Darani, H. Hosseini // *Journal of Cleaner Production*. – 2020. – Volume 253. – P. 119958. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.119958>
37. Kim K. Bioproduction of mushroom mycelium of *Agaricus bisporus* by commercial submerged fermentation for the production of meat analogue / K. Kim, B. Choi, I. Lee // *Journal of the Science of Food and Agriculture*. – 2011. – Volume 91(9). – P. 1561-1568. DOI: <https://doi.org/10.1002/jsfa.4348>
38. Yuan X. Textural, sensory and volatile compounds analyses in formulations of sausages analogue elaborated with edible mushrooms and soy protein isolate as meat substitute / X. Yuan, W. Jiang, D. Zhang // *Foods*. – 2021. – Volume 11(1). – P. 52. DOI: <https://doi.org/10.3390/foods11010052>
39. Yuan X. Sensory attributes and characterization of aroma profiles of fermented sausages based on fibrous-like meat substitute from soybean protein and *Coprinus comatus* / X. Yuan, X. Zhu, R. Sun // *Food Chemistry*. – 2022. – Volume 373. – P. 131537. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2021.131537>
40. Zhang S. Development status and prospect of functional meat products / S. Zhang, X. Ge, D. Zhang // *Meat industry*. – 2021. – Volume 11. – P. 1-6. DOI: <https://doi.org/10.3969/j.issn.1008-5467.2021.11.001>
41. Jo K. Quality characteristics of low-salt chicken sausage supplemented with a winter mushroom powder / K. Jo, J. Lee, S. Jung // *Korean Journal for Food Science of Animal Resources*. – 2018. – Volume 38(4). – P. 768. DOI: <https://doi.org/10.5851/kosfa.2018.e15>
42. Sun L. Advances in umami taste and aroma of edible mushrooms / L. Sun, Z. Zhang Zhiyong, G. Xin // *Trends in Food Science and Technology*. – 2020. – Volume 96. – P. 176-187. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tifs.2019.12.018>
43. Jo K. Utility of winter mushroom treated by atmospheric non-thermal plasma as an alternative for synthetic nitrite and phosphate in ground ham / K. Jo, S. Lee, C. Jo // *Meat Science*. – 2020. – Volume 166. – P. 108151. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.meatsci.2020.108151>

44. Wong K. M. Sodium reduction strategies through use of meat extenders (white button mushrooms vs. textured soy) in beef patties / K. M. Wong, M. G. Corradini, W. Autio // Food Science and Nutrition. – 2019. – Volume 7(2). – P. 506-518. DOI: <https://doi.org/10.1002/fsn3.824>
45. Franca F. Umami ingredient from shiitake (*Lentinula edodes*) byproducts as a flavor enhancer in low-salt beef burgers: effects on physicochemical and technological properties / F. Franca, S. Dos Santos Harada-Padermo, R.A. // LWT-Food Science and Technology. – 2022. – Volume 154. – P. 112724. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lwt.2021.112724>
46. Jeong H. G. Alternative of phosphate by freeze-or oven-dried winter mushroom powder in beef patty / H. G. Jeong, D. Y. Jung, K. Jo // Food Science of Animal Resources. – 2021. – Volume 41(3). – P. 542. DOI: <https://doi.org/10.5851/kosfa.2021.e18>
47. Choe J. Application of winter mushroom powder as an alternative to phosphates in emulsion-type sausages / J. Choe, J. Lee, K. Jo // Meat Science. – 2018. – Volume 143. – P. 114-118. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.meatsci.2018.04.038>
48. Qing Z. The effects of four edible mushrooms (*Volvariella volvacea*, *Hypsizygus marmoreus*, *Pleurotus ostreatus* and *Agaricus bisporus*) on physicochemical properties of beef paste / Z. Qing, J. Cheng Jingrong, X. Wang // LWT-Food Science and Technology. – 2021. – Volume 135. – P. 110063. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lwt.2020.110063>
49. Liu Z. Analysis of flavor difference of meat flavor base prepared by different varieties of edible fungi / Z. Liu, Y. Gao, W. Wang // Journal of Food Science and Technology. – 2022. – Volume 40(1). – P. 30-43. DOI: <https://doi.org/10.12301/spxb202100940>
50. Wang X. Use of straw mushrooms (*Volvariella volvacea*) for the enhancement of physicochemical, nutritional and sensory profiles of Cantonese sausages / X. Wang, P. Zhou, J. Cheng // Meat Science. – 2018. – Volume 146. – P. 18-25. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.meatsci.2018.07.033>
51. Wang X. The role of endogenous enzyme from straw mushroom (*Volvariella volvacea*) in improving taste and volatile flavor characteristics of Cantonese sausage / X. Wang, P. Zhou, J. Cheng // LWT-Food Science and Technology. – 2022. – Volume 154. – P. 112627. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lwt.2021.112627>
52. Estevez M. Oxidative damage to poultry: from farm to fork / M. Estevez // Poultry Science. – 2015. – Volume 94(6). – P. 1368-1378. DOI: <https://doi.org/10.3382/ps/pev094>
53. Gray J. I. Measurement of lipid oxidation in meat and meat products / J. I. Gray, F. J. Monahan // Trends in Food Science and Technology. – 2002. – Volume 3. – P. 315-319. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0924-2244\(10\)80019-6](https://doi.org/10.1016/S0924-2244(10)80019-6)
54. Khatua S. Mushroom as the potential source of new generation of antioxidant: a review / S. Khatua, S. Paul, K. Acharya // Research Journal of Pharmacy Technology. – 2013. – Volume 6(5). – P. 496-505.
55. Pahila J. Effects of ergothioneine-rich mushroom extract on the oxidative stability of astaxanthin in liposomes / J. Pahila, Y. Ishikawa, T. Ohshima // Journal of Agricultural and Food Chemistry. – 2019. – Volume 67(12). – P. 3491-3501. DOI: <https://doi.org/10.1021/acs.jafc.9b00485>
56. Özunlu O. Possibilities of using dried oyster mushroom (*Pleurotus ostreatus*) in the production of beef salami / O. Özunlu, H. Ergezer // Journal of Food Processing and Preservation. – 2021. – Volume 45(2). – P. e15117. DOI: <https://doi.org/10.1111/jfpp.15117>
57. Pil-Nam S. The impact of addition of shiitake on quality characteristics of frankfurter during refrigerated storage / S. Pil-Nam, K. Park, G. H. Kang // LWT-Food Science and Technology. – 2015. – Volume 62(1). – P. 62-68. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lwt.2015.01.032>

ЛЕБЕДЕНКО Тетяна

Одеський національний технологічний університет

ПОПОВА Світлана

Одеський національний технологічний університет

НИКИФОРОВ Радіон

Донецький національний університет економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського

КОРЕНЕЦЬ Юрій

Донецький національний університет економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського

<https://orcid.org/0000-0002-5873-7908>

ШКВАРУН Любова

Національний університет біоресурсів і природокористування України

lubov.sh71@gmail.com

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ РОЗРОБКИ ОПЕРАТОРІВ ПРОЦЕСУ НАДАННЯ ПОСЛУГ ПІДПРИЄМСТВ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО ГОСПОДАРСТВА

Питання забезпечення належної якості продукції і послуг були актуальні у всі часи, проте особливу гостроту вони набули в період становлення й активного розвитку ринкових відносин в економіці. Раніше споживач бажав якості, а зараз він її вимагає, оскільки насиченість ринку продукції і послуг сприяє їх вільному вибору.

Головним атрибутом ринку готельно-ресторанного бізнесу є конкуренція, яка постійно посилюється у зв'язку з виходом на український ринок світових готельних мереж. Конкуренція для готелів є значною спонукальною силою для втілення у свою діяльність інновацій і випуску конкурентоспроможної продукції.

У цьому процесі якість є важливим інструментом у боротьбі за ринки збуту. Саме якість забезпечує конкурентоспроможність товару.

Ключові слова: готельне господарство, послуга, операторна схема, функціональне моделювання.

LEBEDENKO Tetiana

Odesa National Academy of Food Technologies

POPOVA Svitlana

Odesa National Academy of Food Technologies

NYKYFOROV Radion

Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhailo Tugan-Baranovsky

KORENETS Yuri

Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhailo Tugan-Baranovsky

SHKVARUN Lybov

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

INNOVATIVE APPROACHES TO MODELING BUSINESS PROCESSES OF HOTEL AND RESTAURANT ENTERPRISES

Integration of Ukraine to the european and world economic patterns creates hard terms for doing business domestic companies, including for the enterprises of hotel-restaurant zosnodapcmaa. It requires mastering of new rules, that is dictated by a market economy, where that organization, that has the most modern technologies, top quality of products and services, most subzero prices and reference-points on a demanding consumer, survives. Constantly to promote the level of quality and competitiveness of the products and services, enterprise force to search new, more effective methods of analysis of activity and management an enterprise.

Application of процесного approach in the world is examined as a successful operating of enterprise condition, as base conception of modern management of quality. According to this approach activity of enterprise is characterized through business processes. Description of general work of enterprise and his business processes is a difficult task. Complication management business processes that exist on modern enterprises, forms objective pre-conditions for the use of modern facilities for their design that stipulates actuality of work.

Keywords: hotel economy, service, business process, functional design.

Постановка проблеми

Процес еволюції готельного бізнесу пройшов безліч етапів: від простої кімнати з ліжком і мінімальними зручностями до елітних апартаментів преміум класу. В умовах жорсткої конкуренції вітчизняні готельєри прагнуть максимально підвищити якість своїх послуг, що сприяє підвищенню технічного, функціонального, інтелектуального рівня готелів і високому темпу розвитку індустрії гостинності в цілому. При такому темпі розвитку готельного ринку з'являється необхідність збільшити комплекс послуг для гостей готелю не тільки за допомогою розширення індустрії гостинності та розваг, але і за рахунок створення загальнооздоровчого комплексу послуг.

Сьогодні одним з основних завдань українських готельєрів є створення системи якісного обслуговування, що дозволяє забезпечити надання конкурентоспроможних готельних послуг.

Важливим елементом процесу надання якісних послуг є втілення в діяльність підприємства процесного підходу, який є ключовою вимогою ДСТУ ISO 9001:2009 [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Якість – це сукупність властивостей продукції, що зумовлюють ступінь її придатності задовольняти потреби споживачів [2].

Якість є важливим інструментом у боротьбі за ринки просування й продаж готельних послуг. Лише якісні послуги відкривають експортну дорогу на платоспроможні західні ринки.

Поєднання сучасних стандартів гостинності і нових технологій охорони здоров'я привели до створення нового напрямку готельного бізнесу, яке назвали велнес індустрією або рекреаційними послугами.

Рекреація (від латинського слова *rescreatio*), що буквально означає - творіння заново, відновлення, відпочинок, розвага [3].

Рекреація - це комплекс оздоровчих заходів, здійснюваних з метою відновлення нормального самопочуття і працездатності здорової, але втомленої людини [3].

Виходячи з цього можна зробити висновок, що до рекреаційних послуг належать послуги СПА-центру та фітнес-центру з аква-зоною в готелі.

В різних готелях рекреаційні послуги представлені по-різному. Інколи фітнес-центр розглядається як частина СПА, інколи буває навпаки. Все залежить від того як готель позиціонує себе на ринку [4].

Враховуючи менталітет європейців та американців, слід зазначити, що на відміну від українців вони вже давнокладають гроші у своє здоров'я. Цим пояснюється високий попит на зарубіжні готелі, де є СПА-центри [4]. Проте в умовах європейської інтеграції змінюється відношення й українського споживача до СПА-послуг. Спостерігається формування СПА-культури та СПА-світогляду. Відвідування СПА-центрів є ознакою достатку, благополуччя та високого статусу у суспільстві. Тому однією з тенденцій готельної індустрії є збільшення кількості готелів зі СПА-центрами у своїй структурі [4].

Згідно з даними дослідження виявлено, що люди у віці від 50 до 70 років є прихильниками традиційного медичного лікування. А ось люди у віці від 25 до 45 років схильні до менш травматичних та більш приємних, комфортних процедур для відновлення здоров'я та красивої зовнішності, якими і є СПА-послуги.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття

У готельному бізнесі важко контролювати якість, тому що його продукт не можна виміряти як щось матеріальне: товаром є послуга. Якість її залежить від того, хто й при яких умовах виконує свою функцію. Готельні послуги виробляються й споживаються одночасно, що обмежує можливість контролювати їхню якість. Непросто зберегти високу якість обслуговування в умовах підвищеного попиту. Основною проблемою вітчизняних підприємств є те, що весь процесний підхід розробляється формально, лише на папері задля отримання сертифікату СУА. Тому дана робота присвячена процесним підходам діяльності підприємств готельно-ресторанного господарства.

Формулювання цілей статті

Метою даної роботи є дослідження інноваційного підходу розробки операторів процесу надання послуги «тайський масаж».

Виклад основного матеріалу дослідження

Згідно з інформацією [5] серед тенденцій розвитку готельного бізнесу чітко виділяється процес розширення асортименту додаткових послуг за рахунок організації СПА-центру при готелі.

Згідно з даними експертної оцінки найбільш популярними і перспективними відзначають масажні процедури. Існують спортивний, лікувальний, гігієнічний, косметичний, релаксаційний, енергетичний види масажу, які, в свою чергу, поділяються на підвиди. Масаж тіла може здійснюватися не тільки руками, але також ногами, спеціальними інструментами і вібраційними апаратами. Надзвичайно популярні масажі східних шкіл – тайський. Вони викликають особливу довіру, коли проводяться представниками відповідної національності.

Тайський масаж – це цілісна система оздоровлення, яка включає цілий ряд способів впливу на тіло людини, таких як глибокі натискання на м'язову тканину, розтягування, скручування, пасивні вправи, схожі пози йоги, рефлексологія, розкриття суглобів, активізація потоку енергії в тілі людини, акупресура.

Тайський масаж має надзвичайно благотворний вплив на організм людини: глибока релаксація, зняття стресу, правильний розподіл енергії в організмі, розслаблення і підвищення еластичності м'язів, збільшення гнучкості суглобів, поліпшення циркуляції кровообігу, м'яка стимуляція всіх систем організму, зняття болів різного походження.

Оскільки для надання цієї послуги запрошують спеціалістів з Таїланду, а попит на неї великий і має тенденцію до збільшення, тому є потреба піддати процес надання цієї послуги моделюванню з метою чіткого опису і аналізу для підготовки вітчизняних масажистів.

Перш за все необхідно охарактеризувати послугу «тайський масаж». Тайський масаж – це цілісна система оздоровлення, яка включає цілий ряд способів впливу, таких як глибокі натискання на м'язову тканину, розтягування, скручування, пасивні вправи, схожі пози йоги, рефлексологія, розкриття суглобів, активізація потоку енергії в тілі людини, акупресура.

Тайський масаж має надзвичайно благотворний вплив на організм людини:

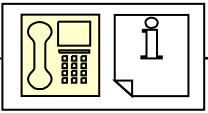
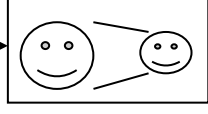
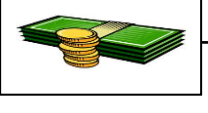

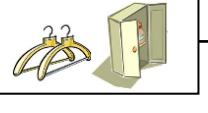

- глибока релаксація,
- зняття стресу,
- правильний розподіл енергії в організмі,
- розслаблення і підвищення еластичності м'язів,
- збільшення гнучкості і розкриття суглобів, поліпшення циркуляції,
- м'яка стимуляція всіх систем організму,
- зняття болів різного походження.

Процес надання послуги «тайський масаж» складається з наступних операцій: запис на процедуру, привітання гостя, оплата послуги, підготовка до послуги: душ та перевдягання, процедура «тайський масаж», релаксація, прощання.

Для створення операторної моделі процесу надання послуги «тайський масаж» необхідно розробити оператори на кожну операцію процесу. У таблиці 1 надані графічні моделі операторів для відображення процесу надання послуги «тайський масаж».

Таблиця 1.

Оператори процесу надання послуги «тайський масаж»

№ з/п	Графічна модель оператора	Назва оператора
1.		Запис на процедуру
2.		Привітання гостя
3.		Оплата послуги
4.		Душ
5.		Перевдягання
6.		Масаж
7.		Релаксація
8.		Прощання з гостем

Нижче наведена операторна схема технологічного процесу надання послуги «тайський масаж» (рис.1).

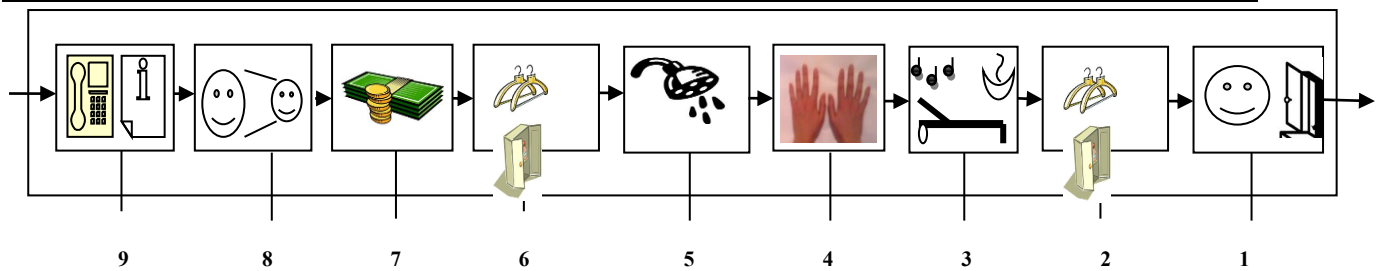

Рис. 1. Операторна схема процесу надання послуги «тайський масаж»

Процесор надання послуги «тайський масаж» складається з наступних операторів: 1 - оператор прощання з гостем; 2 - оператор перевдягання; 3 - оператор релаксації; 4 - оператор «масажу»; 5 - оператор прийому душу; 6 - оператор перевдягання; 7 - оператор оплати послуг; 8 - оператор зустрічі гостя; 9 - оператор попереднього запису на послугу.

У відповідності до основних вимог споживачів до процесу надання послуг взагалі і рекреаційних зокрема, продукт діяльності Веллнесс-центру має такі характеристики:

- Безпека процесу надання послуг
- Безпека засобів та обладнання, що використовуються під час надання послуг
- Співвідношення «ціна-якість»
- Професійність надання рекреаційних послуг
- Взаєморозуміння працівників та відвідувачів центру
- Привітність та уважність персоналу
- Дотримання етикету та корпоративної етики
- Дотримання стандартів обслуговування
- Ефективність отриманої послуги

Аналіз підприємства як моделі – це зручний спосіб відповіді на запитання, що необхідно і достатньо для досягнення конкретної поставленої мети.

Оскільки методологія функціонального моделювання бізнес-процесів порівняно новий напрямок у дослідженні проблем теорії і практики людської діяльності, то вона тільки починає привертати увагу науковців і провідних керівників-практиків. Найбільш активно ця методологія застосовується для вирішення економічних питань, зокрема фінансових, та проблем управління виробничою, організаційною, фінансовою та іншою діяльністю підприємств і організацій.

Висновки

Головним атрибутом ринку готельно-ресторанного бізнесу є конкуренція, яка постійно посилюється у зв'язку з виходом на український ринок світових готельних мереж. Конкуренція для готелів є значною спонукальною силою для втілення у свою діяльність інновацій і випуску конкурентоспроможної продукції.

У цьому процесі якість є важливим інструментом у боротьбі за ринки збуту. Саме якість забезпечує конкурентоспроможність товару.

Якість є важливим інструментом у боротьбі за ринки просування й продаж готельних послуг. Лише якісні послуги відкривають експортну дорогу на платоспроможні західні ринки.

У готельному бізнесі важко контролювати якість. Тому сьогодні одним з основних завдань українських готельєрів є створення системи якісного обслуговування, що дозволить забезпечити надання конкурентоспроможних готельних послуг.

Література

1. ДСТУ ISO 9001:2009 «Система управління якістю» - ДПНДІ «Система» Держстандарту України, 2009.
2. Калита Т.П. Процессный подход – что сделать, чтобы он стал реальностью в организации. / Т.П. Калита // Das Managment. – 2010. - №10-12. – С.30-42.
3. Хаммер, М. Реинжиниринг корпорации. Манифест революции в бизнесе./ М.Хаммер, Дж.Чампи. – Манн, Иванов и Фербер. – 2011. – 288с.
4. Разінкова М.Ю. Структурно-функціональне моделювання процесу управління фінансовою стійкістю підприємства / М.Ю. Разінкова // Управління розвитком - №12(88) – 2010. – С.42-45.
- 5.Новак К. А. Поняття про бізнес-процес. Етапи та методи математичного моделювання бізнес-процесів Київ, 2007. – 20 с.

References

1. DSTU ISO 9001:2009 «Systema upravlinnia yakistiu» - DPNDI «Systema» Derzhstandartu Ukrainy, 2009.
2. Kalyta T.P. Protessnyi pokhod – chto sdelat, chtoby on stal realnosti v orhanyzatsyy. / T.P. Kalyta // Das Managment. – 2010. - №10-12. – S.30-42.
3. Khammer, M. Reynzhynryn korporatsyy. Manyfest revoliutsyy v byznese./ M.Khammer, Dzh.Champy. – Mann, Yvanov y Ferber. – 2011. – 288s.
4. Razinkova M.Iu. Strukturno-funktsionalne modeliuvannia protsesu upravlinnia finansovoiu stiikisti pidpriemstva / M.Iu. Razinkova // Upravlinnia rozvytkom - №12(88) – 2010. – S.42-45.
5. Novak K. A. Poniattia pro biznes-protses. Etapy ta metody matematychnoho modeliuvannia biznes-protsesiv Kyiv, 2007. – 20 s.

За зміст повідомлень редакція відповідальності не несе

Повні вимоги до оформлення рукопису
http://journals.khnu.km.ua/vestnik/?page_id=37

**Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Хмельницького національного університету,
протокол № 1 від 30.08.2023 р.**

Підп. до друку 30.08.2023 р. Ум.друк.арк. 75,08 Обл.-вид.арк. 71,42
Формат 30х42/4, папір офсетний. Друк різнографією.
Наклад 100, зам. № _____

Тиражування здійснено з оригінал-макету, виготовленого
редакцією журналу “Вісник Хмельницького національного університету”
редакційно-видавничим центром Хмельницького національного університету
29016, м. Хмельницький, вул. Інститутська, 7/1. тел (0382) 72-83-63